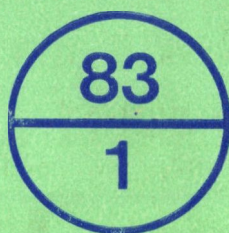

54432

/590

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Siklós András: Adalékok az Osztrák—Magyar
Monarchia belső helyzetéhez
1918 tavaszán és nyarán

Varga László: Egy fináncetőkés karrier.
A Weiss-család és Weiss Manfréd

Romsics Ignác: Franciaország,
Bethlen és a frankhamisítás

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

FIGYELŐ

CSALÁDTÖRTÉNET

ELSŐ DOLGOZATOK

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXVI. ÉVFOLYAM, 1983. I. szám

Szerkesztők:

GRANASZTÓI GYÖRGY, L. NAGY ZSUZSA, JUHÁSZ GYULA (főszerkesztő-helyettes),
RÁNKI GYÖRGY (főszerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BALOGH SÁNDOR, BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, GLATZ FERENC, HANÁK PÉTER,
IRINYI KÁROLY, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORBÁN SÁNDOR, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI MAGDA,
SZ. ORMOS MÁRIA, SZÜCS JENŐ,

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Őri u. 51–53. — Telefon: 160-160
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 84 Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Siklós András*: Adalékok az Osztrák–Magyar Monarchia belső helyzetéhez 1918 tavaszán és nyarán 1
Varga László: Egy fináncotkés karrier. A Weiss-család és Weiss Manfréd 36
Romsics Ignác: Franciaország, Bethlen és a frankhamisítás 67
Held József: Nándorfehérvár (Belgrád) védelme 1456-ban. (Ellentétes nézetek vitája) 87

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

- D. F. Markov*: A történeti-komparatív és a komplex kutatási módszerek a társadalomtudományban. (A közép- és délkelet-európai népek története és kultúrája tanulmányozásának tapasztalatairól) 96

FIGYELŐ

- Simon Róbert*: Ki mit mire cserélt Mekkában az iszlám előestéjén? 117

MŰHELY

- Szűcs Jenő*: Háztartás és család a 13. századi Magyarország szolgai állapotú parasztnépességében 136
Balázs Magdolna—*Katus László*: Középdunántúli paraszti háztartások a 18. században 159
Verecs Éva: A történetileg változó család problémájáról 172

ELSŐ DOLGOZATOK

- Nagy Valéria*: A kivándorlást gátló tényezők Hajdú-Bihar megyében a századfordulón 176
Balázs Ilona: Az osztrák szociáldemokrácia társadalmi bázisához, 1918–1934 188
Elekes Lajos (1914–1982) R. F. 199

SIKLÓS ANDRÁS

Adalékok az Osztrák–Magyar Monarchia belső helyzetéhez 1918 tavaszán és nyarán

A HÁTORSZÁG HELYZETE

Az osztrák–magyar hadsereg főparancsnokságának szállásmesteri részlege 1918 nyarán is összeállította a szokásos bizalmas (a parancsnok vagy a vezérkari főnök által saját kezűleg felbontandó) jelzéssel ellátott évi jelentését. A jelentés a hadsereg anyagi helyzetéről lesújtó képet festett.¹ Az összeállításához csatolt bevezető a következőket állapította meg: „A nehézségek az elmúlt esztendő során annyira megnöttek, hogy a háború egyenesen egy gazdasági háború jellegét öltötte, ahol a harc a létfenntartás elemi szükségleteinek biztosításáért folyik. A gazdasági háború nem korlátozódik csupán a hadseregre, hanem kiterjed természetsszerűleg a lakosság egészére, és az államot, a társadalmat minden téren, politikailag, gazdaságilag, szociális vonatkozásban a leg súlyosabb kérdések elé állítja.”

A vezérkari főnök, Arz Artur báró, által írt (vagy csak aláírt), a mindennapos gyakorlat tapasztalatait összegezõ bevezető megállapításai helytállóak voltak. A rövidnek vélt, de nagyon is hosszan elnyúló háború – egyre inkább gazdasági háborút jelentett. Másként fogalmazva: a Monarchia sorsa a végkifejlés során nem a harctéren – ahol a harcok már alig folytak –, hanem a háttországban dõlt el és azon múlt, hogy meg tud-e birkózni a birodalom a megoldhatatlannak tűnõ gazdasági nehézségekkel és az ebbõl fakadó, velük kölcsönhatásban jelentkező belső problémákkal, bajokkal.

A Monarchia vezetői, tekintve, hogy rövid ideig tartó és kisebb méretű konfliktussal (háborúval) számoltak, a hadsereg ellátására és a háborús gazdálkodás megszervezésére előzetes tervvel, elképzeléssel nem rendelkeztek.

A háború kezdetekor az azonnal jelentkező nehézségeket a felhalmozott készletek felhasználásával hidalták át, majd ezt követően a fokozott bankjegybocsátás, az ipari termelés felfuttatása (a szabad kapacitások kihasználása), az 1915. évi jó termés és a még lehetséges gabonabehozatal (Románia, Balkán) jelentett segítséget. 1917-ben a háborús konjunktúra csálóka időszakát már a minden téren jelentkező kimerülés követte. Az egyre

¹ A 18 mellékletet, 4 almellékletet és 4 táblázatot tartalmazó összeállítás többek közt az alábbiakat tartalmazta: Liszt: igény egy esztendőre 7 millió mázsa, hiány 1 915 800 q. Takarmány: igény 14 millió mázsa, hiány 11 726 100 q. Hús: igény 3,8 millió mázsa. (A beérkezett mennyiségre vonatkozó adat hiányzik, ez a jelentés szerint 1918 elején annyira csekély, hogy a napi adag még a 100 gr-ot sem éri el.) Ki nem elégített igény *ingből*: 3 850 000, *nadrágból*: 4 730 000, *kabátból*: 1 988 000. A hadsereg *lábbeli* szükséglete: 8 millió, előállítva havonta 450 000, hiány: 2,6 millió. *Lóállomány*: 1917 június: 809 000, 1918 június: 459 000. Veszteség e téren a harcoló hadseregnél 1918 első felében annyi, mint ezt megelőzően egy teljes esztendő leforgása alatt. (KA. AOK Op. Geh. 1918–1908. Darstellung der materialien Lage der Armee im Felde.)

romló és egyre bonyolultabbá váló helyzet 1918-ra tanácstalanságba, a problémák megoldhatatlanná válásába torkollott.

Az ellátás nehézségei

A katasztrófálisra forduló helyzetet, 1918 tavaszán, legszembetűnőbben az *ellátás* nehézségei tükrözték. Az éhínség Ausztriát, a Lajtán túli területeket, az ottani nagyvárosokat, Tirolt, Dalmáciát, Bosznia-Hercegovinát érintette leginkább, de az ellátás a német lakosság által irigyelt és ostromozott Magyarországon sem volt éppen rózsásnak nevezhető.

A cenzúrázott és irányított sajtó, a cenzúra ellenére is beszámolt a hentesüzletek és a vásárcsarnokok előtt lejátszódó viharos jelenetekről, éjszaka kezdődő sorbanállásról, arról, hogy a hiány hétről hétre fokozódik, hogy mindez immár elviselhetetlen, hogy a dohányba bükklevelet kevernek, hogy az éhínség Bosznia-Hercegovinában 100 000 gyermek halálához vezetett.²

A bécsi rendőrigazgatóság 1918. március 16-i jelentése szerint a háztartások Bécsben március folyamán liszthez – a jegyrendszer ellenére – sem jutottak. A jelentés szerint az élelmiszerhiány következtében „bármilyen is kerüljön eladásra, a sorbanállás tömeges, és a kirendelt rendőrök csak erejük megfeszítésével tudják a rendet fenntartani”, a húsa várók száma, március 16-án, a vásárcsarnokban 25 000-re volt becsülhető. Az éjjeli sorbanállást – így szövelt a jelentés – megakadályozni nem lehet, mert az súlyos összeütközésekhez vezetne. Ájulás, rosszullét a sorbanállók között napirenden van, a mentőket egyre gyakrabban kell kihívni, hogy a szerencsétleneket elsősegélyben részesítsék, szükség esetén hazaszállítsák.³

A liszt fejadagját Ausztriában 1918 január elején az addigi napi 200 gr-ról 165 gr-ra csökkentették, és június közepén a csökkentett – nevetségesen alacsony adagot is a felére (82,5 gr-ra) szállították le. A zsír fejadagja 1918 tavaszán 5,7 gr., a húsa 17,8 gr., a burgonyáé 71,4 gr., a cukoré 25,0 gr. volt.

Magyarországon a zsír fejadagját 1917 végén 200 gr-ról 150 gr-ra szállították le, a liszt fejadagját 1918. március 1-től 220 gr-ban határozták meg.⁴

A fejadagokat illetően megjegyzendő, hogy nem egy esetben a csökkentett adagokhoz sem lehetett hozzájutni és egyes városokban – az újságok híradása szerint – (Graz, Innsbruck) kenyértelen napokat vezettek be.⁵

Megjegyzendő tovább, hogy a kiszolgáltattot lisztnek nemcsak a mennyisége, de a minősége is mindinkább elfogadhatatlanná vált. A lisztet 1914-től kezdődően – egyre növekvő arányban – pótlóanyagokkal keverték.

Bécsből szombat és vasárnap az éhezők ezrei utaztak vidékre, hogy élelmiszerhez jussanak. Amikor a tulajdonosok az eladást megtagadták, a tömegesen megjelenő városi lakosság erőszakhoz folyamodott, és vitte, amihez hozzájutott.⁶

² KA. KM. Präs. 1918–83–8/2–5. Uebersicht aus der Inlandspreste, 1918. Nr. 1–10.

³ HHSt. M. Des Auss. PA I. 818. Approvisionnementverhältnisse und Stimmung der Bevölkerung in Wien.

⁴ Loewenfeld-Russ, 335. Gratz-Schüller, 79. Pesti hírlap, 1917. december 30.

⁵ KA. KM. Präs. 1918. 83–8/2–5. Uebersicht aus der Inlandspreste, 1918. április 30. (34. o.)

⁶ KA. MfLV Präs. 1918. 22–21513. Az Igazságügyminisztérium átirata a Honvédelmi Minisztériumhoz 1918. július 4. Az átirat szerint június 29-én és 30-án Bécsből több ezren vonultak

Ha tudjuk, hogy a háborút megelőzően az Osztrák–Magyar Monarchia az alapvető élelmiszereket illetően önellátó volt, joggal kérdezhetjük, hogyan jutottak és juthattak a dolgok e téren – az idő előrehaladtával – ilyen messzire? ⁷ Hogyan alakulhattak ki azok a kétségbeesítő körülmények, melyek, ha nem is egységesen és mindenütt, de a Monarchia jó részén a nem önellátók, vagyis a városi és falusi nincstelenek, de leginkább az ipari munkásság, a városi dolgozók helyzetét elviselhetetlenre fordították?

A szakirodalom a kibontakozó éhínség alapvető okát a terméseredmények visszaesésében, nagymértű csökkenésében jelöli meg. A gabonatermés a hivatalos statisztika adatai szerint Magyarországon 1917-ben alig haladta meg a békebeli 70%-át, 1918-ban pedig a békebeli 60%-át sem érte el. Ausztriában a helyzet még kritikusabb volt, a termés 1917-ben és 1918-ban a békebeli 40–45%-a körül mozgott. A hiány így 1917-ben megközelítőleg 40, 1918-ban megközelítőleg 50 millió q-ra volt becsülhető.⁸

Arra a kérdésre, hogy végső soron mi okozta a terméseredmények e hihetetlennek tűnő visszaesését, a szakirodalom első helyen a munkaerőhiányra utal. A behívottak munkáját nők, fiatalok, öregek, hadifoglyok, rabok pótolták, felmentést kevesen, a jómódúak, a közép és nagybirtokok vezetői kaptak. További okként szerepelnek az igavonó állatok hiánya következtében előállott nehézségek. A lovak, ökrök „eltűnése” az istállótrágya csökkenését és ezzel a talaj termőerejének visszaesését is maga után vonta. A szakértők az üzemanyagihiányra, a termőterület zsugorodására és a rossz időjárásra is hivatkoznak. Az időjárás 1914-ben és 1916-ban a magyarországi, 1917-ben az ausztriai terméseredményeket befolyásolta kedvezőtlenül. A tisztán gazdasági-technikai jellegű okok felsorolása mellett nyilván helytálló volt annak megemlítése, hogy a Monarchia gabonatermő területének egy része: Galícia, Bukovina, a déli koronatarományok, a hadműveletek következtében hozzáférhetetlenné és használhatatlanná vált. Ez elsősorban az ausztriai gabonabegyűjtést sújtotta, mert a Lajtán túli terület egyharmada és szemes terményeinek egynegyede e területekről, elsősorban Galíciából származott.⁹ Az élelmiszerhiány növekedéséhez a blokád is hozzájárult, a háború folyamán a tengerentúli országokból importált termékeket (így pl. a rizst) is hazaiakkal, liszttel, gabonával kellett pótolni.

Bár a felsorolt indokok megalapozottak és jórészt helytállóak – a nyomós érvek ellenére sem árt rámutatni arra, hogy a háború idején készült statisztikák nem megbízhatóak. A termelőnek, a begyűjtést végrehajtó szervezetnek, a kérdést felső szinten intéző

Floridsdorf környékére és Korneuburgba krumplit vásárolni. A burgonyát erőszakkal kiszedték, pusztítottak, a termés felgyűjtásával fenyegetőztek. Az átirat a résztvevők számát 30 000-re becsüli.

⁷ A szakirodalom szerint a Monarchia össztermése gabonából (búzából és rozsból) a háborút megelőző években 104,6 millió q volt, amiből 60 millió q esett Magyarországra és 44,6 millió q Ausztriára. A behozatal nettó értéke 2,7 millió q-t tett ki. (A magyar gabonafelesleg – évi átlagban 14,2 millió q – Ausztriában került értékesítésre.) *Gratz-Schüller*, 40–41.

⁸ A terméseredmények (búza és rozs) a háború éveiben a következőképpen alakultak: Magyarország: 1914: 43,7 m. q, 1915: 55 m. q, 1916: 42,6 m. q, 1917: 43,7 m. q, 1918: 34,1 m. q.; Ausztria: 1914: 46,5 m. q, 1915: 24,4 m. q, 1916: 20,3 m. q, 1917: 18,6 m. q, 1918: 19 m. q. (*Gratz-Schüller*, 42–46.) A visszaesés hasonló arányú volt más élelmiszerek (árpa, zab, kukorica, burgonya) vonalán is. (*Gratz-Schüller*, 51.) A vágómarhaállomány csökkenésére megbízható adatokkal nem rendelkezünk, újságtudósítások szerint a csökkenés mérve elérte a 25%-ot. (KA. Präs. 1918. 83–8/2–11 Übersicht aus der Inlandspreste, 1918. április 16. (23. o.))

⁹ *Loewenfeld-Russ*, 58.

apparátusnak ugyanis nem állt érdekében valós adatok közlése. A hivatalosan alacsonyán megállapított és a feketepiacon ténylegesen elérhető árak közötti növekvő különbözet a készletek be nem jelentésére, eltitkolásra ösztönzött. Magyarországon ezen felül nemcsak a helyi, de az országos érdek is a ténylegesnél kedvezőtlenebb adatok közlését kívánta és indokolta. Az elmondottak figyelembe vételével feltételezhető, hogy a terméseredményeket és a készleteket illetően a helyzet kedvezőbb volt, mint ahogy azt a hivatalos statisztikai adatok feltűntetik.

A valós helyzetből és nem a megkérdőjelezhető statisztikai adatokból kiindulva egyetérthetünk azokkal a szerzőkkel, akik a nagyvárosok, a hegyvidék, az ipari munkásság nyomorát nemcsak az objektív okokban, a kedvezőtlen terméseredményekben keresik, hanem rámutatnak a begyűjtéssel és elosztással foglalkozó szervek tehetetlenségére, a feladat nagyságával megbirkózni nem tudó – tudatos kártevés, szabotázs által is gátolt – működésük joggal bíralt gyengeségére.¹⁰

A Monarchia vezetői számára az egyre reménytelenebbé váló helyzetben a központi problémává vált közlelmzés javítására végső soron két lehetőség maradt. Az egyik: import útján pótolni a Lajtán túli területeken a magyar gabonaexport elmaradásából származó hiányt, a másik: erőszakos begyűjtés – vagyis rekvirálás útján – felkutatni és lefoglalni az elrejtett készleteket.

A háború első két esztendejében még lehetséges volt a hiány egy részét Romániából az ottani feleslegek felvásárlása útján kiegyenlíteni.¹¹ Románia hadbalépésével e lehetőség megszűnt, majd erősen csökkent. A megszállt Havasalföldről jóval kevesebb terményt sikerült behozni, nem utolsósorban azért mert az ottani készletek többségét a németek maguknak igényelték. Az import szűk térre szorult lehetőségeit tekintve még Németország, majd a breszti békét követően Ukrajna jöhetett számításba. A németek 1918 tavaszán saját nehézségeikre hivatkozva gabonát gyakorlatilag már nem szállítottak.¹² Ukrajna sokat emlegetett éléskamrája pedig a megszállást követően részben üresnek, részben hozzáférhetetlennek bizonyult.

Más lehetőség híján egyedüli mentsvárként a rekvirálás maradt, és ez 1918 tavaszán minden addigit felülmúló méreteket öltött. Az erőszakos begyűjtés Magyarországon folyt a legnagyobb eréllyel, mert leginkább itt sejtettek – nem alap nélkül – elrejtett, még igénybe vehető készleteket.

¹⁰ „Die Ursache lag keineswegs ausschliesslich in einem Versiegen der Quellen, sondern in erster Linie in der fehlerhaften Verteilung und Bewirtschaftung der Vorhandenen Güter, also in der mangelnden Organisation und in dem Versagen der Verwaltungsbehörden”. (Uhlirz 198.) „Die Unzulänglichkeiten (waren) auf diesem Gebiet dem Verfall »der Staatsautorität zuzuschreiben«..” (Fiala, 10.)

¹¹ Romániából 1915/16-ban 7,2 millió q gabona behozatalára számítottak (Eva Müller 68.). A tényleges behozatal Loewenfeld szerint 1916/1917-ben 6,1 m. q volt. 65.)

¹² A spai találkoztót követően tartott tárgyalásokon (Berlin 1918. május 18.) Németország 151 000 tonna gabonát ígért az ukrainai és romániai osztrák–magyar igényről való lemondás ellenében. Az ígért 151 000 tonnából májusban 30 000, júniusban 74 000, július 15-ig további 41 000 tonna került volna szállításra. A németek a megegyezést követően a szállítást megtagadták arra hivatkozva, hogy az Németország ellátását veszélyezteti. A német vezetők csupán az uralkodó személyes kérésére voltak hajlandók június végén néhány ezer tonna szállítására – politikai engedmények fejében. (KA. AOK. Op. Geh. 1634. Landwehr, 237., Windischgrätz, 233–241.)

A rekvirálás végrehajtásában, Windischgraetz visszaemlékezései szerint 60 000 főnyi katonaság (3 hadosztály és további karhatalmi alakulatok) vettek részt.¹³ Miután a katonai parancsnokságok és a honvéd kerületi parancsnokságok e létszámot kiállítani nem tudták, a „termelő nép ellen belterületen folytatandó hadjáratához” az AOK a harcoló hadsereg egységeit irányította Magyarországra. A szóban forgó három hadosztályt a román frontról az 1. és 7. hadsereg állományából vonták el.¹⁴

A rekviráló alakulatok részére kiadott utasítás szerint a gabonát rekviráló különítmények 58 főnyi legénységből álltak 3 tisztsz és 16 altisztsz irányítása alatt. Feladatuk volt a kijelölt helységet körülzární, a készletek elrejtését, az esetleges rendzavarást megakadályozni, ezen felül a begyűjtésben is közreműködni (házkutatás, mérlegelés, zsák-hordás stb.). A legénység 40 töltenyt vihetett magával, és a puskát megtöltve, lövésre készen tarthatta. A katonák a fegyverhasználatra (Szolgálati szabályzat 72. §) kioktatandók voltak.¹⁵

A rekvirálás Magyarországon 5000 községre – tehát gyakorlatilag a gabonatermő terület egészére – terjedt ki. Leginkább a kis-, közép- és gazdagparasztokat érintette, mert a nagybirtok a begyűjtés résző terhét befolyása, összeköttetései révén, elhárítani vagy legalábbis enyhíteni tudta.¹⁶

Windischgraetz a minisztertanács március 21-i ülésén az április 1-vel kezdődő rekvirálás célját 5 millió q kenyérgabona begyűjtésében jelölte meg.¹⁷ E célját a május 20-án befejeződő akció, jelentős katonai erő felvonultatása ellenére sem érte el. A begyűjtés kudarcát Windischgraetz a parlamentben azzal próbálta elködoösíteni, hogy a rekvirálás 1918-ban végső soron csak 100 000 q-val eredményezett kevesebb gabonát, mint egy évvel azelőtt. Ugyanakkor kénytelen volt bevallani, hogy a hadsereg ellátásához az új termés betakarításáig, vagyis július 15-ig továbbra is fél millió q hiányzik.¹⁸ Windischgraetz a minisztertanács ülésén (május 22.) nyíltan is elismerte, „hogy az eljárás, sajnos, nem hozta meg a várt eredményt”.¹⁹

¹³ Windischgraetz, 181.

¹⁴ Windischgraetz beszámolója szerint (Ogy. napló: 1918. május 23. 241. o.) a 39. kassai, a 40. budapesti és az 51. szegedi honvéd gyaloghadosztályokról volt szó. Ezenkívül további 2 ezredet, 3 főlezeredet és 5 zászlóaljat is bevetettek. Windischgraetz adatai csekély eltéréssel egybevágnak a Hadügyminisztérium iratai közt található utalásokkal. (Idézi: *Plaschka*, I. 219. o.) A rekvirálás méreteire nézve is Windischgraetz közöl adatokat május 23-i felszólalásában (243. o.). A rekvirálást Nagyatádi Szabó István minősíti „a termelő nép” elleni hadjáratnak. (Ogy. napló, 1918. április 24. 21.)

¹⁵ KA. KM. Abt. 5. 1918. 1–7/29. GM Belitska, Instruktion für die Organisation und Verwendung der Requisitions-Abteilungen.

¹⁶ Az ilyen irányú „egyoldalú” eljárásról az újságok is beszámoltak. „Während die Grossgrundbesitzer geschont werden, gehe man gegen die kleinen Landwirte und Häusler rücksichtslos vor.” (KA. Präs. 1918. 83–8/2–11. Uebersicht aus der Inlandspreste, 1918. április 16. 22. Az ilyen jellegű adatok egész sorát – köztük a 40. honvéd hadosztály jelentését – közli *Plaschka*, I. 224.)

¹⁷ Minisztertanácsí jegyzőkönyvek, 1918. március 21. 423.

¹⁸ Ogy. napló, 1918. május 23. 243.

¹⁹ Minisztertanácsí jegyzőkönyvek, 1918. május 22. 455. A rekvirálás kedvezőtlen kimenetelére: Gratz-Schüller, 77., 79. *Landwehr*, 221., *Plaschka*, II. 223. E szerzők joggal utalnak arra, hogy készletek a rekvirálást követően sem voltak. Utalnak arra, hogy a megyéknél levő tartalékok az addigi 15 napról 3 napra kellett csökkenteni, továbbá arra, hogy június 14-én Ausztria csupán 43 000 q. Magyarország csupán 260 000 q állami gabonataralékkal rendelkezett. *Plaschka* szerint a Horvát-Szlavonországban végrehajtott rekvirálás (búza, rozs, árpa, kukorica, bab, tatárka) összeredménye 15 148 q és 35 kg volt! (*Plaschka*, 223.)

Az erőszakos begyűjtés ugyanakkor a parasztság heves ellenállásába ütközött, és hozzájárult ahhoz, hogy a kis- és középparasztság addig passzív rétegei is a rendszer ellen forduljanak, nem egy helyütt az aktív ellenállás útját válasszák. Landwehr tábornoknak, a Közös Élelmezésügyi Bizottság vezetőjének visszaemlékezése szerint: „A parasztok elszántan, helyenként fegyveresen ellenálltak. Előfordult, hogy a gabonát elásták, még az is, hogy inkább elégették vagy a Dunába dobták, semhogy a gyűlölt rekviráló alakulatoknak átadják.” A parasztság ellenállására Windischgraetz is utal visszaemlékezéseiben: „A készetek begyűjtésével szemben a parasztok a megyékben ellenálltak, nem egy helyütt fegyveresen.”²⁰

Az adatok egész sora tanúskodik arról, hogy a rekquirálás német, délszláv, cseh és ukrán területeken is nem ritkán a begyűjtő szervek inzultálásához vezetett, és nem egy esetben a megjelentek agyonverésével végződött.²¹

Szénválság, nyersanyaghiány, az ipari termelés visszaesése

Az élelmiszerhiány mellett a gazdasági bajok másik feltűnő, előtérben álló vonása a *szénhiány* és más fontos nyersanyagok hiánya volt. Az egyre súlyosabbá váló szénhiány – akárcsak a kenyérmagvak karasztrofálissá váló hiánya – feltűnő jelenségnek minősíthető, mert a Monarchia szénből a háborút megelőzően jelentős behozatalra nem szorult. Gratz Gusztáv adatai szerint a behozatal 1913-ban a szükségletnek csupán 9%-át jelentette és a behozatal túlnyomórészt Németországból, vagyis egy, a Monarchiával szövetségben álló államból származott.²² A háború végére kialakuló különös helyzet hátterét vizsgálva egyrészt a széntermelés csökkenésére, másrészt a szükséglet egyidejű erőteljes növekedésére kell utalni.²³

Az egyéb nyersanyagokat illetően ott jelentkeztek a legkirívóbb nehézségek, ahol a Monarchia a háborút megelőzően részben vagy egészben importra szorult. Ez volt a helyzet a réz, a gyapot, a len, az ólom és a bőr esetében. Míg azonban ez utóbbi termékeket más anyagokkal pótolni lehetett, a szén – az akkori idők legfőbb energiahordozója – pótolhatatlan volt.

²⁰ Landwehr, 217. Windischgraetz, 219.

²¹ Plaschka, II. 231–233. KA. KM. Präs. 1918. 83–8/2–11. Uebersicht aus der Inlandpresse, 1918. február 1. 21. 1918. április 16. 23. HHStA. Kabinetts Archiv Geheim. Tagesberichte des Min. des Inneren. Monat: April, Mai.

²² Gratz-Schüller, 92. Az itt közölt adatok szerint 1913-ban a Monarchia szénfelhasználása 62,7 millió tonna volt. Ebből 57 millió tonnát tett ki a saját termelés, 5,7 millió tonnát kellett importból fedezni.

²³ Homann-Herimberg szerint Ausztriában 1918 január–szeptember között a feketeszén 11,76%-kal, a barnaszén 25,8%-kal, a brikett és koks 15,96%-kal volt a termelést tekintve alacsonyabb szinten, mint 1913-ban. (Homann-Herimberg, 5.) Szerényi–Ladányi szerint a széntermelés Magyarországon 1913-ban 102,74 millió q-t, 1918-ban 81,58 millió q-át tett ki. (Szerényi–Ladányi, 238.) Fiala szerint 1918 első felében a rendelkezésre álló szénmennyiségből Ausztriában a szükséglet 69,6%-át, Magyarországon 72,6%-át lehetett volna fedezni, de a szállítási nehézségek miatt a hadiipar Ausztriában csupán a tényleges szükséglet 40%-hoz, Magyarországon 54%-hoz jutott hozzá. (Fiala, 16.)

A szénhiány eleinte csak a nem hadifontosságú üzemek leállítását eredményezte (kerámiaipar, ruházati ipar). Később az ipari üzemek egyre szélesebb körére terjedt ki. 1917 első hónapjaiban – bár az élelmezési helyzet ekkor már aggasztó volt – a budapesti malmok szén hiányában leálltak és képtelenek voltak a raktáraikban felhalmozott gabonakészletet megőrizni. Ausztriában 1917 végén – 1918 elején a nagyobb vasművek termelése a korábbi 80–35%-ára zuhant, Magyarországon a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű, mely a magyarországi össztermelés 80%-át adta, 25–30%-os kapacitással dolgozott.²⁴

A vasművek termelésének visszaesése és részbeni leállása a hadiipart megbénulással fenyegette. 1918 első hat hónapjában az előállított puskák, lövegek, muníció alig felét érte el a csúcspontot jelentő két év előttinek.²⁵

A termelés visszaesésének okait kutatva a szakirodalom első helyen az objektív tényezőkre utal. A széntermelésnél például a bányafa, a szálideszka, a sodronykötél hiányára. (A fa leginkább spekuláció okából, a sodronykötél a vasművek leállása miatt hiányzott.) Okként szerepel az 1916 végi román támadás, melynek következtében a Zsil völgyi bányák termelése egy időre megbénult. A munkaerőhiányról és a munkások rossz ellátásáról is olvashatunk.

Állandóan visszatérő téma a közlekedés csődje. Nem egy esetben az egyébként meglevő nyersanyag azért hiányzott, mert azt szállítóeszköz hiányában nem lehetett – bármennyire is fontos lett volna – rendeltetési helyére eljuttatni. A csőd oka a szállítást illetően alapvetően abban rejlett, hogy a mozdony-, szén- és személyzethiánnyal küzdő, a kapacitás elégtelensége miatt kellően fel nem újított vasút képtelen volt a hadsereg óriásira nőtt igényeit és egyidejűleg egyéb szokványos funkcióit is ellátni.

A szakirodalomban az objektív okok felsorolása mellett némileg háttérbe szorul a szubjektív tényező, nevezetesen az, hogy a munkásság egyre elégedetlenebbül szemlélte az eseményeket, és egyre határozottabban foglalt állást a háború, és a háborút jelentő rendszerrel szemben. A szembenállás mögött nemcsak az éhezés, a reálbérek csökkenése, a háború szülte nyomor húzóódott meg. A tiltakozásnak a politika – az orosz forradalomról érkező hírek adtak le nem csillapítható lendületet.

Az elkeseredés mélységét és az oroszországi eseményekkel való összefonódást jól mutatta az ipari munkásság januári, a Monarchia egészére kiterjedő megmozdulása, és intő jel volt, hogy a sztrájkorozat ennek befejeződése után sem szünetelt. 1918 tavaszán szinte nem múlt el nap, hogy a katonai kabinetirodához ne érkezett volna leállásról, kisebb-nagyobb munkabeszüntetésről tudósító jelentés.

²⁴ *Mejzlik*, 328. *Mejzlik* adatai szerint az ausztriai nagy vasművek közül Trzynietz és Witkowitz kapacitása 70–80%-ra volt kihasználva. PEIG-nél (Prager Eisen-Industrie-Gesellschaft) a nyersvas-termelés 40%-ra, a nyersacéltermelés 58%-ra zuhant, és a 8 nagyolvasztó közül csupán egy dolgozott. Az OeAMG-nál (Oesterreichisch-Alpine-Montangesellschaft) az üzemserű teljesítőképesség 40%-át vették igénybe. Egy sor üzemnél (Bleckmann, Storé, Streteben, Hopfengärtner) a termelés szinte megszakítás nélkül szünetelt. A Rimamurányira vonatkozó adatot illetően megjegyzendő, hogy Réti R. László monográfiája a termelés szintjére nézve magasabb számokat közöl. (*Réti*, 108–114.)

²⁵ Ö–U *letzter Krieg*, Bd. VII. Beilage 2. Tabelle 10. Az itt közölt adatok szerint az osztrák–magyar hadiipar 1916 második felében 630 000 puskát, 2332 löveget és átlagban 1,4 millió tüzérségi lőszer gyártott. 1918 első felében 130 000 puska, 1296 löveg és átlagban 750 000 tüzérségi lőszer készült.

Sztrájkok, éhségtüntetések

Az osztrák belügyminisztérium bizalmas összefoglalói (az uralkodó részére készült, egy-egy hónap rendőri szempontból jelentős eseményeit ismertető összegeзések) 1918. március 1-től–1918. június 30-ig a Lajtán túli területeken 436 sztrájkról és 193 egyéb megmozdulásról tudósítanak.²⁶

A hadiipar legjelentősebb központjában, a csehországi Pilsenben 1918 tavaszán az alábbi időpontokban került sor sztrájkra, munkalassításra vagy más, az élelmiszerhiánnyal összefüggő megmozdulásra: március 20., 22., április 9., 19., 30., május 4., 13., 23., 24., június 11., 20–21., 22., 24. Az április végi leállás eleinte részleges volt, de gyorsan általánossá vált, a sztrájkolók száma elérte a 35 000-et.²⁷

A kladnoi szénmedencében (Kladno–Schlan–Rakonitz) május 4–16 között 9000 bányász szüntette be a munkát, és vonult községről községre élelmiszer után kutatva.

Bécsben a júniusi sztrájk alkalmából (június 17–26) a munkabeszüntetés 120 nagyobb üzemre terjedt ki, és hozzávetőleg 47 000 munkást érintett.²⁸

Magyarországon a vasmunkások sztrájkmozgalma (március 6–18., április 22., május 8., 9., 21., június 14–15., 19.) és a bányászok sorozatos leállásai után (Lupény március 18–21., Somsály április 11., Brennberg április 24–május 2., Resica március 27–április 6. és május 22–június 2., Tatabánya március 14–17. és június 12–24.) a MÁV gépgyári sortűz híre elégséges volt ahhoz, hogy a munkabeszüntetés általánossá váljon. A vas- és fémmunkás szövetség jelentése szerint június 20–28. között a sztrájkolók száma fél-millióra volt becsülhető.²⁹

A szervezett munkásság sztrájkmozgalma 1918 tavaszán – új vonásként – összefonódott, kiegészült a városi lakosság éhségtüntetéseivel. Az éhezők, gyakran asszonyok, gyerekek megtámadták az élelmiszerüzleteket, a pékségeket, a kenyeret, élelmiszert szállító kocsikat. Nem voltak biztonságban a malmok, a vagonok, a raktárak. A június 17-én kezdődő bécsi munkabeszüntetés (kiváltó ok a liszfejadag 50%-os csökkentése) fosztogatással, anarchikus jelenségekkel párosult.³⁰

²⁶ H. H. St. Kab. Arch. Geheim, Tagesberichte des M. d. I., K. 37.

²⁷ Souhruna hlášení presidia prazského mistodržitelství a protistatni, protirakouské a protivaleoné cinnosti v Cechách 1915–1918, Praha 1957. (A prágai helytartótanács elnökségének összefoglaló jelentései. 1915–1918.) R. G. Plaschka: Widerstand 1915 bis 1918 am Modell Pilsen in Geschichte und Gesellschaft. Festschrift für Karl R. Stadler zum 60. Geburtstag Wien, 1972. 45–54. o. és KA. MKSM, 1918–28–2/7.

²⁸ HHSt. Kab. Arch. Geheim, Tagesberichte des M. d. I., K. 37. Staatspolizeilich relevante Vorfälle im Monate Mai és im Monate Juni 1918.

²⁹ A magyarországi sztrájkokról a Belügyminisztérium iratainak hiányos volta következtében pontos adatokkal nem rendelkezünk. A másodlagos forrásokból kihámozható tények arra utalnak, hogy a munkabeszüntetések száma nem maradt el az osztrák terület ismert számadataitól, és a sztrájkok Magyarországon is leginkább a bányákat, a gépgyárakat és a vasúti műhelyeket, vagyis a hadviselés szempontjából legérzékenyebb pontokat érintették. MMTVD 5. 139–146., 156. 159–161., 181–185., 188–189. 216. *Merényi László*: Hadimunkások mozgalmai Magyarországon. Hadtörténeti Közlemények, 1969. 1. 8–31.

³⁰ KA. MKSM. 1918. 28–2/7. A bécsi rendőrigazgatóság június 17-i jelentése szerint: A X. kerületben már délelőtt 9 órakor mintegy 100 asszony nyomult egy ottani csemegekereskedésbe, és eltulajdonította az ott található baromfit. Egy közeli (Eugenplatz) hentesüzlet előtt is asszonyok

Hasonló eseteket jelentettek más országrészekből is, különösen a csehországi városokból [Schmichow (Smichov), Kladno, Unhoscht (Unhost), Schlan (Slany), Neustraschitz (Nové Straseci), Rakonitz (Rakovnik) és Purglitz (Krivoklát) – május 7–9. Prag–Liben (Praha–Liben), Trübau, Pardubitz (Pardubice) – június 6–7. Krems – Június 13.]

Az osztrák és a magyar kormány a dolgozók ellenállását, az egyre erősödő és egyre aggasztóbb méreteket öltő megmozdulásokat egyrészt erőszakkal, másrészt kisebb engedményekkel, kompromisszumokkal próbálta elfojtani, leszerelni.

Az erőszak alkalmazásához Magyarországon a „háború esetére szóló kivételes intézkedésekről” és a „hadiszolgáltatásokról” hozott törvények (1912. LXIII. tc., 1912. LXVIII. tc.), Ausztriában az egyidejűleg kiadott császári rendelet (26. XII. 1912. RGBL. 236) szolgált alapul.

A hadifontosságú üzemek e törvények alapján elrendelt militarizálása (katonai felügyelet alá helyezése) lehetőséget adott, hogy az ott dolgozó munkásokkal szemben, akiket feleskettek és népfelkelő munkásosztagokba soroltak, a katonai büntetőbíráskodás és a katonai fegyelmi fenyegető hatalom jegyében járjanak el. (Fogda, kurtavas, kikötés.) Arra is lehetőség nyílt, hogy a sztrájkolókat, a munkahelyükön meg nem jelenőket erőszakkal, karhatalom igénybevételével vezessék elő, és így kényszerítsék a munka felvételére. Az „izgatók” bevonultatása, lázadás címén statárium hirdetése, végszükség esetén fegyverhasználat engedélyezése, 1918 tavaszán mind gyakrabban alkalmazott eszközök jelentettek az ellenállás megtörésére.³¹

gyülekeztek, és több kiló húst vittek magukkal. Az Anker kenyérgyár fiókjából (Keplerplatz) 100 db egész kenyert loptak. Egy pékség tanoncát ugyanitt tüntetők körülvették, a kihordásra szánt kenyereket elvették és szétosztották. Egy vegyeskereskedésbe – ugyancsak a X. kerületben – fiatalok csapata nyomult be, és megkísérelte, hogy az ottani lisztesomagokat elvigye. Ezt a rendőrség megakadályozta (két letartóztatás). Egy sor kenyérrel, liszttel és más élelmiszernel megrakott kocsit, főleg asszonyok, megállítottak. Az egyik kocsi körül (Axingerstrasse) 1000 főnyi tömeg tömörült, itt 35 egész kenyert tulajdonítottak el, másutt egy mozgó kocsiról (Gellertplatz) 7 zsák lisztet rángattak le. Egy sütőüzemet (Absberggasse) a déli órákban többezren vettek körül, a kenyeres kocsi kifutását várva. A kocsi végül is csak rendőri segédlettel, lovas rendőröktől kísérve hagyhatták el az üzemet. Az egyik kocsi később, amikor egy péküzlet előtt megállt, asszonyok gyűrűjébe került, akik megkísérelték, hogy a lovak istrángját elvágják. A rendőrök ezt megakadályozták és a kocsit továbbindították. A karhatalmat a tüntetők és az ablakokból ismeretlen egyének kövekkel dobálták. (Egy kődobálót letartóztattak.) Reggel 8 órakor a nagycsarnokban hozzávetőleg 400 nő tüntetett, mert nem kapták meg a nekik járó marhahúst. A tüntetők a belvárosba, a miniszterelnökség elé próbáltak vonulni. A rendőrség szétszórta a tüntetőket. Egy asszonyt engedetlenség címén letartóztattak.

³¹ A felsorolt módszerek alkalmazását (a sztrájkolók elleni erőszakot) jól szemléltetik a cseh és morvaországi bányavidéken történetekről tudósító jelentések, adatközlések. A nyugat-csehországi bányavidéken a sztrájkoló bányászok az elővezetés előtt a közeli erdőkbe és nehezen megközelíthető helységekre menekültek. A karhatalmi alakulatok parancsnoka (Zsenyey ezredes) a bujkálók ellen „akik napok óta lakásuktól és lakóhelyüktől távol az erdőkben élnek, és lopott terményekből táplálkoznak” szabályszerű hajtóvadászatot indított. 1918. szeptember 29-éről keltezett jelentése szerint az átfésülendő – Staab, Chotischán, Popow, Sekerau, Lohutzon, Tuschkau, Nürschan, Willkischn helységek által határolt – területet a I. császárvadász ezred első százada körülzárta, majd ezt követően az egyes osztagok megindultak a központ felé. Az útközben felhajtott bányászokat elfogták és a chotischani I-es sz. „Osztrák-akna” katonai vezetőjéhez kísérték. A bányászokra lőttek, amennyiben azok menekültek, és háromszori felszólításra sem álltak meg. A fegyverhasználatot az ezredes jelentésében a legénység rossz hangulatával, türelmetlenségével indokolja: „a katonák tehetet-

A kompromisszum, az egyezkedés módszerét – mely a panaszbizottságok felállításával már jó ideje napirenden volt – az 1918. február 9-én tartott miniszterközi értekezlet irányelvei szerint elsősorban ott próbálták alkalmazni, ahol a megmozdulások tisztán gazdasági jellegűek voltak, és a résztvevők többségét élelmiszert követelő nők és gyermekek alkották.³²

A sztrájkok és más megmozdulások egyezkedés útján való leszerelésében jelentős szerepet játszottak Ausztria Német Szociáldemokrata Munkáspártjának és a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak reformista vezetői, akik a rendszer meg nem változtatható voltából kiindulva készek voltak a munkásokat – kompromisszumok fejében – a megalkuvás irányába befolyásolni. Fellépésük a baloldal, a radikálisok ellenállásába ütközött; mérséklő álláspontjuk, a helyzet tartós rosszabbodásával, tarthatatlanná vált.

A Magyar Minisztertanács 1918. június 21-i ülésén báró Szerényi József, a kereskedelemügyi miniszter állapította meg, hogy a „szakszervezetek vezetőinek kezéből kisiklott a vezetés, s azoknak úszniuk kell az árral. Hogy vezető szerepeiket megtarthassák, tovább kell izgatniok. Ma úgy áll a helyzet, hogy a vezetők tudnak sztrájkot szervezni, de leszerelni nem tudnak”.³³

Az osztrák belügyminiszter a Belügyminisztériumban tartott értekezleten (1918. augusztus 28.) úgy jellemezte a helyzetet, hogy „a munkásság vezetői már nem tartják kezükben a munkásokat, és ez arra ösztönzi őket, hogy tekintettel a munkások hangulatára, sajtójukban veszélyesen éles hangot üssenek meg”.³⁴

---

lenek voltak, hiába szaladtak a felbukkanó és menekülő bányászok után.” A razzia – a jelentés szerint – végső soron eredményes volt: „a dolgozók 45%-a felvette a munkát”. (KA. KM. Abt. 5. 1918. 64–3/30–4. Stationskommandant in Pilsen an KM. 29. September 1918. Schreckschüsse gegen flüchtende Bergleute.) A német–osztrák szociáldemokraták interpellációja (1918. október 11.) a morvaországi, osztrava–karvini szénmedencében dolgozó bányászok elleni erőszakról az alábbi adatokat tartalmazza: a bányászok augusztus 14-én előterjesztett, helyzetük javítását célzó követeléseai a bányatulajdonosok részéről válasz nélkül maradtak. Válasz helyett a karhatalom, a bányát megszállva tartó katonaság – többségében magyar, részben német anyanyelvű katonák – brutálisan lépett fel, és a bányászokat ütlegetéssel biztatta gyorsabb mozgásra. Aki az ütlegek ellen tiltakozott, pofont kapott. A bányászok válaszul sztrájkba léptek. „A sztrájkolók ellen razziákat tartottak. Az őrzőjárat éjszaka jelent meg a bányászlakásokban, és feltűzött szuronnal kísérté – nemegyszer szakadó esőben – az ott találtakat az aknához, ahol a munkavezető szigorú kihallgatást tartott, és egyeseket hadbíróság elé utalt. Schönhofban egy őrzőjárat fegyverét használta, bár a földeken nők és gyermekek dolgoztak. Több munkásszálláson a benyomuló katonák betörték az ablakokat. A VI-os sz. szálláson (Karvin) húsz feltört lakás tanúsítja a katonák látogatását...” az interpellációt aláíró képviselők egy sor további konkrét esetet felsorolva, a munkaügyi minisztertől a bányák militarizálásának megszüntetését kérték. (Haus der Abgeordneten – 91. Sitzung der XXII. Session am 11. Oktober 1918.)

³²AVA. M. d. I. Präsidiale 22 in gen. 1918–22534. Ergebnis der interministeriellen Beratung über den zu beobachtenden Vorgang bei Austandsbewegungen und Unruhen. A panaszbizottságok felállításáról Ausztriában az 1918. március 18-án kiadott császári rendelet intézkedett (RGBl. Nr. 122), miután ezt megelőzően 1915 végén Bécsben és Alsóausztriában ilyen jellegű szerv már működött. Magyarországon a honvédelmi miniszter 1916. január 17-én kiadott rendeletével (18.950) H. M. eln. 20-b) szabályozta a panaszbizottságok működését. A januári alaprendeletet a későbbiek folyamán további kiegészítő rendelkezések követték.

³³Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1914–1918. 475.

³⁴AVA. M. d. I. Präsidiale 20. Sicherheit 1918–19646. Protokoll, Sitzung 28. VIII. 1918. im. M. des Innern betreffend Feststellung der Sicherheitsverhältnisse und die Richtlinien des Ausbaues des Sicherheitsdienstes im besondere durch Verstärkung der Gendarmerie.

Miután az egyezkedés objektív és szubjektív feltételeinek hiánya az idő előrehaladtával nyilvánvalóvá vált, megoldásként, 1918 tavaszán és nyarán, az erőszak – konkrétan, az erőszakszervek megerősítésének kérdése – került előtérbe.

A jobboldal (az alldeutsch és az osztrák–német centralista irányzat) már a januári sztrájk idején rendcsinálást, katonai diktatúrát, a tehetetlen polgári kormányzat félreállítását követelte. (Január végén herceg Schönburg-Hartenstein lovassági tábornok, 1918. május 1-e előtt báró Carl Bardolff tábornok volt a diktátorjelölt.) E terv megvalósulására, a katonai diktatúra kivitelezésére azonban nem került sor.

1918 februárjában a hátsóországban levő mozgó (karhatalmi) alakulatok (a hadra kelt hadsereg hátsóországban elhelyezett egységei, valamint a póttesteknél levő karhatalmi századok, zászlóaljok, géppuskás osztagok) közös főparancsnokságának felállítását tervezték, de az egy kézben való egyesítés gondolata csak laza formában, három karhatalmi parancsnokság felállításával valósult meg, és e parancsnokságok is csak rövid ideig – egy hónapig – március 8-ig léteztek.³⁵

A karhatalmi alakulatok létszáma 1918 februárjában 50 000 főre volt becsülhető, ami a póttesteknél nyilvántartott katonaság létszámának alig 6%-át jelentette.

E viszonylag alacsony szám erejét növelte, hogy 18 tavaszán a hadra kelt hadsereg 7 – karhatalmi célokra igénybe vehető – hadosztálya is a hátsóországban állomásozott (4 Ausztriában, 3 Magyarországon).

A karhatalmi alakulatok felszerelése, kiképzése, ellátása alig különbözött a hadsereg más egységeinél fennálló helyzettől, így karhatalmi célokra való alkalmazásuk eleve kétségesnek tűnhetett. A főparancsnokság és a hadügyminisztérium között ezen túlmenően éles vita folyt és nézeteltérés állt fenn – különösen az olaszországi offenzíva előkészítésének időszakában – arra nézve, hogy indokolt-e ilyen nagy létszámú frontkatonaság hátsóországban való állomásoztatása. A vita végül is az AOK javára dőlt el (a hátsóországi frontkatonaság létszáma júliusra 5 1/2 hadosztályra csökkent), bár a Hadügyminisztérium érvei a Monarchia bizonytalan belső helyzetéről indokoltak és helytállóak voltak.³⁶

³⁵ A három karhatalmi parancsnokság és azok parancsnokai a következők voltak: 1. Bécs, Krakkó, Lemberg, Mährisch-Ostrau. Parancsnokság székhelye: Bécs. Parancsnok: Viktor Weber von Webenau gyalogsági tábornok. 2. Prága, Leitmeritz. Székhely: Prága. Parancsnok: Lovag Otto von Berndt altábornagy. 3. Budapest, Pozsony, Kassa, Temesvár, Nagyszeben, Zágráb, Székhely: Budapest. Parancsnok: báró Lukachich Géza vezérőrnagy. KA. MKSM. 1918. 69–3/7. Ernennung und Wirkungskreis von Kommandanten der mobilen Truppen.

³⁶ A Hadügyminisztérium a frontkatonaság egy részének elszállítása ellen 1918 júliusában többek közt a következőképpen érvelt: „Az alábbi körülmények, hogy felettük úrrá lehessünk, feltétlenül megkövetelik, hogy megfelelő katonai erővel rendelkezünk; teljességgel bizonytalan politikai helyzet Galíciában, Csehországban és a délszláv területeken. Ma is fennálló, sőt tovább élesedő élelmezési válság. Fenyegető vasutassztrájk, mely maga után vonhatja a vasutasok militarizálását. Élelmiszerszállítványok biztosítása, a termelés biztosítása. Katonaszökevények és a szökevény hadifogyók elleni intézkedések. Bizonytalan helyzet a parlament küszöbön álló összehívása előtt és a választójogi vita Magyarországon. Végül a lakosság szinte valamennyi rétegénél uralkodó nyomott és felháborodott hangulat, mely megfelelő táptalajul szolgálhat a pillanatnyi és helyi jellegű nyugtalanság kiszélesedéséhez, a fennálló rendszer megdöntésének kísérletéhez.” KA. KM. Abt. 5. 1918. 64–50/9–13. Idézi: *Plaschka*, II. 22–23. Ugyanitt (I. 166–174. o.) részletes adatok és számítások a karhatalmi alakulatokra vonatkozóan.

A hadsereg karhatalmi célokra igénybe vehető alakulatai mellett a csendőrség jelentette Ausztriában és Magyarországon egyaránt a fennálló rend erőszakszervezetének további fontos támaszát.

A csendőrség létszáma a háborút megelőző esztendőben Ausztriában meghaladta, Magyarországon megközelítette a 14, illetve a 12 000 főt. A háború kitörését követően a létszám, a bevonulások és az utánpótlás igénybevétele folytán, csökkenőben volt, és csak a háború utolsó esztendejében születtek tervek e helyzet megváltoztatására. A csendőrség állományát ekkor Ausztriában 10 000 fővel, Magyarországon 5000 fővel tervezték emelni. Tervbe vették fizetésrendezés végrehajtását is. E javaslatokkal, tekintettel a polgárháborús hangulatra, látszólag mindenki egyetértett. A létszámemelés és fizetésrendezés ugyanakkor, ténylegesen, a létszámhiánnyal küzdő hadsereg és az infláció növelésétől visszariadó pénzügyminisztérium ellenállásába ütközött. A nagyvonalú és nagyon is indokolt tervekből 1918 novemberéig alig valami valósult meg.³⁷

Nemzeti és nemzetiségi ellentétek

A Monarchia egyre kilátástalanabbá váló belső helyzetét a háború végső, befejező szakaszában tovább rontotta a nemzeti és nemzetiségi ellentétek kiéleződése.

Galíciában, pontosabban Galícia lengyel lakta területein, az ilyen irányú megmozdulások 1918 februárjában lángoltak a leghevesebben. A februári sztrájkok és tüntetések hátterét a breszti béketárgyalások alkották. Az ukránoknak ott tett engedmények szolgáltak ürügyül a nacionalista hangulat felszításához. (A Monarchia élelmiszerszállítmányok ígérete fejében kész volt a rövid életű Ukrán Köztársaságnak vitás területeket [Cholm] átengedni, és egy titkos megállapodásban Galícia ukrán lakta részeinek önkormányzatot is kilátásba helyezni.) A nagylengyel irányzat a döntést élesen támadta, és a nemzeti demokraták más pártokkal együttműködve tiltakozásra, tüntetésre szólítottak. Február 18-án nemcsak a nagyobb városokban (Krakkó, Lemberg), de a kisebb helységek egész sorában (a Belügyminisztérium jelentése 31 helységre utal) tüntető felvonulásra és munkabeszüntetésre került sor. A tüntetők hazafias dalokat énekelve vonultak fel, tiltakoztak, önálló, egységes Lengyelországot követeltek. A kétfejű sassal ékesített címereket eltávolították vagy összetörték, Vilmos császár és a Habsburg-uralkodó képmását elégették vagy céltáblának használták. A felvonulás nem egy helyen zavargássá fajult, üzletek és élelmiszerraktárak kifosztásával vagy legalábbis ennek megkísérlésével fejeződött be.³⁸

³⁷AVA. M. d. I. Präsidiale 20. Sicherheit 1918–19646. Protokoll der Sitzung von 28. VIII. 1918 im M. des Innern... A m. kir. kereskedelemügyi miniszternek a hadügyminiszterhez intézett 1918. augusztus 23-i átirata szerint: „a m. kir. csendőr főparancsnokság részéről tervezett mintegy 6000 főnyi csendőrlétszám szaporítás nem sikerült, mert a katonai csapatoknál a csendőrszolgálatra jelentkezettek száma 6000 helyett alig haladta meg a 800-at”, az átirat megjegyzi, hogy a „harcvonalban katonai szolgálatot teljesítő hivatásos csendőrök létszáma ugyanakkor a 4000-et is meghaladja”. (KA. KM. Abt. 5. 64–41/60), *Preszly*: A m. kir. csendőrség. 100–105, és 3., 4., 6. sz. melléklet. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1914–1918., 496–498.

³⁸KA. MKSM. 1918–28–217. II. 18. és AVA. M. d. I. Präsidiale 22. Galizien 1918–5792, 6560, 6563, 11226.

A februári megmozdulások egybeestek a segédhadtestté átszervezett lengyel légió lázadásával. A Bukovinában állomásozó lengyel katonák február 15-én, az éjszaka leple alatt, megkísérelték, hogy zárt kötelékben átlépjék a határt, és az egykori Oroszország területére vonuljanak. A Josef Haller vezetése alatt álló egységek célja az ott-tartózkodó (az egykori cári hadseregből kivált) ellenforradalmi beállítottságú, antantbarát lengyel alakulatokkal való egyesülés volt, de az átállás csak egy töredéküknek sikerült. A legionisták zömét Czernowitz közelében bekerítették és elfogták. Február 23-ig 160 tiszt és 4700 főnyi legénység került fogságba. A segédhadtestet február 19-én feloszlatták. A vezetők ellen (91 tiszt és 24 legénységi állományú legionista) hadbíróági eljárás indult Máramarosszigeten.³⁹

Csehországban a cseh birodalmi gyűlési képviselők és tartománygyűlési képviselők január 6-i, majd április 13-i nyilatkozata (ez utóbbi válasz volt Czernin április 2-i csehellenes beszédére) jelezte a helyzet éleződését. E nyilatkozatok alig burkolt formában egy önálló csehszlovák állam létrehozása mellett foglaltak állást, és megerősítést nyertek a szlovákok május 1-i lipótszentmiklósi gyűlésén, az ott elfogadott határozattal.

1918 májusában, a cseh nemzeti színház alapításának 50. évfordulója szolgált ürügyül a nemzeti irányzat újabb fellépéséhez. A közel egy héten át, május 14–20. között, sokezer ember részvételével zajló ünnepi ülések, nyilvános gyűlések és utcai tüntetések, látványos megmozdulást jelentettek az előbbieken vázolt célok érdekében. „A cseh nép bebizonyította” – volt olvasható a prágai cseh sajtóban (a később betiltott *Narodni Listyben*) – hogy a „zsarnokság és elnyomás körülményei között is képes önmagát kormányozni . . . súlyos igazságtalanság megtagadni tőle az önállóságot”.⁴⁰

A *délszláv* területeken nem került sor olyan látványos megmozdulásokra, mint februárban Galíciában, vagy májusban Prágában. Ennek ellenére kétség sem férhetett hozzá, hogy a nemzeti irányzat és annak radikális szárnya itt is erősödően van. Erről tanúskodott a március 2-án és 3-án Zágrábban tartott délszláv konferencia határozata (állásfoglalás a szlovének–horvátok és szerbek önálló demokratikus állama mellett, a Monarchiában való maradás említése nélkül). Ezt bizonyította a szlovén területen indított – önálló délszláv államot követelő aláírásgyűjtési akció, mely az újságok tudósítása szerint 200 000 aláírást eredményezett. Erről tanúskodtak a nemzeti irány képviselőit méltató megemlékezések (Horvátországban ünnepségek Petar Preradovic születésének 100. évfordulója alkalmából, a szlovén lakta területen megemlékezés és emléktábla avatás Jan Kren radikális–néppárti–függetlenségi politikus halálát követően). Az idők változását jelezte, hogy az augusztus 16–17-i, Laibachban (Ljubljánában) tartott tanácskozáson megalakult a Szlovén Nemzeti Tanács – egyelőre a Néppárt és a Demokrata Párt, továbbá Isztria és Trieszt képviselőiből – azzal a nyíltan hangoztatott céllal, hogy kiindulópontja legyen „a Monarchiában élő szlovének, horvátok és szerbek közös Nemzeti Bizottságának, mely magába foglalná az önálló délszláv állam kiharcolására törekvő politikai erők összességét”.⁴¹

³⁹ KA. MKSM. 1918. 69–16/2–8. (Kézzel írt, dátum nélküli feljegyzés a történetekről.)
Plaschka: I. 93–96.

⁴⁰ KA. KM. Präsidiale, 1918. 83–8/2–17. Uebersicht aus der Inlandspreste, 1918. május 31. (26. o.)

⁴¹ AVA. MPr. 340/d. 10691/1918.

A nemzeti irányú megmozdulások élén a nemzeti burzsoázia állt. Az osztrák Belügyminisztérium idevágó jelentései is rámutatnak arra, hogy a nacionalista jelszavakat hangoztató nagylengyel nemzeti pártok tagjai és vezetői között nagybirtokosok és nagyiparosok találhatók. Ugyane jelentések szerint a galíciai megmozdulások szervezői és irányítói: lapszerkesztők, középiskolai tanárok, papok, ügyvédek, tisztviselők. A résztvevők – olvasható a jelentésekben – zömmel az ifjúság (gimnáziumi tanulók), a vasutasok, a postások, a lengyel katonák és az állami hivatalok – köztük a Helytartótanács, az igazságügyi szervek, az Osztrák–Magyar Bank – lengyel nemzetiségű tisztviselői közül kerülnek ki. (A császári és királyi hivatalnokok tilalom ellenére való megjelenése a felvonulók soraiban Bécsben megdöbbenést váltott ki, és a központi szervek vizsgálatát vonta maga után, de megtorlásra nem került sor.)

A megmozdulások szervezői, irányítói és részvevői társadalmi hovatartozását illetően hasonló volt a helyzet Csehországban és a Monarchia délszláv területein.

A nemzeti irányú szervezkedés számára fontos felhajtó erőt jelentett az antant állásfoglalása, pontosabban az antant állásfoglalásának megváltozása. Míg a szövetségesek – különösen az angol kormány – a háború első éveiben nem gondoltak a Monarchia felosztására, álláspontjuk e téren 1918 tavaszán, a titkos béketárgyalások meghiúsulása és a Sixtus-ügy kirobbanását követően megváltozott. Mint erre már utaltam, felülkerekedett és általánosan elfogadottá vált az a korábbi kisebbségi vélemény, hogy a Monarchiával nincs mit tárgyalni, a Habsburgok még ha szeretnék, akkor sincsenek abban a helyzetben, hogy különbékét kössenek, engedményeket tegyenek.

A francia kormány június 20-án az emigráns csehszlovák Nemzeti Tanácsot hivatalosan is elismerte „a nemzet minden érdekét képviselő legfelsőbb szerv gyanánt” és „a jövő csehszlovák kormány első alkotóelemeként”.⁴² A francia elismeréshez 1918 nyarán Nagy-Britannia és az Egyesült Államok is csatlakozott (augusztus 9., szeptember 2.). 1918 nyarán megerősítést nyert a szövetségesek lengyel álláspontja is, mely már Wilson 1918. januári 14 pontjában szerepelt: „Egyesült és független Lengyelország szabad kijárással a tengerhez.”⁴³ A szövetségesek a délszlávokat is biztosították nemzeti törekvéseik támogatásáról, bár a délszláv kérdés a délszlávok közötti és különösképpen az olasz–szerb ellentét következtében a lengyel és cseh problémánál bonyolultabb volt.

Fontos mozzanat, hogy a háború befejező szakaszában együttműködés alakult ki a lengyel–cseh–délszláv nemzeti mozgalmak vezetői között. Az együttműködés a Habsburg-birodalom elnyomott népeinek függetlenségét, önállóságát követelő római kongresszusa után (április 8–10) – Rómában az olasz–délszláv ellentét ügyét is sikerült némileg áthidalni – egyre szorosabbá és látványosabbá vált. Prágában az április 13-i megmozduláson megjelentek a délszlávok képviselői, a májusi ünnepségeken ott voltak mindazok, akik Rómában összefogtak, sőt még a szlovákok is! A Szlovén Nemzeti Tanács megalakításánál lengyel és cseh képviselők bábáskodtak, a lakosság tapsaitól kísérve.

A munkások és a parasztok, a társadalom legelnyomottabb rétegei a nacionalista irányú, a nemzeti szempontokat egyoldalúan előtérbe helyező irányzattal szemben általában passzívan viselkedtek.

⁴² Beneš, II. k. 356.

⁴³ Secrets of Crew House, 41.

A Galíciából érkező jelentések hangsúlyozták, hogy a februári megmozdulásoktól a szervezett munkásság távol tartotta magát, és úgy vélték, hogy a parasztok a politikai helyzet iránt csak annyiban érdeklődnek, amennyiben a föld megváltásáról vagy felosztásáról van szó.⁴⁴

A szlovén Nemzeti Tanács megalakulásáról készült feljegyzések meglepéssel nyugtázták, hogy e szervben csak két polgári párt vesz részt, a szociáldemokraták, bár felkérték őket, egyelőre kívül maradtak.

A cenzúráhatóságok által elkobzott és a levéltárakban gondosan megőrzött levelek is arról tanúskodnak — már amennyire a történettudomány e nagy tömegben fennmaradt értékes forrásanyagot mind ez ideig feltárta —, hogy a Monarchián belül a néphangulat még 1917 végén — 1918 elején is elsősorban a szociális kérdések (nyomor, rekvirálás, bevonulás, drágaság, a közigazgatás visszaélései) és a háború befejezésének óhaja, lehetősége érdekelte.⁴⁵

Ugyanakkor kétségkívül igaz, hogy 1918 tavaszától e téren némi változás mutatható ki. A nemzeti kérdés iránti érdeklődés nő, a nacionalista agitáció, a háború utolsó, befejező szakaszában olyan rétegekhez is eljut, melyek addig e téren meg nem közelíthetőnek számítottak.

A változás hátterében a gazdasági helyzet rosszabbodása és a Monarchia helyzetének kilátástalanná válása állt.

A nacionalista agitáció a szociális elégedetlenséget, az ellátás nehézségeit ügyesen kapcsolta össze a nemzeti irányú törekvésekkel.

Az élelmezési válság kapcsán a polgári sajtó Ausztriában arról cikkezett, hogy ennek oka a magyarok rosszindulatú magatartásában, a „magyar blokádban” keresendő. A magyar sajtó ugyanakkor nem győzte hangoztatni, hogy a rekvirálások során Magyarországon szigorúbban járnak el, mint Ausztriában a németek, vagy Csehországban a csehek által lakott területeken, továbbá, hogy a begyűjtést (ami nem felelt meg a valóságnak) cseh katonák hajtják végre, és a cseh hivatalnokok a hadseregnek szállított terményt a cseh civil lakosság közt osztják szét. A magyar sajtó az osztrák gyerekek magyarországi nyaraltatásán is felháborodott és mind ezt, mind a magyar gyerekek tengerparti üdültetését kísérő visszasságokat osztrákellenes hangulatkeltésre használta fel. A cseh sajtó cáfolta, hogy náluk a rekvirálás enyhe lenne, de egyben leszögezte: amennyiben a szlávoktól áldozatot kérnek, úgy őket a jogokból sem lehet kirekeszteni.⁴⁶

A tömegek körében a háború befejező szakaszában mind erősebbé vált a meggyőződés, hogy a Monarchiával szemben — mely évek óta nem adott mást, mint fokozódó nyomort és egy végtelenbe nyúló háború végtelenbe nyúló szenvedéseit — az elszakadás, az önálló, független államok megalakulása, a háború befejezését, minden kívánság teljesülését, a szociális problémák megoldását is jelenti.

A civil hatóságok a nemzeti irányú mozgalmak kérdésében nagyfokú megértést és engedékenységet tanúsítottak. E magatartást, mely titkos együttműködés és helyezkedés

⁴⁴ KA. MKSM. 1918. 28–2/7. Február 19.

⁴⁵ *Hánák Péter*: A néphangulat változásai a Monarchiában 1917–1918-ban (előadás) *Ism. Századok*, 1969. 2–3. sz. 513–514. *Üő.*: Népi levelek az első világháborúból. Valóság, 1973. 3. sz. 62–87.

⁴⁶ KA. KM. Präs. 1918. 83–8/2–14., 17., 19. *Übersicht aus der Inlandsprese* 1918. április 30., május 31., augusztus 31. 33–35., 44–45., 29–31.

gyanúját sugallta, a katonai parancsnokságok élesen bírálták. A hadsereg erélyes fellépést sürgetett.

„Érthetetlen, hogy az ilyen ünnepségeket nem tiltják be a saját hatáskörükben, vagy legalábbis nem redukálják azokat a minimumra” – így írt Kestranek – gyalogsági tábornok – a prágai Militärkommando parancsnoka, a májusi megmozdulásokról készített jelentésében. Tiltsanak be minden államellenes rendezvényt, tiltsák be a nyíltan vagy burkoltan ilyen irányban tevékenykedő időszaki sajtótermékeket, tartóztassák le a sugalmazókat és a vezetőket, követelte a prágai katonai parancsnok, és azt javasolta, hogy a rendőrség támogatására szervezzenek csendőr-karhatalmi különítményeket.⁴⁷

A galíciai februári zavargások után a Hadügyminisztérium február 24-én statárium elrendelése mellett foglalt állást, majd – kiegészítésként – a gyülekezési és egyesülési szabadság korlátozását, a cenzúra szigorítását, a nagylengyel irányzathoz tartozóknál található fegyverek elkobzását, a gyanús elemek kiutasítását, a jelentkezési kötelezettség szigorítását javasolta, és egy sor további rendőri intézkedés foganatosítását terjesztette elő.

A Belügyminisztérium a statárium ellen foglalt állást, Huyn gróf, a galíciai helytartó pedig a Hadügyminisztérium javaslatait egészében utasította el azzal, hogy a javasoltak végrehajtására a Helytartótanács apparátusa alkalmatlan, egy katonai diktatúra pedig a parlamentáris kormányzással össze nem egyeztethető. Alapvetően politikai (külpolitikai) kérdésekről van szó – fejtegette a helytartó, mely ebből következően csakis politikai eszközökkel (a lengyeleknek teendő engedményekkel) oldható meg.⁴⁸

Huyn egy későbbi jelentésében azt is kétségbe vonta, hogy a helyzet Galíciában olyan sötét lenne, mint amennyire azt egyes katonai parancsnokságok – szerinte rosszul tájékozott – hírszerzői feltüntetik.⁴⁹

Ellentétben az osztrák kormány és az osztrák hatóságok bizonytalan és engedékeny magatartásával, a magyar kormány és a magyar hatóságok még 1918-tavasán és nyarán is az engedékenység ellen, az erős kéz politikája mellett foglaltak állást. Erről tanúskodott a magyar nyelvű oktatás újbóli erőszakolása az iskolákban, a választójogi törvényjavaslat nyíltan nemzetiségellenes jellege, továbbá – elrettentő demonstrációként – a szlovák nemzeti párt vezetőjének Vavro Srobárnak letartóztatása és Ceglédén való internálása, a május 1-i lipótszentmiklósi gyűlést követően.

A HADSEREG BOMLÁSA

Az Osztrák–Magyar Monarchia belső helyzetét vizsgálva a háború utolsó esztendejében, fontos mozzanatként kell a hadseregen belüli bomlási tünetekre utalni. A hadsereg fennmaradása, vagy szétesése döntő jelentőségű kérdés volt, hisz a közös hadsereg jelentette a súlyos ellentétektől gyötört birodalom legfőbb összetartó erejét – békében és háborúban egyaránt.

⁴⁷ MfLV. Präz., 1918–20–19678. K. u. K. Militärkommando in Prag an k. k. Ministerium für Landesverteidigung. 26. Mai 1918. Resumé der Berichte über die Maivorgänge in Prag-Anträge.

⁴⁸ AVA. M. d. I. 22. Galizien 1918–6560

⁴⁹ KA. MKSM. 1918–28–2/7. Augusztus 16.

A hadsereg létszáma 1917 tavaszán érte el a csúcspontot, megközelítve az ötmilliót. Ezután átmeneti visszaesés következett, de a létszám 1918 tavaszán, az új felfutás idején, alig néhány százalékkal maradt el az egy évvel korábbi adatok mögött.⁵⁰

A magas létszám fenntartását a hadvezetőség nagy erőfeszítések árán (18 évesek bevonultatása, felmentettek „átfésülése”) érte el, bár a katonai helyzet (a hadműveletek a keleti fronton befejeződtek) a drákói intézkedéseket nem indokolta, és a hadsereg ellátása, élelmezése körüli nehézségek sem szóltak a létszám emelése mellett – ellenkezőleg, inkább annak csökkentését kívánták volna.

A probléma a hadsereget illetően a háború befejező szakaszában – bár ezt az illetékesek nehezen, vagy sehogy se akarták belátni – nem a létszám nagyságában, hanem összetételének romlásában, a rosszul ellátott csapatok leharcolt voltában rejlett. Nem a mennyiséggel, a minőséggel volt baj. Az 1918-as hadsereg nem hasonlított az 1914. évre. A háború kezdetén jól kiképzett, javakorabeli katonák voltak a harctéren, hivatásos tisztek vezetésével. A háború első éveinek szörnyű vérvesztése után⁵¹ az élvonalbeli hivatásos és tartalék katonák helyét, a gyengén vagy sehogyan sem kiképzett póttartalékosok és népfelkelők foglalták el, akiket eleinte 19-től 42 évig, később 18-tól 52 évig soroztak a hadseregbe. A magas élelmezési létszám nem lebecsülendő arányban felgyógyult sebesültekből és betegek közül – közülük többszörösen sebesült és többszörösen megbetegedett katonákból – tevődött össze, továbbá olyan felmentettekből, vagy korábban alkalmatlannak minősítettek közül, akik ismételt sorozásokkal és az alkalmatlanság mércéjének állandó lejjebb szállításával váltak „rátermetté” a hégazok kitöltésére. A háború folyamán az 1884–1897-es évjáratokat ötször, az 1898-as és 1873–1883-as évjáratokat négyszer, az 1899-es és az 1867–1872-es évjáratokat háromszor, az 1866-os évjáratot kétszer, az 1865-ös valamint az 1900-as évjáratot egyszer sorozták újra.⁵²

A fegyelem lazulása

A bomlás tünetei 1918 tavaszán és nyarán különböző szinteken és különböző formában jelentkeztek. A Hadügyminisztérium 5. ügyosztályához (e részleg foglalkozott a hadseregen belüli visszasságokkal és a fegyelemsértési ügyekkel) beérkező jelentések rablásról, a civil lakosság fosztogatásáról, járókelők megtámadásáról, verekedésről, részeskedésről, „randalírozásról” tudósítottak.

Az ilyen jelentések a megelőző évekhez képest nem jelentettek újdonságot, de az esetek növekvő száma elgondolkodtató lehetett.

A felsorolt tünetekhez csatlakoztak az öncsonkítást, az ehetetlennek ítélt élelem átvételének megtagadását és ezzel párhuzamosan az önkényes rekvirálást (az állomásokon vesztglő, élelemmel megrakott szerelvények kifosztását) ecsetelő tudósítások.

⁵⁰ A hivatalos hadtörténet szerint 1917. december 31-ig 8,42 millió volt a bevonultak száma, és ebből 4 millió vált ki a harcok során. (Halottak, hadifoglyok, rokkantak, korosak, felmentettek.) Ö–U. letzter Krieg, Bd. 7.: 41. o. Az élelmezési létszám: 1917. május 1-én 4 804 000. (Ebből 3 196 000 a harctéren, 1 608 000 a háttországban.) 1918. május 1-én az élelmezési létszám: 4 650 000 (2 818 000 a harctéren, 1 832 000 a háttországban). Uo. Beilage 2. Tabelle 2. és 3.

⁵¹ A Monarchia hadseregének vesztesége (halottak, sebesültek, hadifoglyok, betegek) 1914: 2 016 508, 1915: 1 851 570. Ö–U. letzter Krieg, Bd. 7., 46.

⁵² Gratz-Schüller, 158–159.

Egyes esetek félreérthetetlen politikai jellegére utalt, hogy nem egy jelentésben a tisztelgés elmulasztásáról, parancsmegtagadásról, az eskümondást illető ellenszegülésről, háborúellenes kifakadásokról vagy a bolsevizmus éltetéséről volt szó, és arról is lehetett olvasni, hogy a szabadságot katonák hazatérve a jegyzőket megtámadják, vagy velük szemben kihívóan viselkednek.

A menetszázadok elindítása körüli visszásságokról beszámoló feljegyzések, sok egyéb szabálytalanság mellett, főképp arról számoltak be, hogy a bevagonírozott katonák a vonatból lövöldöznek – őzekre, szarvasokra, vadkacákra és a bakterházak körül feltűnő tyúkokra, de nemcsak e célpontokra. A vadorzó tevékenység mellett célba veszik a távbeszélő vezetékeket, a póznákon található porcelánszigetelőket, egyes esetekben a peronon álló tiszteket, beleértve – ez is előfordult – az ezredparancsnokot is!

A jelentésekhez fűzött és azokat értékelő magyarázatok e különös új jelenségeket alkoholizmusnak, virtuskodásnak, „betyárentumnak” minősítették, de a tisztek elleni fellépés és az, hogy a lövöldözés Badenben (az AOK főhadiszállásán) az ottani vasútállomáson is ismétlődött, arra utalt: többről van szó, a harctérre induló katonák lövöldözése más tényezőkkel, még fűtetlen vagonokkal és rossz ellátással sem magyarázható kielégítően.

A Hadügyminisztérium a riasztó jelentésekre ellenrendszabályokkal válaszolt. Először a töltenyeket kobozták el, és amikor ez nem használt, a závarzatot, végül a puskákat egészeiben, és a frontra indított katonákat – akik végső lehetőségként kövekkel dobálóztak – megbízható tisztek és karhatalmi alakulatok felügyelete alá helyezték. Mindez némi eredményt hozott, de egyben megalázó volt és visszatetsző az olyan alakulatoknál, ahol a katonák „randalírozásra” nem gondoltak.

A menetszázadok elindítása körüli visszásságok az idő előrehaladtával fokozódtak. 1918 nyarán és őszén a bevagonírozásra ítélték lázongása – a szigorú beavatkozás ellenére – csúcspontot ért el.⁵³

⁵³ A menetszázadok elindítása és utazása körüli visszásságokról a jelentések egész sora tájékoztat. „Jellegzetes az alábbi, teljes terjedelmében közölt jelentés. A 10. sz. közös gyalogezred jelenti 1918. szeptember 27-én: „A 4. és 5/43-as menetszázadoknak szeptember 20-án este 1/2 7 órákor kellett indulásra készen állniuk. A legénységnek aznap délután fizették ki a hadifogoly járandóságot. Ennek eredményeként a többség ittas volt, és kis csoportokban vonult a pályaudvarra, miközben éles töltennyel lövöldözött. Amikor a két századparancsnok (Fischer és Neumann hadnagyok) a gyülekezőhelyen megjelent, ott az összlétszámnak csupán 3/4 részét találta. A névsor olvasásakor a závarzatokat elkobozták. A 4/43-as menetszázad 75, az 5/43-as menetszázad 73 závarzt kobozott el. Zászlószentelés következett, majd a menetszázadok elindultak a pályaudvarra. Útközben azok, akik a gyülekezőhelyen nem jelentek meg, és a závarzatot megtartották, szünet nélkül lövöldöztek. A pályaudvar közelében a menetből kilépő katonák az ablaküvegeket – puskatussal vagy kövekkel – betörték. A bevagonírozás nyugodtan és lövések nélkül ment végbe, de amikor a szerelvény elindult – a tisztek a vagonok mellett álltak –, a legénység nem a levegőbe lőtt, hanem egyenesen előre, amint az az ott álló vagonokon észlelhető becsapódásokból megállapítható volt. Útközben a legénység a lövöldözést szünet nélkül folytatta. Az állomásokon a katonákat csak nagy erőfeszítés árán sikerült az ott található vagonok kifosztásától visszatartani. A transzportot kísérő tisztek önmagukra voltak utalva, mert a szakaszvezetők részben a randalírozók közé tartoztak, részben, félve a legénységtől, beavatkozni nem mertek. Straze állomáson a legénység feltört egy sót szállító vagon, de a megjelenő tisztek a fosztogatást megakadályozták. Egy másodosztályú vagonból ellopták a vánkосokat, az állomásfőnök jelentése után sikerült azokat visszaszerezni és visszaadni. Egy további állomáson, Straze és Tarnow között a katonák közvetlenül a vonat indulása előtt egy kertből gyümölcsöt loptak. Itt a

Dezertálás

Az 5. ügyosztályhoz érkező beszámolók közül különösképpen aggasztónak tűnhettek a *szökevények* számának növekedéséről, a dezertálás erősödéséről tudósító jelentések.

A dezertálók tömeges megjelenése immár „országos csapássá vált”, volt olvasható egy 1918. június 18-ról keltezett feljegyzésben.⁵⁴

Arra nézve, hogy mennyi volt – a Monarchia egészét tekintve – a szökevények száma, 1918 tavaszán és nyarán, megbízható adatokkal nem rendelkezünk. Feltehető, hogy pontos adatokkal – a Monarchia egészére nézve – a hadügyminisztérium sem rendelkezett. Egy szerénynek tűnő becslés az összlétszámot 230 000 főben jelöli meg, és az alábbiak szerint részletezi: Galícia 40 000, Horvát–Szlavónország–Bosznia-Hercegovina és Dalmácia 70 000, Magyarország 60 000, Cseh- és Morvaország 20 000, Német-Ausztria 40 000.⁵⁵

A közölt megoszlásból kitűnően a szökevények – a lakosság egészéhez viszonyítva – legnagyobb számban a délszláv területeken és Galíciában jelentek meg, de számuk jelentős volt Magyarországon és a Monarchia más részein is.

vonatokat átkutattuk, és 18 további závarzatot koboztunk el. Ezután még egy lövés dördült. Erre a karhatalmat egy további századdal és gépfegyveres osztaggal erősítették meg. Ebéd alatt a vonatokat újlag alaposan átkutattuk. A háztársakban még néhány elfelejtett závarzatot, élestötnyit és töltényhüvelyt találtunk. A puskákat egytől egyik elkoboztuk, és egy különálló vonatban elzártuk. Azokat, akiknél závarzatot vagy töltényt találtunk, letartóztattuk, többek közt egy szakaszvezetőt, aki nagy számban rejtegetett üres hüvelyeket, és vonakodott megmondani, hogy ki adott le lövéseket azokkal. Összevéve: 3 szakaszvezető, 1 káplár, 3 őrzető és 2 gyalogos letartóztatására került sor; a foglyokat a tarnowi állomásparancsnoknak adtuk át. Ennél az esetről a katonák úgy nyilatkoztak, hogy amennyiben a letartóztatottakat nem engedik szabadon, úgy zavargás lesz, ellenkező esetben nyugodtan fognak viselkedni. Az indulás jelzésekor a katonák ennek ellenére – valamennyien – nyugodtan felszálltak, a szállítmány ezt követően rendbontás nélkül érkezett céljához. KA. KM. Abt. 5–1918–64–3/45(5) K. u. K. IR. 10.: Bericht über die Vorfälle des Transportes des 4 und 5/XLIII. Marschkomp. 29. IX. 1918. A menetszázadok Nou Sandezből (Galícia) indultak el, és szeptember 26-án érkeztek Olaszországba a románzaccó állomásra.

Hasonló esetekről tudósítanak – többek közt a Hadügyminisztérium alábbi iratai is:

Abt. 5. 64–3/92. Bericht des K. u. K. XI. Armeekommandos. 1918. szeptember 20. Erhebungen, betreffend Ausschreitungen einer Marschformation während des Bahntransportes (5. Kompagnien des XL. Marschbaon des IR 13.)

Abt. 5. 64–3/93. Protokoll (K. u. K. Regimentsausbildungsgruppe b. h. IR. 3. 1918. október 6., 7.) in Bezug auf vorgekommene Disziplinwidrigkeiten der abgegangenen Marschformationen (2., 3., 4., 5/XLIII).

Abt. 5. 64–3/97. Lt. i. d. Res. Martin Fritsch Bahnh. Insp. Offz. an K. u. K. Bahnhofskommando Nagyszeben. 1918. október 1. Über Marschformation des K. u. K. IR. 8.

Abt. 5. 64–4/33. Kommando der Marschformationen der ISA an kdo. ISA (Gstbs. Abt.) 1918. október 18. Bericht über die Ausschreitungen und Widersetzlichkeiten der 4–10/XLI Makomp. IR. 77 für IR. 10.

⁵⁴KA. MfLV. Prä. 20–1918–19922. Az 5. csendőrpáncsnokság jelentése a cs. és kir. Honvédelmi Minisztériumhoz, 1918. június 18. A jelentés Nyugat-Galíciára, a krakkói és przemysli katonai parancsnokságok területére vonatkozik.

⁵⁵Plaschka, II, 101. A szerzők megjegyzik: Lehetséges, hogy adataik elmaradnak a tényleges helyzet mögött.

Magyarországra nézve pontos adatok találhatók, ha nem is a szökevényekre, de az *elfogott* szökevényekre vonatkozóan Ferry Oszkának, a magyar csendőrség felügyelőjének, egy 1918 júniusi feljegyzésében. E szerint az elfogott dezertálók száma 1914-ben 6689, 1915-ben 26 251, 1916-ban 38 866, 1917-ben 81 605 és 1918 első három hónapjában 44 611. Ferry közléséhez hozzáfűzi, hogy az elfogottak száma az év végéig 150 000-re növekedhet.⁵⁶

A katonák többsége a hátszorból, az ott elhelyezett csapattestektől (póttestektől) szökött meg. Nagy számmal dezertált a legénység a frontokra irányított menetszázadokból, de azokból a szerelvényekből is, amelyek a különböző frontok között szállították egyik helyről a másikra a kijelölt alakulatokat. A dezertálók jó részét olyan szabadságolt katonák alkották, akik szabadságuk elteltével jó ideig, vagy sohasem tértek vissza csapattestükhöz. Növelték a magukat „otthonfelejtők” létszámát azok, akik a behívóparancsnak eleve nem tettek eleget.

Arra nézve, hogy mi volt a dezertálás háttere, indítéka, a jelentések többnyire személyes okokra hivatkoznak: Az ellátás rossz, kevés a kenyér, nincs ruha és fehérnemű, hazulról riasztó hírek érkeznek, a család éhezik, a munka sürget, a gazdaság – a család fő távollétében – tönkremegy. A szökés ugyanakkor viszonylag egyszerű – legalábbis a hátszorbán –, mert könnyen lehet hamis papírokhoz jutni, az ellenőrzés és a felügyelet gyenge, a helyi hatóságok elnézőek (előfordul, hogy segítenek), a büntetések elégtelenek; „sokan előnyösebbnek ítélik az esetleges büntetést a fronton leselkedő veszélyeknél és nélkülözéseknél”.

A jelentések általában tagadják, hogy a szökéseknek politikai háttere lenne, és hogy abban nemzeti szempontok szerepet játszanának.⁵⁷

Arról, hogy a katonák a háborút gyűlölik, a szolgálatot céltalannak és értelmetlennek tartják, a jelentésekben kevés szó esik, de a feljegyzések nem tagadják, hogy a tisztek felvilágosító munkája gyenge, és nem hallgatják el: a fegyelem lazulásában a „bolsevik eszmék”, az ilyen tartalmú röpiratok nem lebecsülendő szerepet játszanak.⁵⁸

A dezertálók többsége a nem szervezett szökevények táborát gyarapította. E szökevények, a család támogatásával, ismerősök segítségével, egyedül bujkáltak, kihasználva a helyi közigazgatás elnézését, a túlterhelt erőszakszervezetek tehetetlenségét. Az isten háta

⁵⁶ HIL. HM. 1918–15/a–7845. (14652.) (Közl: MMTVD 5. 207–209.) Ferry a szökevények összlétszámát a magyar birodalomban – „miután az elfogottak a tényleges szám kisebb hányadát jelentik” – több százezerre becsülte és úgy vélte, hogy a viszonyok a Monarchia másik felében is hasonlóak lehetnek. Az államrendőrség főkapitánya Sándor László, a Tisza-perben tett vallomásaiban úgy nyilatkozott, hogy 1918 őszén „Budapesten körülbelül 40–50 000 szökött katona volt”. (*Batthyány*, II. 162–163.)

⁵⁷ L. többek közt a 47. közös gyalogezred pótzászlóaljának jelentését a Gráci Militárkommandóhoz 1918. május 28. KA. KM. Abt. 64–46/12–5. A parancsnok azzal a váddal kapcsolatban, hogy a Marburgban (Maribor) állomásozó katonák közül a szlovének dezertálnának, adatokkal bizonyítja, hogy ez nem igaz. Az ezred németajkú legénysége is szökök, azonos mérvben, sőt még nagyobb számban választja az önkényes eltávozás útját.

⁵⁸ KA. KM. Abt. 5. 64–25/6. Militárkommando Leitmeritz jelentése KM-hez. 1918. május 28. „Ein weiterer Umstand der einreissenden Disziplinosigkeit ist zweifellos der, dass durch die tschech. Heimkehrer bolschewikische Ideen verbreitet werden.” A katonai parancsnokság a továbbiak során közli, hogy a 44. közös gyalogezred pótzászlóaljánál legutóbb 5 ilyen szellemű, közel azonos tartalmú felhívást találtak. A magyar nyelvű felhívások közül kettőt német fordításban mellékel.

mögötti falvak, a nehezen megközelíthető tanyavilág, az erdők, a hegyek, vagy a nagyvárosok házrengetege jó fedezéket nyújtott. A falvak lakói dolguk végeztével, a tél beálltával csapattestüknél – nem egy esetben – újra jelentkeztek. A szabadság önkényes megtoldása és ennek várható következményei e réteget (a szegényparasztságot, az idősebb, gyengén kiképzett népfelkelőket) kevésbé nyugtalanította.⁵⁹

A szökés adta helyzet nehézségeivel a dezertőrök egy része kisebb csoportokba tömörülve próbált megbirkózni. A zöld kádernek („Zelini Kader”, „grüne Garde”) nevezett fegyveres csoportok nappal az erdőkben, lakatlan vidéken bujkáltak, a sötétedést követően jelentek meg a falvakban, élelemszerzés céljából. Megtámadták az állomáson vesztglő szerelvényeket, erősebb csoportok az áruval megrakott vonatokat a nyílt pályán is megállították. A csendőrök megjelenése esetén ellenálltak. „Harc inkább a csendőrök ellen, mint kint a fronton” – ez volt a vélemény és egyben a jelszó.⁶⁰

Bár a csendőrökkel és a karhatalmi alakulatokkal való összezapás nem egy helyütt valósággal ütközet jellegét öltötte, e küzdelem sehol, még a montenegrói határ mentén sem nőtt át fegyveres felkelésbe.

Az alig szervezett zöld káder fellépésének osztályjellege ugyanakkor, ennek ellenére is egyértelmű volt.

A jelentésben az volt olvasható, hogy a dezertőrök a jómódú falusiakkal hadakoznak, támadásuk a népszerűtlen elemek (uzsorások, hadigazdagok, besúgók) ellen irányul. Egy feljegyzés szerint: A Szerémségben a tehetősök önvédelemre szervezkednek – a dezertőrökhöz a nincstelenek tartoznak. – Zajlik a harc „egyik oldalon a szegények, az elesettek, a másik oldalon mindazok, akiknek van valamijük”.⁶¹

A Hadügyminisztérium a hadsereg bomlásáról, a dezertőrök tömeges megjelenéséről beszámoló jelentésekre az ellenintézkedések egész sorával válaszolt.

1918 februárjában újra bevezették büntetésként a kikötést és gúzsbakötést, holott e megszegényítő fenyítőeszközöket – mint a hadsereghez méltatlanokat, alig egy évvel azelőtt eltörölték.⁶²

⁵⁹ „... die Urlaubsüberschreiter (die sich) überwiegend aus den nicht – und kurzgedienten älteren Landsturmjahrgängen der verschiedenen Formationen und Betrieben des Hinterlandes und des Etappenraumes rekrutieren, die von Disziplin ohne dies gar keinen Begriff haben (machen) sich aus einer noch so langer Urlaubsüberschreitung ... gar kein Gewissen. AVA. MI. Präs. 22 – in gon. 23238–1918. A 9. csendőrparancsnokság jelentése a csendőrség felügyelőjének. Zára, 1918. július 29.

⁶⁰ „Das Schlagwort sowohl der Deserteure als auch von den vorbezeichneten Ideen durchsätzten Bevölkerungschichten ist: „Lieber Kampf gegen die Gendarmen als Kampf in der Front.” MfLV. Präs. 1918–20–21550. A 4. csendőrparancsnokság jelentése a cs. és kir. Honvédelmi Minisztériumhoz. Brunn, 1918. június 28.

⁶¹ „Es sei also ein Kampf ausgebrochen zwischen mittellosen und liederlichen Leuten auf der einen Seite und allen jenen die etwas besitzen auf der anderen. Einstweilen verlaufe der Kampf zum Schaden der Reichen leute ...” A rumai (Szerém vármegye) kerületi rendőrkapitányság jelentése 1918. augusztus 22. Közl.: *Prilozi gradji za povijast 1917–1918.* ed. Josip Vidmar in *Archivski vjesnik*. I. Zagreb (1958) 73. Id.: *Plaschka*, II. 13.

⁶² KA. KM. 1918. Abt. 5. 64–24/4. Aller untertänigster Vertrag über Strafe des Anbindens und Schliessen in Spangen auf die Dauer ausserordentlicher Verhältnisse. Az előterjesztést – mely hadifoglyokkal szemben is alkalmazható volt – az uralkodó február 20-án hagyta jóvá, azzal a megjegyzéssel, hogy az erre vonatkozó döntés a Rendeleti közlönyben nem jelenhet meg.

Március folyamán a Hadügyminisztérium a szökés büntetettére statáriumot hirdetett, és ennek azonnali bevezetésére utasította a budapesti és zágrábi katonai parancsnokságokat.

Egyidejűleg tervbe vették, hogy a még hiányzó adatok beérkezése után – ha szükséges – a statárium bevezetését más körzetekben is elrendelik.⁶³

(A statáriumot a budapesti „Militärkommando” területén március 20-án hirdették ki. Ezt követően a hadosztálybíróságok sorozatosan hozták a halálos ítéleteket. Miután a statárium kihirdetésével egyidejűleg eltörölték azt a korábbi (1917. augusztus 10-i) rendelkezést, hogy az illetékes parancsnok által megerősített halálos ítéletet jóváhagyás végett a kabinetirodához kell felterjeszteni, és az csak az uralkodó jóváhagyása után jogerős, a halálos ítéletek gyors végrehajtásának semmi sem állt útjában.⁶⁴ Bár az időszaki sajtótermékeket gondosan ellenőrizték, és a lapoknak pontosan előírták, hogy miről és mit írhatnak, a kivégzésekről tudósítások közlését egyes esetekben – elrettentésül – engedélyezték. Így jelent meg az Az Est 1918. május 1-i számában Faragó Miklós nevezetes riportja ([„Szökött katona kivégzése Kecskeméten”]), mely részletekbe menő – döbbenetes alaposággal számolt be egy dezertálással vádolt szerencsétlen katona sorsának beteljesedéséről. Az ilyen jellegű tudósítások [a közléseket ettől kezdve megtiltották] a háborút már halálosan gyűlölő lakosság körében nem félelmet, hanem hallatlan izgalmat és felháborodást váltottak ki.)

A szökevénykérdés megoldására a hadügyminisztérium, a dezertálók és más káros elemek szigorúan őrzött munkásosztagokba való tömörítését és Albániába való deportálását is javasolta. A főparancsnokság e kalandor elképzelést – bár a hadügyminisztérium javaslatát a bécsi városparancsnokság is támogatta, és azzal később a magyar Honvédelmi Minisztérium is egyetértett – elvetette, úgy véelve: „mégiscsak lehetetlen Albániából büntető kolóniát csinálni”.⁶⁵

Az AOK deportálás helyett büntetőszázadok (Disziplinarzüge) felállítását rendelte el és április 12-i átiratában az alapelveket az illetékes parancsnokságok tudomására hozta.

Az ilyen egységekbe kizárólag legénységi állományú egyének voltak besorolhatók. A parancsnokok erélyes, feltétlenül megbízható tisztek lehettek. A besorolás 3 hónapra szólt, ezután a parancsnok javasolhatta a visszasorolást, ha erre nem került sor, az illető addig maradt, míg magatartása az elbocsátást indokoltá nem tette. A büntetőszázadokba soroltakat a fronton, vagy közvetlenül a front mögött nehéz munkára kellett fogni. Fegyvert nem viselhettek, kitüntetéseiket, sapkarózsájukat elvették, nem dohányozhattak, szabadságra nem mehettek.⁶⁶

A hadügyminisztérium a szökevények elleni fellépés leghatásosabb eszközének a *razziákat*, egyes kijelölt területek átfésülését tartotta.

Egy június elején kiadott átirat arra utasította a katonai parancsnokságokat, hogy a nagyobb razziákat a rendőrség és a csendőrség bevonásával, a legnagyobb eréllyel foga-

⁶³ KA. KM. Abt. 5. 64–58. A hadügyminisztérium átirata, an AOK. K. K. MfLv., K. U. Lv. M., MKSM. 1918. március 26.

⁶⁴ A jóváhagyásra vonatkozó rendelkezés visszavonására nézve l. *Lukachich*. 23–24.

⁶⁵ KA. KM. Abt. 5. 64–58/13. Az AOK átirata a magyar Honvédelmi Minisztériumhoz, 1918. augusztus 16.

⁶⁶ KA. KM. Abt. 5. 64–58/2. AOK. Op. Nr. 105000. Disziplinarzüge, Aufstellung. 1918. április 12.

„natosítsák, sürgősen, rendszeresen, meglepetésszerűen, nemcsak a nagyobb városokban, de vidéken is.”⁶⁷

Egy későbbi utasítás a legerélyesebb eljárást újólal előírta: fegyveres dezertőrök ellen fegyverrel kell fellépni, azonnal és feltétlenül. A menekülő ellen, ha egy felszólításra (és nem háromszori felszólításra, ahogy azt a szolgálati szabályzat 333. és 577. pontjai előírták) nem áll meg, a fegyverhasználat jogos és kötelező. „Riasztó lövés szükségtelen. Fegyvert használni, letartóztatni, a szökevényt megkötözni, a kiküldött járőr feladata és kötelessége.”⁶⁸

A razziák eredményeként egyes helyeken több száz, néha ezernél is több szökevényt, vagy magát igazolni kellően nem tudó személyt fogtak el. (A Budapesten márciusban [március 26–27.] tartott razzia során 2164 volt a letartóztatottak száma, közülük 608 bizonyult szökevénynek. A májusi városligeti razzia 251 letartóztatással, 73 dezertáló elfogásával végződött. A júniusi hosszán tartó Duna–Tisza-közi razzia során, 10. és 15-e között, 1892 szökött katona és 1081 hadifogoly került a karhatalom kezére.)⁶⁹

A razziák és sok egyéb megtorló intézkedés (kollektív megtorlás a családtagok és a szökevények támogatói ellen, a szökött katonák kipellengérezése, vagyonelkobzás, a családi segély megvonása, „utazó felügyeleti őrzőjáratok” szervezése a vonatok védelmére, a levélcenzúra kiterjesztése . . .) végső célját tekintve csekély eredménnyel járt, a dezertálók száma az idő előrehaladtával nem csökkent – ellenkezőleg – növekedett.

Az eredménytelenség alapvető oka a katonai-politikai helyzet rosszabbodásában rejlett. Ezzel függött össze az otthonmaradtak magatartása is. A szökevények és az erőszakszervezet harcában a lakosság – a jelentések egyértelműen erről tanúskodnak – az előbbiek oldalán állt, a dezertőröket támogatta és segítette, a felvonuló csendőrséget, karhatalmat ellenségesen fogadta. Nem egy helyütt került sor a lefogottak erőszakos kiszabadítására, a fegyveres kísérek megtámadására, nem törődve az ezzel járó kockázattal. A szökevényeket támogató közhangulat a hajtóvadászatot folytató erőszakos szervek elleni gyűlölet teszi érthetővé, hogy a szökevények ellen felvonuló karhatalom – különösen vidéken – a helyi közigazgatástól és a helyi rendfenntartó szervektől sem kapott kellő támogatást.

„Hazatérők”

A hadseregen belül kialakuló, válságosra forduló helyzetet tovább bonyolította a *hazatérők*, a volt oroszországi hadifoglyok tömeges megjelenése 1918 tavaszán és nyarán.

⁶⁷ KA. MfLV. 22–18–17890. Az Abt. 5. utasítása. Vr. 6263. 1918. június 8. Streifungen nach Deserteuren.

⁶⁸ KA. MKSM. 1918. 22–2. Az Abt. 5. utasítása Nr. 7051. 1918. július 7. Vorgehen gegen bewaffnete Deserteure mit aller Schärfe.

⁶⁹ KA. KM. Abt. 5. 41/17. Militärstationskommando in Budapest an Militärkommando in Budapest. 1918. március 31. Tagesrazzien in Budapest. Abt. 5. 81/2. Ua. 1918. május 26. Razzia im Stadtwaeldchen. MKSM. 1918–28–2/7. Abt. 5. an MKSM. „Lagebericht am 17 Juni 1918 abends.” Távirat.

A világháború idején, a harcok során — inkább csak becsült, de a történészek által elfogadott adatok szerint a keleti fronton több mint kétmillió katonát került hadifogságba.⁷⁰

Az októberi forradalom kiszabadította az oroszországi hadifoglyokat a táborok drótsövényei mögül. A hadifoglyok szabad emberekké váltak — a kényszermunka, a büntetések rendszere megszűnt, a volt hadifoglyok, a gazdasági és politikai önrendelkezés jegyében, szabadon szervezkedhettek, azonos feltételek mellett vállalhattak munkát. A forradalom a tisztek kivételezett helyzetét megszüntette, eltörölte a legénység által gyűlölt és eltöröndőnek ítélt tiszti kiváltságokat.

A fegyverszüneti szerződés aláírása után december legvégén hivatalos tárgyalás indult Pétervárott a hadifoglyok helyzetéről és cseréjéről.⁷¹ Bár e tárgyalások eredményre nem vezettek, és a március 3-án Breszt-Litovszkban aláírt békeszerződés, valamint az egyidejűleg aláírt — idevágó — pótszerződés nem került végrehajtásra (a Monarchia területén fogva tartott közel 1 millió oroszországi hadifogly hazaszállítása mindvégig függőben maradt), az osztrák–magyar hadifoglyok hazatérése, a tárgyalásoktól és szerződésektől függetlenül, a fegyverszünet hírére azonnal megindult. A virtuálissá váló frontokon keresztül a szabadon mozgó hadifoglyok exodusa már 1918 legelején tömeges méreteket öltött. „Oroszországban szabadon bocsátott hadifoglyaink népvándorlásként vonulnak Nyugat felé” — volt olvasható egy egykorú feljegyzésben.⁷²

A hivatalos adatok szerint 1918 januárjában több mint 100 000, március közepéig több mint 200 000, április végéig közel 400 000 hadifogly tért haza Szovjet-Oroszországból. A hazatértek száma a nyár folyamán meghaladta a félmilliót, számuk október 19-én az utolsó adatfelvétel napján 680 314 volt.⁷³

A főparancsnokság, a hadügyminisztérium illetékesei a hadifoglyok tömeges megjelenését vegyes érzelmekkel fogadták. Arra gondoltak, hogy a hazatérőkkel lehetséges lesz feltölteni a hadsereg hiányzó állományát, de tudták: a volt hadifoglyok Oroszországban zömmel a forradalom oldalára álltak, jó részük a bolsevikok célkitűzéseit támogatta. Az is kétségesnek tűnt, hogy idő hiányában és az adott nehéz helyzetben lehetséges lesz-e a hazatérők fogadását kellően megszervezni, rendelkezésre áll-e az ehhez szükséges káder, rendelkeznek-e az ellátáshoz (százazrek ellátásához) szükséges anyagi eszközökkel.

⁷⁰ Elsa Brandström a Vörös kereszt adataira hivatkozva 2 050 000 legénységi állományú katonáról és 54 146 tisztről tudósít. (Unter Kriegsgefangenen in Russland und Sibirien 1914–1920. Berlin, 1920. 8.) Egy osztrák hivatalos kimutatás 2 057 000 és 54 146 főben jelöli meg az oroszországi hadifoglyok létszámát. (In Feindeshand... Wien, 1931. Melléklet.) Magyar részről Józsa Antal (Hadtörténelmi Közlemények, 1961. 2. 640.), osztrák részről a már id. „Innere Front” c. monográfia a fenti adatokat fogadja el. Megjegyzendő, hogy egykorú feljegyzések és egyes későbbi kiadványok a hadifoglyok számát 1 1/2 millióra becsülik.

⁷¹ KA. KM. MKSM. 65–9/20. Bericht des Obersten Stutz über seine Reise nach Petrograd und die dort stattgefundenen Verhandlungen. Bécs, 1918. január 27. L. u. erről: Józsa Antal: Osztrák–magyar és szovjet–oros hadifoglycseré-tárgyalások (1917 november–1918 február). Hadtörténelmi Közlemények, 1963. 2. 105–130.

⁷² KA. KM. MKSM. 69–9/16(3). Grundsätze für den Kriegsgefangenen Grossaustausch mit Russland. Pro Domo der MKSM.

⁷³ KA. KM. MKSM 69–9/25. Uebersicht aus Russland und Rumänien heimkehrender Personen. A 680 314 hazatérőből a kimutatás szerint 4595 bírt tiszti rendfokozattal.

A hadifoglyok fogadását és kezelését meghatározó, nagy sietve már február közepén lefektetett alapelvek – a későbbiek során kiegészültek, de csak csekély mérvben módosultak – a követendő eljárást az alábbiak szerint szabályozták: a megérkező hadifoglyok az átvevőállomásokon keresztül (ahol 24 óráig tartózkodhattak) a később hazatérő táboroknak nevezett „karanténbe” kerültek. Itt négyheti – később kétheti – azonosítás, orvosi vizsgálat következett, majd újabb négyheti (később 10 napi) fegyelemező gyakorlatozás.

A katonákat e táborokban – hírszerző és elhárító tisztek bevonásával – 3 csoportba sorolták: kifogástalan, kétes, gyanús. A gyanúsakat kezdetben a budapesti, bécsi és szarajevói hadosztálybíróságokhoz, később közvetlenül a kenyérmezői és a Wieselburg an der Erlauf-i, ún. átmenő táborokba irányították, szuronyos kísérettel, ügyük kivizsgálása céljából. E táborok ténylegesen katonai fegyintézetek voltak, a „beutaltakat” ennek megfelelően kezelték. A kifogástalan és kétes jelölésűek az idő elteltével a hadifogolygyűjtő állomásra, majd onnan az illetékes hátországi póttesthez kerültek. Itt igazoló eljárás következett (ha valaki ennek során minősült gyanúsnak, innen került az átmenő táborok egyikébe), majd ennek lezárásával és a további fegyelemező gyakorlatozás elmúltával, 4 heti (később 8 heti) szabadság. A szabadságról visszatérő volt hadifoglyot, amennyiben frontszolgálatra alkalmasnak minősült (kezdetben a hazatérők 90%-a minősült annak), menetszázadba osztották, és sürgősen az olaszországi frontra irányították.

A hadvezetőség célja – a vázolt és egyszerűnek éppen nem nevezhető eljárással – az volt, hogy a hazatérőkből (a gyanús és kétes elemek kiszűrésével) újra lojális, a Monarchia hadicéljait elfogadó, császárhű katonákat neveljen.

E célkitűzés elérhetetlennek bizonyult.

Az ellátás gyengesége (élelem és ruha hiánya), az igazoló eljárással járó állandó zaklatás és denunciálás, a már-már elfelejtett katonai drill feltámadása, a szűkmarkúan mért szabadság, az e célra kiutalt – vagy ki nem utalt – ellátmány elégtelensége és bekoronázásul: frontra indítás – vagyis újabb harctéri szolgálat – tartós leszerelés helyett – nem megnyerte, ellenkezőleg, a rendszer ellen hangolta a katonákat, még azokat is, akik a dolgok menetébe, meg nem változtatható voltába egyébként beletörődtek volna.⁷⁴

„A hazatérő táborok, jelenlegi koplalókúrájukkal – olvasható egy tábori lelkész levelében –, csupán arra jók, hogy a hazatérőket elkeserítsék, és elkeseredettek is – valamennyien. Egy idegen országban – mondják – szabadon mozoghattunk, és elegendő ételmet kaptunk, saját országunkban éhezésre ítélnék.” A lelkész véleménye: „a volt hadifoglyokat a hazatérő táborokban (ha nem változtatnak a jelenlegi helyzeten) végső soron arra fogják nevelni, amiből őket kigyógyítani szeretnék.”⁷⁵

⁷⁴ A „hazatérők” szabadságuk idejére 3 K 50 f. napi ellátmányt kaptak. KA. KM. MKSM 69–9/24(14). Behandlung der aus der Kriegsgefangenschaft rückgekehrten eigenen Kriegsgefangenen (Heimgekehrte). 10. Juli 1918. 1 kg alma a dalmát tengerparton 1918 elején 5–5,50 K-ba került. KA. KM 5 Abt. 64–3/18(2) Militärverwaltung des K. u. K. Militärkommandanten in Mostar. Bericht an Mil. Kdo in Mostar. 23. Februar 1918.

⁷⁵ KA. KM. MKSM. 69–9/24(12). Stefan Kramár, Feldkurat, Heimkehrlager 237 levele an Seine K. u. K. Apostolische Majestät Kaiser von Österreich, apostolischer König von Ungarn. 1918. június 17.

Egy póttesttől beérkező jelentés szerint a feltűnés nélkül megkérdezett hadifoglyok nagy része úgy nyilatkozott: „inkább Oroszországban maradtak volna, ha tudják, hogy őket itt újra a frontra irányítják”.⁷⁶

A felülvizsgálás és igazolás során tízezerrel lehetett a hazatérteket „kétes” megjelöléssel megfigyelés alá helyezni és ezrével „gyanúsként” internálni.⁷⁷ De ezzel az eljárással – még ha gondosan és jól végezték volna is – (amiről szó sem volt) aligha lehetett kitörölni a hazatértek emlékezetéből az élményeket, a megismert forradalmi eszméket.

A volt hadifoglyok hazaérkezve vagy új csapattestükhöz beosztva, akarva-akaratlan, elővigyázatosan, de szünet nélkül erről, az átéltekről beszéltek: a zsarnokság pusztulásáról, a földek felosztásáról, a gyárak elfoglalásáról, önrendelkezésről, szabadságról és legfőképpen a békéről, ami ott Oroszországban egy csapásra megvalósult.

Az egykorú jellemzés szerint: „A hazatérők hangulata komoly, zárt, elgondolkozó. Gyakran titokban orosz dalokat énekelnek, szívesen mesélik élményeiket a fogság idejéből, és még mindig az oroszországi viszonyokkal foglalkoznak.”⁷⁸

A hazatérők a civil lakosság, és ami még veszélyesebb volt, a katonaság körében, erjesztőként hatottak.

A hadügyminisztériumhoz beérkező jelentések, az idő előrehaladtával, mind nagyobb számban arról tanúskodtak, hogy ott ahol fegyelmetlenségről, elégedetlenségről, ellenállásról, szökésről, lázongásról van szó, a hazatérők jelenléte többnyire kimutatható.

Hazatérőknek tulajdonította egy, a brünni csendőrpáncsnoksághoz beérkező jelentés azokat a Magyar-Bródban és környékén feladott leveleket is, amelyekben a csendőröket megfenyegették, és arról írtak: „vigyázzanak, eljön az idő, amikor majd a munkások lesznek a bírák”... „Éljen a proletariátus és az elnyomott népek szabadsága.”⁷⁹

Lázadások – felkelések

A hadsereg bomlása 1918 tavaszán a *katona-lázadásokban* érte el csúcspontját.

A felkelések nyitányát a cattarói matróz-lázadás jelentette.

Február 1-én a cattarói öbölben állomásozó hadiflotta hajóira felhúzták a vörös lobogót. Matróztanácsok és megbízottakból (30 hajó, 5000 matróz képviselésében) köz-

⁷⁶ KA. KM. MKSM. 69–9/24(9) Behandlung der Heimgekehrten. (Összeállítás a hadügyminisztériumhoz érkezett levelekből és a póttestektől érkezett jelentésekből. Abt. Nr. 5293 res.)

⁷⁷ Inge Przybilovszki disszertációja szerint (Die Rückführung der österreich–ungarischen Kriegsgefangenen aus dem Osten in den letzten Monaten der K. u. K. Monarchie. Wien, 1965.) a póttestekhez bevonult hazatérők közül 1918. február 1. és szeptember 30-a között 90 586 volt a nem igazoltak száma (1376 tiszt, 89 210 legénységi állományú katona) és 1170 katona ellen volt folyamatban bírói eljárás (i. m. 339.) Przybilovszki adatai az AOK és a hadügyminisztérium (10. hadifogoly-ügyosztály) közlésein alapulnak. Az Innere Front c. id. kiadvány (I. 287–288.) eltérő, jóval alacsonyabb adatokat is ismertet az 5. ügyosztály összeállítására hivatkozva.

⁷⁸ KA. KM. MKSM. 69–9/24(9).

⁷⁹ KA. MfLV. 20–18–18625. Abteilung Ungarisch–Hradisch Nr. 8. an K. K. Landesgendarmariekommando Nr. 4. Brünn, 1918. június 2. Heimkehrer, bolschewikische Gesinnung.

ponti matróztanács alakult. A központi matróztanács, melyben a tengerészek sok nemzetiségű összetételét tükrözve (34,1% horvát és szlovén, 20,4% magyar, 16,3% német, 14,4% olasz, 11% cseh és szlovák, 3,8% lengyel, ukrán és román) a Monarchia valamennyi nemzete és nemzetisége képviselve volt, politikai programmal és helyi jellegű követelésekkel lépett fel: azonnali általános béke az orosz javaslatok szellemében, leszerelés, a népek önrendelkezési jogának elismerése, lojális válasz Wilsonnak, demokratikus kormányok Ausztriában és Magyarországon. – Jobb ellátás és ruházat, azonos élelmezés legénységnek és tiszteknek, több szabadság, a levélcenzúra eltörlése, gondoskodás az otthonmaradtakról.⁸⁰

A cattarói felkelés a Monarchián végigsöprő januári sztrájkhullám kisugárzásaként lobbant fel, de későn jött és elszigetelve, magára maradvá elbukott. Példája nem vált rendszert-döntő mozgósító erővé, bár feltételezhető (ha nem is bizonyítható), hogy a Mostarban (február 10.), Capljínán (február 11.), Konjican (február 13.) és Sinjben (február 20.) fellázadt délszláv és rutén katonák a Cattaróban történekről tudomással bírtak.⁸¹

A katonalázadások mindaddig nem tapasztalt méretű hulláma 1918 tavaszán – a hazatérők megjelenését követően – bontakozott ki.

A hadügyminisztérium 5. ügyosztályának a katonai parancsnokságok jelentésein alapuló – de ennek ellenére sem teljes – összeállítás, április 11-e és július 16-a között, 30 esetet sorol fel, és ezek több mint kétharmada (szám szerint 22) májusra és június elejére esett.⁸² A résztvevők számát illetően a jelentésekben gyakran a százat, egyes esetekben az ezret is meghaladó adatokkal találkozhatunk (*Csorna*, április 11., 4. bosznia-hercegovinai gyalogezred, résztvevők száma: 200. *Judenburg*, május 13., 13. gyalogezred r. sz.: 1181. *Rimaszombat*, május 13., 80. gyalogezred, r. sz.: 711. *Murau*, május 14–15., 7. tábori vadászszázlólaj, r. sz.: 168. *Pécs*, május 20., 6. gyalogezred, r. sz.: 2000. *Rumburg*, május 21., 7. lövészezred, r. sz.: 650. *Lublin*, május 20., 58. gyalogezred, r. sz.: 101. *Mährisch-Schönberg*, május 23., r. sz.: 95. gyalogezred, r. sz.: 311. *Radkersburg*, május 24., 97. gyalogezred, r. sz.: 1600. *Miskolc*, május 30., II/305. honvéd gyalogszázlólaj, r. sz.: 150. *Kragujevac*, június 3., r. sz.: 71. gyalogezred, r. sz.: 5. 600. *Pozsony*, június 5., 71. gyalogezred, r. sz.: 307. *Sanok*, június 7., 54. gyalogezred, két menetszázad. *Zamość*, július 5., 30. gyalogezred, két menetszázad. *Lemberg*, július 7., 55. gyalogezred, r. sz.: 200.)

A felkeléseknek nemzeti jellege nem volt. Ott, ahol a források vagy a későbbi feldolgozások nemzeti jellegre, ennek elsődlegességére, a nacionalizmus alapvető voltára utalnak, könnyen bizonyítható, hogy az ilyen beállítás célzatos, megalapozatlan.⁸³

⁸⁰ *Plaschka*, Cattaro, 59. A legénység nemzetiségi összetételére nézve l. *Sokol*: 38.

⁸¹ Mostarban a 22. gyalogezred pótzászlólaja, Capljínán a 36. lövészezred, Konjican az 53. gyalogezred és a 8. bosznia-hercegovinai vadászszázlólaj átutazóban levő menetszázadai, Sinjben egy szénagyűjtő és -szállító különítmény lázadt fel. A felsorolt megmozdulások közül a mostari „éhség-lázadás” volt jelentős.

⁸² KA. KM. Abt. 5. 64–50/91. A lázadások száma – más források figyelembe vételével – a jelzett időszakban 42-re vagy még ennél is többre becsülhető.

⁸³ A dél-ausztriai, Graz környéki felkelések kapcsán (*Judenburg*, *Murau*, *Radkersburg*) – egykorú források és későbbi feldolgozások leginkább e megmozdulásoknak tulajdonítottak alapvetően nemzeti jelleget – a forrásanyag alaposabb vizsgálata arra utal, hogy ilyen irányú beállítás többnyire a civil hatóságok feljegyzéseiben található. A katonai szervek jelentései e körülményt alig említik és ha igen, semmi esetre sem látják ebben a megmozdulások indítékát. A grazi hadosztálybíróság a *Juden-*

A felkelések közvetlen kiváltó oka: a rossz ellátás és elbánás, a járandóság elmaradása, a szűken mért szabadság, a menetszázdába való sorolás, az újabb harctéri szolgálat elleni tiltakozás.

A résztvevők többsége, az irányítók: egykori hadifoglyok.

Politikai háttérként ebből következően az orosz forradalom szolgált, a nagy október eszméit és törekvéseit tükrözték a jelszavak: „Le az éhségháborúval”, „Éljen a béke”, „Éljen a forradalom”, „Éljen az internacionálé”, „Bolszevikiek előre” . . . Amennyiben a forradalom éltetéséhez egyes esetekben nemzeti jelszavak társultak (– „Zivio Slovenci”, „Abbas l’Austria” – úgy ez nem állt ellentétben az előbbiekkal (mint ahogy ezt egyes történészek feltételezik és beállítják), hisz az orosz forradalom nemcsak békét, földet, az osztályelnyomás felszámolását, de nemzeti felszabadulást, a nemzeti elnyomás felszámolását is ígerte.

A katonalázadásokról érkező, egymást követő jelentések sűrűsége Bécsben nyugtalanságot és aggodást váltott ki. Május 25-én, a miniszter elnökletével, értekezlet ült

---

burgban történetekkel foglalkozva legfőbb okként az ellátás elégtelenségére utal; amennyiben nacionalista „nemzeti–politikai” okokat is említ, hozzáfűzi: „feltételezhető, de bizonyítható anyaggal nem rendelkezünk”. (KA. KM. Abt. 5 – 1918–64–26/45. K. u. K. Divisionsgericht, Graz, 19. VI. 1918. Bericht auf KM. Erläss Abt. 4/G. Nr. 1202 vom 24–V. 1918.) A csendőrség jelentése a Murauban történetekkel kapcsolatban nem hallgatja el, hogy a katonák vörös zászlóval vonultak a fegyver- és lőszerraktárhoz; feltűnő jelenséggént közli: Judenburgban a „lázadókkal” az ottani német lakosság is szimpatizált, a közeli Leobenben a tüntető tömeg a judenburgi események kapcsán, az idegen ajkú katonaságot éltette. Radkersburg sokat emlegetett esetében csupán a város előljárósága szögezte le, hogy 23–24-ére virradóan nem éhségtüntetésről „hanem politikai-szláv demonstrációról volt szó”, továbbá, hogy „a lázadás egyedül és kizárólag az itt üzött, mindent felülmúló délszláv agitációra vezethető vissza. (KA. KM. Abt. 5–1918–64/7/2(8). Stadtmag Radkersburg an KM 1918. május 21.) A felsorolt megmozdulások nemzeti jellegét a birodalmi gyűlés délszláv képviselői is tagadták. Anton Korošec atya; a szlovén néppárt vezetője, a délszláv klub elnöke, egy a maga és társai nevében benyújtott interpellációban (július 22.) egyértelműen leszögezte: „a megmozdulásoknak nemzeti jellege nem volt”. „Egyesek, akiknek a legénység hangulatáról fogalmuk sincs – olvasható e beadványban – ahelyett, hogy becsületesen bevallanák: éheztetik a szerencsétleneket, antant agitációról mennydörögnek, hogy a német nacionalistákat politikai előnyökhöz juttassák. . .” „Murauban a német lakosság a szerencsétlen áldozatok sírját virágokkal díszítette . . .” „A radkersburgi nyugtalanság is kizárólag a régóta uralkodó éhínségnek volt a következménye . . . de mint mindenütt, természetesen itt is, nemzeti okok után kutattak.” (Haus der Abgeordneten. – 79 Sitzung der XII. Session. 22. Juli 1918. Id.: *Jedlicka*, 12–16.) A képviselőház zárt ülésén (júl. 23–25.) a délszláv klub részéről felszólaló Ivan Benkovič, a stájerországi lázadásokról szólva, újólág leszögezte: „éhséglázadások voltak” . . . „kivitelezésüket bolsevik szellem jellemezte” . . . „erőteljesen alá kell húzni: az említett esetek a délszláv agitációval semmilyen kapcsolatban sem álltak.” (KA. MKSM. 1918. 81–1/8. Stenographisches Protokoll über die geheimen Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichrates. Jul. 25. 43.)

A pécsi katonai felkelést illetően *Szita László* mutat rá újabb tanulmányában arra, hogy ellentétben egyes korábbi nézetekkel és cseh történészek megállapításával „e megmozdulásnak nem volt nemzeti jellege, és az nem nacionalista célok megvalósítását célozta”. *Szita* szerint: „Nincs a felkelésnek egyetlen momentuma sem, amely a forradalmár katonák ilyen szellemű megmozdulására, deklarációjára, kijelentésére utalhatna.” *Szita* arra is rámutat, hogy a fellázadt ezred pótzászlóaljában „a Monarchia szinte minden nemzetisége képviselve volt, tévednek tehát azok, akik (mivel az újvidéki gyalogezred pécsi pótzászlóaljáról van szó) azt egy tiszta szerb legénységből álló ezrednek gondolják”. (Dokumentumok az 1918. május 20-i pécsi katonabányász felkelés történetéhez. In: Baranyai helytörténetírás 1977. Pécs, 1979. 489., 497–98.)

össze a hadügyminisztériumban „hasonló esetek” megakadályozása céljából. Az értekezlettel egyidejűleg, majd folyamatosan, a rendelkezések, utasítások egész sora látott napvilágot.

Az alaprendelet felsorolta és ismertette a május 13–24. között történeteket (Judenburg, Murau, Rimaszombat, Lublin, Pécs, Rumburg, Radkersburg), és 5 mellékletet csatolva részletezte a követendő eljárásra vonatkozó tudnivalókat.⁸⁴

A tisztek oldalfegyvert kell, hogy hordjanak – amennyiben szükséges, pisztolyt is – szolgálatban és szolgálaton kívül. Fellépésük a lehető legenergikusabb legyen. A szolgálati szabályzat szerint minden tiszt jogosult fegyverének használatára, hogy a parancsnak érvényt szerezzen, és a legénységet engedelmességre kényszerítse. Amennyiben egy tiszt csődöt mond, a parancsnok büntető eljárást köteles indítani – azonnal –, kísérletezésre, kivárássra, az adott körülmények közt nincs idő.

A legénység tudomására hozandó: lázadók a törvény teljes szigorával számolhatnak, kegyelem kizárt, a statáriális ítéletek végrehajtása azonnali. A jóhiszeműek, a megtévesztettek tartsák szem előtt: „mitgegangen, mitgefangen, mitgehangen” (együtt menni, együtt ülni, együtt lógni, értelemszerűen fordítva: „aki korpa közé keveredik, megeszik a disznók”).

A lázadás leverésére kivezényelt csapatok, a karhatalom, a legnagyobb erővel lépjen fel. Cél: az ellenállás feltétlen, feltétel nélküli, azonnali letörése. A karhatalmi alakulatokat tüzéséggel és különleges harci eszközökkel kell ellátni. A menetszázadok tagjai ellen a menetkészültség és a szállítás ideje alatt szigorított büntető eljárás (gúzsba-kötés, kikötés) alkalmazható. A menetszázadokból lemaradók: *szökevények* – ennek megfelelő ítéletre számíthatnak.

A hadügyminisztérium, egyidejűleg a vázolt rendelkezések kiadásával, a miniszterelnököt és a belügyminisztert is tájékoztatta a történetekről. Az átirat szerint: semmilyen eszköztől sem szabad visszariadni, hogy a közveszélyes „népboldogítókat, agitátorokat és demagógokat” ártalmatlanná tegyünk. A hadügyminisztérium a cenzúra szigorítását („a sajtóban hírek ne jelenjenek meg”), a külfölddel való levelezés és személyes érintkezés ellenőrzését követelte.⁸⁵

A „Magyar királyi honvédelmi minisztérium” május 26-i rendelete leszögezte: „Amennyiben a rögtönítélő bíróság ítéletet hozott, szem előtt tartandó, hogy helyén nem levő enyhesség és elnézés a fegyelmet rontja, és a rögtönbíráskodás céljával ellenkezik” . . . „rögtöni bírósági elnökökké és bírakká . . . tényleges állományú tisztek alkalmazandók. Katonai (honvéd) ügyészül tapasztalt, tetterős, a lehetőségekhez képest tényleges állományú igazságügyi tisztek jelölendők ki.”⁸⁶

⁸⁴ KA. KM. Abt. 5–1918–64-36/3/2/. Nr. 5535/res. Meuterein bei einzelnen Ersatzkörpern. 24. Mai 1918. (Beilage 1–5.: Belehrung der Offiziere, Belehrung der Mannschaft, Lokale Sicherheitsmassnahmen. Verhalten der Assistenztruppen beim Niederwerfen einer Meuterei. Sonstige Bestimmungen.)

⁸⁵ KA. MfLV. Präs. 22–18–20104. KM. Präs Nr. 17481. Ausschreitungen bei Hinterlandsformationen. 24. V. 1918.

⁸⁶ KA. KM. 1918. Abt. 64–26/23. A magyar királyi honvédelmi miniszter 12417 sz. (eln. 13)a–1918. sz. rendelete, katonai személyeknek póttesteknél elkövetett nagyobb mérvű engedetlenségei tárgyában.

Jellemző, hogy a hadügyminisztérium a Rumburgban történtek kapcsán kifogás tárgyává tette, hogy 21 halálra ítélt lázadó közül 14 kegyelmet kapott, és végül is csupán 10-et végeztek ki. Az osztrák honvédelmi minisztériumnak küldött hivatalos átirat az ügyész áthelyezését követelte.⁸⁷ Ugyanakkor megelégedéssel nyugtázták, hogy Kragujevacott a 44 halálra ítélt közül egyetlenegy sem kapott kegyelmet.

A könyörtelen szigort követelő legfelsőbb vezetés nagyon is tisztában volt a megmozdulások hátterével. A lázadások okaival foglalkozó, június 11-i keltezésű körirat az úgynevezett szociális okokat pontokba foglalva felsorolta. (Nem kielégítő ellátás a hazatérőknek, különösen a háború sújtotta vidékekről származóknak nincs idejük, hogy otthoni-családi körülményeiket rendbehozzák, a járandóságokat nem, vagy rendszeretlenül, vagy nem kellő mértékben fizetik ki, az Oroszországból hozott, ott vásárolt ruhákat elveszik, a helyette kapott öltözék hiányos, az elszállásolás (ágy, takaró) rossz.) De a problémák megoldását illetően a körirat kevés jót ígért: a hiányos ellátás „a körülményekből adódik”, a kenyérhiányt felszámolni „belátható időn belül aligha lesz lehetséges”. A ruházat ellen „jogos panasz nem fordulhat elő”.⁸⁸

A legjelentősebb engedmény, melyre Bécsben a felkelések hatására a vezetés magát elszánta, a a hazatérők szabadságidejének meghosszabbítása volt. A 4 hetes szabadságot június 9-én – mint erre már utaltam – 8 hétre, illetve (a háború sújtotta területekről származó katonáknál) 12 hétre emelték fel. De itt is megkötések, szűkítések csatlakoztak az új rendelkezéshez, és ezek alkalmazása újra csak felzúdulás, további ellenállás forrásává vált.⁸⁹

A főparancsnokság a hadsereg bomlásának megállítására ideológiai befolyásolással – a német mintát követve – ún. hazafias oktatás (Vaterländischer Unterricht) bevezetésével is próbálkozott. Március végén határozat született Ellenséges Propagandaelhárító Szervezet (Feindespropaganda-Abwehrstelle, rövidítve: FASt) létesítéséről. Az új elhárító szerv működését május 9-én ténylegesen is megkezdte – Bécsben – a Stift-kaszárnyában, báró Egon von Waldstätten alezredes vezetése alatt.

Más feladatok ellátása mellett e szervre hárult a hazafias oktatás megindítása. A FASt irányelveket dolgozott ki, és borsűrű, katona-kalendáriumok, röplapok, röpiratok tömegét jelentette meg. „Heimat” néven hetilap indult, mely csehül (Domov) és magyarul (Üzenet, Tűzhely) is megjelent. Az oktatás szervezésére és irányítására oktatási referenseket képeztek ki, 14 napos tanfolyamokon. A további munka katonai parancsnokságokra és más magasszintű katonai intézményekre hárult, az oktatási referensek irányításával és az általuk kiképzett oktató tisztek bevonásával. A központi tanfolyam előadói közt Gömbös Gyulának (az ellenforradalom későbbi miniszterelnökének) nevével is találkozhatunk. Gömbös vezérkari századosként vett részt az elhárító tisztek oktatásában.⁹⁰

⁸⁷ KA. KM. 1918. Abt. 5. 64–26/33. Standrechtlich Verurteilte Leitmeritz – Begnadigung. 30. VI. 1918.

⁸⁸ KA. KM. 1918. Abt. 5. 64–25/45. Nr. 6500/res. Ursachen von Meutereien – Gegenmassnahmen. A ruházat ügyével foglalkozva a szöveg annak leszögezése után, hogy „jogos panasz nem fordulhat elő”, megjegyzi: „egyes jelentések és ezt megütközéssel kellett megállapítani – e téren csődre utalnak (a legénység mezítláb vagy rongyos öltözékben vonult fel).”

⁸⁹ Wassermair, 304–306.

⁹⁰ Gömbös ez időben Bécsben Hazai Samu báró mellett dolgozott. (Hazai, miniszteri rangban, „a fegyveres erő pótlásügyi főnöke” volt, Chef des Ersatzwesens.) A rendelkezésre álló adatok szerint

A kiadott irányelvek és mintaelőadások arról próbálták meggyőzni a meggyőzendőket, hogy üdvöt csak az uralkodótól remélhetnek („csak a minden pártviszály felett álló, igazságos és szeretetre méltó uralkodó biztosíthatja, hogy mindenki egyenlően részesüljön jogokból és javakból”). A Monarchia békét akar – „mindig is békeszerető volt”. A forradalom elvetendő; az orosz forradalmárok hiába várnak arra, hogy felhívásaikat a Monarchián belül követni fogják. A régi nemzeti viszály kiújulása az ellenség soraiban reményt ébreszt, de az együvértartozás érzése megerősödve fog a háborúból kikerülni.⁹¹

A „felvilágosító” munka eredményei – a beérkező jelentések tanúsága szerint – szerények voltak. A hadra kelt hadsereg véleménye e tevékenységről: „adatok enni a legénységnek, és nem lesz szükség propagandára.”⁹²

Magyarországon a katonai vezetők a hazafias nevelés kiterjesztése ellen foglaltak állást, és azzal érveltek, hogy „a magyar nemzetet hazaszeretetre nevelni – feleslegesnek tűnik” – „a militarizált üzemekben az oktatás erőszakolásával inkább az ellenkezője érhető el annak, mint ami kívánatos lenne”.⁹³

A nyár előrehaladtával a katonai felkelések árja elcsitulni látszott, de ez nem jelentett stabilizációt; a bomlás ennek ellenére is előrehaladt – új vonásként – kiterjedt a frontkatonaságra is.

Az Észak-Olaszországban elszenvedett kudarc („Piavei csata” 1918. jún. 15–24.) következménye a hadra kelt hadsereg gerincének megroppanása volt. A tisztek és a katonák egy része a júniusi offenzívát megelőzően még bízott a dolgok jobbra fordulásában, a győzelem lehetőségében. A támadás összeomlása után már senki sen gondolt erre. A kedvező kimenetelbe vetett hitet az Alpok és a Piave halottai magukkal vitték a sírba.

A hivatalos hadtörténet adatai szerint a hadra kelt hadsereg ütközet-létszáma július 1-én 406 000 volt, a létszám október 1-ére 238 900 főre csökkent.⁹⁴ A számok magukért beszélnek, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy közben 2 hadosztályt Franciaországba irányítottak, és a megmaradtakat betegség, járvány (spanyolnátha, malária) tizedelte.

Gömbös 3 előadást tartott (I. kurzus, május 14: Ersatzwesen, II. kurzus, június 4: Personelles Durchhalten és Abrüsten oder Weiterrüsten? Wehrgesetzliche Folgerungen.) KA. KM. 1918. Abt. 5. 64–51/21. Megjegyzendő, hogy az ellenforradalom későbbi miniszterelnökei közül gr. Bethlen István is az oktatók közé tartozott. Bethlen Máramaroszigeten az ottani hadseregcsoportnál hírszerzőtiszként tevékenykedett (Nachrichtenoffizier). A magas beosztású hírszerzők egyben a propagandaelhárító szervezet referensei voltak. (FA-Referenten) Farkas Márton, 203. Funder, 419.

⁹¹ KA. KM. 1918. Präz. 83–8/7; Richtlinien für vaterländischen Unterricht und Abwehr der Feindespropaganda. Der Weltkrieg vor der Entscheidung.

⁹² KA. KM. 1918. Präz. 83–8/8/14. AOK an KM 19. VII. 1918 F. A. Durchführung der Befehle.

⁹³ KA. KM. 1918. Abt. 5. 64–51/2–91. Militärkommando Budapest an KM. 25. X. 1918. F. P. A. in den milit. Betrieben.

⁹⁴ Ö–U letzter Krieg Bd. VII. 361. A póttesteknél álló menetalkulatokban július 1-én 252 950, október 1-én 146 650 katonát tartottak nyilván.

Rövidítések jegyzéke

Abt.	= Abteilung
AOK	= K. u. K. Armeeoberkommando
AVA	= Österreichisches Staatsarchiv – Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien
<i>Batthyány</i>	= Batthyány Tivadar gróf: Beszámoló. I–II. k. Budapest, 1927.
<i>Beneš</i>	= Edvard Benes: Nemzetek forradalma. I–III. k. Pozsony, 1936.
<i>Eva Müller</i>	= Müller, Eva-Maria: Das Leistungswesen Österreich–Ungarns im 1. Weltkrieg. Diplomarbeit. Wien, 1973.
<i>Farkas Márton</i>	= Farkas Márton: Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban. A hadsereg szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában. Budapest, 1969.
<i>Fiala</i>	= Fiala, Peter: Die letzte Offensive Altösterreichs. Führungsprobleme und Führungsverantwortlichkeit bei der öst.–ung. Offensive in Venetien. Juni 1918. Boppard am Rhein, 1967.
<i>Funder</i>	= Funder, Friedrich: Vom Gestern ins Heute. Aus dem Kaiserreich in die Republik. Dritte Auflage. Wien, 1971.
<i>Gratz-Schüller</i>	= Gratz Gustav dr. – Schüller Richard dr.: Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich–Ungarns. Die Tragödie der Erschöpfung. Wien, 1930.
HIL	= Hadtörténeti Intézet Levéltára
HHSt	= Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien.
HM	= Honvédelmi Minisztérium
<i>Hoffmann–Herimberg–Homann</i>	= Herimberg Emil Dr.: Die Kohlenversorgung in Österreich während des Kriegs, Wien, 1925.
KA	= Kriegsarchiv (Wien)
Kab. Arch	= Kabinettsarchiv
KM	= Kriegsministerium
<i>Landwehr</i>	= Landwehr (von Prangenau), General (Ottokar): Hunger. Die Erschöpfungsjahre der Mittelmächte 1917/1918, Zürich–Leipzig–Wien, 1931.
<i>Loewenfeld-Russ</i>	= Loewenfeld-Russ, Hans Dr.: Die Regelung der Volksernährung im Kriege. Wien, 1926.
M. des Auss	= K. u. K. Ministerium des Aussern
M. d. I.	= Ministerium des Innern
<i>Mejzlik</i>	= Mejzlik, Heinrich: Die Eisenbewirtschaftung im Ersten Weltkrieg. Die Planwirtschaft des K. u. K. Kriegsministeriums. Wien, 1977.
MfLV	= k. k. Ministerium für Landesverteidigung
Minisztertanácsi jegyzőkönyvek	= Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914–1918. Összeáll. (Iványi Emma) Budapest, 1960.
MKSM	= Militärkanzlei Seiner Majestät des Kaisers und Königs
MMTVD 5.	= A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. V. k. 1917. november 7 – 1919. március 21. Budapest, 1956.
Ogy. napló	= Az 1910–1915. évi országgyűlés képviselőházának naplója. Budapest, 1918.
MPr	= Ministerratspräsidium
Op. Geh.	= Operationsabteilung. Geheimakten
Ö–U. letzter Krieg	= Österreich–Ungarns letzter Krieg 1914–1918, Bd 1–7. hrsg. vom Österreichischen Bundesministerium für Landesverteidigung und vom Kriegsarchiv. Band 7.: Das Kriegsjahr 1918, Wien, 1938.
P. A.	= Politisches Archiv
<i>Plaschka, Cattaro</i>	= Plaschka Richard, G.: Cattaro-Prag. Revolte und Revolution. Kriegsmarine und Heer Österreich–Ungarns im Feuer der Aufstandsbewegungen vom 1. Februar und 28 Oktober 1918. Graz–Köln, 1963.
<i>Plaschka</i>	= Plaschka, Richard, Georg-Haselsteiner, Horst-Suppan, Arnold: Innere Front. Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918. Bd. I–II. Wien, 1974.

- Präs = Präsidialakten
 Preszly = Preszly Lóránd: A magyar kir. csendőrség története 1881–1918. Budapest, 1920.
 Réti = Réti R. László: A Rimamurányi–Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története 1881–1919. Budapest, 1977.
 Secrets of Crew House = Stewart, Campbell, Sir: Secrets of Crewe House. The Story of a Famous Campaign, London–New York–Toronto, 1921.
 Sokol = Sokol, Hans Hugo: Österreich–Ungarns Seekrieg 1914–1918. Zürich–Leipzig–Wien, 1933.
 Uhlirz = Uhlirz, Karl und Mathilde: Handbuch der Geschichte Österreich und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn. Bd. III. Der Weltkrieg, Graz–Wien–Leipzig, 1939.
 Wassermair = Wassermair, Otto: Die Meutereien der Heimkehrer aus russischer Kriegsgefangenschaft bei den Ersatzkörpern der K. u. K. Armee im Jahre 1918. Dissertation. Wien, 1968.
 Windischgraetz = Windischgraetz, Ludwig Prinz: Vom roten zum schwarzen Prinzen. Mein Kampf gegen das K. u. K. System. Berlin und Wien, 1920.

Андраш Шиклош: Материалы к внутреннему положению Австро-Венгерской Монархии весной и летом 1918 года

Положение в Австро-Венгерской Монархии стало критическим, когда наступили весна и лето 1918 года. Источник всех зол включился в неразрешенных внутренних проблемах. Экономическое положение стало безвыходным. Затруднения, угрожающие катастрофой, показались прежде всего в области *продовольствия*. Грозило голодом Австрии, крупным городам Транслейтании, Тироли, Далмации, Боснии-Герцеговине тогда, когда на территории Венгрии, (которая между прочим была завидна и бичевакма населением Германии) нельзя сказать, что обеспеченность была бы безмятежной. Помимо краха продовольственного снабжения, другой выденутой на первый план чертой экономических проблем была нехватка в угле и в других важных видах сырья. Угольный голод привел к остановлениям работы на важных промышленных предприятиях или к свертыванию их производства. В конце 1917 — начале 1918 годов в Австрии производство крупных металлургических комбинатов падало на 80—35% своего раннего уровня. В Венгрии Римамураньско-Шалготарьянский Металлургический Комбинат, который давал 80% венгерской валовой продукции, работал мощностью 25—30 процентов. Снижение уровня валовой продукции имело как и объективные так и субъективные причины. При перечислении объективных причин специальная историческая литература до некоторой степени отгесняет на задний план субъективный фактор снижения, а именно недовольство рабочих в связи с положением и все решительнее выступление трудящихся против войны и войне тождественного режима. В конфиденциальных документах австрийского министерства внутренних дел от весны 1918 года (1 марта — 30 июня) говорится о 436 стачках и 193 других волнениях в области Транслейтании. Стачное движение организованных рабочих дополнилось демонстрациями городского населения, выражающими протест против голода. В войну завершающем периоде безвыходное внутреннее положение Монархии все дальше ухудшилось и обострением национальных противоречий. В Польше такого рода выступления острее всего вспыхнули в феврале 1918 года. К развертыванию национального направления в Чехии поводом служили с одной стороны декларации депутатов чешского имперского ландтага от 6 января и 13 апреля 1918 года, а с другой стороны — 50-ая юбилея основания чешского национального театра. На южно-славянских территориях небыло разгула страстей. Несмотря на такое обстоятельство нет сомнений, что и там усиливались национальная направленность и ее радикальное крыло.

Анализируя внутренние проблемы Монархии в последние годы войны важным моментом должны считать ускорение процесса внутреннего распада армии. Сохранение или распад армии — это был вопросом решающего значения, так как совместная армия означала главнейшую соединяющую силу для измученной от тяжелых противоречий империи как в мирное время так и в войне. Признаки распада весной и летом 1918 года показались в разных формах и не на одном уровне. Простые проявления нарушения дисциплины (мародерство, грабеж, драка, хулиганство, пьянство, пропуск отдания почести, отказ от принятия военной присяги, угроза и нападение на писарей, перестрелка из поездов, направленных на фронт) размножались до ужасающих масштабов. Число дезертиров весны и лета 1918 года по данным последующей оценки было указано в четверть миллиона с тем, что это сообщение вероятно отстает от фактического положения. По донесению начальника полевой жандармерии им удалось схватить беглецов в Венгрии в 1914 году: 6689, в 1915 году: 26251, в 1916 году: 38866, в 1917 году: 81 605, а в первые три месяца 1918 года 44 611 лиц. Внутреннее критическое положение в армии усложнялось и массовым направлением на родину бывших военнопленных из России. В результате войны из австро-венгерской армии попал в плен больше двух миллионов солдат, из которых вернулись на родину до конца апреля 1918 года приблизительно 400 000, а до 19 октября (дата последней документации) 680 314 военнопленных. Военное руководство не было в силах соответственно обеспечивать бывших военнопленных ни на приемах, ни в вопросе их устройства. Такой подход был вполне огорчителен для вернувшихся, из которых против режима настроивались и те солдаты, которые в иных обстоятельствах покорились бы судьбе, как неизменной. Но снабжение было жалкое; заподозренные элементы были подвергнуты длительным расследованиям, в следствии чего на этих солдат сделали донос, тревожили их; вновь поднялась муштровка; был предоставлен очень куций отпуск (четыре-, а потом восьмидневный отпуск); а наконец солдаты набирались в маршевую роту и были сразу направлены на фронт. Разложение армии дошло до крайних пределов весной 1918 года восстаниями войск. В неполном собрании документов Пятого отделения министерства военных дел упоминаются 30 таких случаев с 11 апреля по 16 июля. А что касается числа восставших (большинство участников и руководители явились бывшими военнопленными) можно встретить с данными о 100 и в некоторых случаях (Judenburg, Pécs, Radkersburg) свыше 1000 участников. Деморализация все углубилась, а военное руководство старалось с ней справляться драконовскими мерами, идеологическим влиянием, следая минимальные уступки. Хотя были санкции, но они оказались неэффективными. Как прошло время по видимому так притихла волна восстаний. Но это явление не означало стабилизацию, потому что уже и фронтовиков охватывал процесс разложения, особенно после поражения в Северной-Италии (оффензива была обречена на неудачу 15—24 июня 1918 г.).

András Siklós: Contribution to the Internal
Situation of the Austro-Hungarian Monarchy,
on the Spring and Summer of 1918

The situation of the Austro-Hungarian Monarchy became an emergency on the Spring and Summer of 1918. The fundamental question could have been found in the unsolved internal problems. Here was no way out from the economic situation. The difficulties which were jeopardizing with catastrophe showed up most apparently in the provision. Austria — its cities, Tirol, Dalmatia, Bosnia and Herzegovina were threatened with starvation, but the provision was not bright even in Hungary which was envied and scourged by the German population. The lack of coal and other important raw materials was the other, striking reason of economic troubles. The lack of coal led to the blockage or the decreased production of important industrial factories. In Austria at the late 1917—early 1918 the production of the larger iron works fell to 80–35% of the previous one. In Hungary the Salgótarján-Rimamurány Iron Works, that gave 80% of the whole Hungarian production, worked with 25–30% of its capacity. The decrease of the production, had objective and subjective reasons. In the literature the subjective factor reasons remained in the back ground behind the objective ones, namely that the

proletariat observed the events more and more discontent and took a decisive point against the war and the regime that meant the war. The confidential summaries of the Austrian ministry of internal affairs registered 436 strikes and 193 other movement on the territories on the Spring of 1918 (1st of May – 30th of June). The strike movement of the organized workers was accomplished by the starvation protest of the urban population. The hopeless internal situation of the Monarchy – in the latest phase of the war – was worsened by the sharpening national hostilities. In Poland such movements fired most fiercely in February 1918. In Bohemia the declaration of the imperial and provincial representatives on the 6th of January 1918 and later the 50th anniversary of the foundation of the Czech national theatre gave a handle for the emergence of the national drift. On the South Slavic territories there was not spectacular manifestation. In spite of this it is no doubt that the national shift and its radical wing was in an upswing.

Analyzing the internal problems of the Monarchy the fastening dissolution process in the army has to be mentioned as a point of importance in the last year of the war. The survival or the dissolution of the army was a question of vital significance, because of the presence of the common army – both in war and peace – meant the main cohesive force of the empire suffering from serious contradictions. The symptoms of dissolution appeared on different levels and in different forms on the Spring and Summer of 1918. The simple events of in subordination (robbery, looting, brawls, hard drinking, ballyragging, negligence of saluting, refusal of oath, threatening and attack of notaries, shooting through the windows of the front trains) spreaded at a frightening pace. The number of deserters on the Spring and Summer of 1918 was estimated later at a quarter of a million adding that this estimation was under the reality. According to the report of the supervisor of the gendarmarie the numbers of the deserters taken in Hungary were 6689 in 1914, 26251 in 1915, 38866 in 1916, 81605 in 1917, 44611 in the first three month of 1918. The return of home-comers, the prisoners of war from Russia complicated the internal and increasingly critical situation. Due to the war more than two million soldiers of the Austro–Hungarian army fell into captivity. About 400 000 of them returned before the April of 1918 and 680 314 until 19th of October (the last day of data collection). The supreme command could not sufficiently arrange the reception and the accomodation of the previous prisoners of war. The treatment was disappointing. The weak provision, the long screening – for suspicious elements –, the denunciation and the vexation inseparable from it, the reappearance of the almost forgotten military drill, the ungenerously given permission of absence (first per 4 weeks, later per 8 weeks) and as a top the enlistment into marching-companies and the departure for the front, all turned even those soldiers against the current system, who would have otherwise resigned to the events and their inalterability. The dissolution of the army culminated in the soldiers riots on the Spring of 1918. The uncomplete report of the 5th department of the ministry of defence listed 30 cases between 11th and 16th of July. For the number of participants (the majority of insurgents, the leaders were previous prisoners of war) the reports often show hundreds or in certain cases (Judenburg, Pécs, Radkersburg) thousands of participants. The supreme command tried to prevent the increasing dissolution process with a rod of iron, limited concessions and ideological pressure. The counteractions remained ineffective. At the end of the Summer the tide of revolt diminished although it did not mean a stability, the dissolution engraved and after the failure in Northern Italy (the unsuccessful offensive 15–24 June 1918) it spread also among the soldiers on the front.

VARGA LÁSZLÓ

Egy fináncnökés karrier.
A Weiss-család és Weiss Manfréd

A Weiss-család felemelkedése

A közép-kelet európai feudális fejlődés során Magyarországon nem alakult ki a városi polgárságnak az a rétege, amely objektív helyzete alapján a tőkés átalakulás hordozójává válhatott volna. A céhes polgár kivívott ugyan magának a társadalom nem-nemesi rétegei között egy sajátosan különálló pozíciót, tőkéjét azonban változatlanul hagyományos módon fektette be. Ennek a kivívott pozíciónak a megőrzése arra ösztönözte, hogy maga is akadályozza az árutermelés kiterjesztését, mereven kötődött hagyományos, megszokott tevékenységéhez, attól akarva sem tudott megválni, a feudális társadalom normáinak megfelelően megvetette a házaló jellegű, de valójában új felvásárló kereskedelmet.

A polgárosodás egyik fő bázisát jelentő hazai zsidóság a jogi és gazdasági diszkrimináció következtében eleve a társadalom perifériájára szorult, és kiegészülve egyes, szintén idegen nemzetiségű kereskedőkkel, szinte „monopolizálta” a felvásárló kereskedelmet. A 18. században jelentős volt a zsidóság bevándorlása, elsősorban a Habsburg-birodalom fejlettebb, nyugati területeiről. II. József 1781. évi rendelete tette lehetővé a vagyonos zsidó kereskedők számára, hogy ismét városokban telepedjenek le. Ez a kialakuló és a napóleoni háborúkban részben megerősödő kereskedő polgárság gyökeresen különbözött a céhpolgárságtól, tőkeerejében és mentalitásában egyaránt. A hagyományos feudális keretek között iparral, kereskedelemmel csak kivételes esetekben foglalkozhatott, az elfogadott társadalmi pozíciók elérésére aligha gondolhatott, így e réteg fő mozgatójává a profit vált, és helyzetének bizonytalansága révén állandóan kész volt tevékenységi formáinak és azok kereteinek megváltoztatására. Ez a flexibilitás a felemelkedés során is döntő tényezőnek bizonyult. A feudális fejlődés, a „megkésztettség”, majd később a gazdasági dualizmus következtében a polgárság számára a felemelkedés előtt megnyíló út – amint a hazai szakirodalom kimutatta – igen szűk volt, s főleg a terménykereskedelemben, majd a malomiparban realizálódhatott. A gyakorlatban ez a felemelkedés nagyon sokszínű volt, a terménykereskedelem helyét betölthette vagy legalábbis kiegészíthette a textilkereskedelem, a telekspekuláció, az építési vállalkozás, a vasúti érdekeltség vagy egyéb hasonló korai tőkés tevékenység. Különálló csoportot alkottak azok a tőkés családok, amelyek viszonylag korán bekapcsolódtak az ország iparosodásába, különösen a gépgyártásba és a textiliparba. A felemelkedés ebben az esetben szorosan kötődött az adott vállalat sorsához, és végül – kevés kivételtől eltekintve – legfeljebb a nagyburzsoázia alsó rétegeihez vezetett.

A Weiss-család eredetét visszafelé nyomozva, a szálak a 19. század elején megszakadnak, az azonban bizonyos, hogy nem tartozott a viszonylag korán kiemelkedők közé. Baruch Weiss, Weiss Manfréd és Berthold nagyapja, a legenda szerint egyszerű falusi

pipakészítő – tevékenységéről ma már semmi bizonyosat nem lehet megállapítani –, de a valóságban talán inkább Morvaországból származó kereskedő lehetett. Mindenesetre tény, hogy fia, Weiss B. Adolf, 1807-ben már Pesten született. A legvalószínűbb verziónak azt kell tartani, amely szerint Baruch Weiss Staffenberg János vaskereskedő Rumbach utcai házában működött, s feltehetően fémárukkal – köztük pipakupakkal – foglalkozott, de inkább mint kereskedő, és ehhez korábbi hazájából szerezte be a pipakupakokat. Ez feltehetően jól menő üzlet lehetett. Erre utal Weiss B. Adolf házassága is, hiszen az ismert óbudai Kánitz-családba nősült, mindön 1839 novemberében feleségül vette a nála tíz évvel fiatalabb Kánitz Évát.

Baruch Weiss gazdasági tevékenysége tehát alig-alig haladhatta meg a hagyományos kereteket, és ez mintegy előzménye lehetett csak a korábban említett funkcióváltásnak. A minőségileg valóban új üzletpolitikát már fiai, Weiss B. Arnold és Weiss B. Adolf valószínűsítették meg. Eleinte a híres, cseh szilvalekvárral kereskedtek, majd ezt idővel kiegészítették terménykereskedelemmel. E korai tevékenység jellegéről semmiféle adat nem áll rendelkezésünkre, eredményességét azonban megvilágítja az a tény, hogy amikor 1857. április 11-én megszületett Weiss B. Adolf hatodik és egyben legkisebb gyermeke, Weiss Manfréd, már tekintélyes kereskedőnek számított. Vagyonát a 60-as évek elején mintegy negyedmillió forintra becsülték.

A legidősebb gyermek, az 1845-ös születésű Berthold, a kereskedelmi akadémia elvégzése után előbb közgazdasági és jogi tanulmányokat folytatott, majd miután 1870 januárjában a Weiss-testvérek (Brüder Weiss) cég felbomlott, és apja irodáját a Thonet-udvarban (Mária Valéria u.) rendezte be, Berthold belépett az üzletbe. Így jött létre rövid időre a Weiss B. Adolf és Fia cég azzal a céllal, hogy elősegítse Berthold önállósodását. A formálisan közös irodát áthelyezték abba a Nádor utcai házba, amelyben az apa lakott, a későbbi Lipótvárosi Kaszinó épületébe. Ez a társas cég mindössze másfél hétig állt fenn, s a felbomlást követően Weiss Berthold átvette a Thonet-udvari irodát, így apa és fia külön-külön foglalkozott a terménykereskedelemmel.¹

A Weiss Berthold-cég üzleti forgalmáról a 70-es évek közepétől vannak pontos információink. Ebben az időben a szűkebb család formailag három különálló céget tartott fenn, Weiss B. Adolf Budapesten, Weiss Berthold pedig Bécsben és Budapesten. Ez utóbbi vagyona 1875 elején 147 358,76 forint volt. Az év folyamán Weiss Berthold 28 064,45 forintos nyereséget könyvelt el, a következő évben pedig 2 763,99 forintot. A cég pénztári forgalma megközelítette a 1,7 millió forintot. A kukoricától eltekintve az összes termény nyereséget hozott, de Weiss Berthold jövedelmének nem ez volt az egyetlen forrása. Így 1875-ben közel 23 000 forintot vett fel jutalékként. Az év elején 14 175 forint értékű részvénnel rendelkezett, ez az összeg az év közepére újabb 10 000 forinttal növekedett, miután megvette az Alföld-Fiumei Vasút 75 részvényét. Az év végére részvényeinek értéke kerekén 27 500 forint volt, ami 1877 végéig már nem változott jelentősen. Nagy többségüket a már említett vasúti részvények mellett a Lujza és a Budapesti malom részvényei tették ki. Ezekhez járultak a váltók, kimondottan patinás nevekké, mint amilyen Trefort Ágoston, Tisza Lajos, Arthur Berthold, az Almásy- és a Lónyay-család több tagja, Pulszky Ferenc stb.

¹ OL Filmtár 3567/68. *Balla Vilmos*: A vadember (Bp. 1923.) 68–72. Budapesti Közlöny 1870. nov. 16. Cégbíróság Cg 32438

Weiss Berthold üzletfelei között számos magyarországi és ausztriai kereskedővel találkozhatunk, sőt még zürichivel is. A jelentősebb vevők közé tartozott néhány budapesti nagymalom (Pannónia, Victória, Concordia), de mindezeket meghaladta a közös hadsereg, amelynek gyakorlatilag összes hadtestéhez eljutottak a Weiss Berthold-cég terményei. Ezeknek a hadseregszállításoknak az értéke 1876-ban megközelítette a 350 000 forintot, 1877-ben pedig kereken az egymillió forintot. A cég a két másik családi vállalkozással is jelentős, kereken 300 000 forintos kapcsolatban állt. Ez a tény szinte lehetetlenné teszi a könyvvitel ellenőrzését. Így pl. 1877-ben, amikor Weiss Berthold 38 000 forintos veszteséget mutatott ki, akkor a Weiss B. Adolf-féle cég felszámolása kereken 30 000 forinttal terhelte a céget, a kettő közötti különbség pedig megközelítőleg megegyezik a Weiss Berthold bécsi cég követelésével.²

A meglehetősen különböző tevékenységeket egészítette ki a malomipari érdekelttség. A Weiss-család több tagja tűnt fel ebben a rendkívül jövedelmező befektetést ígérő iparágban. Weiss B. Adolf az Első Budapesti Gőzmalom alapításában vett részt; B. Arnold személyesen irányította az Erzsébet Gőzmalom létrehozását, amire 1867 novemberében került sor 60 000 forintos alaptőkével, Berthold pedig részt vett előbb a Királyi Gőzmalom alapításában, majd tagja lett a Concordia igazgatóságának is.³

Weiss Berthold jellegzetes képviselője volt a hazai kereskedő burzsoáziának. A hetvenes évek második felében már jól menő terménykereskedőnek számított, havonta egyszer-kétszer eljárt a tőzsdére, amelynek bizottmányi tagja volt, a Pester Lloydot és a Pester Journalt járatta és szerette a jó szívat. Anyanyelve német, de gondolkodásában már keveredett a magyarság és a monarchiabeliség. Számtalan szállal, családiakkal és üzletiekkel egyaránt, kötődött a Monarchia másik feléhez. Mindennek magyarázata nem annyira zsidó mivoltában keresendő, inkább a Monarchia sajátos gazdasági viszonyaiban.

Weiss Berthold e kettős kötődés jegyében az egyik oldalon közéleti szereplésre vállalkozva a nyilvánosság előtt képviselte a magyar gazdasági érdekeket, többek között németül és magyarul egyaránt megjelenő könyvekben. 1869-ben adta ki első művét Közgazdasági és Közegészségügyi állapotok, tekintettel Pestre címen. 1870-ben megjelent könyvében az osztrák–magyar bankviszonnyal foglalkozott, a magyar sérelmekre az amerikai Iowa állam banktörvényének segítségével keresett megoldást.⁴ A másik oldalon egyre szorosabb kapcsolatba került a Monarchia legnagyobb megrendelőjével, a közös hadsereggel. Ez a kapcsolat önmagában nem jelentette a biztos felemelkedést, de a befektetett tőke gyors megtérülése révén és a meglévő kapcsolatok megfelelő hasznosításával lehetőséget nyújtott nagyobb szabású akciók lebonyolítására. Ilyen jellegű volt az a konzorcium is, amely 1877 márciusában vállalta a közös hadsereg ellátását élelmiszerrel. Ebben Weiss Bertholdon kívül részt vett még Stern Ignác, a Strasser és König, a Beimel és Herz, a Brüll Henrik és Fiai, valamint a Deutsch Ignác és Fia cég.⁵

Amíg a múlt század 60-as és 70-es éveieg a felemelkedő nagypolgárság profitéhségét sokrétű pénzügyi és kereskedelmi tranzakciók elégíthették ki a leghatékonyabban, addig ezt követően a tőkefelhalmozás szempontjából a korábbi lehetőségeket rendkívül gyors

² OL WM Könyvelőség 1875–76 Napló, 1876–77 Főkönyv.

³ *Lederer Emma*: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon (Bp., 1952) 220.

⁴ *Weiss Berthold*: A jegybankügy reformja (Pest, 1870)

⁵ Kriegsarchiv Wien (KA) KM 1877 12A 21–41/1

megtérülésekkel felülmúlták a malomipari tőkebefektetések. Ezek azonban nem jelentettek feltétlenül új, modernebb szemléletet. Az esetek többségében a korábbiakhoz hasonló pénzügyi (tőkebefektetési) akcióról volt szó, ami azonban objektíve mégis már a következő funkciót jelezte, és megkönnyítette, előkészítette azt. A felemelkedésnek a második alapvető „pályakorrekciója” a burzsoázia legtöbb képviselőjénél hosszabb, esetleg több évtizedes folyamat eredménye volt, amely a korábbiakkal ellentétben most már minőségileg is különbözhetett egymástól. Az a réteg, amely valamilyen ok következtében képtelen volt erre a második funkcióváltásra, gazdaságilag szükségszerűen veszített korábbi jelentőségéből. Eközben változatlanul meghatározó maradt a megfelelő orientáció kérdése. A vállalkozói tevékenység révén elért kiemelkedő státusz orientálhatott hagyományos pozíciók megszerzésére és megerősítésére. A hagyományos értékrend keretei erőteljes asszimilációs igényeket követeltek meg. A gazdasági felemelkedés és az asszimiláció – ha szűken is – utat nyitott újabb orientációknak, és ez szintén fékezhetette a teljes funkcióváltást. Más szóval a felemelkedő nagyburzsoázia legeredményesebb rétege a felemelkedés egy adott szintjén – hasonlóan ahhoz, mint ahogy fél évszázaddal korábban a feudális eredetű polgárság – válaszút elé került. Egyrészt most már lehetősége nyílt a beolvadásra, a hagyományos értékrend elfogadására, megvalósítására; másrészt – nélkülözve a társadalmi elismerést – a gazdasági megerősödés intenzív folytatására. Azok a családok, amelyek tehát korábbi flexibilitásukat megőrizve nem éltek a beolvadás lehetőségével, és változatlanul a profitra orientálódtak, sokkal kevésbé hajlottak az asszimiláció külső megnyilvánulásaira. A második funkcióváltás így ismét átrendezte a nagyburzsoázia sorait, s ugyanakkor lehetővé tette más családok számára is az esetleges felzárkózást.⁶

Amíg a már említett viszonylag korán felemelkedő családok vagyonukat döntően a napóleoni háborúk idején alapozták meg, addig a hozzájuk képest „megkésve érkezők” ebben az időben szinte teljesen ismeretlenek voltak, és csak az 50-es évek körül kapcsolódtak be intenzíven a gazdasági életbe. Ez a viszonylagos megkésetttség még nagyobb határozottságot, céltudatosságot követelt. Éppen ezért felemelkedésük a legmeredekebb íven fut, szinte amerikai méretű és gyakran a teljes kudarcot is kockáztatva jutnak egyre magasabbra, 20–30 év alatt érkeznek el feltartóztathatatlan erővel a csúcsra. E típus legpregnansabb képviselője volt a Weissék mellett a Deutsch család. Útjuk számos hasonlóságot mutat, sőt gyakran összefonódott egymással, ők azok, akik mindvégig megőrizték függetlenségüket, tőkeerejük idővel bármelyik nagybankéval felvehetette a versenyt.

Minőségi változást a Weiss-cég üzletpolitikájában Weiss Manfréd bekapcsolódása eredményezett. 1873-ban végezte el a kereskedelmi akadémiát, majd négy évre Hamburgba ment, ahol végül egy gyarmatárúkkal foglalkozó külkereskedelmi vállalkozás cégvezetője lett. Apja egyre súlyosbodó betegsége miatt 1877 nyarán hazatért (Weiss B. Adolf októberben halt meg), és cégvezetőként bekapcsolódott bátyja üzemébe. Amíg Weiss Berthold végső soron apja nemzedékének tevékenységét folytatta, addig a fiatalabb fivér fellépése az új szemlélet betörését jelentette a családban. Képességei Bosznia-Hercegovina okkupációjakor váltak először ismertté Magyarországon.

Az okkupáció lehetőséget teremtett arra, hogy a Weiss-cég a terménykereskedelem kiszélesítése mellett újabb jelentős üzleteket bonyolítson le a közös hadi-igazgatással. 1878

⁶ A funkcióváltást részletesen ismerteti *Hanák Péter* Magyarország története VII. köt. (Bp., 1978.)

augusztusában a Pongrátz-, Eissler-, Neuschloss- és Deutsch-céggel közös konzorciumot alapítottak tizenhárom kórházi barakk és az azokhoz szükséges, kiegészítő létesítmények felépítésére a megszállt területeken. Ezeknek összalapterülete meghaladta az 5000 m²-t, értéke pedig a 300 000 forintot.

Ezzel egyidőben a közös hadügyminisztérium megbízta a Pongrátz-, Deutsch- és Weiss-cégből álló csoportot Bosznia-Hercegovinában az összes katonai szállítás megszervezésével és lebonyolításával. A munkálatok méreteit jelzi Tisza Kálmán 1879 februári átirata, amelyben arról értesíti a hadügyminisztériumot, hogy a konzorcium kezdeményezésére közel 1000 besszarábiai és bolgár fuvaros érkezett a megszállt területekre.

1878 augusztusában a Weiss- és a Pongrátz-cég két évre szerződést kötött a hadügyminisztériummal a boszniai vasút kereskedelmi hasznosítására. Ennek értelmében vállalták kereskedelmi ügynökségek szervezését a vasút területén kívül, a kereskedelmi jellegű fuvarozás megszervezését, kirendeltségek felállítását Bécsben, Budapesten, Triesztben, Zágrábban, Brodban, Szarajevóban és Travnikban. Ezek intézték a szállítással kapcsolatos ügyeket. A hadügyminisztériumban még harminc évvel később is nagy elismeréssel írtak Weiss Manfréd korabeli tevékenységéről. Az okkupáció jelentősen meggyorsította a Weiss-család tőkefelhalmozását, kapcsolatainak megszilárdulását.⁷

Weiss Manfréd bekapcsolódása az üzleti életbe a második generáció színre lépését jelentette. Még nem vált ipari tőkessé, pusztán a korábbi, viszonylag „tisztá” terménykereskedelmet egészítette ki újabb – esetenként nagyon is kockázatos, de annál eredményesebb – vállalkozásokkal. Ez rendkívül meggyorsította tőkéjük körforgását. Végző soron ő is kereskedő volt, mégpedig vérbeli kereskedő, s az is maradt. Ennek ellenére – vagy pontosabban éppen ezért – bátyja terménykereskedő cégében mindössze 25 százalékos részesedést vállalt, miközben annak jelentősen csökkent az alaptőkéje (1880–120 000 forint). Ez azonban nem járt a forgalom visszaesésével, szükség esetén Weiss Berthold kölcsönözte a közös cégnek a hiányzó tőkét. A cég pénztári forgalma 1880-ban kerekén 1,8 millió, 1881-ben pedig kerekén 2,6 millió forint volt. Ugyanakkor rozs, zab, búza mellett – ha jelentéktelen mennyiségben is – foglalkoztak rizzsel, árpával, kölessel, makkal, repcével, sőt feles üzletben gyapjával is. A főtermény azonban változatlanul a zab volt. A Weiss-fivérek üzletfelei között megtaláljuk Dessewffy Aurélt, Andrássy Gyulát, a Deutsch-, Spitzer-, Kohner-, Machlup-, Brüll-, Eissler- stb. céget. A közös hadsereg változatlanul Weissék legjelentősebb vevője volt, a szállítások értéke azonban 1880-ban csak az 1876-os szintet érte el, s bár 1881-ben ez több mint 2,5-szörösére emelkedett, még mindig csak megközelítette az 1877-es szállítások értékét. A fivérek malomipari érdeklősége némileg megváltozva továbbra is fennmaradt, így a Concordiában, a Pannóniában, a Budapestben és a Molnárok és Pécek Gőzmalmában. Mindezekhez járultak az egyéb részvények, mint pl. a bécsi Ölundustrie Gesellschaft részvényei vagy különböző vasúti részvények.⁸

A 80-as évek elejére az amerikai búza megjelenése, a kibontakozó búzaválság, az áringadozások hatására a terménykereskedelem nagymértékben veszített korábbi jelentőségéből, s ezt a ténytet a hadseregszállítások sem ellensúlyozhatták. Az egyes termékeknél a

⁷ KA KM 1879 5A 6–30/105., 12A 60–1/47; 1880 8A 50–1/47.; 1909 Präs 5–48/20.: Cégbíróság Egyéni cégek jegyzéke 1 kt. 89. l. Pester Lloyd 1922. dec. 27.

⁸ OL WM Könyvelőség 1880–1881 Főkönyv.

vétel- és eladási ár között mázsánként átlagosan mindössze egy forintos különbség volt. A szállítási költségek viszont például Verbász és Pest között hajón mázsánként 50 krajcárt tettek ki. A fivérek éppen megbízhatóságuk révén jutottak újabb és újabb megrendelésekhez, ez pedig esetenként arra kényszerítette őket, hogy szállítóképességük megőrzésére akár veszteséges üzleteket is vállaljanak. A terménykereskedelemben befektetett tőke csökkentése Weissék reakciója volt erre a jelenségre. Ezzel egyidőben a malomipari befektetések jövedelmezősége nem érte el az előző évtizedben megszokott szintet.

Ezek az új jelenségek egyrészt óvatosságra intették a Weiss-fivérek, másrészt szükségessé tették újabb és hatékonyabb tőkebefektetési lehetőségek keresését. Ez az óvatosság a gyakorlatban a tőke tartalékolását jelentette, aminek legideálisabb eszköze a telekvásárlás volt. Kedvező alkalmat nyújtott erre a Baugesellschaft csödbe jutása. Ingatlanaik utolsó részét Haggenmacher mellett a Weiss-fivérek vásárolták meg. Ez az Andrassy útnak a Gyár és Nagymező utca közötti házblokkját jelentette. Ezenkívül tulajdonukban volt a Bécsi utcai Budapest szálloda, a Váci körút és a Dessewffy utca sarkán levő épület, az Alsó-Dunasor 7–8. sz. épület, a Ferenc József rakpart 6–8., a Csepel rakpart 23. sz. ház, valamint további nyolc épület. Beépítetlen telkeiknek a száma is meghaladta a tízet. Ezek közül a legjelentősebb a Külső Váci úton, az ún. Felső-Bikarét volt, egymagában 60 000 □-es területtel. A Weiss-fivérek legértékesebb ingatlana az ún. Újvilág komplexum volt, amelyet a Fegyvergyár utca (Szent István körút), a Pozsonyi út, a Katona József utca, a Pannónia utca (Rajk László u.), a mai Ditrői Mór utca és a Csáky utca (Hegedüs Gyula u.) határolt. Ezeknek az ingatlanoknak az értéke meghaladta az egymillió forintot, megszerzésükre azonban Weissék állítólag mindössze 190 000 forint készpénzt fordítottak. A Weiss-fivérek vagyonuk nagyobb részét tehát a 80-as évek elején ingatlanokba fektették be, méghozzá oly módon, hogy ezáltal nemcsak tőkéjük tartalékolását sikerült megvalósítani, hanem további – és tulajdonképpen döntő – meggazdagodásukat is.⁹

A telespekulációval már-már határos tőketartalékolás jellegéből adódóan is együtt jár a kedvező felhasználás – befektetési módok – felderítésével. Weiss Manfréd számára nem lehetett kétséges, hogy ehhez ebben az időszakban már az ipar volt a legalkalmasabb terület.

Weiss Manfréd első ipari vállalkozásainál két szempontot tartott szem előtt. Miután Magyarországon a malomipar, tágabban az élelmiszeripar, hasonló szerepet töltött be, mint más, elsősorban nyugat-európai országokban a textilipar, így az alapítandó iparvállalat jellege kézenfekvőnek látszott. A másik szempont a közös hadsereg megrendeléseiből adódott, hiszen a gazdasági kiegészés előírta, hogy a közös intézmények olyan arányban kötelesek beszerzéseiket Magyarországon eszközölni, amilyen arányban az ország a közös költségekhez hozzájárul.

A Weiss-fivérek kezdetben pusztán a saját gyáralapítás tényét döntötték el, annak jellegéről olyannyira eltért a véleményük, hogy szétválásuk gondolata is felmerült. Figyelembe kellett venniük saját – viszonylag korlátozott – tőkeerejüket, a megfelelő szakértelem hiányát és nem utolsósorban az értékesítés lehetőségeit. Ezek a tényezők is élelmiszeripari üzem létesítése mellett szóltak, s hogy végül sor került – Weiss Manfréd

⁹ Balla i. m. 85. FL Tan. üo. Közp. Irattár III. 1855/1884., 1433/1884., 1938/1884., 2012/1884., 2146/1884., 66/1885., 642/1885., 2214/1885., 164/1886., 808/1887., 825/1887., 2414/1888., 808/1889. Cégbíróság Cg. 2691.

tervének megfelelően – az első hazai konzervgyár megalapítására, abban a hadügy-minisztérium kezdeményezése is döntő szerepet játszott.¹⁰

Üzleti módszereikre jellemző, hogy döntésük után másfél hónappal, jóval a tényleges termelés feltételeinek megteremtése előtt, Weiss Manfréd már mintát is küldött gulyáskonzevből Bécsbe, a közös hadügyminisztériumnak. Mindezt akkor, amikor még az sem dőlt el, hol készülnek majd a konzervek, mivel csak a kedvező válasz megérkezése után kérte a fővárostól a Soroksári út és Máriássy utca sarkán fekvő telek átengedését. Maga a termelés – Weissékhez méltatlan lassúsággal – „csak” háromnegyed évvel később, 1883 januárjában indult meg.

Az 1883 elején üzembe helyezett konzervgyár mindössze 60 000 forintos beruházással kezdte meg a termelést, kezdetben mintegy 20–25 000 konzerves napi kapacitással. A húsfeldolgozás mellett – habár nagyon szerényen – bizonyos fémipari tevékenységet jelentett a konzervdobozok előállítás. Az évtized közepén a gyártelepen átlagosan még mindig csak 30 munkás dolgozott, számuk a téli idényben azonban elérte a 600 főt is. A termelés szezonális jellege jelentette ebben az időben a továbbfejlesztés legnagyobb akadályát, s ezen lényegesen új konzervfajták (leves-, zöldség- és húskonzerv) gyártása sem segíthetett. Különösen szembetűnő volt a bádógosműhely, ill. az ott foglalkoztatott szakmunkások és berendezések kihasználatlansága. A megoldást joggal remélhették Weissék ismét a hadügyminisztériumtól, amely 1887 augusztusában valóban felszólította őket tölténytárak próbaszállítására, sőt decemberben elismerte a gyár szállítóképességét. A következő évben a minisztérium fémgyártmány-megrendeléseinek értéke már meghaladta a 100 000 forintot. Az első ilyen jellegű szállítások feltehetően komoly veszteséggel jártak, miután a tölténydobozok 10%-a, a táraknak pedig 18%-a selejtnek bizonyult. Ez az arány azonban új termékek bevezetésénél természetesnek vehető, időközben a konzervgyártási kapacitás a kezdeti három-négyszeresére emelkedett, és a fémipari tevékenység veszteségeit busásan kiegyenlítették a hazai (értsd monarchiai) megrendelések mellett előbb a német, utóbb az olasz konzervrendelések.

A nagyarányú fejlesztést követően 720 munkás és 100 napszámos dolgozott a gyárban, a gőzgépek teljesítménye azonban mindössze 45 lóerő volt. Weissék alig jutottak túl a tölténytár és dobozgyártás kezdeti nehézségein, máris kiterjesztették fémipari tevékenységüket töltényhüvelyek gyártására. Az új termék ismét kudarccal indult. Akadozott a termelés, és megint nagy volt a selejt aránya. A Weiss-testvérek ennek ellenére 1892 elején jelentősen bővítették a hüvelygyártáshoz szükséges berendezések számát és teljesítményét.

A konzervgyár dinamikus fejlesztése, az átmeneti veszteségek vállalásán túl, egyébként is sokoldalú üzleti tevékenységet igényelt. A legfontosabb az új megrendelésekért folytatott harc volt; ezt a kereskedelmi tevékenység mellett csak technikai és technológiai újítások bevezetésével, az önköltség csökkentésével, mindenkinél kedvezőbb versenyárak segítségével lehetett eredményesen megvívni. Így például Weissék, amikor tudomást szereztek egy osztrák hadbiztos új találmányáról, a préselt kenyérről, azonnal kifejlesztették az ehhez szükséges formákat és kereteket. Ezt még az angol kormánynak is

¹⁰ Cégbíróság Cg. 2691. OL PM ált. ir. 1889–35578/2078; 1834–50610/1060; Ker. Min. VI. 1891–2–43–093, 43093/46808, 59046, 64161, 79821 BKIK ált. ir. 1891–2–43033; KAKM 1887 7A 1–1/266, 1889 7A 1–1/61.

felajánlották, de amikor az angolok a formák s a keretek helyett tíz tonna kenyeret rendeltek tőlük, természetesen ennek a megrendelésnek is habozás nélkül eleget tettek.

A fémárukészítéshez hasonlóan sikerült a konzervgyártást is jelentősen kiszélesíteni. Az osztrák–magyar közös hadi-igazgatásnak – vagyis a világ egyik legnagyobb hadseregének – mindössze hat vállalat szállított konzerveket. Magyarországon változatlanul a Weiss-féle gyár volt az egyetlen, sőt a hat vállalat közül is ez állt (egy ausztriai vállalattal együtt) az első helyen: átlagban 34%-kal részesedett a hadügyminisztérium húskonzerv-megrendeléseiből.

A Weiss-testvérek kísérletet folytattak más konzervek gyártásával is. Kezdeményezéseiknél mindig a hadsereg igényeiből indultak ki. Így például háborúban, hadgyakorlaton a kávéellátás komoly nehézségekkel járt a pörkölés és a darálás miatt. Ez adta az ötletet a kávékonzervhez, amely 12 gramm Rió kávéból és 13 gramm cukorból állt, jellegét tekintve pedig megegyezett napjaink nescaféjával, mivel elkészítéséhez a felbontás után csak meleg víz hozzáadására volt szükség. Hasonló kísérleteket folytattak a hús-, zöldségkonzervekkel és szárított leveskivonatokkal is.

A kilencvenes évek elejére a konzervgyár a hazai élelmiszeripar élvonalába került, a kezdeti konzervgyártási kapacitás mintegy negyvenszeresére emelkedett (amit békében teljes egészében természetesen nem használhattak ki), és ez kiegészült tölténytárak, hüvelyek, csappantyúk, acélburkos, ólommagos lövedékek, önműködő hüvelygyűjtők, derékszíjkapcsok, tölténytáska és hátizsákvasalások és egyéb katonai felszerelések gyártásával.

A Weiss-fivérek önálló vállalkozásaiban mindvégig meghatározó szerepe volt a közös hadigazdaságnak. Így 1884-ben ajánlatot tettek raktárak építésére Budapesten és Kassán 8000–8000 q zab elhelyezésére, azzal a feltétellel, hogy a hadsereg hét évre biztosítja számukra széna és szalma megrendeléseit. Az 1887–1888-as balkáni háborús feszültség idején a Monarchia katonai vezetése előkészületeket tett az Oroszország elleni mozgósításra. Ez újabb lehetőséget jelentett a fivéreknek, hogy ismét tanújelét adják rendkívüli képességeiknek. A lehető legrövidebb időn belül a váratlanul megnövekvő igényeket teljes mértékben kielégítve, megfelelő minőségben szállították a szükséges terményeket.¹¹

A hadügyminisztérium nagyarányú megrendeléseit következtében átmenetileg szükségessé vált a konzervgyári termelés egy részének kitelepítése. Így 1888 március közepén lovag Posner Alfréd dal „pléhszegélyű kartongyárat” (tölténydoboz) létesítettek. A cég a Lipót körút 8. sz. épület földszintjén bérelt egy 200 m²-es termet a ház tulajdonosaitól, Weiss Bertholdtól és Manfrédtól. A gyár mintegy 40 000 forintos befektetéssel, egy műszaki felügyelővel, egy kereskedelmi felügyelővel, két munkással és 50–60 munkásnővel dolgozott, berendezését mintegy 25 gép alkotta, köztük egy 162 lóerős gőzgép.¹²

A konzervgyártás bővítésénél pontosan megfigyelhető Weiss Manfréd egész üzleti stratégiája. Elsődlegesnek tekintette, hogy valamilyen módon betörjön a piacra, amit az adott esetben a gazdasági kiegyezés lényegesen megkönnyített. Vagyis egyszerűen csak olyan terméket kellett választania, amellyel egyeduralkodó Magyarországon, majd a terniék gyártása során megerősödve vette fel a versenyt az ausztriai konkurenciával. A Monarchia piaca egyben biztos háttérrel is jelentett, amelyre támaszkodva már a világpiacra is fontos tényezővé válhatott.

¹¹ Weiss Berthold terménykereskedő cégét csak 1892 januárjában szüntette meg. KAKM 1884 12A 12–1/1–3., 1886 12A 22–1/1–6., 1909 Präs 5–48/20 Cégbíróság Egyéni cégek jegyzéke I. kt. 89. l.

¹² OL Ker. Min. VI. 1891–2–43093/64161.

Másrészt egyedülállónak tekinthető Weiss Manfréd válságstratégiája. Abból a felismerésből indult ki, hogy gazdasági válság idején (ilyennek tekinthető a nyolcvanas évek második fele is) a hagyományos termelés nem bővíthető, ezért új termékekkel kell jelentkeznie. Így a kezdeti veszteségek egybeesnek az amúgy is válságos időszakokkal, illetve a későbbi konjunktúra kibontakozásánál a hagyományos termékek mellett már olyan új termékkel jelentkezhet a piacon, amely valóban versenyképes, hiszen túljutott a beindítás nehézségein. A gyártási kapacitást Weiss Manfréd sohasem a tényleges, hanem a lehetséges szükséglethez igazította, ezt egyébként a hadi igazgatás is megkövetelte. Így a kilencvenes évek elején a Weiss-üzem konzervgyártási kapacitása mintegy 590 szakmunkás alkalmazását tette lehetővé, a valóságban azonban – békeidő lévén – mindössze 76 szakmunkás dolgozott a gyárban.

A konzervgyárban elért eredményeken felbuzdulva kísérleteztek a német hadseregben bevezetett Mauser-típusú tölténytáruk gyártásával is. Az elkészült mintákat bemutatatták Berlinben, ahol rögtön 130 millió darabot rendeltek belőlük, azzal a feltétellel, hogy a táraikat német területen kell legyártani. A kívánságnak megfelelően hozták létre berlini leányvállalatukat a Chausseestr. 39. sz. alatt „a Német Birodalom hadifelszerelésének fedezésére”. A gyárat a legrövidebb idő alatt, 1890 decemberére, sikerült jelentős gépi berendezéssel üzembe helyezni. 1891 január közepére már közel 30 millió tölténytárat szállítottak a spandaui és az ambergi fegyvergyáraknak.¹³

Különösen saját ipari tevékenységük eredményessége erősítette meg a Weiss-fivérekben az ipari befektetések célszerűségének tudatát. Így lett Weiss Berthold a váci Első Magyar Szövő- és Kötőgyár Rt. egyik megalapítója, majd igazgatósági tagja és végül 1890-től alelnöke. A vállalat 1885-ös alapításakor táplált remények ellenére a kezdeti évek teljes kudarcot hoztak, olyannyira, hogy az 1893-as közgyűlésen az igazgatóság jelenlétében Weiss Berthold bejelentette a cég csődbe jutását, miután a vállalat az 1892-es évet több mint százezer forintos veszteséggel zárta, s ezzel a veszteségek összértéke elérte a 150 000 forintot. Végül a részvénytőke radikális csökkentése mellett (250 000 forintról 100 000 forintra) új részvények kibocsátását és kormánykölcson kérését határozták el. A vállalat ezzel valóban túljutott a meglehetősen elhúzódó kezdeti nehézségeken, s a következő éveket sorozatos nyereséggel sikerült zárnia. Így 1894-ben közel 20 000 forint, 1897-ben már közel 30 000 forint tiszta nyereséget értek el. A nyereségen túl a vállalat eredményességét jelzi a fonoda üzembehelyezése 1895 szeptemberében, az alaptőke felemelése ismét 250 000 forintra, majd 1897-ben 300 000 forintra, 1899-ben pedig 400 000 forintra, 1000 új részvény kibocsátásával. Mindezek eredményeképpen az 1899-es nyereség már kereken 75 000 forint lett, a vállalatnak ekkor Vácon kívül telephelye volt Selmecbányán és Iglón. A következő évben előbb felszámolták a budapesti telephelyet, a részvénytársaság székhelyét pedig áttették Vádra, majd 100 000 koronás befektetéssel újabb kötőgépeket állítottak fel. Az alaptőkét előbb 1901-ben 900 000 koronára, majd 1903-ban 1 millió koronára emelték fel. A vállalat másfél évtized alatt a hazai textilipar egyik jelentős üzemévé vált.¹⁴

¹³ OL Ker. Min. VI. 1891–2–43093/64161. WM Okmánytár 33h/17. Cégbíróság Cg. 2691. Kovács Antal: A Csepel Vas- és Féművek története és műszaki fejlődése (kézirat).

¹⁴ Magyar Pénzügy 1893. 10. sz., 1895. 9. sz. 1896. 6. sz. 37. sz. 1897. 9. sz., 1899. 6. sz., 1899. 5. sz. 13. sz. 30. sz. 1900. 9. sz. 14. sz., 51. sz., 1901. 5. sz. 1903. 10. sz.

A Weiss-fivérek jelentős szerepet játszottak az 1890: 14. tc. hatására Tisza István elnökletével megalakult Magyar Ipari és Kereskedelmi Bankban, amely 1890. május 31-én jött létre 5 millió forint alaptőkével. Tisza mellett az igazgatóság tagja lett Andrassy Gyula, Bokros Elek, Hieronymi Károly, Sigmond Dezső, Bauer Mór, Liebig Alfréd, Guttmann Jenő, hatvani Deutsch Sándor, Weiss Berthold és Lederer Sándor. A bankban kezdettől nagy szerepet játszott a külföldi tőke, 1893 márciusában a Wiener Bankverein 5100, a Deutsche Bank 1500, a Dresdner Bank 1500, a frankfurti Deutsche Vereinsbank 1200, a stuttgarti Württemberger Vereinsbank 1000, két párizsi bankház együttesen 1200, Bauer Mór pedig 1500 részvénnel rendelkezett. A Weiss-fivérek voltak a maguk 800 részvényével a legjelentősebb magyarországi részvényesek.

Októberre alaposan átrendeződtek a részvények: a Wiener Bankverein már 10 000 darabbal rendelkezett, a bécsi Bauer Mór és Joly József 5–5000-rel, Weissék pedig a Deutsch I. és Fia céghez hasonlóan 3000-rel. Az Iparbank delegálta Weiss Manfrédot a Fegyvergyár igazgatóságába.¹⁵

A magyar fegyvergyár kérdése volt a hadseregszállítások egyik legkényesebb pontja. A steyeri fegyvergyár épített ugyan egy leányvállalatot Kőbányán a magyar honvédség számára szükséges fegyverek legyártására, amelyhez saját gyárából hozta nemcsak a munkaeszközöket, de még a munkásokat is. Miután a megrendelt fegyvereket jóval drágábban leszállította, az üzemet beszüntette. Ilyen körülmények között fegyverszállítás a közös hadsereg részére hosszú ideig szóba sem jöhetett. 1887-ben végül a hadügy-miniszter a magyar kormány kezdeményezésére hozzájárult egy kisebb budapesti fegyvergyár létesítéséhez, és hajlandónak mutatkozott megrendelések biztosítására. Az országgyűlés ennek előmozdítására elfogadta az 1888. 2. tc-et, amely rendelkezett a fegyver- és löszergyártás számára biztosított állami kedvezményekről. Ezt követően alakult meg a Bécsi Unionbank vezetésével a Magyar Fegyver- és Löszergyár Rt. A társaság 1889 közepéig felállította a fegyvergyár épületeit a gubacsi pusztán (a törvény más helyet írt elő), a tüzérségi és honvédségi löszerraktárak közelében. A löszergyártáshoz szükséges épületeket már fel sem állították. Végül az Iparbank vezetésével 1891. február 21-én alakult meg a Fegyver- és Gépgyár Részvénytársaság, amelyben Weiss Manfréd nagyobb tőkeösszeggel vett részt, sőt kormánykörök megítélése szerint „a gyárnak újbóli felállítására és üzembe helyezése az ő kezdeményezése nélkül nem lett volna lehetséges”.¹⁶

1895-ben a berlini Loewe és társa cég összes fegyvergyári részvényeit eladta, s így a részvények nagy része a Hitelbank birtokába jutott, amely – miután szabadon rendelkezett az üzemmel – jelentős átszervezést hajtott végre, közel egymillió új beruházásokkal. Ennek következtében 1897-ben már közel 100 000 forintos nyereséget sikerült elérni. 1898-ban a gyár kereken 70 000 ismétlődő fegyvert szállított a közös hadseregnek, nyeresége már meghaladta a 300 000 forintot. Ekkor hozták létre az üzem szerszámgéposztályát precíziós gépek előállítására. A vállalat nyeresége 1899-ben a 300 000 forintot is meghaladta, 1901-ben az 500 000 koronát, 1902-ben pedig kereken 370 000 koronát tett ki. Weiss Manfréd nem kis részben a fegyvergyár talpraállítása során válik a hazai haditermelés legnagyobb egyéniségévé. Igaz, a fegyvergyár bőkezűen honorálta is eze-

¹⁵ Cégbíróság Cg. 112.

¹⁶ Kh. n. 1880. ápr. 24. Közös ügyek bizottság napló 1887. nov. 18. HTL HM 1890. eln. 6048 a. Cégbíróság Cg. 2192. OL Kir. szem. kör. min. 1896. eln. 1044.

ket a szolgálatokat. A választott igazgatók jutaléka pl. 1901-ben közel 50 000 korona volt.¹⁷

A két fivér az Iparbankon keresztül vett részt 1890 szeptemberében a Magyar (Danubius) Hajó- és Gépgyár Rt. alapításában is, amely a Prágai Gépépítőgyártól vette át az üzemet. A vállalat egymillió forint alaptőkével jött létre, ami 10 000 részvény között oszlott meg. Az Iparbank 4500, a Prágai Gépépítőgyár 2500, a Wiener Bankverein 2650, a Deutsch I. és Fia cég 650, a Weiss-fivérek 600, Freund Ferenc és Baumgarten Henrik pedig 500–500 részvénnel rendelkezett. A századfordulóra az Iparbank és részben a Wiener Bankverein is teljesen háttérbe szorult, helyüket a Hitelbank és a Leszámitoló Bank vette át.

A gyár munkáslétszáma az alakulást követő évben 45-ről 550-re emelkedett, ugyanakkor megrendeléseket kaptak az ország legnagyobb malomberendezésére a Pesti Hengermalomtól, 16 hajóra – többek között Romániából is –, valamint a Rába és a Körös fölött épülő hidak vasszerkezeteire. A szállítások értéke az első év folyamán megközelítette az 1 millió forintot, a beépített terület nagysága 10 145 m² volt. 1894-ben 1,5 millió koronára emelték az alaptőkét, majd a vállalat 1896 áprilisában egyesült a Schoenichen és Hartmann-féle hajógyárral, az alaptőke így megduplázódott, a munkáslétszám pedig 1600 főre emelkedett.

A vállalat 1897-ben kezdte meg vasúti vagonok gyártását, az évi termelés kereken 100 vagon volt. Ezzel átmenetileg sikerült a hajógyártásban az évtized végére beálló pangást kivédeni, mert a MÁV 1898-ban 205 teherkocsit rendelt. A következő évben a hajógyártás szinte teljesen szünetelt, a vállalat a kiesést új termékekkel próbálta pótolni, így hűtőberendezésekkel, jéggépekkel. A kifizetett osztalék ennek ellenére a kezdeti hét százalékról a századfordulóra fokozatosan három százalékra csökkent, s a még nyereséges üzem a részvénytőke 25%-os leszállítására kényszerült. 1901-ben ugyan még mindig sikerült minimális nyereséget elkönyvelni (17 468 korona), de a következő év már jelentős veszteséggel zárult (82 763 korona).¹⁸

A sikerhez az üzleti tehetség és a – viszonylag korlátozott – tőkeerő nem volt elégséges. Ehhez megfelelő kapcsolatok is kellettek. A Weiss-fivérek üzleti kapcsolatai a Monarchia mindkét részében határozottan stabilak voltak, és ezeket a rokoni szálak is erősítették. Weiss Berthold 1877-ben 80 000 forintos hozománnyal feleségül vette egyik ausztriai üzletfele lányát, Hermine Blaut. Sógora, Eissler Móric szintén üzletfelei közé tartozott, hasonlóan másik sógorához, Machlup Edéhez. Weiss Manfréd 1884-ben lovag Wahl Albert vasúti vezérigazgató (Alföld-Fiumei Vasút!) leányát, Wahl Alicet vette feleségül.

Weiss Berthold közéleti szereplése – ha nem is kizárólagosan – szintén a megfelelő kapcsolatok kiépítését szolgálta. A hatvanas évek közepétől tagja volt a tőzsdetanácsnak, majd a tőzsdebizottságnak, érdemeket szerzett a helyi érdekű vasutak ügyének felkarolásában. Aktívan részt vett a kamara és a Fővárosi Egylet munkájában. Weiss Berthold intenzív közéleti szereplésével általános elismerést aratott. Tagja lett a kereskedelmi minisztérium tarifabizottságának, a Magyar Kereskedelmi Múzeum felügyelő bizottságá-

¹⁷ Közös ügyek bizottsági irományai 1889. 16. sz. Fémipar 1891. 5. sz. Magyar Pénzügy 1895. 13. sz., 24. sz., 38. sz., 1897. 24. sz., 1898. 25. sz., 1900. 14. sz., 1901. 14. sz., 1903. 22. sz. Fémipari Szemle 1898. 2. sz., 16–17. sz.

¹⁸ Cégbíróság Cg. 1737. Magyar Pénzügy 1898. 30. sz., 1899. 12. sz., 1901. 12. sz., 1903. 6. sz.

nak, váltótörvényszéki kereskedelmi tanácsossá nevezték ki, s végül a kamara az Osztrák–Magyar Bank budapesti intézetében megüresedett állásra őt jelölte ki. 1885-ben Weiss Berthold a legmagasabb kegyben is részesülhetett, midőn megkapta a Ferenc József-rend tiszti keresztjét.

A Weiss-fivérek gondolkodásában az aszociális és szociális vonások sajátos módon keveredtek. Szűkmarkúság és nagyvonalúság egyaránt jellemezte őket. Végző soron üzleti érdekeik határozták meg, hogy melyik kerekedik felül. 1886-ban előbb 4000 adag húskivonatot adományoztak a fővárosi népkonyháknak, majd 100 kg leveskivonatot a főváros szegényei számára. 1892-ben két láda leveskonzervet küldtek a Trencsén megyei ínségeseknek. 1895-ben a tulajdonosok a konzervgyárban alapot létesítettek a rokkant munkások ellátására, 1886-ban segélylapot a hivatalnokok özvegyei és árvái számára, de megtagadták munkásaik kórházi ápolási költségeinek kifizetését, s a polgármester így kénytelen volt behajtási eljárást kezdeményezni ellenük.¹⁹

A Weiss-fivérek felemelkedésében az ismertett korszak döntőnek bizonyult. Ennek során jutottak el a terménykereskedelemtől az ipari tőke legbefolyásosabb köreibbe. Pozíciójuk valóban szilárd és megingathatatlan volt. Ugyanakkor már kezdett a két fivér útja egymástól elválni. Weiss Manfréd sorozatosan bizonyította kivételes gazdasági képességeit; az alapkérdés az maradt számára, hogy mit lehet eladni és hol, ennek során egyetlen lehetőséget sem hagyott kihasználatlanul. A kockázatot, az átmeneti nehézségeket tudatosan vállalta, tetteivel mindig egy lépéssel megelőzte az adott helyzetet, így láthatatlanul maga is annak alakítójává vált. Váratlan helyzetekben villámgyorsan reagált, s ez a gyorsaság vált sikereinek egyik fő forrásává. Weiss Bertholdnak egyre inkább a közéleti tevékenység vált életelemévé.

Weiss Manfréd a csepeli gyáralapítás után

Weiss Manfréd kezdeti felemelkedését elsősorban nem örökölt, vagy viszonylag szokásos úton megszerzett tőke biztosította, hanem a különböző vállalkozások sajátos finanszírozása. A Weiss-fivérek gyakorlatilag a múlt század végéig elsődlegesen vállalkozó tőkések voltak. A náluk jelentősebb tőkésekhez képest tőkéjüket sokkal gyorsabban és ennek következtében hatékonyabban forgatták.

Ez a hihetetlen rugalmasság megkövetelte a piaci igények és lehetőségek nagyon pontos ismeretét, a konjunktúrák előrelátását; vállalva az ezzel együtt járó rendkívüli kockázatot, valóban biztosította a befektetett tőke gyors megtérülését.

A kilencvenes évek elején a tölténygyártás újabb állomásaként a Weiss-fivérek tervbe vették az éles lőszer gyártását. Végül is pusztán e célból létesítették 1892 végén – 1893 elején a csepeli gyártelepet. Így ez is pusztán kedvező tőkebefektetésnek indult. Miután az élesre szerelt töltények előállításának jövedelmezősége sokkal kedvezőbb volt, mint a töltényhüvelyek gyártása, és a konzervgyár területe már alkalmatlan volt további bővítésekre, Weissék új gyártelep létrehozását határozták el. Hosszas megfontolás után esett a választásuk a fővároshoz földrajzilag közel fekvő Csepel szigetre. Csepel ugyanis rendel-

¹⁹OL BKIK ált. ir. 1889–3342, 4187. FL Tan üo. Közp. Irattár IX. 5/1886., 31922/1886., I. 1248./1892., Polg. m. eln. 557/1892. OL Kir. szem. kör. min. 1896. eln. 1044.

kezett mindazon előnyökkel, amelyekkel a főváros, vagy az akkor már iparosodott Újpest, s ehhez járult az olcsó ingatlan és a fővároshoz képest szintén olcsó – bár képzetlen – munkaerő. Mindenesetre a kezdeti években a csepeli gyártelep semmiképpen nem hordozta a nagy jövő ígérését. Mindössze a konzervgyár nem túl lényeges telephelyének szerepét löktötte be: anyagilag nem jelentett olyan megterhelést, ami megkövetelte volna a korábban bevált üzletpolitika feladását.

Csepelen a kezdeti években mindössze a töltényeket szerelték élesre, illetve ez a tevékenység kiegészült használt lőszeresek újrahasznosításával. Bár a munkáslétszám a kezdeti 30–40 főről alig három év alatt mintegy 400-ra emelkedett, ez a fejlődés nem jelentett minőségi változást. Ennek ellenére a kerületi adófelügyelő jelentése ízelítőt adhat a széles körű társadalmi elismerés dimenzióiról: „Egy olyan nagyszabású gyárral állunk szemben, amely eddig külföldről importált áruk gyártásával, továbbá nagy mennyiségű, s főleg szakmunkás alkalmazásánál fogva az államnak alig megbecsülhető előnyöket nyújt. Másrészt a lépten-nyomon tapasztalható mezőgazdaság hanyatlásával örömmel kell üdvözlönnünk egy olyan gyárat, amely szakképzett munkásokat alkalmazva, azokat a tisztes-séges megélhetés folytán az államok létét veszélyeztető szociáldemokráciai iránytól visszatartja.”²⁰

Valóban minőségi változásra a csepeli gyártelep fejlődésében a magyar gazdaság századvégi konjunktúrájának lelassulását követően került sor. A Monarchia országaiban előbb az ipari beruházások csökkentek, majd komoly hitelválság bontakozott ki, végül mindez túltermelési válságba torkollott. A válság Magyarországon egészen 1905-ig elhúzódott, erőteljesen fékezte a nehézipar fejlődését, és különös élességgel jelentkezett a hadianyaggyártásban.

Az előzményekből már sejthető, hogy Weiss Manfréd számára a gazdasági válság újabb előretörést jelentett: ismét működésbe lépett a sajátos „weissi válságstratégia”, és ennek hatására Csepel óriási változáson ment át. Weiss Manfréd a recesszió évei alatt kiszélesítette a gyártási vertikumot (ehhez létrehozva az ország egyik legjelentősebb fémhengerművét), bővítette termékstruktúráját, megkezdte a tűzérési lőszeres és tábori sütőkemencék gyártását is. Ezzel a fémfeldolgozás súlypontja a konzervgyárból Csepelre helyeződött át, amely így az ország legnagyobb egyéni tulajdonban levő gyártelepévé vált.

1902 végére, a konzervgyártást nem számítva, a befektetett tőke kerekén 3,5 millió korona volt, ebből legnagyobb arányban a tűzérési lőszergyártás részesedett (1,2 millió). Ezt követte a gyalogsági lőszeres élesre szerelése (870 ezer) a hengermű (760 ezer), végül a konzervgyár területén működő gyalogsági tölténygyártás és az ehhez kapcsolódó fémfeldolgozás (650 ezer). A munkáslétszám a fejlesztések után – dacára a válságnak – meghaladta az 1200 főt, a termelési érték pedig kerekén évi 9 millió korona volt.

A csepeli gyárat ellenőrző adófelügyelő nem állt egyedül idézett nézetével. A múlt század kilencvenes éveikig szinte általános volt az elképzelés, hogy a szocialista eszmék idegenek a „józan magyar néptől”, Weiss Manfrédnak azonban nem voltak ilyen illúziói. Azon kevés vállalkozók közé tartozott, akik felismerték, hogy a tőke és a munka ellentéte mellett minden régi ellentét eltölpül. Ezek a körök legalább olyan alaposan ismerték és olvasták Marxot, mint a legképzettebb munkások. Ezekből az olvasmányokból, illetve a fejlettebb országok példáiból azt a tapasztalatot szűrték le, hogy a „mindenfajta munka-

²⁰ OL PM ált. ir. 1897–81448/1948., 56383/1339.

körben jól táplált, minden irányban kedvező viszonyok között élő munkás sokkal több eredményt képes elérni. Magas munkabér és rövid munkaidő képezik a kedvező életviszonyok előfeltételét. Az olcsó munka következménye a magas munkabérnek”.²¹

Weiss Manfréd a termelékenység emelésének módzatait azonban sohasem tévesztette össze a munkásmozgalom leszerelésének lehetőségével. Reggelenként elsőnek ment a gyárba, s ott, illetve a városi irodában töltötte egész napját. Kezdetben szinte mindenkit személyesen ismert, de a patriarchális légkör a gyár felfutásával párhuzamosan egyre inkább megváltozott. Szakmunkásait a korabeli átlagnál jobban fizette, s bérüket – ha kellett – akkor is biztosította, amikor éppen nem volt munka. A korábban idézett adófelügyelővel ellentétben ő nem áltatta magát azzal, hogy távortartja munkásait a szociáldemokrata munkásmozgalomtól. Inkább e téren is rugalmas stratégiát választott. A rugalmasság határát természetesen a vállalkozói érdek határozta meg.

A századforduló után a gyár fejlődésében a hazai, illetve monarchiai megrendelések mellett már egyre nagyobb szerepet játszottak a külföldi megrendelések. Ettől az időszak-tól kezdve már bizvást mondhatjuk, hogy alig volt a világon olyan fegyveres összecsapás, amelynél legalább az egyik fél ne használt volna Weiss Manfréd-féle lőszert. Egy konzervatív támadásra válaszolva, Sztérenyi József államtitkár az országgyűlés előtt hosszan ecsetelte a csepeli gyár jelentőségét: „Weiss Manfréd telepe Magyarországnak egyik legnagyobb, a külföld előtt is a legismertebb gyártelepét képezi, mely csak a múlt évben (1905-ben) az orosz kincstár számára százmillió töltényt nyert el, legyőzve a német és osztrák versenyt, amivel, azt hiszem, a magyar iparnak dicsőséget szerzett. Ebbe a gyárba 7 400 000 korona van befektetve, 2800 magyar munkást foglalkoztat, és tizenhét és fél millió koronát forgalmaz. Hivatalnoki kara 72 tagból áll.”²²

A csepeli gyár, egész fennállását figyelembe véve, ezekben az években éli a fénykorát. A Monarchia egyik legjelentősebb hadiüzeme, berendezései valóban korszerűek, és a termelés dinamikusan fejlődik. 1907-ben új fémcső- és fémrúdgyárat helyeznek üzembe. Két évvel később, korabeli kifejezéssel, katonai járműgyárat (főzőkocsi, sütőkemence, főzőláda) létesítenek.

Weiss Manfréd ekkor megint szinte elsőként ismeri fel a konjunktúra közeli hanyatlását, a tizes évek elején valóban bekövetkező depresszió első előjeleit. Válságstratégiájának megfelelően újabb nagyobb, minden korábbit felülmúló beruházást tervez – egy acélmű létesítését. A terv, Weiss Manfréd lehetőségeit ismerve is, fantasztikusnak tetszik. Még arra sincs sok reménye, hogy megkapja az ilyenkor szokásos állami támogatást (adókedvezmény, állami megrendelések), hiszen terve éppen a leghatalmasabb hazai konkurens, a diósgyőri állami vasgyár érdekeit veszélyezteti. Diósgyőr ráadásul a kedvezmények elbírálásánál meghatározó szerepet játszó Pénzügyminisztérium fennhatósága alá tartozik. Több évi szívós harc kezdődik a két óriásvállalat között. Weiss Manfréd szövetségeseket keres. Több hazai szerv, minisztérium burkoltan támogatja, de egyik sem vállalja, hogy nyíltan szembekerüljön a mindenható pénzüggel. Most kamatozik az udvar által oly nagyra becsült lojalitás: Bécsben a megbízhatóbbnak tekintett szállítót, azaz Weiss Manfrédot támogatják, és ez már valóban ellensúlyozhatja a hazai ellenállást. A sikerhez azonban még ez is kevés.

²¹ Magyar Pénzügy 1893. 18. sz.

²² Kh. n. 1906. okt. 23.

Az acélmű csak akkor válhatna valóban kifizetődővé Weiss számára, ha rendelkezéseket kapna nagykaliberű lövedékekre. Diósgyőr éppen ettől fél – és nem ok nélkül. Mert amikor Weiss Manfréd végül hatalmas szövetségést talál, és a Rothschildok érdekeltségébe tartozó witkowitzi gyárral köt szerződést, lépéselőnybe kerül. A witkowitziek ugyanis – nem csekély anyagi ellenszolgáltatás fejében – hajlandók tapasztalataikat átadni, a csepeli szakembereket kiképezni, sőt megrendeléseket is szereznek a közös haditengerészetnél. A siker érdekében Weiss Manfréd semmilyen eszköztől nem riad vissza. Munkaerőt csábít, veszteget – két esetre fény is derül, alig sikerül elsimítani –, de végül 1912 májusában hatalmas erőfeszítések után beindul a csepeli acélmű, és megkezdődik a nagykaliberű lövedékek sorozatgyártása.

A gyáróriás, mintha valóban egy jövőbe látó akarat irányítaná, felkészülve várja az első világháborút. A termékeknek ugyan csak harmada hadicikk, de a gyár egésze könnyen átaláltható a hadigazdálkodásra. Weiss Manfréd a háború előestéjén az Osztrák–Magyar Monarchia legnagyobb konzervgyárosa, katonai járművei szinte monopolhelyzetben vannak, s az acélmű felépítésével sikerült a gyártás teljes vertikumát megvalósítania. Csepel, miután kora gazdasági csodájává vált, nyugodtan nézhetett a háború elé.

Ezt az egyedülálló fejlődést végső soron az tette lehetővé, hogy Weiss Manfréd az objektív adottságokat, a különböző, egymásnak ellentmondó hatásokat képes volt egységükben áttekinteni. A gyalogsági lőszerекnél a magyar miniszteriális szervek és a delegáció támogatásával sikerült teljes egészében megszereznie a Hadügyminisztérium magyarországi megrendeléseit; a tüzérségi lőszerекnél hosszú, de eredményes konkurrenciaharcot vívott – a Hadügyminisztérium aktív támogatásával – a magyar minisztériumok ellenében a diósgyőri állami vasgyárral. Új termékeivel (sütökemence, főzőláda, mozgókonyha, különböző lőszerfajták stb.) elébe ment a hadsereg igényeinek, s így maga is aktív alakítójává vált azoknak. Mindezekhez járult Weiss Manfréd említett „válságstratégiája”. A gyár történetében különösen három bővítés vált meghatározóvá; a fémfeldolgozás kezdete a nyolcvanas évek második felében (még a konzervgyár területén); a századfordulón a fémmű és végül a tízes évek elején az acélmű üzembehelyezése. Mindhárom esemény egybeesett a korszak depressziós ciklusaival, vagyis Weiss Manfréd a legfontosabb beruházásoknál nem pusztán a termelést bővítette, hanem az időpont megválasztásával felhasználta azt a depresszió ellensúlyozására.

A válságos időszakban tehát – más tőkésektől eltérően – Weiss Manfréd nem vont el tőkét a csepeli gyártól, sőt inkább egyéb befektetéseit számolta fel, vagy korlátozta a csepeli gyár továbbfejlesztése érdekében. Az új gyártási ágak bevezetése, az általános gazdasági helyzettől függetlenül, kezdetben mindig veszteségekkel járt. Ezt indokolta a szükséges tapasztalatok és az eltérő gyártási technológia elsajátítása.

Weiss Manfréd tehát a gazdaság válságos időszakait – amelyek a hagyományos termelés bővítését eleve lehetlenné tették – használta fel a kezdeti nehézségek áthidalására. Ezzel párhuzamosan kezdett hozzá – mindenekelőtt a közös hadügyminisztériumban – a megfelelő értékesítési lehetőségek kialakításához. Az alapanyaggyártásnál ezt az átmenetet megkönnyítette a gyár belső szükséglete, ami eleve biztosította az új beruházás minimális rentabilitását. Weiss Manfrédnak ezzel az eljárással nemcsak a válságot sikerült a lehető legoptimálisabban átvészelnie, hanem saját maga számára – a termékstruktúra szélesítésével – meg is rövidítette azt.

A csepeli gyártelep alapítása szerves folytatása volt a Weiss-fivérek korábbi tevékenységének. Anyagiilag nem jelentett számukra olyan megterhelést, ami megkövetelte volna addigi üzletpolitikájuk megváltoztatását. Saját vállalatuk irányítása mellett továbbra is a minél kedvezőbb tőkebefektetések kihasználására törekedtek. Jelentőségében – habár csak átmenetileg – a korábbi befektetéseket is felülmúlta a Mauthner Izidorral közösen alapított Magyar Textilipar Rt.

Mauthner Izidor 1867-ben lépett be apja csehországi textilgyárába, amely kezdetben gyapjú- és vászonszövésssel foglalkozott, majd később festéssel, fehérítéssel és kikészítéssel is. 1868-ban apjával újabb szövödét alapított Csehországban, s 1893-ban végül Alsó-Ausztriában is. A három gyár a századforduló előtt 2232 mechanikus szövőszékkel, 1800 munkással, 1100 LE-vel dolgozott. 1873-tól egyedüli gyapjúáruszállítója az osztrák honvédségnek (Landwehr).²³

Az ausztriai gyáralapítással egyidőben, 1893 májusában fordult Mauthner Izidor a magyar miniszterelnökhöz azzal, hogy előbb szövödét és fonodát, majd festő, fehérítő és kikészítő gyártelepet kíván Magyarországon létesíteni. Feltehetően Mauthner kapcsolatai révén megfelelő információkkal rendelkezett, hiszen még ugyanazon év júniusában Ferenc József elrendelte a közös hadseregnek a „vászonszerűen készített pamutszövetből való hordozható sátrak” bevezetését. A honvédelmi minisztérium novemberben tájékoztatta a kereskedelmi minisztériumot, hogy szintén tervezi a sátrak bevezetését. Mauthner Izidor októberben közölte feltételeit, és ezek alapján 1894. január 24-én megszületett a megállapodás a kereskedelmi minisztériummal, amely szerint az alapítók a következő feltételeket vállalták:

- a részvénytársaság alaptőkéje 1 millió forint;
- 1895. június 30-ig 12 000 orsóval és 250 mechanikai szövőszékkel üzembe helyezik a gyárat, 1902-ig további 8000 orsóval bővítik;

- a gyár nemcsak közszállításra fog dolgozni;
- hazai beszerzés és munkaerő;
- 20 000 forint óvadék.

A másik oldalon a kereskedelmi minisztérium biztosította:

- az építőanyag és a berendezések szállítását önköltségen;
- 15 évre állami kedvezményeket;
- támogatást a közös hadsereg rendeléseinek elnyeréséhez;
- a honvédség sátorszükségletének 80%-át;
- 15 évre 100 000 forint kamatmentes kölcsönt;
- 10 000 forint segélyt;
- támogatást a telekvásárlásnál.

1894 február végén a két Weiss-fivér szemlét tartott Rózsahegyen, és elhatározták, hogy ott létesítik a gyárat. Márciusban a honvédség 30 000 sátrat rendelt tőlük, további mintegy 72 500 darab rendelését későbbre ígérték. 1894 decemberében végül megalakult a részvénytársaság 3 millió koronás alaptőkével, az igazgatóságban a három alapítón kívül két bécsi üzletember kapott helyet, Eissler Mór és Goldschmied Ottó, az előbbi Weissék, az utóbbi pedig Mauthner rokona. A gyár tényleges vezetése egyre inkább Mauthner

²³ Die Grossindustrie Oesterreichs Bd. 4. (Wien 1898) 250–252.

Izidor kezébe került, aki ugyanakkor a részvények felével rendelkezett, a másik felével pedig Weiss Manfréd.

1895. szeptember 1-én a részvénytársaság bejelentette a rózsahegyi gyár üzembehelyezését kereken 1 millió forintos befektetéssel, 24 624 orsóval és 274 szövőszékkel. A bejelentés szerint a tulajdonosok az év végére megkészszerzik a befektetést, és már 500 szövőszékkel dolgoznak.

1897 elején a rózsahegyi gyár már 1100 munkást alkalmazott. Mauthner Izidor átvette a részvények négyötödét. Az év végén azonban Weiss Fülöp – ill. személyében a Kereskedelmi Bank – belépett a részvénytársaság igazgatóságába, de a tényleges irányítás változatlanul Mauthner kezében maradt. A vállalat részvénytőkéje a századfordulón már 5 millió korona volt. 600 000 koronás befektetéssel 1900-ban alapították Szentlőrincen a Northrop-féle szövőszékgyárat, amihez 250 000 korona állami támogatást kaptak azzal a feltétellel, hogy évente legalább 500 szövőszéket gyártanak. 1905-ben már 4300 munkás dolgozott a Magyar Textilpar Rt. üzemében. A kifizetett munkabérek és fizetések összege meghaladta az 1,8 millió koronát. A rózsahegyi szövőde 1210 szövőszékkel, a fonoda 102 713 orsóval, a szentlőrinci szövőde pedig 666 szövőszékkel dolgozott. A befektetett állótoke megközelítette a 14 millió koronát s a vállalat, Szerényi szerint, 1,7 millió korona állami támogatásban részesült (a befektetett állótoke 11%-ával), évi termelésének értéke kereken 16 millió korona volt.²⁴

Gyárainak felfutásával párhuzamosan nőtt Weiss Manfréd szerepe az ország gazdasági életében. 1897-ben még malomalapítási tervekkel foglalkozott, ilyen irányú ajánlatot tett a hadügyminisztériumnak, érdekelt volt a textilparban is. 1900-ban egy konzorcium tagjaként – Hatvani Deutsch Károly, Herzog Péter, Sonnenberg Imre és Egyedi Lajos mellett – fivérével együtt részt vett az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.-nek a Ferenciek terén levő 833 négyszögöles telke megvásárlásában.²⁵ A századfordulót követően már ő Magyarország legjelentősebb ipari tőkése, kivételes képességei és rendkívüli munkabírása révén nélkülözhetetlen számos olyan intézményben, amely befolyásolhatta a hazai gazdasági életet.

Különböző kezdeményezései éppen a századforduló után váltak egy egységes koncepció részeivé, s ez a koncepció már a csúcsra törést jelentette. Amíg 1900 előtt elsődleges célja pénzének minél jobb befektetése volt, addig a századfordulót követően már csak ott találkozhatunk Weiss Manfréd névvel, ahol valóban lényeges kérdések dőltek el.

Kivált a Magyar Textilpar Rt.-ből, nem foglalkozott teleküggyel, és új alakításokat sem tervezett, de tagja lett az Országos Iparegyesület kebelében működő gyáripari szakosztály választmányának, majd aktívan részt vett a Gyáriparosok Országos Szövetségének megalakításában. Benne volt az előkészületeket végző intéző bizottságban, s a megalapítás után, bátyjához hasonlóan, bekerült a GYOSZ vezetőségébe.

A nagyburzsoázia gazdasági megerősödése és politikai háttérbe szorulása megkövetelte a gyáripar érdekképviselői szervezetének létrehozását. Az egyes nagyipari szakmai szervezetek jellegükből adódóan nem tölthették be ezt a szerepet. A hivatalos érdekkép-

²⁴ OL Ker. Min. Ip. és Belker. Szakoszt. 1899–2–86979. Kh. n. 1906. okt. 23. Szerényi József Magyar Pénzügy 1897. 51. sz., 1900. 10. sz., 1903. 5. sz.

²⁵ KA KM 1897 12A 23–1/3; 1898 12A 22–11/6; Magyar Pénzügy 1899. 28. sz.

viseletek, a kamarák, kevés szolgálatot tettek a nagyiparnak. A GYOSZ előkészítésére létrehozott intéző bizottság által kibocsátott felhívást 55 gyáros, illetve gyári képviselő írta alá. Ennek alapján került sor 1902. május 29-én az alakuló közgyűlésre. Ezen Chorin a GYOSZ szükségességét a gazdaságpolitika bizonytalanságával indokolta, amit elsődlegesen az agráriusok nagyiparelleses támadásai idéztek elő.

Weiss Manfrédot a századforduló utáni években szoros kapcsolat fűzte Sztérényi Józsefhez, aki egyre inkább a kereskedelmi tárca tényleges irányítójává vált.²⁶ 1905-ben Weiss Manfrédot beválasztották a Kereskedelmi Bank igazgatóságába, s ezzel valóban a magyarországi fináncburzsoázia egyik legbefolyásosabb képviselője lett. A hazai szakirodalom különböző ismérvek és szempontok alapján különíti el a fináncburzsoázia jellegzetes csoportjait. A leggyakoribb a banktőkések és az ipari tőkések megkülönböztetése, sok esetben – különösen üzemtörténeti feldolgozásokban – szembeállítás. – Ez – ha nem is tudatosan – a „schaffendes und raffendes Kapital” hamis ellentét pár felélesztése. A szakirodalom egy része ennek jegyében negatívnak ítéli a banktőke behatolását az iparvállalatokba, holott az adott vállalatok gazdasági eredményeinek elemzése számos vállalatnál egyértelműen kimutatja ennek nélkülözhetetlen voltát.

Különösen éles a szembeállítás a műszaki-értelmiségi tőkések esetében, akiknek pl. találmányai jelentősen hozzájárultak az adott gyár fejlődéséhez, de ugyanakkor egyre kevésbé tudtak eligazodni a mind bonyolultabb gazdasági életben. A valóságban a korabeli „modern” tőkés szerepe ennél sokkal összetettebb, s a műszaki ismeretek mellett legalább ilyen súllyal követelt meg kereskedelmi és pénzügyi ismereteket. Látszólag a tőke objektív és szubjektív szerepének megvilágításáról van szó a szembeállításnál, de éppen a banktőke és az ipari tőke szembeállítása ezt már eleve lehetetlenné teszi. A korszak fő gazdasági mozgatóereje nem az ipari és a banktőke egymással vívott harca, hanem éppen ellenkezőleg, összefonódásuk, még akkor is, ha az egyes esetekben harc útján valósult meg.

Weiss Manfréd szerepe a Kereskedelmi Bankban fényesen bizonyítja a szembeállítás lehetetlenségét, pedig gyakorlatilag – a Hatvany-Deutschok mellett – ő az egyetlen Magyarországon, aki a szokásos folyamatot megfordítja, és az ipari tőke oldaláról hatol be a banktőkébe, azzal a lényeges különbséggel, hogy gyáraiban a banktőke sohasem játszik jelentős szerepet, közös akcióik ellenére sem.

Weiss Manfréd közéleti szereplése szorosan kapcsolódott a csepeli gyártelep fejlődéséhez. A konjunktúra kibontakozásának éveiben ismét aktívabb lett a gazdasági életben. Szerepelt a fiumei és a budapesti Magyar Fémkohó és Vegyi Ipari Rt. és a Magyar Gyapjúipar Rt. igazgatóságában, a Danubius és a Ganz Gyár fúziója után pedig a Ganz-Danubius igazgatóságában is. 1906-ban tagja lett az ipartanácsnak, majd ugyanabban az évben annak állandó bizottságának. Az elnöki tisztet Wekerle töltötte be, tagjai között találjuk Weiss Manfrédon kívül Hatvany-Deutsch Józsefet és Sándort, Gratz Gusztávot, Jászai Samut, Kornfeld Zsigmondot, Kossuth Ferencet, Láczy Leót, Matlekovics

²⁶ R. Keller szerint Weiss Manfréd Sztérényi József felkérésére Csehországba utazott, hogy iparosokat toborozzon. Keller állítása ma már ellenőrizhetetlen, annak második része viszont – amely szerint Weiss Manfréd Sztérényirez fűződő kapcsolatainak köszönhető, hogy magasabb árai ellenére megrendeléseket kapott a hadügyminisztériumtól – nem felel meg a tényeknek. Minden jel szerint Weissnek jobb – és főleg közvetlen – kapcsolata volt a közös hadigazgatással, mint Sztérényinek, de még ez sem tette lehetővé számára, hogy drágábban szállítson. R. Keller: *Die Industrieförderung in Ungarn* (Prag. 1906.) 77.

Sándort stb. Tagja lett az Országos Közlekedési Tanácsnak és tarifabizottságának. Ugyanakkor változatlanul jelentős tőkéje volt ingatlanokban. Bátyjával közös tulajdonában volt a hajdani Újvilág-komplexumból még mindig nyolc ház, a város más pontjain további 11 ingatlan. 1910-ben összesen 24 ingatlan felett rendelkeztek. Kapcsolata a Kereskedelmi Bankkal egyre szorosabb és tartalmasabb lett. Míg korábban a bank gyakorlatilag csak Weiss számláit kezelte, és megrendeléseknél kezességet vállalt értük, addig az évtized végétől már bevonta különböző akcióiba, szindikátusokba, és részesedést biztosított a számára.²⁷

A világháború előtti években Weiss Manfréd, saját vállalataitól függetlenül is, a magyar gazdasági élet egyik legszámottevőbb tényezőjévé vált. Széles körű kapcsolatai révén szerepe különböző vállalatok élén sohasem volt formális. A Kereskedelmi Bank érdekeltiségébe tartozó Danubius Textilművek Rt. amelynek Weiss Manfréd igazgatósági tagja volt, éppen az ő és Hegedüs Lóránt közbelépésére kapott az Ipartanáctól segílyeket. A Magyar Fémkohó és Vegyipari Rt., amelynek igazgatóságában szintén szerepelt, a Kereskedelmi Bank, a Magyar Általános Hitelbank, Weiss Manfréd és a Beer, Spondheimer és Tsa. cég megállapodása alapján kapott 1913-ban 1 millió korona hitelt.²⁸ A Ganz-gyár egyik igazgatója szerint „a Ganz és Társa, Danubius Rt. egyik legnevesebb tagja báró Weiss Manfréd csepeli fém- és lőszergyáros, nagy tudása és gazdag tapasztalatai különösen azóta álltak a Ganz-gyár rendelkezésére, amióta báró Kornfeld Móric helyettes vezérigazgató (a) veje lett”.²⁹

Weiss Manfréd személyes térnyerésében döntő szerepet játszott az a gazdasági háttér, amelyet vállalatai biztosítottak számára, de természetesen jelentős volt a Kereskedelmi Bank vezetésében való részvétele, mivel ennek révén számos gazdasági tranzakcióban vett részt. Mindezekhez járultak azok a családi körülmények, amelyek végső soron szintén növelték Weiss Manfréd gazdasági hatalmát. Így lányainak házassága és bátyjának betegsége, amelynek következtében előbb igazgatója, majd elnöke lett a váci Első Magyar Szövőgyár Rt.-nak. A már korábban ismertetett funkciókon kívül igazgatója volt a Telekértékesítő Rt.-nak és a Budapest-vidéki Parcellázó Rt.-nak, tagja lett a budapesti képviselőtestületnek is.

Bár Weiss Manfréd tevékenységi köre a tízes évek elején jelentősen kiszélesedett, fő területe változatlanul a vas- és fémipar, illetve azon belül is elsődlegesen a hadianyaggyártás maradt. 1910 végén, miközben tárgyalásokat folytatott a frankfurti Metallgesellschafttal a Magyar Fémkohó és Vegyi Ipari Rt. megalakításáról, kapcsolatba lépett a pilseni Skoda-művekkel és a Hitelbankkal a létrehozandó magyarországi ágyúgyár ügyében.³⁰

Aktivitását jelzi az is, hogy nem sokkal később igazgatósági tagja lett az Osztrák–Magyar Államvasúttársaság resicai vasművének, csatlakozott a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületéhez s 1914-ben, Hatvany József halálát követően, a GYOSZ alelnöke lett.

²⁷ *Vörös Károly*: Budapest legnagyobb adófizetői 1903–1917 (Bp. 1979) 128. OL WM Okmánytár 1204. A Ganz és a Danubius fúzióját Weiss Manfréd és Hatvany Deutsch Sándor készítette elő. Magyar Pénzügy 1910. dec. 1. OL Ker. Bank Zöldkönyv 1910. dec. 19. KA KM 1907 12A 62–4.

²⁸ *Berend–Ránki*: Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900–1914 (Bp. 1955) 53.

²⁹ *Berend–Ránki*, 163.

³⁰ Magyar Pénzügy 1910. 52. sz.

A korszak liberalizmusa lehetővé tette a már meggazdagodott idegen származású családok számára a beolvadást a hagyományos, „történelmi”, magyar vagy akár osztrák uralkodó osztályokba. Ez a beolvadás azonban – mint láttuk – egyben választat jelentett, vagyis együtt járt a korábban elért gazdasági szerep elvesztésével, vagy legalábbis hanyatlásával.

A Weiss-fivérek gyakorlatilag a múlt század kilencvenes éveinek közepén érkeztek el ehhez a válaszüthöz. A hagyományos politikai vezető réteg mindkettőjük számára látványos gesztussal igyekezett megkönnyíteni a döntést. Ferenc József a millenáris kiállítást követően csepei előnévvel Weiss Manfrédnak nemességet adományozott, hivatkozva lojalitására, az ipar és a kereskedelem terén szerzett érdemeire, valamint sikeres tevékenységére a közügy és a közjótékonyosság terén. Weiss Manfréd a közhiedelemmel ellentétben ezt a nemességet nem vásárolta, sőt az uralkodó külön kegy gyanánt még az ilyenkor szokásos díjat is elengedte. Nehéz megítélni, mit is jelentett Weiss Manfrédnak ez a kitüntetés. Bizonyos, hogy eddigi törekvéseinek igazolását látta benne, de ennél többet aligha. Ezt bizonyítja a meglehetősen szokatlan s határozottan erős polgári öntudatra utaló címer is, amelynek leírását érdemes a Királyi Könyvből szó szerint idézni:

„Egy álló aranszínű vitézi pajzs, mely alsó részében egy csúcsban végződik, s melynek felső szélét egy kék színű pólya metszi, benne két hatágú arany csillaggal, alsó részét a pajzsnek pedig egy folyó foglalja el, melynek közepét egy párhuzamos vonalak közé foglalt zöld pázsit választja ketté, a folyóvízből egy fél, fogakkal ellátott fekete kerék emelkedik ki, melyen egy jobbra fordult fekete oroszlán két hátulsó lábával egyenesen állva lép, farkát felemelve, kitátott szájjal, kiöltött veres nyelvvel, jobb kinyújtott előlábában egy füstölő fekete színű bombát, bal előlábával pedig egy fekete színű szövövetélt tart. A pajzs felett koronázott nyílt lovagsisak nyugszik jobbról feketearany, balról kékarany foszlányokkal. A sisak koronájából két, egymással párhuzamos fekete színű sasszárny emelkedik ki. A foszlányokat összekötő aranszínű szalagon Labor omnia vincit jelmondat olvasható.”³¹ Szinte egyidőben azzal, hogy Weiss Manfréd megkapta a nemességet, fivérét szabadelvű pártprogrammal a székelyek által lakott nagyajtai kerületben képviselővé választották. Tekintettel arra, hogy Weiss Berthold vállalatai közvetlen kapcsolatban álltak a kincstárral, 1896. december 4-én kivált a cégből, amely így egyéni cég lett Weiss Manfréd Első Magyar Konzerv- és Ércárugyára néven.

Weiss Berthold pályafutása képviselővé történt megválasztását követően is a megkezdett úton ívelt felfelé. Aktívan kivette részét az országgyűlés munkájából, tagja volt a közgazdasági bizottságnak, gyakorlati intézkedésekkel próbálta feltartóztani a székely kivándorlást. Megbecsült vezetője volt a Pester Lloyd Társaságnak, a kezdeményezésére létrejött Magántisztviselők Országos Nyugdíjgyesületének. A kereskedelmi miniszter ki-nevezte a Kereskedelmi Múzeum felügyelő bizottsága tagjának, tagja volt az Ipartanácsnak. 1898-ban, amikor Wilhelm Lucam a Neue Freie Presse hasábjain megtámadta – kimon-dottan magyarellenes szemszögből – az osztrák–magyar bank új alapszabályait, Weiss Berthold a támadásra a Pester Lloydban válaszolt, majd cikkét könyv alakban magyarul is közzétette.³² Mint telektulajdonos, igazgatója lett a Magyar Vígszínház Rt.-nek.

³¹ OL Királyi Könyvek LXX. köt. 123–128.

³² Az Osztrák–Magyar Bank új alapszabályai. Válasz Lucam Vilmosnak (Bp. 1898.).

A nagypolgár öntudatával – ebben megegyezett Weiss Manfréd – képviselte minden fórumon a magyar nagyipar érdekeit. Amikor az országgyűlésben Pichler Győző közbeszólásával, amely szerint „Weiss Berthold külön gazdasági erkölcsével milliókat szerzett”, megzavarta beszédét, öntudatosan vállalta a milliókat. „Büszke vagyok külön erkölcsi gazdasági felfogásaimra – hangzott Weiss Berthold válasza –, büszke vagyok arra a gazdasági tevékenységemre, melyet addig folytattam, amíg az üzletben benn voltam. Mert tudvalevő dolog, hogy 1896 végén, amikor a t. Ház tagjává lettem, ami szerencsémre szolgált, és a legnagyobb megtiszteltetés volt rám nézve, hogy mint iparos és kereskedő bejuthattam a t. Házba – e tevékenységnek vége szakadt. Annak a tevékenységnek az volt a következménye, és a gazdasági erkölcsök szem előtt tartásának az volt a hatása, hogy az országnak a legkülönbébb részeiben üzemek keletkeztek, ahol sok ezer munkás keresheti kenyerét, és azok között a legnagyobb, a legeslegnagyobb terjedelmére és fontosságára nézve az, amely a Csepel szigeten van, amelyet én 1893-ban kezdeményeztem, és amelyet 1896-ban teljesen és minden tekintetben, minden jogkövetkezményekkel együtt az öcsémnek átadtam. Én azt hiszen, t. uraim, hogy ez a tevékenység nem ártott az országnak.”³³

Weiss Manfréd a századforduló utáni években vált ismertté jótékony akciói révén is. Alelnöke az Országos Gyermekvédő Egyesületnek, nevéhez fűződött az 1910 áprilisában megnyitott Csepeli Weiss Alice gyermekágyas-otthon létrehozása. A maga nemében egyedülálló intézmény felavatásán a kormányt Khuen-Héderváry miniszterelnök képviselte, aki köszönetet mondott az alapítónak. 1910 és 1918 között 5535 gyermek született a kórházban. Kezdetől működött terhességi tanácsadó, azt ebben az időszakban 5512 asszony vette igénybe.³⁴

Weiss Manfréd hatékonyan részt vett a hitközség jótékonyági osztályának munkájában, amelyhez 1911-ben is 500 koronával járult hozzá, ezen kívül 1000 koronát adott a szünidei gyermektelep céljaira. Adományozott pénzt a messinai földrengés áldozatainak (5000 K), a hadi léghajózás céljaira (25 000 K), a közös hadsereg gazdasági alapjának (50 000 K), a honvédség altiszti alapjának (50 000 K) stb. Weiss Manfréd szociális gondolkodása nem volt mindig teljesen önzetlen. Így 1911 szeptemberében a GYOSZ igazgatósági ülésén tiltakozott a drágaság ellen. Rámutatott, ha nem enyhítik a drágaságot, akkor a munkások és a tisztviselők nem tudnak megélni, a gyárosok viszont versenyképességüket kockáztatják, ha magukra veszik annak terheit.³⁵

A hadügyminisztérium 1903-ból származó jellemzése szerint, „Weiss Manfréd rendkívül biztos, tetterős és abszolút megbízható iparos, gyakorlati nagyvonalúsága összefonódik aktív patriotizmusával és előkelő gondolkodásmódjával.” Tíz-tizenöt évvel korábban Weiss nemigen tartott igényt ilyenfajta elismerésre. Közben azonban fokozatosan alkalmazkodott környezetéhez, s bár korábbi büszkeségét, elveit nem tagadta meg, megpróbált eleget tenni a hagyományos magyar úri normáknak is. Jótékonykodása még származhatott – legalábbis részben – vallásosságból, de egyre inkább a nagypolgárság státuszkövetelményévé vált.

³³ Kh. n. 1901. nov. 21.

³⁴ Városatyák Lapja 1910. 15. sz. Gyógyászat 1936. 205., 237.

³⁵ Városatyák Lapja 1910. 14. sz. Magyar Zsidó Almanach 1911. 240. KA KM 1908 Präs 65–8/1., 1909. Präs 5–48/20., 1911 Präs 65–6/1, Magyar Gyáripár 1911. 17. sz.

Nemesi címére Weiss Manfréd valóban polgári öntudattal reagált, ugyanakkor egyre inkább elvárta – ha nem is kezdeményezte – a hivatalos elismerést. 1901-ben még a párizsi világkiállításon elért sikereiért kapta meg a III. oszt. vaskorona-rendet. 1907-ben szintén nagyipari tevékenységnek köszönhetően az Iparegyesület aranyérmét, 1910-ben viszont a közös hadsereg tábornokai már „a véderő jótékony intézményei iránt tanúsított áldozatkészségének és a hadfelszerelés érdekében szerzett érdemeinek elismerésül” javasolták Weiss Manfréd kitüntetését a Ferenc József-rend középkeresztjével.³⁶

Weiss Manfréd, a kor termelési viszonyaiból adódóan, természetesen kizsákmányoló volt. Ezt a szerepet hasonló tökéletességgel próbálta betölteni, mint a vállalkozóét és a gyáralapítóét. Ha érdekei megkövetelték, tárgyalóasztalhoz ült, s végső esetben engedni is hajlandó volt a munkásság követeléseinek. A GYOSZ-t megkerülve próbált megállapodni az 1905-ös vasassztrájk idején a szakszervezettel; az elsőik között ismerte el 1913-ban a szakszervezeti munkaközvetítést, de ha szükségét látta, nem habozott karhatalmat rendelni a gyárba, hogy a munkásság „amerikázását, sztrájkmozgalmát, vagy terrorizmusát” le-törje.

Weiss Manfréd a háborúban

Mire 1914 augusztus elején megjelent Csepelen a bécsi tűzérési szertár képviselője, hogy megsejmelje a háborús előkészületeket, addigra Weiss már megkészserezte a munkaslétszámot. A fontosabb üzemrészek (hüvelygyártás, lövedékgyártás, asztalosműhely, hengermű) éjjel-nappal folyamatosan dolgoztak.

A gyár meglevő berendezései azonban még így sem voltak elégségesek a hadsereg igényeinek kielégítésére, ezért Weiss Manfréd gyakorlatilag az összes rendelkezésére álló eszközt igénybe vette a bővítésekhez. A háború kitörését követő egy éven belül 7,3 millió koronát fektetett be a tűzérési lövedékgyártásba, 1,4 milliót a gyalogsági lőszergyártásba, 2,4 milliót a gyári erőtelep fejlesztésébe és 1,5 milliót kiegészítő létesítményekbe; összesen tehát majd 13 millió koronát investált. A beruházások nagyságát mutatja, hogy ugyanebben az időben Teleszky pénzügyminiszter a legnagyobb erőfeszítések árán is csak hárommillió koronás beruházást tudott megszavaztatni a minisztertanáccsal a diósgyőri és a budapesti állami vasgyárak számára.

Most gyümölcsözőt igazán a sokak szerint túlméretezett növekedési kényszer: míg a hasonló profilú diósgyőri gyár – a háborús termelésben érdekelt más hazai üzemekhez hasonlóan – veszteséggel zárta az első két háborús évet, Csepel minden képzeletet felülmúló mértékben termelt és jövedelmezett. A jövedelmezőségről „természetesen” nem állnak rendelkezésre pontos adatok: a hivatalosan közzétett mérlegek számaát már a kortársak sem vették komolyan. Igaz, Weiss Manfréd még ezek alapján is az ország legnagyobb adófizetője volt. Az első három háborús év az igencsak szerénykedő mérlegek szerint is mintegy 55 millió koronás nyereséget hozott Csepelnek. A cég vagyona két év alatt több mint háromszorosára emelkedett – a növekedés értéke kerekén 90 millió korona volt. Már a háború első esztendejének végén négyszer annyi munkás és alkalmazott termelte Weiss Manfréd profitját, mint az utolsó békeévben.

³⁶ KA KM 1909 Präs 5–48/20., 1910 Präs 5–80/7–1., 2.

1914. augusztus 1. és 1918. október 31. között 1 497 937 950 darab gyalogsági és 9 961 663 darab tüzérségi lőszer készült a gyárban. Az üzem teljes termelése 3,7-szeresére emelkedett. Még a Weiss-birodalom „melléküzeme”, a Soroksári úti konzervgyár is ötezer munkással dolgozott már ekkor, sőt, 1915 márciusától 600 munkással beindult a kőbányai konzervgyár is.

A világháború éveiben a csepeli gyár alapterülete közel háromszorosára, a beépített terület a négyszeresére nőtt, a gyárépületek száma meghaladta a kétszázat. A gépek száma a gyalogsági és tüzérségi lőszergyártásban szintén négyszerese volt a háború előttinek, az acélgyártási kapacitás megötszöröződött, az erőgépek teljesítménye közel négyszeresre emelkedett. Egy 1919-es kimutatás szerint az ingatlanok és berendezések értéke meghaladta a 60 millió koronát, emellett az évenkénti nyereségeken felül – ami 1918-ban a hivatalos mérleg szerint is kereken 6 millió korona volt – a háború éveiben a vállalatnál 72 millió koronás „tartalék” képződött.³⁷

Állítólag Tisza István a háború végén a legnagyobb elismeréssel adózott Weiss Manfréd érdemeinek: „Csak kettő vált be: fiaink hősiessége és Weiss Manfréd teljesítő-képessége. Hej, ha hadvezetőségünk, közigazgatásunk és diplomáciánk is ilyen tökéletesen tudott volna fejlődni!”³⁸ Akár mondta ezt Tisza, akár nem, tény, hogy Weiss Manfréd beszédtema lett, ha másról nem, hát mesés vagyonáról szóttek legendákat. 1917-ben az összes adója kereken 34 millió korona volt, s ez mintegy 400–500 milliós vagyonra engedett következtetni. A Generali biztosító 98 millió koronára becsülte a csepeli gyár-város értékét, a gyárvezetés saját felmérése pedig 137 millió koronát mutatott ki a nyersanyagok, félkész és késztermékek nélkül. Mindezek alapján Meskó Zoltán 4–500 millió koronára, Kozma Nándor pedig 700–750 millió koronára becsülte Weiss Manfréd vagyonát.³⁹ Ezek a számok semmiképpen sem pontosak, de nagyságrendileg egyértelműen helytállóak. Weiss Manfréd a háború alatt vette meg gróf Károlyi László 10 000 holdas derekegyházi uradalmát 12 millió koronáért, s a fővárosban még mindig számos ingatlan volt a tulajdonában. 1917-ben fél év alatt Weiss Manfréd több mint 80 millió korona névértékű részvényt, hadikölcsön-kötvényt és állami pénztárjegyet vásárolt. Ezeknek jelentős részét a Kereskedelmi Bank az év második felében magasabb árfolyamon visszavásárolta.⁴⁰

Weiss Manfréd a Kereskedelmi Bank oldalán különösen a Hitelbankkal számos közös vállalkozásban vett részt, már-már szinte egyenrangú félként. 1915 augusztusában az ország két vezető nagybankja Weiss Manfréddal közösen vásárolt és adott el román zabot, árpát, babot és kukoricát. A következő évben a kukoricaüzletet megismételték. Ugyanakkor a Magyar Nitrogén Műtrágyagyár alapításában (9 millió K) a Kereskedelmi Bank 40%-os részesedéssel vett részt, Weiss Manfréd alrészesként 350 000 korona értékben kapott részvényeket, s tagja lett az igazgatóságnak. 1917 októberében a két bank, a Nobel Dinamitgyár Rt. és Weiss Manfréd alunit-alumínium konzorciumot alapított egyenlő részesedéssel, amelybe, jó fél évvel később, bevonták a pozsonyi Kábelgyárat

³⁷OL WM Okmánytár 206/a; KA KM 1914 12A 50–4/24–23; 1915 5AM 4–1/65–330.

³⁸Id. *Kun Ándor*: Uttörők. A magyar gazdasági élet pionírjai. (Bp., 1933) 79.

³⁹*Kozma Nándor*: Hadimilliomosok. Karrier a háború aranyhegyén (Bp., 1918) 21–22.; Népszava 1917. szept. 23.

⁴⁰OLPM KB 2098/c., d., f., 3506/a.

és a Bécsi Bankverein csoportot. 1917 végén Weiss Manfréd a Kereskedelmi Bankkal közösen mintegy 10–15 millió leva alaptőkével bulgáriai fegyvergyár felállítását tervezte.⁴¹

1914 novemberében a hadi célokra szükséges fémek beszerzésére három cég részvételével közös vállalkozás jött létre. Ebben Weiss Manfréd természetesen döntő szerepet játszott, s végül ebből fejlődött ki az osztrák és a magyar fémközpont. Hasonló vállalkozást hoztak létre később a hadseregnek dolgozó konzervgyárak is. 1916-ban a Deutsche Bank vezetésével megalakult a Magyar Földgáz Rt., amelynek egyik főreszvényese a Kereskedelmi Bank volt, s ennek révén Weiss Manfréd 250 000 korona névértékű részvényt jegyzett.⁴²

Weiss Manfréd a háború éveiben elnöke lett az Első Magyar Szövő- és Kötőgyárnak, a GYOSZ-ház Rt.-nek. Halálakor igazgatóját gyászolta a Ganz Villamossági, a Ganz-Danubius, a Kereskedelmi Bank, a Felsőmagyarországi Bánya- és Kohómű, a Magyar Általános Biztosító, alelnökét a Magyar Posztógyár, az Osztrák–Magyar Államvasúttársaság, a Fegyver- és Gépgyár, a Vadásztöltény-, Gyutacs- és Fémárugyár, alapító elnökét a szentesi Csongrádmegyei Cukorgyár.

Weiss Manfréd vagyona mellett különösen mindenféle jótékonyági akcióival foglalkoztatta a közvéleményt. Amikor 1914 novemberében megjelent a kormány felhívása hadikölcsön aláírására, Weiss az elsők között jegyzett 3 millió korona értékben. Ezekhez járultak Weiss Manfréd kezdeményezései a (hadi-) egészségügy terén. Már 1913-ban adományozott a magyar Vörös Keresztnek egy röntgenautót 32 800 korona értékben, 1914 júliusában a hadügyminisztériumnak is felajánlott egyet.

A GYOSZ a háború kitörését követően 500 fős hadikórházat épített közadakozásból. A nagyburzsoázia képviselői meglehetősen szerény eszközökkel részesedtek a költségekből, Weiss Manfréd 20 000 koronás felajánlása messze felülmúlta a többit. Időközben azonban saját maga is 56 000 koronával egy 240 ágyas, korszerűen berendezett kórházbarakkot építtetett, amelyet október 27-én adott át a hadigazgatásnak. Ferenc József születésnapja alkalmából, 1915. augusztus 27-én előbb 750 000 koronát, majd az összeget kétszer kiegészítve, 1,5 millió koronát adományozott a közös és a magyar hadsereg részére építendő modern tudószanatórium részére, amelynek megnyitására 1917 augusztusában került sor.

1915 végén Weiss Manfréd 10 000 koronát ajánlott fel a hadügyminisztériumnak a lőszergyárakban ténykedő altiszteknek, 1917 februárjában 500 000 koronát utalt át a Krobotin alapra, egy évvel később 33 500 koronáról szóló csekket küldött levélben jótékonyági célokra a hadügyminisztériumnak. A család többi tagja is kivette részét ezekből az akciókból. Így Weiss Manfréd két leánya főnöknőként dolgozott az általa létesített kórházbarakkban, amiért a közös hadigazgatás ki is tüntette őket, bár Weiss Manfréd aggódott, hogy esetleg csak ezüstérmet kapnak. A János szanatóriumban Weiss költségére a háború kezdete óta 25 sebesült tisztet ápoltak, kereken havi 20 000 koronáért.⁴³

⁴¹ Uo. Zöldkönyv 1915. aug. 17., 1916. júl. 4., okt. 15. 1918. jún. 24.

⁴² Magyar Pénzügy 1914. nov. 26. OL WM Igazgatóság 117.

⁴³ Uo. 24. KA KM 1914 8A/HB 59–96. 14A 48–15; 1915 14A 49–47/3, 4, 5, 6, Präs. 50–1/130; 1916 7A 35–4; 14A 56–19; 1917 14A 56–56 Präs 44–17/14; 1918 Präs 65–7/4.

Weiss Manfréd gazdasági pozícióját nemcsak gyárai, bankkapcsolatai, igazgatósági tagságai erősítették, hanem gyermekeinek házasságai is. Legidősebb lánya Mauthner Alfrédot választotta, aki a Weissekhez képest kimondottan szegénynek számított, apja viszonylag jelentős, de nem annyira jövedelmező magkereskedésével. Képességeit azonban a cég, különösen a konzervgyárban, eredményesen kamatoztatta, ahol 1915-től cégvezetőként működött, majd tagja lett a részvénytársaság igazgatóságának is.

Ennél a házasságnál sokkal többet jelentett Marianne esküvője a később egyre konzervatívabbá váló Kornfeld Móriccal, aki szintén nem rendelkezett rendkívüli vagyonnal, de részben örökölte apja hatalmát. Az 1909-ben elhunyt Kornfeld Zsigmond Csehországból került a Hitelbankba, amelynek 1877-től igazgatója lett, s így a bank nagy felfutása is az ő nevével kapcsolódott össze. A Hitelbank révén számos jelentős iparvállalat igazgatásában vett részt, így a Ganzban, a Fegyvergyárban, az Erdélyi Kőolajfinomítóban, a Brassói Cellulóze gyárban stb. Fia, bár mindvégig jelentős tényező volt a magyar gazdasági életben, ezt nagyrészt éppen házasságának köszönhette. Azt a kiemelkedő szerepet, amit Kornfeld Zsigmond töltött be, nem volt képes átvenni.

Más a helyzet Weiss Manfréd harmadik vejével, ifj. Chorin Ferencsel, akivel Weiss Daisy már a világháború után kötött házasságot. Neki szintén nem akármilyen szerepet kellett folytatnia. Apja – a politikai életnek is markáns egyénisége – 1889-től elnöke volt a Salgótarjáni Kőszénbányának, a Budapest–Kisújszállás–Déaványa–Gyoma HÉV Rt.-nak, a Budapest–Máramarosi Só-vasútnak, az Esztergom–Szászvári Kőszénbányának, a Vulkán Gépgyárnak; igazgatója a Magyar–Francia Biztosítónak, a Hazai Banknak, a Magyar Pamutiparnak, a Nezsideri Papírgyártó Rt. péterfalvi gyárának, az Unió Erdőipari Rt.-nek stb. és megalakulásától kezdve a GYOSZ elnöke. Ifj. Chorin Ferenc apjához hasonlóan szintén jogot végzett, már egyetemi éveiben felvetette egy önálló liberális burzsoá párt alapításának tervét, ami még sokáig foglalkoztatta, de végül az 1900-as évek közepétől intenzíven bekapcsolódott a gazdasági életbe. Igazgatósági tagja lett a Salgótarjáni Kőszénbányának, a Magyar Gyapjúfonalgyárnak, a Naxos Csiszolóárugyárnak, a Magyar Textilfestőgyárnak, a Hungária Mészipar Rt.-nek, a Nemzeti Egyesület Textilműveknek, a Budapesti Szivattyú- és Gépgyárnak, a Magyar Brikettgyárnak stb. Apja halála után átvette annak szerepét a GYOSZ és így a magyar gyáripar irányításában. Weiss Manfréd halála után ő lett a magyar gazdasági élet legnagyobb családi érdekközösségének tényleges irányítója.

Weiss Manfréd fiai műszaki egyetemet végeztek – egyikük Londonban is tanult –, s a világháború éveiben kapcsolódtak be a gyár irányításába. Weiss Jenő házassága szintén hozzájárult a családi kapcsolatok szélesítéséhez, miután feleségül vette Herzog Erzsébetet. Bár már ez a név is jól csengett a gazdasági körökben, ennél lényegesebb, hogy a Weiss-család a házasság révén viszonylag szorosabb családi kapcsolatban került a Hatvany Deutsch családdal.⁴⁴

Bár az új rokonok sorban tagjai lettek a családi részvénytársaság igazgatóságának, az irányítás változatlanul Weiss Manfréd kezében maradt, aki a részvénytőke felemeléseit is teljes mértékben maga fedezte. Sőt, miután bátyja többéves visszavonultság után egy Bécs melletti szanatóriumban 1915 márciusában meghalt, részben az ő szerepét is átvette. Tevékenységének hivatalos elismerése sem maradt el: 1915 végén tagja lett a felsőháznak.

⁴⁴ Herzog Erzsébet Herzog Péter és Hatvany Deutsch Janka leánya volt.

A Magyar Gyáripar ebből az alkalomból az ország „legnagyobb gyárosaként, legnagyobb organizátoraként” ünnepelte. 1918-ban megkapta a bárói méltóságot is. A minisztertanács a cím díjmentes odaítélését javasolta, Károly király azonban erre nem volt hajlandó, hiába interveniált Zichy; Weiss Manfrédnak végül ki kellett fizetnie a díjat.^{4 5}

Weiss Manfréd életének értékelése nehéz és ellentmondásos feladat. Nevéhez szélsőséges indulatok tapadnak, a személye körüli legendák hol kisstílnék, hol nagyvonalúnak mutatják. Hatalmas uradalom tulajdonosa volt, mégsem lett belőle földbirtokos, megmaradt polgárnak, kereskedőnek. Kruppékhoz hasonlóan őt sem érdekelte, mire is használják gyárának termékeit.

Bródy Sándor riportot készítve két teljes napot töltött mellette s ennek legszembe-tűnőbb eredménye, hogy szinte szóra sem tudta bírni. Nem maradtak fenn sem visszamelékezései, sem magánlevelei; zárkóztottan élt, a kívülállók számára hozzáférhetetlenül. Szerette a zenét, maga is hegedült, érdekelte a képzőművészet, díjat alapított. Rendkívül öntudatos volt, nem kereste a kor nagyjainak barátságát, bár naponta forgolódtott közöttük. Bródy patriarchálisnak, joviálisnak és okosnak nevezte. Üzleti levelezésében, ritka nyilvános megnyilatkozásaiban tömör és célratörő. Ez a célratörés éppen egyéniségének kulcsa.

A különböző vélemények nehezen hozhatók közös nevezőre, holott a maga szélsőségességével mindegyik igaz is. Lehetetlen a „csepeli csodát” úgy méltatni, hogy abból ne jusson a főszereplőnek, lehetetlen a háborút úgy elítélni, hogy az ne vonatkozzék legnagyobb haszonszerzőjére. Könnyű kompromisszumként kínálkozik, hogy 1914 legyen a vízvonal, csakhogy a világon a századforduló után talán nem volt olyan háború, fegyveres összecsapás, amelynél legalább az egyik fél ne Weiss-féle tölténnyel lőtt volna. Mindezek ellenére ez a szerep alapvetően más a világháború előtt és alatt.

A köznapi gondolkodás a hadiiparban – helytől és időtől függetlenül – az egész társadalmat sújtó, esetleg objektíve megalapozott, végső soron mégis „értelmetlen”, improduktív terhet lát. A valóságban azonban az ipari modernizáció időszakában éppen a hadiipar válhat különösen ennek egyik hajtóerejévé, ami – multiplikáló hatása révén is – pozitíven hat a többi iparág fejlődésére. Ilyen értelemben a csepeli gyárnak meghatározó szerepe volt a hazai ipar fejlődésében.

A világháború kitörése után gyökeresen megváltozott a helyzet. A gyár további fejlődése kizárólagosan háborús célokat szolgált, a megnövekedett békeszükséglethez is többszörösen túlméretezetté vált. Más szóval ezek a bővítések már nem járultak hozzá a magyar ipar egészének fejlődéséhez. Ugyanakkor bármilyen előrelátó volt is Weiss Manfréd, a bekövetkező háború méretei és időtartama meghaladta azokat a lehetőségeket, amelyeket ez az előrelátás a gyárat folyamatosan továbbfejlesztve biztosíthatott. A világháborús „nagy ugrás” ténylegesen a termelés és a munkáslétszám felfutását eredményezte, ezzel nem tartott lépést a gyári berendezések fejlődése, nem szólva az infrastruktúráról, amely katasztrofálissá vált. A korábbi szerves fejlődést tehát egy olyan aránytalan növekedés váltotta fel, amely – eltekintve a hadsereg érdekeitől – egyértelműen negatívan hatott az összes többi területre.

Nem Weiss Manfréd robbantotta ki a világháborút, a magyar fináncburzsoázia sohasem rendelkezett olyan közvetlen politikai hatalommal, hogy ilyen horderejű kér-

^{4 5} OL Kir. szem. kör. min. 1918 eln. 31.

dések eldöntésénél álláspontja meghatározó lehessen, háborús propagandát sem fejtett ki. Pragmatista üzletember volt, aki egy bizonyos határon túl nem volt hajlandó tudomásul venni cselekedeteinek közvetett hatásait. Bródy rákérdezett Weiss Manfréd foglalkozásának komorságára. „A mesterségem ez — hangzott a válasz —, és nekem nincs más gondom, hogy azt a lehető legtökéletesebb módon folytassam.”⁴⁶ Cinikusan hangzik, pedig nem az. Weiss Manfréd nem engedte, nem engedhette tudatáig hatolni a kérdés lényegét, vagyis, hogy hány ember halálát okozhatják a gyár külsőre békés termékei. Megszállottság vitte fel a csúcsra, és ez a megszállottság mentette meg attól, hogy szembesüljön a halál gondolatával. Weiss Manfréd szubjektív szándékai ellenére a hadi potenciál erősítésével, a vélt fölényérzet kialakításával a Monarchia katonai és külpolitikai vezető rétegének háborús célkitűzéseit maga is meghatározóan szolgálta. Nem egyszerűen arról van szó, hogy érdekelt volt a fegyverkezésben és így a háborúban. Meggazdagodásának egyik fontos előfeltétele valóban a háború volt, de tevékenységét — és ebben Bródynak volt igaza — ekkor már lényegében nem a pénz, a profit motiválta. A legendák szerint a Tanácsköztársaság alatt feljelentették, hogy háromszáz öltönye van, az Andrássy úti villát átkutató matrózok mindössze hármat találtak. Naponta 14–16 órát dolgozott, nem volt semmiféle szenvedélye. Azaz mégis, a Mű. Megszállott volt, saját művének megszállottja, már-már betegesen. A csepeli gyár számára nem eszköz volt, hanem cél, és ennek a célnak rendelte alá egész életét, s ha tehette volna, akár az egész világot is.

Weiss Manfréd bizonyára szerető férj és apa volt, s tudjuk, mennyire megviselte feleségének 1904-ben bekövetkezett halála. Nagy szerelme azonban a kezdettől a végig Csepel volt. Weiss Manfréd a szó eredeti értelmében kemény egyéniség volt, megtörhetetlen. Amikor a főváros egész sajtója ellene fordult, amikor az országgyűlésen egyre gyakrabban és egyre élesebben támadták, meg se rezdült. Amikor a háború elvesztése után reménytelennek látszott a gyár jövője, amikor a kivonuló román csapatok után egy teljesen kifosztott üzem maradt, munkához látott, hogy megmutassa a lehetetlent, a gyáróriás feltámasztását. Amikor a Tanácsköztársaság alatt köztulajdonba vették az üzemet, öngyilkos lett. Ez a sikertelen öngyilkossági kísérlet utólagos válasz Bródy három évvel korábbi kérdésére. A gyár nem mestersége volt, hanem az élete. Nyugodt öregkor várt volna rá unokái körében, nem kellett tartania a bosszútól, az öngyilkossági kísérlet után a konzervgyári munkások küldtek hozzá orvost megmentésére, s a csepeliek is megrendüléssel fogadták a hírt. Bár Weiss Manfréd a gyors orvosi beavatkozásnak köszönhetően túlélte a súlyos mérgezést, élete — ha csak jelképesen is — lezárult. A súlyos beteget családja — feltehetően tudta és akarata nélkül — Bécsbe vitte. Csepelt már-már sorsára hagyta, hiszen csak a politikai helyzet viszonylagos stabilizálása után, 1920-ban tért haza. Mindez még egészségi állapotával sem magyarázható, hiszen tudunk arról, hogy felépülése után, még Bécsben, újabb vállalkozásokba kezd, újabb üzleteket köt. Az összeomlás Csepelen azonban minden elképzelést felülmúlt. A világháború alatti több tízezres munkáslétszám helyett 1919 szeptemberében mindössze néhány száz munkás dolgozott a gyárban.

Hazatérte után Weiss Manfréd még egyszer — most már utoljára — felmutatta a csodát. Ismét, de a korábbinál sokkal drasztikusabban alkalmazta a válságstratégiáját. Az ország legkorszerűbben szervezett üzemét óriási kócerájúvá változtatta. Mindent termelt,

⁴⁶ Bródy Sándor: Fehér könyv. Budapest, 1918.

amihez gépei alkalmasak voltak, a patkószegtől a tejeskannáig, s Csepel túlélte 1945 előtti történetének legnagyobb válságát. Az igazi kibontakozást, a gazdasági stabilizációt Weiss már nem érthette meg, 1922 karácsonyán meghalt.

Weiss Manfréd, ha nem is kezdte „legalul”, olyan pályát futott be, ami szinte egyedülálló az addigi magyar történelemben, s ami összefonódott az ország mindmáig legnagyobb iparvállalatának felépülésével. Ez a pálya minden ellentmondásával együtt rendkívüli jelentőségű.

**Ласло Варга: Карьера представителя финансового капитала.
Семья Вейс и Манфред Вейс**

Венгерскую финансовую буржуазию, со всеми ее патологическими деформациями, в общественном мнении словно олицетворяет в своем лице Манфред Вейс. Правда, венгерская историография уже много сделала ради ликвидации односторонности своего подхода, но пока не справилась с задачей марксистской оценки отечественной буржуазии. Данная, не по всем правилам составленная биография идет не по следам истории карьеры, а по следам, найденным в общественной среде пытается показать жизненный путь самого сложного характера времени капиталистического преобразования.

Одной из составных частей венгерской крупной буржуазии была раньше бесправная еврейская мелкая буржуазия, из среды которой явился выходцем и сам Манфред Вейс. Итак, совершенно неслучайное явление в генеалогии его семьи, что история Вейсов в начале 19 века неожиданно прекращается. О деятельности его деда остались скорее лишь семейные сказания, чем достоверные факты. Можно полагать, что дед был мелким ремесленником, к жизни которого была добавлена и с ремеслом связанная торговля. Следующее поколение, с убеждением говоря, занималось торговлей, точнее хлебной торговлей; а в 60—70 гг. прошлого века они участвовали и в основании нескольких мельниц.

Манфред Вейс родился в 1857 году, учился в Германии, приехав в Венгрию после смерти отца, он включился в коммерческую жизнь вместе со своим братом Бэртольдом Вейсом. Братья стали заниматься кроме мельниц впервые очередь хлебной торговлей в связи с которой они бостили места среди важнейших поставщиков австро-венгерской армии.

Эта связь с австро-венгерской армией до конца определила жизненный путь Манфреда Вейса. Например в 1882 году по инициативе военного руководства Монархии он с братом положил основы первого отечественного консервного завода. Производство консервов порой побавляется и с металлическим делом.

Хотя был значительный рост на чепельском заводе, основанном в 1892—1893 годах, но качественные изменения его произошли только после замедления конъюнктуры конца прошлого века. Тогда стала действовать его своеобразная «стратегия кризиса» неоднократно применяемая Манфредом Вейсом. Он осознал, что во время упадка, приостановления экономики рост традиционного производства невозможен. Вейс, исходя из этого положения, решил выступать на рынке с новыми продуктами. При развязывании дальнейшей конъюнктуры, кроме обычных изделий он мог быть успешным на рынке со своими новыми изделиями, которые, после начальных трудностей, стали действительно конкурентоспособными. Производственную мощность завода Манфред Вейс урегулировал не по фактическим потребностям, а по правилам удовлетворения возможных потребностей. Такой подход Вейса между прочим ответил и требованиям военного руководства страны.

На основе этих принципов произошли значительные расширения консервного завода затем и в рамках чепельского завода в конце века создание металлического прокатного цеха, а в начале десятих годов основание сталелитейного цеха. Такой подъем сначала был обеспечен впервые

очередь средствами не наследственного капитала, даже и не капиталом приобретенным привычным путем, а такое развитие поддерживалось своеобразным финансированием разных предпринимательств. Практически до конца прошлого века Манфред Вейс остался капиталистом-предпринимателем. Гораздо быстрее и следовательно эффективнее было обращение его капитала, чем более значительных капиталистов. В этом отношении качественные изменения родились в конце прошлого — начале 20 веков. Достаточно усиливавшись Вейс извлек свой капитал из предприятий бывших не в его собственности, таким образом он смог все свои средства отпустить на колоссальное развитие чепельского завода. Спустя некоторое время с его именем можно встретиться только там, где решились действительно важные вопросы, как например в Государственном союзе собственников-промышленников и в Пештском Венгерском Коммерческом Банке, где Манфред Вейс играл определяющую роль.

В процессе развития завода все значительнее стали заграничные поставки. С первых лет нашего века едва найдется такое вооруженное столкновение в мире, где хотя бы одна из сторон не пользовалась бы с боевыми припасами производства Манфреда Вейса. За все свое существование эти годы явились расцветом чепельского завода. Он стал одним из самых значительных военных заводов в Монархии, оборудование которого на уровне современности, производство которого динамично растет. Правда, только одна треть продукции является военным изделием, но переключить весь завод на военный лад — не означает никаких трудностей. Накануне первой войны Манфред Вейс был собственником крупнейшего консервного завода Австро-Венгерской Монархии, его средства военного транспорта имели словно монопольное господство и оборудованием вышеупомянутого сталелитейного цеха удалось осуществить полный вертикум производства. Таким образом Чепель, став чудом экономики своего времени, на вид спокойно ожидал своего будущего накануне войны.

Под влиянием начала первой мировой войны и его последовавшей хозяйственной жизни и в процессе пропорционального развития завода и в карьере Манфреда Вейса произошел перелом. Вдальнейшем уровень производства превышая прежние масштабы развивался исключительно ради военных стремлений, стал на много излишним для удовлетворения мирных потребностей. Значит, военное увеличение завода совершенно не обогатило венгерскую промышленность. А для Манфреда Вейса, каким бы предусмотрительным хозяином он ни был, масштабы и продолжительность надвигающейся войны были выше всех возможностей, которые он смог обеспечить при упомянутой своей дальновидности и непрерывного роста завода. Скачкообразность развития во время первой мировой войны привела к быстрому росту производства и численности рабочих, но оборудованность не поспевал за ним, не говоря уже и о катастрофическом уровне инфраструктуры. Раньше органическое развитие продолжалось в такой диспропорции, которая (несмотря на интерес армии) негативно влияла на все отрасли хозяйства. Между прочим параллельно шло изменение и в сравнительно мирном отношении капитала с трудом, в котором и раньше бывали столкновения классовой борьбы, а теперь началась такая эксплуатация, степень которой была совсем забыта в Европе после зари индустриализации.

После буржуазно-демократической революции осени 1918 года Манфред Вейс старался приспособляться к иным обстоятельствам, но после провозглашения Венгерской Советской республики и социализации его заводов, — силы надломились и он покушался на самоубийство. Когда поправился, при помощи семьи он поехал в Вену, где вытерпел наступающий тяжелый период. После того, как он вернулся в Венгрию смог вывести предприятие из глубокого кризиса, но дожить до настоящей консолидации, экономической стабилизации ему уже не удалось.

László Varga

**The Career of a Finance-Capitalist.
Weiss-Family and Manfred Weiss**

In the common knowledge Manfred Weiss embodies himself the Hungarian finance bourgeoisie with all its deformations. The Hungarian historiography has done a lot to eliminate the previous biased view but it could not prepare the marxist appreciation of the national bourgeoisie yet. Thus this unusual biography attempts to clue the life of the most debated personality of the capitalist transformation instead of the occurring career story.

One of the main bases of the Hungarian high bourgeoisie was the Jewish petty-bourgeoisie which had been previously absolutely outlaw and from which Manfred Weiss originated. Therefore the threads evidently tear at the beginning of the 19. century. Only family stories remained about his grandfather's activity rather than reliable facts. He was presumably a craftsman but his activity was possibly accomplished by the concerning trade. The next generation was engaged only in trade – corn trade – and they took part in some mill foundations in the 1860s and 1870s.

Manfred Weiss, born in 1857, after finishing his studies in Germany he entered in business with his brother Berthold Weiss after their father's death. They were interested in milling industry and corn trade. By this way they emerged among the main suppliers of the army.

Manfred Weiss's life was always determined by his connections with the common army. He established the first can factory of the country together with his brother for the initiation of military administration in 1882. Metal processing was later added to can production.

The Csepel plant, founded in 1892–93, in spite of all extensions altered significantly only by the slowing of the prosperity at the end of the century. Then the special "crisis strategy" what was open used by Manfred Weiss began to operate. He set out from the consideration that that at the depression the traditional production cannot be expanded and new products must appear. This way he could provide the market with new products at the upswing – beside the traditional products – which were over the difficulties of the introduction and proved to be really marketable. Manfred Weiss never adjusted productive capacity to the actual but to the potential demand what was at the same time required by the military administration.

The expansions of the Csepel factory among which the foundation of the roll mill at the turn of the century and of the steel works at the beginning of the 1910s were the most striking, were based on these principles. This rise was not at the beginning ensured primarily by inherited or relatively usual way received capital but by the special financing of the different enterprises. Manfred Weiss, indeed, remained first of all an entrepreneur till the end of the last century. He circulated his money faster and by this way more effectively than the bigger capitalists. The turn of the century brought change on this field. After having strengthened sufficiently Weiss withdrew his money from the enterprises not of his own in order to invest it in the enormous development of Csepel plant. Following issues. He played a decisive role especially in the National Association of Industrialists (GYOSZ) and in the Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (Hungarian Commercial Bank of Pest).

Export had increasing importance in the development of the factory. One could hardly find a war after the turn of the century in which at least one of the parties did not used Manfred Weiss's ammunition. The Csepel plant in these years was on its top for all its life. It is one of the most important military factories, its equipment are, indeed, modern and production grows dinamically. Though war articles constitute only one third of all the production the whole factory can easily be transformed for military aims. Manfred Weiss is the greatest can producer of the Austro-Hungarian Monarchy at the eve of the war, his, so called military vehicles are nearly at a monopoly situation and building of the above mentioned parts he managed to create the full vertical of the production. Thus Csepel becoming the economic miracle of the age could calmly wait the war.

The outbreak of the war and the following war economy blocked the further proportional development and a break happened in the career of Manfred Weiss. In this period the development of the factory – what surpassed all the earlier ones – served exclusively war aims it became overgrown many times for the peace. Thus the war expansions did not contribute at all to the development of the Hungarian industry. Any foreseeing Manfred Weiss could be the measures and the length of the war were beyond the possibilities that the foresight mentioned before could provide even with further

development. The “great leap” of the world war in practice resulted the growth of the scale production and the number of labour but the improvement of the equipments in the factory could not keep the pace not to mention infra-structure which became fatal. The previous organic development was replaced by a disproportionate growth which influenced all fields – except the interests of the war – badly. Paralelly the relatively peaceful relation between capital and labour of the previous period – which was not free from class conflicts at all – was replaced by an exploitation unknown in Europe except the beginnings of the industrialization period.

After the bourgeois democratic revolution in the fall of 1918 Manfred Weiss still attempted to accomodate to the altered situation but following the proclamation of the Council Republic, the nationalisation of his factories he collapsed and tried to commit suicide. After this his family took him to Vienna, where he could survive the succeeding hard times. Returning home he still led his enterprises out of huge crisis successive to the collapse but he did not survive the real way out, the economic stabilization.

Franciaország, Bethlen és a frankhamisítás*

Jankovich Arisztid nyug. magyar vezérkari ezredest, a pénzhamisítók egyik értékesítéssel megbízott ügynökét 1925. december. 14-én tartóztatták le a holland hatóságok. A nagy mennyiségű hamis ezerfrankos láttán, valamint Jankovich első vallomásai és a nála talált iratok alapján a holland szervek előbb az amszterdami francia követet, majd a francia Külügyminisztériumot is informálták az eseményről. Barrière követ távirata december 18-án, a holland főügyész tájékoztatója pedig valószínűleg december 19-én került a francia külügyminisztérium vezetőinek asztalára. Mindkét jelentés kiemelte, hogy Jankovich és társai nem egy magán-pénzhamisító társaság tagjai, hanem egy magyar nacionalista szervezethez, a Nemzeti Szövetséghez tartoznak. A francia követ ehhez még hozzátette: a pénzhamisítók, ill. a szövetség „... célja a frank értékromlásának előidézése és pénzalap teremtése a trianoni szerződés értelmében számukra elveszett területek fegyveres visszaszerzéséhez”.¹

A továbbiakról a helyszínen, Hollandiában tájékozódtak a franciák. Jankovich addigra többek között beismerte, hogy a pénzt egy volt magyar miniszter, Windischgraetz Lajos herceg komornyikjától kapta, s hogy futárútlevelének megszerzésében az ország hivatalban levő főkapitánya, Nádosy Imre és helyettese, Hetényi Imre voltak a segítségére. Jelentéseik, s a nizzai rendőrséghez még 1924-ben érkezett, s most aktualitást nyert azon feljelentés alapján, amely arról számolt be, hogy Windischgraetz herceg „néhány magyar nemessel” hamis ezerfrankosokat készít egyik birtokán,² december 24-ére megszületett a

*Az 1923–25-ös magyarországi frankhamisítás részletei számos feldolgozásból jól ismertek, s az Iratok az ellenforradalom történetéhez c. dokumentumközlő sorozat III. kötete (Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924–1926, Összeáll. Karsai Elek, bev. Nemes Dezső, Bp., 1959.) az ügy legfontosabb dokumentumait is közzétette. Írásunkban ezért megelégedtünk a címben jelölt téma, tehát Franciaország Magyarországgal, s ezen belül hangsúlyozottan a magyar kormányfővel szemben követett 1926-os politikájának, ill. a magyar kormány erre adott válaszáinak a bemutatásával, s magát a pénzhamisítási ügyet nem részleteztük. Alapvető forrásaink a Francia Külügyi Levéltár (Párizs) két sorozatának (Europe Z, Hongrie és Internationale Y) dokumentumai voltak, amelyeket 1981-ben volt alkalmunk tanulmányozni.

¹ Archives Diplomatiques, Paris (a továbbiakban: AD), Série Internationale Y (a továbbiakban: IY), 234. köt. 15. és 28.

²Uo. 1–3. – A magyar részről később többekkel (pl. Halmos Károllyal) kapcsolatba hozott feljelentést valójában Kotschoubey (szül. Zacrevsky) Basile hercegnő, nizzai lakos tette, aki a magyarországi frankhamisítás terveiről véletlenül szerzett tudomást 1923 augusztusában Berlinben. Az egyik berlini étteremben ugyanis akaratlanul fültanúja lett a szomszédos asztalnál „osztrák akcentussal” tárgyaló, számára ismeretlen férfiak ezzel kapcsolatos közléseinek.

francia Külügyminisztérium franküggyel kapcsolatos első hivatalos állásfoglalása. Ennek lényegét Berthelot külügyi főtitkár ekképpen közölte a bécsi és a budapesti francia követtel: „Bizonyos részletek arra engednek következtetni, hogy a magyar kormány maga is kompromittálva lehet az ügyben.” Ez azonban – tette hozzá – titokban tartandó; az ügyet nem politikai, hanem jogi úton kell felgöngyölíteni.³

A francia álláspont december végén tehát az volt, hogy a magyar kormányt a gyanús körülmények ellenére sem célszerű politikailag támadni, hanem az ügy jogi úton történő felderítését kell szorgalmazni, s a magyar kormány jóhiszeműségében – legalábbis nyilvánosan – egyelőre nem szabad kételkedni. A párizsi prefektúra nyomozói és a Banque de France emberei ilyen utasítással érkeztek Budapestre december 28-án. Közléseikből a magyar kormány rájött arra, hogy a franciák többet tudnak annál, mint ami addig feltételezhető volt, s ezért Windischgraetz és Nádosy feláldozása elkerülhetetlen. Az elmúlt két hétben a magyar kormány célja és taktikája az ügy eltussolása, ill. kisemberekre hárítása volt. Ezért a nyomozás egy helyben topogott. A franciák által mondottakból kiderült, hogy minden ilyen törekvés hiábavaló. December végétől ezért az események hirtelen felgyorsultak. December 31-én Rakovszky belügyminiszter közölte Bethlennel, hogy Windischgraetz és Nádosy bűnösségét lehetetlen eltitkolni.⁴ Az 1926. január 2-i minisztertanácson Bethlen kijelentette: „A kormánynak nem érdeke, hogy itt fedezni akarja a tényleges helyzetet.”⁵ Január 3-án Nádosy beismerő nyilatkozatot tett, 4-én Windischgraetz is, 5-én mindkettőjüket letartóztatták, s egyúttal fegyelmi eljárást indítottak a Térképészeti Intézet néhány munkatársa ellen.⁶ Ugyanezen nap reggelén Bethlen magához kérte a francia követség ügyvivőjét (Gueyrand tanácsost), s a következők továbbítására kérte: „... biztosítsa kormányát, hogy itt minden el lesz követve annak érdekében, hogy valamennyi vétkes és bűnrészes, bárkik legyenek is azok, gyorsan lelepleződjenek. Tudatában lévén érdekeinek éppúgy, mint köteletségének, a magyar kormány szilárd elhatározása, hogy ebben semmiféle párt vagy személyi megfontolásra nem lesz tekintettel, s mindent megtesz az ügy teljes tisztázására”.⁷

Úgy tűnik, hogy január első napjaiban Párizsban hittek Bethlennek. A Beneš közvetlen utasítására Magyarországgal szemben kezdettől fogva legellenségesebb hangot megütő prágai sajtót lecsillapítandó, január 8-án a francia kormány hivatalos közleményben közölte a cseh távirati irodával, hogy „... bízik a magyar kormány eddig is megmutatott erélyében”. A kormányhoz közel álló *Matin* cikkírója 9-én kijelentette, hogy „... a magyar kormány Bethlen István gróf vezetésével eddig mindent megtett arra nézve, hogy a frankhamisítás ügyének földerítését elősegítse”.⁸ A Magyarországgal szemben ezekben a napokban legtámadóbban fellépő párizsi lap, a *Petit Journal*, amely a frankhamisítást már ekkor a „kisantant és Franciaország legvitálisabb érdekei ellen politikusok által elkövetett politikai összeesküvésnek” nevezte, sem támadta Bethlent, sőt inkább elismerően szólt az

³ Uo. 30.

⁴ Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924–1926. Összeáll.: Karsai Elek, bev.: Nemes Dezső. Bp., 1959. (a továbbiakban: Az ellenforradalmi rendszer...) 498.

⁵ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL), K. 27. 1926. jan. 2.

⁶ *Karsai Elek*: A budai Sándor-palotában történt. Bp., 1963. 150–152.

⁷ AD IY 234. köt. 91.

⁸ Budapesti Hírlap, 1926. jan. 10. A külföld bízik Magyarországgal.

erélyes vizsgálatról.⁹ A lapokból is kiolvasható kormányállásponttal találkozott báró Korányi Frigyes párizsi magyar követ is, amikor Briand elnöknél és Berthelot-nál (január 9-én vagy 10-én) audiencián jelentkezett. Briand „Szíves és jóindulatot mutat” – jelentette. Hogy a francia elnök és külügyi főtitkár a vizsgálat sürgős és minden részletre kiterjedő lefolytatását, s „megfelelő sanctio” alkalmazását is kérte, azt sem Korányi, sem más nem tekintette (és nem is tekinthette) a rosszindulat jelének.¹⁰

A körülményekhez képest tehát majdhogynem szívélyesnek is nevezhető francia–magyar viszonynak a magyar kormány január 9-én délután kiadott s a 10-i magyar lapokban megjelent frankhamisítással kapcsolatos nyilatkozata vetett véget. A nyilatkozat – szöges ellentétben a valóságnak lényegében megfelelő francia felfogással – leszögezte, hogy a frankhamisítás egymással e célra szövetkezett magánemberek akciója volt, s hogy semmi sem utal arra, hogy „valamely politikai párt vagy csoport, ill. társadalmi egyesület vagy szervezet irányította” volna. Bár a deklaráció nem állította, hogy a vizsgálat befejeződött, mégis azt sugallta, hogy Windischgraetz és Nádosy letartóztatásával, valamint a Térképészeti Intézet néhány munkatársának felfüggesztésével az ügy nyomozati része lényegében lezárult.¹¹ A francia kormány erre adott válaszát január 11-én fogalmazták meg és küldték el Clichant budapesti követnek. A tájékoztató és utasítás leszögezte, hogy a francia kormány mindaddig távol tartotta magát attól, hogy közvetlenül beavatkozzon a frankügybe. Egyre inkább világos azonban, hogy a letartóztatott vagy felfüggesztett tisztviselők mellett más állami főhivatalnokok és diplomaták, köztük az államfő környezetéhez tartozó személyek is részesei az ügynek; őket a magyar kormány mindaddig nem vonta felelősségre, s ez láthatóan nem is áll szándékában. Ha a Nagykövetek Tanácsa – folytatódott a követutasítás – egyelőre nem is fog interveniálni, a francia kormány nem egyszerű pénzhamisításnak tekinti az ügyet, s ezért politikai lépésekre is kész, hogy ha a botrány nem szolgáltat elégedő alkalmat a magyar kormánynak arra, hogy állami apparátusát tisztogatásnak vesse alá.¹²

A francia kormány felfogását és kívánságát Clichant követ január 13-án közölte Bethlennel. A kapott utasításnak megfelelően mindenekelett azt hangsúlyozta, hogy „nem közönséges pénzhamisításról van szó, hanem politikai ügyről is, s ezért követelnie kell, hogy az egész hivatalos apparátust megtisztítsák azoktól, akik Franciaország kárára ilyen cselekedetet követtek el”. A frankhamisításban gyanús személyiségek közül konkrétan említette például a hollandiai magyar követet, aki Jankovich futárcomagjainak kiadását követelte a hollandoktól, Hetényi főkapitányhelyettest, a Térképészeti Intézet vezetőit, továbbá Zadravetz püspököt. Amint erről január 14-i jelentésében a követ beszámolt, Bethlen először élénken tiltakozott, s „Magyarország szuverenitásáról és kérésének abnormis jellegéről beszélt”. A finom zsarolás nyilvánvaló szándékával kijelentette azt is, hogy a válság fokozódása esetén félő, hogy Horthy egy Csernochból, Wlassicsból és Apponyiból álló „triumvirátusnak” fogja átengedni helyét. Ők pedig „... megrögzött legitimisták és Ottó visszatérését akarják”. Végül azonban engedni látszott, s meg-

⁹ Le Petit Journal, 1926. jan. 8. Une machination hongroise contre la France.

¹⁰ OL K. 64. 1926 – 11/a – 14. Korányi Frigyes 1926. jan. 11-i távirata. (Közl: Az ellenforradalmi rendszer ... 464.)

¹¹ Budapesti Hírlap, 1926. jan. 10. A kormány összefoglaló jelentése ...

¹² AD IY 234. köt. 140–142.

ígérte a követnek, hogy tanulmányozni fogja a francia kormány kérésének teljesíthetőségét.¹³

Franciaország franküggyel kapcsolatos Magyarország iránti politikája tehát január közepén módosult. Míg korábban a francia kormány – legalábbis kifelé – a frankhamisítást inkább bűnügynek tekintette, s az ügy jogi részére helyezte a hangsúlyt, ettől kezdve egyre inkább előtérbe került a pénzhamisítás politikai háttere és a magyar kormány politikai felelőssége. A párizsi magyar követ e módosulás alapvető okának a kisantant, ezen belül elsősorban Csehszlovákia magatartását és az általa szervezett nemzetközi propaganda-hadjáratot tartotta, mások a nyugat-európai magyar emigráció „aknamunkáját” húzták alá.¹⁴ Bár egyáltalán nem kizárt, hogy mindezeknek lehetett valamelyes hatásuk, valószínű, hogy a francia politika fenti módosulása elsősorban mégis a magyar kormány magatartására adott válasz volt.

A francia kormány franküggyel kapcsolatos felfogásában január közepén bekövetkezett súlyeltolódás Bethlen személyét egyelőre nem érintette. A francia dokumentumok – Bethlen baloldali ellenzékéhez hasonlóan – a frankügynek ebben a szakaszában a szélsőjobboldal, s ezzel összefüggésben Horthy környezetéhez tartozó emberek (Magas házy László szárnysegéd, Bartha Richárd kabinetfőnök, Fáy László, a kormányzó veje stb.) felelősségére céloztak, nyilvánvalóan Horthy-ellenes élel. A budapesti követnek küldött január 11-i utasításból ugyanúgy ez derült ki, mint a külügyminisztérium európai ügyekkel foglalkozó osztálya helyettes vezetőjének január 22-i feljegyzéséből. Utóbbi többek között ezeket írta: „Megjegyzendő, hogy az ügyben kompromittált hivatalos személyiségek közül sokan Horthy környezetéhez kötődnek. Feltételezhető tehát, hogy a mozgalom Bethlennel szemben Horthyra igyekezett támaszkodni . . .”¹⁵

A dolgoknak ez a magyar kormányra és ezen belül Bethlenre nézve viszonylag még mindig kedvező állása január végére gyökeresen megváltozott. Máig ismeretlen, hogy pontosan milyen forrás alapján, de január 23–24-től a külföldi és a hazai ellenzéki lapok egyaránt arra kezdtek célozni, hogy Bethlen nem Jankovich letartóztatásakor értesült először a frankhamisításról, hanem legalábbis egy-két héttel korábban. Bizonyítékképpen Bethlen és a Nemzeti Szövetség elnökének, báró Perényi Zsigmondnak a frankhamisítással kapcsolatos november végi állítólagos levélváltására hivatkoztak. Hogy mi volt e levelek tartalma, azt senki sem tudta pontosan, Bethlenre, s rajta keresztül a magyar kormányra mindenesetre a gyanú eddigieknél jóval komolyabb árnyéka vetült, amit nem lehetett nem tudomásul venni. A magyar kormány először a tagadás álláspontjára helyezkedett. Walkó külügyminiszter január 25-én közölte Clichant követtel, hogy „... a miniszterelnöknek Jankovich letartóztatása előtt soha nem volt tudomása hamis francia bankjegyek készítéséről”.¹⁶ Bethlen ugyanezen a napon – jóval óvatosabban – így

¹³ Uo. 271–275. és uo. 235. köt. 26–27. Vö. OL K 64. 1926 – 11/a – 37. Napijelentés Bethlen és Clichant 1926. jan. 13-i beszélgetéséről.

¹⁴ Korányi jelentése: OL K. 64. 1926 – 11/a – 31. (Közl: Az ellenforradalmi rendszer . . . 473–474.) A kisantant szerepét illetően hasonló felfogásban ír az angol levéltári anyagok alapján dolgozó *Ozer Carmi*: *La Grande Bretagne et La Petite Entente*. Haifa, 1972. 122. – A magyar emigráció tevékenységét kidomborító ügynöki jelentés: OL K. 64. 1926 – 11 – 66. Dvorcsák Győző 1926. jan. 24-i levele Khuen-Héderváry Sándornak.

¹⁵ AD IY 235. köt. 58.

¹⁶ Uo. 122.

nyilatkozott: a nyilvánosságnak erről az ügyről nincs mondanivalója, a parlamenti vizsgálo bizottság előtt fogja tisztázni magát.¹⁷ Két nap sem telt el, s a Bethlen-kormány megváltoztatta álláspontját: a nyilvánosság előtt is elismerte a levelek létezését. Hogy mi készítette erre, az egyike a frankügy számos rejtélyének. Január 27-én Bethlen mindenestre találkozott a francia követtel, s átadta neki a Perényihez intézett november 27-i, valamint a tőle kapott november 29-i levelek hitelesnek mondott másolatát. Egyúttal a következőket közölte vele: november második felében Kozma Miklós a parlament folyosóján bizalmasan tájékoztatta, hogy a Nemzeti Szövetség termeiben állítólag hamis ezerfrankosok vannak. Ő, ti. Bethlen, megköszönte a közlést, s ezt követően írta meg levelét Perényinek, melyben tájékoztatást, ill. „megnyugtatót” kérve, „óva intette” a szövetséget „ilyen manipulációktól”. Válaszlevelében Perényi tagadta, hogy a szövetség termeiben hamis frankok lennének, ugyanakkor azonban kihallgatást kért tőle, hogy „erről az ügyről előszóval” referálhasson. Ő, ti. Bethlen, a továbbiakban nem foglalkozott az ügyvel, hanem államtitkárát bízta meg azzal, hogy Perényivel tárgyaljon, maga pedig rövidesen Genfbe utazott a Népszövetség december eleji ülészakára. Bethlen, aki a követ szerint „fizikailag is lesújtottnak látszott”, kritikus helyzetét mélyen átérezve, Clichant január 13-i követelésének megfelelően, mind a vizsgálat legalaposabb lefolytatására, mind pedig a magyar és a francia nyomozó szervek állandóan akadozó együttműködésének megjavítására ígéretet tett. A francia követ e beszélgetésről részletes jelentést küldött Párizsba, Bethlennel kapcsolatos véleményét ekképpen összegezve: „Úgy tűnik, Bethlen gróf nem kerülheti el az erkölcsi bűnpártolás egy fajtájának vádját.”¹⁸

Január utolsó és február első napjaiban úgy látszott, hogy Bethlen feje fölött összecsapnak a hullámok, és a magyar miniszterelnök örökre eltűnik a politika süllyesztőjében. Hogy nem így történt, annak számos bel- és külpolitikai oka volt. A belpolitikai okok közül legfontosabbnak az tűnik, hogy Horthy, akit Bethlen legitimista és baloldali (liberális és szociáldemokrata) ellenzéke korábbi taktikáját megváltoztatva január végén, február elején megpróbált magának megnyerni, végül is a kormányfő mellé állt, de ugyanígy cselekedtek más fontos és jelentős társadalmi és politikai præsztízzsel rendelkező személyiségek, például Apponyi Albert is.¹⁹ A külpolitikai tényezők közül mindenek-

¹⁷ Pesti Napló, 1926. jan. 26. Bethlen nyilatkozik az állítólagos Perényi-leveleiről.

¹⁸ AD IY 235. köt. 157–158., 169–170. és 174–175. Clichant 1926. jan. 27-i és 28-i táviratai. A levelek francia fordítása: uo. 234. köt. 4.

¹⁹ Az ellenzék Horthy megnyerésére irányuló akciójának csúcspontja gróf Károlyi Imrének, ifj. Horthy Miklós leendő apósának nagy Bethlen-ellenes cikke volt. (Pester Lloyd, 1926. febr. 6. Betrachtungen über die durch den Francfälschungskandal hervorgerufene politische Situation.) E cikk politikai lényegéről a francia követ azt táviratozta Párizsba, hogy „... úgy tűnik, mintha a kormányzó elhatárolná magát a miniszterelnöktől”. (AD IY 236. köt. 13–14.) Károlyi cikkére adott válaszában maga Bethlen is elég részletesen taglalta, hogy a Vázsonyi által meggyőződött Károlyi hogyan akarta befolyásolni Horthyt. Cikkének nagy meglepetése azonban nem ez, hanem az volt, hogy mindezt a kormányzóra hivatkozva tehette és tette. „... teljes fölhatalmazásom van a legmagasabb alkotmányos tényező részéről, hogy föltárjam ezt az intrikát és egyes szálait, amennyiben arra történt kísérlet, hogy az államfő az ellenzéki politikusok fölfogásának megnyeressék” – írta. (Pester Lloyd, 1926. febr. 7. Antwort an den Grafen Emerich Károlyi.) Hogy Bethlen nem blöffölt, s Horthy valóban mellette döntött, azt egyebek mellett Károlyi február 8-i visszakozó nyilatkozata is bizonyítja. (Világ, 1926. febr. 9. Bethlen miniszterelnök...) – Apponyi, Teleki és más neves politikusok Bethlent védő és támogató magatartására lásd: AD IY 236. köt. 55–56. Clichant 1926. febr. 11-i jelentés Briandnak.

előtt Anglia és Olaszország magatartása esett nagyobb súllyal a latba. A két ország félhivatalosai nemcsak januárban, hanem februárban is védték a magyar kormányt és Bethlent, s a csehszlovákiai és részben a francia sajtót szándékos rosszindulattal vádolták. „Mindaddig, amíg az ellenkezője nem bizonyított, azt kell elhinni, amit Bethlen gróf állít” – jelentette a budapesti angol követ. A Bethlen-kormány konzervatív politikájának kezdettől fogva fő nemzetközi támaszai, a londoni City bankárai s a Foreign Office diplomatai hasonlóképpen vélekedtek.²⁰ Hogy miért, arra többek között a Daily Telegraph mutatott rá: „Londonban őszintén remélik, hogy Bethlen közeli lemondásának híre alaptalannak bizonyul, miután nem tudható, melyik magyar államférfiú kelthetné külföldön azt a bizalmat, amellyel Bethlen iránt viseltettek” – írta a lap február 16-án.²¹ Ugyanezekben a napokban az angol külügyminiszter közvetlenül is interveniált Briand-nál a magyar kormány, személy szerint Bethlen érdekében. Chamberlain arra hívta fel a francia elnök figyelmét, hogy Franciaország túlzottan támadó fellépése valószínűleg éppen a kívánt hatás ellenkezőjét fogja kiváltani Magyarországon. Vagyis: nem a baloldalt erősíti, hanem a nacionalista hangulatot fokozza.²² Az olasz polgári sajtó egyik alapvonása szintén Bethlen személyes korrektségébe és államférfiúi kvalitásaiba vetett feltétlen bizalom volt,²³ s az angol sajtóhoz hasonlóan ez is kormányálláspontot tükrözött. Ezt bizonyítja többek között, hogy a párizsi olasz követség egyik tanácsosa február végén „bizalmasan” közölte Briand-nal: „Mussolini úr azt szeretné, ha a francia kormány távol tartaná magát attól, hogy a frankyban olyan lépést tegyen, amellyel súlyos zavarokat idézne elő Magyarország belső helyzetében.”²⁴ (A budapesti francia követ egyik áprilisi jelentése szerint Mussolini ezen lépését Eckhardt Tibor kérte Rómában, aki Gömbössel együtt már régebb óta ismert vendég volt az olasz fővárosban.)²⁵

Nem mint a Quai d'Orsay irányítóit komolyabban befolyásoló kormánymentő akciót, hanem inkább mint érdekes adalékot említjük meg, hogy február első napjaiban Párizsba érkezett Halmos Károly, az 1920-as francia–magyar tárgyalások francia részről „elég erősen szubvencionált” (az egyik francia külügyi főtisztviselő megállapítása!) fő-fő mediátora, s ő is „interveniált” Bethlen érdekében. Mondanivalójának lényege az volt, hogy Franciaországnak nem Bethlen diszkreditálása, hanem a szélsőjobboldali és a frankhamisításban is részt vett személyiségek befolyása alatt álló Horthy lemondatása, a „liberális Apponyi” államfővé választása, a Bethlen-kormány liberális jellegű átalakíttatása áll érdekében.²⁶

²⁰ Ozer Carmi, 122.

²¹ Idézi: Esti Kurir, 1926. febr. 17. A Daily Telegraph feltűnést keltő közlése . . .

²² OL K. 64. 1926 – 2 – 155. Feljegyzés Bethlen és Chamberlain 1926. márc. 12-i beszélgetéséről. Vö. Ozer Carmi, 122.

²³ Ismerteti: Az ellenforradalmi rendszer . . . 469.

²⁴ AD IY 237. köt. 226–227.

²⁵ Uo. 238. köt. 186. Clichant 1926. ápr. 9-i távirata.

²⁶ Uo. 235. köt. 291–292. Note, le 5 février 1926. – Ezzel az akcióval kapcsolatban megjegyezzük, hogy bizonyos források (elsősorban magának az ügyvédből lett magyar magánzónak az állításai) szerint Halmos megbízásból interveniált Párizsban. Megbízója eszerint Teleki, ill. Telekin keresztül maga Bethlen volt. Ha ez igaz, akkor Halmos akciójára nyilvánvalóan azzal a szándékkal került sor, hogy Bethlen ily módon is próbálja ellensúlyozni a Horthyra támaszkodni akaró ellenzék törekvéseit. Más (elsősorban magyar külügyminisztériumi) források szerint azonban – mint eleinte 1920-ban is – Halmos most is magánemberként cselekedett. (OL K. 64. 1926 – 11/a – 63. Korányi és Walkó Lajos 1926. febr. 6-i, ill. 8-i táviratváltása.)

A másik oldalhoz, azaz a francia kormány erélyes és direkt beavatkozását körök vagy követelők táborához mindenekelőtt a Párizsban gyülekező demokratikus magyar emigráció (Károlyi, Garami, Diner-Dénes, Linder Béla stb.), a Horthy-rendszer legitimista liberális és szociáldemokrata hazai ellenzéke, Csehszlovákia, valamint a francia baloldal (szocialista képviselők, szabadkőműves körök stb.) tartoztak. A demokratikus magyar emigráció előbb Horthy és Bethlen, később inkább csak Bethlen bukásának kikényszerítésére szeretne volna Franciaországot révenni, amitől a rendszer liberalizálódását vártak. Céljaik lényegében véve megegyeztek az elleforradalmi rendszer hazai ellenzékének törekvéseivel.²⁷ Mivel egy őszintén megegyezésre törekvő demokratikus magyar rendszerrel szemben Csehszlovákia sokkal nehezebben térhetett volna ki a kölcsönösen méltányos határrevízió elfogadása elől, a csehszlovák külpolitika céljai között valójában most sem szerepelt baloldali magyar politikusok kormányra segítése. Tény azonban, hogy Beneš ennek ellenére igyekezett borsot törni Bethlen orra alá, s a kisantant országok közül most is Csehszlovákia lépett fel a legellenségesebben Magyarországgal szemben. Ennek egyik fontos oka valószínűleg az volt, hogy a csehszlovák külügyminiszter bizonyos értelemben tartott Bethlentől, s jobban megfelelt volna neki, ha a magyar kormányfő helyét kevésbé rutinos politikus foglalja el. Bárhogy is volt, a csehszlovák magatartás ennyiben mindenesetre találkozott a magyar ellenzék törekvéseivel. Mindezeket a szempontokat többé-kevésbé a francia baloldal is osztotta, ezen túlmenően azonban más oka is volt aktivitásának. A francia baloldal a frankügyet felhasználva bizonyos belpolitikai kérdésekben is szeretett volna engedményeket kicsikarni a politikai centrumhoz tartozó elnöktől. A francia kormány határozottabb fellépését követelő politikai erők akciói és interveniálásai közül a francia külügyi levéltárban alaposabban a magyar emigrációéi dokumentáltak. Részletesebben ezért csak ezzel foglalkozunk.

A Quai d'Orsay embereivel először Károlyi Mihály keresett és talált kapcsolatot, aki 1925 tavaszától többnyire Párizs egyik elővárosában, Bois-Colombes-ben élt családjával együtt. 1926. január 10-én Károlyi rövid levelet intézett Philippe Berthelot külügyi államtitkárhoz, s találkozót kért tőle a franküggyel kapcsolatos „első kézből származó információinak” közlése céljából. Január 14-én a találkozó létre is jött, azonban valószínűleg nem Berthelot-val, hanem a minisztérium politikai osztályának a vezetőjével. A találkozón elhangzottakról négyoldalas feljegyzés készült. Eszerint Károlyi hosszasan ecsetelte, hogy a magyar vezető rétegek az államforma kérdésében minden látszólagos különbség ellenére egyformán monarchisták, s hogy a legitimista párt Horthyval és Bethlennel egyetértésben csupán az alkalmas pillanatot várja az elhunyt IV. Károly fiának, Ottónak a megkoronázására. „Valamennyien royalisták, a Habsburgok hívei és valamennyien megrögzött franciagyűlölők” – foglalta össze Károlyi előadásának első felét a francia külügyi tisztviselő. A beszélgetés második felében Károlyi Franciaország Magyarországgal szemben követendő politikájára tett javaslatot. A politikai osztály vezetője ezt így összegezte: „A követendő magatartás abban állna, hogy deklarálni kellene a magyar kormánynak: önök teljesen kompromittáltak az ügyben úgy politikailag, mint csalóként, s önök ezt nagyon jól tudják. Azt is tudják, hogy megtehetjük, hogy nem nézünk a dolgok mélyére, de csak egy feltétellel: tegyük félre a pénzügyi kárpótlást, amely csekély

²⁷ Ld. erre *L. Nagy Zsuzsa*: Bethlen liberális ellenzéke. Bp., 1980. 155–166.

jelentőségű, de a kormányzó mondjon le, létesüljön parlamentáris rendszer, a demokrácia legyen helyreállítva. Újra alkalmazni kell a liberális választási törvényt, melyet az angol Clerk főmegbízott missziójának sikerült életre hívnia 1920-ban, s amelyet a magyar Friedrich miniszter ösztönzésére szavaztak meg. Egy liberális koalíciós kormányt kellene alakítani. Károlyi hangsúlyozza érdektelenségét, s a hatalomban való részvételét visszatartásának. Hozzá kellene tennünk: ha Horthy és Bethlen nem mond le, ha nincs liberális kormány, sem választójogi reform, csak azt tehetjük, hogy jogi eljárást indítunk önközzük ellen s lehetetlen helyzetbe hozzuk őket.”²⁸

Néhány nappal Károlyi és a külügyminisztérium emberének találkozója után Bécsből Párizsba érkezett Garami Ernő, Károlyi volt minisztere is. Garami 16 oldalas memorandumot állított össze a magyarországi viszonyokról, s ezt Léon Blumnak, a francia szocialisták vezetőjének a segítségével eljuttatta a külügyminisztériumba. (A memorandum összeállításában és franciára fordításában Diner-Dénes József, Károlyi ez idő szerint Párizsban élő 1918–19-es külügyi államtitkára volt segítségére.) Garami memorandumának első fele a Horthy-rendszer szociáldemokrata szempontú kritikai analízisét tartalmazta, s azzal zárult, hogy a frankügyben nem egyszerűen egyes vezetők felelősek, hanem a nagybirtokosokból és a papságból álló „régí oligarchia”, valamint a fajvédő felső középosztály mint kettős tagozódású uralkodó elit globálisan bűnös. Javaslati jórészt megegyeztek a Károlyi által ajánlottakkal. Ő is az ország demokratizálását, a Friedrich-féle választójogi rendelethez való visszatérést, valamint Horthy és Bethlen eltávolítását indítványozta. Érdekes, hogy első lépésként Garami nem egy demokratikus vagy liberális, hanem egy konzervatív–liberális jellegű „tisztá polgári kormány” alakítását ajánlotta Daruváry Géza, Popovics Sándor, báró Harkányi János, Chorin Ferenc, Rassay Károly vagy báró Szilassy Gyula vezetésével, s az ébredők, fajvédők és a szociáldemokraták kizárásával. Ezen átmeneti kormány szükségességét Garami a demokráciára éretlen magyarországi viszonyokkal magyarázta. Valószínű azonban, hogy más szempontja is volt. Ezzel a formával feltehetően a demokrácia igazi erőinek, elsősorban a szociáldemokráciának a valószínű kompromittálódását is el akarta kerülni. A kormányzói méltóság helyett Garami háromtagú államtanács életrehívását javasolta, s ennek tagjaiul gróf Hadik Jánost, báró Wlassics Gyulát és Tőry Gusztávot ajánlotta.²⁹

Néhány nappal később a Quai d'Orsay emberei előszóban is meghallgatták Garamit, aki Diner-Dénessel együtt érkezett a találkozóra. Az ezzel kapcsolatos január 28-i feljegyzés szerint memorandumához képest Garami új szempontokat nem vetett fel, Diner-Dénes viszont igen. Abból kiindulva, hogy a francia kormány nyilvánosan még mindig nem bélyegezte meg a magyar vezetőket, ez utóbbi feltételezte, hogy Franciaország esetleg nem óhajt közvetlenül a magyar belpolitikába avatkozni. Úgy gondolta viszont, hogy Csehszlovákia felhasználható lenne ilyen célra. A feljegyzés szerint: „Diner-Dénes úr azt hiszi, hogy a csehek nagyon hasznos akciót tudnának ebben az irányban kifejteni, Beneš úr ismeri a magyar belpolitika egész gépezetét. Ha bizonyos mérsékelt konzervatívok számíthatnának a csehszlovákok támogatására, hatalomra kerülésüket ez nagymértékben megkönnyítené.”³⁰ Diner-Dénes természetesen nem légből kapta Cseh-

²⁸ AD IY 234. köt. 129. Károlyi 1926. jan. 10-i levele és uo. 281–284. Visite du Comte Michel Károlyi, 14 janvier 1926.

²⁹ Uo. 235. köt. 65–84.

³⁰ Uo. 179–180. Visite de MM Garami et Diner-Dénes, le 28 janvier 1926.

szlovákia közreműködési készségét. Jól informáltságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a fenti találkozó után néhány nappal, február 2-án, a prágai francia követ is jelentette Briand-nak Beneš hajlandóságát az együttműködésre.³¹

Fenti találkozó után egy-két nappal, február elején Garami visszautazott Bécsbe. Röviddel megérkezése után felkereste a bécsi francia követet, aki beszélgetésük lényegét február 5-én jelentette Párizsnak. Eszerint Garami kijelentette, hogy Horthy, „akinek politikai intelligenciája alatta marad katonai rátermettségének, amelyről a háború alatt tanúbizonyságot tett”, valójában nem bűnös, ezért az ő távozásához nem kellene ragaszkodni. Ezzel szemben Bethlen, aki okos és tehetséges, mindent látott és tudott. Ezért őt feltétlenül lemondásra kellene kényszeríteni. Utódjául Garami Hadikot, Batthyány Tivadart vagy Wlassicsot javasolta. Teleki jelölését, aki szerinte egy „rasszista”, Garami semmiképpen sem helyeselte volna.³² Garami – korábbi álláspontját is megváltoztatva – ezzel lényegében annak a Horthynak a megtartására tett javaslatot, akinek a neve elválaszthatatlanul összekapcsolódott a fehérterrorral, s annak a Bethlennek a lemondásához ragaszkodott, aki azt Telekivel együtt felszámolta. Álláspont-módosulásának oka valószínűleg a hazai ellenzék taktikájának már érintett január végi megváltozása volt, amelyről Bécsbe visszaérkezve nyilván azonnal értesült.

Linder Béla, a Károlyi-kormány első hadügyminisztere Garami távozásának napjaiban érkezett Párizsba. Ő Belgrádból jött, s a Baranyai Menekültek Szervezetének a képviselőjében lépett föl. Névkartyája és a Népszövetséghez intézett hétoldalas memorandum ugyan bekerült a Külügyminisztérium Szajna parti épületébe, ő maga azonban nem. Linder összeállítása ugyancsak a Horthy-rendszer bűneit tartalmazta, és azokat bírálta, azonban észrevehetően mérsékeltebb hangnemben, mint Károlyi expozéja vagy Garami memoranduma. Javaslatai sem mentek olyan messzire, és nem is voltak olyan konkrétak, mint Károlyié és Garamié. Mindössze annak lehetővé tételét kérte, hogy a „magyar nép szabadon kinyilatkoztathassa akaratát”.³³

Szemben a december–januári hivatalos francia állásponttal, februárra a Quai d'Orsay több tisztviselője és vezetője is magáévá tette azt a véleményt, hogy a frankügyet felhasználva Magyarországon kormányválságot, ill. kormányváltást lehetne és kellene előidézni. Közéjük tartozott többek között a budapesti francia követ is, aki február 20-án például így jelentett: „A legkevesebb, amit a magyar miniszterelnökről mondhatunk, az az, hogy ismerte és nem akadályozta meg a csehszlovák bankjegyek 1921-es, valamint a francia bankjegyek 1922-es és 1925-ös hamisítását. Nem feledhetjük el ezt a kétszeres « visszaesést » s elleneznünk kell helyzetének megerősödését. Meggyengülten hatalmon hagyni és (két szó hiányzik) vagy lemondásra kötelezni, úgy látszik, ez a mi érdekeink által diktált alternatíva.”³⁴ A kérdés az volt számukra, hogy hogyan és milyen eszközökkel érhető ez el úgy, hogy Franciaországra véletlenül se vetülhessen a szándékos zavarkeltés gyanúja. Az általános európai megbékélés Franciaország által is helyeselt locarnói légkörében ugyanis a francia kormány nyíltan csak abban az esetben követelhette volna a magyarországi rendszerváltást, s a csehszlovák kormány erre irányuló törekvéseit is csak abban az esetben támogathatta volna nyíltan, ha nyomozó szerveinek egyértelmű és

³¹ Uo. 265. Couget prágai követ 1926. febr. 2-án Briand-nak.

³² Uo. 235.

³³ Uo. Europe Z. Hongrie (a továbbiakban: EZ H), 41. köt. 18–24.

³⁴ Uo. IY 236. köt. 150–151.

cáfolhatatlan bizonyítékokat sikerül felmutatni Horthy vagy a hivatalban levő kormány bármely tagjának bűnösségéről vagy közvetlen felelősségről. Egyébként ugyanis nehéz lett volna Anglia számára elfogadhatóvá tenni egy vele baráti viszonyban álló ország belügyeibe való ilyen nyílt és közvetlen beavatkozást. Horthy vagy a kormány tagjainak bűnösségét, illetve közvetlen felelősségét egyértelműen bizonyító dokumentumok azonban egyelőre nem kerültek elő. A kormány áttételes felelőssége, sőt egyes tagjainak, így például magának Bethlennek a mulasztásai és Franciaország szempontjából messzemenően inkorrekt lépései természetesen vitán fölüli álltak, magában a pénzhamisítási akcióban való részvételük, ill. ennek támogatása azonban bizonyíthatatlan volt. S a magyarországi rendszer- vagy kormányváltozást kívánó francia politikusoknak ezeket a körülményeket messzemenően figyelembe kellett venniük.

Más francia vezetőknek – lényegében hasonlóan a Foreign Office irányítóihoz – ugyanakkor továbbra is jobban megfelelt az a bizonyosság, amelyet szemükben Bethlen személyesített meg, annál a bizonytalanságnál, amely lemondása vagy lemondatása esetén keletkezhetett volna. E tábor aggályainak többek között de la Baume, a Quai d'Orsay kereskedelmi és politikai ügyekkel foglalkozó „Direction”-jának munkatársa adott hangot. Február 5-i feljegyzésében többek között ezeket írta: „...nem szabad elfelejtetni, hogy a magyarországi baloldali pártok, amelyeknek vezetői politikai menekültek Franciaországban, nem rendelkeznek élvonalbeli emberekkel, és hogy – vezetőik hosszú ideje idegenben lévén – minden tömegbefolyásukat elvesztették. Ha Bethlen grófnak a jelenlegi események hatására vissza kell vonulnia, nem tudhatjuk, hogy kik lennének azok az emberek, akik őt helyettesíthetnék.”³⁵ Bár Briand személyes véleményére vonatkozó korabeli dokumentumot nem találtunk, Franciaország magyarországi jogi képviselőjének, Auer Pálnak a visszaemlékezése alapján valószínűnek tartjuk, hogy maga a francia elnök sem tartozott a magyarországi kormányváltozást feltétlenül szükségesnek és kívánatosnak tartó politikusok közé.³⁶

Mindezeket a fentebb ismertetett szempontokat és megfontolásokat mérlegelve 1926. február 23-án a Quai d'Orsay emberei terjedelmes anyagot állítottak össze a frankügyről Briand elnök számára. Az összeállítás első része a frankügyben lefolytatott francia és magyar vizsgálat eredményeit foglalta össze. Főbb megállapításai ezek voltak:

– A frankhamisítás elsősorban nem jogi, hanem politikai jellegű bűnügy. Különböző nacionalista szervezetek vezetői követték el, azonban állami főhivatalnokok, Horthy környezetéhez tartozó emberek és Bethlen barátai is részt vettek benne. Feltehető, hogy az egész ügy legfőbb irányítója nem is Windischgraetz volt.

– Bethlennek be kellett ismernie, hogy tudott a dologról. Ha bűnössége nem is bizonyított, feltétlenül felelős, mert a francia kormányt nem tájékoztatta, és nem leplezte le a vétkeseket, hanem inkább eltussolni igyekezett az ügyet, s a franciák nyomozati tevékenységét csak Franciaország érélyes követelésének engedve támogatta.

– A pénzhamisítók szoros kapcsolatban álltak a bajor nacionalistákkal, noha von Seeckt és Ludendorff bűnösségére nincsenek bizonyítékok.

³⁵ Uo. 235. köt. 291–292. Note, le 5 février 1926.

³⁶ Auer Pál: Fél évszázad. Washington, 1971. 133. – Megjegyezzük, hogy a Párizsban tartózkodó magyar emigránsok (pl. Szende Pál és Bölöni György) Briand frankügyben tanúsított magatartását ugyanúgy értékelték, mint Auer. (Ld. erre *L. Nagy Zsuzsa*: Jászi és a hazai polgári radikálisok kapcsolata. Történelmi Szemle 1974/4. 639.)

– Teleki kétségkívül tudott a dologról, sőt az összekötő szerepét játszotta a budapesti és a müncheni térképészeti intézet között.

Az összeállítás második része Franciaország franküggyel kapcsolatban szükségesnek látszó teendőit és a lehetséges politikai lépéseket mérlegelte. Többek között a következőket tartalmazta:

– Mivel Bethlen vétkességére nincsenek cáfolhatatlan bizonyítékok, s mivel Anglia támogatását élvezi, lemondásra való formális felszólítása olyan látszatot kelthetne, mintha Franciaország újabb zavarokat szándékozna előidézni Közép-Európában. A kormány direkt megbuktatása ezért nem célszerű.

– Nem lenne azonban helyes az sem, ha szemet hunynánk politikai felelőssége felett, mert ezt Franciaország kisantantbeli barátai úgy értelmezhetnék, hogy nem törődünk a magyar fejleményekkel, amelyek pedig őket közvetlenül fenyegetik.

– Ezzel szemben ha Budapesten érzékelik, hogy Bethlen személye veszélyezteti a magyar érdekeket, akkor híveinek jelentős része elfordul tőle, kormányválság keletkezik, s ennek csak szerencsés következményei lehetnek, mert olyan emberek kerülnek hatalomra, akik majd be fogják vezetni azokat a demokratikus reformokat, amelyek nélkül hiábavaló lenne a politikai enyhülésben bízni Európa középső régiójában. Amíg ugyanis nincs titkos választójog, és nem lesz földreform, Magyarországon azok az emberek lesznek hatalmon, akik a trianoni békébe nem fognak belenyugodni.

– A fenti cél úgy érhető el, hogy a Népszövetség márciusi ülészakán, amelytől Bethlen helyzetének megszilárdulását várja, Franciaországnak meg kell akadályozni Magyarország pénzügyi ellenőrzésének éppen aktuális feloldását, s Briand elnöknek, akivel Bethlen találkozni akar, e találkozó előtt a leghatározottabban ki kell térnie.³⁷

A külügyminisztériumi összeállítás lényege tehát az volt, hogy közvetlenül ugyan Franciaországnak továbbra sem célszerű a magyar belügyekbe avatkozni, áttételes eszközökkel azonban törekedni lehet és kell a magyarországi rendszer liberalizálására, ill. a kormány megbuktatására. Ennek fő eszközét a külügyminisztérium Franciaország március eleji genfi magatartásában jelölte meg. Valakik, talán a Hadügyminisztérium emberei, a február végi napokban egy további célravezetőnek látszó eszköz ötletét is felvetették. Ez a javaslat azt tartalmazta, hogy a Térképészeti Intézet ügyét Franciaország vigye a Nagy-követek Tanácsa elé, hiszen bebizonyosodott, hogy a pénzhamisításnak helyet adó intézet munkatársai katonatisztek. Ennek alapján feltételezhető, hogy az intézet katonai feladatokat lát el, s ha így van, Magyarország megsértette a trianoni békeszerződést.³⁸

Hogy március eleje, s ezen belül elsősorban a Népszövetség ülészaka döntő jelentőségű lesz Bethlen és kormánya maradása vagy távozása szempontjából, azt Pesten is világosan érzékelték, s mindent meg is tettek annak érdekében, hogy Franciaország jóindulatát biztosítsák. Rakovszky belügyminiszter február 27-én felkereste Clichant követet, s a magyar kormány nevében ismét megígérte neki a bűnösök felderítését és szigorú megbüntetését, valamint a francia és a magyar rendőrök szoros és harmonikus együttműködése feltételeinek biztosítását. Ha némileg talán túlozva is, a követ lényegében helyesen jegyezte meg ezzel kapcsolatos jelentésében, hogy „Egyébként valószínű, hogy Bethlen gróf meg akar békíteni bennünket a genfi tanácskozás előestéjén. Ha bízik is

³⁷ AD IY 236. köt. 177–184. Note pour le Président du Conseil, le 23 février 1926.

³⁸ Uo. 237. köt. 258–259. Note de la Délégation française, le 8 mars 1926.

többségében, tudja, hogy Öccellenciája bizalmatlanságának egyetlen jele olyan helyzetbe hozná, hogy le kellene mondanía.”³⁹ Három nap múlva, március 1-én Bethlen személyesen is találkozott a francia követtel. A beszélgetés során Bethlen – most először! – elismerte kormánya felelősségét és saját elővigyázatlanságát. Megígérte, hogy a Térképészeti Intézet vezetői és munkatársai súlyos büntetéseket fognak kapni, hogy Kánya Kálmán, a berlini magyar követség vezetője és beosztottja, Sztojakovics ügyében, akiknél a hamis pénz külföldi értékesítőinek az eredeti terv szerint munkájuk befejeztével jelentkezni kellett volna, szigorú vizsgálatot tartat, s hogy a hollandiai magyar követet tisztázandó – be fogja mutatni Forster és a magyar külügyminisztérium decemberi táviratváltásait. Végül annak közlésére kérte a követet, hogy Genfben találkozni szeretne Briand-nal, hogy előszóban is tájékoztathassa a frankügy állásáról.⁴⁰

A magyar kormány és személy szerint Bethlen ígéretei Párizsban nem érték el a kívánt hatást. Briand a Bethlennel való genfi találkozás előtt határozottan kitért. „Mindaddig, amíg nem kapunk tényleges elégtételt, nem látom, hogy mi lehetne egy Bethlennel történő genfi megbeszélés tárgya” – írta Clichant-nak 4-én.⁴¹ A néhány nappal korábbi (már érintett) olasz intervencióra adott 3-i válaszában pedig leszögezte: bár Magyarország belügyeibe – mint eddig – ezután sem kíván beavatkozni, mindazonáltal „... feltétlenül szükséges, hogy Bethlen gróf genfi utazását Budapesten ne sikerként értékeljék.”⁴²

Bethlen március 3-án indult Genfbe. Indulásának napjaiban zajlott a kormány felelősségének megállapítására még januárban kiküldött parlamenti vizsgálóbizottság jelentésének vitája. Az ellenzéki képviselők által készített ún. kisebbségi jelentés politikai lényege az volt, hogy a kormánynak le kell mondanía. A fajvédők által is támogatott többségi javaslat ezzel szemben felmentette a Bethlen-kormányt s maradását kívánta.⁴³ Bethlen mögé sorakoztak az ország olyan társadalmi és közéleti hatalmasságai is, mint Csernoch hercegprímás, Berzeviczy Albert, az MTA elnöke, Herczeg Ferenc, Gratz Gusztáv, gróf Hádik János, az OMGE vezetői testületileg, s az iparbárok és bankárok közül többek között Madarassy Beck Marcell, Chorin Ferenc és Hegedüs Lóránd.⁴⁴ A Foreign Office anyagait nem ismerjük, valószínű azonban, hogy Bethlen az angol kormánytól is ígéretet kaphatott a magyar ügy genfi támogatására. A bécsi francia követ legalábbis, aki Bécsben az átutazó Bethlent „nagyon nyugodtnak és nagyon bizakodónak” látta, biztosra vette, hogy a magyar miniszterelnök utazására nem került volna sor, ha Londonból nem biztatták vagy bátorították volna.⁴⁵ A francia követ sejtése – mint látni fogjuk – nem volt megalapozatlan.

A Bethlent s rajta keresztül Magyarország adott társadalmi és politikai berendezkedését védő és támadó erők genfi ütközetének első színtere a Pénzügyi Bizottság március 5-i ülése volt. Ez a szerv volt hivatott eldönteni, hogy Magyarország megfelelt-e a népszövetségi kölcsön felvételekor vállalt gazdasági és pénzügyi természetű „ajánlásoknak”, ill., hogy a szanálási program, azaz az államháztartás egyensúlya és a pénzügyi

³⁹ Uo. 1. és 7. Clichant 1926. febr. 27-i távirata.

⁴⁰ Uo 17–22. és 252–253. Clichant 1926. márc. 1-i és 7-i táviratai.

⁴¹ Uo. 237.

⁴² Uo. 226–227. Briand 1926. márc. 3-i távirata a római francia követnek.

⁴³ *L. Nagy Zsuzsa*, 162–163.

⁴⁴ *Pesti Napló*, 1926. márc. 7. Manifestáció a nemzethez.

⁴⁵ AD IY 237. köt. 239. A bécsi francia követ 1926. márc. 5-i távirata.

stabilitás megvalósult-e. Ha igen, a bizottság javasolhatta a Népszövetség Tanácsának, hogy a szanálási időszak végével (1926. június 30.) a népszövetségi ellenőrzés szűnjön meg, ha nem, indítványozhatta a kontroll további fenntartását. Az ennek eldöntéséhez szükséges magyar költségvetési és egyéb pénzügyi anyagokat a bizottság már korábban megkapta, ezúttal csak a magyar kormányfő és Jeremias Smith népszövetségi főbiztos rövid kiegészítő expozéját hallgatták meg. Bethlen és Smith egybehangzóan azt hangsúlyozták, hogy a magyar szanálási program a legnagyobb tervszerűséggel hajtott végre, s hogy az eddigi eredmények a várakozásnak teljesen megfelelnek. A beérkezett anyagok és az elhangzott expozék alapján nagy vita alakult ki a bizottság angol és holland, ill. francia és cseh tagja között. A Pénzügyi Bizottság angol és holland tagja – az előzetes várakozásoknak teljesen megfelelően – azt javasolta, hogy bízzák meg a Titkárságot „az ellenőrzés feloldása módozatának előzetes megvizsgálásával”. Ennek elfogadása Bethlen és a Bethlent védők táborának nagy győzelme, s a másik oldal nagy veresége lett volna. A francia és a cseh delegátus e javaslattal szemben – az előzetes tervnek megfelelően – határozottan a pénzügyi kontroll feloldása ellen foglalt állást, utalva többek között a frankhamisításra is. A mérleg nyelvének szerepét Dubois, a bizottság svájci elnöke töltötte be, aki meglehetősen hezitáló hozzáállást tanúsítva sem az egyik, sem a másik álláspontot nem tette magáévá. A vita így kompromisszummal végződött. A bizottság ugyan elfogadta a szanálási program teljesítését dokumentáló magyar jelentéseket, a kontroll feloldásának kérdésében azonban sem pro, sem kontra nem foglalt állást. Mindössze annyi történt, hogy megbízta titkárságát a magyarországi főbiztos funkciói „... esetleges megszűnésének jogi és technikai feltételeire vonatkozó előzetes elemzés elkészítésével, anélkül azonban, hogy a kontroll megszüntetésére vagy fenntartására bármiféle javaslatot tenne”.⁴⁶

Március 9-én a Népszövetség Magyar Albizottsága tárgyalta a magyar ügyet. A Pénzügyi Bizottság kizárólag technikai kérdésekkel foglalkozó s a tulajdonképpeni döntéselőkészítést megkerülő jelentését egyhangúan tudomásul vette, s a néhány percre itt szintén megjelenő Bethlentől semmiféle további információt nem kért.⁴⁷

Ugyanezekben a napokban a Népszövetség egyes tagállamaiban működő különböző népszövetségi egyesületek genfi csúcsszerve, a Népszövetségi Ligák Uniója is magyar ügyeket tárgyalt. Erre három beadvány is alkalmat szolgáltatott. A francia népszövetségi liga memoranduma úgy jellemezte a frankügyet, mint Európa békéjét veszélyeztető cselekményt. Ezért a Népszövetség alapokmányának 4. és 11. §-ai alapján az Unió s az Unióhoz tartozó nemzeti ligák, ill. rajtuk keresztül az egyes nemzeti kormányok közbelépését és Magyarország erőlyes figyelmeztetését kérte. A két másik beadványt magyar emigránsok készítették és nyújtották be. Veér Imre és Justh Iván, a magyar köztársaság-pártiak nevében az esetleges további restaurációs kísérletek büntetőjogi szankcionálását, a Habsburg-család tagjai kedvezményes jogállásának megszüntetését, s végül a köztársasági érzelmű magyar állampolgárok alkotmányos jogai gyakorlásának szabad biztosítását kérték. Linder Béla ide is benyújtott memoranduma az általános és titkos választások alapján életre keltendő demokratikus magyar kormányzati rendszer megteremtése érdekében kérte az Unió, ill. a Népszövetség közbejárását. E három memorandum semmiféle eredményt sem ért el. A két magyar beadványt az Unió eleve elutasította, mert azokat egyik

⁴⁶ Uo. 453. köt. 33–34. Reau, genfi követ 1926. márc. 9-i jelentése.

⁴⁷ Uo. és Pesti Napló, 1926. márc. 10. Bethlen nyilatkozik...

nemzeti liga sem tette magáévá, s így az Unió alapszabályai értelmében érdemi tárgyalás alá nem kerülhettek. A francia beadvánnyal kapcsolatban pedig olyan határozatot hozott, hogy a vizsgálat eddigi eredményei szerint a frankhamisítás nem meríti ki az európai béke felborítása szándékának fogalmát, egyébként pedig magyar belügy lévén, kivizsgálása és megtorlása a magyar igazságszolgáltatásra tartozik, a Népszövetségi Ligák Uniója illetékelen az ügyben.⁴⁸

Nem járt több eredménnyel a Nagykövetek Tanácsához március 8-án benyújtott francia indítvány sem. Amint erre már utaltunk, ez a memorandum azt tartalmazta, hogy miután a Térképészeti Intézet tisztviselőinek többsége katonatiszt, s az intézet katonai feladatokat lát el, Magyarország megsértette a békeszerződést; ezért Franciaország kéri a katonai ellenőrző bizottság vizsgálatát. Az ellenkező álláspontot itt is Anglia képviselte. A francia jegyzék megállapításaira válaszolva az angol delegátus kijelentette, hogy a francia vádak nem megalapozottak. Egyfelől — így az angol képviselő — nem bizonyított, hogy a Térképészeti Intézet munkatársai valóban a honvédelmi minisztériumtól függenek, másfelől ha attól függenek is, ez a tény csak akkor minősül a békeszerződés megsértésének, ha a magyar tisztek együttes száma felülmúlja a békeszerződésben megszabottat. Mindezek után kijelentette, hogy Magyarország katonai helyzetét és erejét illetően nem lát okot a nyugtalanságra, s nem javasolja hogy az ügyet az ellenőrző bizottság elé utalják. A Nagykövetek Tanácsa — néhány hét múlva — az angol álláspontot fogadta el.⁴⁹

A március eleji diplomáciai ütközetek végeredménye tehát Franciaország szempontjából vereség vagy félsiker, Bethlen szempontjából győzelem vagy félgőzelem volt, amit elsősorban Anglia, másodsorban Olaszország vívott ki a magyar miniszterelnök számára. Bethlen tárgyalótermeken kívüli fogadtatása ugyancsak nem hozta meg azt az eredményt, amelyet ellenfelei Genftől vártak. Olyasféle, a francia és a magyar baloldal által is remélt bojkottról, hogy a genfi diplomaták majd nem fognak Bethlennel kezni, ill. nem ülnek vele egy sorba, szó sem volt. Briand ugyan valóban nem fogadta Bethlent, az ő elutasító magatartását azonban kellőképpen ellensúlyozta az angol és az olasz diplomaták szívélyes viszonyulása. Lampson angol delegátussal 8-án, Grandi olasz külügyi államtitkárral 11-én, Chamberlain angol külügyminiszterrel pedig 12-én találkozott Bethlen. A magyar miniszterelnök mindhármuknak megköszönte azt a támogatást és segítséget, amit országaik a franküggyel kapcsolatban nyújtottak, s mind a frankügyet, mind pedig az általános külpolitikai kérdéseket illetően egyeztetette felfogását velük. A frankügy politikai hátterét megvilágítandó Bethlen kifejtette, hogy Franciaország és Csehszlovákia a magyarországi baloddallal és a nyugat-európai magyar emigrációval összefogva „... arra törekszenek, hogy a jelenlegi kormány megbuktatásával és azután egy átmeneti kormányon keresztül olyan baloldali kormányhoz jussanak el, amely külpolitikailag tőlük függésben lévén, a kisantant és Franciaország politikáját követné”. Tárgyalópartnerei megnyugtatták Bethlent, hogy „... a legnagyobb érdek fűződik ahhoz, hogy ... a jelenlegi kormány helyén maradjon”. (Lampson szavai.) Chamberlain ehhez hozzátette: Anglia nemcsak Magyarország pénzügyi ellenőrzésének feloldását támogatja, hanem „... az a nézete, hogy a katonai kontrollt mai formájában mielőbb meg kell szüntetni, és kijelentette, hogy

⁴⁸ Magyar Külpolitika, 1926. ápr. 1. Magyar problémák Genfben.

⁴⁹ AD IY 238. köt. 202–203. Note, le 15 avril 1926.

ebben az irányban ezentúl is lépéseket fog tenni". Egyetértettek abban is, hogy a frankügyet és a frankpert megfelelően szigorú ítéletekkel minél előbb le kell zárni.⁵⁰

A Népszövetség márciusi ülészaka után ismét új szakasz kezdődött a francia–magyar viszonyban. A teljes defenzívából Bethlen óvatos offenzívába ment át. Genfi tárgyalópartnereit most már biztosan maga mögött tudva, az elég jól dolgozó magyar ügynökök által már jóval korábban szállított adatok alapján több alkalommal nyilatkozott arról, hogy a frankügyet felhasználva véleménye szerint kik és miért törekednek a magyar kormány megbuktatására. Párizsra és Prágára is kacsintva ehhez többnyire hozzátette: „Ha a mai kormány megbukik, ez nem hozná azt az eredményt, amit azok várnak, akik a kampányt vezetik”, mert „... ezzel a kampánnyal a jobboldali pártok erősödtek meg”.⁵¹ Ezzel összefüggésben publicitást kapott az a magyar kormányzervek által már februárban is ismert tény, hogy Johan Stavnik, a csehszlovák kormány egyik félhivatalosának (Prager Presse) párizsi tudósítója, aki a franküggyel kapcsolatos párizsi sajtóhadjárat egyik főszereplője és főszervezője volt, azonos azzal a Kaltenmark Jánossal, aki 1919 és 1921 között a frankper fővádoltjának, Windischgraetz Lajos hercegnek a tulajdonában levő rojalista beállítottságú svájci hírügynökséget (Agence Centrale) vezette mint igazgató. A magyar jobboldali sajtó ezzel kapcsolatban odáig ment, hogy Kaltenmark alias Stavnik Jánost a prágai kormány szolgálatában álló agent provocateurnek próbálta beállítani.⁵² Az a francia rendőrök által még decemberben közölt tény pedig, hogy Windischgraetz készülő akciójáról ők már 1924-ben értesültek, arra látszott alkalmasnak, hogy Franciaországgal szemben fogalmazódjék meg a kérdés: miért nem értesítette erről a francia rendőrség a megfelelő magyar hatóságokat azonnal vagy legalábbis idejekorán? Eme kérdést s a kérdés mögött meghúzódó vádat először a Bethlenhez közel álló gróf Hadik János tette fel a Pester Lloyd hasábjain. Hadik válasza: a francia rendőrség nyilván azért nem akadályozta meg a frankhamisítást, mert az volt a szándéka, hogy az ügyet politikailag kiaknázza.⁵³ A frankügy bírósági tárgyalásán (májusban) – persze jóval óvatossabban fogalmazva – eme gyanújának maga Bethlen is hangot adott.⁵⁴

Módosult Franciaország Magyarország iránti politikája is. Bár a magyar kormány és személy szerint Bethlen szerepét illetően áprilisban és májusban újabb gyanús körülmények merültek föl, és újabb terhelő vallomások hangzottak el,⁵⁵ a Quai d'Orsay ezeket szinte figyelemre sem méltatta. Hasonló fejleményekről januárban és februárban még

⁵⁰ OL K. 64. 1926 – 2 – 155. Feljegyzés Bethlen és Chamberlain 1926. márc. 12-i beszélgetéséről; uo. 1926 – 2 – 156. Feljegyzés Bethlen és Lampson 1926. márc. 8-i beszélgetéséről; uo. 1926 – 23 – 154. Feljegyzés Bethlen és Grandi 1926. márc. 11-i beszélgetéséről.

⁵¹ 8 Órai Újság, 1926. márc. 10. Bethlen István gróf megállapítja ...; Nemzeti Újság, 1926. márc. 13. Bethlen nyilatkozik a Bohémiának ...; Új Nemzedék, 1926. márc. 14. Bethlen István gróf nyilatkozik a frankügyről.

⁵² Nemzeti Újság, 1926. márc. 10. Leleplezték a magyarellenes sajtóhadjárat főszereplőjét.

⁵³ Pester Lloyd, 1926. máj. 9. Frankreich und der Frankfälschungerprozess.

⁵⁴ Újság, 1926. máj. 19. Bethlen István gróf ... és OL K. 64. 1926 – 11 – 298. A Külügyminisztérium 1926. jún. 16-i tájékoztatója.

⁵⁵ Ilyennek számítottak mindeneelőtt Hir György április 21-i nyilatkozatai, majd májusi vallomásai, amelyek többek között azt tartalmazták, hogy Bethlen annak idején „menlevelet” adott a frankhamisításra készülőknek, s anyagilag is támogatta az akciót. (Az ellenforradalmi rendszer ... 568–573. és 576–584.)

feljegyzések készültek, és követutasítások mentek, áprilisban és májusban pedig éppen csak regisztrálódtak. Megszakadt a Quai d'Orsay és a magyar emigráció korábban elég intenzív kapcsolata is. A Népszövetség genfi ülészaka után emigráns magyar politikust nem fogadtak többé a francia külügyminisztériumban, s ebben a kérdésben véleményükre nem voltak már kíváncsiak. A francia politika módosulásáról először a még mindig Párizsban tartózkodó Halmos Károly közléséből értesült a magyar Külügyminisztérium. Korányi Frigyes követ jelentette március 25-én, hogy Halmos szerint a Quai d'Orsay kabinetmódosítást és politikai liberalizálást vár Bethlentől. Ellenkező esetben – tette hozzá – „... a Népszövetségben határozottan ellenséges magatartással fog találkozni”.⁵⁶ Három hét múlva ugyanő már azt jelentette, hogy „Információim szerint Berthelot Bethlen gróf megtartása mellett nyilatkozott, tekintettel angol nagykövet sürgetett közbenjárására, amelyet olasz nagykövet támogatott”.⁵⁷ A teljes visszavonulás persze olyan nyilvánvaló vereség lett volna, hogy ezt Franciaország semmiképpen sem vállalhatta. De ezt nem is akarta. A magyar vezetők iránti rosszsallás valamiféle kifejezése, s esetleg a kormány átalakításának kiprovokálása továbbra is a francia diplomácia célkitűzései között szerepelt, legfeljebb nem olyan eltökéltséggel, mint februárban és március elején, s nem olyan egyértelműen Bethlen-ellenes éllel, mint akkor. Céljaikat – miként márciusban – továbbra is a Népszövetségen keresztül akarták elérni. Az ezzel kapcsolatos június eleji külügyminisztériumi feljegyzés azt javasolta, hogy – Csehszlovákia támogatását élvezve – Franciaországnak továbbra is ragaszkodnia kell a pénzügyi kontroll fenntartásához, s ha az angol, holland és svájci delegátus miatt a Pénzügyi Bizottságban ez nem lesz lehetséges, akkor a Népszövetség Tanácsa elé kell vinni az ügyet, ahol a kisanant többi képviselőjének a támogatására is számítani lehet. Franciaország ilyen magatartása – tartalmazta a feljegyzés – a magyar kormány helyzetét „érzékenyen meg fogja gyöngíteni, s esetleg még lemondásra is készteti”.⁵⁸ Bethlen megbuktatásáról vagy egyszerűen csak Bethlenről, akinek nevében egyébként ugyanezekben a napokban Scitovszky Tibor, a Hitelbank igazgatója szinte formális bocsánatot kért a történetekért Franciaországtól,⁵⁹ ez a feljegyzés már említést sem tett.

A Népszövetség Pénzügyi Bizottsága június 3-án és 4-én tárgyalta ismét a magyar ügyet. A márciusról mostanra halasztott döntés – amint ez várható volt – az angol és a holland, ill. a francia és a csehszlovák fél kompromisszumának jegyében született meg. Utóbbiak elfogadták a költségvetés minden tételre kiterjedő szigorú ellenőrzésének július 1-i hatállyal történő megszüntetését, előbbieket pedig hozzájárultak ahhoz, hogy az ország adósságainak fedezeteként lekötött állami bevételek kontrollja átmenetileg továbbra is megmaradjon, s hogy a népszövetségi kölcsönből még hátralevő 82 millió koronát Magyarország most ne kapja meg. Miután a francia álláspont nem győzött, vagy legalábbis csak részben győzött, a Quai d'Orsay eredeti előterjesztése értelmében Franciaország népszövetségi delegátusainak most kellett volna az ügyet a Tanács elé vinni. Az ülészen jelenlevő Briand azonban – a francia külügyi tisztviselők szerint valószínűleg Chamberlainnel összhangban – megelégedett annyival, hogy a Pénzügyi Bizottság döntését tár-

⁵⁶ OL K. 64. 1926 – 11/a – 227: Korányi 1926. márc. 25-i távirata Walkónak.

⁵⁷ Uo. 1926 – 11/a – 202. Korányi 1926. ápr. 15-i távirata a Külügyminisztériumnak. (Közl: Az ellenforradalmi rendszer ... 567–568.)

⁵⁸ AD IY 240. köt. 188–190. Note, 5 juin 1926.

⁵⁹ Uo. 185–187.

gyaló Magyar Albizottság június 8-i ülésén nyilatkozatban figyelmeztette Bethlent: a Pénzügyi Bizottság határozatát hiábavaló lenne úgy beállítani, mint a magyar kormány sikerét, hiszen a lekötött jövedelmek és a kölcsönhátralék népszövetségi ellenőrzése – ha lazább formában is – továbbra is megmarad. A kisantant jelenlevő képviselői (Beneš, Yovanovits és Titulescu) hasonló értelemben szólaltak fel. Ezek után a Magyar Albizottság tudomásul vette a Pénzügyi Bizottság előterjesztését.⁶⁰ A végső szót kimondó Tanács június 10-i ülésén – immár minden vita nélkül – ugyanígy járt el.⁶¹

A Népszövetség Tanácsa június 10-i ülésén második napirendi pontként a francia kormány június 5-i levelével foglalkozott, amely az „utóbbi években elburjánzott pénzhamisítások” elleni nemzetközi védekezés megszervezésére tett javaslatot.⁶² A francia kormány ezen javaslata eredetileg Beneš ötlete volt. A csehszlovák külügyminiszter Bethlent és belügyminiszterét, Rakovszkyt már január végén „végérvényesen kompromittálnak” tartotta, s a frankhamisítás ügyét közvetlen formában akarta a Népszövetség elé vinni.⁶³ A párizsi cseh követ útján ezért február végén azt az ajánlatot tette a francia kormánynak, hogy Csehszlovákia kész általánosságban felvetni a Népszövetség előtt a pénzhamisítás ügyét, s javaslatot tenni egy nemzetközi konferencia összehívására, amely a pénzhamisítások elleni védekezés lehetőségeivel foglalkozna. Ez – sugallta akkor a cseh követ – Franciaországnak jó alkalmat szolgáltathatna arra, hogy a Népszövetség előtt közvetlen formában is felvesse a magyarországi frankhamisítás ügyét.⁶⁴ Március 2-i válaszában Briand helyeslőleg vette tudomásul a csehszlovák kormány kezdeményezését, s megígérte a francia kormány „teljes támogatását”.⁶⁵ Nem tudjuk miért, tény azonban, hogy ilyen formában március elején ez a kezdeményezés végül is szóba sem került Genfben, s júniusban is csak úgy, hogy az ezzel kapcsolatos dokumentumokban Magyarországról és a magyarországi frankhamisításról szinte szó sem esett. Eredeti formájában és márciusban ez a kezdeményezés valószínűleg jelentősen növelte volna a magyar kormány belpolitikai nehézségeit, júniusban és ebben a „tapintatos” formájában azonban szinte tudomást sem kellett róla vennie. A javaslat általános és konkrét utalásokat kerülő jellege miatt Bethlen megehetette és megtette, hogy amikor Genfből hazatérve Peyer Károly az ellenzék nevében melléne szegezte a kérdést: miért nem védte meg a nemzetet Briand Magyarország ellen irányuló népszövetségi javaslatával szemben, a kérdésben foglalt vád és támadás elől azzal tért ki, hogy mivel a javaslatban „semmiféle utalás sincs Magyarországra”, „Magyarország . . . nem volt érdekelve ebben az ügyben”.⁶⁶ A francia javaslat eredménye egyébként – több éves bizottsági és szakértői tanácskozások után – végül is egy újabb nemzetközi szerződés lett, amelyhez Magyarország is csatlakozott.⁶⁷

⁶⁰ AD EZ H 74. köt. 82–84. Note pour M. Berthelot, 8 juin 1926.

⁶¹ OL K. 78. X–15. Résumé mensuel des travaux de la Société des Nations, juin 1926, 148–149.

⁶² Uo.

⁶³ AD IY 235. köt. 265. és uo. 236. köt. 169–170. A prágai francia követ 1926. febr. 2-i és 21-i jelentése.

⁶⁴ Uo. 237. köt. 23. Note pour le Président du Conseil, 1 mars 1926.

⁶⁵ Uo. 213. Briand 1926. márc. 2-i távirata a prágai francia követnek.

⁶⁶ 8 Órai Újság, 1926. jún. 18. Magyarország semmiféle pénzhamisítási ügyben nincs érdekelve. . .

⁶⁷ Ld. erre Berliner Tageblatt, 1927. jún. 23. Weltpolizei gegen Notenfälscher. Journal des Débats, 1927. okt. 11. Société des Nations és Pax, 1929. máj. 5. Une convention contre les faux monnayeurs.

A Népszövetség 1926 júniusi határozataival Franciaország lényegében napirendre tért a frankhamisítás fölött. A Quai d'Orsay Bethlent továbbra is felelősnek, sőt bűnrészességgel gyanúsítható és ebben a kérdésben szavahihetetlen politikusnak tartotta,⁶⁸ tudomásul vette azonban, hogy Anglia és Olaszország határozott kiállása miatt semmiféle politikai engedményre sem kényszerítheti. A népszövetségi kölcsön hátralevő részének 1927 tavaszi folyósítása s az állandó katonai ellenőrzés ugyancsak 1927 tavaszi megszüntetése (amelyet Chamberlain már 1926 márciusában megígért Bethlennek) elé Franciaország már nem gördített akadályt, s tudomásunk szerint nem is próbálkozott ezzel.

Napirendre tért és napirendre térhetett a frankügy politikai következményei fölött Bethlen is. Nem angol vagy magyar politikus, hanem a budapesti francia követség ügyvivője állapította meg ugyanis Briand-nak küldött június 11-i jelentésében a következőket: „A Magyarország pénzügyi ellenőrzését illető genfi határozatok itt nem okoztak nagyobb csalódást. A hivatalos sajtó úgy találja azokat, mint a kormány teljes győzelmét. . . . az ellenzéki újságok sokkal kevésbé hízelgő értékelései semmiféle izgalmat nem váltottak ki a szélesebb közvéleményben. Az általános vélemény az, hogy Bethlen gróf, aki szorult helyzetéből kimászva ezúttal ismét tanújelét adta közismert ügyességének, olcsón úszta meg az ügyet. Az «átlag magyar» ebből azt a következtetést vonja le, hogy mindent összevetve erősen ésszerűtlen lenne egy ilyen okos államférfi bukását kívánni.”⁶⁹

A nyár végére a rendszer hazai és külföldi magyar ellenzéke is felismerte, hogy Bethlen-ellenes harcuk újabb csatáját is elvesztették. A vereség egyértelmű beismerésének tekinthető, hogy Garami Ernő 1926 augusztus elején kihallgatást kért a párizsi magyar követtől, s a beszélgetés során kijelentette, hogy szeretne hazatérni és a szociáldemokrata parlamenti csoport élére állni.⁷⁰

A frankhamisítási botrány politikai szempontból tehát úgy zárult le, hogy a magyar kormány a helyén maradt, a kormánypolitika nem változott, s Magyarországgal szemben népszövetségi vagy más nemzetközi szankciókat voltaképpen nem alkalmaztak. Ennek oka pedig elsősorban Anglia, másodsorban Olaszország Bethlen-barát magatartása volt.

Игнац Ромшич: Франция, Бэтлен и венгерская подделка французского франка

В связи с возникновением накануне рождества 1925 года инцидента из-за подделки франка в Венгрии, первое французское реагирование (24 декабря) было следующее: несмотря на сомнительные обстоятельства, политические нападки на венгерское правительство являются нецелесообразными, а лучше продвинуть выяснение дел юридическим путем. А что касается добросовестности венгерского правительства, по крайней мере публично пока не следует в ней сомневаться. Эта французская позиция изменилась к середине января 1926 года. С тех пор все ярче выходил на передний план как политический колорит подделки, так и политическая ответственность венгерского правительства. В намерениях французской дипломатии к концу февраля фигурировалось даже

⁶⁸Ld. erre pl. a Clichant helyére kerülő új budapesti francia követ számára készített tájékoztatót és utasítást. (AD EZ H 51. köt. 49–54. Projet d'instructions pour le ministre de France en Hongrie, janvier 1927.)

⁶⁹Uo. 74. köt. 102–103.

⁷⁰OL K. 64. 1926 – 11 – 396. Korányi 1926. aug. 7-i jelentése Walkónak.

возможное свержение Бэтлена. Одной из важных причин модификации французской политики вероятной считаются поступки венгерского правительства, так как оно стремилось не к полному выяснению дел наоборот, пыталось замаять скандал. Этот процесс усиливался отрицательным отношением Малой Антанты, прежде всего решительностью Чехословакии против Хорти и Бэтлена, вместе с отрицательным мнением западно-европейской венгерской эмиграции и французских левых против Хорти и Бэтлена. Англия и Италия в дипломатическом смысле выступили защитниками венгерского правительства.

Важнейшим местом дипломатического столкновения был женевский дворец Лиги наций, где встретились и сторонники и противники венгерского правительства, то есть данного общественно-политического строя Венгрии. Заинтересованные и правомочные члены-государства Лиги наций в начале марта 1926 года должны были решать, между прочим и по вопросу освобождения или сохранения финансового контроля Венгрии. Конечным итогом — то есть отсрочкой решения — дипломатических столкновений в начале марта с точки зрения Франции это было поражением или до половины неудачей, а с точки зрения Бэтлена — победой или полу-победой за которую сражались прежде всего Англия, а во-вторых Италия и ковали ее для венгерского премьер-министра.

После мартовской сессии Лиги Наций в венгеро-французских отношениях опять началась новая фаза. Уже твердо зная, что за ним стоят и Англия и Италия, Бэтлен из полной дефензивы перешел на позицию осторожной оффензивы. А Франция осталась довольной с тем, что свое порицание выразила значительно меньшей эффективностью. Французское Министерство иностранных дел с середины марта месяца стало все меньше считаться и возможностью свержения Бэтлена.

Дело подделки франка было закончено и с точки зрения международной дипломатии и Франции на июньской сессии Лиги и Наций таким образом, что Франция и Чехословакия согласились ликвидировать строй, на все детали распространенный контроль венгерского бюджета; а Англия одобрила положение, по которому временно останется контроль государственного дохода, являвшимся покрытием долгов Венгрии; далее Англия пошла и на то, что Венгрия только позже получила 82 миллиона крон, которые остались для нее из кредита Лиги Наций.

Инцидент в связи с венгерской подделкой французского франка с политической точки зрения был закончен таким образом, что венгерское правительство осталось на своем месте, не изменилось правительственная политика и против Венгрии не были применены ни любые международные ни эффективные санкции Лиги Наций.

Ignác Romsics: France, Bethlen and Franc-Forgery

The first French state point (24th December) concerning the franc-forgery scandal in Hungary which had broken out before Christmas 1925 regarded unreasonable to attack politically the Hungarian government in spite of the suspicious circumstances but to urge to get to the truth by legal way and not to doubt — at least publicly — the *bona fides* of the Hungarian government. The French point of view altered to the mid January 1926. Since this time the political background of the forgery and the political responsibility of the Hungarian government got into the front. At the end of February Bethlen's occasional overthrow became an aim of French diplomacy. The reason for the modification of the French policy was possibly the fact that the Hungarian government did not strive for the full factfinding but rather for covering it up. But the definit anti-Horthy and Bethlen of the Little Entente and above all of Czechoslovakia and the same stands of the Hungarian emigration in Western Europe as well as of the French left could also contribute to it. The main supporters of the Hungarian government were Great Britain and Italy in diplomacy.

The main ground of conflicts between the forces for and against the Hungarian government and thus the actual social and political structure of Hungary was the *Palais des Nations* in Geneva where the concerned and the competent member states had to decide on the early March 1926. e. g. to free Hungary from under financial control or to hold it. The final result of the diplomatic clashes in early March the postponement of the decision was a defeat or a half-success for France and a victory or at

least partial success for Bethlen, what was gained by primarily Great Britain and secondly Italy for the Hungarian Premier.

After the March session of the League of Nations a new epoch began in the Franco–Hungarian relations. Being sure in the support of Great Britain and Italy Bethlen moved from total defence to a cautious offensive while France put, but with less effect, expression of its disapproval than before. The French Ministry of Foreign Affairs calculated less and less upon the overthrow of Bethlen after mid-March.

The franc affair was closed as far as the international diplomacy and France were concerned on the June session of the League of Nations so that France and Czechoslovakia agreed on lifting of the strict control for all issues of the Hungarian budget and Great Britain approved of the temporal maintenance of the control of national incomes locked up as coverage of Hungary's debts and of the referment of the reception of the remaining 82 million crowns of Hungary's loan from the League of Nations.

The franc-forgery scandal was finished politically so that the Hungarian government survived the policy of it did not changed and effective sanctions against Hungary were not introduced neither by the League of Nations nor by any other international way.

Nádorfehérvár (Belgrád) védelme 1456-ban
(Ellentétes nézetek vitája)

II. Mohamednek, a Hódítónak a belgrádi ostroma 1456 nyarán jelentős kortársi érdeklődést váltott ki, és azóta is a történészek nagy érdeklődésére számot tartó esemény maradt. Még három év sem telt el Konstantinápoly meghódítása óta, és ez az erődváros vált a további török terjeszkedés kulcsává Kelet-Európa felé.¹ Eleste megnyithatta volna az utat a törököknek Európa szíve felé, és ez minden bizonnyal megváltoztatta volna a világ történetének menetét.

Ismerve az ostromról szól források bőségét, azt hihetnénk, hogy a későbbi korok történeti kutatása számára csupán néhány fontosabb probléma és ellentmondás maradt. Ez azonban egyáltalában nincs így; csakúgy, mint más történelmi fordulópontok esetében, Belgrád ostroma állandóan új ellentmondó értelmezéseket vált ki. Ennek a munkának nem célja, hogy egy újabb részletes tanulmányt készítsen erről az eseményről, hanem ezen egymásnak ellentmondó nézetek elemzésére szánták. Ez magába foglalja a résztvevő csapatok méreteiről, Hunyadi és Kapisztrán szerepéről a védelemben és a magyar királyság báróinak tetteiről vagy inkább tétlenségéről szóló vitákat. Egy negyedik kérdéssel, a parasztnak az ostromban játszott szerepével már máshol foglalkoztam, és így ebben a munkában mellőzöm.²

Az állandó viták egyike a résztvevő hadseregek nagyságára vonatkozik. Ezekről a hadseregekről becsléseket kizárólag csak a résztvevők készítettek, és a legtöbb becslés propagandacélokat szolgált. Amikor egy hatalmas hadsereg kudarcot szenved, ellenfelének értéke és megbecsülése hatalmasat növekszik, és ezt nem hagyta figyelmen kívül az érintett ellenfél sem.

Semmi kétség nem fér ahhoz, hogy a török hadsereg ereje teljében érkezett Belgrád alá. A hadjárat előkészületei már 1455 ősztől megkezdődtek. A hadba hívó parancs szétfutott az ottomán birodalom minden szögletébe, és a különböző egységeket a

¹ A török történetírók ragaszkodtak ehhez az időtájt; *Tursun bey* In: *Thúry József*: Török történetírók. Török-magyarokori történelmi emlékek. (Budapest, 1896), 4 kötet, I: 77. Ld. még a renegát görög történész, *Kritobulos*: II. Mehemed élete. In: *Monumenta Hungariae Historica*. (Budapest, 1888), II/22; 140-141. Hogy mennyire igazuk volt, mutatja, mi történt a város eleste, 1521 után. Néhány rövid éven belül a törökök szétverték a magyar hadsereget Mohácsnál (1526), elérték Bécs városát (1529) és hatalmukba kerítették Buda városát (1541) ellenőrzésük alá hajtva a közép Duna-medencét másfél évszázadra.

² Cikkemben, *Peasants in Arms, 1437-1438 és 1456*. Hamarosan megjelenik In: *János M. Bak és Béla K. Király* (eds.), *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*. (Brooklyn College Press, East European Monograph Series), Vol. 3. (1982).

Konstantinápoly és Edirne között elterülő síkságon gyűjtötték össze. Ennek ellenére, mikor a hadsereg mozgásba lendült 1456 kora nyarán, nem egyetlen nagy tömegben mozgott. A csapatokat két nagyobb és feltehetőleg több kisebb csoportra osztották. Franz Babinger írásában „sűrű rajokban fokozatosan nyomultak előre délről Belgrád irányába”.³ Mivel semmiféle ellenállást sem vártak a balkáni népektől, így több útvonalon haladtak.

A török hadseregről készült nyugati becslések 150 000 és 400 000 katona között ingadoznak.^{3/a} Úgy tűnik azonban, hogy még a legalacsonyabb számok is túl magasak. Norman Tobias professzor egy 1980 májusában a kalamazooi (Michigan) XVI. Évenkénti Középkortudományi Konferencián tartott előadásában vizsgálta ezt a kérdést, és volt szíves rendelkezésemre bocsátani a kéziratát. Bár tanulmányában az arab hadseregek mozgását vizsgálta Konstantinápoly első, a nyolcadik század elején lejátszódott ostroma előtt, megállapításai helytállóak a preindusztriális korszak csaknem minden hadseregére. Adatai alapján az Európa déli szegélyéről hadba indulni képes katonák maximális száma nem haladhatta meg a 60 000–70 000-et. Ez nem elsősorban azon ellátmány korlátozott voltának volt a következménye, melyet egy hadsereg a felvonulási útvonalán szállítani tudott, vagy amelyet megvett vagy lefoglalt a vele érintkezésbe került lakosságtól, bár mindezeket figyelembe kellett venni. A legfőbb problémát az elegendő ivóvíz beszerzése jelentette az emberek és az állatok számára. Tehát akár egy ilyen méretű hadsereg mozgását is úgy kellett megtervezni, hogy kövesse a nagyobb folyók vagy folyamok útját, melyekből az ivóvizet biztosítani tudták. Erre a kérdésre a választ a Balkánon csupán a Duna adhatta. Azonban II. Mohamed számára a folyó követése hatalmas kitérőt és az értékes idő elvesztegetését jelentette volna.

Az egyetlen kiút ebből a dilemmából, mint azt a szultánnak is tisztán kellett látnia, a hadseregnek kisebb csoportokban, különböző útvonalakon való elküldése volt. Így tehát azt feltételezhetjük, hogy ő maga 60 000 emberével a Balkán-hegység északi lejtői mentén vonult, míg a hadsereg egy másik, talán 20 000 katonából álló része a déli oldalon haladt. A hadseregnek azonban az itt leírtaknál kisebb csoportokban kellett mozognia, és még így is csak néhány napos szünetekkel követhették egymást, nehogy kimerítsék a vízkészleteket. A csapatok egyszerűbb ellátásán kívül ez a felvonulási rend a török hadsereg keleti szárnyának a biztosítását is szolgálta a meglepetések ellen, amelyeket az oláh és az erdélyi fejedelmek okozhattak volna támadásaikkal, és elősegítette, hogy ellenfeleit megtartsa a feltételezések szintjén a főerejét illetően.

Azt a tényt is figyelembe kell vennünk, hogy a hadseregek (és ez alól a szabály alól a muzulmán hadsereg sem volt kivétel) mindenféle tábori kísérőket hordoznak magukkal. Természetesen nincs mód arra, hogy megismerjük ezen csoportok pontos méreteit, azonban egy teljesen spekulatív, 20% körüli becslés helytállónak tűnik. Egy ilyen nagyságú hadseregnek mindenféle kiegészítőkre volt szüksége, beleértve az igavonó és teher-

³ Franz Babinger: Mehemed der Eroberer und seine Zeit. (München, 1953), 153.

^{3/a}II. Mohamed adminisztratív és katonai reformjai közé tartozott a testőrség újjászervezése. 1456-ban erről a hadseregről azt írták, hogy 12 000 janicsárból és 8000 lovasból áll. A szpáhik számát 80 000-re mondták, és volt egy 40 000 fős tartalék is. Nicolai Jorga: Geschichte des Osmanischen Reiches. (Gotha, 1901), 2. köt., II. 7. Ugyanakkor, bár a birodalom egész hadseregét mozgósították 1456-ban, jó részét az albán Szkander bég ellen küldték, hogy távol tartsák őt Belgrádtól; Történelmi Tár, (Budapest), 2/1901; 193–194.

szállító állatok hajtóit, a felcsereket és borbélyokat, zenészeket és jóvendőmondókat, a vezérek személyes szolgálait és testőreit, vízfordókat és iparosokat, szajhákat és kerítőnőket, hozzáadva további 10%-ot a létszámukhoz. Amennyiben II. Mohamednek 70 000 embere volt, akkor kevesebb, mint 50 000 harccsal számolhatunk. Ez még mindig lenyűgöző erő volt, valószínűleg a legnagyobb hadsereg, amelyet összegyűjthettek a korabeli Európában, még ha méretei messze estek is a bejédt nyugatiak becsléseitől.

Bernhard van Kraiburnak, a salzburgi érsek kancellárjának egy levele (Bécs, 1456. augusztus 25.) is azt mutatja, hogy becslésünk közel áll a török hadsereg feltételezhető méreteihez. Kraiburg egy „megbízható tanú” (valószínűleg a bécsi hadtest egyik résztvevő katonája)⁴ beszámolójáról tudósít, mely szerint mintegy 100 000 török érkezett Belgrád alá. 21 hajójuk volt az élelmiszerszállításra a hadsereg számára a Dunán. Mintegy 4000–5000-re rúgott a halottak száma mindkét oldalon. Hunyadi csapatai, beleszámítva a védelemre szerződtetett zsoldosokat is, mintegy 10 000 főt tettek ki, és ezek fele vett részt a harcokban. A keresztény erők mintegy 70 000 főt számláltak, többségük azonban csak szemlélője maradt az ostromnak. Csupán tizenhárom ágyút zsákmányoltak a töröktől, beleértve az egyetlen nagyobb méretűt is.⁵

És még ezt a beszámolót is túlzottnak tekinthetjük. Amennyiben 100 000 ottomán katona érkezett Belgrád alá, és a velük szemben álló erő 16 000 körüli volt, akkor a 4–5000 halott valóban nagyon kevésnek tűnik. Másrészt viszont a Kraiburg informátora által említett hajók száma alábecslésnek látszik. Elképzelhető, hogy „a megbízható tanú” csupán a nagyobb hajókról számolt be, nem véve figyelembe a valószínűleg nagyobb számban jelen levő dereglyéket.⁶

Ez elvezet bennünket a védőereg méreteinek kérdéséhez. Amikor a nyugati résztvevők túlbecsülik a török hadsereg nagyságát, akkor természetesen egy kisebb számot mutatnak ki saját erőiknél a valóságosnál, hogy hangsúlyozzák saját érdemeiket (vagy a győzelem csodálatos természetét). Nagyon valószínűnek tűnik, hogy magát a várat nem védte több, mint 16 000 katona. A szemtanúk beszámolnak arról, hogy Hunyadi a törökök megérkezése előtt összegyűjtött a saját emberei közül mintegy 5000 védőt. Szilágyi Mihályt, a sógorát nevezve ki főléjük parancsnokul. Emellett Hunyadinak valószínűleg további 5000 ember állt a rendelkezésére az őt Belgrádba is elkísérő saját *bandériumából*. Tudjuk, hogy még legalább egy Koroghy (Korogyi) János bandériuma is

⁴ Több száz bécsi önkéntes harcolt Belgrádnál: A. L. G. Muratori: *Scriptores Rerum Italicarum*. (Milan, 1723–1751), 28 köt., XXIII: 59. Közéjük tartozott Johannes Goldener, ő lehetett Kraiburg „megbízható tanúja”. Ld. Thomas Ebendorffer von Haselbach: *Chronicon Austriacum* in Hyeronimus Pez, *Scriptores Rerum Austriacarum* (Lipsiae, 1721–1745) II: 880. Ld. még, Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. (Pest, 1852), 12 köt., II: 437.

⁵ Ebendorffer: *Chronicon* . . . 880.

⁶ Még ebben az esetben is nagy eltérések voltak a különböző beszámolók között. Például a résztvevő barátok egyike, Giovanni da Taglicozzo 200 török hajóról számolt be, melyek közül 64 volt tengerjáró gálya: A. R. P. Luca Wadding Hiberno: *Annales Minorum seu Trium Ordinum A. S. Francisco Institutorum*. (Florence, 1932 ed.), XII: 401. Egy másik barát, Nicholas da Fara alátámasztotta ezt az állítást In: *Stephanus Katona: Historia critica regum Hungariae* (Pest, 1790), 42 köt. XIII: 1067–70. Hunyadi maga azt írta III. Frigyes császárnak az ostrom után, hogy csapatai 20 nagy hajót foglaltak el; Haus-hof-und Staatsarchiv (Wien), Handschrift Blau, No. 8. Ld. még Teleki: Hunyadiak . . . , II: 412–4. A probléma a török hajók eltérő méretében rejlik, a kisebb hajók közül egységeket a megfigyelők besoroltak, másokat nem.

ott volt (Koroghy volt akkor Macsó (vagy Macva) bánja), és talán Kanizsai László, Rozgonyi Sebestyén és Joan Bastida magánhadseregeinek részei is. Egyetlen nyugati uralkodó vagy herceg sem küldött csapatokat, és sem a pápát, sem az itáliai város-államokat nem érdekelte annyira Belgrád védelme, hogy saját egységeket küldjenek. Giovanni da Capistrano ugyan nagy hévvel toborzott kereszteseket a védelemhez, de megkésve kezdett a toborzó hadjáratba. (Túl buzgónak bizonyult az olyan eretnekek „megmentésében”, mind Djurajd Branković, az öregedő szerb despota.)⁷ Úgy tűnik, hogy ezeknek a keresztes vitézeknek jelentős része késve érkezett Belgrádba, sőt egyesek jóval az ostrom után jöttek meg.⁸

Itt az jelenti az egyik problémát, hogy megkíséreljük megállapítani az egyes Belgrádnál megjelent bandériumok nagyságát. Nem volt meghatározott mérete ennek az alakulatnak, katonáinak száma tulajdonosának gazdagságától és befolyásosságától függött. Ráadásul ezek a magánhadseregek változtatták méreteiket attól függően, hogy milyen alkalom, illetve szükség volt a hadbabocsátásukra. Most tehát tudjuk, hogy Hunyadi 32 000 aranyforintot költött, a zsoldosokat is beleértve, az 1443-as hosszú hadjáratának bandériuma összegyűjtésére, és ennek kétszeresét az 1444-ben Várnában végződött hadjáratra.⁹ Nem tudjuk, hogy mennyit adott ki Belgrád ostroma előtt, de még ha maximális összeget feltételezünk is, mondjuk az 1444-es hadjáratnál felhasználttal egyenlőt, és ha egy felfegyverzett lovas fizetése 8–10 forint volt havonta, akkor aligha lehetett több, mint 6000 zsoldos katonája bandériumában. Ehhez hozzá kell adnunk az öt megegyezéses alapon szolgáló familiárisok számát. Még így is, hacsak Hunyadi nem kapott segítséget abból a különadóból, melyet az országgyűlés szavazott meg számára erre az alkalomra, de ennek semmi bizonyítéka nincs, saját hadserege egészen biztosan 10 000-nél kevesebb emberből állt.¹⁰

Egy másik problémát jelent Capistrano és az őt követő barátok által toborzott keresztések becsült száma. Bár egy alacsonyabb szám növelné a győzelmes csapatok

⁷ Ld. Történelmi Tár 2/1901/1: 187–8. Kapisztrán magyar hagiografusa, *Bölcskey Ödön* írta le a tevékenységét bírálattal nélkül, de nagyon alaposan, In: Kapisztránói szent János élete és kora. (Budapest, 1931), 3. köt., Id. II: 200. Ld. még *Petkó Béla*: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal. Történelmi Tár 2(1901) 161–222; In: 185–6.

⁸ Egy erősen megkérdőjelezhető magyarázatot ad *Elekes Lajos*: Hunyadi (Budapest, 1952), 447–9. Szerinte a keresztések lassú megérkezésének oka Belgrád alá a magyar főurak és a király Hunyadi-ellenes összeesküvése volt, akik nem akarták, hogy győzelmesen kerüljön ki a harcból. Egy sokkal valószínűbb magyarázatot találhatunk Juan de Carvajalnak, a Sancto Angeli érsekének, a pápa magyarországi legátusának a levelében, melyet 1456. június 14-én küldött Budáról. A legátus figyelmeztette Kapisztránt, hogy igen nagy számú keresztes gyülekezett össze Németországban, de késlekednek a Magyarországra indulással, mivel nincs még vezérük. In: *Petkó*: Kapisztrán . . . , 214–5.

⁹ *Teleki*: Hunyadiak . . . I: 316. Ld. még *Katona*: Historia critica . . . , XIII: 1067–71, és *Georgius Fejér*: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (Buda, 1844), 42 köt. Volume IX; Supplementa Genus, incunabula ac virtus Joannis de Hunyadi, 71–5.

¹⁰ A török történész, Seadeddin leírta, hogy Hunyadi 5000 embert küldött Belgrád várába az ostrom előtt: *Thury*: Török . . . , I: 153. Ez egybevág azzal a leírással, amelyet Bertrandon de la Brocquière adott a vár erejéről, in: *Ouvrage extrait d'un manuscrit de la bibliothèque nationale par le grand d'Aussy*. (Mémoires de l'Institut national, Sciences, morales, politiques, Paris, 1869), XII: 96. Sőt, megállapították, hogy Hunyadi toborzott magyar, cseh és lengyel zsoldosokat is, *Elekes*: Hunyadi, 450–1, és *Teleki*: Hunyadiak . . . , II: 423, megállapították, hogy Hunyadinak mintegy 10 000 katonája, akik a várban levőkkel együtt alkották Hunyadi 15 000 hadseregét.

érdemeit, ugyanakkor minden bizonnyal rossz képet adna Capistrano természetfeletti képességéről és rábeszélő erejéről. A ferencesek 30 000 katonáról beszéltek, akiket ők toboroztak Belgrád védelmére. A valóságban azonban soha senki nem adott pontos beszámolót ezekről az újoncokról. Akárhogyan is áll a helyzet, Kraiburg beszámolója nyilvánvalóvá teszi, hogy függetlenül attól, hány keresztes jelent meg Belgrádban, közülük csupán 8000 vett részt közvetlenül a harcokban. Ugyanakkor hiba lenne alábecsülni ezen paraszthadsereg hatékonyságát. Két egymástól független forrás, bár nem közölnek becslést ezen tömeg nagyságáról, lehetővé teszi, hogy kellőképpen értékeljük tényleges hozzájárulásukat a védelemhez.¹¹ Szilágyi Mihály, aki Hunyadi megérkezéséig az erőd kapitánya volt, kijelentette, hogy sohasem hitte volna, hogy ilyen sok hadra fogható ember található Magyarországon, ahogy hatalmas tömegüket látta tolongani a folyó partján, és Thuróczi János, a Hunyadi korszak történetírója örömmel állapította meg, hogy a dolyfős szultán, aki két hónappal Belgrád meghódítása után Budán akarta vacsoráját békében elfogyasztani, szégyenkezve kullogott el ezek előtt az egyszerű parasztok előtt.¹²

A keresztes hadsereg méreteire vonatkozó különböző becslések közötti eltérés megoldása abban a tényben is kereshető, hogy a keresztesek rajonként is érkeztek Belgrád alá (mint a szemtanúk beszámolnak róla), és folyamatosan jöttek az ostrom alatt és után. Hosszú idővel később, 1456 novemberében, amikor V. László király elég bátorságot gyűjtött össze, hogy megvizsgálja a belgrádi csata szétzúzott maradványait és még mindig a Belgrád védelmére rajokban érkező német keresztesek hatalmas tömege kísérté.¹³ Mindent összevetve tehát nagyon valószínű, hogy a 70 ezer embernél kevesebb vett részt a két oldalon a harcokban, közülük 45–50 ezer volt török katona, és 15 ezernél kevesebb a védő.

Nem lephet meg bennünket, hogy a győzők részéről, különösen Hunyadi János és a szerzetesek, meghatározó szerepet tulajdonítanak a csatában az erődnek. Ez különösen áll a résztvevő ferencesrendiekre, akik már ekkor előkészítették Kapisztrán boldoggá avatását. A keresztesek valóban nagy szerepe csak elősegítette ezt a célt. Kapisztrán kétségtelen bátorsága hitelt adott a tevékenysége körül keringő történeteknek. Azonban a jelentések tényleges beszámolóit szerint a körülmények az összes jelenlevőtől azt követelték, hogy mindent megtegyen, ami néha emberfeletti erőfeszítésnek tűnt.

Kapisztrán szerepét a történészek gyakran korábbi tevékenysége alapján értékelik, különösen az eretnekeket üldöző pápai inkvizitorként, és ez hiba. 1451-ben nevezték ki azzá. Egész bizonyosan nem érdekelte, hogy az utókor miként vélekedik majd róla. Emellett szerzetes társai sem voltak szégyenlősek abban, hogy kitalált elbeszéléseket adjanak az öreg férfi viselkedéséről és annak hatásáról az ostrom során az ellenségre.¹⁴ Kapisztrán egészen bizonyosan nem volt ugráló ifjonc, 1456-ban 71 éves volt. A ma-

¹¹ *Teleki*: Hunyadiak . . . , II: 423.

¹² *Joannis de Thuróczi*: *Chronica Hungarorum*, In: *Joannus Georgius Schwandtner*: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini* . . . (Wien, 1746 ed.), 2 köt., I: 273. Ld. még *Teleki*: Hunyadiak . . . , II: 412.

¹³ *Teleki*: Hunyadiak . . . , II: 417.

¹⁴ Ld. Tagliacozzo fantáziálását arról, hogy Kapisztrán világító nyílveszőket lőtt az arcából a törökökre és hogy olvasztott ólom hullott állítólag az égből a hitetlenekre; *Bölcskey*: *Kapisztránói* . . . II: 337. Fara megállapítása a Kapisztránt kísérő repülő angyalokról, amint a török vonalak ellen vonult az utolsó ütközetben, hasonló figyelmet érdemel; Uo., 338. Ld. egy hasonlóan előítéletekkel teli értékelést az időszakról pont ellenkező irányban, *Elekes*: Hunyadi . . . , 471.

gyar királyságba maga a király hívta meg 1455-ben az eretnekek (főképp husziták és ortodox keresztények) megtérítésére.¹⁵ Feladatát nagy odaadással és erővel végezte, valóban korát meghazudtolva. Juan de Carvajal kardinális, a pápa ausztriai, csehországi és magyarországi legátusa, akinek fő feladata a törökellenes hadjárat keresztesei toborzásának az ellenőrzése volt, igen nehezen győzte meg Kapisztránt, hogy támogassa erőfeszítéseit.¹⁶

Kapisztrán egészen 1456 februárjáig nem döntött a toborzó kampány mellett véglegesen. Amikor azonban megtette, nagy erővel teljesítette feladatát, és sikerre vitte azt. Bár magyarul nem beszélt, tolmácsainak sikerült lelkesedését a hallgatóknak átadni. Akármilyen törekeny és öreg is volt, körbeutazta egész Magyarországot (nem kis tett, ismerve az általában rossz utakat és közlekedési eszközöket)¹⁷ az önkéntesek keresésével. Hunyadi seregét úgy növelte meg, hogy a regrutákat valószínűleg Magyarország déli, fenyegetett részein gyűjtötte össze. Hozzájuk szerbek tartoztak, sokan közülük a török megszállta Szerbiából menekültek, igen sok magyar és néhány görög. (Belgrád városának jelentős görög népessége volt.) De jöttek keresztetek Németországból, Csehországból és Ausztriából is. A legérdekesebb a fegyelmük volt, ami tükrözte a szerzetesek saját fegyelmének szigorúságát. Az is lehetséges, hogy a törökellenes ügy népszerűségének jele is volt.¹⁸

Kapisztrán maga közvetlenül is részt vett a védelemben. Minden bizonnyal nem volt elég erős a harchoz, de jelenléte ösztönzőleg hatott. Először a Szalánkemén melletti kereszties tábor parancsnoka volt, majd Hunyadival a várba költözött. A végső csatában Hunyadi parancsai ellenére, mint arról a keresztiesek beszámolnak, Kapisztrán, úgy tűnik, jelentős szerepet játszott. Bár szerzetestársai, Tagliacozzo és Nicholas de Fara nem mérsékeltek magukat Kapisztránnak a győzelemben való része leírását illetően, szavaik igaznak tűnnek, amikor megfosztják Kapisztránt a feje körül repkedő harcos angyalok állítólagos megjelenésétől, amint a török vonalak ellen menetelt.¹⁹ Ez nyilvánvalóan túlzó képzelgéseik egy darabja volt, minden bizonnyal hátráltatta ügyüket az utókor történetészeinél. Akárhogyan is, úgy tűnik, hogy minden tény arra mutat, Kapisztrán fizikailag képes volt mindannak véghezvitelére, ami a barátok elbeszéléséből tényszerűnek látszik, és

¹⁵ Történelmi Tár 2 (1901): 187–88.

¹⁶ *Elekes*: Hunyadi, 445–46, azt mondja, hogy Kapisztrán vonakodása, hogy a toborzó kampányba kezdjen, és összeütközése Carvajal érsekkel ebben a kérdésben álláspontjaik eltérésében eredt. Elekes szerint Carvajal szándéka elsősorban a pápai érdekek képviselete volt, ezt pedig egy kereszties hadjárat elősegítette volna, mivel ez kiterjesztette volna a pápai befolyást a döntően ortodox vallású területekre. Kapisztrán viszont saját rendjének, a ferenceseknek az ellenőrzését akarta kiterjeszteni, és ebben a törekvésben egy kereszties hadjárat csupán kisebb szerepet játszhatott. Ez az értelmezés természetesen egy kicsit leegyszerűsítő az 1456-os valósághoz képest.

¹⁷ Ld. a 20-as jegyzetet.

¹⁸ A kereszties hadsereg összetételét sohasem kérdőjelezték meg. Katonái „fegyvertelen parasztok, kovácsok, szabók, kocsisok, mindenféle mesteremberek és diákok” voltak. Ebdorffer, in: *Pez*: *Scriptores* . . . , II: 880; „csak mesteremberek és egyéb szegények voltak jelen”. Magyar Történelmi Tár, 9 (1886): 65–6; „főképp nagy tömeg parasztot toboroztak”, Thuróczi, in: *Schwandtnner*, I: 167; „földművelők, szántóvetők és kapások . . .” Fara, in: *Katona*, *Historia critica* . . . , XIII: 1097; „nagyban toborozták őket Dél-Magyarországon” Történelmi Tár, 2 (1901): 215–6; „görögök tartoztak közéjük Belgrádból . . .” Tagliacozzo, in: *Wadding*: *Annales* . . . , XII: 401; akik különlegesen fegyelmezettek voltak. *Bölcskey*: Kapisztránéi . . . , II: 306–7.

¹⁹ Ld. 14. jegyzet. és *Wadding*: *Annales* . . . , 400, és *Katona*: *Historia critica*, XIII: 1090.

nem volt túl gyenge ahhoz, hogy a vár és a keresztések tábora között ingázzon. Határozott bátorságot és elhatározottságot mutatott az ostrom során. Az már egészen más kérdés, hogy nem ő volt az, aki egy személyben megmentette Belgrádot, mint azt kísérői állították.²⁰

Ezt a szerepet Hunyadinak kell adnunk. Bár itt most nincs tere annak, hogy részletesen leírjuk az ostrom előtti tevékenységét, mégis elég biztosnak látszik, hogy legjobb tudása szerint előkészítette az erődöt, és megérkezése előtt ellátta megbízható és keménykezü parancsnokokkal. Szilágyi Mihály kivételes tehetségű katona volt, aki egy más korban egy másik Hunyadiként vált volna ismertté. Egészen bizonyosan megfelelő ember volt a veszélyben. Mégis Hunyadi volt az, aki a védelem megszervezésével, a vízi blokád áttörésére tett bátor akciójával, az ostrom során a védőknek adott utasításaival Belgrád igazi hőségévé vált. Igaz, hogy Hunyadi csak azután lépett be az utolsó csatába, amikor a keresztések már áttörték a törökök vonalait. Az is igaz, hogy a keresztések a parancsát megszegve – hogy ne hagyják el a lerombolt földsáncokat – cselekedtek így. Viszont Hunyadi utolsó támadása nélkül a keresztéseket lemészárolta volna a török lovasság, és a csata menthetetlenül elveszett volna. Hunyadi volt tehát az a döntő személyiség az ostromban, aki nélkül Belgrád a törökök kezére jutott volna.

Ezzel eljutottunk vitánk utolsó kérdéséhez, hogyan viselkedett a magyar arisztokrácia a belgrádi ostrom alatt. Csaknem minden résztvevő és a későbbi történetírók egyetértettek abban, hogy az arisztokraták feltűnően hiányoztak. Hunyadi egy V. Lászlónak írott levelében megállapította, hogy csak Korogyi (János) volt jelen az ostromnál.²¹ De nem egészen ez volt az igazság. Antonio Bonfini megemlíti, hogy Kanizsai László ott volt²² és Joannes Thuróczi szerint Ujlaki is jelen volt.²³ Hunyadi szavai itt egy más okból látszanak fontosnak, elfelejti megemlíteni a királynak szóló levelében Kapisztránt. De még ha igaza is volt Bonfininek és Thuróczinak (és meglehet, csak azért emlékeznek meg Kanizsairól és Ujlakiról, hogy a családjaiknak szolgálatot tegyenek), ez még mindig azt jelentené, hogy a magyar arisztokráciát alkotó mintegy 50–60 családból csak igen kevés érezte, hogy bármi köze lenne az ostromhoz.²⁴ Ami még érdekesebb, V. László király bármiféle támogatásának hiánya, aki pedig a legtöbbet veszíthette, ha a törököknek sikerül elfoglalniuk az erődöt. A magyarok ifjú királya jelentős bátorsághiányról tett tanúbizonyságot, amikor a törökök első Belgrád elleni hadmozdulatairól megkapva a

²⁰ *Fügedi Erik*: Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai, Századok, (Budapest), 111 (1977): 871. Megvizsgálta Kapisztrán 1455. május 30. és 1456. július 2. közötti utazásait. Saját, Fügedi tanulmányára alapozott számításaim szerint közel 600 kilométert utazott a rossz utakon ebben az évben. Ez mindenképpen mutatja Kapisztrán állóképességét hetven évesen.

²¹ *Fejér*: Genus . . . , 223–5.

²² *Antonius Bonfini*: Rerum Hungaricarum decades . . . (Pozsony, 1744 ed.), decas 3, liber 5.

²³ *Thuróczi*, in: *Schwandner*, I: 167.

²⁴ *Elekes* magyarázatával szemben, mely szerint Hunyadi ellen összeesküdtek a nemesek és a király (korábban idézve), (In: Hunyadi, 441), van két megmagyarázatlan tény: az egyik az a királyi pápens, amely megerősíti Hunyadit a csata előtt a birtokaiban (*Teleki*, Hunyadiak . . . , II: 405). A másikat az a megújított szövetség jelzi, amelyet Hunyadi és legfőbb ellenség Cillei gróf kötött, és amelyet a király, Hunyadi közeli barátja és szövetségese, Vitéz János és Garai László, Ujlaki Miklós, valamint Pálóczi Mihály főurak garantáltak. Uo., II: 402–3.

híreket, elmenekült Budáról.²⁵ Ez azt jelentené, hogy az arisztokratákból a bátorság hiányzott, hogy szembenézzenek az ellenséggel? Lehet.

A történészek ugyanakkor azt nem hangsúlyozták a múltban, hogy a nemesség is ugyanilyen feltűnő mértékben hiányzott Belgrádnál. Megfelelő távlatba helyezve ezt a kérdést, kijelenthetjük, hogy az egész nemesség, beleértve az arisztokráciát, nem értette meg a török veszély nagyságát. Néhány főúr kivételével (főként, akiknek a birtokait közvetlenül fenyegette a török áradat), távol tartotta magát a küzdelmekről. Ez nem a gyávaságnak vagy a Hunyadi elleni összeesküvésnek volt a következménye (bár legalább három történetíró állítja határozottan különböző korokból az ellenkezőjét),²⁶ hanem a Magyar Királyság belső helyzetének.

Először is, a legtöbb arisztokrata család, a Hunyadiakat is beleértve, mélyen belebonyolódott a hatalomért folytatott küzdelembe a Zsigmond király 1437-ben bekövetkezett halála utáni interregnum idején. Ebben a harcban pillanatnyi előnyhöz jutott Hunyadi a fegyver és a diplomácia belátó alkalmazása révén. Hunyadinak a törökök elleni küzdelmét ezért ebben az összefüggésben kell szemlélünk. Ez a harc Hunyadi arisztokrata ellenfeleinek szemében elsősorban a Hunyadi-család birtokainak a védelmét jelentette. Csak másodlagosan tekintették a királyság védelmének. Sőt sok arisztokratának úgy tűnhetett, hogy Hunyadi a király hagyományos szerepét öltötte magára, akinek a feladata az ország védelme a külső ellenség ellen. Emlékeznünk kell arra, hogy Hunyadi V. László nagykorúvá válása után is megtartotta az ellenőrzését a királyi jövedelmek fölött, amikor már nem volt régens.²⁷ Amennyiben Hunyadi a királyság érdekeit a sajátja fölé helyezte volna (és ez egyáltalán nem volt olyan egyszerű, mint azt a későbbi történészek el akarják velünk hitetni), akkor azt sok kortársa bolond és természetellenes lépésnek tekintette volna. Ez persze nem mentség a magyar arisztokrácia viselkedésére. De a közelmúlt leegyszerűsítő érvelése sem állja meg a helyét,²⁸ mivel a jelen hazafias és nacionalista gondolkodását vetíti vissza a régmúltba.²⁹

Ami a kisebb nemesekeket illeti, ők azért maradtak távol Belgrádtól, mivel senki sem kérte őket, hogy jöjjenek. A magyar jog szerint a királynak áll jogában, hogy felhívjon a generalis exercitusra vagy a kisenemesség és a parasztság egyes tagjainak mozgósítására végveszély esetén. Ezt nem tette meg. Hunyadi megtett mindent a saját hatáskörén belül, felszólítva Erdély székelyeit és szászait, hogy csatlakozzanak hozzá Belgrádnál.³⁰ Nem tudjuk, hogy kötelezték-e őket. Tudjuk azonban, hogy Zsigmond király 1435-ös be-

²⁵ *Katona*: Historia critica . . . , XIII: 1059; A pápai legátus jelentette, hogy a király eltávozott egy rövid vadászatra a kíséretével együtt, és soha többé nem tért vissza Budára. Ld. még *Teleki*: Hunyadiak . . . , II: 409–10.

²⁶ *Elekes*: fentebb idézve; és *Thuróczi*, in: *Schwandtner*, I: 168; *Bonfini*, in: *Rerum Hungaricarum* . . . decas 3, liber 6.

²⁷ *Teleki*: Hunyadiak . . . , II: 330.

²⁸ Ld. *Elekes*: Hunyadi, 24. jegyzet.

²⁹ Csupán *Elekes* ragaszkodik ahhoz, hogy a király mozgósításra szólította fel a törökök ellen a kisebb nemesekeket 1456 áprilisában. De még ha ez lett volna a helyzet, a nemesség nem tudta volna, hogy hova kell mennie, a szultán valódi szándékait még Hunyadi sem ismerte, míg a török seregek be nem kerítették Belgrádot. Ilyen feltételek mellett illuzórikus lett volna azt várni a kisebb nemeseektől, hogy a védelemre összegyűlekezzenek.

³⁰ Hunyadi levele a szászokhoz. *Teleki*: Hunyadiak . . . , X: 526, 528.

számolója szerint a kismanesség egészében úgy el volt szegényedve, hogy a hadbavonuláshoz nem voltak meg a szükséges eszközei. Állapotuk az ezt követő huszonegy évben nem változott jelentősebben, és ez magyarázhatja, miért nem szólította a király fegyverbe őket.

Teljes mértékben tisztában vagyok a tanulmányomban felsorolt érvek kísérleti jellegével. Mindazonáltal ösztönözheti a további kutatásokat, és elősegítheti az események jobb megértését.

Fordította: Váradi László

Elmélet és módszertan

D. F. MARKOV

A történeti-komparatív és a komplex kutatási módszerek a társadalomtudományokban

A közép- és délkelet-európai népek története
és kultúrája tanulmányozásainak tapasztalataiból

Bevezetés

Ezt a cikket a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében végzett munkám gyakorlata sugallta. Ebben az Intézetben dolgozom megalapításának első éveitől (1948 óta). Annak idején az Intézet neve Szlavisztikai Intézet volt, majd 1968 után átalakították – feladatai közé sorolták a balkáni népek tanulmányozását is. Az Intézet kezdettől fogva komplex tudományos intézményként tevékenykedik, történészek, nyelvészek, kultúrákutatók, irodalomkutatók és néprajztudósok dolgoznak itt együtt.

1969 júniusában megbíztak a Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet igazgatói teendőinek elvégzésével. Az Intézet addigra (húsz évvel létrehozása után) alapjában véve megoldotta a tevékenységi körének megfelelő káderutánpótlás problémáját. Addigra már jelentős számban végeztünk el és adtunk ki olyan kutatásokat, amelyek a tudomány fejlődéséhez jelentős mértékben járultak hozzá.

Az Intézet már a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején megkezdte Bulgária, Lengyelország, Csehszlovákia és Jugoszlávia történelmét összesítő sok kötetes munkák előkészítését, amelyeket hozzávetőlegesen 10–12 év folyamán jelentettünk meg. Később, az 1970-es évek elején ezt a jelentős sorozatot egészítette ki Magyarország, illetve Románia történelme. Emellett az intézeti kiadványok könyvespolcán sorakoznak a bolgár, a lengyel, a cseh és a szlovák irodalom történetével, illetve a jugoszláviai népek irodalmának történetével foglalkozó kötetek.

Országunkban ezek az első összegző marxista művek az említett országok történelméről és irodalomtörténetéről. Figyelembe kell venni, hogy közülük többet akkor adtunk ki, amikor még magukban az országokban sem írták meg marxista szempontból a népek történetét. Műveink ösztönözték az ilyen jellegű munkát, elősegítették a baráti kapcsolatok létrejöttét és az együttműködés megeremtését.

Az általunk tanulmányozott országok történelmének és irodalmának megismerésére, nyelvének elsajátítására törekedtünk: arra, hogy mindenki váljék a maga területén magas szintű képzettséggel rendelkező szakemberré. Ez volt a legfőbb követelmény, mely a kutatás tárgyát képező ország részletes, valóban mély ismeretét jelentette. Az említett összegző művekkel egyidejűleg jelentős számban folytak egy-egy országot részletesebben bemutató kutatások is: – tanulmányok, egyéni monográfiák, egy-egy országra vonatkozó tanulmánykötetek.

Az ismeret- és anyaggyűjtés intenzív folyamata is folytatódott. Ez a munka önálló jelentőségre is szert tett, mindazonáltal a szélesebb körű szintézishez vezető útnak is egyik szakasza volt. Reális alap jött létre azokra az új feladatokra való áttéréshez, amelyek megoldásának szükségességét az Intézetnek, mint komplex tudományos intézménynek a struktúrája eleve determinálta. Bizonyos fokú közeledés a különböző tudományágak művelői között az Intézet tevékenységének kezdetétől létrejött: munkáikat olyan közös kiadványokban jelentettük meg, mint például az „Ucsonuje zázpiszki” volt: az előzőekben említett több kötetes országtörténetekben a kultúrával foglalkozó fejezeteket irodalomkutatók, művészettörténészek és más szakemberek készítették. De ezek csupán a kezdetek voltak, méghozzá egy-egy országra korlátozva. Át kellett térni a széles területeket átölelő történeti–összehasonlító kutatásokra.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Elnöksége 1970. június 18-i határozatában kijelölte a Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet tudományos tevékenységének fő irányait, amelyekkel összhangban új szervezeti egységeket hoztunk létre. Azóta kutatásaink gyakorlatilag felölelik Közép- és Délkelet-Európa történetének és kultúrájának problematikáját, ami magától értetődően szélesebb a

szlavisztikánál és a balkanisztikánál is, melyek kétségkívül beletartoznak az említett széles keretekbe, mivel önmagukban is komplex tudományágat képeznek.

Ilyenképpen a IX. ötéves terv kezdetére (1971) szervezetileg és lényegében tudományos szempontból is felkészültünk a történeti-összehasonlító és komplex kutatásokra való áttérésre. Az áttérés tényleges folyamata nehéz ügy volt, komoly nehézségek leküzdésével párosult. Le kellett küzdenünk a tudományos munkatársak egyéni igényein alapuló ösztönös tervezés koloncát, le kellett döntenünk egy sajátos pszichológiai gátat – az egyes tudósok zárkózottságát, azt a szokásukat, hogy mindent a saját választásuk és belátásuk alapján készítsenek.

Fokozatosan tértünk át a programot kijelölő, célirányos tervezésre, amely megköveteli az erőfeszítések fő irányokra való összpontosítását. Ez egyáltalán nem zárja ki annak szükségességét, hogy számoljunk az egyes tudósok személyes érdekeivel, pontosabban azokkal a lehetőségekkel, hogy a lehető legnagyobb mértékben járuljanak hozzá a felvetett problémák megoldásához. Nem jelenti azt sem, hogy abszolút mértékben csak a kollektív kutatásokra orientálódunk, habár természetesen ezek a kutatások dominálnak. Bizonyos kérdésekben fontosak az egyéni monográfiák és tanulmányok; fontosak a forráspublikációk, a jól megalapozott információs szolgálat, etc.

Ahhoz, hogy megalkossuk a történeti-összehasonlító és komplex kutatások konkrét tervét, tudományosan meg kellett alapozni ezen kutatások elveit. Élesen vetődtek fel az ilyen jellegű kutatások módszertanára és gyakorlatára vonatkozó kérdések. Ezekről a kérdésekről, amelyek az Intézet általános koncepciójához kapcsolódnak, többször tartottam előadást én is, más vezető kutatók is, történészek, művészettörténészek, irodalomkutatók, nyelvészek. Előadásainkban és tanulmányainkban a történeti-komparatív és komplex kutatásoknak a társadalomtudományokban elfoglalt helyéről és jelentőségéről, a kutatások típusairól volt szó. Az említett módszertani problémák kidolgozása, amely ma is tart, kétségkívül elősegítette azt, hogy nálunk az Intézetben hamarabb áttérjünk az ilyen jellegű kutatásokra. A IX. ötéves tervidőszak (1971–1975) intézeti tervét e kutatások gyakorlati megvalósításának kezdeteként lehet tekinteni.

Azokban az években már nekem is voltak bizonyos személyes tapasztalataim. Az 1960-as évek elején együtt dolgoztam egy irodalomkutatókból, különböző irodalmakat ismerő szakemberekből álló tehetséges és akkor még fiatal kollektívával (bizony, azóta eltelt húsz év!). A közép- és délkelet-európai országokban a 19. század végén és a 20. század első harmadában kibontakozó forradalmi irodalmak általános, közös vonásait és nemzeti sajátosságait kívántuk tanulmányozni. Kutatásaink elvi fontosságú következtetésekre vezettek rá bennünk az irodalom fejlődésének, mindenekelőtt a szocialista realizmus kialakulására és fejlődésére vonatkozó általános törvényszerűségeivel kapcsolatban és azoknak a nemzeti és egyéni alkotói formáknak a sokrétűségével összefüggésben, amelyeken keresztül végbe mentek ezek a tipológiai folyamatok.

Később megkíséreltem, hogy az egyes irodalmakra vonatkozó megfigyeléseim eredményét a „Genezis szocialiszticesszko realizma. Iz opüta juznoszlavjanszkij i zapadnoszlavjanszkij litjeratur” (A szocialista realizmus genezise. A délszláv és nyugati sláv irodalom tapasztalataiból – 1970.) című könyvemben összegezzem. Ez a könyv összehasonlító-tipológiai munka. Habár a könyv irodalmi anyagra épül, a tudományos elemzés elvei alkalmazhatók a társadalom történetének szélesebb körű tanulmányozásánál is. Mindenesetre arra törekedtem, hogy a nagy kollektív kutatások megszervezésének folyamatában szerzett tapasztalataimat felhasználjam, és ez segített nekem.

A tudományos eszmék, miután belső meggyőződéssé válnak, nemcsak az értelmet, hanem az érzelmet is megragadják. Számos alkotói vita volt nálunk, jelenleg is folyik néhány ilyen. Voltak keserű kudarcaink is, de a sikerek mindig mély elégtételt váltottak ki. Az elért eredmények új, még nehezebb munkák elvégzésére sarkalltak bennünket. A IX. és a X. ötéves terv folyamán (1971–1980) már jelentős történeti-komparatív és interdiszciplináris jellegű kutatásokba is belefoglunk, mely kutatások közül az alábbiakban¹ is megnevezünk néhányat. Ezek az intézetünkben elvégzett kutatások természetesen általános tudományos jelentőséggel is bírnak. Éppen ebből indultam ki, amikor tanul-

¹ Az Intézet tevékenységéről teljesebb körű áttekintést – beleértve az új irányzatokat is – adnak az olvasó számára a következő kiadványok: „Insztitut szlavjanovegyenyija i balkanisztiki AN SzSzsZR. 1947–1977. – „Nauka”, Moszkva, 1977.; Kompleksnütje problemü isztorii i kulturü narodov Centralnoj i Jugo-Vosztocnoj Jevropü. Itogi i perspektivy iszszle dovanij. – „Nauka”, Moszkva, 1979.

mányomban ezekkel a kutatásokkal foglalkozom. Természetesen nem érem be ennyivel, és bemutatok egyéb – nézetem szerint érdekes – kiadványokat is. Célom az, hogy elősegítsem egy rendkívül fontos tudományos irányzat további fejlődését.

A történeti–komparatív és a komplex kutatási módszer jelentőségéről, intenzív fejlesztésük szükségességéről az SZKP XXV. kongresszusán is szó esett. A kongresszusi beszámoló így fogalmazott: „Az általános elméleti, az alap- és az alkalmazott tudományok gyümölcsöző kutatásainak új lehetőségek nyílnak a különböző tudományok találkozási pontjain – például a természet- és a társadalomtudományok határain. Ezeket teljes mértékben ki kell használni.”²

Az SZKP XXVI. kongresszusára készült ismert dokumentumban „A Szovjetunió gazdasági és társadalmi fejlődésének fő irányvonalai az 1981–1985. években és az 1990-ig terjedő időszakban” ismételten hangsúlyozta a komplex kutatási módszerek továbbfejlesztésének szükségességét. Az utóbbi években ezek mindinkább munkánk gyakorlati részeivé válnak.

Ez az irányzat – a történeti–komparatív és komplex kutatási módszerek alkalmazása – az utóbbi időben kezdett elterjedni a szovjet társadalomtudományban. Még nagyon sok benne a bizonytalan és az eldöntetlen, mind az elmélet és a módszertan terén, mind az egyes tények és jelenségek konkrét elemzési módszereinél; jellemző, hogy gyakran találkozunk a fogalmak és kifejezések megkülönböztetés nélküli használatával. Ezért szükséges, hogy meghatározzuk álláspontunkat bizonyos általános elvek és problémák tekintetében.

A történeti–komparatív és komplex (interdiszciplináris) kutatási módszerek a kor gyakorlati feladataihoz kapcsolódnak, magának a tudománynak belső logikájából alakulnak ki, a tudományéból, amely szüntelenül tágítja a megismerés határait, s a jelenségek lényegének alapos feltárására, a társadalmi haladás törvényszerűségeinek feltárására törekszik nemcsak nemzeti, de nemzetek közötti szinten is. E módszer alapját a társadalmi jelenségek rendszerszerűségének, belső fejlődésük és az egyetemes kapcsolatok dialektikájának megértése alkotja.

Az összehasonlító–történeti és a komplex kutatási módszerek közös vonásokkal rendelkeznek, mindazonáltal ezek a kutatási módszerek két típusát alkotják, amelyek mindegyikének megvannak a maga sajátosságai. A későbbiek folyamán részletesebben kitérek ezek mindegyikére. Addig csupán megjegyzem, hogy az első csoportba tartozó kutatások általában egy tudományág – történelem, irodalomkutatás, nyelvtudomány etc. – eszközeivel és keretein belül valósulnak meg. Fő céljuk – a jelenségek kapcsolatainak tanulmányozása vagy azonos körülmények között lejátszódó, azonos típusú folyamatok összegző jellemzése. Az interdiszciplináris (komplex) kutatások is tartalmaznak összehasonlító elemzést, de megkülönbözteti őket a különböző tudományágak integrációja.

Az említett kutatások módszertani alapjául Marxnak a társadalmi–gazdasági formációkról szóló tanítása szolgál, amely megmutatta azoknak a szubjektivisták elképzeléseknek a tarthatatlanságát, amelyek a társadalmat a véletlenek halmazának tekintik, Lenin szavaival: „Marx megmutatta az utat a történelemnek, mint egységes, roppant sokoldalúságában és ellentmondásosságában is törvényszerű folyamatnak a tudományos tanulmányozásához.”³ Ezeket a törvényszerűségeket figyelembe véve Lenin „az ismétlődés általános tudományos kritériumáról” beszélt. Ezt írta: „Az anyagi társadalmi viszonyok elemzése (. . .) nyomban lehetővé tette, hogy észrevegyék az ismétlődéseket és szabályszerűségeket, és általánosítsák a különböző országok viszonyait egy alapfogalomban, a t á r s a d a l m i a l a k u l a t alapfogalmában. Csak ez az általánosítás tette lehetővé, hogy a társadalmi jelenségek leírásáról (és az eszmény szempontjából való elbírálásukról) áttérjenek a jelenségek szigorúan tudományos elemzésére, amely például azt emeli ki, ami az egyik kapitalista országot a másiktól megkülönbözteti, és azt vizsgálja, ami valamennyiben közös.”⁴

Az ismétlődés törvénye minden társadalmi jelenségre vonatkozik, ezen belül természetesen az ember szellemi tevékenységének olyan különleges szférájára is, mint a művészeti kultúra, ahol az érték-mérő a művek megismételhetetlensége. Hiszen a kérdés lényege éppen annak megállapításában rejlik, „mi az, ami . . . megkülönbözteti” és „ami . . . közös”, az egységes egész e két oldala dialektikus kapcsolatának megértésében. Az ismétlődés Lenin szerint egyáltalán nem jelenti egy minta másolását vagy

² Az SZKP XXV. kongresszusa, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976., 86.

³ V. I. Lenin Összes Művei, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971., 26. kötet, 51.

⁴ Ua., 1. kötet, 1963., 126.

valamilyen már meglevőnek a közvetlen utánzását. Arról van szó, hogy a különböző országok történelmének folyamatában törvényszerűen megjelennek azonos, ugyanolyan típusú tendenciák. Ezek a tendenciák egymástól függetlenül jelenhetnek meg, akár szinkronban egymással, akár időbeli különbséggel. Ezek a tendenciák képezik az összehasonlító elemzés tárgyát, amely arra szolgál, hogy összegezze az egyes országokban tapasztalható jellemző eseményeket, és elvezessen az egyetemes társadalmi–kulturális haladás legáltalánosabb törvényszerűségeinek, történeti fejlődése alapvető tendenciáinak feltárásához.

Ugyanebbe a sorba tartozik az általános és a nemzeti–sajátos viszonyára vonatkozó kérdés. A legfontosabb módszertani elv az, hogy lássuk ebben a viszonyban az egységet, és feltétlenül ebből induljunk ki. A gyakorlatban azonban gyakran találkozunk ennek eltorzításával. Ellenfeleink a nemzeti érzéseket kihasználva, az általános törvényszerűségeket ellen lépnek fel: azt bizonygatják, hogy az általános elfedi a nemzeti sajátost, és erre azért van szükségük, hogy az objektív történeti fejlődésről torz képet fessenek, ráerőszakolják saját szubjektivisták nézeteiket.

Másrészt az általános abszolutizálása merev sémára és dogmatizmusra, a jelenségek valós természetének eltorzítására vezet. A dogmatikus mindent tud előre: az általában helyes álláspontokkal oprálva nem látja azok konkrét formákban való megjelenését, a történeti–kulturális fejlődési folyamatot sztereotípiákkal és etalonokkal aggatja teli. Adott esetben nem veszi figyelembe az általános és a sajátos egységét, lényegében nem vesz tudomást az egységes egész két oldala között fennálló rendszertani kapcsolatáról.

A jelenségek rendszertani megközelítése a legfontosabb módszertani elv, amely a legközvetlenebbül kapcsolódik ahhoz, a kutatási módszerekhez, amelyekről beszélünk. Ennél is tovább menve azt mondhatjuk, hogy az interdiszciplináris (komplex) megközelítés nem egyéb, mint a rendszertani megközelítés meghatározott fajtája.

Mint ismeretes, századunk a tudományágak közötti éles differenciálódás, ugyanakkor pedig a tudományos ismeretek szintézisére való törekvés jellemzi. Ez utóbbi tendenciát a bonyolultan szervezett objektumok-rendszerek elemzésének feladata határozza meg. Minthogy a rendszerek nem az elemek mechanikus egyesítését, nem egyszerű összegezésüket jelentik, hanem meghatározott egységeket, az egymással kapcsolatban levő elemek integrált egységét, a tudományos elemzés is, természetesen, az általa vizsgált objektumoknak mint egységes egésznek a lényegét kívánja feltárni. Tehát az adott történelmi reálfolyamatokra vagy kulturális jelenségekre irányuló komplex kutatások nem egyszerűen a különböző tudományok által elért eredmények egyszerű rögzítését jelentik, hanem ezeknek az egységes egészt képező jelenségeknek a minőségileg új jellemzését.

De hogyan érhető el a tudományos ismeretek ilyen szintézise? Hiszen a komplex kutatásokban különböző tudományágak képviselői vesznek részt, melyek közül bármelyik is nemhogy elvesztené sajátosságát, hanem éppen ennek köszönhetően hozzájárulhat a közös probléma megvilágításához. Az alábbiakban, munkánk gyakorlatára támaszkodva, igyekszem bemutatni a különböző tudományágak közötti együttműködés mechanizmusát. Itt csupán azt szeretném hangsúlyozni, hogy az ebben tevékenykedő kutatók mindegyike mintegy közös startvonalról kell, hogy elinduljon, olyan általános tervvel kell, hogy rendelkezék, amely az egész kutató kollektíva feladatát megfogalmazza. Ebben az esetben minden egyes kutató érzi a kollektívával fenntartott kapcsolatát, egységes célkitűzését a különböző eszközökkel megvalósítandó kutatások során.

A tapasztalatok arról tanúskodnak, hogy az összehasonlító–tipológiai és a komplex kutatások folyamán döntő szerepet játszik a történetiség elve. Saját gyengeségét árulja el az a kutató, aki erről megfeledkezik. Ismeretes, hogy Nyugaton az interdiszciplináris kutatási módszerek viszonylag széles körben elterjedtek. Kísérleteznek például azzal, hogy a történetkutatás folyamán más tudományágak – szociológia, etnográfia, pszichológia, matematika, filológia etc. – fogásait is felhasználják. De ezek a kísérletek mindenképpen sikertelenek maradnak, mert ezek a tudósok messze állnak a társadalom történeti fejlődésének objektív törvényeitől. K. Sz. Gadzsijev és N. V. Szivacsov szovjet kutatók joggal írják: „A burzsoá interdiszciplináris történettudomány alapvető fogyatéksége abban rejlik, hogy elveti vagy legalábbis nem veszi észre a világ egységének és sokféleségének legfontosabb elemét, nevezetesen annak forradalmiságát. Az elméletben így a történelmi haladás egyes perifériák alkotórészeinek pontosabb mennyiségi mutatói által elfátyolozott eklektika jön létre.”⁵

⁵K. Sz. Gadzsijev, N. V. Szivacsov: O mezdiszciplinarnom podhode v szovremennoj burzsuaznoj isztoriografii SzSA. – „Novaja i novejsaja isztorija”, 1980/6. sz., 81.

A szovjet tudomány következetes történetiségre törekszik, és mindenekelőtt éppen itt határolódik el élesen a burzsoá tudománytól. Mi a társadalom történetében lejátszódó formációképző folyamatokból indulunk ki, számot vetünk a rendszeralkotó jelenségekkel, fejlődésükkel; ez a nézőpont a mi történeti – komparatív és komplex kutatási módszereink egységes kiindulópontja és feltétele.

Ezeknek a kutatási módszereknek a modern tudományban elfoglalt helye és jelentősége felbecsülhetetlen. Elősegíti a társadalmi és művészeti haladás tartalmára és megkülönböztető vonásaira, a nemzeti és a világtörténeti fejlődés kapcsolatára vonatkozó bonyolult kérdések megoldását. Milyen kritériumokkal lehet például meghatározni azt, hogy egy-egy nép vagy ország mivel járult hozzá az egyetemes kultúrához? Egy ilyen kérdésre nem lehet egyértelmű választ adni. Ennek megoldását mi a társadalom mozgásának haladó jellegét meghatározó általános tipológiai tendenciák feltárásának útján közelítjük meg. Ebben a mozgásban fő szerepet játszik a humanizmus fejlődésének folyamata.

Mindezeket és más problémákat részletesebben különböző anyagok alapján a következőkben szeretném megvilágítani. Ezzel együtt konkrétan elemzem majd a kutatási módszerek két típusának, az összehasonlító – történeti és a komplex módszerek sajátosságait.

I. A történeti-összehasonlító módszer: lényege, alkalmazásának útjai és formái

1.

A történeti vagy kulturális folyamat összehasonlító kutatási módszere két aspektust foglal magába, egyrészt a közvetlen (kontakt) kapcsolatok és hatások, másrészt pedig a tipológiai jelenségek tanulmányozását. Időnként ezt a két aspektust – nézetem szerint hibásan – szembeállítják egymással: egyes tudósok az összehasonlító módszerhez csupán az első aspektust vonatkoztatják, és a másodikat ezen kívülállónak tartják, míg más kutatók éppen fordítva szemlélik ezt a kérdést. Mi úgy véljük, hogy az említett két aspektus egyikének sincs értelme a történeti-összehasonlító kutatási módszeren kívül.

A történelmi és a kulturális kapcsolatokról a Szovjetunióban is, más országokban is sok cikket és könyvet írtak a rokon népek közötti kapcsolatokról. Nyilvánvaló, hogy ezeket a népcsoportokat kutatásaink során mindig fontos irányjelzőként kell tekintenünk.

A társadalmi-kulturális kapcsolatok: történelmi kategória. Magukon viselik koruk bélyegét, és ez meghatározza sajátosságaikat, következésképpen pedig tanulmányozásuk útját is. Nyilvánvalóan meg lehet írni egy népnek a többi néppel fenntartott kapcsolatait történetét. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a történeti fejlődés egyenletlenségeinek következtében a tipológiai folyamatok és különösen az egyes népek között kialakuló társadalmi-kulturális kontaktusok időben egyáltalán nem mindig esnek egybe: nem mindegyik nép haladja túl ugyanakkor az azonos társadalmi formációk stádiumát, egyesek ezeket korábban, mások későbbben lépik át. Ezért lehetőség van arra, hogy egy nép a nálánál előbbre tartó másik népek nem a jelenlegi, modern, hanem a korábbi tapasztalataira támaszkodjon. Minden a népek történeti fejlődésének sajátosságától függ, amely meghatározza belső szükségleteiket és a népek közötti kapcsolatok jellegét.

A népek közötti kapcsolatok különös intenzitással jelentkeznek a nagy történelmi és kulturális események periódusaiban. Ezzel összefüggésben rendkívüli érdeklődésre tarthatnak számot Oroszországnak a közép- és délkelet-európai népekkel fenntartott kapcsolatai. Példaként említsük meg e kapcsolatok három csomóponti periódusát.

Cirill és Metód missziója Nagy-Morvaországban, a szláv abc létrehozása – korszakos jelentőségű esemény, amely kiemelkedő szerepet játszott az összes szlávok sorsában. A tanítványaik által Bulgáriában kibontakoztatott tevékenység valójában a történelembe való gyakorlati bekapcsolódást hozta magával: elősegítette a szláv írásbeliség elterjedését a régi Oroszországban. Ezekről a tőlünk oly távol eső időkben létrejött kapcsolatokról számos tudós írt a múltban, sokat és meggyőzően írnak erről a szovjet és a külföldi medievisták is.

Más jellege van a szláv népek nemzeti újjászületésének időszakában létrejött kapcsolatoknak. E népek közül számosan évszázadokon keresztül idegen elnyomás alatt éltek, s ennek eredményeként gazdasági és kulturális fejlődésük lelassult. Az újjászületés számukra egybek között azt jelentette, hogy bepótolhatják az elmulasztottat, legyőzhetik történelmi elmaradásukat. Felgyorsult a gazdasági és szellemi fejlődési folyamat, amely rendkívül jellemző volt a 18. század végére és az egész 19. századra.

Ebben a folyamatban a legjelentősebb tényezőként jelentkeztek az akkorra már gazdag oroszországi tapasztalatok. A határokon túli szláv népek történelmének és kultúrájának tanulmányozását egyáltalán nem lehet úgy elképzelni, hogy figyelembe ne vennénk kapcsolataikat Oroszország demokratikus közgondolkodásával, amelynek hatása szerves és tartós volt. Ezek a népek maguk is megtették minden lehetségest azért, hogy az említett kapcsolatokat megszilárdítsák. Ismeretes például, hogy a felvilágosodás korában számos bolgár író tanult orosz tanintézményekben, igyekezett elsajátítani mindazt, ami népe számára hasznosnak tűnt. Amikor a 19. század negyven-hatvanas éveiben felléptek, Oroszország 18. századi kulturális tapasztalataira is hivatkoztak, minthogy Oroszország sokkal korábban végigjárta a kulturális fejlődés törvényszerű szakaszait, és ezeket „be kellett hozni”, következésképpen az említett fejlődési szakaszokat a lehető legrövidebb idő alatt kellett bejárni. Természetesen maguk ezek a fejlődési szakaszok, a különböző áramlatok nem tűntek ki sokrétű differenciáltságukkal – az egyik hamar átadta helyét a másiknak, és nem volt ideje arra, hogy kellő teljességgel kialakuljon és érvényre jusson. Mindez természetesen felettébb sajtóságot, megismételhetetlen jellegű kölcsönzött a társadalmi és kulturális életnek.

A szláv népek újjászülésének időszaka a nemzeti függetlenségért, a nemzeti önrendelkezési jogért vívott harc korszaka volt. Ez a harc kiemelkedő társadalmi és kulturális személyiségeket termelt ki, akik népeikkel együtt hőiesen küzdöttek az elnyomók ellen. Ilyen körülmények között még más népek tapasztalatainak átvétele is nemzeti színezetet kapott, és új patosszal telt meg. Ezzel egyidejűleg a nemzeti-felszabadító mozgalmak együttérzést és szimpátiát váltottak ki Oroszország haladó közvéleményében. Sőt, e mozgalmak hőies résztvevőit úgy tekintették, mint a nemzeti–hazafias eszmék önzetlen szolgálatának példaképeit.⁶

Az oroszországi népek más népekkel fenntartott történelmi-kulturális kapcsolatainak szentelt kutatások valóságos áradatát váltotta ki a Nagy Októberi Szocialista Forradalom. Ez mindenekelőtt azokkal a mély forradalmi változásokkal magyarázható, amelyek október hatására következtek be a környező országokban. Emlékezzünk csak néhány eseményre: a Vladajai (1918) és a Szeptemberi (1923) felkelések Bulgáriában, proletárforradalmak Magyarországon és Szlovákiában (1919), a krakkói felkelés Lengyelországban (1923), az 1918–1919-es forradalmi események Németországban.

Mindezzel számos cikk és egyéni monográfia, illetve az „Oktyabrszkaja revolucija i zarubezsnije szlavjanszkije narodnui” (Az októberi forradalom és a külföldi szláv népek), (1957), „Iz isztorii velikoi Oktyabrszkoi szocialiszticeszkoi revolucii” (A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetéből), (1957) és más tanulmánykötet foglalkozik. Nagy érdeklődés kíséri a különböző országok munkásainak az Októberi Forradalomban való közvetlen részvételét bemutató dokumentumgyűjteményeket.⁷ Van egy sor olyan mű is, amelyek sajátossága abban rejlik, hogy végigvonul bennük a leninizmus eszméivel gazdagított forradalmi mozgalom új szakaszáról megfogalmazott gondolat.

Az Októberi Forradalom utáni időszakról szólva megjegyezzük, hogy a közép- és délkelet-európai országokban végbemenő forradalmi fellendülés viszonyai között intenzíven fejlődtek az új típusú – szocialista – irodalmak. Ezeket kiemelkedő művészek és kritikusok fémjelezték. Róluk számos művet írtak, amelyeknek pusztá felsorolása is nagy helyet foglalna el. Megemlítem csupán, hogy ezek az irodalmak számos fonallal kötődnek a forradalmi Oroszországhoz, kiterjedten foglalkoztak Október témájával. Teljesen természetesen is a szovjet irodalomhoz fűződő sokrétű kapcsolataik.⁸ A szovjet irodalomhoz képest ezek olyan új tipológiai alakzatokká váltak, amelyek saját nemzeti talajon fejlődtek ki. Ezért a szocialista világirodalom részeként tanulmányozzuk ezeket.

⁶ A történeti-kulturális kapcsolatok szintetikus összefoglalására két példa: Bolgarszkoje vozrosgyénije i Roszsziya, M. 1981; Ocserki revoljucionnih szvjazej narodov Rosszii i Pljsi 1815–1917; M. 1976.

⁷ Nevezünk meg néhányat ezek közül: Vengerszkije internacionalisztü v Oktjabrszkoi revoljucii i grazsdanszkoi vojne v SzSzsZR, 1–2. kötet, Moszkva, 1968.; Pod znamenem proletarszkogo internacionalizma. Gyeatyelnosztü rumünszkijh internacionalisztov na territorii Sztranü Szovetov. 1917–1920. Moszkva, 1970.; Ucsasztijje jugoszlavszkih trudjascsihszja v Oktyabrszkoi revoljucii i grazsdanszkoi vojne v SzSzsZR. Moszkva, 1976.; Pod znamenem Oktjabrja. (A bolgár internacionalisták részvételéről az Októberi Forradalomban.) 1–2. kötet, Moszkva, 1981.

⁸ Az e problémára rávilágító nagyszámú mű közül legalább a következőket megemlítem: „Majakovszkij v szlavjanszkijh sztranah narodnoj demokratii”, Zapiszi Insztituta Szlavjanovegyenija

A marxizmus–leninizmus, mint általános eszméi–filozófiai alap, elősegíti a népek közeledését és kölcsönös megértését, sokoldalú gazdasági és kulturális fejlődésüket, amelyet az egyes országok konkrét körülményei határoznak meg. Ez a szocializmusnak, mint a tényleges humanizmus társadalmának normájává válik.

Ma már világosan látjuk a kapcsolatokat: egy olyan minőségileg új típusát, amely a szocialista országok között alakult ki. Nagy jelentőséggel bír ez a tartalmas fogalom: „szocialista közösség”. A szocialista országok céljainak azonossága meghatározza a közöttük fennálló kapcsolatok jellegét: ezek az önzetlen, kölcsönös tapasztalatcserén, egymás kölcsönös segítésén, továbbá minden egyes ország sajátosságait tiszteletben tartó közös népgazdasági tervezésen is alapuló kapcsolatok. A kapcsolatok egyenrangú alkotó együttműködéssé fejlődtek. Ez mindenben megvan, a gazdaságban, politikában, tudományban, kultúrában. Mint ismeretes, sikeresen halad előre a gazdasági integráció széles körű terve, a kommunista és munkáspártok állandó munkakapcsolatokat tartanak fenn, a Szovjetunió tudósai más szocialista országok tudósaival összefognak a nagy jelentőségű tudományos problémák közös kidolgozása érdekében. Ez az összefogás, amely már eddig is jó eredményekhez vezetett, sok tudományág területén valósul meg, így például a filozófia, a történelemtudomány, a szociológia, az irodalomkutatás, a néprajz, a nyelvtudomány stb. terén. Ez rendkívül nagy jelentőségű probléma, amely megköveteli a felhalmozott tapasztalatok, nevezetesen az együttműködés jellegének és formáinak, szervezési elveinek és hatékonysági mutatóinak elemzését. Ez az összefogás nálunk alapjában véve kétoldalú, míg az utóbbi években sokoldalú együttműködés formájában valósul meg, vagyis úgy, mint több ország tudósainak együttműködése. Kutatási terveinkben ennek szerepe és jelentősége mindinkább növekszik.

Hogy szemléletesebb képet kapjunk ennek az együttműködésnek a lendületéről, néhány adatot ismertetünk. Egyedül a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében jelenleg 56 témában folynak közös kutatások a szocialista országok tudósaival karöltve; az Intézet közvetlen kapcsolatot tart fenn ezen országok 48 intézetével és más tudományos szervezetével.⁹

2.

Az összehasonlító kutatásokat általában, beleértve a tipológiaiakat is, még nem kellőképpen alkalmazzák a modern humán tudományokban, bár e tudományok közül számosnak megvannak a maga, igaz, nem egyenlően kifejlett tradíciói. Első helyen, ha úgy tetszik, a nyelvtudományt kell megnevezni – ezen a területen már régen is, folyamatosan mind a mai napig széles körűen és eredményesen folynak a különböző nyelvcsoportok összehasonlító tanulmányozásával kapcsolatos munkálatok. A történettudománynak és az irodalomtudománynak is megvannak a maga sajátos tradíciói. De összességében az összehasonlító–tipológiai kutatások terén felhalmozott tapasztalatok még mindig csekélyek. E kutatások fejlesztésében a fellendülés különösen az 1960-as években volt észrevehető, ami kétségtelenül összefügg azzal, hogy elterjedtek a tanulmányozandó jelenségek rendszertani megközelítésének elvei, azok az elvek, amelyek megkövetelik a bonyolult struktúrákban fellelhető azonosságok és különbözőségek elemzését. Ez az összefüggés nyilvánvaló és világosan érezzük kutatási munkánk közvetlen gyakorlatában is.

AN SzSzsZR., 1. sz. M., 1951.; „Gorkij v szlavjanszkich sztranaah narodnoj demokratyii,, Uo., 6. sz.; „Csesszkoruszszkije u szlovacko–ruszszkije lityeratumije odnosenyija”, M., 1968.; „Zsoveny i zarubeznyi szlovjanszki literaturi”, Kijev, 1967.; ezek közül számos munkát a szocialista országok tudósaival közösen készítettünk: „Oktomvri i razvityeto na b'lgarszkata literatura”, Szófia, 1967.; „Velikaja Oktjabrskaja szocialiszticeszkaja revolucija i mirovaja lityeratura”, M., 1970.; „Lityeratura Csehoszlóvakij i szovjetszkaja lityeratura 20–30–h godov”, M., 1980. stb.

⁹A kétoldalú társadalmi–kulturális kapcsolatok közös kutatásához ld. az alábbi munkákat: Szovjetszko–csehoszlóvakije odnosenyija mezsdi dvumja vojnami. 1918–1939, M. 1968; Ocserki isztorii szovjetszko–poljszkih odnosenyij 1917–1979 gg. M. 1979; Pervoje szerbszkoje vossztanyije i Rosszija. 1804–1813 gg. M. 1980; Dokumenti i materiali po isztorii szovjetszko–poljszkih odnosenyij (10 kötetben); Dokumenti i materiali po isztorii szovjetszko–csehszlóvakij odnosenyij (4 kötetben); Szovjetszko–bolgarszkoje odnosenyija i szvjazi. Dokumenti i materiali (2 kötetben) stb.

A komparatív kutatási módszerek bizonyos fellendülése az utóbbi húsz év során a történelem-tudomány területén is tapasztalható volt. Jelentős ösztönző szerepet játszott ebben „A társadalom történeti fejlődésének és a társadalmi formációk váltásának törvényszerűségei” című komplex probléma Tudományos Tanácsa, amelyet hosszú időn keresztül E. M. Zsukov vezetett. Nagy érdeklődésre tarthat számot az olyan jelentős módszertani problémák kidolgozása, mint az egyetemes történeti folyamat egysége, a közös törvényszerűségek konkrét megjelenési formáinak sokrétűsége, amit szüntelenül figyelembe kell venni tanulmányozásának tipológiai megközelítése során.

Számos munka készült a kapitalizmus és a feudalizmus tipológiájáról. De szinte teljesen hiányoznak az ilyen jellegű kutatások a szocializmusról. Pontosabban szólva: írnak, nem is keveset, a szocialista korszakról, vannak tartalmas elméleti-módszertani jellegű munkák. Mindazonáltal még mindig nyitva áll a szocialista építés történetének komparatív tipológiai tanulmányozásával kapcsolatos feladat.

Még egyszer hangsúlyozzuk: tapasztalataink a komparatív-tipológiai kutatások terén összességében nézve nem nagyok, és magától értetődően ezen belül ugyancsak nem nagyok a közép- és délkelet-európai népek kultúratörténetének és történelmének tanulmányozása terén sem. De fontos, hogy felhasználjuk az e tapasztalatainkból levonható pozitívumokat, és elősegítsük ezek további bővülését.

Vegyük a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében végzett tudományos-kutatási tevékenység konkrét tényeit. Amint arról már szó esett, az Intézet nem kevés járult hozzá számos nép történelmének, nyelvének és kultúratörténetének tanulmányozásához. Az Intézetben hosszú ideig dominált a kutatások egy-egy országra specializálódott jellege. Nyilvánvalóan ez szükséges időszak volt, minthogy az egyes országok társadalmi-kulturális fejlődésében fellelhető belső törvényszerűségek ismerete nélkül nem lehet nemzetek közötti léptékű, szélesebb körű összegzéseket végezni. Később kísérleteket tettek arra, hogy a különböző országok történelmével és kultúratörténetével foglalkozó szakemberek tevékenységét egyesítsék. Az idő múlásával ez a tendencia egyre erősödött. Próbáljuk meg nyomon követni fejlődését és tökéletesedését néhány, számunkra jellegzetesnek tűnő kutatás példáján.

Az ilyen munkák legegyszerűbb típusa: az egységes tematikával nem rendelkező tanulmánykötetek. Már címeik is az ismeretek olyan területeit fogják át, amelyek széles keretein belül a legkülönbözőbb témák számtalan mennyisége lehetséges. Ilyen például a „Mezsdunarodnija otnosenija v Centralnoj i Vosztocnoj Evrope i ih isztoriografija” (Nemzetközi kapcsolatok Közép- és Kelet-Európában és történetírásuk), (Moszkva, 1966.). Ezt a megnevezést egy egész tudományos intézmény is kaphatná. Természetesen a tanulmánykötet tartalma is rendkívül eltérő. Jelen esetben nem a tanulmányok tartalmára gondolunk, melyek közül önmagában mindegyik számot tarthat bizonyos tudományos érdeklődésre, hanem éppen a tanulmánykötet tartalmának sokféleségéről, az egységes tematika hiányáról. Ugyanezt lehet elmondani egy sor más tanulmánykötetről is,¹⁰ amelyekben ragyogó tanulmányok vannak, néha még az egyes jelenségek keretein belül lejátszódó folyamatok törvényszerűségeinek összegzésére hajlamos, világosan kifejezett tendenciával is. De összességében véve a kötetek tartalma különböző problémákra irányul, melyek köre behatárolhatatlanul széles. Ilyen jellegű tanulmánykötetek általában könnyen összeállíthatók, és megvan a maguk haszna, de nem lehet ennyivel megelégedni, és még kevésbé szabad a kutatók összefogásának és együttműködésének magas szintjeként bemutatni őket.

A munkák másik típusa: a tematikus tanulmánykötetek, amelyek ilyen vagy amolyan meghatározott jelenséget különböző országokról írott cikkek, tanulmányok sorával világítják meg. Ilyen a „Szlavjanskij szbornik” (Szláv kötet), amely 1947-ben jelent meg V. I. Picseta szerkesztésében. E tanulmánykötet középpontjában a szláv népek államiságának problémája állt. A tanulmánykötet alcíme – „Obrazovanyje Szerbszkogo, Polszkogo i Cseszkogo goszudarsztv” (A szerb, lengyel és cseh állam létrejötte) – arról tanúskodik, hogy egy meghatározott problémára irányult a kutatás, és ez a munka fontos sajátossága volt. Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy a tanulmánykötet egymástól elszigetelt, egy-egy országra specializálódott cikkek összességét jelentette, és nem tartalmazott vala-

¹⁰ Szlavjano-germanszkije kulturnije szvjazi i otnosenija, M., 1969; Mezsszlavjanskije kulturnije szvjazi, M., 1971; Poljszko-russzkije lityeraturnije szvjazi, m. 1971 stb.

miféle összehasonlító elemzésre való törekvést.¹¹ Ezek a kötetek kétségtől hangúlyozták, mennyire fontos, hogy a tudósok erőfeszítéseit egyesítsék egy meghatározott téma kidolgozására. Emellett maga a téma kiválasztása is lényegében meghatározta a probléma történeti–komparatív elemzésének potenciális lehetőségeit.

A világosan kifejezett problematikára a különböző nemzetek társadalmi-kulturális folyamatainak (azok általános törvényszerűségeinek és ugyanakkor sajátosság eltéréseinek) történeti–komparatív elemzésére irányuló törekvések mindinkább utat nyitottak egy erősödő, bár természetesen nem azonnal érvényesülő tendenciának.

A „Drang nach Osten” i istoricseszkije razvityije sztrán Centralnoj, vosztocsnoj i Jugosvosztocsnoj Jevrópü” (A „Drang nach Osten” és a közép-, kelet- és délkelet-európai országok történeti fejlődése), (Moszkva, 1967.) című kollektív munka nem csupán a téma keretei által meghatározott összes országgal kapcsolatos tanulmányokat tartalmazza, hanem világosan szerveződik, orientálódik a kötet problémájára. Egybefoglaló-összekötő szerepet játszik V. D. Koroljuk bevezető tanulmánya, amelyben a koraközépkor időszakától a 18. század végéig bekövetkezett történelmi folyamatokat felölelő mű problematikájának általános jellemzését adja. A cikkben fontos következtetéseket von le a germán feudális terjeszkedés lényegére és az említett régió népeinek történeti fejlődésére vonatkozóan. A másik jellegzetes munka a „Formirovanije szocialiszticeszkogo realizma v literaturah zapadnih i juznih szlavjan” (A szocialista realizmus kialakulása a nyugati és keleti szláv irodalmakban), (Moszkva, 1963). Ez is egészen közel jut a nemzeti-társadalmi folyamatok összehasonlító tanulmányozásához, jelen esetben a szépirodalom területén. Nyomon követi a szocialista realizmus kialakulási folyamatát a különböző nemzeti irodalmakban, a könyvhöz írott bevezetőben pedig kísérletet tesz arra, hogy az ezen irodalmakban tapasztalható számos jelenségnél megjelölje a tipológiai egységet, illetve az ezekben jelentkező közös törvényszerűségek specifikumát.

Az előzőekben említett könyvek nem teljes mértékben számítanak történeti–komparatív kutatásoknak. Az őket alkotó részek nem egységes mű fejezetei, hanem egyes országokra vonatkozó tanulmányok. De e tanulmányok pontosan meghatározott problematikája, a különböző országok azonos társadalmi-ideológiai jelenségeinek párhuzamos elemzése elve objektív képet hozott létre ahhoz, hogy nemzetek közötti keretekben közvetlen összehasonlításokat végezhesünk és következtetéseket vonhassunk le. Az ilyen összehasonlításokra és következtetésekre irányuló első kísérleteket az említett művekhez írott bevezető tanulmányokban fogalmazták meg.

Az 1960-as évek második felétől kezdve a közép- és délkelet-európai népek történelmének és kultúratörténetének terén jelentősen megnőtt az összehasonlító kutatási módszerek iránti érdeklődés. Ezt mindenekelőtt az magyarázza, hogy megnövekedett az elméleti összegzésekre való törekvés, számban és felkészültségben kialakult a régió valamennyi országát jól ismerő szakértői gárda, s egy-egy országra vonatkozóan nagy mennyiségű kutatási eredmény halmozódott fel. Olyan viszonyok között, amikor minden országban folytatnak kutatásokat saját népeik történetére vonatkozóan, az olyan komplex jellegű intézményekre, mint a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete, elsősorban az országok összességének történelmi tapasztalataival kapcsolatban végzendő széles körű összegzések funkciója hárul, olyan összegzéseké, amelyek a nemzetek közötti keretekben lejátszódó társadalmi folyamatok objektív törvényszerűségeinek feltárásával függnek össze. A történeti–komparatív kutatási módszerek általános tudományos jelentőségén túlmenően ezt a megközelítést nyomatékosan diktálja a közép- és délkelet-európai népek történelmi fejlődésének sajátossága. Mint ismeretes, e népek egy része hosszú ideig az oszmán iga alatt volt, a másik pedig az Osztrák–Magyar Birodalom tagjaként elnyomott nemzetiségként és nemzetként élt. Az államok kialakulásának bonyolult folyamata magába foglalta az expanziót, változóvá tette az államhatárokat; külön gondot okozott az etnikai és államhatárok eltérése, az etnikai keveredés és az egyes történelmi területek, városok, sőt kisebb települések kevert nemzetiségi összetétele; az uralkodó körök lábbal tiporák az elnyomott nemzetiségek érdekeit, míg ez utóbbiakat egyesítette a nemzeti függetlenségért vívott harc. Mindez arra vezetett, hogy rendkívül összefonódott egymással az egész régió népeinek történeti sorsa. Az egyes társadalmi-gazda-

¹¹ Hasonló jellegű kiadványok voltak: Szlavjanszkije vozrozszyenyije, M, 1966; Oktyabrszkaja revoljucija i zarubezsnye szlavjanszkije narodi, M, 1957; Krityicseszkij realizm v literaturah zapadnih i juznih szlavjan, M, 1965 stb.

sági formációk keletkezésének és újjakkal való felváltásának általános törvényszerűségei itt rendkívül sajátos, specifikus körülmények között jelentkeztek. Az egyik legfontosabb sajátosság: az államok és népek között történelmileg létrejött kapcsolatok (barátián közeliek is és – a szocializmus előtti korszakban – antagonisztikusak is). Ezeknek a kapcsolatoknak a figyelembe vétele nélkül nem lehet az adott régió népeinek történetét valóban tudományos igénytelenséggel rekonstruálni.

Magától értetődik, hogy Délkelet-Európa és Közép-Európa között különbségek vannak, és mindkét régiónak megvannak a maga sajátosságai, amit szüntelenül figyelembe kell venni. A kutatások keretei és jellege sokban azoktól a jelenségektől és problémáktól függenek, amelyek a kutatások ilyen vagy olyan aspektusát meghatározzák. Bizonyos esetekben a kutatást lehet külön folytatni, vagyis csak Délkelet-Európa keretein belül, vagy Közép-Európára vonatkoztatva, más esetekben összevontan. Így például a régió összes szocialista országának tanulmányozását az követeli meg, hogy ezek az országok meghatározott egész, új történelmi közösséget jelentenek.

Hangsúlyozzuk annak szükségességét, hogy figyelembe kell venni a népek említett kapcsolatait és történetileg kialakult viszonyát. Eppen ezt nem vették figyelembe a polgári történészek, akik az egyes országok múltját nacionalista szellemben ábrázolták. Sajnos, a népek történetileg kialakult kapcsolatait a marxista történetírás sem mindig veszi figyelembe. Ismeretes, hogy milyen bonyolult és sokoldalúan egymásba fonódó például Magyarország, Románia és Csehszlovákia története (mellesleg ezek az országok Délkelet- és Közép-Európához egyaránt hozzátartoznak). Hiszen lehetetlen sokoldalúan és objektíven megoldani Magyarország történetének számos kérdését úgy, hogy teljes mértékben elszigeteljék azokat Csehszlovákia történetétől, vagy a Románia történetével fennálló kapcsolatáról, akármilyen is legyen az, vagy megfordítva. Ugyanakkor sok munkánkat még mindig az jellemzi, hogy egyoldalúan közelíti meg ezeknek az országoknak a történetét.

A történeti-összehasonlító módszer elősegíti a népek közötti bonyolult társadalmi kölcsönkapcsolatok sokoldalú feltárását, s elvezet a történeti és kultúrtörténeti folyamatok nemzeti kereteken túlmutató, általános törvényszerűségeinek feltáráshoz. Különböző országok történeti tapasztalatainak összehasonlító vizsgálata már a nagy szintézis, a széles körű összegzések szakaszát jelenti. Ez az elemzés a történelem reális, törvényszerű menetének megértésén alapul.

A munka folyamán állandóan szembetaláljuk magunkat a következő kérdésekkel: miként viszonyulnak a komparatív kutatási módszerek az egyes országokra specializált kutatásokhoz? Nem vezet-e az utóbbiak egyszerű ismétlődésére? Az összehasonlító kutatási módszer nem vezet-e a nemzeti sajátosságok, az egyes népek fejlődésében a történeti sajátosságok nivellálásához? Ezek a kérdések, amelyek jelentős mértékben visszavezethetők az általános és az egyedi kapcsolatának problémájához, rendkívül élesen vetődnek fel. Velük kapcsolatban az ilyen típusú kutatások esetén a kezdetektől fogva mindvégig módszertani és elméleti tisztánlátásra van szükség.

Világosan meg kellett határozni, mi az, amit már elértek, és mi az, amit még kutatni kell, továbbá pontosan fel kellett tártani a konkrét probléma keretein belül az általános és a sajátos viszonyát. Ez nagyon fontos, fontos mint egy (nemcsak az adott munkához kapcsolódóan), annál is inkább, mivel a történészek, irodalomkutatók, kultúrtörténészek között a történeti-komparatív kutatási módszereknek vannak ellenfelei is. Miközben az egyes országok konkrét nemzeti sajátosságainak figyelembe vételért jogosan lép fel, néhány kutató – attól tartva, hogy a sajátos beleolvad az általánosba – lényegében a jelenségek konkrét nemzeti jellegének abszolutizálása felé hajlik. Ezek a kutatók a nemzeti sajátost szűk keretek közé zárják, nem viszonyítják az egyetemes társadalmi-történeti folyamatok törvényszerűségeihez, vagyis ezekben a folyamatokban nem határozzák meg a konkrétumnak, éppen mint nemzeti jelenségnek a helyes szerepét. Ennek eredményeként paradox helyzet alakul ki, a nemzeti specifikum harcosan meghirdetett védelme ténylegesen jelentőségének degradálásává válik.

Az egy-egy ország kutatására specializált szerzők időnként ferde szemmel néznek azokra a kollégákra, akik több ország történeti és kultúrtörténeti tapasztalatainak összegzését tűzik ki célul. Itt azonban nincs és nem is szabad, hogy egyenlőtlen kapcsolat alakuljon ki, ahol az egyik fél a konkrét anyag szállítója, a másik pedig a felhasználója. A tényeket ezek is, azok is felhasználják munkájukban. Természetesen előfordul, hogy a különböző országok anyagának felhasználása nem egyb, mint a kutatási adatok és elszigetelt következtetések egyszerű újravidéke anélkül, hogy megkísérelnék tényleges összegzésüket. Előfordul azonban az is, hogy az egy-egy országra specializált művek szintje alacsony, leíró jellegű, nincs koncepciója, rendező elve, nem tartalmazza az adott kereteken belül szükséges összegzéseket. Ebben az esetben pótlólag el kell végezni a kutatási munkát. De hagyjuk e

minőségileg különböző típusú kutatási módszereket, hisz a munkában mindegyiknek megvan a maga meghatározott és szükséges helye. Az a kutatási módszer, amely kijelöli a különböző nemzeti keretekben keletkezett társadalmi tények és jelenségek metszéspontjait, meghatározza tipológiai rokonságát, ez a módszer az, amely képes összegezni mindeme tényezőket és jelenségeket lényeges vonásait, az objektív történeti folyamatok általános törvényszerűségei szempontjából.

Ily módon az egy-egy ország tanulmányozására specializálódott munkák és a történeti-komparatív, az általános összefüggéseket tanulmányozó művek között nem lehet és nem kell, hogy legyen semmiféle szembeállítás. Ellenkezőleg, ezek egymással kölcsönhatásban állnak: az utóbbiak abszolút lehetetlenek az előbbiektől nélkül, minthogy az egy-egy országra specializált kutatások alapot teremtenek a szélesebb körű összegzések elvégzéséhez, amelyek olyan meghatározott törvényszerűségek feltárására vezetnek, amelyek a különböző országokban lejátszódó tipológiai folyamatok összehasonlító elemzésének alapján fogalmazhatók meg. Ebben az esetben az általános kifejtése feltétlenül figyelembe veszi a nemzetileg specifikus sajátosságokat, míg ez utóbbi nemcsak hogy nem mond ellent az általánosnak, hanem éppenséggel abban lel világos kifejezésre.

A megismerés folyamata végtelen. V. I. Lenin ezt írta: „Az emberi gondolat végtelenül elmélyül a jelenségtől a lényeghez, a – hogy úgy mondjuk – elsőrendű lényegtől a másodrendű lényeghez stb., vég nélkül.”¹²

Ahhoz hasonlóan, mint az egy-egy országra szakosodó kutatások során a részlegestől az általánosabb felé haladunk, s az egyes kérdések megvilágításától a kérdés összefüggéseinek feltárásáig, végül – a monografikus kutatásban – a folyamat egységének felrajzolásáig jutunk el, akként a kutatómunka másik típusa esetén is előbb a vizsgált országokra egyaránt jellemző egyes kérdéseket világítjuk meg, hogy tovább haladjunk a társadalmi fejlődés valamely területére jellemző tipológiai tendenciák feltárása, az adott téma monografikus megragadása felé. A végül nem tanulmánygyűjtemény, hanem kifejezetten monografikus kutatás, amelynek valamennyi összetevője egy nagyobb egység részeként van jelen.

Az ilyen jellegű kutatások során nyilvánvalóan elkerülhetetlen a stádiumokra, szakaszokra bontás. De szükség van a cselekedetek célirányultságára, az egész munka jól átgondolt megszervezésére azért, hogy minden szakasz, a kutató minden egyéni elfoglaltsága szervesen kapcsolódjék a téma egészéhez. Az efféle munkák megszervezésének konkrét formáira alig a javasolható valamilyen egyetemes eljárás. Hiszen ezek a formák kétségtől a kutatás tárgyának sajátosságától függenek. A munka megszervezésének szintje egyúttal a kutató kollektíva vezetőinek tapasztaltsága és tudományos érettsége mértékéül is szolgál. Csak néhány elképzelést említünk meg, támaszkodva a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézeténél jelenleg is folyó vagy már befejezett kutatások eredményeire. Adott esetben azokról a munkákról van szó, amelyeknek a középpontjában egy probléma, egy jelenség áll, melyeket a különböző országok anyagai alapjain különböző oldalakról vizsgálunk meg. Ilyen munkák, mint például a többkötetes „Vszemirnaja literatura” (Világirodalom), szintén történeti-komparatív módszerrel készültek. A történeti folyamat egységének elvein, a társadalmi-gazdasági formációk fejlődési logikájának megértésén alapulnak ezek a művek. Vannak persze olyan sajátos feladataik is, amelyek a (magától értetődően: alapvető) tájékoztatási kötelezettségükből, illetve abból erednek, hogy Tel kell ölelniük a világtörténelem legfőbb mozzanatait. Mi figyelmünket a meghatározott témájú monografikus komparatív kutatásokra összpontosítjuk.

Az ilyen típusú kutatásokhoz vezető út igen bonyolult és nehéz folyamat. Vegyük például az „Voproszju pervonacsalnogo nakoplénijja kapitala i nacionalniju dvizsenijja v szlavjanszkij sztrana” (Az eredeti tőkefelhalmozás kérdései és a nemzeti mozgalmak a szláv országokban) (Moszkva, 1972.) című könyvet. Ez a könyv sok értékeset foglal magában. Nyomon követi a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa néhány országában. Bevezető tanulmányában A. N. Csisztozovon pontosan meghatározza a mű célját. A kapitalizmus genezisést, mint hosszú, bonyolult és sokrétű folyamatot vizsgálva a szerző az egész és a rész, az általános és a különleges egységét veti fel, meghatározva ezzel a téma módszertani megközelítését is. „Bármely kutatás e téren – írja A. N. Csisztozovon – sokban függ attól, mennyire sikerül egy ilyen mű szerzőjének nem a tények és a jelenségek statikáját, hanem a folyamat dinamikáját bemutatnia, nem elszigetelt, egy-egy országra

¹² V. I. Lenin Összes Művei, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972., 29. kötet, 206.

koncentráció tanulmányt adnia, hanem olyan sokoldalú jellemzést, amely egy nemzetet vagy régiót a kapitalista világrendszer adott fejlődési szakaszával fennálló kapcsolataiban, genezisében és okozati összefüggéseiben vizsgál.¹³ A. N. Csisztozonov egy egységes folyamat általános törvényszerűségeinek egyedi megnyilvánulásként igyekszik bemutatni a közép- és kelet-európai országokban a feudalizmusból a kapitalizmusba történt átmenet sajátosságait. Minthogy a tanulmánykötet többi cikke egy-egy országgal foglalkozik, Csisztozonov tanulmánya szükségképpen az egész könyvhöz bevezetőül kellett, hogy szolgáljon, és a kérdések széles körét kellett felölelnie. Mellesleg e kérdések közül több is tanulmányozható lett volna külön összehasonlító fejezetekben, olyanokban, amelyek összegző módon tárják fel több ország történeti fejlődésének különbözőségeit és általános vonásait. Ebben az esetben a könyv olyan egységes arculatot kapott volna, amely megközelíti vagy meg is felel a monografikus kutatás típusának. Ez a könyv azonban még messze van ettől a szinttől. Azokhoz a fentebb vizsgált tanulmánykötet típusokhoz tartozik, amelyekben a bevezető tanulmányok mintegy beharangozzák az egyes országokkal foglalkozó, meghatározott problémára orientált cikkek sorozatát. Sőt, strukturálisan még kevésbé egységes és célirányos, mint néhány előbb említett tanulmánykötet, minthogy rendkívül sokféle tanulmányt foglal magába, melyek kiragadva érintenek bizonyos kérdéseket, és ennek következtében a töredékesség érzetét keltik.

Az összehasonlító kutatási módszerek terén az 1970-es éveket a tudományos gondolkodás további intenzív útkeresése jellemezte. Ennek már vannak reális eredményei, s példájukon szeretném bemutatni az ilyen jellegű kutatási módszerek sajátosságait.

A SZUTA Szalvizsitkai és Balkanisztikai Intézetében már elkészült és megjelent az „Oszvobogityelnüje dvizsnyija narodov Avsztrijkoj imperii” (Az Osztrák Birodalom népeinek felszabadító mozgalmi) című kétkötetes kollektív mű (az első kötet 1980-ban, a második kötet 1981-ben jelent meg). Figyelmet érdemel mindenekelőtt a régió kiválasztása. Az Osztrák Birodalom sok nemzetiségű állam volt, amelyhez hosszú időn keresztül kötődött a délkelet és közép-európai népek jó részének (magyarok, olaszok, lengyelek, csehek, szlovákok, horvátok, szerbek, szlovének, románok, ukránok) történeti sorsa. Természetes, hogy a nemzetek közötti – rendkívül bonyolult, ellentmondásos – viszonyt maguk a körülmények tették központi létkérdéssé.

Mint ismeretes, a burzsoá történészek, mellőzve a korszak konkrét társadalmi viszonyainak kutatását, egyszer abszolutizálják a régió nemzeti ellentmondásait, míg mások, éppen ellenkezőleg, az Osztrák Birodalmat a népek együttérzésének példamutató modelljeként igyekeznek bemutatni.

Csupán a Birodalomhoz tartozó valamennyi nép sorsának sokoldalú és mélyreható elemzése adhat objektív, teljes képet a korszakról. Éppen ezt a feladatot tűzték maguk elé az említett mű szerzői. Figyelmüket a nemzetek és nemzetiségek felszabadító mozgalmaira összpontosították, e mozgalmakat megjelenésük teljes komplexumában vizsgálva. A műnek ez a feladata meghatározta struktúráját is: nem egyes kérdésekkel foglalkozó tanulmányok gyűjteménye, hanem kollektív monográfia, amely az egymás után következő, organikusan egymáshoz kapcsolódó tematikai-elemző fejezetek sorából áll.

A könyv a 18. század végétől a 19. század 70-es éveig tartó korszakot fogja át. Ez általában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszaka, amit mi röviden az „újjászületés” kifejezéssel jelölünk. Az Osztrák Birodalomban végbement nemzeti felszabadító mozgalmak magától értetődően a feudális elnyomás elleni harc világtörténelmi folyamatának részei voltak. A szerzők is látják e mozgalmak általános vonásait. Ugyanakkor látják és láttatják ezek specifikus sajátosságait, amelyeket számos ok magyaráz: a gazdasági és társadalmi fejlődés egyenlőtlensége, az uralkodó és az elnyomott nemzetek viszonya, az elnyomott nemzeteken és nemzetiségeken belüli társadalmi differenciálódás; ehhez hozzá kell tenni, hogy e népek többsége szláv, és érthető, hogy a nemzeti öntudat kialakulási folyamata náluk egybefonódott a származási közösség tudatosodásával, a nyelvi rokonság tényezőjével.

Komparatív módon elemezve ezeket a bonyolult folyamatokat, a szerzők meggyőzően tárják fel a felszabadító mozgalmak tipológiáját, a nemzeté válásnak a szociális struktúrával összefüggő alakulását. Bemutatják, hogy a kizsákmányoláson alapuló társadalom képtelen a nemzeti problémák megoldására, a burzsoá nacionalizmus végzetes hatását. Megközelítésmódjuk osztályjellegű, internacionalista és a népek haladó hagyományai iránti mélyesges tisztelet hatja át.

¹³ „Voproszű pervonacsalnogo nakoplenija kapitala i nacionalnüje dvizsenija v szlavjanszkikh sztrana”, M., 1972. 6.

A könyv bizonyos mértékig magába foglalja a komplex elemzés elveit, mivel egyéb problémák mellett a társadalmi gondolkodás, a felvilágosodás, az irodalom és a nyelvek fejlődését is taglalja. Igaz, hogy erről történeti-szociológiai síkon esik szó, és nem minden nép esetében azonos teljességgel megosztottságuk miatt (ismeretes például, hogy a lengyel és a szerb területek több államhoz tartoztak).

A könyvnek, sajnos, nincs átfogó historiográfiai fejezete. Egy ilyen fejezet lehetővé tenné, hogy még kézzelfoghatóbban érzékeljük a könyv úttörő, tudományos szerepét. Hiszen sem a szovjet, sem a nemzetközi történettudományban még nem születtek olyan összehasonlító-történeti kutatások, amelyek egy ilyen soknemzetiségű térséget tanulmányoztak volna a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában. E mű módszertanát és a benne alkalmazott kutatási módszert pozitív tapasztalatként fel lehet használni más bonyolult regionális politikai komplexumok tanulmányozása során.

Az összehasonlító kutatások sajátosságát az egyes országokban végbemenő folyamatok összehasonlító elemzésén alapuló összegzések jellege határozza meg. Ez már a munka tervezetében is tükröződik. A tervezet fontos irányjelző, benne fogalmazódik meg mind a munka fő iránya, mind a munka keretei és struktúrája, s feltétlenül mindazok az utak-módok, amelyek a történeti folyamat általános törvényszerűségeinek feltárására vezetnek. E tervezet megvalósításának érdekében aktivizálódna az egész kollektíva erőfeszítései. Semmi, de kivétel nélkül semmi nem készül elszigetelten, hanem csak a közös tervvel összefüggésben, mint az egészhez szükséges rész elkészítése (az anyag kiválasztása, összegzésének folyamata minden szinten arra kell hogy vezessen, hogy az alsóbb szintű összegzés eljusson a következő szint szélesebb körű összegzéséig). De az ilyen típusú kollektív munkában kinek jusson a különböző országokra vonatkozó anyagok összegzésének missziója? A kérdés igen fontos, annál is inkább, mert ez esetenként igen fontos, annál is inkább, mert ez esetenként rendkívül érzékenyen érinti a tudósok önértéket is. E kérdés megválaszolásának során teljesen ki kell zárni a szubjektívizmust, az adminisztratív intézkedések bármiféle megalapozatlanságát. A tudomány mindenben tudományt igényel – magában a kutatásban és annak megszervezésében is.

A tematikus-monografikus kutatások központjában különböző jelenségek állhatnak. A jelenség magától értetődően mindig több rétegű és nem statikájában, hanem fejlődésében és kapcsolataiban kerül tanulmányozásra. Innen ered sokoldalú vizsgálatának szükségessége. Ezért egy munka egységes struktúrája elkerülhetetlenül belső, önmagukban specifikus problémák sorát foglalja magába, amelyek a kutatás egészének részeként (komponenseiként) jelennek meg. A nagy kollektívákban mindig vannak „belsőleg szakosodott” emberek, akiknek mindegyike különleges érdeklődéssel fordul azok felé a kérdések felé, amelyeket a kollégáinál alaposabban megismert és átgondolt. Eppen ezek a kutatók azok, akik az összegzésre leginkább hajlamosak, és ők azok, akiknek el kell végezniük a hozzájuk közel álló problémák területén az összegzéseket. Az átfogó szintézist, amely a mű problematikáját egészében felöleli, nyilvánvalóan a legtapasztaltabb munkatársak végezhetik el: egyes kutatók vagy kutatói kollektívák.

A munka folyamatában a kutatók különböző utakat és formákat keresnek és lelnek meg a kollektívák egyesítéséhez. Vannak időnként olyan kutatások, amelyek kétféle aspektust egyesítenek – a történeti-komparatív jellegűeket és az egy-egy országra specializálódottakat. Ebben az esetben jórészt elérhető a cél.

1977-ben jelent meg a „VII. Kongressz Komintern a borba za szozdányije narodnogo fronta v sztranah Centralnoj i Jugo-Vosztocnoj Jevropi” (A Komintern VII. kongresszusa és a népfront létrehozásáért folytatott harc a közép- és délkelet-európai országokban) című munka. A mű problematikája aktuális és fontos. A szerzők bemutatják, hogy a kapitalizmus általános válságának, a burzsoá reakció erősödésének, a fasiszta rendszerek létrejöttének feltételei között miként nőtt a háborús fenyegetés előtt álló néptömegek elégedetlensége. De ez az elégedetlenség a különböző pártok és társadalmi rétegek közötti mély ellentétek bonyolult viszonyai között fejlődött ki; magán a kommunista mozgalmon belül sem számolták fel még teljesen a szektás-dogmatikus nézeteket.

A kommunisták minden országban akkoriban gigászi munkát végeztek azért, hogy a tömegek tudatába plántálják azt a lenini eszmét, mely szerint a demokráciáért folytatott harc összefügg a szocializmusért vívott küzdelemmel, a demokratikus erőknek a fasiszmus elleni egységes népfrontba való tömörítéséért folytatott küzdelemmel. Eppen ezt a stratégiai irányvonalat, amelyet a Komintern VII. kongresszusán dolgoztak ki, világítják meg széleskörűen az említett könyvben.

Benne az egyes országokban kialakult helyzet rövid ismertetését a politikai helyzet egészét jellemző problémaelemző részek követik a három fejezet mindegyikében. Természetesen ezt a részt is, amely a közép- és délkelet-európai államokat fogja össze, meg lehetett volna írni a problémákra koncentrálván, összegezve a végbement politikai folyamatok tipológiai vonásait és tendenciáit (néha, mint például az első fejezetben, ezt részben meg is csinálták). De ez mégsem cikkgyűjtemény, hanem inkább kollektív monográfia, amelyben az egy-egy országra vonatkozó anyagot, bár külön, de nem önmagukban, nem elszigetelten kezelik, hanem szorosan hozzákapszólják az alapkérdéshez, mintegy megalapozzák, elősegítve ezáltal a minden ország számára közös folyamatok nemzeti-specifikus sajátosságainak feltárását.

Az utóbbi években kezdtek megjelenni történeti-komparatív kutatások a II. világháború és az azt követő korszak időszakára vonatkozóan is. Nálunk készültek olyan munkák, amelyek az ilyen jellegű kutatásoknak mintegy az előkészítő szakaszánál tartanak. Ilyenek például a „Rabocsij klaszsz i sztorityelsztvo szocializma v sztrana Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevropü” (A munkásosztály és a szocializmus építése a közép- és délkelet-európai országokban) (Moszkva, 1977.), az „Iz isztorii narodno-demokraticseszkij i szocialiszticeszkij revolucij v sztrana Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevropü za szvobodu i nyezaviszimoszty. 1941–1945” (A Szovjetunió és a közép- és délkelet-európai népek szabadságáért és függetlenségéért vívott harca. 1941–1945.) (Moszkva, 1978.) című könyvek. A szerzői kollektívák által felvetett általános feladatokat az egyes országokkal foglalkozó cikkekben-tanulmányokban oldják meg, bár magától értetődően a bevezető tanulmányokban és a könyvek más részein vannak összehasonlító jellegű összegzések is. Mindazonáltal vannak nekünk olyan munkáink is, amelyek mondhatni tisztán komparatív-tipológiai jellegűek.

1977-ben jelent meg a „Velikij Oktyabr i revolucii 40-h godov v sztrana Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevropü. Opüt szravnyityelnogo izucsnyija szocialno-ekonomiceszkij preobrazovanyuj v revolucionnom proceszse” (A Nagy Október és a közép- és délkelet-európai országok forradalmi a 40-es években. A forradalmi folyamatban bekövetkezett társadalmi-gazdasági átalakulások komparatív tanulmányozásának tapasztalatai) című könyv. Ez kollektív monográfia. Természetesen nem tartalmazza az említett országokban a 40-es években lezajlott szocialista forradalmakkal összefüggő valamennyi probléma átfogó képét. A különböző munkák kölcsönösen kiegészítik egymást. Míg a fentiekben említett „Iz isztorii narodno-demokraticseszkij i szocialiszticeszkij revolucij v sztrana Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevropü” című munka főként a forradalmi események politikai aspektusainak megvilágítására irányul, és a szerzők mind a tényanyagban, mind az általános következtetéseken is sok újat és érdekeset hoznak, addig az utóbbi monográfia, mint az már az alcíméből is kitétszik, a társadalmi-gazdasági átalakulások tanulmányozására összpontosít. A kutatási módszer történeti-komparatív, ami lehetővé tette a szerzői kollektívának, hogy széles körű általános következtetésekre jusson.

A szocialista forradalmak általános törvényszerűségeinek tanulmányozása kétségtől elvi jelentőségű, nemcsak a forradalmak első éveit, hanem korunk megértése szempontjából is. Hiszen éppen az említett törvényszerűségek valóságos ereje határozta meg ezen országok társadalmi fejlődésének fő útját, hozta létre közösségüket, amely aztán természetesen elvezetett a szocialista világrendszer létrejöttéhez, mely jelenleg a világ társadalmi haladásának élvonalában áll.

A könyv bevezetőjében ez áll: „A munkában kísérletet teszünk arra, hogy feltárjuk a 40-es évek forradalmainak a Nagy Októberi Forradalommal fennálló folytonosságát... Az összehasonlítások alapján nyomon követjük az általános, alapvető törvényszerűségeket, sajátosságokat a forradalmi folyamat új szakaszában. Ugyanakkor figyelmet fordítunk arra, hogy meghatározzuk a társadalmi-gazdasági átalakulások menetében azokat a sajátosságokat, amelyek a monográfiában vizsgált egyes országokban végbement forradalmakat jellemezték.”¹⁴

¹⁴ Velikij Oktjabr i revolucii 40-h godov v sztrana Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevropü. Opüt szravnyityelnogo izucsnyija szocialno-ekonomiceszkij preobrazovanyuj v revolucionnom proceszse., M., 1977., 12. „Formirovanije szocialiszticeszkogo realizma v lityeraturah zapadnüh u juznüh Szlavjan”, M., 1963.; „Nacionalnűje tradicii i geneziss szocialiszticeszkogo realizma v litye-

Megállapíthatjuk, hogy ez általában sikerült a monográfia szerzőinek. Az összehasonlításokat két síkon végzik. Egyrészt összehasonlítják a 40-es évek forradalmi folyamatait az Októberi Forradalom általános vonásaival, másrészt komparatív tanulmányozzák magukat a 40-es években az egyes országokban lezajlott forradalmakat. Ennek eredményeként bemutatják az Októberi Forradalomban megnyilvánult általános törvényszerűségek hatását, Október tapasztalatainak nemzetközi jelentőségét, és ugyanakkor rámutatnak az egyes országok sajátosságaira is, mint az általános törvényszerűségeknek a konkrét-nemzeti viszonyok közötti megnyilvánulására.

A könyvben, mondhatni, vagy egy harmadik összehasonlítási sík is, amely arra a kérdésre válaszol, mi újat hoztak a 40-es évek forradalmi a világforradalom folyamatában. Itt az antifasiszta, nemzeti függetlenségi harcnak a szocializmusért folytatott küzdelemmel történő egyesítéséről, a népi demokráciáról, mint a proletárdiktatúra egyik hatalmi formájáról és egyéb sajátosságokról van szó. Nyilvánvaló, hogy ez a legfontosabb út, amelyen a probléma további feldolgozásának haladnia kell.

A legutóbbi időben mind gyakrabban jelentek meg tanulmányok, sőt egyéni monográfiák is, amelyeket a szocialista országok háború utáni fejlődésével kapcsolatos egyes időszakok és problémák összehasonlító-történeti kutatásának szenteltek. A közeljövőre vonatkozó terveinkben közvetlenül a szocializmus problémaköre szerepel.^{1 5}

II. Az interdiszciplináris kutatások jellege, szervezési elveik

A társadalmi jelenségek bonyolultsága, összetettsége sokrétű megközelítést kíván. A történelmi haladás alapját alkotó társadalmi-gazdasági formációk, mint ismeretes, szerteágazó rendszerek, gazdasági, politikai, kulturális és egyéb tényezők komplexumai. Ezen tényezők (alrendszer) bármelyikét egy tetszőleges tudományág keretein belül úgy is lehet tanulmányozni, hogy nem törekszünk a jelenség egészének megragadására. De még ebben az esetben is a kutató gondolatmenetében a lehető leg szélesebb következtetésekre törekszik, nem elégedve meg, mondjuk, csupán egy ország történelmi tapasztalataival. A kutatók az adott országban tapasztalt jelenségeket egybevetik a többi országban végbement azonos és ugyanakkor különböző jelenségekkel. Valamely nép történelme (gazdasága, kultúrája etc.), akár csak egy bizonyos időszakának átfogó kutatásával kapcsolatos feladat pedig feltétlenül a tudományos elemzés komplexitásához vezet – ezt maguknak a történelmi realitásoknak a komplexitása váltja ki. Más szavakkal, a komplexitás célja, hogy a tanulmányozásra kerülő jelenségekben az egyes elemek rendszertani kapcsolatát és kölcsönhatását felfedje és megmagyarázza.

Lényeges megemlíteni, hogy a tudományos diszciplinák jelenlegi nagymérvű differenciálódása mellett, amikor is mindegyiknek megvan a maga sajátossága, mindazonáltal tartalmazza a szintetikus jelleg elemeit is. A történettudomány például kapcsolódik a filozófiához, a szociológiához, nem beszélve akkor már az olyan segédtudományokról, mint a forrástan, a paleogeográfia; az irodalom-kutatás kétségkívül támaszkodik a történelemre, a filozófiára, a szociológiára etc. Mindez természetesen azzal magyarázható, hogy a vizsgált objektumok nem egysíkuak. És minél bonyolultabb a struktúrájuk, annál határozottabban vetődik fel a tudományok olyan szövetségének szükségessége, amelyet nem részlegesen, mintegy a tudás más területeire lehetőség szerint támaszkodó egy tudományág keretein belül kell megvalósítani, hanem éppenséggel a differenciálódott tudományos diszciplinák szövetségéeként. Valójában ezzel függ össze a komplex (interdiszciplináris) kutatási módszerek fejlődése is.

Az ilyen jellegű kutatási módszereknek különböző irányzatairól vagy aspektusairól beszélhetünk. P. N. Fedoszejev akadémikus műveiben a társadalomtudományok, mindenekelőtt a filozófia és a természettudományok közötti szövetkezése átfogó problémájának feldolgozását találhatjuk. A szerző

raturah sztran narodnoj demokratii", M., 1965.; „Genezisz szocialiszticeszkogo realizma v lityeraturah sztran Zapada", M., 1965.; „Hudozsesztvennij opüt lityeratur szocialiszticeszkij sztran", M., 1967.; „Szovremennaja lityeratura Csehoszlovákii v kontekszte lityeratur jevropejszkij szocialiszticeszkij sztran", M., 1981.; „Obscsij opüt. Problemü razvityija lityeratur jevropejszkij szocialiszticeszkij sztran. 1945–1970." (Nyomdában).

^{1 5} A szerző a továbbiakban röviden elemzi a modern szocialista irodalmak összehasonlító vizsgálatában elért eredményeket.

a komplex kutatások általános módszertanát tárja fel, midőn hangsúlyozza: „Napjainkban a tudományos megismerés szintézisének folyamatai a tudománynak nemcsak az egymással határos, de időnként egymástól felettebb távol eső területeit is felölelik, ami lehetővé teszi, hogy a tudományos ismeretek integrálódásáról úgy beszéljünk, mint a jelenlegi szinten fejlődésüket meghatározó egyik tényezőről.”¹⁶ Általában a filozófiatudomány igen sokat tett, különösen az utóbbi években, az említett kutatások módszertanának kidolgozása érdekében. Így például a rendszerelemzés elveit széleskörűen és alaposan feltáró könyvek és tanulmányok fontos tájékoztató pontként szolgálnak a konkrét tudományágak számára saját anyagaik megszervezésének és tanulmányozásának folyamatában. Ez jelentkezik a mi munkánk gyakorlatában, amikor az egyes jelenségek komplex vizsgálatához igyekszünk a különböző tudományágak egész sorát egyesíteni.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Egyestemes Kultúrtörténeti Tudományos Tanácsa mellett létrehozták a művészeti alkotó tevékenység komplex vizsgálatát végző bizottságot, amelyet B. Sz. Mejlah professzor vezet. Ez a bizottság munkáját különböző tudományágak tapasztalataira alapozza abból a célból, hogy e tudományágak analitikai eszközeit felhasználja a művészetek tanulmányozásához. A bizottságban különböző tudományágak – irodalomtudomány, történettudomány, esztétika, nyelvtudomány, etnográfia, matematika, fiziológia, kibernetika stb. képviselői vesznek részt. Tudományos tanácskozásokat tartottak, könyveket adtak ki, amelyek kétségkívül nagy érdeklődést váltottak ki.¹⁷

Jelenleg mi mindannyian, nemcsak filozófusok, hanem a konkrét tudományágak képviselői is, folytatjuk a komplex kutatások módszertana problémáinak intenzív megvitatását (jómagam a 70-es évek elejétől veszek részt ezekben a vitákban). Nyilvánvalóan ez feltétlenül szükséges, különösen az ilyen jellegű kutatások elvégzésének kezdeti szakaszában. A módszertani problémák vitáját a jövőben is folytatjuk majd, figyelembe véve azok elvi jelentőségét. De ugyanakkor nagyon fontos, hogy ezt kövessze a ténylegesen elvégzett munkák elemzése, melyekben az általunk kidolgozásra kerülő elvek kifejezést nyernek, annál is inkább, mert maga ez az elemzés elősegíti a kutatások elméletének és módszertanának további fejlődését. Mellesleg ilyen elemzés lényegében még nem áll a rendelkezésünkre.

1974-ben az ismert szovjet tudós, Ju. Ja. Barabas megjelentette az „Iszkuszsztvo kak objekt kompleksnogo izucsenyija. K metodologii voprosza” (A művészet, mint a komplex kutatás tárgya. A kérdés módszertanához.) című tanulmányát.¹⁸ Ez érdekes, sok szempontból nagyon fontos írás. A művészet többfunkciós természetéről beszél, amely komplex, rendszertani megközelítést követel. A művészetelméletnek a többi tudományággal – a társadalom- és természettudományokkal: a történettudománnyal, a szociológiával, a matematikával, a pszichológiával stb. – fennálló kapcsolatairól van szó. De amikor a szerző a konkrét tudományos gyakorlatba kíván betekintést nyerni, meg kell elégednie azzal, hogy a történeti–komparatív kutatásokról beszél, sőt még velük kapcsolatban sem talál akár csak valamennyire is világos példákat a kultúra tanulmányozásának területén. Ami a művészet rendszertani igényű kutatását illeti, erről teljesen érthetően már csak a feladatok felvetése erejéig esik szó.

Megnevezek még egy könyvet: „Vzaimodejsztvie nauk pri izucsenyii literatury” (A tudományágak kölcsönhatása az irodalom tanulmányozása során – Leningrád, „Nauka”, 1981.). Ami a legfontosabb benne – az irodalomkutatásnak a többi tudományágakkal, filozófiával, szociológiával, nyelvtudománnyal, pszichológiával stb. fennálló kapcsolatainak problémái. A tanulmánykötet valamennyi írása egységes módszertani kulcsot alkalmaz, nem annyira demonstrálják ezek a tudományágak szövetségét, mint inkább bemutatják egy ilyen szövetségnek a lehetőségét, méghozzá olyan megközelítésben, miként használhatja fel az egyik tudományág a másik eszköztárát és módszereit. Ezekben a tanulmányokban a komplexitás problémájával kapcsolatos általános kérdések kimunkálásának folytatását látjuk. A nem kevés kitűnő példát felvonultató és fontos következtetéseket tartalmazó

¹⁶P. N. Fedoszejev: *Filoszofija i integracija znanyija* – „Voproszű filozofii”, 1978/7. szám, 20.

¹⁷Ld.: *Kompleksnoje izucsenyije hudozsesztvennogo tvorcsesztva*. *Kratkaja bibliografija*. 1963–1977. – a „Vzaimogyesztvije i szintez iszkuszsztv” (Leningrád, 1978.) című könyvben, 225–265.

¹⁸„Voproszű filozofii”, 1974/10. és 11. szám.

tanulmányok önmagukban is jelentős tudományos érdeklődésre tarthatnak számot. Nézetem szerint fontos a könyvnek még egy sajátossága, amely abban rejlik, hogy szerzői kiemelt fontosságot tulajdonítanak a humán tudományágakon belüli kapcsolatoknak.

Ismeretes, hogy a népek társadalomtörténetében számos olyan bonyolult jelenség és folyamat van, amelyeket mindenekeelőtt, néha pedig csakis a humán tudományágak különböző eszközeivel tanulmányozhatunk és kell is tanulmányoznunk. Ezért ezeknek a tudományágaknak a rendszertani elemzésben történő összefogása valójában rendkívüli aktualitásra tesz szert, ez interdiszciplinaritás egyik legfontosabb aspektusaként jelentkezik. De, kollégáim gondolatait továbbfejlesztve, adott esetben nem arról beszélek, hogy az egyes tudományágak miként használják fel a többi tudományág eszközeit, ami természetesen ugyancsak fontos, hanem arról, hogy a különböző szuverén tudományágak egyesülése a kutatások minőségileg más típusát jelenti, amelynek módszertana és kutatási eljárásai külön sajátosságokkal rendelkeznek.

Ezzel kapcsolatban megjegyzem, hogy azok az elképzelések és következtetések, amelyeket a fent megnevezett munkák (a művészetelméletnek vagy az irodalomkutatásnak a többi, határtudományágakkal való kapcsolatairól) tartalmaznak, kétségkívül nagyon értékesek mind elméleti, mind gyakorlati értelemben. Maga a kérdésfeltevés elvileg az összes humán tudományra vonatkozik, például, a történettudományra és a filozófiára is, amelyek képviselői ugyancsak írnak erről saját tudományáguk feladataiból kiindulva. Ugyanakkor azonban hangsúlyozni kell, hogy elvi jelentőséggel bír éppen a sok összetevőből álló társadalmi jelenségek tanulmányozására irányuló differenciálódott tudományágak szövetsége. A lényeg abban rejlik, hogy biztosítani kell a tudományágak valódi kölcsönhatását, melyek mindegyike – sajátosságaival összhangban – bizonyos mértékben hozzájárul a kutatás egészéhez. A munka megszervezésének ezt az útját a vizsgálandó tárgyak reális tartalma diktálja.

A valóságban meglevő rendszerek a sajátosságaik szerint differenciálódott és ugyanakkor egymással kölcsönhatásban levő egységes egészbe integrálódott elemekből állnak. A tudományos elemzés, feltárva és jellemezve ezen elemek sajátosságait, meghatározza az egész rendszerben elfoglalt helyüket és funkciójukat. Így minden egyes elem nem elszigetelten kerül elemzésre, hanem mint az egész szerves része. Vegyük azokat a konkrét munkákat, amelyekben a rendszertani elemzés ezen elvei, számomra úgy tűnik, bizonyos mértékben megvalósultak.

A SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében készült a „Razvityie etnicseszko szamosoznanyija szlavjanszkih narodov v epohu rannego szrednyevikovja” (A szláv népek etnikai öntudatának fejlődése a középkorban) című kollektív munka. A mű a 6–7. század időszakától a 11. század végéig, 12. század elejéig tartó korszakot öleli fel. Ebben a szláv népek kialakulási folyamata került tanulmányozásra, azoké az etnikai közösségé, amelyek sok összetevő: a nyelv közössége, a terület, az állam, az anyagi és szellemi kultúra azonossága, a velük kapcsolatos létformák, szokások, szertartások alapján alakultak ki. És mindez szintetizálódik az etnikai öntudat egységes fogalmában.

Az említett munkát elkészítő kollektíva magva történészekből és nyelvészekből állt, akik az alapvető problematikát fogták össze. Az archeológia, az etnográfia, az antropológia adataira támaszkodtak. Összefogásukat megelőzte az etnogenezis problémáira vonatkozó különálló munkák sora. Kiadták az alábbi tanulmányköteteket: „Isszledovanyija po isztorii szlavjanszkih i balkanszkih narodov. Epoha szrednyevikovja. (Kijevszkaja Rusz i jejo szlavjanszkije szoszegyi)” (A szláv és balkán népek történetének kutatásai. A középkor. (A kijevi Orosz Fejedelemség és szláv szomszédai) – Moszkva, „Nauka”, 1972.), „Voproszű etnogenezja i etnicseszkoj isztorii szlavjan i vosztocsnűh romancev. Metodologia i isztoriografia” (A szlávok és a kelet-rómaiak etnogenezisének és etnikai történetének kérdései. Módszertan és historiográfia – Moszkva, „Nauka”, 1976.) Ezeknek és más tanulmányköteteknek a kidolgozásában (ezeket a könyv előszavában megemlíti) nemcsak történészek, hanem nyelvészek, archeológusok, etnográfusok is részt vettek. Kiadták azoknak a tudományos tanácskozássoknak és konferenciáknak az anyagait, amelyek a problémát nyelvészeti szempontból világitották meg: „Problemű karpatszkoj jazűkocznanija” (A kárpáti nyelvtudomány kérdései – Moszkva, „Nauka”, 1973.), „Sztruktura balkanszkoj tyeksztja” (A balkán szöveg struktúrája – Moszkva, „Nauka”, 1976.), „Etnolingvisztyicseszkie baltoszlavjanszkije kontaktű v nasztójascsemi v proslom” (Balti-szláv etnolingvisztikai kapcsolatok jelenleg és a múltban – Moszkva, „Nauka”, 1978.) A monográfia szerzői kollektívája, amelyről itt most szó van, azt a feladatot tűzte ki maga elé célul, hogy a szláv népek etnikai-tudati formáinak fejlődését vizsgálják a kezdetektől a nép kiformalódásáig. És ehhez a feladathoz mérték a kutatás valamennyi aspektusát: a társadalmi-gazdasági és politikai

folyamatok elemzését, a szlávok nyelvi fejlődésének, államiságának szerepét abban az időszakban etc.

E kollektív mű kétségkívül nagyfokú tudományos érdeklődésre számot tartó valamennyi következtetésére nem térek ki, de néhány mozzanatot szeretnék kiragadni. Így például ebben a könyvben meggyőzően ábrázolják azt a dialektikus kapcsolatot, amely a nagy szláv közösséghez való tartozás felismerése és az egyes külön kialakult nemzetiséghez való tartozás között áll fenn, illetve az egyiktől a másikig tartó átmenet folyamatait. Emellett pontosan meghatározták az ezekben a folyamatokban szerepet játszó tényezők hierarchiáját. A szerzők megfigyelései szerint az ősszlávok nyelvi differenciáltsága a koraközépkorban nem volt jelentős, ennek nem tulajdonítottak lényegesebb jelentőséget; ezért ez nem játszott döntő szerepet. Elmélyülése annak a reális folyamatnak a hatása alatt ment végbe, amelynek során az egyes szláv népek létrejöttek, melyek arculatát mindenekelőtt az államrendszerrel kapcsolatos társadalmi-politikai tényezők határozták meg.

Jelenleg a komplex kutatásokkal foglalkozó kutatók köre egyre inkább bővül. Emiatt élesebben merülnek fel a kutatások megszervezésével kapcsolatos kérdések. Milyen utakon jussunk el a jelenségek egészének, mint meghatározott komplexumoknak a megragadásához? Miképp biztosítsuk a tudományos diszciplínák kölcsönhatását? Ezek a kérdések igen fontosak, gyakorlatiasan meg kell ezeket vitatni, annál is inkább, mert az ilyen jellegű kutatások szervezési tapasztalatai még egyáltalán nem elégségesek.

Nyilvánvalóan mindenekelőtt arra van szükség, hogy a maga rendszerében lássuk a problémát, s megfelelően kiválasszuk azt. Logikus, hogy ezt azok a nagy tapasztalattal rendelkező szakemberek végezhetik, akiket tisztelet és tudományos tekintély övez. Az említett kiválasztás idején teljesen természetes, hogy a tudósok gondolatmenete gyakran az olyan társadalmi fejlődési periódusokon állapodik meg, amelyekben a társadalmi formációk változási folyamatai rendkívül kifejezetten jelentkeznek, minthogy ezekben érezhető a leginkább a jelenségek rendszer-jellege. Így például SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének munkagyakorlata során a komplex kutatások három olyan történelmi időszakra koncentráltak, amelyek a közép- és délkelet-európai népek etnogenezisével kapcsolatosak; ezen népek fejlődésével a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet időszakában, a szocialista forradalmak győzelmének időszakával és a szocializmus építésének korszakával. A kutatás általános tárgyának kiválasztása után a kutatás határainak pontosabb megállapítására és annak a problémának a megfogalmazására kell törekedni, amely a leendő mű megnevezésében is szerepel majd. A kutatásnak ez a kereső időszaka nem mindig zárul végleges határozattal. A munka további menete során sok minden kerülhet pontosításra, tökéletesítésre.

A kiválasztott téma körül megtörténik a tudósoknak, a különböző tudományágak képviselőinek az összefogása is. Ennek alapjául a kiindulás módszertani elveinek egysége szolgál. A burzsoá elméletben elterjedt pluralizmustól eltérően, amely a világ jelenségeinek felfogására irányuló különböző filozófiai megközelítéseket elektikusan egyesíti, és ezért nem képes az ezekről alkotott ismeretek objektív szintézisét adni, mi a materialista dialektika elveiből indulunk ki, a jelenségek kölcsönkapcsolatának és fejlődésének felismeréséből. Tulajdonképpen ez el is vezet a tudományos diszciplínák valódi szövetségéhez.

Azt mondják néha, hogy a komplex kutatásokban résztvevő tudós saját szaktudományában veszít. Bizonyos körökben még ilyen túlzó kifejezések is megjelentek: „tisztá” és „nem tisztá” nyelvészek (ezt természetesen el lehetne mondani más tudományok képviselőire vonatkoztatva is). De az effajta vélemények alaptalanok. Fordítva, csupán a saját tárgyának alapos ismerete teszi lehetővé a kutató számára és adja meg a jogot neki arra, hogy „belépjen” a komplex kutatásokba.

Az ilyen jellegű kutatások elvégzésére speciális interdiszciplináris kollektívák (rugalmas témacsoportok) alakulnak. És hogy a személyi felelősség is meglegyen, ezeknek a kollektíváknak az élén olyan tudományos és tudományos szervezési tapasztalatokkal is rendelkező kutatóknak kell állniuk, akik személyesen felelősek az egész munka megszervezéséért. Fontos, hogy ezek az emberek rendelkezzenek a kollektívát összefogó kollegialitás érzésével. Kezdeményezéseiktől, invenciójuktól nagyon sok függ.

A kollektíván belül kezdettől fogva létre kell hozni a különböző tudományok tevékeny együttműködésének légkörét. A kollektívának saját munkaritmussal kell rendelkeznie, amelyet összes tagja által elfogadott, jól átgondolt terv szabályoz. A kezdeti stádiumban a kutatók figyelme a munka általános koncepciójának kidolgozására összpontosul. Ezzel kapcsolatban lehetőség van egyes belső problémák, a historiográfiával kapcsolatos beszámolók elkészítésére és megvitatására. Célzerű téma-

vázlatot kidolgozni, amely a mű problematikájának és struktúrájának – az anyag feldolgozása következetességének és az egyes fejezetek szerves kapcsolódásának – egységéhez szolgálhat alapul. Ezután pedig a kollektívában a kötelezettségek pontos felosztása mellett a munkát ütemtervre bontják, amelyet mindenekelőtt az egyes részek, majd a munka egészének megvitatása útján ellenőriznek.

A komplex kutatások eredményeit különbözőképpen lehet megjelentetni – vagy egy összefoglaló könyvben, amely a különböző tudományágak képviselőit tömöríti, vagy olyan könyvekben, amelyeket feltétlesen tudományágilag összesítettnek nevezhetünk, vagyis az egyes tudományági eredmények publikációi ezek, melyeket azonban egybeköt az egész témakör tanulmányozásának egységes terve. Hadd mutassuk be ezt a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének munkája során szerzett konkrét tapasztalatokon keresztül.

Az Intézetben már sok éve folyik „A közép- és délkelet-európai népek fejlődése a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában” című nagy téma tanulmányozása. Ezt az időszakot, mint már említettük, röviden nemzeti Újjászületésnek nevezzük. Nekem úgy tűnik, hogy mindkét fogalom jogos: a kérdés lényegének szűles körű értelmezéséből indulunk ki a társadalmi-gazdasági formációk létrejöttének és váltásának szempontjából. A dolog úgy áll, hogy az „Újjászületés” kifejezés, amely az ismert feltételezettséget magában hordozza mindenütt – Nyugat-Európában is és a vizsgálatunk tárgyát képező közép- és délkelet-európai országokban is – egy közös értelmezést takar: azokat a folyamatokat vesszük ezzel kapcsolatban figyelembe, amelyek éppen a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában zajlottak le. Az összes európai népre jellemző ilyen folyamatok közel sem voltak szinkronban, hanem néha több száz év különbség volt köztük. Ezek a folyamatok különböző intenzitással fejlődtek ki, igen határozott sajátossággal különböztek egymástól, és mindazonáltal sok közös formációs-típológiai vonással rendelkeztek.

Az Újjászületés a különböző, egymással kölcsönkapcsolatban levő társadalmi és történeti-kulturális jelenség bonyolult komplexuma. Ezek közül az alapvetőket említjük meg.

Mindenekelőtt a kapitalista viszonyok fejlődését és a nemzetek ezzel kapcsolatos kialakulását, a nemzeti öntudat létrejöttét; ide tartozik a nemzeti kultúrák kialakulása is, melyek egymástól elhatárolt szférák komplexumát alkotják; erre az időszakra alakulnak ki a nemzeti irodalmi nyelvek is.

E témákról az elmúlt évek során történészeink és filológusaink sok művet – tanulmányokat, egyéni monográfiákat, tanulmányköteteket – írtak és jelentettek meg. Ezek mindegyike a maga módján érdekes és fontos, közöttük vannak nagyon mélyenszántók, amelyek világszerte kiváló. ták a szakemberek elismerését. De először is, ezek rendszerint egyes országokra vonatkozó munkák; másodszor, még ha egy és ugyanazon országnak szentelték is őket, egymástól az egyes tudományágak keretei által elszigeteltek, nem kapcsolódnak egymáshoz, önmagukba zártak. Ezért ezek még együttvéve, mint különálló művek összessége sem adnak egységes képet az Újjászületésről mint komplex jelenségről. Ehhez a tudás különböző ágazatainak szintézise szükséges, amelyet a rendszerelemzés segítségével lehet megvalósítani.

Néhány évvel ezelőtt a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében kidolgoztuk a közép- és délkelet-európai népek Újjászületése tanulmányozásának egységes tervét. Mi természetesen a már meglevő, egy-egy országra specializálódott, illetve történeti–komparatív kutatásokra támaszkodtunk. Az új feladatot abban láttuk, hogy a különböző szaktudósok – történészek, irodalomrook, nyelvészek, kultúrtörténészek – erőfeszítéseit a közös probléma megoldására egyesítsük. A terv a következő munkák elvégzését tartalmazta: „A nemzetek létrejötte Közép- és Délkelet-Európában”; „A nemzeti kultúrák létrejötte Közép- és Délkelet-Európában”; „A nemzeti Újjászületés és a szláv irodalmi nyelvek kialakulása”; „A nemzetek kialakulása korának irodalma Közép- és Délkelet-Európában. I. rész – A felvilágosodás, II. rész – A romantika”.

Fel lehet tenni a kérdést: hogyan is valósul meg a tudományágak integrációja, ha az említett munkák diszciplinárisan behatároltak? De visszakérdezzünk: valóban behatároltak-e ezek?

Mára néhány ezek közül a munkák közül megjelent,¹⁹ megint mások jelenleg nyomtatás alatt állnak. A kutatásokból nyert eredményekre támaszkodva bizonyossággal mondhatjuk, hogy ezek a

¹⁹ „Formirovanyije nacionalnüh kultur v sztranh Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevropü”, M., „Nauka”, 1976.; „Nacionalnoje Vozrozszyenyije i formirovanyije szlavjanszkih lityeraturmüh jazükov”, M., „Nauka”, 1978.; „Formirovanyije nacija v Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevrope. Isztoricseszki i isztorikokulturnü aszkeptü”, M., „Nauka”, 1981.

munkák egyáltalán nem elszigeteltek egymástól. Ellenkezőleg, ezek egymás között kapcsolatban állnak a probléma egységének köszönhetően. Közös terv alapján készültek és ezek mindegyike egy egységes elgondolás szerves része. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy még az esetleg tisztán filológiaiak tűnő művekben is, amelyeket a felvilágosodásnak és a romantikának, valamint a nemzeti irodalmi nyelvek kialakulásának szenteltünk, már a címbe is hangsúlyt kap a központi témakörrel fennálló kapcsolat, és ezt a kapcsolatot következetesen kifejtik a művek szerzői. A lényeg éppen abban van, hogy mindezek a kutatások a nemzeti Újjászületés folyamataival vannak összefüggésben: a romantika jelenségei vagy az irodalmi nyelvek kialakulása ezekben nem zárt, filológiai szempontból kerülnek megvizsgálásra, hanem a nemzetek kialakulása, a nemzeti öntudat létrejötte történeti folyamatával szoros összefüggésben.

A megjelentetés formája sokféle lehet. Egyáltalán nem elengedhetetlen, amint azt néhány kutató követeli, hogy a komplex kutatások feltétlenül egy könyvben jelenjenek meg, közös cím alatt. Ilyen könyvek is vannak, de nem ez a kérdés lényege. A fő feladat abban áll, hogy elérjük a diszciplináris jelleg és a komplexitás egyesítését, a különböző szaktudású, közös cél felé haladó, közös problémák megoldására törekvő kutatók tevékenységének összehangolását.

Nálunk az Intézetben van egy kiadványsorozat: „Közép- és Délkelet-Európa a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korában. Történeti és kulturális problémák.” Ebben a kiadványsorozatba tartoznak a fent említett összes munkák és más művek is. Ez a sorozat, amelynek szerkesztő bizottsága különböző tudományágak képviselőiből áll, fontos tényezője az összefogásnak, mely elősegíti a történeti–komparatív és a komplex kutatások megszervezését és lebonyolítását.

A közelmúltban megalakultak nálunk azok az interdiszciplináris kollektívák, amelyek fő feladata a közép- és délkelet-európai országokban folyó szocialista építés történetének tanulmányozása. Abból indulunk ki, hogy a szocializmust olyan komponensek formációs egységének tekintjük, amelyek nemcsak a gazdasággal, de az ideológiával, a politikával és a tágabb értelemben vett kultúrával állnak összefüggésben. Ennek a célnak az érdekében fogtak össze a történészek és a kultúrakutatók. Ennek a munkának a megszervezése és végrehajtása új dolog, új tapasztalatokra annak közvetlen megvalósítása során teszünk szert. Természetesen élünk a komplex kutatások megvalósításának általános, általunk is már ismeretes fogásaival és módszereivel, számolva a sokban különleges megközelítést követelő kutatási téma sajátosságával.

Néhány szót ejtenék még a kultúráról, amely az utóbbi években általunk intenzíven tanulmányozott témák között az egyik legbonyolultabb. Tudományos elemzésnek csupán általános, és nézetem szerint, kiinduló eleveire szorítkozom.

A kultúra sokszintű rendszer, és a feladat abban rejlik, hogy egészében is és minden szintjén is átlássuk. A társadalmi tudatnak az ember alkotó tevékenységével, az ember személyiségének szellemi fejlődésével összefüggő meghatározott formájaként szemlélve a kultúrát, a tanulmányozásához vezető fő utat abban látjuk, hogy mindenekelőtt meg kell állapítani tipológiáját diakrónikus (történeti), majd szinkron (strukturális) metszetekben. Az általános elméleti-módszertani feldolgozásokra támaszkodva úgy tűnik számomra, hogy a kultúra tanulmányozását történelmi típusain keresztül kell megközelíteni, figyelembe véve e típusok különböző szférák szerinti belső differenciálódását. Ebben a megközelítésben a kultúra egy sor alrendszer magába foglaló meghatározott rendszerként jelenik meg.

A kultúra fejlődésének általános törvényszerűségei meghatározása szempontjából különösen nagy jelentőséggel bírnak az átmeneti korszakok, az egyik társadalmi formációból a másik formációba való áttérés időszakai. Eppen ezekkel van összefüggésben a kultúra történeti tipológiája. És nagyon fontos világos képet alkotni a kultúra különböző történeti típusainak struktúrájáról (váltfajai szerinti differenciálódásáról). Így az egyik váltfaja, a művészeti kultúra a kultúra egészének (például az Újjászületés kultúrája, vagy a szocializmus kultúrája összes történeti típusának) alkotórésze, és mindazonáltal rendelkezik specifikus vonásokkal, önmagában pedig meglehetősen szerteágazó rendszert alkot. Keretei közé tartoznak: irodalom, festőművészet, színház, zene, filmművészet, építészet.

A kultúra egyik vagy másik váltfajáról szólva, a kultúra meghatározott történeti típusáról beszélünk. De ennek konstatálása még nem elégséges. A kultúra váltfajának specifikumában mélyebbre kell hatolni és kutatni a következőket: mi egyesíti az említett, nagymértékben differenciálódott kulturális szférákat, amelyek mindegyikének megvan a maga tudománya? Hogy egyeztethető össze az általános a művészi kifejezés eszközeinek megismételhetetlenségével? Az ezekre a kérdésekre adandó válaszok nélkül nem lehetséges megérteni a tanulmányozott jelenség elemeinek rendszerkapcsolatát.

Vegyük példaként a szocialista művészeti kultúrát. Az általunk elfogadott elmélet, különösen az utóbbi években, úgy tekinti a művészeti kultúrát, mint egy bizonyos egységet, amelynek az alapelvei – a világ marxista–leninista felfogása, a szocialista humanizmus, a kommunista pártosság – tág teret nyitnak az élet valóságábrázolásának legkülönbözőbb formái szabad alkotói kibontakoztatásához. A rendszer elemeinek – az alapelveknek és a poétikának – ilyen jellegű kapcsolata megszilárdítja az általános és a sajátoságos harmóniáját, kifejezi annak a szocialista realista módszernek a lényegét, amely elemzésünkben egybefogó alapként is szolgál. Arról van szó, hogy a módszer egységes a szocialista művészeti kultúra minden válfajánál. Ez a módszer elősegíti a művészet sokoldalúságát, minthogy a kifejező eszközök bármiféle kanonizálása ellentmond e módszer szellemének; a módszer történetileg nyitott a valóság megismerésének szintjén és következésképpen a valóság képszerű megjelenítési formáinak szintjén is.

A gyakorlati feladatot abban látjuk, hogy be kell mutatni a szocializmus művészeti kultúrája esztétikai értékeinek kimeríthetetlenységét és tényleges gazdagságát e kultúra minden differenciált szférájában, amelyeknek a sajátosságát – hogy úgy mondjam – a belső specialisták (irodalmárok, a képzőművészet, a film-, a színházművészet stb. teoretikusai és kritikusai)²⁰ tárják fel. Az ehhez vezető út – egyrészt a tipológiai azonosság tanulmányozása, másrészt az egyes kulturális szférákkal kapcsolatos különbségek vizsgálata, amelyek, természetesen, az önálló kifejezési eszközök, a stílári és műfaji sajátosságok, a művészi egyéniségek stb. hatására alakulnak ki. Egy ilyen munkát, amely lényegében interdiszciplináris, csak olyan tudósokból álló kollektíva képes elvégezni, akik kompetens módon képviselik saját területüket, de nem elszigetelten, hanem összhangban a szocialista realizmusnak mint rendszernek általános elveivel és valamennyi komponensével.

Befejezésül a következőre hívom fel a figyelmet. Habár a történeti–komparatív és a komplex kutatási módszerek a mi társadalomtudományi területünkre nem rég törtek be, máris fontos helyet foglalnak el, és mindinkább igazolást nyernek, mint a modern tudományos gondolkodás egyik nagy fejlődés előtt álló irányzata. Arra törekedtem, hogy összegezzem a hozzáférhető és hozzám közel álló, az ilyen jellegű kutatások megszervezése és lebonyolítása terén szerzett tapasztalatokat, és ezzel kapcsolatban feltegyek egy sor olyan elvi–módszertani kérdést, amelyek nézetem szerint vitára éremek. Magától értetődően ez csak egy kis része annak, amit még el kell végeznünk. A probléma bonyolultsága olyan kollektív erőfeszítéseket követel, amelyek elősegítik az említett kutatási módszerek bevezetését és fejlesztését.

A komplex, rendszertani megközelítés mindinkább feltárja a történeti múlt összetett jelenségeinek elemzésében meglevő lehetőségeket; ugyanakkor kapcsolódik azokhoz a feladatokhoz is, amelyek jelenünk sokoldalú kutatására vonatkoznak – annak az érett szocializmusnak a kutatására, amelyet a gazdagság, az egész társadalmi élet, a tudomány, a kultúra fejlődésének gyors üteme és szokatlanul bonyolult volta, továbbá az ezekben végbemenő integrációs folyamatok jellemeznek. A szocialista közösség keretein belül mind szélesebb körben valósul meg a széles körű tervek koordináció. Ilyen körülmények között viszont a történeti–komparatív és a komplex kutatási módszerek jelentősége még fokozottabbá válik. Ezek előmozdítják a szocialista országok kutatóinak összefogását, a tudományos kutatások tényleges és hatékony integrációját.

Fordította: Urbán László

²⁰ A szocialista művészet különböző ágazatainak specialistái által követett kiindulási pozíció azonosságát igyekeztem bemutatni az „Obobscsáty bogátüj opüt” (A gazdag tapasztalatok összegzése) című cikkemben. „Druzba narodov”, 1980/3. sz.

SIMON RÓBERT

Ki mit mire cserélt Mekkában az Iszlám előestéjén (Tradicionális cserefolyamatok gazdaságtanantropológiai elemzése)

A kereskedelem és a muhammadi iszlám összefüggése. Megjegyzések a kérdés kutatástörténetéhez

A mekkai kereskedelem és az iszlám keletkezésének feltételezett összefüggéseit az európai arabisztika csupán a századforduló táján kezdte vizsgálni. A múlt századi historizmus iszlámképét G. Weil, A Sprenger, W. Muir és főleg T. Nöldeke forráskritikai kezdeményezései ellenére a „népesség” és a „faj” kialakuló mítoszai befolyásolták, amelyek leghatásosabban E. Renannak a sémi faj eredendő monoteizmusát állító teóriájában csapódtak le.¹ Az iszlámnak mint „a sivatag vallásának” alapos cáfolatát Goldziher I. végezte el úgy, hogy a szorosan vett vallástörténeti kérdésfeltevéseket a korabeli „Kulturgeschichte” jegyében a kulturális antropológia irányában haladta meg.² Ez a kultúrtörténeti megközelítés nála még éppen úgy nyitott volt a vallási jelenség lehetséges társadalomtörténeti megközelítése, mint egy pozitívizmusba átcsapó etnológiai vizsgálat felé. Ismeretes, hogy a nem-marxista európai társadalomtudományokban már a historizmus előkészítette azt a pozitívizmusban kiteljesedő folyamatot, hogy a kutatás jelentős része – szemben az előbbi többé-kevésbé nyílt értékpremisszáival – implicit értékítéletekkel átvitte a prekapitalista társadalmak vizsgálatára a kapitalizmus piaci mechanizmustól meghatározott szemléletét,³ ugyanakkor a vallástörténeti kutatásokban a gazdasági és társadalmi szempontok csak a kapitalizmus és a protestantizmus összefüggéseinek a vizsgálatával, M. Weber vallásszociológiai tanulmányaival kezdtek polgárjogot nyerni – az

¹ L. ennek első nagyhatású kifejtését: *Histoire générale et système comparé des langues sémitiques* (Páris, 1863) 6: „... le désert est monothéiste... Voila pourquoi l'Arabie a toujours été le boulevard de monothéisme le plus exalté”. Végző fokon e tézis cáfolatául írta I. Goldziher sok vonatkozásában ma is figyelemre méltó összehasonlító vallástudományi művét: *Der Mythos bei den Hebräern und sein geschichtliche Entwicklung*, (Leipzig, 1876, angol fordítás: London, 1877).

² L. a *Muhammedanische Studien* első két tanulmányát (1–100), amelyek első – kevésbé kidolgozott – formája már 1881-ben megjelent magyarul (Az iszlám, Budapest, 1881, 1–100).

³ Ez a szemlélet a múlt században kialakuló történettudomány egyik fontos jellemzője. Marx ezt így jellemzi: „Az, ami csak erre a különös termelési formára, az árutermelésre érvényes... az árutermelés viszonyainak rabjává vált emberek számára, ama felfedezés előtt és utána egyaránt, éppen annyira végérvényesen jelenik meg, mint ahogy az, hogy a tudomány felbontotta a levegőt elemeire, nem szünteti meg a levegőformát, mint fizikai-testi formát.” (MEM 23: 77). Az antik forma efféle modernizálásáról így ír: „A klasszikus ókori tárgyaló szaklexikonokban az a képtelenség olvasható, hogy az antik világban a tőke teljesen kifejlődött volt,” „csak éppen a szabad munkás és a hitelügy nem volt meg”. „Mommensen úr is, „Römische Geschichte”-jében egyik quid pro quót a másik után követi el.” (MEM 23 162). L. még Grundrisse 412; Tőke 3: (MEM 25) 25, 742. U. von Wilamowitz-Moellendorf is utal arra, hogy Mommensen művének népszerűségét nem annyira tudományossága, „sondarn das Hineinziehen politischer Theorien der Gegenwart” biztosította (Geschichte der Philologie, Leipzig, 1959, 70). A lényeg az, hogy míg a jelentős polgári gondolkodók, egy Gibbon, egy Michelet és egy Burckhardt nyíltan vállalták történeti műveikben optimista, avagy mélységesen szkeptikus értékítéleteiket, a historizmus és a pozitívizmus szaktörténészei, Ranke és követői: Troeltsch, Meinecke és a többiek, így Sybel, Droysen stb. nagyon is tendenciózus értékítéleteiket az objektivitás jelmezébe öltöztették. L. a kérdéshez K. Polányi fontos elméleti clemzését: Our obsolete market mentality (1947), in: Essays (1968) 59–77.

izslám vizsgálatában néhány atipikus korábbi kísérlettől (így J. Wellhausen, M. Hartmann és C. Becker munkáitól) eltekintve csak az utóbbi másfél évtizedben. Vagyis a különböző társadalmi jelenségek (pl. jog, politika, intézmények, művészet, tudomány) vizsgálatánál naivan nyíltan, vagy burkoltan, esetleg nem is tudatosan a historizmus és a pozitivizmus gyakran eklektikus fogalom-rendszere és meghatározott értékítéletei érvényesültek, addig a vallás vizsgálatakor a kutatás az eszmék világában botorkált. E jelenség oka az volt, hogy a kutatás nem talált olyan integrációs sémát, amin belül viszonyíthatta, kapcsolatba hozhatta volna a vallási jelenséget az adott társadalom többi jelenségeivel: a polgári társadalomban ez *már* nem volt magától értetődő, a prekapitalista, elsősorban az ázsiai társadalomnak vonatkozásában pedig azok *sui generis* jellegének nemismerete miatt még nem volt törvényszerűen lehetséges.⁴

E folyamatot tovább mélyítette egyfelől az ellenkező előjellel prekoncepcióalt szociáldemokrata eszméktől meghatározott elméletektől, majd a vulgámarxista kísérletektől való elhatárolás, másfelől azonban az ismeretelméletileg fölöttébb eklektikusan jelentkező szellemtörténeti pszichoanalitikai, majd szociológiai és strukturalista hatások. Itt ebben az összefüggésben elég, ha csak utalásszerűen példázzuk az előbbi H. Grimme, *Mohammad* könyvével, amelyben a szerző a korabeli szociáldemokrata mozgalom néhány közhelyét historizálja (A. Bebel hasonló kísérletével együtt), s annak zseniálisan egyoldalú cáfolatával, C. Snouck-Hurgronje tollából⁵ – egyoldalú azért, mert a tudománytalan társadalmi elmélet helyes cáfolata után a muhammadi iszlám önreflexiójának legkülső eszmei burkát hangsúlyozza csak (az utolsó ítélete motívumát!). Az utóbbira talán a legjelentékenyebb példa G. E. von Grunebaum iszlám-felfogása, aki egyebek között A. L. Kroeber kulturális antropológiájának jegyében az arab fejlődést egy olyan teológiaiilag meghatározott struktúrának tartja, amelynek kulturális „pattern”-jei a különböző új jelenségekkel szemben mindig azonos kiválasztással működnek, más szóval a rendszer szelektivitási vegyírtéke változatlan. Az efféle fel-

---

A marxizmuson belül több szempontból különleges helyet foglalnak el Marxnak az emberi történelem korai korszakaira vonatkozó kutatásai és állásfoglalásai. Ismeretes, hogy 1841–46 között számos alapvető jelentőségű és különösen az utóbbi évtizedekben reneszánszukat élő gondolatot dolgozott ki a filozófia antropológia terén, amelyek a családra, a polgári társadalomra, az államra, az emberi lényeg önmegvalósítására és elidegenedésére, s az ember természeti és társadalmi jellegére vonatkoznak (I. Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie: 1843; Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844; Deutsche Ideologie: 1845–6; Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik: 1845), amelyek mitől sem állanak távolabb, mint a vulgármарxizmus „ökonomista determinizmusától”. Kevéssé ismert viszont az a tény, hogy Marx élete végén, 1879–82 között kiterjedt és mélyreható etnológiai kutatásokat végzett az őstársadalom viszonyait, felbomlását *societas*-ból kialakuló *civitas* jelenségeit illetően. Ennek kapcsán dolgozta föl alaposan és látta el megjegyzéseivel egyebek között L. H. Morgan: *Ancient Society*; J. Lubbock: *The Origin of Civilisation*; J. B. Phear: *The Aryan Village*; H. S. Maine: *Lectures on the Early History of Institutions*, továbbá M. Kovalevski: *Obshchinnoe zemlevladienie* című műveit. Marxnak e jegyzetei kéziratban maradtak (Morganhoz írt megjegyzéseit Engels használta fel *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats im Anschluss an Lewis H. Morgans Forschungen*: 1884 c. művében), s csupán az utóbbi két évtizedben jelentek meg. Kovalevski művéhez írt jegyzetei: *Sovietskoe Vostokovednie* 1958, no. 3., 3–13; no. 4., 3–22; no. 5., 3–28; *Problemy Vostokovedenia* 1959, no. 1, 3–17)) Kovalevski művéből készített excerptumok eredeti szövegét kiadta L. Krader: *The Asiatic Mode of Production*, Van Gorcum, Assen, 1974². A kései Marxnak a korai közosségekkel kapcsolatos nagy horderejű kutatásait, s azok viszonyát a korabeli etnológiához és a korabeli marxizmushoz mélyrehatóan elemzi R. Gallissot: *Marxisme et Algérie. Textes de Marx/Engels Union Générale d'Éditions*, Paris, 1976, I. különösen: 145–285, 283–428.

⁴ Ennek a dilemmának őszinte belső ábrázolását olvashatjuk W. F. Albright tanulmányaiban, in: *History, Archeology and Christian Humanism*. New York–Toronto–London, 1964.

⁵ H. Grimme: Mohammed I, főleg 14kk; Snouck-Hurgronje: Une nouvelle biographie de Mohammed, in: *Oeuvres choisies*, 109–149 (főleg: 132kk).

fogás bizonyos magyarázatot adhat egy szükségképpen zártnak felfogott rendszer működési mechanizmusaira, de kudarcot vall a rendszer – tehát az iszlám – keletkezésének magyarázatakor.⁶

Hogy a Goldziher módszerében és világnézetében meglevő kétféle alternatíva a totalitást és a történetiséget elvető pozitivistá kutatás irányában dőlt el, ahhoz jelentős mértékben hozzájárult az, hogy az eszmétörténetre szorító polgári kutatás és a vulgármarxizmus egy törő metszeten produkált néhány elrettentő példát a gazdasági és intézményrendszer és az objektívalódott társadalmi tudatformák tudománytalan összekapcsolására. A két látszólag távol álló, ám egyáltalában nem paradox módon szorosan összetartozó megközelítési mód közös alapja az, hogy mindkettő az egyes jelenség és az általános törvény között állapít meg *közvetlen* kapcsolatot, mégpedig általában úgy, hogy az általános eszméhez hozzárendeli az egyes jelenséget. Ez a sajátos allegorizáló világlátás legalább annyira gyakori a tudományban, mint a teológiában. Az elsőre felhozhatjuk példa gyanánt azt a módot, ahogyan Ch. C. Torrey és H. Lammens hozta kapcsolatba a kereskedelmet és az iszlámot, az utóbbira néhány húszas években keletkezett vulgármarxista kísérletet.

Torrey 1892-ben megjelent disszertációjában a „business atmosphere”-t nyomozza a Koránban. Érvelése a következő: „Long before of time of Mohammed the native god and religious rites must have been pretty thoroughly identified with trade. The Arabs have at all times deserved their reputation as a preeminently realistic mathematical people, and this might have been especially true of the Kureish.”⁷ A terminusok rendszerzése után megállapítja a Korán „commercial spirit”-jét, s hasonlóan jellemzi ezt a világlátást, mint M. D. Sahlins a *kapitalizmus* vallásfelfogását.⁸ Torrey egyik általános premisszáját a kapitalista jellegű „business atmosphere” transzponálását egészíti ki a másik: az eredetiség és az absztrakt gondolkodás (!) elvitatása Muhamadtól.⁹

Lammens iszlámtanulmányai meggyőzően példázzák azt, hogyan lehet egy prekoncepciált teória (adott esetben a kereszténység fölénye az iszlám fölött, továbbá Muhammad és családja morális elmarasztalása) szolgálatába állítani az önkényesen felhasznált hiperkritikus filológiát.¹⁰ A mekkai kereskedelem naivan modernizáló hangsúlyozása nála, a hitbuzgalmát véka alá egyáltalán nem rejtő jezsuita páternél, vallási-vallásérkölcsi értéktételek alapjául, hátterül, *argumentatio ad hominem* gyanánt szolgált; ennek révén lehetett bizonyítani az üzlet által fölhasznált vallás eszköz-szerepét, a muhammadi iszlám mesterségesen összehabart manipulatív jellegét stb. A Lammens-féle Mekka-vízióban sajátosan keveredik egy teológiai látomás, amelyben a kereskedők Mekkája János Jelenéseinek szavaival szólva: „Babilon, a veres fenevadon ülő nő”, amely „a Bárány által legyőzetik”, és egy anakronisztikusan és tudománytalanul historizált kapitalizmus-kép. Ez utóbbit annál inkább kell hangsúlyoznunk, mert – erre a korábbiakban is hoztunk példákat – Lammens érzékletes és lebilincselően nagyvonalúan Mekka-ábrázolása felmérhetetlen hatást gyakorolt a további kutatásra.

A húszas évek vulgármarxista kísérletei, melyek az iszlám keletkezését kapcsolatba hozták a kereskedelemmel, egyidejűek, de függetlenek az „ázsiai” termelési mód vitájának első menetétől. A mekkai „merkantil kapitalizmus” teóriájának megalapozója M. A. Reiser volt, aki műveiben azt fejtette, hogy az iszlám a kereskedelem bizonytalanságaitól és a beduinok rablótámadásaitól leg-

⁶ Grunebaum módszeréhez és ismeretelméleti megalapozottságához l. Abdallah Laroui: La crise des intellectuels arabes, Traditionalisme ou historicisme?, Paris, 1974, 59–102 („Les arabes et l'anthropologie culturelle. Remarques sur la méthode de G. de Grunebaum”).

⁷ Ch. C. Torrey: The Commercial-Theological Terms in the Koran, Leyden, 1892, 5.

⁸ I. m. 48. L. E. R. Service–M. D. Sahlins–E. R. Wolf: Vadászok, törzsek, parasztok, Budapest, 1973, 284.

⁹ Torrey: i. m. 49. Torrey későbbi művében (The Jewish Foundation of Islam, New York, 1933), az iszlámot egy újabb általánoshoz, a judaizmushoz rendeli. Ezúttal tétele bizonyítására Muhammadot pusztán ostobasággal és tudatlansággal vádolja. Bírálatahoz l. már J. Fück: Die Originalität des arabischen Propheten: ZDMG 90 (1936), 510–1.

¹⁰ H. Lammens értékeléséhez l. C. Becker: Prinzipielles zu Lammens Sirastudien: Der Islam IV (1913), 263–9 (l. Grundsätzliches zur Leben-Muhammedforschung címmel in: Islamstudien I, 520–7); Th. Nöldeke: Die Tradition über das Leben Muhammeds: Der Islam V (1914), 160–170; J. Fück: Die arabischen Studien, 292–3; M. Rodinson: Bilan, 173–4.

inkább szenvedő kiskereskedők ideológiája lenne.¹¹ Követői közül L. Klimovich képviselte azt, hogy az iszlám a törzsi társadalmat felbomlasztó kereskedelmi tőke terméke,¹² E. Belyaev szerint pedig Mekán belül erőteljes rétegződés indult volna meg, s az iszlám a kis- és középkereskedő burzsoázia mozgalma lett volna a plutokrata réteggel szemben.¹³ E vulgármarxista feltevések mögött a szociáldemokrata teoretikusoktól sematizált és ellaposított engelsi történetfelfogás elemeit ragadhatjuk meg: az osztálytársadalom kialakulását, amelynek alapja a magántulajdon par excellence formája, a (pénz)-tőke, és a kizsákmányolásból fakadó osztályharc egy meghatározott formáját. Mindezeknek az önmaguknak semmitmondó sematikus elemeknek a rendezőelvét azonban az adta, hogy M. N. Pokrovszki hatására a „merkantilkapitalizmust” a tőkés termelési mód szerves előtörténetének tartották. Ebből a rendezőelvből következett, hogy a kereskedelmi tőke kőré pusztán egy egyszerűbb kapitalizmus sémáját kellett elképzelni. Megjegyzem még, hogy mikor a kínai forradalom társadalmi kilátásait elemző kutatások nyomán elkezdődött az „ázsiai” termelési mód vitája, s ennek során az egész marxista formációelmélet megvitatása napirendre került, akkor a kereskedelmi tőke problémájával nem tudtak megbirkózni, s Pokrovszki álláspontja mellett felmerült a „merkantilkapitalizmus” külön társadalmi formációként való értelmezése,¹⁴ a sztálini történelmi sémában pedig megszűnt problémának lenni, mivel pusztán színező elemként olvadt bele a kizsákmányolás alapján megkonstruált dichotom-osztálystruktúrájú társadalmi formákba.

A prekapitalista gazdasági és társadalomtörténeti kutatások a századfordulóig az európai történelem vizsgálata terén is kezdetlegesesek voltak,¹⁵ az utóbbi fél évszázadban azonban jelentős részletkutatások indultak meg, s a feudalizmus vizsgálata – elsősorban az *Annales* iskola révén – már nagyszabású szintézis-kísérleteket is fölmutathat (gondolok elsősorban *M. Bloch: La société féodale*-jára, 1939), ugyanakkor a közel-keleti gazdaság- és társadalomtörténeti kutatás a wellhauseni-beckeri kezdeményezésekhez képest is visszaesett. Ebben a folyamatban éppúgy szerepet játszhatott az első világháború után meginduló nemzeti-felszabadító mozgalomnak az a szükségszerű járuléka, hogy a különböző gazdasági, társadalmi és kulturális kérdések is ideológiai formában vetődnek föl, mint az, hogy a természettudományok szerint modellálódni kívánó társadalomtudományok egyre kevésbé képesek az ideológiai burok lehántására és dialektikus visszacsatolására.¹⁶ E folyamat során az orientaliztika és az európai fejlődést vizsgáló társadalomtudományok között valóságos cezúra jött létre, amelynek tisztán a tudatosodása is csak az utóbbi két évtized terméke, valóságos leküzdése pedig az aprólékos filológia előtt, mellett és állandó jelleggel vele együtt a történetelméleti kérdések olyan újragondolását követeli, amilyent C. Cahen kezdeményezett az arabisztikán belül.¹⁷

A gazdaság- és társadalomtörténeti jelenségek között különös nehézségeket vetett és vet fel a kereskedelem és a pénzvagyron gazdasági és társadalmi kategóriaként való értékelése, és konkrét for-

¹¹ *M. A. Reisner: Ideologia Korana* (1926); *Ua. Ideologia Vostoka* (1927).

¹² *L. Klimovich: Soderzhanie Korana* (1929²); a harmincas évektől kezdve – a legtöbb szovjet arabistához hasonlóan – az iszlámot ő is a feudális osztálytársadalom ideológiájának tartotta, l. *ua. Islam, Moscow, 1965, 39–40.*

¹³ *E. A. Belyaev: Roly mekkanskovo trgovovo kapitala v istorii proishozhdenia islama: Ateist 58* (1930).

¹⁴ *L. pl. S. M. Dubrovski: K voprosi o sutchnosti „aziatskovo” sposoba proizvodstva, feodalizma, krepostnichestva i trgovovo kapitala, Moscow, 1929.*

¹⁵ Példaképpen csak *K. J. Beloch* szavait idézzük: „Überhaupt ist die Erforschung der wirtschaftlichen Entwicklung eine der dringendsten Aufgaben der Altertumswissenschaft... Freilich liegt gerade hier die Gefahr des Dilettantismus sehr nahe: den Nationalökonomen, die sich mit antiker wirtschaftsgeschichte beschäftigen fehlen häufig die nötigen historischen und philologischen Kenntnisse, den Philologen die nationalökonomischen, dazu kommt der Mangel ausreichender Vorarbeiten, der jeden erzwingt, sich selbst sein Material zussamenzutragen” (*Griechische Geschichte seit Alexander, in: Einleitung in die Altertumswissenschaft III, Leipzig und Berlin, 1914², 159.*)

¹⁶ L. az utóbbi jelenség történeti és ideológiakritikai elemzését: *L. Goldmann: Sciences humaines et philosophie, Paris, 1952 (1966²).*

¹⁷ L. különösen: *L’histoire économique et sociale* (1955) és *Réflexion sur l’usage du mot de „Féodalité”* (1960). Az előbbiből még mindig megszívlelendő a valamelyest már változott sivár állapot tömör jellemzése (p. 96).

máinak vizsgálata. Bárki föllapozza az ókori és középkori kereskedelemmel foglalkozó munkákat, a kereskedelem és a pénzvagyron, illetve a társadalmi forma és a termelési mód összefüggéséről, konkrétan: a kereskedelem és egy adott gazdaság, közösség, államiság kapcsolatairól fölöttébb naiv és ellentmondásos megállapításokat talál, ha egyáltalán szó esik a kereskedelem formái és az intézmények, a kereskedelem típusai és a közösségek viszonyáról, s a kereskedelem szerepéről a stratificatio, a munkamegosztás, a tulajdonviszonyok és az ideológia szféráiban. E téren, Marx alapvető elemzései óta úgy tűnik, hogy K. Polanyi primitív és archaikus társadalomfelfogása és komparatív gazdaságtörténeti kutatása jelentette a kérdés konkrét újrafelvétését, s kínál gyümölcsöző módszertani megfontolásokat.¹⁸

A kereskedelem ilyen társadalomtörténeti elemzésével – akár egy korszakra vonatkozóan – az arabisztika még nem büszkélkedhet, hiszen – mint ismeretes – az arabul nem tudó W. Heyd franciául 1885-ben megjelent közel-keleti kereskedelem-történetét sem válthatta még föl egy modernebb és jobb feldolgozás,¹⁹ s ez utóbbi *desiderium plum* még mindig csak a kereskedelem filológiai pontos és kimerítő leíró története lenne. Az előbbi típusú vizsgálat számára pedig keresve sem kínálkozik paradigmikusabb jelenség, mint a mekkai kereskedelem kialakulása, jellege, kapcsolata az iszlámmal, s annak révén a kialakuló arab társadalom szerkezetével. Hogy e téren mennyire a „levegőben lógnak” a kereskedelem helyes értelmezésével megoldható problémák, azt mutatja W. Montgomery Watt példája, aki először vette komolyan a kereskedelem és a muhammadi iszlám konkrét kapcsolatát, s ezt bármilyen óvatosan és következtetlenül és csak a kezdetekre vonatkoztatva is tette, mégis sikerült néhány problémát ennek révén megoldani (gondolok itt főleg azokra az értelmezésekre, amely a *Hilf al-Fudul*-ra és a *Harb al-Fitr*-ra, továbbá a mekkai korszak muszlim közösségének az összetételére vonatkoznak).²⁰ Elméleti következtetlenségét jelzi azonban az, hogy még a mekkai iszlámnak is csupán néhány jelenségét vizsgálja a kereskedelem összefüggésében, a muhammadi iszlám egészében e probléma végül is jelentéktelenné és esetlegessé válik nála. Álláspontjának elmosódottsága és többféleképpen felhasználható jellege fejeződik ki különböző „továbbgondolt” átvételében. Idézzünk csak két példát.

Mivel a kereskedelmi tevékenység és a nomád gazdaság, illetve az eredeti törzsi szervezet viszonya Wattnál nem konkretizálódik, M. A. Shaban a muhammadi iszlámot úgy értelmezi, mint e két elem közti ellentét összbékítését. Felfogásában Muḥammad a mekkai kereskedelem kettős konfliktusának (belső: a szegények és a gazdagok között, külső: a letelepedett és a nomád elemek egyensúlyának megbomlása) lenne a megoldója. A semmi újítással nem vádolható Muḥammad mint jó kereskedő pusztán a hiányok egyensúlyának zseniális megszervezője lenne: „Using Arab forms accepted tradition he changed the emphasis in such a way as to allow his principles of Co-operation to work to their best advantage.”²¹ Ennek az állításnak még csak a fordította sem igaz. A nyilvánvaló *ex post* típusú vélekedés éppen úgy nem igaz a muhammadi iszlám: nomád társadalom-kereskedelmi tevékenység kapcsolatára (a hódítás → birodalom folyamata éppen a kettő önmagán belül legyűrhetetlen antagonizmusából következik), mint a későbbi iszlám társadalomban ciklikusan megismétlődő nomád hódító hullámokra, amelyek során a nomád törzsiség olyan nem dialektikus kap-

¹⁸ L. The great transformation 1944; Trade and market in the Early Empires, ed. K. Polanyi – C. M. Arensberg – H. W. Pearson, 1957; Dahomey and the Slave Trade 1966; Primitive, Archaic and Modern Economics, Essays of K. P., ad. by G. Dalton, 1968. Ezúttal is jelzem, hogy A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege (Budapest, 1975) című munkám második részében K. Polányi kutatásait próbáltam hasznosítani és továbbgondolni.

¹⁹ L. C. Cahen: L'histoire économique et sociale, 108–9.

²⁰ L. Muḥammad at Mecca 1953, 19–20 (a vallás és a gazdaság összefüggéséről. Ezt az összefüggést még óvatossággal és elmosódottabban fogalmazza meg elvi cikkében: Economic and Social Aspects of the Origin of Islam Quarterly I, 1954, 90–103). L. éppenséggel nem „forradalmi” álláspontjának támadását néhány rosszul megemésztett M. Weber-i gondolat alapján: G.-H. Bousquet: Une explication marxiste de l'Islam par un ecclésiaste épiscopalien: Hesperis 41 (1954), 231–247. Watt gondolatainak értő elemzését I. M. Rodinson: La vie de Mahomet et le problème sociologique des origines de l'Islam: Diogene 20 (1957), 37–64, és ua., Bilan des études mohammadiennes, 201–2.

²¹ M. A. Shaban: Islamic History A. D. 600–750 (A. H. 132). A new interpretation, Cambridge, 1971, 8–15.

csolatban van az „ázsiai” államisággal, amit Ovidius szavaival példázhatunk: Sic ego nec sine te nec tecum vivere possum.²²

E sajátos viszony természete jelenti az arab fejlődés egyik „titkát”, s egyáltalában nem véletlen, hogy az egyetlen muszlim történelmfilozófus, Ibn Haldün egész *Mugaddima*-ja ezt a „titkot” igyekszik megfejteni.

A másik nem éppen pozitív hatás J. Chelhod „mekkai kapitalizmus” felfogása, aki szerint Watt: „Il admet, avec Lammens, que les Qorayš avaient pratiqué une économie capitaliste...”²³ Chelhod, Watt bírálójával G.-H. Bousquet-val szemben osztja a mekkai kapitalizmus teóriáját, s ennek az álláspontnak a jellegére jellemző, hogy a Bousquet-féle kapitalizmus ismérveket („existence de la monnaie, de comptabilité [en partie double], de banques, de bourses de valeurs”) valóban a kapitalizmus lényegi kategóriáinak fogadja el, s megpróbálja ezeket Mekkára vonatkoztatni. Mivel a kereskedelmi tevékenység és a pénzvagyon jellegével a továbbiakban foglalkozunk, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy Watt gazdaságilag és történelmelméletileg egyaránt értelmetlenül kereskedelmi tevékenység és pénzvagyon felfogásából éppen úgy következett az, hogy ő maga a jelenséget a muhammadi iszlám előzményeinek és korai szakaszának csupán néhány közvetlenül szociologizálható mozzanatára tudta alkalmazni, mint az, hogy nem mélyreható felfogásának hatása legalábbis kétes. Ez is bizonyítja, hogy egy önmagában jó gondolat, ha valóban történeti kifejtés révén nem nyeri el a konkrétságát, pusztá ötlet marad, amely teljesen esetlegesen illeszkedhet be különböző rendszerekbe!

A probléma elméleti körvonalazása

Ha a mekkai kereskedelmet a gazdasági antropológia terminusaival akarjuk jellemezni, akkor abból kell kiindulnunk, hogy olyan, nem saját termelésre épülő, hanem idegen közösségek között közvetítő kereskedelemről van szó, amely jellegéből fakadóan intézményesen elkülönült saját társadalmi legfeljebb használati értéket cserélő lokális piaci forgalmától, s a saját eredeti törzsiségének és az idegen, archaikus birodalmaknak a határán, végső soron politikailag semleges „kereskedelmi kapu” típusú kereskedővárosként a szomszéd nagyhatalmak által igényelt presztízs- és luxusjavak állami külkereskedelmébe kapcsolódott bele. Lényeges, hogy ez a közvetítő kereskedelem nemcsak a közvetítők társadalmához képest működik külsőlegesen-szervetlenül, hanem az idegen fogyasztók szempontjából is funkcionálisan-intézményesen ekülönül az uralkodó gazdasági-társadalmi struktúrától. A probléma tehát a legáltalánosabban megfogalmazva az, hogy egy adott prekapitalista társadalomban (esetünkben egy még túlnyomóan törzsi társadalomnak jellemezhető alakulatban) milyen szerepet játszik a (közvetítő) kereskedelem, s az általa forgatott pénzvagyon.

Ehhez a jelenséghez alapvetőek Marx megjegyzései: „... az egyszerű kategóriák olyan viszonyok kifejezői, amelyekben a fejletlenebb konkrét realizálódhatott anélkül, hogy már tételezte volna azt a sokoldalúbb vonatkozást, vagy viszonyt, amely a konkrétabb kategóriában szellemileg kifejeződik; míg a fejlettebb konkrét ugyanezt a kategóriát mint alárendelt viszonyt megtartja. Pénz létezhetik, és történelmileg létezett, mielőtt tőke létezett, mielőtt bankok léteztek, mielőtt bér munka létezett stb. Ilyen szempontból mondhatjuk tehát, hogy az egyszerűbb kategória kifejezheti egy fejletlenebb egésznek uralkodó viszonyait, vagy egy fejlettebb egésznek alárendelt viszonyait, amelyeknek történeti létezésük volt már, mielőtt az egész abban az irányban fejlődött, amely egy konkrétabb kategóriában kifejeződik.”²⁴

²² Amores III, 11, 90.

²³ Chelhod: Introduction (1958), 189 (L. az egész fejezetet: „Le „capitalisme” à la Mecque avant l'Hégire”, 189–195). Wattnál valóban elmosódik a merkantil tevékenység és a tőkés gazdaság közti különbség: „In the rise of Mecca to wealth and power we have a movement from a nomadic economy to a mercantile and capitalist economy.” (op. cit. 19). M. Rodinson (Islam et capitalisme c. könyve előtt!) fenti cikkében még megkülönbözteti a kettőt: „On peut appeler, si l'on veut, ce type d'économie mercantile et non capitaliste.” (p. 53.)

²⁴ L. A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai: MEM 46/1, 28.

Ez a rendkívül fontos jelenség számos elvi-módszertani és konkrét történeti kutatást érintő problémát vet föl, amelyeket éppen a fent érintett marxi termelési mód kategóriája segítségével, továbbá a kereskedelemnek a különböző termelési viszonyokon belül elfoglalt szerepével, hatásával tudunk megoldani. Az első elméleti-történeti probléma az adott (őstársadalomra jellemző) alapvető termelési viszonytól: a közösen termelő/elsajátító, s főleg vagy kizáróan használati értéktől meghatározott, társadalomtól idegen kereskedelem viszonya az uralkodó termelési viszonyhoz, ami fölveti a nem-homogén, esetleg multicentrikus társadalmi viszonyok meglétét, ám e viszonyok olyan típusú kapcsolatrendszerében, amikor a nem-homogén elem külsődlegesen, idegenül, esetleg közömbösen határozódik meg az uralkodó termelés módjától. Ez tisztán abban a törvényszerű jelenségben is kifejeződik, hogy a csere *eredetileg* soha nem a közösségeken belül, hanem *azok határán* jelentkezik. Ami pedig a pénzről illeti: „Noha a pénzvagyron korán és mindenoldalúan szerepet játszik, mégis mint uralkodó elem, az ókorban csak egyoldalúan meghatározott nemzeteknél, kereskedőnemzeteknél szerepel. És teljes kifejlődése, amely a modern társadalomban előfeltétel, még a legműveltebb ókorban, a görögöknél és a rómaiaknál is csak a felbomlás időszakában jelenik meg. Tehát ez az egyszerű kategória a maga intenzitásában történelmileg csakis a társadalom legfejlettebb állapotában jelenik meg. Korántsem járja át az összes gazdasági viszonyokat. Pl. a római birodalomban, legnagyobb fejlődése idején is a természetbeni adó és a természetbeni szolgáltatás marad az alapzat. A pénzügy (*Geldwesen*) ott tulajdonképpen csak a hadseregben fejlődött ki rendesen. Sohasem is ragadta meg a munka egészét. Ilyenképpen, bár az egyszerűbb kategória történelmileg a konkrétabb előtt létezhetett, teljes intenzív és extenzív fejlettségében éppen egy összetettebb társadalmi formához tartozhatik . . .”²⁵

Az a folyamat, ahogyan a csere és a pénzügy a termelési viszonyok mind nagyobb részét áthatja a szorosan vett gazdasági szférában: a termék fokozatos áruvá válásában s az áru kettős természetében ragadható meg; a társadalmi viszonyok terén az eredeti közösségek felbomlásában, s új, mindinkább társadalmasuló és közvetlenül gazdaság-meghatározta elemek (osztályok) kialakulásában jelentkezik. Mivel az őstársadalomban és az „ázsiai” termelési módban a csere és a pénzügy nem hatja át az uralkodó termelési viszonyt, legfeljebb folytonosan bomlaszthatja azt, a gazdasági szféra elkülönítése az önreflexió szintjén nem is történik meg. A kereskedelem és a pénzvagyron az antik forma bomlási szakaszában jelent meg nyíltan az önellátó és a használati értéket termelő/elsajátító poliszközség bomlasztójának a szerepében, s nem véletlen, hogy a sokszzerű hatás következményeképpen „fedezhetette föl” Arisztotelész a gazdaságot *mint olyant*, konkrétan az antik termelési viszonyok „ta politika” integrációs sémájában megjelenő bonyolult viszonyrendszerében *nyíltan* jelentkező gazdasági tendenciákat.²⁶

Ezeknek az „intenzív és extenzív fejlettségükben” a polgári társadalomhoz tartozó kategóriáknak a vizsgálatát tehát alapvetően meghatározza az, hogy a) milyen termelési módon belül jelentkeznek; b) mennyire tudják uralmuk alá vonni a termelést, képesek felbomlasztani a használati értéket termelő közösségeket, és hoznak létre személyükben és a termelési eszközöktől egyként szabad termelő szubjektumokat, c) a termelési viszonyok-társadalmi viszonyok rendszerében milyen „helyi értékük”, „fajsúlyuk” van, vagyis hogyan viszonyulnak az uralkodó termelési módhoz; d) milyen intézményes formában jelentkeznek, ami *közvetlenül* kifejezi és elárulja azt, hogy a kategóriák milyen szerepet játszanak a társadalmi reprodukcióban.

E kategóriák történeti színéváltozásának megértését ugyanis az nehezíti meg, hogy valóban csak *ex post*, tehát kifejelett mivoltuk felől lehet megközelíteni őket, de úgy, hogy nem szabad azokat a kifejelett kategória, tehát a polgári társadalom viszonyrendszerében való létezésük szerint szemlélünk, hanem megpróbáljuk „magánvaló”, embrionális állapotukban vizsgálni őket. Létezési formájukat ugyanis egyáltalában nem a bennük csak *dynamei*, tehát elvont lehetőségük szerint szunnyadó „mássá-válás” határozza meg – mert e „mássá-válás” nem tőlük függ, hanem létezésük történeti és tőlük idegen feltételeitől. Vagyis kifejelett formájuk éppen úgy viszonylik embrionális megjelenésükhöz, mint az ember anatómiája a majom anatómiájához. Ami azt jelenti, hogy *az egyszerűbbet mindig az összetettebből, a kifejelettből tudjuk valósága szerint rekonstruálni*, s minél inkább sikerül ez, annál kevésbé

²⁵ I. m. 28–29.

²⁶ L. K. Polanyi mélyenszántó és fontos tanulmányát: Aristotle discovers the Economy (1957), in: Essays (1968), 78–115.

esünk bele abba a szokványos hibába, hogy a majom anatómiájába az embert próbáljuk belelátni. Az utóbbi esetben történik meg az a *quidproquo*, hogy az embrionális pénz- és csereviszony tőkeként és bér munkaként értelmeződik.

A nyilvánvalóan közösségbe ágyazott, nem-gazdaságilag szabályozott „csereügyletek” szereplőinek bér munkások és tőkésök gyanánt történő értelmezését könnyen lehet cáfolni, holott ennek a – nem ritka – felfogásnak a képtelensége csupán nyilvánvalóbb annál a felfogásnál, amely egyenlőségjelet vagy legalábbis kauzális meghatározást képzel el a pusztá pénzvagyon és a tőke között. Nézzük meg ennek az állításnak a képtelenségét!

Csereaktusok Mekkában az iszlám előestéjén néhány Korán-hely alapján

A Haybar-i portya sikere után intézményesülni kezdő muhammadi tulajdon- és elosztási viszonyoknál felmerülő bér munka feltételezésével majd később foglalkozunk, most vegyük szemügyre röviden a Korán néhány helyének efféle értelmezését. M. Rodinson, aki nagyigényű munkájában megkísérelte értelmezni az iszlám és a kapitalizmus viszonyát, vagyis egy endogén tőkés termelés kialakulásának lehetőségét, a pénzvagyon kapitalista/„kapitalisztikus” értelmezése alapján a Korán néhány helyéről így nyilatkozik: „Il est très clair d'abord que le Coran n'a rien contre la propriété privée puisqu'il réglemente par exemple l'héritage... Ferait-il exception pour la propriété des moyens de production? Bien évidemment la pensée ne s'en est même jamais présentée à l'auteur du Coran. Le salariat est une institution naturelle contre laquelle rien n'est à objecter.”²⁷ Hogy a termelési eszközök tulajdona hogyan vetődik fel Muhammadnál, azt majd később fogjuk elemezni. Ezúttal nézzük meg, miről van szó a *bér munkaként* értelmezett valóságos *szolgálatok* mögött. Ezt annál is inkább meg kell tennünk, mert az antropológus és az etnológus számára a három elemzendő szolgáltatástípus három *különböző* jelenséggént mutatkozik – ezek valóságos társadalomtörténeti *azonosságát* azonban nem a *szabad bér munka* jellege adja (mint arra Rodinson alapján bárki következtetne), hanem a törzsi társadalom reprodukciójának nem-gazdasági csereviszonyai teremtik meg.

a) A 28: 26–27 nevezetes helye Mózes/Jákob és Jethro/Lában egyezsége nem bér munkaviszony, hanem valójában két ágazat közti szabályos megállapodás egy matrilaterális kereszt-unokatestvér házasság lebonyolítására, ahol is az *agr* (=’fizetség’) teljesen nyilvánvalóan a *mahr* (=’jegypénz’) szinonimája. Ennek alátámasztásaként elég ha utalok arra, hogy a 4 : 24–5-ben (a később eltörtölt *mu^cta*-házasság kapcsán), továbbá a 33 : 50 versekben (ez utóbbi Muhammad feleségeinek egyik csoportjára vonatkozik) a jegypénz (*mahr*) helyett az *agr* áll. A fenti Korán hellyel párhuzamos, s annak alapjául szolgáló Genézis helyek (24 : 15kk; 29 : 10kk), továbbá a korai zsidó és arab jegypénz hasonló funkciói alapján világos, hogy a jegypénz (arab: *mahr*, héber: *môhar*) ugyanolyan jellegű *közösségi* intézményesített szokás, mint a vérdíj, vagy az engesztelési ajándék (arab: *kaffâra*, héber: *kôfer*).²⁸ Vagyis egy nemzetségre és ágazatra tartozó közösségi funkció, ami lényege szerint ágazatok

²⁷ M. Rodinson: *Islam et capitalisme*, 1966, 30–1. Egy újabb szerző kísérlete figyelmeztetően példázza a történetiellenlenné vált gazdasági és társadalmi kategóriák helytelen használatának veszélyeit. W. Ule: *Islam und Wirtschaft: Der Islam* (1971) álláspontja szerint Medinában és Mekkában a próféta fellépésekor *szabad piacgazdaságról* (*freie Marktwirtschaft*) kell beszélnünk. Ezt a liberális kapitalizmus modellje szerint így jellemzi: „Dieses marktwirtschaftliches System, entstanden aus einer Heterogenie individueller Zielsetzungen unabhängiger und eigene Wirtschaftspläne aufstellender Einzelwirtschaften, die ihr Verhalten am Marktzusammenhang orientieren, kannte Privateigentum nicht nur an Grund und Boden, sondern an Produktionsmitteln sowie Konsumgüter als Grundlage der Wirtschaft.” (S. 138.) Ezt a piacgazdaságot jellemezné a *szabad iparüzés* (*Gewerbefreiheit*), a munkamegosztás (*Arbeitsteilung*) és a központi vezetés hiánya (S. 139.) A szabadversenyes ipari kapitalizmus eme különböző szintű, heterogén kategóriáinak alkalmazása Mekkára a – Rodinsonnál árnyaltabban jelentkező – piaci gondolkodás karikatúrája!

²⁸ A 28: 26–27 fordítása: „A két (lány) közül az egyik így szólt: „Ó apám! Fogadd fel őt (*ista'gir-hü*)! Bizony a legjobb, akit felfogadhatsz, az az erős és a megbízható.” – Az így szólt: „Felelszül adnám néked két leányom közül az egyiket, ha nyolc zarándoklat időt (i. e. nyolc évig) nálam

közi szövetségi viszony. Ez legkülső megnyilvánulása szerint az ágazatok képviselői közti csereakcióban ölt testet, aminek az elemeit és lefolyását egyáltalában nem piac-meghatározta szokásjog határozza meg.

b) Hogy néz ki a prófétáknak járó „bér” kérdése? A Rodinson által idézett két hely (36 : 21 [ugyanígy: 68 : 46]; 52 : 40) és a jelentéssel bíró sztereotípiával megismétlődő nem kevés többi hasonló passzus (6: 90; 12: 104; 38: 86k; 26: 109, 127, 145, 164, 180; 11: 51; 10: 72; 34: 47; 42: 23; 25: 57; 68: 46; 36: 21) valóságos történeti elemzése ismét egész más, törzsi, közösségi viszonyokban jelentkező jelenségekről ad számot, amelyeket a tőke és a szabad munkaerő bér munkaviszonyának nevezni legalábbis képtelenség. Az 52: 40 (ami a 36: 21 megértésének is a kulcsa) helyes értelmezését világosan az 52: 29–30 adja: „És óva intél, hiszen Allah kegye révén nem vagy kuruzsló (*kāhin*), vagy *ḡinn*-től megszállott (*maḡnūn*) – Vagy azt mondják: költő (*ša'ir*) ő, s megvárjuk, amíg balsors (éri) őt.” Muhammad mindkét passzusban (52: 40, 36: 21) megkülönbözteti a *ḡinn*-től megszállott *kāhin*-től és *ša'ir*-től az újítási funkció hordozóját, a *mursal*-t (küldöttet: 36: 20) és a *muḏakkir*-t (Óva intőt: 52: 29), aki nem kér viszontszolgáltatást (36: 21; 52: 40). Mi az adott összefüggésben a megkülönböztetés célja? Goldziher kutatásai óta tudjuk, hogy a *ša'ir* eredetileg az *carrāf* és a *kāhin* funkciójával rokonítható, vagyis szó szerint: „tudó” értelme és funkciója szerint: „javas”, „jós”, s miként az *carrāf* (héber: *vidd'coni*) *ḡinn*-je sugalmazása révén természetfeletti, varázsszerű tudással rendelkezik (a *kāhin* jövőre vonatkozó tudásával szemben ez a tudás a jelenre és a múltra vonatkozik), amely által a törzs egyféle orákulmánának számít.²⁹ A *ša'ir*, az *carrāf* és a *kāhin* funkció az eredeti törzsi közösség *mágikus* gyakorlatának közvetlen kifejezései: a kuruzslás, a jóslás, a döntőbíráskodás, a tárgyakra és a személyekre való varázsszerű hatás éppen úgy kifejezi a törzsi társadalom jellegét (még a durkheimi vallásfelfogás értelmében is), mint az elégtelen technológia kompenzáló „megoldásait” (a Malinowski-féle vallásfelfogás jegyében). Tárgyunk szempontjából a lényeges most már az, hogy a törzsi közösség reprodukciójának, e bér munkának aligha nevezhető mágikus-kultikus teendőiért nem rögzített és esetleges *viszonzás* járt, amely üzushoz elegendő a Goldziher által is idézett két jellegzetes forráshely. al-Maydani egyik közmondása szerint: „Amit a tolvaj meghagyott, azt elvitte a kuruzsló.”³⁰ ³⁰ Urwa b. al-Hizam al-³⁰Uḏrī közismert verse pontosan kifejezi a csereviszonynak ezt a közösségi formáját:

„Viszonzom Yamama *carrāf*-jának a *javaslatát* – És Naǧd *carrāf*-jának, ha ökketten meggyógyítanak engem”³¹

szolgálsz; ha tized teljesítesz, az rajtad áll, én nem akariak súlyos helyzetbe hozni. Ha Allah is úgy akarja, bizonyosan becsületesnek fogsz találni.” E par excellence *nem-gazdasági* tranzakció a rokonsági alapon szervezett közösségek közötti *státus-mozgásban jelentkező érintkezés* paradigmatis esete. L. a héber *mōhar* ilyen értelmezéséhez F. Nötscher: *Biblische Altertumskunde*, Bonn, 1940, 78–9; *Bibel-Lexikon*, herausgeg. von H. Haag, Zürich–Köln, 1956, s. v. Ehe. A kér Korán-hely (4: 24; 33: 50) *mahr* értelmezéséhez: Watt: Muhammad at Medina, 283, 293. Eredetileg is feltehetően az új család virilokális formáját kellett „megváltani” a feleség apjának nyújtott *szolgálattal*. Ez a családi/nemzetiségi/törzsi *emberi* reprodukció szolgáló „csereakciós” mindazonáltal a későbbi (mai napig tartó) folyamat során sem lett az árucseré szerint értelmezhető „Kaufhe” (G. Baer lényeges megjegyzései a *mahr* utóéletéről ezzel a megszorítással érvényesek, l. *Population and Society in the Arab East*, London, 1964, 40–1). Buhl: *Das Leben Muhammads*, 42 is a virilokális házasságban élő feleséget a férj *tulajdonának* tartja!

²⁹ L. Goldziher I.: A pogány arabok költészetének hagyománya, Budapest, 1893, 11; ua., *Abhandlungen zur arabischen Philologie* I, Leiden, 1896, 17–8; a *kāhin*-hoz l. J. Wellhausen: *Reste* (1927) gm, 134–7] az *carrāf* és a *kāhin* iszlám előtti funkcióinak részletes összefoglalását l. Alusi: Balug al-arab III, 269–307; a *yidde'coni* értelméhez, sémi párhuzamaihoz és ótestamentumi előfordulásaihoz l. W. Gesenius: *Hebräisches und aramaischen Wörterbuch über das Alte Testament*, Leipzig, 1915¹⁶, s. v. mindezekhez lényegét tekintve hasonló típusú jelenség az ural-altáji népek sámánja, a magyarok „táltosa”, l. *Díószei V.*: A pogányok magyarok hitvilága, Budapest, 1973.

³⁰ al-Maydānī, *Maḡma' al-amtāl*, al-Qāhira 1283:1866, II³ 237.

³¹ *Maṣ'ūdī*, *Murūǧ aḏ-ḏahab*, Bayrūt 1965–6, II: 154; Alusi, *Bulūǧ* al-arab, III: 306; Nöldeke: *Delectus*, 8₁₄ (Nöldeke szövegértelmezése is pontosan utal a „csere” jellegére: „Sponondi iis, quidquid sibi elegerint, si me ab amore perdente, liberarent”).

Az „elégtelen technológia” mágikus kompenzációval való megtoldása természetes jelensége maradhat a mágiát babonává degradáló monoteista vallási rítusok által szabályozott „ázsiai” társadalmaknak. Ibn Haldūn plasztikus leírásából tudjuk, hogy a korabeli városok életének megszokott jelensége volt a jóslás, kuruzslás és a vajakosság, s ezek a homokból, csillagokból, kavicsokból, magokból, tükörfőből, vízből jóslók a városok mindennapjainak megszokott jelenségei, akik az utcákon és bódékban üze „mesterségüket” ekképpen keresik meg a kenyérüket.³² Am Ibn Haldūn természetesen arra sem veszteget szót, hogy a megélhetés nem természetes módjai között említse e sajátos „csereaktust” – hacsak a kincskeresés „technológusainak” nem tekintjük az iszlám előtti *ʿarrāf* elkorcsosult utódait.³³ Levonva az eddigiek tanulságait, világos, hogy a *šaʿir*, *ʿarrāf* és a *kāhin* stb. a törzsi társadalom olyan alkalmi funkcióviselői, akik az „elégtelen technológiák” által okozott konfliktusokat, nehézségeket mágikus módon „oldják meg”, s ezért viszonzásképpen *ajándékot*, *áldozatot*, *viszonzszolgáltatást* is kaphatnak, a csereviszony azonban éppen úgy nem ölti a bér formáját, mint pl. Alyattés és Kroisos lyd király fogadalmi ajándékai a delphoi jósdának (I. *Hérodotos* I. 25, ill. I 50–2).³⁴ Ezek után érthetjük meg igazi jelentésében Muḥammad fent idézett számos hasonló kijelentését, amely nagyon is hangsúlyozottan állítja az előbbiekre szűk közösségére szabott mágikus funkciójával szemben, hogy ő nem ilyen típusú viszonyban áll a közösséggel: „Mondd: „nem kérek tőletek ezért (i. e. az útmutatásért) viszonzást, hiszen (i. e. az útmutatás) nem más, mint intés az egész világ” (6: 90) stb. Vagyis az új típusú funkció, azaz a törzsi közösségen túlnövő *vallás* hirdetése során e szűk közösségen belül jelentkező mágikus „csereviszony” *látszatát* is elhárítja magától, tehát az *aṣṣ* mint *viszonzás* az adott összefüggésben annyit és nem többet jelent, hogy Muḥammad mint valláshirdető élesen elhatárolja működését a *törzsi közösség* reciprocitása szerint működő *mágia* lebonyolítóinak a tevékenységétől.

c) Nézzük meg most a Rodinson által említett 18:77 passzusát, Hīdr és Mózes egyik ismert epizódját. Ez a *locus classicus* annál is figyelemre méltóbb, mert itt nem *közösségeken belüli* teljesítmények *lehetőséges* viszonzásáról és annak módjáról, hanem a *közösség határán*, perifériáján lezajló aktusról van szó, amikor is *látszólag* a végzett munkát valóban *viszonzolni* kell. Az adott Korán-passzus így hangzik: „És továbbhaladtak, mignem egy város népéhez értek; táplálékot kértek (a város) népétől, ám azok megtagadták, hogy vendégül lássák őket. Ők pedig felfedeztek (a városban) egy összedőlni akaró falat, amit is (Hīdr) felállított. (Mózes) ekkor így szólt: „Ha akartad volna, fizetséget (*aṣṣ*) kaphattál volna érte.”

Most eltekintve attól, hogy a 82. versben Hīdr kifejezi, hogy *nem szabad választás alapján* (*ʿan amrī*) tevékenykedett, a történetben szereplő, számára azonos három tevékenységben (a hajó ki-lyukasztása, az ifjú agyonütése és a fal megjavítása) a legutolsó epizódot úgy jellemezhetnénk, hogy két úton levő idegen egy lokális közösség (a 77. vers *qariya* és a 88. vers *madīna* a Koránra jellemző közös értelmű használata azt fejezi ki, hogy *letelepedett közösségről* van szó) vendéglátását kéri. Az elutasítás után egyikük kijavít egy falat, amiért valamiféle „fizetség” járhatna. Ahhoz, hogy ennek a „munkaviszony”-nak a jellegét elbíráljuk, konkrétan tehát azt, hogy ki kinek mit végez, és ki kitől mit kap cserébe, ahhoz röviden szemügyre kell vennünk a Mekkában kitapintható kézművesség jellegét, s a benne jelentkező munka társadalmi meghatározottságát. Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy Rodinson vélekedésével szemben, aki szerint is Mekkában „viszonylag jelentékeny kézművesség”, „un artisanat relativement important”) fejlődöt volna ki”,³⁵ mekkai kézművességről nem beszélhetünk.³⁶

³² *Ibn Haldūn*: Prolégomenes (publ. par Et. Quatremere, Paris, 1958), IIe 77.

³³ I. m. II: 280–7.

³⁴ L. M. Delcourt: Les grandes sanctuaires de la Grèce, Paris, 1947, 28–37 tanulságos összehasonlításul szolgáló elemzését a görög szentélyeknek nyújtott adományokról (*offrandes*). Ezek, a lényegük szerint mágikus adományok éppen az archaikus birodalmak uralkodói esetében ölthetik azt a teljesen természetes formát, amikor is nem-gazdasági státust, szolgáltatást, viszonyt a *gazdagság* és *vagyon* eszközeivel próbálnak megszerezni: „les rois traitent le dieu comme un homme qu'ils voudraient corrompre”. (p. 29.)

³⁵ M. Rodinson: La vie de Mahomet, Paris, 1957, 63.

³⁶ Amit H. Lammens elegáns, anakronisztikus módján így fejez ki: „... la Mecque était un entrepot, une station de transit, non une ville industrielle...”, I. Mecque (1924) 186 (282); loc. cit.

csupán néhány ilyen típusú szórványjelenséget bányászhatunk ki a forrásokból, s ennek a *hiánynak* az alapján is jellemezhetjük pontosan Mekktát kereskedőváros helyett kereskedők városának, vagyis földművelés és/vagy kézművességet is feltételező kereskedelemdominancia helyett (mint pl. az ókori föníciai, a középkor és újkori kezdeti olasz, flandriai, német kereskedővárosok általában) tisztán a közvetítéssel foglalkozó, kizárólagos kereskedelemről kell beszélnünk (vagyis a K. Polányi által jellemzett „kereskedelmi kapu” típusú kereskedővárosok közül is pl. a dahomeyi Ouidah, vagy a mexicói és a maya birodalmak között közvetítő Acalan merülhetnek föl, mint analógiák).³⁷

Melyek és milyen típusúak ezek a szórványjelenségek?

a) Korábban más összefüggésben utaltunk már a Ka^cba 605 (608?) körüli újjáépítésére. A források erről szóló beszámolóinak van egy, tárgyunk szempontjából igen tanulságos epizódja, aminek a módszerünkben adódó értelmezése adja a heterogén anyag – eddig nem kísérelt – helyes filológiai megoldásának is a kulcsát. A történet háttere – mint ismeretes – az, hogy a tetőtlen, kötőanyag nélküli falakkal körülvett szentélyben 605 körül tűz ütött ki, továbbá egy heves áradás megrogyasztotta a falakat. A Qurayš vezető emberei törték a fejüket, hogyan lábaljanak ki szorult helyzetükből, mikor a véletlen a segítségükre sietett. A továbbiakban találunk lényeges eltéréseket a forrásokban, amelyek a következő – látszólag különböző – három verziót képviselnék:

1. Ibn Ishāq verziója szerint: „A tenger Ġudda-ra vetette egy bizánci kereskedő hajóját, ahol is az összetört. Megszerzték a fáját, és elkészítették (a szentély) befedésére. *Mekkkában pedig volt egy kopt ács.*”³⁸

2. al-Azraqī közlése lenne a következő (valójában az alapvető) verzió. „*Volt a hajón egy bizánci ács és pallér, akinek Bāqūm volt a neve. Miután megérkeztek Mekkkába a fával, így szóltak: „Jó lenne felépítenünk Urunk házáat!” Meg is egyeztek ebben, s mindenki részt vállalva a segítségből, közösen állták össze a költségeket.*”³⁹

3. Quṭb ad-Dīn a.H.920/1514 körül lejegyzett verziója valójában az előbbi két közlés kiegészített kontaminációja.⁴⁰ A kontamináció és a kiegészítés is igen tanulságos. Kezdjük a kontaminációval! A verzió első része szerint Bāqūm azonos Ibn Ishāq meg nem nevezett bizánci kereskedőjével, egyúttal pallér és ács is. A verzió második részében az Ibn Ishāq és az al-Azraqī féle közlések elemeit szemérmetlenül nagyvonalúsággal kontaminálja: „Mondta Ibn Ishāq: „*És volt Mekkkában egy kopt, aki értett a fa ácsolásához és megmunkálásához, s megegyezett velük* (i. e. a Qurayš-sal), hogy elkészíti nekik a Ka^cba mennyezetét, Bāqūm pedig segített neki.” A gyanúsán jól értesült kiegészítések jelentéktelen és egyéb szempontból fontos részleteken kívül,⁴¹ egy figyelemre méltó közlést tartalmaz, ami akkor is si

n. l.-ben jelzi, hogy egyetlen forráshelyet (*texte unique*) talált, amely mekkai kézműves műhely létrejöttét utalna (l. e. munka II. részének 103. jegyzetét!). Lammens-nak e passzus *hišra* utáni datálását annál is inkább megerősíthetjük, mert nem ʿUmar b. Abi Rabīʿ apjáról van szó a szövegben, hanem magáról a költőről (24/644–103/721, vagy 83/711–2, l. hozzá: R. Blachere: *Histoire de la littérature arabe* III, 1966, 629–642), s annak is öregkoráról, vagyis a *textus unicus* a 8. sz. elejére vonatkozik. Ezt még kiegészíthetjük azzal, hogy öregkorában feltehetően Tāʾif-ba vonult vissza (l. Blachere i. m. 632), vagyis a szövessel (*ḥawk*) foglalkozó hetven rabszolga (*sabʿūna ʿabdān*) nem szükségképpen helyező Mekkába.

³⁷ L. Polányi K.: Dahomey (Budapest, 1972), 160 (Acaland), 161–189 (Quidah).

³⁸ Ibn Hišām I, 193; l. szó szerint Ṭabarī, 1135; hasonlóan: Yāqūt, *Muʿğam*, VII, 259.

³⁹ al-Azraqī, I, 101 (az isnad első tagja al-Azraqī nagyapja, az utolsó: Abū Nuqayh); al-Azraqī még két variánst közöl: p. 99 (az isnad vége: Abū ʿġ-Ṭufayl): „... és megszerzték a hajó fáját és a hajón levő bizáncit, egy ácsot, akit Bāqūm-nak neveztek.”; p. 108 (ʿAmr b. Dīnār hallotta ʿUbayd b. ʿUmayr-tól: „A Ka^cba pallérának a neve Bāqūm. Ez a bizánci egy olyan hajón volt, amelyet vihar tönkretett... A Qurayš pedig kiment (a hajóhoz) Ġudda-ba, megszerzték a hajót és a fáját, s így szóltak: „építsd meg nekünk a szentélyt, úgy, ahogyan Szíriában építkeznek! (*ibni-ḥi la-nā bunyān aš-šāmī*)”.

⁴⁰ Quṭb ad-Dīn: *Die Chroniken der Stadt Mekka* III, 49–50.

⁴¹ A jelentéktelen, ám a közlés pszichológiai hatása szempontjából nem funkciótlán közlés, hogy a Qurayš csoportja a Maḥzūm nemzetségbeli al-Walīd b. al-Muġīra vezetésével ment a kikötőhöz, aki akkoriban a források alapján egyértelműen Mekka vezető embere lehetett (pl. IH I, 270: *wa kāna*

non e vero, mindenképpen *e ben trovato*. E közlés szerint „ez a hajó a bizánci császáré volt, s márványt, fát és vasat szállított Bāqūm-mal a *(Sanʿaʿ-ij)* templomhoz, amelyet a perzsák felgyújtottak az abesszin (Jemenben).”⁴²

Ha a látszólag különböző három verzióból megpróbáljuk kihámozni a valóságot, akkor először is el kell vetnünk a két eredeti forrásban, Ibn Ishāq-ban és al-Azraqī-ban szereplő egy ács megkettőzését. A továbbiak eldöntéséhez elegendő, ha felidézzük az újonnan felépített Kaʿba szentély építészeti szerkezetét. Az új épületnek legalábbis két figyelemre méltó építészeti és egy kultikus nívuma van. Bāqūm kérdésére, a Qurayš a *lapos tetőszerkezet* mellett dönt, amihez – Mekkában nyilvánvalóan először – két (három-három oszlopból álló) 18 rőf hosszú oszlopsort kellett felépíteni. A téglalap alapú építmény *falai pedig soronkint váltakozva 15 réteg fából és 16 réteg kőből álltak*. A legfeltűnőbb kultikus nívum pedig az volt, hogy az oszlopokra és a mennyezetre ráfestették Ábrahám, a próféták, az angyalok, továbbá *Jézus és Mária képmásait*.⁴³ Mindezek a jegyek pedig pontosan tükrözik a korai abesszin keresztény építészeti gyakorlatát, s ezek után az sem meglepő, hogy az *építész neve, a Bāqūm, a Habakkuk név abesszin formájának, az ʿEnbāqūm-nak a rövidített formája*.⁴⁴

Mielőtt e sok szempontból értékelhető és értékelendő eseményt tárgyunk, azaz a „bérmunka” vonatkozásában értékelnénk, még egy olyan összefüggésre utalunk, ami néhány korábbi elemzésünket mélyíti el (a mekkai kereskedelem kialakulásának konkrét „világtörténeti” háttere; a *ḥums* amphiktyonia jellegének kultikus megerősítése stb.). A régi hagyományokat illetően általában megbízható Hišām b. Muḥammad vagyis Ibn al-Kalbī közli Ábraha híres templomépítkezésével kapcsolatban a következőket: „Miután a Naǧāšī (i. e. az abesszin uralkodó) kegyeibe fogadta Abrahá-t és megerősítette őt helytartóságában (*ʿamal*), felépítette a Šanʿaʿ-*i* templomot, ezt a csodálatos, eladdig páriát ritkított építményt arannyal és pompás színekkel. Írt pedig a (bizánci) császárnak, s közölte vele, hogy egy olyan templomot szeretne építeni Šanʿaʿ-*b*-ban, amelynek nyoma és híre maradandó lenne, és segítségét kérte ehhez. Az pedig segítette őt mesteremberekkel, mozaikkal és márvánnyal. Miután az építmény elkészült, Abrahá írt a Naǧāšī-nak: „Az arab zarándokokat oda akarom fordítani.”⁴⁵ Az észak-arab forrásokban általában Quallaysnak (Qualis, Qulays + -gör. *ekklésia*) nevezett s több mint kétszáz évig fennálló építményt⁴⁶ al-Azraqī részletesen jellemzi,⁴⁷ s a fa, márvány és réz felhasználásával zöld, vörös, fehér, sárga és fekete kőből épített, arany-, ezüst- és elefántcsont-berakásokkal díszített kupolás épület természetszerűen mély benyomást gyakorolt az észak-arab törzsekre, s a Mekka előtörténetét kidolgozó késői hagyomány nem véletlenül hozza kapcsolatba a mekkai szentélyt a Šanʿaʿ-*i* Qalis-szal, s állítja be Ábraha Irán elleni hadjáratát – szentélye megbecsztelenítését megbosszulandó – a mekkai szentély elleni megtorló expedíciónak.

dā sinn fī-him; l. társadalmi státushoz Watt: Muhammad at Mecca, 134). A más szempontból, tehát Bizánc vörös-tengeri hajózásához fontos közlés: „Nincsen olyan út a Földközi-tenger (*Baḥr ar-Rūm*) és Abesszínia között, amely Ǧudda-t érintené.”

⁴² A Saʿid b. Yaḥyā Abū ʿUṭmān al-Umawi-tól (megh. 249/864) származó közlést *Qutb ad-Dīn* kijavítja az előbbi jegyzetben lefordított módon, s hozzáfűzi: „A bizánci császár azonban megkérte erre Egyiptom uralkodóját (*malik Miṣr*), aki is fölszerelte a hajót a számára Suways (Szuez), vagy Tūr, vagy más kikötőből.” Tūr-hoz l. al-Bakrī, *Muʿḡam*, 458; *Yāqut*, *Muʿḡam* VI, 69. *as-Suways* említése nyilvánvalóan a későbbi muszlim korszak használatának anakronisztikus visszavetítése (l. *Yāqūt*, *Muʿḡam* V, 180). Az egyiptomi hajó lehetőségét a konkrét történeti helyzet is kizárta, ismervén, hogy Phocas uralkodása idején (602–610) Egyiptomot a konstantinápolyi kormányzat gyakorlatilag nem tartotta a kezében. L. hozzá: G. Rouillard: L’administration civile de l’Égypte byzantine, Paris, 1928, 191k.

⁴³ al-Azraqī I, 104.

⁴⁴ L. K. A. C. Creswell: Kaʿba in A. D. 608: Archaeologia 44 (1951), 97–102; *ET*², s. v. Architecture (p. 609^a).

⁴⁵ *Tabarī* I, 935.; *Nöldeke*: GPA 205.

⁴⁶ A templomot Ábraha feltehetően az 530-as évek második felében építtette. al-Azraqī I, 83–4 közlése szerint az ʿabbászida Abū Gaʿfal al-Manšūr idején rombolták le, vagyis több, mint kétszáz évig állt.

⁴⁷ al-Azraqī I, 84–85.

Ezeknek az összefüggéseknek az ismeretében Quṭb ad-Dīn verziójának kiegészítése: a 7. sz. elején újjáépülő mekkai szentély méltó vetélytársa a jemeninek, hiszen – úgymond – ez is hasonló módon (a bizánci császár anyagával s a bizánci építész segédletével) készült. Az analógias alapon történő *ex post* kiegészítés ugyanakkor *valóságos* történeti helyzetre utal. A Qurayš a 6–7. sz. fordulójára szorítja ki külső és belső vetélytársait, s uralja az Arab-félszigeten átmenő kereskedelmet. Ekkorra értek meg egy reprezentatív kultuszhely létrehozásának anyagi és szellemi feltételei, ami által a kultikus tárgy közvetlen természetadta, tehát a hasonló tárgyak miatt nagyon is korlátozott és esetleges érvényességét haladták meg az átgondoltan megtervezett szakrális építmény különösségével. Ehhez az *eszmét* éppen úgy adhatta a szíriai és kopt bazilika típusú templomok (Ruṣāfa, Buṣrā), mint a Ṣanʿaʿi Qalīs, vagy az abesszin keresztény templomok *funkciója*, ami az adott esetben a *humis* amphiktyonia intézményének, a *kiszélesítését* és *megegyezését* jelentette. A Kaʿba 605. évi újjáépítésével, illetve új módon való felépítésével valójában egy harmas sor teljesedik ki: ennek első fázisa a *nusulb* (héber: *massaba*), amikor a kultusz tárgy; *oltár*, s egyúttal az *istenség helye*, a második a *watan* és a *šanam*: az *istenképmás*, a „*bálvány*”, ami már idegen eredetű és ritka,⁴⁸ s a harmadik – az Arab-félszigeten egyedülálló – amphiktyonia központ *mekkai szentély*, egy új típusú, átmeneti *pantheon*, amely nyitott sokféleség, meghatározhatatlan nyitottság, lényege szerint el nem kötelezettség valami egynek. E harmadik fázis megvalósulását szociológiailag úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a gazdasági formát is öltő komplex kooperáció a közösségek közti presztízs-hierarchiában való emelkedést célozta.

A konkrét megvalósítás kapcsán – s itt visszatérhetünk közvetlen kiindulásunkhoz – a következő tanulságokat vonhatjuk le:

1. Mekkában a Kaʿba speciális ismereteket kívánó új típusú felépítésénél idegen kézműves közreműködésére volt szükség. A Mekkában hiányzó kézművesség bizonyítására ez fontos közvetlen *argumentum ex silentio*.

2. A kézművessel egyedi és alkalmyszerű megegyezést kötöttek. Ennek a megegyezésnek a része volt – mint láttuk –, hogy ezúttal a bizánci kereskedők vámolás nélkül értékesíthették a hajórakomány áruit. Az ellenszolgáltatásnak ebből a részből következtethetünk a megegyezés jellegére, tehát arra, hogy *különböző használati értékek cserélődtek ki* közvetlenül a cserekereskedelem klasszikus szabályai szerint.

3. Az idegen kézműves nem csereértéket hoz létre, hanem presztízt szolgáló használati értéket.

4. A „bizánci” kézműves munkája alkalmi munkavégzés, érintkezése az adott közösséggel külsősleges és esetleges, vagyis egyáltalában nincs mindig rendelkezésre álló és felhasználható és *szabad* munkaerő, ami a bér munka egyik nélkülözhetetlen előfeltétele.

5. A „*munkaadó*” mind a „*munkavállalóhoz*”, mind a munkához, a használati értékek előállításához mint *közösségi viszonyul*. Közösnek egyeznek meg vele, közösnek viselik a terheket, ill. az ellenszolgáltatás terheit, s közösnek vesznek részt a munkában is.

A 4–5. alapján világos, hogy az efféle alkalmi munkavégzés a közösség határára vetődik fel, ám akkor is a közösség adott szervezete határozza meg a szorosan vett gazdasági mozzanatait is. Amennyiben pedig a *tertós* formát öltene, úgy csupán és kizárólag a közösségen belül léphet föl, s mozgásterét, funkcióit teljességgel az adott közösségforma jelöli ki. Ez utóbbi helyét lehet meglehetősen pontosan megfogadni a próféta egyik első követője, Habbāb b. al-Aratt esetében, aki a közösségen belül tevékenykedő fegyverkovács (*qayn*) volt, s akire nézvést sok és pontosnak látszó adatunk van.

b) A nomád arabok kézművességgel szembeni megvetése ismert jelenség, hiszen a manuális munka, különösen az adás-vevő tárgyat képező termékeket előállító kézművesség lebecsülése rányomta bélyegét az iszlám után kialakuló arab társadalom további fejlődésére szinte napjainkig.⁴⁹ Ebből

⁴⁸ L. az első két fázis kitűnő jellemzését: Wellhausen: *Reste*, 101–3. E pantheon egyedülállóságát „a ház” epitheton ornans is kifejezi, l. a badri csatában (a. H. 2/i. sz. 624) meghalt Abū Ḡahl testvérenek, al-Hārīt b. Hišām b. al-Muḡīra gyászversének kifejezését: *al-bayt dū's-saqf* – „a mennyezetes ház”, i. e. a Kaʿba szentélye I. IH II, 10; Nöldeke: *Delectus*, 66.

⁴⁹ L. ennek az álláspontnak klasszikus elméleti megfogalmazását: Ibn Ḥaldūn (1858) II, 313–4 (*Faṣl fī annaʿl-ʿarab abʿad an-nās min aṣ-ṣanāʿi*). Jellemző, hogy az államiságtól/városi élettől elválaszthatatlan civilizációban (*ʿumrān*) a különböző kézművesfajták között megkülönböztet *szük-*

következett az, hogy a különböző kézműves jellegű tevékenységeket az esetek többségében rabszolgák, vagy a törzzsel nem vérségi kapcsolatban álló személyek végezték, ám úgy, hogy vagy patriarchális rabszolgaként, vagy a törzsi szövetségi rendszer alapján *kliensként* (*mawlā*), *szövetségesként* (*halif*), ill. *vélencként* (*ġar*) az adott közösség struktúrájába kellett beilleszkedni. A patriarchális rabszolgaság meglétére, továbbá a rabszolgák hasznát hajtó forgalmazására több forráshely áll rendelkezésünkre.⁵⁰ Gazdasági tevékenységük súlya, differenciáltsága a társadalmi reprodukció közösségi jellege folytán csekély és kezdetleges volt, s nem tekinthető véletlennek, hogy a nem nagyszámú és a más szempontú forráshelyek alapján a patriarchális rabszolgák számát Hiġaz-ban is Észak-Arábiában az iszlám előestéjén nem becsülhetjük nagyra, s ezek gazdasági felhasználása elsősorban a kézművességben, s legfeljebb még az állattartásban mutatható ki több-kevesebb bizonyossággal.⁵¹ Ezeket a patriarchális rab-

ségesek (*darūrī*) és *targyauknál fogva nemeseket* (*sarif bi'l-mawduʿ*). Az előbbihez tartoznak: a föld megművelése (*filāḥa*), az építéset (*bināʾ*), a szabászat (*ḥiyāta*), az ácsmesterség (*niġara*), és a szövés (*ḥiyāka*); az utóbbiakhoz: a bábáskodás (*tawlīd*), az írnitadás/írnokoskodás (*kitāba*), a könyvkészítés (*wirāqa*), az éneklés (*ġināʾ*) és a gyógyászat (*ṭibb*). A különbség világosan az, hogy míg az utóbbi „nemes” mesterségek csupán önmaguk céljaként jelentkező *használati értéket* állítanak elő, addig az előbbieket eredmények világosan termékként jelentkezik, amiben a *cseréérték* domináns szerepet játszhat (l. i. m. II. 316). A magatartás természetesen egy olyan társadalom világlátásának szerves része, amelyben az intézmények, a társadalmi státusz és a stratificatio *közvetlenül* a szorosan vett *elsajátításra, az elosztásra és fogyasztásra, nem pedig a termelésre* épülnek, s ahol az a látszat keletkezhet, hogy a várossal legszorosabban összefonódott államiságnak és hordozóinak (a bürokratikus apparátusnak, a katonaságnak és a kereskedőknek) a tevékenységei, tehát a termék közvetítése és elosztása adják a társadalom valóságos alapjait. A kézművesség arab értékeléséhez l. már I. Goldziher: Die Handwerke bei den Arabern: Globus 66 (1894), 203–5; l. újabban főleg: R. Brunschwig: Métiens vils en Islam: Studia Islamica 16 (1962), 41–60. A hajdani beduin ideál szívós jelenkori mentalitásbeli utóéletéhez l. R. Patai kitűnő elemzését: The Arab Mind, New York, 1976, 113–117. A nomád arab mentalitás későantik toposzaként idézhetjük Ammianus Marcellinus (i. sz. kb. 330-kb. 400) jellemzését: „Nec quisquam stivam apprehendit vel arborem colit, sed errant semper per spatia” = „Sem az ekeszarvát nem ragadják meg, sem gyümölcsfát nem gondoznak, csak a tágas területeken nomadizálnak.” (Rerum gest. libri, XIV. 3,4).

⁵⁰ L. mint az ütközőállamok egyik bevételi forrását: Joshua the Stylites (1882), LII (p. 40–1): a lahmida III. an-Nuʿmān b. al-ʿAswad az 502. évi ħarrāni portya alkalmával 18 500 foglyot ejt; Malalas 447: a ġassanida al-Ĥariṭ b. al-Ġabala a samaritánusok elleni háborúban 20 000 foglyot ejt, akiket a perzsa és az „ind” vásárhelyeken eladott (*hustinas elabōn aikħmalōtus epōlēsen en tois persikois kai indikois meresin*). al-Azraqī I, 91 adatát, az Abraha seregének Mekkában maradt maradványairól (*wa-aqāma bi-Makkata filāl min al-ġayš wa-ʿusafū wa-ba-ʿd man damma-hū al-ʿaskar fa-kānū mi-Makkata yaʿ tamluna wa-yarcawna li-anl Makkata*) úgy értelmezhetjük, mint a Mekkában élő abesszin vagy fekete eredetű rabszolgák, vagy egyéb szövetségesi státuszban élők aitiologikus értelmezését. A kézművesség társadalmi megítéléséhez az iszlám előtti korban l. Nöldeke, GPA, 314, Anm. 2; Fraenkel: Fremdwörter, 253–260 (l. főleg; p. 253: „Wir wissen . . . dass die alten Araber nur sehr wenig Handwerke trieben. Man überliess die handwerksmässigen Betriebe den Sklaven und Frauen. Noch heute sind die Handwerke unter den Beduinen verachtet. Selbst auf die arabischen Städte erstreckt sich dies Vorurtheil”). A *qayn*-on („kovács”, s aztán egyáltalában minden kézműves) kívül a többi kézműves elnevezés arameus kölcsönszó, vagy arameus eredetre/hatásra mutató analógiás képzés (l. pl. *ṣayqal* = fegyverkovács”; *naġġār* = „ács”; *bannā* = „pallér” stb., l. i. m. 254–8). A kézműves származással való megbélyegzés a költészet gyakori toposza. Míg az iszlám előtti költészetben a „kovács”, a *qayn* jelentette a sértés netovábbját (l. a szakirodalom eddigi példáihoz további adalékként Ĥassān b. Tābit, Dīwān, 62–3 helyét, ahol a Qurayš-ot „kovács sarjadéknak”: *ġidm qayn*-nak jellemzi), az iszlám első századában jellemző módon inkább a *haʾik b. haʾik* („szövőfia szövő”) lett használatosabb, l. Goldziher: Handwerke, 203–4.

⁵¹ E rabszolgák számának felbecsüléséhez tanulságos adalék a Tāʾif-i ostrom (a. H. 8/i. sz. 630) rabszolgákkal kapcsolatos epizódja. al-Wāqidī (1966), 931 közlése szerint: „A próféta kikiáltója fennhangon hírüladta, hogy „amelyik rabszolga kijön hozzánk az erődtímenyből, az szabad lesz!” És az

szolgákat természetesen a törzs szerves meghosszabbításának tekinthetjük. A törzsi struktúra ha nem is *naturwüchsig*, de annak tekintett részeként működtek a törzsbe – különböző státussal – adaptált szövetségesek vagy kliensek, akiknek egy része a rabszolgákból került ki.

Habbáb B. al-Att, aki kovácmesterséget űzött Mekkában, a próféta első követői közé tartozott, mégpedig ahhoz a kis csoporthoz, amelyet a muszlim források *mustaḡafūn* („gyengék”) néven emlegettek. Kik voltak ezek a „gyengék”? W. M. Wattnak a források meglehetősen egybehangzó állításait elemző összegzését módosítva, az első muszlimokat három csoportba oszthatjuk:⁵²

1. A szegényebb, a kereskedelmi tevékenységben másodrendű szerepet játszó nemzetségek tagjai.

2. A gazdagabb nemzetségek háttérbe szorított fiatalabb tagjai.

3. A *mustaḡafūn*, vagyis a „gyengék”.

Ez utóbbiakkal kapcsolatban vizsgálódásaink szempontjából az az alapkérdés, hogyan viszonyultak a törzsi közösséghez? A forrásokból egyértelműen kiderül, hogy csupán néhány emberről van szó, akik a viszonylag bőséges információk szerint túlnyomórészt patriarchális rabszolgákból lett kliensek (*mawlā*) vagy szövetségesek. Ezek az elemek fogság, vagy egyéb okok folytán elszakadtak eredeti, vér szerinti nemzetségeiktől, s a Qurayš nemzetségein belül másodrendű társadalmi státusuk lehetett, hiszen még a szövetségi viszony egyenrangúságának a fedezetét is a másik fél hasonló – közösséggel szavatolt – társadalmi presztízse biztosíthatta, amiről is ezekben nem lehetett szó.⁵³

erődítményből férfiak jöttek ki, tíz egynéhány (*biḏḏata ʿašra raḡul^{an}*).” L. *Bālaḏurī*, Fütūḥ (1957), 74–5 (*Wa-naḏala ilā rasul Allāh reḡiq min raḡiq ahl at-Taʿif*). E rabszolgák közül a források adatai szerint ketten foglalkoztak kézművességgel: Yuḥannas nyílkészítő – *nabbāḡ* (al-Wāqidī, 931), Abū Nāfiʿ b. al-Azraq pedig kovács = ḥaddād (*Bālaḏurī*, Futuh, 75). Felaszabadulásuk után egy-egy muszlim kliens vagy szövetségesek lettek. Két esetben – miután felvették az iszlámot – volt gazdájuk lett a patrónusuk. A föld- és kertművelésben történő felhasználásuk a források hallgatásából következtetve elhanyagolható lehetett. Ibn Ishāq említi, hogy a Ḥaybar-i portya (a. H. 7/7i. sz. 628) alkalmával a hajnali órákban támadó muszlim csapat találkozott „a reggel útnak eredő Ḥaybar-i művelőkkel (*ʿummāl Ḥaybar*), akik kivonultak (az erődítményekből a földre) kapákkal és kosaraikkal (bi-masāḡihim wa-makātīlihim)”: IH, II, 329. Az *ʿummāl Ḥaybar* kifejezés a hódítás utáni szerződésből (I. a későbbiekben az *Appendix B*-t) következtetve nyilvánvalóan magukat a zsidókat jelenthette. Ha nem maguk a zsidók művelik a földet, abban az esetben Mohammed elűzhette volna a zsidókat, s nem kellett volna ʿUmar-ig várni, aki a hódítások során szerzett erőforrások révén nélkülözhetette a zsidókat, s el is űzte őket az Arab-félszigetről (I. al-Bālaḏurī, Futuh, 37: *falam mā kana ʿUmar wa-ka-tural-l-māl fī aydī-l-muslimīn wagawū ʿalā ʿimārat al-ard aḡlaʿ-l-yahud ilaʿ-š-Šām* – „Miután ʿUmar (uralkodott), s megkosasodtak a muszlimok jaim, s képesek lettek a föld megművelésére, akkor kitoloncolta a zsidókat Szíriába.”). Az észak-arab oázisok az iszlám előestéjén a zsidó földművelők kezén voltak (I. *Buhl*: Das Leben Muhammads 18; *Lammens*, Berceau, 154k). Korábban (II. rész, 41. j.) utaltunk arra, hogy a Yamāma-i „falu népe” a Banū Ḥanifa földművelő tevékenységét föltehetően nők végezték, s ez a sajátos munkamegosztás is utal a nomád szemléletre.

⁵² W. M. Watt: Muhammad at Mecca, 88–96 (I. korábbi magyar nyelvű munkánk állásfoglalását: Az iszlám keletkezése, 1967, 71–3). Wattnál nincsen semmiféle kontúrja az általa jellemzett második csoportnak („Men, mostly young, from other families,” p. 95), pontosabban nála „a fiatal iszlám” értelmezésébe illik bele ez a csoport is, mely szerint: „the young Islam was essentially a movement of young men” (p. 96). Ez az elfogadhatatlan álláspont éppen úgy megreked a felületen, mintha a Caesar elleni összeesküvést is nemzedékek harcának értékelné, vagy az 1968-as eseményeket is pusztán annak alapján ítélnék meg, hogy diákok voltak a főszereplői. – A három csoportra elegendő talán a sok forráshely közül egy jellegzetesen idézni. Egy Tabarī-nál megőrzött fiktív történet szerint a bizánci császár kikérdezi a vezető mekkai kereskedőt, Abū Sufyān-t a muszlimok kilétéről, aki is így jellemzi őket: „Mondtam: a gyengék (*aḏ-ḏuʿafāʾ*), a szegények (*aḡ-masākin*), és a fiatal ifjúk és nők (*al-aḡḏāt min al-ḡilmān waʿn-nisāʾ*).” Ami pedig (Mohamed) törzse hatalommal bíró tagjait és előkelőit (*dawūʿ-l-asnān waʿš-šaraf*) illeti, nem követte őt közülük senki.” (*Tabarī*, I, 1563–4).

⁵³ al-Bālaḏurī, Ansab (al-Qahira 1959), 156, 197 és *Yaʿqubī*, Taʿriḥ, (Naḡaf 1358/1939), 20: hat „gyengé” sorolnak föl. Ezek helyezte a Qurays-on belül a következők: I. ʿAmmār b. Yāsir (I. *Bālaḏurī*,

A közösségen belüli kliensi státusban végzett kézműves munka társadalmi értékelését, ugyanakkor gazdasági szempontból való értékelhetetlenségét mutatja egy ilyen „gyenge” munkavégzése. Ibn Ishāq története szerint Habbāb b. al-Aratt egy ízben a tekintélyes Ġumah nemzetségbeli al-Ġ-Āš b. Wā'il-nak készített kardokat. Mikor Habbāb a fizetséget kérte, a vevő gúnyosan közölte, hogy majd az utolsó ítélet napján fogja megfizetni tartozását.⁵⁴ Vagyis az ilyen munkavégzés természetesen éppoly kevésbé bértmunka, mint amennyire nem tekinthető Habbāb b. al-Aratt szabad munkaerőnek.

Néhány elvi következtetés

E példák a bizonyítás érdekében kényszerűen részletező – elemzése után jellemezhetjük a törzsi közösségen belül, ill. a perifériáján lezajló munkavégzések jellegét, a résztvevők érintkezésének s a munka elbírálásának a módját. Az alapvető az, hogy a munkavégzők nem egyáltalában a munkaerejüket, vagyis a *cseréértéket létrehozó szabad munkájukat* adják el, hanem egy meghatározott használati értéket előállító kézműves tevékenységét, amelyért általában közvetlenül elfogyasztható „fizetséget” vagy vízszontszolgáltatást kapnak. Ennek során a „munkaviszony” a következő függőségi formákban jelentkezhet:

1. a munkavégző patriarchális rabszolga (pl. a Tā'if-i rabszolgák stb.),
2. kliensi vagy szövetségi viszonyban álló, személyében *nem-szabad* mesterember (pl. Habbāb b. al-Aratt stb.),
3. egyedi esetként idegen elem, alkalmi „napszámos”, akinek a természetbeni fizetsége egyrészt esetleges (vagyis „piactól független”), másrészt a „munkaviszony” tartósításához az adott közösséghez tartozás valamilyen formája szükségeltetik (*mawlā, ġar, halīf*).

A munkavégztetők maguk meghatározott közösség, vagy közösségek képviselői, akik az 1–2 esetben úgy viszonyulnak a munka végzőjéhez, mint a termelés szervesen feltételéhez, ami az adott esetben azt jelenti, hogy a fizetség lényegét tekintve nem más, mint mondjuk a teve további munkaképességének a biztosításához szükséges *ellátás*, a 3. esetben *legfeljebb* olyan viszony alakulhat ki, mint a cserekereskedelemben, vagyis *meghatározott egyedi használati érték* meghatározott, általában természetbeni „fizetséggel”, vagyis szintén *meghatározott használati értékkel* cserélődik ki.

156–175) a Maḥzūm nemzetség tagjának, Abū Hudayfa b. al-Mugura-nak a szövetségese; 2. Ḥabba b. al-Aratt (*al-Balādūrī*, 175–180) föltehetően tamimita eredetű, fogságba esése után a Zuhra nemzetséggel szövetséges Ḥuza'ca törzsbeli Umm Anmar rabszolgája; felszabadítása után patrónája révén ő is a Banū Zuhra szövetségese; 3. Šuhayb b. Sinān (*al-Balādūrī*, 180–4) a Mawjil környékén élő Banū'n-Namir b. Qāsit-ból származott, s az apja – Hišām al-Kalbī közlése szerint – Ubulla kormányzója (*ġāmīl*) lett volna. Gyermekkorában a bizánciak fogságába esett, s az egyik verzió szerint egy másodszori adásvétel után a Taym nemzetség tagja, ĠAbd Allāh b. Ġud'cān vette volna meg, majd lett volna – felszabadítása után – az utóbbi kliense; a második verzió szerint bizánci fogságából megszökött volna, s nyomban Ibn Ġud'cān szövetségese lett volna; Bilāl b. Rabāḥ (*al-Balādūrī*, 184–193) egy abesszin rabszolga és egy rabszolganő fia a Ġumah nemzetségbeli Umaiya b. Halaf rabszolgája, majd Abū Bakr kliense; ĠAmir Fukayha (*al-Balādūrī*, 193–4) született rabszolga, Abū Bakr kliense; 6. Abū Fukayha (*al-Balādūrī*, 194–5) a Ġumah nemzetségbeli Šafwān b. Umaiya rabszolgája, majd Abū Bakr megveszi, s az utóbbi kliense lesz. Amikor *al-Balādūrī* (Ansab 156, 197) és *Ibn Sa'ūd* (III, 1, 177) úgy jellemzi „a gyengéket”, hogy „olyan emberek, akiknek nincs nemzetségük és védelmük”, akkor csak azt mondják, hogy az adott közösséghez nem vérségi kötelékek fűzik őket. Ez a klientela, vagy szövetségi viszony elegendő *modus vivendi* normális körülmények között, ám válságos helyzetben az adott nemzetségen belül gyenge a helyzetük. L. a viszony helyes értelmezését *W. M. Watt*: Muhammad at Mecca, 95; *R. Paret*: Der Koran. Kommentar und Konkordanz 59: „schwach” = „unterdrückt” (sozial und wirtschaftlich abhängig)”.⁵⁵

⁵⁴ *Ibn Hišām*, I, 357 (I. Ibn Sa'ūd, III, 1: 116). „Szabadsága” még annyira sem terjedt, hogy az iszlám kezdeti – meglehetősen szelíd – üldözése során bárki bánthatta volna. Kliensi viszonya miatt csak a Zuhra nemzetség tagjai bántalmazhatták (I. *al-Balādūrī*, Ansab 178, 179). Az üldözések nemzetségek meghatározta jellegéhez I. *Watt*: Muhammad at Mecca, 118–9.

Mindebből azt a negatív tanulságot vonhatjuk le, hogy a kereskedelem és pénz jelentkezése a fejletlen konkrét társadalmi formákban csak kétszeresen hamis okoskodással vetheti fel a bér munka kategóriájának a jelentkezését ugyanazokban a fejletlen alakulatokban. Ez a hamis és ahistorikus okoskodás – mint már jeleztük – egyenlőségelet tesz a pénzvagyon és a tőke közé, vagy az utóbbit az előbbi szükségképpen meghosszabbításának tekintí, másrészt a tőke nélkülözhetetlen korrelátumát, a bér munkát a fejletlen – adott esetben a törzsi – közösségben jelentkező munkavégzésekkel azonosítja. Mint a korábbi esetekből ez világosan kiderül, az utóbbiaknak a bér munkához semmi közük nincsen, bér munkáról beszélni a törzsi közösségben tudománytalan képtelenség. E munkavégzéseket a közösség ön maga reprodukciójának szerves és alárendelt mozzanatai gyanánt tételezi, s ezek működését a közösség normarendszere szabályozza. E munkavégzések gyakorlata természetesen egyetlen mozzanatában sem teszi kérdésessé a közösségi reprodukció meghatározott formáját, hiszen teljes egészében azon belül, annak alárendelt elemeként működik. E közösségen belül működő munkavégzéseket tehát semmiféle strukturális kapcsolatba nem lehet hozni a kereskedelemmel és a pénzvagyonnal. Ez utóbbi két kategória egyrészt valóban az, aminek mutatkozik, másrészt lényege szerint *nem lehet* a fejletlen konkrét, tehát az adott törzsi közösség alárendelt mozzanata, azzal szemben *idegen-külsődleges* elem. Mi ennek az idegen-külsődleges viszonyoknak a lényege?

Ennek a muhammadi iszlám esetében különösen fontos, s az arab történelemben különbözőképpen módosult, de lényegében a mai napig megőrződött jelenségnek a megértéséhez nem elegendő önmagában az egyszerű kategória fejletlen konkrétban való jelentkezésének a történeti ténye (annál is kevésbé, mert e jelenség vizsgálata könnyen torkolhat a fejlett konkrét kategóriákhoz történő teleologikus hozzárendelésbe, az *ex post ergo propter hoc* logikai argumentációjába). Ennek a nemcsak ellentmondásos, de az ázsiai típusú fejlődésben antinómikus módon ellentmondásos jelenségnek a helyes értelmezéséhez nélkülözhetetlen a marxi dialektika ontológiai tényének, a *túlsúlyos mozzanatnak* (*übergreifendes Moment*) a figyelembe vétele.

Ezt az első ízben Lukács György által kibontott, s a marxi ontológia centrális jelentőségű mozzanataként elemzett jelenséget Marx *A tőke* Nyersfogalmazványának Bevezetésében nem véletlenül a gazdaságtan legáltalánosabb, legalapvetőbb kategóriáinak: a termelésnek, a fogyasztásnak, az elosztásnak, a cserének és a forgalomnak a viszonyával kapcsolatban fejti ki.⁵⁵

Ha ennek a *túlsúlyos mozzanatnak* adekvát logikai formákkal nem rendelkező vonatkozóshálózatát nem sikerül dialektikusan feltárni, akkor – mint ezt Lukács megfogalmazza – „egyoldalú és ezért mechanisztikus, a jelenségeket megerőszkoló és leegyszerűsítő oksági sor jön létre, vagy olyan felszínesen csillogó irány nélküli kölcsönhatás, amelynek eszmenélküliségét Hegel a maga idejében helyesen bírálta”.⁵⁶ A *túlsúlyos mozzanat* ontológiai ténye éppen úgy elutasítja a hegeli *logikai rendszerhierarchikus sémát*, amely szerint „a termelés az általánosság, az elosztás és a csere a különösség, a fogyasztás az egyediség, melyben az egész összefűződik” (mely séma Marx szerint „csakugyan összefűggs, de lapos”),⁵⁷ mint a történetileg *változó viszony nélküli változatlan összetartozás* elképzelését. Ám az egyes kategóriák önmagukban is totalitást képező jellegét, és csak rájuk jellemző sajátosságát úgy tételezi, hogy azok állandó és történetileg meghatározott kölcsönhatásban állnak egymással, és ebben a történeti kölcsönhatásban érvényesül más és más súllyal – a közvetítésnek egyszerű vagy bonyolult és a valóságos összetartozási elleplező létezési módjától a lényegét nyilvánvalóan kifejező közvetlenségig – a *túlsúlyos mozzanat* meghatározó volta. Ez utóbbi a gazdaságtan és egyáltalában a társadalmi reprodukció alapvető kategóriái között egyértelműen a *termelés* mozzanata lehet, áme e kategóriák reális kölcsönhatásai, s e kölcsönhatások konkrét totalitási történetileg meghatározottak, ami azt jelenti, hogy e totalitásokat elméletileg mindig konkrét történeti elemzések révén lehet megragadni, vagyis a *létmeghatározások kölcsönhatásának* történeti-kategóriális elemzését nem helyettesítheti, de még csak módszertani receptet sem adhat semmiféle hierarchikus elméleti séma, s ennek fonákja, az egyes kategóriák bármekkora erudícióval munkálkodó összegző katalogizálása is torz képet fog eredményezni. Mit jelent ez vizsgált tárgyunk szempontjából?

⁵⁵ MEM 46/1,11–26 (Grundrisse 5–21); l. hozzá: Lukács: A társadalmi lét ontológiájáról, I, 330–338.

⁵⁶ Lukács, i. m. I, 333.

⁵⁷ Marx, i. m. 16.

Az iszlám előestéjén az arab törzsi társadalom alapzatán kialakuló és ható mekkai kereskedelem mint társadalmi jelenség, elméleti megközelítése során mindig szem előtt kell tartanunk azt az alapvető történeti helyzetet, hogy e kereskedelemnek és formameghatározásnak: a pénzvagyonnak – noha lényege szerint idegen, archaikus birodalmak közötti cserét közvetít – ez adja viszonylagos önállóságát –, saját törzsi, tehát őstársadalmi struktúráján belül kell működnie. Ezt a viszonyt – látszólag – sokféleképpen jellemezhetjük. Így pl. a szűkebb gazdasági megközelítéssel szembeállíthatjuk a csereértékre orientált kereskedelmet a főleg vagy kizárólag használati értéket termelőfelsajátító közösségi reprodukcióval, ami implikálja a magántulajdon ellentétét, tágabban értelmezhetjük ez utóbbit az általában vett reprodukció, az előbbi a csere és a forgalom szférájának. Szociológiai szempontból kínálkozhatnának a két mozzanat ellentett tendenciáinak a leírására a morgani *societas* versus *civitas*, a maine-i *status* versus *contractus*, vagy a tönniesi *Gemeinschaft* contra *Gesellschaft* kategóriapárok, amelyek elgondolásuk szerint nem antinómikus ellentétek, hanem egy organikusnak felfogott (fejlődési) sor rendszerhierarchiai mozzanatai. Mindezek a jellemzések azonban csipetnyi, vagy még annyisincs igazságukkal a történeti megközelítés tévútjainak paradigmatisus illusztrációi, amelyek tehát „a jelenségeket megerősiző és leegyszerűsítő oksági sorok”, vagy olyan mozzanatok, amelyek között „felszínesen csillogó, irány nélküli kölcsönhatás” jöhet csak létre.

Jellemző, hogy az eddigi elméleti kísérletek közül még az ökonómiai antropológia ún. szubsztantivista irányzatát kidolgozó Polányi is – mely a prekapitalista társadalmak gazdasági folyamatainak és a nem, vagy csak az árucserre esetén gazdasági intézmények viszonyainak vizsgálata terén jelentős előrelépés volt a formális ökonomista szemlélethez képest – inkább csaknem negatív eredménnyel használható föl. Integrációs sémarendszere alapján ugyanis a törzsi közösségi reprodukció mozzanatainak tekinthetnénk a reciprocitást és a redistribúciót, s a mekkai közvetítő kereskedelmet pedig az árucserre integrációs sémájaként az előbbieket mellé rendelhetnénk,⁵⁸ ám a különmű intézményrendszerekbe „beágyazott” és „elkülönült” reprodukciós szférák statikus „multicentricitása” nem teszi lehetővé e mozzanatok dinamikus kölcsönhatásának történeti mozgásban lezajló viszonyának a megragadását, vagyis nem teszi lehetővé a közösségi reprodukció és a hozzá *külsődlegesen-idegenül*, ám tőle a legutóbbi időig elválaszthatatlan kereskedelem és pénzvagyon kölcsönhatásának a vizsgálatát. A lényeges ugyanis az, hogy a közösségi reprodukciót az adott esetben egyáltalában nem írhatjuk le kielégítően a reciprocitás és a redistribúció kategóriáival, mint ahogyan Mekkát a végképpen csak mássalvaló komplexitásában egzisztáló kereskedővárost sem jellemezhetjük az árucserre integrációs sémájával. Ebből ugyanis a következő két hamis viszonyítás adódna.

Amennyiben ugyanis a különböző minőségű kategóriákat két rendszer integrációs sémáiként viszonyítom egymáshoz, úgy azt az elméleti hibát követem el, hogy egy végső soron tartalmi kategóriát (az árucserre „elkülönült” gazdasági szféráját) hozok vonatkozásba formai kategóriákkal (vagyis a „beágyazott” gazdasági intézményeivel). Ha pedig egy rendszer elemeiként vonatkoztatjuk őket egymásra, akkor az árucserre gazdasági kategóriája és a nem-gazdaságinak értelmezett reciprocitás és redistribúció kölcsönhatása csupán egy logikai alternatívát tesz lehetővé, ami azt jelenti, hogy vagy az egyik „integrációs séma” jelöli ki, határozza meg a másik helyét, vagy a multicentricitás békés egymás mellett élése következik be. Egyik eset sem tételez föl konkrét történeti viszonyt, ami éppúgy jelenti a viszonyok mozgását, mint totalitását. Ez utóbbi valódi eredménnyel kecsegtető elméleti megközelítését a marxi ontológia korábbiakban érintett két alapvető felismerésének történeti konkretizálása teszi lehetővé, vagyis: a) a kereskedelem és a pénz létezése a fejletlenebb konkrétban, tehát a (törzsi) közösségi reprodukció alapján: „anélkül, hogy már tételezte volna azt a sokoldalúbb vonatkozást vagy viszonyt, amely a konkrétabb kategóriában szellemileg kifejeződik”, és b) a „túlsúlyos mozzanat” ténye, ami elárulja a közösségi reprodukció és a kereskedelem viszonyának a természetét.

A két – adott esetben együttható – ontológiai törvényszerűség annyit jelent, hogy a mekkai kereskedelem és az általa forgatott pénzvagyon *alapvetően* úgy viszonylik a törzsi társadalomhoz és a közösségi reprodukcióhoz, mint ahogyan a forgalom és a csere kategóriája a termeléshez, vagyis e két oldal viszonyában a „túlsúlyos mozzanat” a közösségi reprodukció, ám a „túlsúlyos mozzanat” e viszony sajátos jellege folytán nem aktívan, hanem passzívan meghatározó, s – részben ebből fakadóan – nem is nyilvánítja ki *közvetlenül* a maga túlsúlyát a társadalmi lét és tudat minden területén, hanem

⁵⁸ L. főleg: *The Economy as Instituted Process* (1957), in: *Essays* (1968), 139–174.

éppenséggel a túlsúlyos mozzanathoz képest lényegét tekintve külsődleges-idegen kategória: a kereskedelem és a pénzvagyron adhatja e viszony dinamikáját, hozhat létre olyan kölcsönhatást, amelyben az utóbbi mozzanat tűnik – több-kevesebb joggal – mozgásnak, a közösségi reprodukció mint „túlsúlyos mozzanat” pedig mozdulatlanságnak, önmagával beérő statikus nyugalomnak. Ez a valóságos látszat, amely a kereskedelemmel szinte végig szorosan összefonódott hagyományos arab „ázsiai” államiságban teljesedett ki – nem leplezheti azonban el a valóságosabb lényegét, vagyis ennek az ellentmondásos viszonyoknak az igazi „túlsúlyos mozzanatát”: a *közösségi reprodukciót*. A kutatás azonban voltaképpen azután kezdődik, hogy leszögezte ennek az ellentmondásos viszonyoknak a tényét, a feladat ugyanis az, hogy feltárja e viszony dinamikáját, e viszony mozzanatainak történeti kölcsönhatását. Mert igaz ugyan, hogy a közösségi reprodukció a viszony túlsúlyos mozzanata, ám a kereskedelemmel és a pénzvagyonnal kialakuló kölcsönhatás során maga is *módosul*, ami azt jelenti, hogy az iszlám előtti kor *természetalda* törzsi közössége az iszlám nyomán kialakuló arab impériumban másodlagosan szervezett közösséggé válik, a kereskedelem és a pénzvagyon pedig – miután elindított egy folyamatot – a kialakuló államiság alárendelt és elkülönült mozzanata lesz, ezzel is bizonyítva:

a) a közösségi reprodukcióhoz való külsődleges-idegen jellegét,

b) hogy a kialakuló kölcsönhatásban nem a pénzvagyon a túlsúlyos mozzanat, tehát nem az határozza meg a mozgás irányát,

c) hogy az államilag megszervezett, új típusú társadalmi reprodukcióban az alapvetően a földművelésben jelentkező termeléshez a kereskedelemnek és a pénzvagyonnak nincs közvetlen viszonya, s nem véletlen, hogy a szorosan gazdasági terminusokkal leírható kereskedelem az állami szféra (hivatalnokok, kereskedelem) kívülre irányuló, a belső érintkezéstől (*Verkehr, commerce*) elszigetelt monopólium lesz. Vagyis a továbbiakban: egyfelől a kereskedelem és a pénzvagyon, másfelől a módosult közösségi reprodukció antinómikus viszonya lényegében az arab államiságnak és saját alapjának, a faluközösségi termelésnek/elsajátításnak az ellentmondásos viszonyán belül, annak egy mozzanataként jelentkezik.

A (törzsi) közösségi reprodukció és a kereskedelem kölcsönhatásában tehát az utóbbi jelentkezik e viszony dinamikus, mozgást előidéző, a valóságos tudatot és ennek formáit *közvetlenül* befolyásoló mozzanataként, míg a közösségi reprodukció e viszony túlsúlyos mozzanataként határozza meg és határolja be a meginduló mozgást, jelöli ki annak jellegét, ám ez a túlsúly nem annyira a maga közvetlen és aktív valóságában nyilvánul meg (különösen a résztvevők tudatában), hanem éppenséggel mint a vele antinómikus viszonyban lépő másik mozzanat tagadásaként – hiszen nem egyáltalában a termelés és a csere szféráinak a viszonyáról van szó, hanem a törzsi reprodukció közösségi módja ütközik össze a kereskedelem létezési módjával, ami a termék áruvá változtatását s ahhoz való egyéni viszonyulását jelenti.

Családtörténet...

1982. júniusában a Történettudományi Intézet két feudáliskori osztálya megvitatta Granasztói György *A polgári család a középkorvégi Magyarországon* című tanulmányát, amelyet egyébként 1982. évi. 4. számunkban közöltünk. A vita nem csupán azt tükrözte, hogy a téma iránt nagy az érdeklődés, hanem azt is, hogy a közelmúltban számos, szélesebb nyilvánosságra számot tartó elméleti és tényszerű megállapítás született. Reméljük, hogy Veress Éva, Szűcs Jenő és Balázs Magdolna – Katus László most következő írásai, melyek az említett vitaülésen elhangzott hozzászólásaikon alapulnak, lendületet adnak a korai, modern történeti igényű család kutatásnak.

SZÜCS JENŐ

Háztartás és család a 13. századi Magyarországon szolgai állapotú parasztnépességében

1.

A középkori paraszti társadalom mikrostruktúráinak, mindenekelőtt a családszerkezetnek forrásszerű statisztikai vizsgálati lehetősége fordított arányban áll a parasztság jogaival – a feudalizmus kötöttségein belül elnyert „szabadságaival”. Amíg az agrárnépesség jelentékeny hányada jogilag szolgának (*servus, mancipium*), a birtok „dologi” tartozékának számított,¹ vagy akár fél-szolgai (*libertinus* vagy *condicionarius*) minőségben volt a földhöz kötve (*terrae, glebae adstrictus*)², az egyházaknak tett kegyes adományok, monostoralapítások vagy birtokösszeírások alkalmával általában fejenként (*per capita*) vagy háztartási-családi egységek (*mansio*) szerint volt szokás számba venni a személyi állományt. Az 1250 előtti két évszázadból közel nyolcvan ilyen „emberleltár” ismeretes több mint kétszáz településről.³ A statisztika lehetőségei ott érnek véget, ahol a parasztság „első felszabadulása” kezdődik. Személyükben *liber*, szabadon költöző, telkes jobbágyok családjait már sohasem vették *per capita* leltárba. A kései középkor urbáriumai rendszerint csak a jobbágytelek

¹ A szolga adható-vehető vagyontárgy (*res*) és „birtoktartozék” (*pertinentia*) minőségére Szabó István: A prédiium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. Agrártörténeti Szemle, 5 (1963), 20, 28.

² E jogállapotok jellemzése legutóbb Szűcs Jenő: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. Századok, 115 (1981), 10–14.

³ Számbavételük és gazdaság-, településtörténeti szempontból való statisztikai feldolgozásuk Szabó István, i. m. (1. jz.), 21–33. 3.

használóját, a családfőt nevezik meg; még a jobbágyháztartás férfiállományának (fiúgyermek, testvérek, „egy kenyéren” élő férfi rokonok vagy alkalmazottak) számbavétele is csak a 17. században, a parasztság röghöz kötésének folyamánként tér vissza.⁴ De a korai századok viszonylag bőséges anyagának nagy többsége sem alkalmas a családszerkezet megbízható vizsgálatára, mert az oklevelek gyakran csak általánosságban utalnak az együttélő családtagokra (pl. *cum uxore, filiis et filiabus*), ha pedig személyenként veszik is számba a szolgálónépet, az eljárás többnyire egyazon forráson belül sem következetes, az előszámlálás kihagyásos, a nyerhető minta végül is túl kicsiny és töredezett. A legelterjedtebb, hogy a „leltár” a családfőön kívül csak a fiúgyermeket és az esetleg együttélő fítestvéreket, valamint egyéb férfirokonokat öleli fel, minthogy ők örökítették tovább a szolgálat nemét; amellet az összeírások technikája nem ritkán homályt hagy atéren, hogy pontosan mely személyek együttese tekinthető egyazon háztartásnak. Statisztikai szempontból ez a kettős szervi hibája az e nemben legtömegesebb mintát nyújtó forrásnak, a tihanyi apátság népei 1211. évi összeírásának is, mely több mint félezer – több-kevesebb önkényességgel kikövetkeztethető – háztartásra terjed ki.⁵

Annál nagyobb az értéke ama néhány – a történeti irodalomban eddig figyelembe nem részesített – kivételnek, melyek a kivitelezést tekintve is valóban „fejenként”, név vagy szám szerint sorolnak fel egy-egy körülhatárolt kisebb népességcsoportot, nem mellőzve a nőket, a feleségeket és leánygyermeket, valamint az együttélő nőrokonokat sem. A tatárjárás előtti idők „emberleltárai” között mindössze három ilyen akad.

Amikor Folkmar (*Fulcmarus*) comes az 1181. évben két Veszprém megyei *prediumot* adományozott a bakonybéli apátságnak, az oklevél az ekefogatokhoz rendelt szolgálóládók (*mansiones cum filiis et filiabus*) és a birtokok egyéb személyzete esetében tekintettel volt a leánygyermekre és a családok nőtagjaira is (anya, nővér). Mindazonáltal a forrás hiányossága – az alábbiakkal ellentétben –, hogy egyrészt a feleségeket mégiscsak figyelmen kívül hagyta, másrészt adatszolgáltatása következtelen. A birtokok egyikén, Merétén (*Meretha*) a családtagok felsorolása elmaradt, ily módon csak a másik birtok, a földrajzilag azonosíthatatlan *Palan predium* szolgálólányai ismert, ez viszont igen kis mintát nyújt (8 háztartásban 22 személy).⁶ Már számottevőbb és viszonylag pontosabb mintát szolgáltat az időben következő oklevél, mely a Sopron megyei Mihály (*Michal*) *predium* 1198. évi eladományozása alkalmával vette számba a birtok személyi állományát (23 háztartásban 69 személyt), részint családós (*mansiones servorum*), részint magános, feleség nélkül élő szolgálát (*capita servorum non habentum uxores*), akikhez még négy *libertinus* háztartás járult.⁷

*Ilyen jellegű forrásbázis statisztikai feldolgozása Veress Éva: A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén. Történelmi Szemle, I (1958), 379–427. A 14–16 században csak elszigetelt, statisztikai értékelésre alkalmatlan adatok találhatók elszórtan az oklevelekben. Vö. Szabó István: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. Kovácsics J. (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Bp. 1963, 111, 172. jz.

⁵A fiúgyermek arányára ebben, valamint az aradi egyház népeinek 1177. évi összeírásában és további 11 oklevél „leltáraiban” 1135 és 1266 között Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század), Bp. 1971, 80–82.

⁶A pannonhalmi Szent Benedek rend története. Szerk. Erdélyi L. és Sörös P. Bp. 1902–1916. (a továbbiakban PRT) VIII. 277. Nem vehetők figyelembe Merétén a szőlőművesek sem, mert a szövegből („*Item dedi sex vineas cum quinque vinitoribus, Atta cum quatuor filiis*”) a család/háztartás mibenléte nem egyértelműen világlik ki.

⁷Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Red. G. Fejér. Budae 1829–44 (a továbbiakban Fejér), II. 345 (Reg. Arp. 172). Az egyedül élő szolgálk természetesen itt is, mint egyebütt külön-külön „háztartásként” számítandók. Hiányossága az információnak, hogy a *libertinus* családokban a feleségeket már nem sorolták fel, sőt alighanem a leánygyermek is azért hiányoznak, mert e jogi-társadalmi körben rájuk már nem voltak tekintettel. (*Libertinusok* esetében egyébként általában már a fiúkat sem volt szokás „fejenként” számba venni.) Utóbbi téren nincs mód hipotetikus korrekcióra sem; ami a feleségeket illeti, azzal a feltevessel élünk, hogy a gyermektelen, testvérével együtt élő *Vendic* kivételével (l. l. táblázat, 21. sorszám) a többi három családban számolhatunk egy-egy *uxor* jelenlétével.

Még bővebb, s az adott struktúrára nézve talán a legjellemzőbb a harmadik statisztikai minta. A Baracska nembeli Baran fia Ipolit *comes* és felesége, Margit asszony által az 1212. évben a Fejér megyei Baracsán (*Boroksa*) alapított monostornak adományozott birtokállomány hat településén, Baracsán kívül a szintén Fejér megyei Varajt (*Woreod*) negyedén, továbbá Bodajk (*Bodokt*), Tölgye (*Tulge*) és az azonosíthatatlan *Kenezna* és *Cincha* nevű *predium*okon a személyenként előszámolt népség (43 háztartásban 106 személy) minden jel szerint teljes.⁸

A három mintát – kivált az első és a harmadikat – az hozza közös nevezőre, hogy a birtokok *predium* megnevezése a gazdasági-társadalmi minőséget tekintve is azonos struktúrát takar: azt a szolgálóval működtetett jellegzetes korai feudális „földesúri üzemet”, archaikus majorság-jellegű telepet, melynek magyarországi meglétét és jellemző vonásait a 11–13. századi agrárfejlődésben Szabó István rekonstruálta.⁹ Mind a veszprémi Palan *predium*on, mind a Fejér megyei Baracsán és tartozékain szabályszerűen hol egy, hol két ekefogathoz beosztott szolgacsádok (*mansiones mancipiorum*) művelték a földet, gazdaságuként két vagy négy család. (Az *aratum boum* e korban rendszerint nyolc ökröt jelent.) Rajtuk kívül hol magános, hol családós házi rabszolgák és szolganők (*servi, ancille*),¹⁰ valamint Baracska tartozékai közül négy *predium*on szintén szám szerint leltárba vett állatállomány (ménés, gulya, konda, juhnyájak) mellé beosztott pásztorok alkották a megismerhető populációt. A soproni Mihály *predium* annyiban különbözik, hogy bár itt is jelen vannak a magánosan élő szolgák („házi rabszolgák”), a családós szolganép számbavételénél hiányzik az ekefogatok leltára, holott ez a szokványos „*prédiális*” üzemenél elmaradhatatlan, sőt szabályszerűen megelőzi az emberállományt, minthogy az eke és az ökrök értéke vetekedett az emberi munkaerő „árával”; nem az emberhez *assignálták* a munkaeszközt, hanem az eszközhöz az embert.¹¹ Valószínű, hogy e nyugat-dunántúli birtokon a létszámában pontosan megismert kilenc szolgacsád már „földre ültetett” – „házas-földes” – szolga lehetett,¹² félig tehát már kiemelkedett a „*prédiális*” struktúrából, amit valószínűsít, hogy az állományhoz négy *libertinus* család is tartozott. Hogy a családstruktúrában is megmutatkozik-e e gazdasági-szociális különbség, arra az alábbi elemzés ad választ.

A szolgai jogállapot felszámolódása legalábbis a nagyobb és fejlettebb egyházi birtokszervezetekben már a 12–13. század fordulója táján számottevően előrehaladt. A földesúri ekefogattal dolgozó szántók és egyéb szolgák aránya Tihany tartozékain (1211) 15 százalékra, Pannonhalmi birtokain a tatárjárás előestéjére (1237/40) meg éppenséggel 6 százalékra apadt le; itt már „igazi szolgák” (*veri servi*) néven különböztették meg őket az egyébként fél-szolgai és kondicionális népességen belül. Noha a világi magánbirtok egyelőre konzervatívabb volt (a statisztikailag megismerhető birtokokon a *servus* jogállapot helyenként még 40–60 százalékban volt jelen),¹³ a századforduló után a folyamat itt is előretört. Éppen a szolgai népesség kezdődő apadása indokolhatta az említett teljesebb, a nőkre is kiterjedő számbavételt, minthogy minden „szolga” (*caput servorum*) értékesebbé vált, norma szerint 3 márkát ért.¹⁴ Még fokozottabban áll ez a tatárjárás utáni időszakra, amikor a népességpusztulás, majd a tömeges méreteket öltő szökések és az agrárstruktúra viharos belső átalakulása teljes válságba juttatta az avitt szolgálüzemet, s már a szolgai státus maradványelemeinek nagy többsége sem volt – legalábbis a nagybirtokokon – „funkcionálisan” szolga, hanem juttatott gazdaságában önállóan művelte a földet. Viszonylag rövid, néhány évtizedes átmeneti állapot volt ez, amikor a *servitus* jogilag itt-ott még tartotta magát, a *servus* életkerete azonban gyakorlatilag már „parasztgazdaság” volt; „fejenkénti” különleges értékét az indokolta, hogy jóval több szolgáltatásra volt kötelezhető a *condicionarius*nál, nem is szólva a lassanként *jobbágy* nevet

⁸ Hazai Okmánytár. Kiad. Nagy I. stb. Bp. 1876–1891. (a továbbiakban HO), 8–11. (Reg. Arp. 276.) A tatárjáráskor valószínűleg kihalt Baracska nemzetségre Karácsony J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1900–1901. (a továbbiakban Karácsonyi), I. 203.

⁹ I. m. (1. jz.), *passim*.

¹⁰ E társadalmi kategóriára Szabó I. (1. jz.), 28.

¹¹ Szűcs, (2. jz.), 4–6, 14–16.

¹² A szolgák e kategóriájára Szabó I. (1. jz.), 30–32.

¹³ Szűcs, (2. jz.), 15–16.

¹⁴ Hóman B.: Magyar pénztörténet, 1000–1325. Bp. 1916, 520–521. L. az alább tárgyalandó 1272. évi ügyletet is.

elnyerő telkes parasztról. Ennek az átmeneti állapotnak köszönheti a statisztika azt a további két, kivételesen pontos fejösszeírást az 1270 körüli időből, melyeknek aztán századokon át nincs párjuk az agrárnépesség körében.

Az egyik összeírára egy sajátos kárpótlási ügylet adott alkalmat. A politikai történetből jól ismert Miskolc nembeli Panyit, V. Istvánnak még ifjabb királysága idejéből egyik legfőbb párthíve (trónralépte után szörényi bán, majd zalai ispán), királyának halála után alig egy hónappal, 1272 szeptember 3-án a fehérvári káptalan előtt kénytelen volt ígéretet tenni, hogy az alig másfél éve adományba kapott Pölöske (Zala m.) és Purbach (Sopron m.) várakat tartozékaikkal együtt tíz nap múlva visszabocsátja eredeti birtokosának, Hahót nembeli Arnold fia Miklósnak.¹⁵ Másfelől az uradalmihoz visszajutó zalai nagybirtokos a Panyit által a várakon végzett erődítési költségeket megtérítendő már a fehérvári megegyezés előtt – még augusztus folyamán – bizonyos számú szolgacsaládot (*servos et ancillas cum filiis et filiabus et uxoribus suis*) bocsátott át, akiket Panyit bán máris „magához szállíttatott át”, sőt az akció során kilenc fő meg is szökött. Az oklevélből egyértelműen úgy tűnik ki, hogy a szolgákat a Vas megyei Nicken bírt birtokrészéből utalta ki Miklós úr, ami logikus is: azt a tartozékot üfítette ki a földesúr, mely – a Rába partján – a legcélszerűtlenebb módon távol esett magától a vártól, a Fertő-parti Purbachtól.¹⁶ A szolgacsoport utóbb megismert létszáma valóban egy falurész teljes népességére vall, jóllehet Fehérvárott a felek még csak 13 családfőt tudtak megnevezni (*quos nominare coram nobis potuerunt*) – akik aztán a későbbi összeírásban mind szerepelnek is. Nem innen-onnan, önkényesen összeterezt népességről volt tehát szó, hanem organikus csoportról, noha valószínű, hogy maga az áttelepítés, a megszököttek alább említendő pótlása némi anorganikus színt vitt bele az együttesbe. A szolgákat dunántúli otthonukból Borsod megyébe, Miskolc környékére telepítették, ahol Panyit bán törzsbirtoka, a majdani éleskői uradalom magva terült el (Miskolc, Tapolca, [Hejő]Csaba, Kistokaj, Bála).¹⁷ A várak átadása 1272. szeptember 14-én a veszprémi káptalan emberének jelenlétében meg is történt. A szökött szolgák pótlására utólag megkapott még 6 főt Panyit bán, a többi három fejében pedig készpénzben 9 márkát.¹⁸ A felek azonban pontos leltárt kívántak az áttelepítettekről, ezért IV. László király parancsa¹⁹ értelmében az egi káptalan kiküldötte 1273 kora tavaszán (jelentése már április 21. előtt a királyi udvarba érkezett) pontos jegyzéket készített arról a 83 szolgafőről (*capita servorum et ancillarum*), akik már az előző év ősze óta Borsodban éltek.²⁰ A jegyzék az együttélő személyek csoportjait – háztartás, ill. családi egységeket – egymástól *item*ekkel világosan elválasztva, név szerint felsorolja a családfőket, feleségeket, fiúkat és leányokat, esetenként egyéb családtagokat (vagy együttélő nem-család jellegű egységeket) neveit: 25 *item* alatt 83 „főt” (*caput*).

¹⁵ A hűtlenségbe esett Hahót nembeli várúr uradalmait 1270 dec. 10-én kapta adományba Miskolc Panyit. *Castrum Pyske* uradalmát 18 környékbeli, Zala megyei falu alkotta, a Fertő tó nyugati partján emelkedő *castrum Purpach* (utóbb Feketeváros) tartozéka viszont a közeli Kövesden (utóbb Szárazvám, Müllendorf) kívül csak a távolabbi, már Vas megyébe eső, Rába melléki Nick egy birtokrésze (*porcio*) volt. Árpád-kori új okmánytár. Szerk. Wenzel G. Bp. 1860–1874. (a továbbiakban ÁUO) IX. 6. (Rep. Arp. 1994.) A körülményekre vö. *Karácsonyi*, II. 121.

¹⁶ ÁUO IX. 7–8; újabban jobb kiadás: Urkundenbuch des Burgenlandes. Bearb. von I. Lindeck-Pozza. Graz–Köln 1965. (a továbbiakban UB) II. 25–26. A várak *restituoi*ját előíró szövegrész: „*duo castra Pyske et Parbach vocata cum suis pertinentiis et quandam possessionem Nykch vocatam*” (az 1270. évi adományban Purbach tartozéka: „*cum porcione quam habuit in Nykch*”); majd alább olvasható, hogy a szóban forgó szolgákat Panyit bán „*traduci ad se fecerat de predicta possessione Nycolai.*”

¹⁷ *Karácsonyi*, II. 366–368.; Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I. Bp. 1963. 755, 776, 787, 788.

¹⁸ A veszprémi káptalan 1272 szeptemberi jelentése tartalmilag említve abban az 1274 március 3-i oklevélben, mely különben átiratban az egész oklevélcsoportot fenntartotta. ÁUO IX. 94.; UB II. 49.

¹⁹ Reg. Arp. 2358.

²⁰ ÁUO IX. 46–47.; UB II. 32–33. Az oklevél tévesen 82 főben összegzi az összeírt személyeket.

Véletlenül pontosan ugyanezen évekből, s szinte pontosan azonos nagyságrendű minta maradt fenn a Dunántúl egy másik tájékaról. A kor másik ismert személyisége, Majs mester, a hasonnévű néhai nádor fia – ez idő tájt Béla herceg tárnokmestere és Somogy ispánja – Sándor nevű testvérével, valamint két osztályos rokonával, Miklós és István *comes*ekkel, a dárói Majos család őseivel együtt az 1263. évben a Tolna megyei Ábrahám faluban (a Kapos folyó mentén, Dombóvártól keletre) ciszterci monostort alapított. Az alapító oklevél szerint a monostor akkor Ábrahámban és a szomszédos Csika faluban, valamint északabbra (Ireg mellett) Tengődön és Bóton összesen 30 szolgafőt (*capita servorum*) kapott, a családoknak kiutalt – szám szerint részletezett – ekefogatokkal és állatállománnyal együtt. Hogy az összevontan összegzett szolgafők hány családban oszlottak meg, arról akkor még nem értesülünk. További falvak és birtokrészek is tartoztak még az adományhoz, ahol azonban a népességről már nem esik szó, kézenfekvő okból: ott már nem éltek szolgai státusú parasztok.²¹ Csaknem évtized múltán, az 1272. évben az alapító kegyurak egyrészt megerősítették és pontosították az eredeti adományt, másrészt bővítették azt. A megerősítéshez tartozott – egyebek közt –, hogy most már név szerint felsorolták az említett négy faluban élő szolgákat, akik azonban akkor már 42 főt tettek ki és 10 családi egység közt oszlottak meg.²² A harmadik fázisban, az 1273. évben már maga Majs *comes* „tett hozzá adományaihoz” egy bővítményt, mely egy kisebb birtokrész pótlásán és Szakály falu adományán kívül tulajdonképpen a megelőző évi új birtokadományok szolgálományaának részletezése.²³ Az Ábrahámot nyugatra eső Alfalu²⁴ és észak-keletre eső, szintén Kapos-menti Szakály falun kívül (ahol két, ill. egy szolgacsalád élt) a többi szolga a távolabbi, szórt birtokrészekeken (*portio*) élt: a tolnai „Pichur” (Pikud?), a somogyi Visz és Döröcske falvakban (egy–három család), valamint a még távolabbi, Bodrog megyébe eső Dalacsán (egyetlen magános szolga). Ertelemszerűen e szolgálománya már az előző évi adománybővítésnek a monostor birtokába kerülhetett. Végeredményben tehát a két összefüggő 1272. és 1273. évi oklevél tíz falu eladományozott szolganépességét vette számba, 20 *itemmel* elválasztott háztartási, ill. családi egységben 81 személyt – pontosan az előbb tárgyalt szolgálóösszeírás tagolásával és információszolgáltatásával egybehangzóan, mindössze azzal a lényegtelen különbséggel, hogy a feleségek és mindkét nemű gyermekek általában nem nevükön, csak szám szerint szerepelnek.²⁵

Milyen értelemben minősültek „szolgának” az itt összeírt személyek? Kétségtelenül adható – mint a Nickről áthurcoltak esetében láttuk, adott esetben kárpótlási „fizetség” számba vett – „vagyon tárgyak” voltak 1270 táján is, akiknek fejenként 3 márkányi ára egy közönséges ló árával egyezett meg. Hogy azonban Ábrahám tartozékain merőben más típusú volt már a családok (*mansiones*) gazdasági életkerete, mint például hatvan évvel korábban Baracska tartozékain a

²¹ *Fejér*, IV/3, 111–112. és (újából kiadva) V/2, 89–91. (Reg. Arp. 1357.) Az eredeti adományhoz tartozott még a Kapos mentén Alfalu és Kurd, északabbra Ireg és egy Somogy megyébe, Kőröshegyre eső birtokrész.

²² *Fejér*, V/2, 91–93. A szolgálománya („*contulimus etiam eidem monasterio servos et ancillas, quorum sunt hec nomina...*”) kétségtelenül az 1263. évi adomány négy falvára (Ábrahám, Csika, Tengőd, Bót) vonatkozik. Ujabb teljes adományozott falvak (*villa*) voltak Várelve, Láz, Papd és Nemti, melyekben azonban szolgák már nem éltek, továbbá „*Pchor (Pychor)*”, mely talán az Ireg, Tengőd, Bót szomszédságába eső egykori Pikud faluval azonosítható; két kisebb birtokrész (*portio*), Visz és Döröcske Somogy megyébe, egy további, Dalacsá pedig a távolabbi Bodrog megyébe esett.

²³ Az 1273-i királyi oklevélben az 1263. és 1272. évi adományok átírása után formailag elég szokatlan módon „*Adiecit etiam idem comes Moys donacionibus suis, que subscribuntur...*” kezdettel következik a szolganévsor második fele, amit aztán a királyi megerősítés követ. *Fejér*, V/2, 93–94 (és újra kiadva uo. 110–111.) (Reg. Arp. 2425.)

²⁴ *Villa Olfalu* az egyedül, mely már az 1263-i adományban szerepelt (21. jz.), de akkor még szolgálománya nélkül.

²⁵ Szakály faluban eladományozásra került még három család *libertinus*, Tengődön pedig két család szőlőműves (*vinitor*), minthogy azonban – a magasabb jogi státusnak megfelelően – a *caput* szerinti „*lettár*” helyett itt már csak a „*cum filiis eorundem*” összevont utalás került az oklevélbe, a statisztika szempontjából használhatatlanok.

mancipiumoké, az magukból az oklevelekből világosan kiderül. Az archaikus „prédiális” struktúrában a földesúri ekefogat függvénye és dologi tartozéka volt az ember, ami már a leltárszerű számbavétel jellegzetes sorrendjéből világos, mint például Baracsán is: *predium... cum duobus aratris boum et quatuor mancipiis* (majd következik az *uxor*, *filius* és *filia*). Tolnában már éppen fordított a függvény, Miklós úr birtokrészei esetében például: *Item octo capita servorum cum uno aratro boum* (majd következik a szolgafőeknek, ez esetben valószínűleg két családnak juttatott további állatállomány, kancák, juhok, kecskék és disznók). Mint demográfiai vonatkozásban még visszatérünk rá,²⁶ már az 1263. évben feltehetően hét családban oszlott meg az akkori „harminc szolgafő”, vagy annál valamivel több, a családok többségükben ketten-ketten használtak egy – nyolc ökrös – ekefogatot, minden család kapott még egy-egy kancát és valamennyi kisállatot. Hogy a föld, melyet megműveltek, bizonyos értelemben már az ő „gazdaságuknak” számított (ha súlyos szolgáltatással terhelten is), az kiderül ama egyetlen esetben, ahol kivételesen egy távoli kisebb birtokrész nagyságát is megadja az oklevél. A Somogy megyei Visz faluban (a dél-balatoni szőlővidéken) *Tholizlou* nevű szolga feleségével és két fiával két szőlőt művelt, amellet 10 hold földön termelt gabonát, s a gazdasághoz még kaszáló is tartozott. A szántóföldi külsőség nagysága megfelelt a korabeli domináns szőlőművelő parasztgazdaságok átlagának; kizárólag gabonatermelő vidékeken 20–30 hold juttatott föld volt a norma.²⁷ A munkaeszközt és a földet természetesen csak használatra (*in usum*) kapta a szolgacsalád, az bármikor elvehető, másnak adható volt, magát családát a földesúr kénye-kedve szerint áthelyezhette egy másik birtokra – ami egy esetben, mint látni fogjuk, tetten is érhető a forrásokban. A „parasztgazdaság” fogalma tehát ez esetben a jog felől tekintve még némileg ingatag, a gazdasági realitásokat tekintve azonban már jelen van, csakúgy, mint a tartós, és társadalmilag elismert családi keret, annak elengedhetetlen fizikai feltételével, a külön, saját házacskával együtt: az a három feltétel, mely a „házas-földes” szolgákat a korai időktől fogva, már László király dekretum szerint (*per se habent domos suas*, 1, 40) határozottan megkülönböztette az úr házában – többnyire csoportosan – lakó, legitim házasságból kizárt, földesúri munkaeszközhöz „assignált” házi rabszolgáktól.²⁸ Ezen túl számításba veendő, hogy 1270 táján a szóban forgó Tolna és Somogy megyei falvakban a személy szerint megismerhető egy-két vagy (Ábrahamban, Csikán és Döröcskén) három szolgacsalád a falunépességnek már csak töredékeleme volt, hiszen e korban és ezen a vidéken még a kis falvakban is legalább 20–30 parasztháztartással lehet számolni. Ahogy a juttatott föld nyilvánvalóan beletartozott az osztásos határhasználatba, magukat a családokat is alighanem már csak a földesúri jogszemlélet izolálta a többi paraszttól; *de facto* beletartoztak a faluközösségbe.²⁹ Hogy a Nickről Borsodba áttelepítettek miként tagolódtak be régi vagy új otthonukban az uradalmi szerkezetbe és a paraszti társadalomba, arra nézve nincs közvetlen forrásszerű jel, aligha tévedünk azonban, ha helyzetüket az Ábrahám környékiek mintájára képzeljük el. A 13. század második felében nagybirtokos már nemigen rendezett be „prédiális” házigazdaságokat.

Mindez abból a szempontból lényeges, hogy mennyiben fogható fel e „szolgaeltárak” valómása szignifikánsnak és reprezentatívnak a családstruktúra szempontjából általában a paraszti társadalomra nézve. Biztos választ természetesen a kései középkor szükségyszerű forráshiánya – következképpen kontroll hiánya – miatt nem adhatunk, de ilyen válasz Európa-szerte nem adható ama maroknyi, esetlegesen és elszigetelten fennmaradt középkori forrás birtokában sem, melyek egyáltalán statisztikai értékű információt nyújtanak. Tény egyfelől, hogy egyáltalán a statisztika könyörtelen feltétele – középkori paraszti környezetben – a *servitudo*, másfelől tény, hogy e jogállapot mögött a valóság a 13. században már határozottan átmosódott a paraszti életformába; ami a „reprezentativitást” illeti, ez a legtöbb, amit mondhatunk. Ugyanakkor forrásaink jóvoltából abban a kedvező helyzetben vagyunk, hogy voltaképpen két struktúrát vethetünk egybe. Palán prédiumon és Baracska tartozékain a háztartás és család háttere a korai feudális („prédiális”) szerkezet volt, a

²⁶ Az áttekinthetőség kedvéért l. az 5. táblázatot.

²⁷ Szabó I., (1. jz.) 29, 108. jz. Szőlő és 10 hold juttatásra pl. 1308. Veszprémi regeszták (1301–1387). Szerk. Kumorovitz L. B. Bp. 1953, 32 (43. sz.).

²⁸ Vö. Szabó I., (1. jz.), 28–32.; Szűcs J., (2. jz.), 4–10.

²⁹ Majs mester birtokainak gazdasági-társadalmi szerkezetére Szűcs J., (2. jz.), 28–29.

Nickről elhurcoltak esetében viszont valószínűleg, Ábrahám tartozékain meg bizonyosan olyan csoportokat ismerünk meg, melyek már útban voltak a kiteljesedett feudalizmus paraszti létformája felé. Mihály prédiüm valahol a kettő közti mezőben helyezkedik el.

Egyidejűleg módunk van egy másik irányú egybevetésre is. Számba vett forrásaink adatszolgáltatása egyetlen pontot, a kiskorú és serdült gyermekek megkülönböztetését leszámítva pontosan egybevág ama legkorábbi statisztikailag teljes – vagy csaknem teljes – értékű városi lélekösszeírás információival, Kassa első negyedének 1549. évi *conscriptio*jával, melyet legutóbb a háztartás- és családszerkezet szempontjából Granasztói György dolgozott fel mintaszerűen.³⁰ E téren sincs túlzottan sok értelme feszegetni, hogy adekvát-e az egybevetés, ráadásul közel három évszázad távlatából (aminthogy egyelőre arra sem adható válasz, hogy Kassa vallomása mennyiben tekinthető reprezentatívnak általában „a városra” nézve). Mindenesetre van két – pontosabban három – modellünk, melyek egyáltalán egybevetethetők, némi eséllyel atéren, hogy a rokon vagy eltérő vonások érvényesek „a” középkori polgárságra és parasztságra (ez utóbbinak is történetileg kétféle létformájára). A minta nagysága nem akadály, hiszen öt forrásunk együttes adatbázisa (119 háztartásban 361 személy) közelről rokon a kassai mintával (119 háztartásban 504 személy).

Célszerűnek látszik, ha összehasonlítással egy-egy ponton bevonunk néhányat a statisztikai szempontból hiányos – csak fiúgyermekeket és együttélő férfirokonokat felölelő – korai összeírások vallomásából is. A tömeges mintát nyújtó aradi (1177) és tihanyi (1211) összeíráson kívül Szabó István feldolgozott még 11 kisebb „emberleltárt” az 1135. és 1266. közötti időszakból, noha kizárólag a fiúgyermekek átlagszáma szempontjából.³¹ Ehhez pótlásul kínálkozik a Komárom megyei Udvard falu szolganépének (35 háztartás) listája.³² A tihanyi összeírás kétségtelen vonzereje, hogy nagy tömegű és rétegzett, azaz nemcsak szolgai jogállapotú „népek” számbavételét (*populorum, ioubagionum, vdornicorum et omnium condicionalium hominum monasterii*) tartalmazza; hátránya az említett ingatagság a háztartási egységek felismerése körül.³³ Éppen ezért az egybevetés szempontjából csak a tihanyi félsziget körül csoportosuló 13 falu (a monostor melletti településen kívül Örményes, Udvari, Pécel, Kövesd, Aszófő, Papsoka, Kék, Arács, Füred, Dörgicse, Szőlős, Vászoly) adatait dolgoztuk fel (190 háztartás).³⁴

Az előzőekben számba vett forrásoknak a P. Laslett-féle kategóriákba³⁵ elrendezett nyers adatait – Palan *predium* kivételével, mely kis mintát nem érdemes táblázatba foglalni – az 1–4. táblázat tartalmazza, annyi célszerű egyszerűsítéssel, hogy a feleségeket és a gyermekeket egységesen csak szám szerint tüntettük fel. A „sorszám” természetesen nem a forrásokból való, hanem az eredeti felsorolás sorrendiségét jelzi. Az alábbiakban a hivatkozások egyszerűsítését szolgálja, hogy csak egy helynévvel utalunk a forrásokra, ami Palan (1181) és Mihály (1198) esetében természetes, de már Barackát (1212) emlegetve mindig az ismertetett hat prédiüm, Ábrahámról (1272/73) szólván a tíz falu személyi állománya értendő, Nick (1273) esetében pedig az a csoport, melyet aztán a távoli Borsodban írtak össze.

2.

Mindjárt a háztartástípusok kérdését vizsgálva kétségtelenül van egy pont, ahol forrásaink információi semmi esetre sem vetíthetők át minden további nélkül „a középkori” paraszttársadalomra, s nem vethetők egybe a városi struktúrával sem. Szolgáknak nem voltak szolgálk. Márpedig a

³⁰ A polgári család a középkorvégi Magyarországon. Történelmi Szemle. 1982. 4. sz.

³¹ A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Bp. 1971, 80–82.

³² Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Ed. F. Knausz. Strigonii 1874–82 (a továbbiakban MES) I. 267.

³³ Erre rámutatott Szabó I., (32. jz.), 82, 189. jz. A másik tömeges mintát nyújtó összeírás, a pannonhalmi (1237/40) éppen a *mansio* sajátosság „mesterséges” fogalma miatt témánk szempontjából használhatatlan. Vö. Szabó I., (1. jz.), 26, 102. jz.

³⁴ PRT X. 503–507.

³⁵ Household and Family in Past Time. Cambridge, 1972, 24–26.

kései középkor paraszti háztartásaiban, legalábbis a jobbmódú telkesjobbágyság szintjén, valamilyen mértékben számolnunk lehet a családi (vérrokon) kötelékektől független személyekkel, gazdasági alkalmazottakkal, ha ezek aránya statisztikailag megfoghatóan is.³⁶ Kassán a 16. század derekán 68 háztartásban (a háztartások 57 százalékában) voltak jelen szolgák és egyéb idegen személyek, akik (125 fő) a populáció kerekén egynegyedét (24,8 százalék) tették ki.³⁷ Bizonyos, hogy jobbágyparaszti környezetben az arány jóval alacsonyabb volt. A vizsgálható 12–13. századi környezetben viszont ez az elem teljességgel hiányozván, nyilvánvaló, hogy legalábbis a korai századokat vizsgáló történeti statisztika oly sokat vitatott neuralgikus pontja, az „átlagos” háztartási nagyság (*mean household size*) vonatkozásában szükségképpen specifikus, dominánsan a *servitudo* jogállapotával összefüggő értékeket kapunk: Mihály prédiumon (1198) 3, Baracskán (1212) 2, 5, Nicken (1273) 3, 3, Ábrahamban (1272/73) 4 személyt.³⁸ Mindazonáltal máris feltűnő, hogy a *MHS* érték a legstabilabb „házas-földes” *servus* környezetben, Ábrahám, alig marad alatta a kassainak (4,2); az „átmeneti” struktúrát képviselő Mihály és a megbolygatott Nick egymással rokon értéket mutat; mindezekkel szemben az átlaglétszám egyértelműen a „prédiális” struktúrát képviselő Baracskán a legalacsonyabb.

Az átlagos háztartáslétszám viszonylagos alacsonyága azonban nemcsak a szorosan vett családi (rokon) köteléktől „idegen” elem szükségképpen hiányából fakad, az idők során „növekvő” tendencia pedig – mint még látni fogjuk – nem a családok immanens reprodukciós képessége növekedésének függvénye, hanem elsődlegesen ama számottevő különbség, mely az egyértelműen „szolgai” (prédiális) és a létformájában már *de facto* „paraszti” struktúrákat elválasztja. Alapvetően három különbség mutatkozik meg.

Az első kettő minden további nélkül leolvasható a 6. táblázatról. Az archaikus struktúrát mindenekelőtt az egyedül élők magas – egynegyed, egyharmad, sőt adott esetben több mint két-ötöd – aránya jellemzi: a legnyersebb szolgálállapot, a „házi” rabszolgák jogképtelensége a saját ház birtoklására és a legitim házasságra. Mihály prédiumon 10 ilyen „szolgafő” (*capita servorum non habentum uxores*) áll szemben 12 családos szolgálával és szabadossal; Baracskán (l. a 2. táblázatot) egyrészt a pásztorelem (lovászok, gulyások, kondások), másrészt a prédiális háztartás házi személyzete (*cubicularii* és háziszolgák) tartozott ide.³⁹ A Komárom megyei Udvardon 20 személy, a falu szolgai családfőinek 57 százaléka élt fiúgyermek nélkül (*sine filio*).⁴⁰ Ez a jellegzetes „szolgai” vonás azonban a 13. század második felére eltűnt. Nicken a magános személyek aránya már pontosan azonos a kassaival, sőt Ábrahám tartozékain alacsonyabb. Mi több, az Ábrahám egyetlen tartozékán élő egyedüli magános személy, bizonyos Szentes (*Scentus*) nevű szolga magánossága már nem is magyarázható a *servus* állapot jogképtelenségével, hiszen a távoli, Bodrog megyei, kis dalacσαι birtokrészről nyilván csakis ő művelhette meg.⁴¹

A másik különbség a gyermektelen és „nem-család” jellegű háztartási együttesekben mutatkozik, melyeknek viszonylag magas aránya megint csak nyilván az archaikus szolgálállapottal függ össze: nőtlen és gyermektelen testvérekkel, nővérekkel, anyjkkal élő szintén nőtlen és gyermektelen férfiszemélyek vagy szolganők minden *prediumon*, sőt még a Nickről áttelepítettek között is („három leány”, „két asszony”, három *servi*, nyilván testvérek stb.). E típus adott esetben a háztar-

³⁶ Szabó I., (4. jz.), 92, 111.

³⁷ L. Granasztói, 5. táblázat.

³⁸ Palan prédiom nem vonható ide, mert a feleségek számát nem ismerjük.

³⁹ Ezek megnevezése legalábbis az adott forrásban következetesen *servi*, míg az ekéhez beosztott, családos szolgálaké *mancipium*. E terminológiai disztinkció azonban az oklevelek többségére nem érvényes.

⁴⁰ Az arány természetesen nem vethető egybe az előbbiekkal, hiszen köztük akadhettek gyermektelen házasként vagy csak leánygyermekkel rendelkezők is.

⁴¹ Megjegyzendő persze, hogy ez esetben némileg torzító a magánosan, család nélkül élő „házi” szolgálak külön „háztartásként” való felvétele, amit csak a statisztikai összehasonlíthatóság indokol. Valójában ugyanis e szinten igazában háztartásról sem lehet beszélni, mert e szolgálak többsége valószínűleg csoportosan lakott a földesúr házában. (László I, 40) – azaz valamely nyomorúságos tömegszálláson. Vö. Szabó I., (1. jz.), 28.

tások negyedét is elérte. Lehetséges persze, hogy a Nickről elhurcoltak között a viszonylag magas arányt a rendkívüli körülmények magyarázzák, esetleg itt-ott családi kötelékek erőszakos megbontása, vagy a megszököttek „pótlása” máshonnan kiszakított szolgálai *caputok*kal. Másfelől viszont az organikus kötelékeiben bontatlan Ábrahámon 1270 táján már ez a háztartástípus jelen sincs, megint csak rokon módon a közel három évszázaddal későbbi Kassával, ahol jelenléte elhanyagolható (2,5 százalék). A tihanyi apátság tizenhárom falvában viszont 1211-ben még 36 háztartás (19 százalék) tartozott e típusba.

A harmadik különbség az első ikertestvére, noha már nemcsak a háztartás további archaikus-szolgai vonására mutat rá, hanem ezen a szinten a „család” hiányára is. Már Palan prédiom kicsiny mintájában is előtűnik a kor jellegzetesen alakja, a férj nélkül, gyermekeivel élő rabszolganő (*ancilla*), Baracsán meg már nyolc ilyen együttes – a háztartások 18, a családi együttesek csaknem 28 százaléka – tűnik elénk. Annak idején Tihanyban is külön rovat alatt, a rangsor legalján, szántó-szolgák után írták össze a „szolganők fiait” (*isti sunt filii ancillarum*), de például a harangozók között is akadtak ilyenek. A változás e téren is lényeges a 13. század dereka után. A Nickről áttelepítettek között és az Ábrahámon összeírt gyermekes egyedülálló nők már nem házasságképtelen *ancilla* minőségükben éltek e keretben, hanem – mint minden társadalomban – özvegyként (*relictæ*), amit az összeíró jelölt is. Bizonyos *Leanch* esetében még az is tudható, hogy Pál nevű férje 1272 ősze és 1273 tavasza közt halt meg.⁴²

E három különbségből adódik össze a háztartás és a család viszonylatában a számottevő strukturális különbség: míg a jellegzetes „szolgai” szerkezetekben a háztartásoknak mindössze csak fele, legfeljebb 60 százaléka volt családi együttes, addig Ábrahám tartozékain 95 százalék. Az arány már lényegileg ugyanaz, mint Kassa városi társadalmában (közel 90 százalék). Ez természetesen a szociális metszetben kifejező arány; ha tisztán demográfiai szempontból nézzük a képletet, azaz a populáció megoszlására figyelünk – ami már a népesség reprodukciós képessége felé mutat –, akkor a szakadék már korántsem ennyire mély. Palan prédiomon, e kis létszámú mintában a birtoknépes-ségnek csak közel 60 százaléka élt ugyan családi kötelékben, a többi esetben azonban a teljes populációnak már egymással megegyező módon mintegy nyolctizede (Mihály: 82, Baracska: 79, Nick: 79,5 százalék). Ha egybevethetőt vetünk egybe egymással: Kassán ugyanez az arány (a szolgák nélkül számított 397 személyből 366) 92,2 százalék. Végül is, hogy a népesség képes volt-e reprodukálni, sőt növelni önmagát, vagy sem, azt ez a túlnyomó többség, pontosabban e többség mineműsége, az alábbiakban tovább vizsgálendő belső szerkezete határozta meg.

Eljutottunk tehát a család kérdéséhez, hiszen a fenti arányok – akár a háztartásszám, akár a populáció felől nézve – azt fejezik ki, hogy milyen arányban esett egybe „háztartás” és „család”. Granasztói Gy. tanulmányában világosan exponálta az újabb nemzetközi kutatás eredményeit az ún. „magycsalád” (bővített vagy kiterjesztett család) és „kiscsalád” (magcsalád) régi dilemmája terén. Adataink egyértelműen támogatják azt az újabban előretörő felismerést, hogy igen korai idők óta a szülőket és a gyermekeket magába foglaló kiscsalád (Laslett fogalmi nyelvén „egyszerű család-háztartás”) az uralkodó forma. Mintáinkban egyáltalán bővebb vagy „kiterjesztett” családi egységek is kizárólag csak olyan együttesben fordulnak elő, hogy a „maghoz” egy vagy több testvér (fivér, nővér) vagy anya kapcsolódik – számottevőbb arányban csak a Nickről áttelepítettek között (16 százalék). A korai prédiomokon meg éppenséggel teljesen hiányzik is ez a fajta családi együttes. A hiány aligha magyarázható azzal, hogy esetleg a kiöregedett családtagokat figyelmen kívül hagyták, hiszen a testvérek is hiányoznak. A megházasodó fiú vagy testvér kivált az együttesből és külön háztartást – „család-háztartást” – alkotott, amire szemléletes példákkal szolgál az ábrahái minta. Csika faluban egy *Uxa* nevű szolga „negyedik fia” (*quartus filius Uxa*), Sebestyén – életkorban persze alighanem az első – feleségével, gyermek nélkül, külön *item* alatt szerepel az 1272. évi számbavételkor, mint a falu harmadik családi-háztartási egysége. Nyilván fiatal házasság lehetett, mert mint alább rámutatunk, az 1263. évi alapításkor a faluban még csak két család kapott egy ekefogatot, akkor még a nőten Sebestyén atyja *mansio*jába tartozott. Az északabbra eső Tengőd faluban az Ábrahámiban élő *Rathe* nevű családfő házasság, de ugyancsak még gyermektelen testvérét, Lászlót

⁴² Mindazonáltal nem kizárt, hogy két *mulier* megjelölésű gyermekes nő (3. táblázat, 12, 15. sorszám) még a régi típusba tartozik.

(*frater Rathe antedicti*) írták össze külön *item* alatt. A családi együtteseknek a Nickről áttelepítettek között 76,5 Ábrahám tartozékain meg éppenséggel 95 százaléka kiscsalád volt; ha a képletet a népesség felől nézzük, a személyeknek mindössze 10, ill. egészen elenyésző, 1,25 százaléka alkotta a mag „kiterjesztését” mint fivér, nővér vagy anya. Történetesen e téren több-kevesebb biztonsággal bevonható az összehasonlításba az 1211. évi tihanyi összeírás jelzett módon kiválasztott szelete is (190 háztartás).⁴³ 30 háztartás, azaz a háztartásoknak véletlenül pontosan a Nicknél megfigyelhető közel 16 százaléka sorolható be – némi labilitással – a kiterjesztett család típusába. A különbség annyi, hogy ezeknek mintegy harmada „felfelé és lefelé” kiterjesztett, azaz három generációs képlet volt. Netán rétegbeli különbségeknek volt szerepe a bővebb családi kötelékek megőrzésében? Erre rácsfol, hogy rokon arány egyfelől a „jobbágyok” – ekkoriban még, mint ismeretes, a birtokszervezet elitje – és a fél-szolgai szőlőművesek (*vinitor*) körében (15,6 és 17,6 százalék), másfelől a *condicionalis* iparos-féle elemek és az udvarnokok, valamint a szintén szolgai jellegű szántók (*arator*, *agricola*) relációjában (9,8 – 11 – 9 százalék) mutatkozik, ugyanakkor feltűnően magas a kifejezetten szolgának (*servus*) nevezett és a jogi státusban közelálló torló (*exequiator*) családokban (41 és 58 százalék); igaz, utóbbi esetekben a törpe minta torzíthat, hiszen már csak mindössze 12, ill. 24 háztartás hányadáról van szó. Nem mutatkozik tehát semmiféle szignifikáns társadalmi-jogi természetű meghatározó. Valójában arra sem tudunk egyelőre magyarázatot adni, hogy egyfelől a kiterjesztett családok viszonylag magasabb aránya miért rokon a Nickről elhurcolt szolgai státusúak és Tihany zömmel kondicionális népessége esetében, másfelől a kiscsalád miért kizárólagos vagy csaknem kizárólagos egymással rokon módon a „prédiumokon” és Ábrahám tartozékain. Mindenesetre az előbbi esetekben az arány viszonylagos magassága is csak annyit jelent, hogy nagyjából minden hatodik családban élt egy vagy több rokon (akik azonban együttesen is a családok populációjának például a nickiek esetében mindössze egytizedét tették ki), Ábrahámiban pedig a paraszti kiscsalád dominanciája szinte pontosan azt az értéket mutatja, mint amit Kassa példája mutat a polgárcsalád modelljére nézve (a családok 94,3 százaléka).

A továbbiakban már csak a családi együtteseket – a Laslett-féle 3. és 4. kategória együttesét – tartjuk szem előtt, melyeknek létszáma döntően meghatározta a népesség demográfiai reprodukcióját, hiszen, mint láttuk, valamennyi vizsgálható populáció 80–90 százaléka családi kötelékben élt. Hogy e téren az eltérés csekély, mindössze egytizednyi a „prédiális” struktúrák rovására, annak az a valószínű magyarázata, hogy szolga és szolga közt a családképeség terén a jelek szerint máshol húzódtott a határvonal, mint gazdasági tekintetben, egyáltalán a létformában. Utóbbi vonatkozásban az *in usum* kapott föld, munkaeszköz és állatállomány, más szóval a szerény gazdasági önállóság elég határozott – ha nem is jogi természetű – cezúrát vont a „házas-földes” szolgák és a többi szolgai népesség közt, tekintet nélkül arra, hogy földesúri ekéhez voltak beosztva, vagy egyéb teendőket láttak el a prédiumokon.⁴⁴ Ami a családi köteléket illeti, ilyen cezúra nem mutatkozik. A mintáinkban szereplő két prédiumon (Palan birtokon és Baracska tartozékain) az ekefogatokhoz beosztott 19 szolga (*mancipium*) közül 16 éppúgy családos volt, sőt elvileg éppúgy ház vagy család szerint vették számba őket (a *mansio* egyidejűleg jelölte e két rokonfogalmat), mint máshol a „földre ültetetteket”. A számottevő arányú családtalan a szolganép ama szektorában található, amelynek nem volt köze a legfőbb munkaeszközökhöz. Egyéb adatokból is úgy látszik, hogy a korai feudalizmusban – ellentétben a klasszikus rabszolgasággal – az *aratum boum* mintegy „legalizálta” a szolga családképeségét, akkor is, ha egyszerűen az eke és az igaerő „tartozékaként” szemlélték. Más kérdés, hogy a családnagyság és a gyermekszám tekintetében is azonos módon viselkedtek-e az eke tartozékai, és azok a szolgacsaládok, ahol az ember tartozéka volt az eke.

⁴³ Csak több-kevesebb biztonsággal, mert a fiúgyermek nélkül, de testvérekkel vagy szülővel együtt élő 36 háztartásból (19%) – melyek csak durván sorolhatók be a Laslett-féle 2. kategóriába („nem-család háztartás”), hiszen egy részük lehetett nős vagy esetleg csak leánygyermekke volt – néhány a valóságban a 4. kategóriát bővíthette.

⁴⁴ Ez megmutatkozott például olyan normatív rendelkezésekben, hogy az egyház ekéihez beosztottak a termés kétharmadát tartoztak szolgáltatni, a saját ekefogattal dolgozók (*boves proprios habuerint*) csak fele részt (I. Esztergomi zsinat, 67). Závodszky, 205.

A családszerkezet kardinális kérdése, a gyermekszám szemügyre vétele előtt két előzetes megjegyzés kívánkozik ide. Az egyik, hogy természetesen ezúttal is, mint minden feudalizmus-kori összeírás esetében, fölöttébb bizonytalan, hogy mennyiben „teljes” a gyermekek számbavétele. Az a tény, hogy a soproni Mihályon két ízben *filii parvuli* is szerepelnek, amikor pedig 1272 szeptemberében számbavették ama kilenc szolgafőt (*novem capita servorum*), akik a Nickről való áthajtást felhasználva megszöktek, a felsorolt öt fiú közül egyet *filiolus* terminussal neveztek meg,⁴⁵ azt sugallná, hogy a kisebb gyermekek is *caput*nak minősültek. De milyen „kis” gyermekek? Egyéb pozitív jel hiányában legcélszerűbb – már csak az egybevetethetőség szempontjából is –, hogy ugyanazzal a feltevessel élünk, mint Kassa esetében Granasztói György. Feltesszük tehát, hogy a legkisebbek, nagyjából öt év alatt maradhattak ki a leltárakból, arányuk pedig az adott populáció mintegy 70 ezrelékére becsülhető.⁴⁶ Az e feltevessel bővített számot a továbbiakban [ ]-ben tüntetjük fel.

A másik előzetes megjegyzés a fiú- és leánygyermekek arányára vonatkozik. A 7. táblázat világosan mutatja, hogy a két nem „leltári” arányának nincs köze a „természetes” – születési – arányhoz, sőt a kivétel nélküli erőteljes eltolódás a fiúk javára a középarányosban nagyjából úgy egyenlítődik ki, hogy legfeljebb két fiúra esik egy leány. A hat mintán az ingadozások ellenére is meglepően rokon arányok közös szemléleti vagy valóságelemekre utalnak. A szemléletből fakadó torzítás esetleg abból eredhet, hogy a leányokat leértékelték mint munkaerőt, sok esetben tehát nem vették *caput*-számba; ezt azonban sem ellenőrizni, sem korrigálni nem tudjuk. A közös valóságelem viszont az lehet, hogy a leányok mind paraszti, mind polgári környezetben sokkal hamarabb és nagyobb számban mentek férjhez, mint ahogy a fiúk nősültek és szakadtak ki a családi-háztartási keretből.⁴⁷ Az arányok elég szoros belső rokonsága arra int, hogy aligha helytálló az a statisztikai becslésekben általában követett módszer, mely a fiúgyermekeknek a feudalizmus-kori források által többnyire kínált számát egyszerűen megszorozza kettővel. Úgy látszik, hogy egy-egy időmetszetben a valóságos gyermekszám ennél legalábbis 25 százalékkal, ha ugyan nem többlet, alacsonyabb volt.

A háztartásonkénti, illetőleg családonkénti átlagos gyermekszám (1. a 8. táblázatot) mindenekelőtt azt demonstrálja, hogy a paraszti társadalomban, annak még szolgai szintjén sem mutatkozik az a negatív reprodukciós modell – kivéve talán a „prédiális” struktúrát –, melyet Granasztói Gy. Kassa példáján városi környezetben mutatott be és elemzett tanulságosan. Ha ez esetben nincs is mód a növekedés rátáját képletbe foglalni, hiszen a gyermekek életkori elkülönítésére a források nem nyújtanak támpontot, annyi nyilvánvaló, hogy ahol az átlagszám meghaladja a családonkénti két gyermeket (Palan, Mihály, Nick és Ábrahám esetében), ott bizonyos demográfiai növekedéssel számolhatunk, jöllehet a 2,3–2,5 (kivételesen 2,75) érték mögött a növekedés viszonylag vontatott ritmusa sejthető. Mindenesetre a gyermekszám a minták többségében igen számottevő fokozattal ama küszöb fölé emelkedik, melynek alatta marad a Kassa által reprezentált városi érték (hipotetikus bővítéssel is csak 1,8).

Tanulságos most már a számokat magán a paraszti – szolgai – közegen belül egybevetni. Mint előljáróban rámutattunk, Mihály prédiumon már az 1198. évben ahhoz hasonlóan „házasföldes” szolgák sejtethők (rajtuk kívül *libertinus* családok), mint Ábrahám tartozékain 1270 táján; ennek megfelelően a gyermekszám is közelről rokon egymással. A Nickről áttelepítetteknel csak árnyalattal alacsonyabb az átlag, de itt a körülmények ismeretében a családi kötelékek helyenkénti megbontásával is számolhatunk. A megszökött – még 1272 szeptember derekán a veszprémi káptalan által jegyzékbe foglalt – fiúkat, akiket az egri káptalan 1273 tavaszi jegyzéke nem tartalmaz, természetesen figyelembe kell venni.⁴⁸ Ezekkel az arányokkal csak Palan prédiom (1181) tart

⁴⁵ ÁUO IX. 94.; UB II. 49.

⁴⁶ Granasztói, 3. Függelék, 1.

⁴⁷ E mellett szól Kassa példája, ahol differenciáltak serdült és kiskorú gyermekek közt, s az előbbieket relációjában az arány sokkal szélsőséesebb. Az a tény azonban, hogy a *filiolus-filiola* arány is távol áll a kiegyenlítettségétől, a leértékelés közrejátszása mellett szól. Vö. Granasztói, Függelék, 4. táblázat.

⁴⁸ Tamás ács, Mihály szakács fián és Péter „fiacskáján” (*filiolus*) kívül (mely családokat egyébként Borsodban jegyzékbe foglalták) megszökött még egy *Burtua* nevű szolga két fiával és

rokonságot, ahol azonban a minta szűkös; a Baracska hat tartozéka által kínált jellegzetes „prédiális” mintában a gyermekszám számottevően – családonként mintegy 0,5–0,6 gyermekkel – alacsonyabb. Hasonló, sőt egy árnyalattal alacsonyabb az arány, ha Baracsán elkülönítjük a 16 ekefogathoz beosztott *mancipium*-családot: 1,62 [1,86]. Következésképpen, mint látni fogjuk, az átlagos családnagyság is jóval alacsonyabb, mint egyebütt. Még kifejezőbb a különbség, ha a gyermekbőséget családonkénti megosztásban vesszük szemügyre (l. a 10. táblázatot). Baracska és tartozékai nyersen „szolgai” struktúrájában és az e téren vele rokonságot mutató Palan prédiumon a családok mintegy háromnegyedére 1 vagy 2 gyermek volt jellemző; 3 vagy több gyermek már csak minden hatodik családban akadt. Ezzel szemben a „házas-földes” szolgáknál már a családok több mint egyharmada (Mihályon több mint fele) sokgyermekes; előfordul 5–6–7 gyermek is. Úgy látszik tehát, hogy ha a földesúr termelési érdeke legalizálta is a családi köteléket az „eketartozékok” *mansioi* esetében, a család igazi stabilizációját mégiscsak a saját gazdaság, a paraszti lét felé tett nagy lépés hozta meg.

Hogy valóban fennáll-e ilyen összefüggés, arra nézve van is némi statisztikai ellenőrzési lehetőség. A korai feudális paraszti társadalom elitje köztudomásúan a „jobbágyoknak” nevezett réteg volt. Ami e réteg tömegét illeti, nagy tévedés csupa birtokigazgatási és hadakozási funkciót ellátó elemre gondolni. Történetesen éppen a tihanyi apátság birtokszervezetében, melynek 1211. évi összeírása az ellenőrzés alapjául kínálkozik, pontosan tudjuk, hogy ennek az aránylag széles – a teljes birtoknépesség egyötödét, kiválasztott mintánkban egyhatodát kitevő – rétegnek az osztálystruktúra kikristályosodása idején kilencetizede vált a jogilag egységesülő paraszti társadalom részévé, minthogy itt véletlenül maga a királyi hatalom egyetlen aktuálisan osztotta be e hatalmas többséget „a kondicionárius nép közé” (*in condicionarios populos*), midőn 130 monostori jobbágyból összesen 12 személyt választott ki a majdani prédiális-egyházi nemesi sorsra (1267).⁴⁹ Mindenesetre a tihanyi apátság 1211 körül már (és még) nagy többségében kondicionális és fél-szolgai birtoknépességben belül a *iobagio* réteg – a kiválasztott Tihany-körülí falucsoport 190 háztartásából 32 – tekinthető leginkább olyan képletnek, melynek gazdasági és jogi életkerete, következtésképpen családi stabilitása már valamit előlegez a majdani jobbágyparaszti létből. Az egybevetésre természetesen csak a fiúgyermek száma alkalmas, eszerint kell hát átrendoznunk többi mintánkat is (l. a 9. táblázatot), bevonva e téren az aradi összeírás (1171) és az udvardi szolganép (1228) vallomását is. Ha a teljes populációhoz mért arányt vesszük, a „kondicionális” és a „házas-földes” struktúrák nagyjából azonos értéket mutatnak, mely a háztartásonkénti 1 fiúgyermek körül mozog. Ettől azonban két szignifikánsnak tűnő eltérés mutatkozik. A nyersen „szolgai” mintákban az érték alászáll 0,7–0,8-ra (Palan, Baracska, Udvard) s ugyanez az eredmény, ha Tihanynál elkülönítjük a leginkább szolgai jellegű rétegeket, azaz a kifejezetten *servi* megjelölésűeken kívül a szőlőműveseket és a szántószolgákat is, együttesen 40 háztartást. Másfelől viszont megkülönböztetett figyelmet érdemel, hogy a tihanyi „jobbágyok” elkülönített 32 háztartásában (javarészt kétségtől „család-háztartások”) és Ábrahám 1270 körüli „házas-földes” szolgái körében az érték tetemesen, és pedig nagyjából azonos nagyságrendre, 1,3–1,5 közé emelkedik. Sajnos a tihanyi összeírás jellege nem teszi lehetővé, hogy közelebbről a családi együtteseket vizsgáljuk, Udvard esetében azonban ez lehetséges. Ilyen szempontból viszont az az érdekes, hogy míg a legjellegzetesebb „prédiális” struktúrában, Baracsán az érték alig emelkedik meg, addig a „házas-földes” szolgáknál olykor (Mihály, Udvard) családonként 1,7–2 fiúgyermek átlagra ugrik, s az 1270 körüli mintákban is (Nick, Ábrahám) meghaladja az 1,5 értéket. Kassa esetében viszont a fiúgyermek száma, mint demográfiai-reprodukciós mutató, lényegileg azon a szinten mozog, mint a korai feudális „prédiális” szinten.⁵⁰

Zurk két testvérével. L. 45. jz. Az eset társadalomtörténetileg is jó illusztráció: a népesség egytizede megragadta az alkalmat, melyet az áttelepítési akció kínált, hogy kiszabaduljon a szolgasorsból; bizonyára az sem véletlen, hogy a szabadulásban élen járt az ifjú generáció.

⁴⁹PRT X. 528–529. Vö. Szűcs J., (2. jz.), 287–288. Az *officium* szerinti és a „szabad” jobbágy (*liber iobagio*) különbségeire uo. 7–8, 281–282.

⁵⁰Kassán természetesen a szolgák nélkül vett „tisztá” családi együttes vonható ide. Vö. Granasztói, 2/b. táblázat. De Kassán az átlagos háztartási létszám is csak 4,2 (uo. 5/b. táblázat), azaz alacsonyabb, mint paraszti környezetben a családlétszám.

Tihany vallomása megerősíti azt a feltevésünket, hogy a Nick és Ábrahám (a korábbi időből Mihály) által nyújtott minta a paraszti családstruktúra szempontjából nem tekinthető valami egzotikusan archaikus világ tükrözésének, hanem úgy szemlélhető, mint amely már előrevetít valamit a jobbágyi állapotból. Eppen ezért nem érdektelen, már csak a történeti statisztika által – vonakodva bár, de elkerülhetetlenül – használt „szorzószám” szempontjából is, hogy az átlagos családnagyságra nézve a „házas-földes” minták mennyire rokon értékeket szolgáltatnak: 4,3 (Nick), 4,5 (Ábrahám) és 4,75 (Mihály). Mint a 11. táblázatról leolvasható, a tisztán „prédiális” szerkezetben (Baracska) az átlag családonként kereken egy fővel alacsonyabb, mindössze 3,45 – rokon módon a „negatív reprodukciós modell” nyújtó Kassával (3,79). Legalább ennyit nyom a latba, hogy forrásaink egy ponton világosan közvetítik magának a kornak az „átlagbecslését”. Amikor ugyanis 1272. szeptember 3-án a fehérvári káptalan előtt kiderült, hogy Nick és Borsod között kilenc „szolgafő” megszökött, Hahót Miklós úr ígéretet tett, hogy felkutatja őket; arra az esetre azonban, ha ez mégsem sikerülne (amint hogy nem is sikerült), ígéretet tett, hogy e 9 fő fejében 2 libertinus családdal (*mansio*) pótolja a veszteséget.⁵¹ A kor közbecslése pontosan ama 4,5 főben állapodott meg az „átlagos” családnagyság terén, mint amit középarányosban mintáink kiadnak, s Ábrahám tartozékain pontosan jelentkezik is. Minthogy a kései középkor telkes jobbágházartartásaiban, legalábbis a módosabb felső rétegnél, számolunk lehet alkalmazottakkal is, akiknek aránya azonban aligha haladhatta meg a népesség egytizedét, forrásaink teljes mértékben alátámasztják az 5-ös szorzószám létjogosultságát.⁵² Természetesen nem a bűvös szorzószám fellelése a történeti statisztika „végcélja”; az is igaz, hogy a társadalmi tagozódás kutatójának egy „átlagszám” nem sokat mond. Másfelől azonban az is tagadhatatlan, hogy a korai századok kutatója, ha egyáltalán demográfiai becslésekbe bocsátkozik, meg sem tud mozdulni e hipotetikus szám nélkül. Forrásaink elég szignifikáns adalékot nyújtanak e téren.

Végezetül kísérletet tehetünk arra, hogy egy szűkebb metszetben – némi hipotézisekkel – megragadjunk valamit a demográfiai mozgás dinamikájából is. A szűkebb metszetet ama négy falu (Ábrahám, Csika, Bót, Tengőd) szolgálománya kínálja, mely már a Tolna megyei ábrahádi kolostor 1263. évi alapításakor adomány tárgya volt és „fejenkénti” összesítésben (30 *capita servorum*) ismerünk. Ugyanezekben a falvakban az adomány 1272. évi megerősítésekor 10 családi egységben (*item*) 42 főt vettek számba. Az oklevélből kétségtelenül kitűnik, hogy a növekedést nem magyarázhatja időközben újabb szolgálk adománya; az 1272. és 1273. évi új adományok más falvak szolgálományára vonatkoznak.⁵³ Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ilyen arányú növekedés pusztán belső reprodukcióból elképzelhetetlen. Vegyük szemügyre tehát a dolgot közelebbről. (Az alábbiak áttekintését hivatott segíteni az 5. táblázat.)

Hány családban oszlottak meg az eredeti „szolgafők” (s egyáltalán valóban harmincan voltak-e)? Az adományt, mint emlékezhetünk rá, három osztályos fél tette: Majs mester (Sándor testvérével együtt), valamint Miklós és István rokonai, akiknek azonban nem egyformán voltak birtokrészei (*portio*) az adott falvakban. Ábrahámban mindhárman részesedtek, Csika faluban csak Majs és István, a további kettő már egyedül Majs birtoka volt. Ugyanakkor a szóban forgó szolgafők úgy jöttek össze, hogy Majs adományából 22, Miklóséból 8 személyt kapott a monostor, együttesen 4 ekefogattal (azaz 32 ökörrel) és 6 kancával, valamint számos kisállattal. István úr az oklevél szerint nem tett személyi adományt, mindössze 4 ökörrel – fél ekefogattal – és egy kancával járult hozzá a felszereléshez. Eppen az állatállomány adja meg a kulcsot ahhoz, hogy az 1263. évben hány családról lehetett szó. E téren ugyanis szívósan érvényesülő régi és egyben racionális normák érvényesültek, mióta István király második dekrétuma előírta, hogy a templomokhoz 2 *mancipium* 2 lóval és 8 szarvasmarhával rendelendő. (II, 1). Gug ispán kápolnaalapítványa (1231) például egy ekéhez szintén két szolgálcsaládot rendelt egy kancával, két csikóval és 8 ökörrel.⁵⁴ Amikor a szolgálkat „földre ültették” és állatállománnyal látták el, családonként 1 ló és 4 ökör (fél ekefogat) volt a norma – ami az 1263. évben István úr adományában elkülönítetten világosan jelentkezik is. A

⁵¹ „... si reinvenere non posset, extunc dabit pro eisdem novem capitibus servorum duas mansiones libertinorum cum filiis suis.” ÁUO IX. 8.; UB II. 26.

⁵² Szabó I, (4. jz.), 92.

⁵³ Vö. 22, 23, 24. jz.

⁵⁴ Závodszyk, 153.; Fejér, VII/1, 277.

kancák száma mindenképpen arra utal, hogy a „szolgafők” az 1263. évben 7 családhoz tartoztak, s ezt támogatja az ekefogatok száma is – oly módon, hogy eredetileg Tengődön valószínűleg akkor még csak *Therebuk* gazdálkodott (l. a táblázatot), a többi faluban pedig szabályszerűen két-két család használt egy ekefogatot. Ami egyedül zavaró a képben, az István úr „szolgafő” nélküli adománya, amire a hasonló intézkedéseknél nemigen van példa. Nagy mértékben valószínű, hogy ezen a ponton az oklevélből kimaradt az ide illő egy család személyi állományának feltüntetése: négy vagy öt *caput*. (1272-ben e falvakban 4,2 volt az átlagos családnagyság.) Ily módon a valószínűleg 34–35 fő volt az eredeti állomány.

Hogy egy évtized múlva a hét család helyett miért tíz élt e falvakban, legalábbis két esetben jól leolvasható az 5. táblázatról. *Uxa* már korábban említett Sebestyén fia időközben megnősült, az ábrahám *Rathe* László nevű testvére pedig Tengődön jelentkezik önálló háztartásként. Ez utóbbi esetben, minthogy szolgálta önként nem telepedhetett át máshova, földesúri intézkedésre gondolhatunk: a tengődi *aratrum boum* jobb kihasználása indokolhatta az áthelyezést. (A tíz falu közül csak háromban művelte meg a földet egy család.) A harmadik családképződés Ábrahámban sejthető, ahol Damján időközben bekövetkezett elhalálózása miatt az egy gyermekes, anyjával élő Póka jelenik meg, róla azonban már nem tudható, mely családból vált ki. Az időközben eltelt évtizedben mutatkozó 7 vagy 8 személy növekedésből három tehát valószínűleg feleség; de még így is 4 vagy 5 az időközben bekövetkezett elhalálózásokon felüli reprodukciós többlet, azaz az eredeti családok több mint felében egy-egy gyermek. Minthogy kilenc év telt el időközben, az évi növekedés 13–15 ezreléknek mutatkozik e kis létszámú, de stabil keretű paraszti populációban – ez pedig a középkor viszonyai közt, ahol az évi átlagos növekedési rátát 4 ezrelékre szokás becsülni, tekintélyes dinamikanak számít.

Általánosítani természetesen egyetlen ilyen kis mintából, melyet ráadásul hipotézisek támogatnak meg, nem lehet; az efféle számok merő illusztratív értékét mégis az adja meg, hogy egyáltalán valamit számszerűen közvetít egy olyan korból, melyben ritkák az ilyen információk. Számos töredékes adat szól amellett, hogy Magyarországon a demográfiai görbe a tatárjárás pusztításai utáni évtizedekben meredeken felfelé ívelt; a népesség az 1310-es évekre nemcsak kiheverte a pusztulást, hanem az 1200 körüli 2 millióról valószínűleg a 2 és fél milliót megközelítő nagyságra emelkedett, ami csak kisebb részben írható a nagy mértékű betelepülések számlájára.⁵⁵ A növekedés nagyobbik felét természetesen a parasztság adta, a növekedés sajátos dinamikáját pedig az agrárviszonyok radikális átalakulása határozta meg. Forrásaink az átalakulás legelső szintjébe engednek némi bepillantást a számszerűség gyéren megnyitható résein.

1. táblázat

Mihály (Sopron m.) 1198

Sorszám	Családfő	<i>uxor filius filia</i>	Egyéb családtag	<i>capita</i> összesen
1. Egyedül élők				
10	<i>Martinus</i>	} <i>servi non habentes uxores</i>		1
11	<i>Aegydius</i>			1
12	<i>Vasard</i>			1
13	<i>Bene</i>			1
14	<i>Cine</i>			1
15	<i>Dume</i>			1
16	<i>Tumpa</i>			1
17	<i>Mikuse</i>			1
18	<i>Buke</i>			1
19	<i>Bud</i>			1

⁵⁵Ide vagó elemzéseinket más keretben készülünk közölni.

1. táblázat folytatása

Sor-szám	Családfő	uxor	filius	filia	Egyéb családtag	capita összesen	
2. Nem-család háztartás							
21	<i>Vendic libertinus</i>	. . . . . <i>cum fratre suo</i>				2	
3. Egyszerű család-háztartás							
1	<i>Eurud</i>	}	<i>mansiones servorum</i>	1	4	2	8
2	<i>Funer</i>			1	2	2	6
3	<i>Michael</i>			1	2		4
4	<i>Mogd</i>			1	2		4
5	<i>Feldes</i>			1		1	3
6	<i>Sirmuncuc</i>			1	1*	1	4
7	<i>Iacov</i>			1	2		6
8	?			1	2		4
9	<i>Soruuld</i>			1	4		6
20	<i>Bucca</i>	}	<i>mansiones libertinorum</i>	[1]**	1		3
22	<i>Veunden</i>			[1]	1*		3
23	<i>Cozug</i>			[1]	4		6
Összesen							
23	23	12	25	8	1	69	
			33				
3. összesen							
12	12	12	25	8		57	
			33				

* *filius parvulus***A *libertinusok* esetében a feleségeket nem vették számba. Valószínűleg a leánygyermek is emiatt maradtak ki.

2. táblázat

Baracska (Fejér m.) 1212

Sor-szám	Családfő (<i>predium</i>)	uxor	filius	filia	Egyéb családtag	capita összesen
1. Egyedül élők						
1	<i>Zeges mancipium</i>					1
5	<i>Pecku agaso</i>					1
7	<i>Georgius pastor</i>					1
8	<i>Roma pastor</i>					1
17	<i>filius Cega servus</i>					1
18	<i>filius Ceges servus</i>					1
19	<i>Poznan custos porcorum</i>					1
24	<i>filius Bugur servus</i>					1
25	<i>Foncheca vinitor</i>					1
26	<i>subulcus</i>					1
29	<i>bubulcus</i>					1
32	<i>Tomas cubicularius</i>					1
33	<i>Petrus cubicularius</i>					1
43	<i>Barleus servus^m</i>					1

2. táblázat folytatása

Sor-szám	Családfő (<i>predium</i>)	<i>uxor</i>	<i>filius</i>	<i>filia</i>	Egyéb családtag	<i>capita</i> összesen
2. Nem-család háztartás						
13	Herman <i>mancipium</i> (Bodajk)				<i>cum matre et fratre et sorore cum fratre suo</i>	4
15	Pata <i>libertinus</i>					2
34	duo filii Nicolai <i>cubicularii</i>					2
3. Egyszerű család-háztartás						
a) Háaspár gyermek nélkül						
16	Geur <i>mancipium cum bobus ad unum aratrum</i> (Kenezna)	1				2
21	Feled <i>mancipium</i> (Cincha)	1				2
b) Háaspár gyermekkel						
2	Cheka	1		1		3
3	Keta	1		1		3
4	Nicolaus	1		1		3
6	Chigad <i>pastor</i> (Baracska)	1		1		3
9	Michal	1	1	1		4
10	Rodovan	1		1		3
12	Legus					
	<i>mancipia cum duobus aratris boum</i> (Baracska) [l. még 1]					
	<i>mancipia cum duobus aratris boum</i> (Varajt)					
	<i>mancipium cum duobus aratris boum</i> (Bodajk) [l. még 13]	1	2	1		5
20	Fela	1		1		3
22	Zala	1	2			4
23	Culid	1	1			3
27	Muchuta	1	2	2		6
28	Zalata	1	1	1		4
c) Egyedülálló férfi gyermekkel						
11	Cheken <i>servus</i> (Varajt)		2			3
14	Eles <i>molendinarius</i> (Bodajk)		2			3
30	Tuda		2			3
31	Chatar		2			3
d) Egyedülálló nő gyermekkel						
35	Zema		1			2
36	Vtalo		2			3
37	Nedanca		2	1		4
38	Zemus		2	1		4
39	Luges			2		3
40	Hithwand		1	1		3
41	Pena		1	1		3
42	Maria			1		2
Összesen						
43	43 (35 férfi, 8 nő)	14	26	18	5	106
3. összesen						
26	26 (18 férfi, 8 nő)	14	26	18		84

m Felszabadítottak (*manumissi*) az adomány időpontjában.

3. táblázat
Nick (Vas m.) 1273

Itemek (háztartások) sorszáma	Családfő	uxor	filius	filia	Egyéb családtag	capita összesen
1. Egyedül élők						
4	<i>Chekke</i>					1
19	<i>Chegze</i> (12)					1
2. Nem-család háztartás						
5	<i>tres puelle Elena, Maria et Chuce</i>					3
6	<i>due mulieres Margareta et Gundus</i>					2
16	<i>Elysa et Peturka mulieres</i>					2
17	<i>Nycolauss, Myke et Gurk servi</i>					3
24	<i>Malchun</i> (4)				<i>cum fratre suo Jurk et Jurke matre ipsorum Martina mater eiusdem</i>	3
25	<i>Cheke</i> (5)					2
3. Egyszerű család-háztartás						
<i>a) Házaspár gyermek nélkül</i>						
8	<i>Dobri</i> (11 <i>Doboya</i>)	1				2
<i>b) Házaspár gyermekkel</i>						
7	<i>Iru</i>	1	3			5
11	<i>Foymos</i>	1	2	3		7
14	<i>Thomas</i> (9 <i>carpentarius</i>)	1	3			5
18	<i>Budeu</i>	1	3	1		6
20	<i>Wolkan</i> (13 <i>Wolk</i>)	1		1		3
<i>c) Egyedülálló férfi gyermekkel</i>						
9	<i>Kechka</i>		1			2
10	<i>Sunda</i> (10 <i>Zunda</i>)		1			2
13	<i>Durguzlo</i> (8)		1			2
22	<i>Zulete</i> (2 <i>Zulaw frater Zalawa</i>)		2			3
<i>d) Egyedülálló nő gyermekkel</i>						
3	<i>Leanch relicta Pauli</i> (6 <i>Paul</i>)		1			2
12	<i>Juka mulier</i>		2			3
15	<i>Sceme mulier</i>		2	1		4
4. Kiterjesztett család-háztartás						
1	<i>Martinus</i> (7)	1			<i>Egidius, Petrus et Paulus frat- res Martini</i>	5
2	<i>Olifa</i>	1			<i>Petrus, Othmar fratres Olifa</i>	4
21	<i>Zalawa</i> (1)	1	2	2	<i>mater uxoris Zalawa</i>	7
23	<i>Michael cocus</i> (3)	1	1		<i>soror Michaelis</i>	4

3. táblázat folytatása

Itemek (háztartások) sorszáma	Családfő	uxor	filius	filia	Egyéb családtag	capita összesen
Összesen						
25	31 (21 férfi, 10 nő)	10	24	8	10	83
			32			
3. és 4. együtt						
17	17 (14 férfi, 3 nő)	10	24	8	7	66
			32			

( ) = Az 1272. szeptember 3-i oklevélben megnevezett családfők (névváltozatok a felsorolás sorrendjében.)

4. táblázat

Ábrahám (Tolna m.) 1272/73

Itemek (háztartások) sorszáma	Családfő	uxor	filius	filia	Egyéb családtag	capita összesen
1. Egyedül élők						
15	Scenthus (Dalacs)					1
2. 3. Egyszerű család-háztartások						
a) Háaspár gyermek nélkül						
5	Sebastianus quartus filius Uxa [vö. 4] (Csika)	1				2
10	Ladislaus frater Rathe [vö. 3] (Tengőd)	1				2
18	Brathumer (Döröcske)	1				2
b) Háaspár gyermekkel						
3	Rathe (Ábrahám)	1	2	2		6
4	Uxa	1	3	1		6
6	Rathyn } (Csika)	1	1			3
7	Wodos } (Bót)	1		3		5
8	Dominicus }	1		1		3
9	Therebuk (Tengőd)	1	6	1		9
11	Tholizlou (Visz)	1	2			4
12	Kereztes	1	3	2		7
13	Krysianus } (Pikud)	1	2	2		6
14	Rathe (Szakály)	1	3			5
16	Bobon	1	2			4
17	Palka } (Alfalu)	1	1			3
18	Ivanka	1	1			3
20	Farkas (Döröcske)	1	2			4
c) Özvegy nő gyermekkel						
2	relicta Damiani (Ábrahám)		1			2

4. táblázat folytatása

<i>Itemek</i> (háztartások) sorszáma	Családfő (falu)	<i>uxor</i>	<i>filius</i>	<i>filia</i>	Egyéb családtag	<i>capita</i> összesen
4. Kiterjesztett család-háztartás						
1	<i>Pouka</i> (Ábrahám)	1		1	<i>cum matre</i>	4
Összesen						
20	20 (19 férfi, 1 nő)	18	29	13	1	81
		42				
%, és						
3. és 4. együtt						
19	19 (18 férfi, 1 nő)	18	29	13	1	80
		42				

5. táblázat

Az ábrahádi (Tolna m.) monostor négy falvának szolgálloánya

Portiones in villa	1263. évi adomány			1272. évi állapot					A munka- eszköz való- színű megosz- lása 1263-ban	
	Majs	Miklós	István	Servus családfő	feleség	gyermek	egyéb	összesen		
	adományai									
Ábrahám	22 capita servorum	8 capita servorum 1 aratrum boum 2 eque	4 boves 1 equa	Pouka *	1	1	mater	4	1 ekefogat 2 kanca	
				relictā Damiani			1	2		
				Rathe	1	4	6			
				Uxa	1	4	6			
Csika	3 aratra boum			Sebastianus filius Uxa*	1			2	1 ekefogat 2 kanca	
				Rathyn	1	1	3			
Bót	4 eque			Wodos	1	3		5	1 ekefogat 2 kanca	
				Dominicus	1	1	3			
Tengőd				Therebuk	1	7		9	1 ekefogat 1 kanca	
				Ladislaus frater Rathe antedictē*	1			2		
Összesen	30 szolgafő [7 család?] 4 1/2 ekefogat 7 kanca			10 család					42 szolgafő	

*Valószínű új családképződések 1263 és 1272 között.

6. táblázat
Háztartás típusok

	Egyedül élők	Nem-család háztartások	Egyszerű család- háztartások	Kiterjesztett család- háztartások	Háztartás/ személy összesen
Palan, 1181	2 (25)	2 (25)	4 (50)		8/22
Mihály, 1198	10 (43,5)	1 (4,5)	12 (52)		23/69
Baracska, 1212	14 (32,5)	3 (7)	26 (60,5)		43/108
Nick, 1273	2 (8)	6 (24)	13 (52)	4 (16)	25/83
Ábrahám, 1272/73	1 (5)		18 (90)	1 (5)	20/81
Kassa, 1549	10 (8,4)	3 (2,5)	100 (84)	6 (5,1)	119/504

( ): százalék kerekítve

7. táblázat
Fiú- és leánygyermek megoszlása

	<i>filius</i>	<i>filia</i>	Összesen	Százalékos megoszlás (kerekítve)
Palan, 1181	6	3	9	66,6 : 33,3
Mihály, 1198	25	8	33	75 : 25*
Baracska, 1212	26	18	44	59 : 41
Nick, 1273	24	8	32	75 : 25
Ábrahám, 1272/73	29	13	42	69 : 31
Kassa, 1549	91	46	137	66,4 : 33,6

*Lehetséges, hogy 4 *libertinus* család esetében csak a fiúkat vették számba. De a 9 *servus* családnál is 19 : 8 (70 : 30 százalék) az arány.

8. táblázat
Háztartásonkénti gyermekszám

	Teljes populációban	Egyszerű és kiterjesztett család-háztartásokban (3. és 4. kategória)	Kisgyermek- kel (5 éven alul) együtt*
Palan, 1181	1,12	2,25	[2,58]
Mihály, 1198	1,43**	2,75**	.
Baracska, 1212	1,02	1,69	[1,91]
Nick, 1273	1,28 (1,4)***	1,88 (2,05)***	[2,15 (2,32)]***
Ábrahám, 1272/73	2,1	2,21	[2,5]
Kassa, 1549	1,31	1,47	[1,81]

*A populáció 70 ezreléke.

**A *fili parvuli* is számbavéve.

***Az 1272. évben megszökött három fiút is (*filius Thome carpentarii*, *Thomas filiulus Petri* és *filius coci Michaelis*) számolva; lásd 1, 14, 23. sorsz. háztartást.

9. táblázat

Háztartásonkénti fiúgyermekszám

	Teljes populációban	Egyszerű és kiterjesztett család-háztartásokban (3. és 4. kategória)
Arad, 1177	1	
Palan, 1181	0,75	1,5
Mihály, 1198	1,08	2,08
Tihany, 1221	0,91	
<i>iobagiones</i>	1,34	
<i>vinitores, agricole, servi</i>	0,72	
Baracska, 1212	0,6	1
Udvard, 1228	0,74	1,73
Nick, 1273	0,96 (1,08)	1,41 (1,58)
Ábrahám, 1272/73	1,45	1,52
Kassa, 1549	0,86*	0,97*

*Feltéve, hogy a 19 ismeretlen nemű gyermek kétharmada – az ismert neműek aránya szerint – fiú.

10. táblázat

Gyermekszám megoszlása a családokban

	Gyermekek száma								Család- háztartás összesen	Gyermek- 1–2 3 és több telen gyermek gyermek		
	gyermek- telen	1	2	3	4	5	6	7		a családok százalékában (kerekítve)		
Palan, 1181			3	1					4	75	25	
Mihály, 1198		1	4		3		1		9	44	56	
Baracska, 1212	2	9	11	3	1				26	8	77	15
Nick, 1273	3	6	2	3	2	1			17	17	47	36
Ábrahám, 1272/73	3	6	3	2	3	1		1	19	16	47	37

11. táblázat

A család átlagos összetétele (3. és 4. kategória)

	Mihály, 1198	Baracska, 1212	Nick, 1273	Ábrahám, 1272/73	Kassa, 1549
Szülő	2	1,54	1,58	1,95	1,86
Összeírt gyermek	2,75**	1,69	1,88 (2,05)	2,21	1,47
Kisgyermek*		[0,22]	[0,27]	[0,29]	[0,35]
Rokon			0,41	0,05	0,11
Összesen	4,75	3,45	4,14 (4,31)	4,5	3,79

*Az összeírásból valószínűleg kimaradt 5 éven aluliak becsült adata (a populáció 70 ezreléke).

**Filii parvuli is.

BALÁZS MAGDOLNA–KATUS LÁSZLÓ

Középdunántúli paraszti háztartások a 18. században

Beszámolónkban egy folyamatban levő család- és háztartásrekonstrukciós vizsgálat előzetes részeredményeit ismertetjük. A végleges eredmények az anyakönyvek és egyéb kiegészítő források teljes feldolgozása, a családrekonstrukció elvégzése és az így nyert adatbázis részletes demográfiai elemzése után fognak rendelkezésünkre állni. A családszerkezetre vonatkozó eredmények közzétételét azonban addig is hasznosnak véljük, hiszen a hazai szakirodalom nem bővelkedik névjegyzékek feldolgozásán alapuló mikroszintű elemzésekben.

A feldolgozott forrás egy négy településre kiterjedő középdunántúli plébánia 1763-ban készült családösszeírása,¹ amelyet a lakosság egy kisebb, de homogén csoportjára vonatkozó 1786-os összeírás egészít ki.² A településcsoport Somogy megyében, a Balaton déli partján fekszik, s egy nagyobb és kisebb faluból (Endréd és Zamárdi), valamint egy nagyobb és egy kisebb pusztából (Szántód és Jaba) áll. A négy település földesura a tihanyi bencés apátság volt, s a bencések közül került ki az endrédi plébános is, aki az összeírást készítette. Az összeírás teljessége, részletezettsége és jó minősége révén kiválóan alkalmas család-, illetve háztartásszerkezeti elemzésekre. A latin nyelvű „Series animarum” kiterjed a négy település valamennyi lakójára, a nemesekre és a szolgaszemélyzetre is. Házanként veszi számba a lakosságot, közli a háznép valamennyi tagjának nevét, korát, családi állapotát, vallását, s mindenkiről pontosan megmondja, hogy milyen rokonsági kapcsolatban van a család, illetve a háztartás (familia) fejével (hospes), akit mindig az első helyen említ. Értelmiségieknél és kézműveseknél közelebből is megjelöli a foglalkozást, s a legtöbb esetben a szolgaszemélyzet alkalmaztatásának minőségét is megadja (béres, kocsis, kanász, inas, legény stb.). A plébánia 191 háza közül 59-ben (31%) lakó is volt, akit az összeírás az „inquilinus – inquilina” megjelöléssel különít el a „hospes” családjától. A lakók fele maga is teljes család volt, a másik fele pedig magányos vagy gyermekeivel élő özvegyasszony. A lakók egy részének (kb. 15%-ának) a családneve azonos a „hospes” vagy felesége nevével, tehát lehetséges, hogy rokoni kapcsolat állott fenn közöttük, erre nézve azonban a forrás – amely egyébként igen pontosan leírja mind a „hospes”, mind az „inquilinus” családján belüli rokoni viszonyokat – nem ad semmiféle tájékoztatást, ezért a lakókat minden esetben külön családként kezeltük. Az anyakönyvek feldolgozása fényt fog deríteni a „hospes” és a lakók közötti esetleges rokoni kapcsolatokra is, s egyéb vonatkozásokban is lehetőséget fog nyújtani az összeírás adatainak ellenőrzésére, kiegészítésére és korrigálására.

Az összeírás értékét fokozza az a körülmény, hogy a plébánia központja, Endréd, vegyes lakosságú volt: 62%-ban katolikus, 38%-ban protestáns (néhány lutheránus kivételével kálvinista), s az összeírás a protestáns lakosságra is kiterjedt. Endréden 1746-ban karhatalommal feloszlatták a kálvinista gyülekezetet, s ettől kezdve a protestánsokat is a katolikus plébános anyakönyvezte. 1786-ban ismét engedélyezték a kálvinista istentiszteletet, s a gyülekezet újjáalakulását. Ez alkalom-

¹Series animarum in hac parochia Endrédiensi et filialibus ejus Szamárdi et Szántód et praedio Jaba existentium conscripta anno 1763 occasione benedictionis domorum. Országos Levéltár, Mikrofilmtár A 3605/P 4721

²Az 1786dik esztendő Pünkösöd havában élő személyek. Országos Levéltár, Mikrofilmtár A 1569/P 2531

mal az új lelkész az 1763. évihez hasonló jellegű és részletezettségű összeírást készített a falu kálvinista családjairól. Ez az újabb összeírás lehetőséget nyújt arra, hogy legalább a protestánsok esetében megfigyelhessük, hogy egy emberöltő elmúltával milyen változások következtek be a családszerkezetben.

1763-ban a négy településen 191 házban 1202 lelket írtak össze, egy házra tehát átlagosan 6,29 lakó jutott. A 191 házban 251 család, illetve háztartás (*familia*) különíthető el, a háztartások átlagos mérete tehát 4,79 fő. A „családmagok” száma 279, az egyedül élőké, vagy az egyszemélyes háztartásoké 18. Hat házas férfi az összeírás idején távol volt – öt katonáskodott, egy pedig elhagyta feleségét – ezért van több házas nő, mint jelenlevő házas férfi.

1. táblázat

Az endrédi plébánia lakossága, a házak és háztartások száma 1763-ban

	Endrédi	Zamárdi	Szántód	Jaba	Együtt
<i>Jelenlevő népesség</i>					
Férfi nőtlen	256	76	15	4	351
házas	179	43	8	4	234
özvegy	10	1	—	—	11
Összes férfi	445	120	23	8	596
Nő hajadon	226	63	11	1	301
házas	185	43	8	4	240
özvegy	47	15	3	—	65
Összes nő	458	121	22	5	606
Jelenlevő népesség összesen	903	241	45	13	1202
Távollevő házas férfi	6	—	—	—	6
<i>Házak száma</i>	143	38	8	2	191
Egy házra jutó átlagos lakószám	6,31	6,34	5,63	6,50	6,29
<i>Háztartások száma</i>	189	50	10	2	251
Háztartások átlagos lélekszáma	4,78	4,82	4,50	6,50	4,79
Háztartások szolgaszemélyezettel	27	4	5	2	38
az összes háztartások százalékában	14,3	8,0	50,0	100	15,1
Családmagok száma	213	52	10	4	279
Egyszemélyes háztartások száma	13	4	1	—	18

1786-ban Endréden 74 házban és 83 háztartásban 461 kálvinista lakost írtak össze. Egy házra tehát átlagosan 6,22 lakó jutott, a háztartások átlagos mérete pedig 5,55 fő volt. Szolga vagy cseléd volt 9 háztartásban (10,8%).

Az összeírások feldolgozását a *Peter Laslett* és a *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* által javasolt módszertani elvek és csoportosítási kategóriák figyelembevételével végeztük, elsősorban azért, hogy élhessünk a nemzetközi összehasonlítás lehetőségével, ami fontos szempontokat nyújthat a magyarországi hagyományos paraszti családmodell megértéséhez és értékeléséhez. Laslett publikációiban Angliából, Skóciából, Franciaországból, Németországból, Olaszországból, Lengyelországból, Szerbiából, a Baltikumból, Oroszországból, Japánból és Észak-Amerikából közöl a 16–18. századi háztartások szerkezetére és típusaira vonatkozó adatokat.³ A hazai csa-

³ Household and family in past time. Comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe. Edited, with an analytic introduction on the

ládtörténeti kutatások eredményei közül elsősorban Andorka Rudolfnak az alsónyéki és kölledi kálvinista családok szerkezetére vonatkozó vizsgálatát vettük figyelembe.⁴

Laslett szerint a nyugat-európai családra, illetve háztartásra a 16–19. században az alábbi öt alapvető mozzanat jellemző:

1. Az asszonyok viszonylag idős korban házasodtak először.
2. A házastársak között viszonylag kicsiny volt a korkülönbség.
3. Viszonylag nagy (20–25%) volt azoknak a feleségeknek az arányszáma, akik idősebbek voltak férjüknél.
4. Viszonylag nagy volt a háztartásokban a szolgaszemélyzet (szolgák, béresek, kocsisok, inasok, legények, cselédek stb.) arányszáma.
5. A háztartások túlnyomó része egyszerű, nukleáris családból (szülők és gyermekeik) állt, s igen csekély volt a háztartásban élő rokonok (szülők, testvérek, vők, menyek, sógorok és sógornők, unokák, unokaöcskők és húgok stb.) száma és aránya.

Vizsgálatunk legfontosabb eredménye, hogy az általunk tanulmányozott településcsoportban a felsorolt jellemzők egyike sem érvényes, s mind az öt esetben számottevő az eltérés a nyugat-európai családmódtól.

Közismert, s számos 18–19. századi adattal igazolt tény, hogy Magyarországon jóval fiatalabb korban házasodtak először – különösen a nők – mint Nyugat- és Közép-Európában. A házások arányszáma Endréden is jóval nagyobb, mint az ismert nyugat-európai esetekben.

Endréden 47 20–24 éves nő közül csak egy volt hajadon (2%), míg Angliában és Franciaországban ebben a korcsoportban a nők 84–100 százaléka még nem házas, s Japánban is 72% a hajadonok arányszáma. Csak Belgrádban találkozunk az endrédihez hasonlóan alacsony százalékaránytal (3%). A magyarországi családmódtól másik jellegzetes vonása, hogy előbb-utóbb mindenki megházasodott, s kivételnek számított az a nő vagy férfi, aki végleg lemondott a házasságról. Endréden a 30 év feletti nők között már nem találunk egyetlen hajadont sem, s az 50 év feletti férfiak között sincs egyetlen nőtlen. Az ismert közép- és nyugat-európai esetekben viszont az 50 éven felüli nők között a hajadonok aránya mindenütt meghaladja a 10%-ot, s a férfiak között is nagy a véglegesen nőtlennek maradóknak száma. A nők korai házasodásának következményeképpen nálunk a házastársak közötti korkülönbség jóval nagyobb volt, mint Nyugat-Európában. Endréden az összes házasságok átlagában a férj 7,7 évvel volt idősebb a feleségénél, s gyakori volt az olyan eset is, ahol a korkülönbség meghaladta a 10 évet. Kivételnek számított, ha az asszony idősebb volt férjénél; ez mindössze a házasságok 2,6%-ában fordult elő, s a házasságok 0,4%-ában volt azonos

history of the family, by Peter Laslett with the assistance of Richard Wall. Cambridge 1972. – *Peter Laslett*: La famille et le ménage: approches historiques. *Annales* 27 (1972) 847–872. – Az utóbbi cikket magyarul l. *Peter Laslett*: A család és a háztartás: történeti megközelítések. Világtörténet, 1979, 4. sz. 6–37. – *Laslett* későbbi tanulmányaiban – a bírálatok figyelembevételével – árnyaltabban és újabb, az európai kontinensről vett adatok bevonásával fejtegette ki koncepcióját az európai családmódtól: Familie und Industrialisierung: eine „starke Theorie”. In: Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas. Hrsg. von Werner Conze. Stuttgart, 1976, 13–31. – Characteristics of the Western family considered over time. In: *Peter Laslett*: Family life and illicit love in earlier generations. Cambridge, 1977, 12–49. – Le cycle familial et la processus de socialisation: caractéristiques du schéma occidental considéré dans le temps. In: The family life cycle in European societies. Ed. by Jean Cuisenier. The Hague–Paris, 1977, 317–338. – The stem-family hypothesis and its privileged position. In: Statistical studies of historical social structure. Ed. by Kenneth W. Wachter, Eugene A. Hammel, Peter Laslett. New York–San Francisco–London, 1978, 89–112. – *Laslett* módszerének és koncepciójának bírálatára l. *Lutz K. Berkner*: The use and misuse of census data for the historical analysis of family structure. Journal of Interdisciplinary History, V. 4. (1975), 721–738. és *Michael Mitterauer*: Családnagyság – családtípusok – családciklus. Világtörténet, 1979/4., 38–70.

⁴*Andorka Rudolf*: A család és háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két dunántúli faluban (Alsónyéken és Kölleden). Kísérlet P. Laslett elemzési módszerének felhasználására. Történeti statisztikai tanulmányok 3. Budapest 1977, 215–233.

2. táblázat

A népesség megoszlása családi állapot szerint (százalékban⁵)

Község	Férfiak			Nők		
	nőtlen	házas	özvegy	hajadon	házas	özvegy
100 angol község (1574–1821)	62	35	4	59	32	9
Ealing (Anglia, 1599)	72	26	2	61	31	8
Longuenesse (Franciaország, 1778)	64	32	2*	63	28	8*
Berndorf (Ausztria, 1649)	58	39	3	60	36	4
Dorfbeuern (Ausztria, 1648)	63	35	2	62	32	5
Dorfbeuern (Ausztria, 1671)	59	38	2	60	36	5
Belgrád (Szerbia, 1733–34)	45	36	1*	39	43	9*
Nishinomiya (Japán, 1713)	56	31	5*	48	35	13*
Kölked (1816)	47	50	4	44	48	9
Endréd (1763)	59	39	2	50	40	11

*A hiányzó százalékok az ismeretlen családi állapotúak arányszámát jelentik.

korú a két házaspár. Az ausztriai Berndorfban 1649-ben a házasságok 17,7%-ában az asszony volt idősebb, 12,4%-ában pedig egykorúak voltak a házastársak.⁶ Ezek az adatok azért érdekesek és fontosak, mert – amint azt Laslett hangsúlyozza – a házasságon belüli korviszonyok jelentősen befolyásolják mind a házaspár egymás közötti kapcsolatának jellegét, mind a gyermekeknek a családon belül végbemenő ún. első szocializációs periódusát. (Meg kell jegyeznünk, hogy a koradatokat Endrédn – mint a külföldi esetekben is történt – az összeírásból vettük; az összeírás koradatainak az anyakönyvek alapján folyamatban levő ellenőrzése és korrekciója nyilvánvalóan némiképp módosítani fogja az itt közölt mutatókat.) A következő táblázat jól szemlélteti a nők házassági kora és a házastársak közötti korkülönbség tekintetében Magyarország és Nyugat-Európa között fennállott eltéréseket:

3. táblázat

A 15–24 éves nők megoszlása családi állapot szerint és a házastársak közötti korkülönbség

Község	A 15–19 éves nők			A 20–24 éves nők			A férjüknél idősebb feleségek arányszáma, %	Átlagos korkülönbség férj és feleség között, év
	megoszlása családi állapot szerint %-ban							
	hajadon	házas	özvegy	hajadon	házas	özvegy		
Ealing (Anglia, 1599)	100	0	0	84	15	0	21	3,5
Longuenesse (Franciaország, 1778)	100	0	0	100	0	0	27	2,4
Belgrád (1733–4)	23	77	0	3	92	5	0,5	10,8
Nishinomiya (Japán, 1713)	100	0	0	72	28	0	1,9	10,4
Kölked (1816)	73	24	3	26	74	0		
Endréd (1763)	70	30	0	2	94	4	2,6	7,7

⁵ Az ausztriai adatok forrása: *Michael Mitterauer: Zur Familienstruktur in ländlichen Gebieten Österreichs im 17. Jahrhundert.* In: *Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs.* Hrsg. von Heimold Helczmanovszki. München, 1973, 167–222. (id. adat 208.)

⁶ *Mitterauer, 187.*

Lényegesen különböztek az endrédi háztartások a nyugat-európaiaktól a különféle alkalmazottak és szolgák arányszáma, neme és korösszetétele tekintetében is. 1763-ban 251 háztartás közül csak 38-ban volt szolga vagy cseléd, illetve a kézművesek háztartásaiban inas vagy legény. Ez csak 15,1%, szemben a nyugat-európai 20–35%-os arányszámokkal. Endréden a szolgaszemélyzet a lakosságnak csak 4,8%-át tette ki, míg Nyugat-Európában 10% feletti arányszámokkal találkozunk. Az endrédi szolgák és cselédek közel háromnegyede 20 éven aluli volt, míg Angliában és Franciaországban a szolgaszemélyzet nagyobb része az idősebb – a 20, sőt 30 éven felüli – korosztályokból került ki. Endréden a férfi szolgák és alkalmazottak száma háromszor annyi, mint a női cselédéké, míg Nyugaton sokkal kiegyenlítettebb az arány, 1: 1,1–1,7 a férfiak javára. A szolgaszemélyzet viszonylag csekély számával szemben igen magas Endréden – különösen a kálvinistáknál – a háztartásban élő különféle rokonok száma és arányszáma (l. a 4. táblázatot). A rokonok és a rokonokkal rendelkező háztartások arányszáma többszörösen felülmúlja a nyugat-európai mutatókat. A népesség megoszlása a háztartásban elfoglalt pozíció szerint, valamint a rokonokkal és szolgákkal rendelkező háztartások arányszáma a különböző esetekben így alakult (százalékban):

4. táblázat

A népesség megoszlása a háztartásban elfoglalt pozíció szerint és a rokonokkal, illetve szolgákkal rendelkező háztartások arányszáma (%-ban)

Község	Családfő és felesége	Gyermekek	Rokokok	Szolgák	Árvák	Egyéb	Rokonokkal	Szolgákkal
							rendelkező háztartások százalékaránya	
100 angol község (1574–1821)	34	43	3	13	—	7	10,1	28,5
Ealing (Anglia, 1599)	36	34	3	27	—	—	13,0	34,2
Longuenesse (Franciaország, 1778)	34	47	6	13	—	—	19,7	19,7
Bristol (Amerika, 1689)	33	52	2	13	—	—	3,0	30,1
Belgrád (1733–34)	37	32	12	10	—	8	27,0	29,6
Nishinomiya (Japán, 1713)	33	40	23	4	—	—	53,0	13,6
Endréd (1763) összes	36,6	45,7	12,5	4,8	0,3	—	27,1	15,1
katolikusok	37,4	48,0	9,3	4,8	0,5	—	23,6	15,4
kálvinisták	34,7	40,3	20,2	4,8	—	—	36,2	14,4
Endréd, kálvinisták (1786)	33,4	42,3	20,2	2,2	1,3	0,6	43,4	10,8

A háztartásban élő rokonok nagy száma már utal az endrédi háztartás-struktúra legjellegzetesebb vonására: a komplex szerkezetű, s különösen a több családmagból álló háztartások, vagyis a magyar néprajztudományban hagyományos elnevezés szerint az ún. „nagycsaládok” arányszáma jóval nagyobb volt, mint az ismert nyugat-európai esetekben. A több családmagból álló háztartások gyakorisága Nyugat-Európában 0–5% Belgrádban 18%, Japánban 21–28%, az endrédi plébánián pedig 16%. Az endrédihez hasonló volt az összetett háztartások részaránya Dél-Franciaország egyes községeiben (18–23%),⁷ Korzikán (13–19%), egyes németországi községekben (19–26%), és az észtországi Vändra községben (24%). Lényegesen magasabb arányszámokkal találkozunk viszont Toscanában (39–45%), a lettországi telkes parasztok körében (64%) és az oroszországi Misinóban (73%). Egyetérthetünk tehát Laslett megállapításával, hogy a vizsgált régió ahhoz a széles kontinentális európai átmeneti zónához tartozott, ahol a különböző családsszerkezetű falvak, ill. társadalmi csoportok egymással keveredtek. Az endrédi összeírás feldolgozásának legnagyobb meglepetése az volt, hogy a falun belül

⁷ A dél-franciaországi nagycsaládokra l. *Jean-Louis Flandrin: Families in former times. Cambridge, 1979, 72–74.*

milyen nagy eltérés mutatkozott a katolikusok és a kálvinisták között a háztartásszerkezet tekintetében. A katolikusoknál 12%, a kálvinistáknál pedig 23% volt az összetett, többcsaládos háztartások arányszáma, s ez utóbbi 1786-ban 27%-ra emelkedett. Az eltérések elsődleges oka azonban mégsem a különböző vallás volt. Endréden lényeges különbségek voltak a katolikus és a kálvinista családok gazdasági és társadalmi helyzetében. A kálvinisták alkották a falu tősgyökeres, már több nemzedék óta honos telkes jobbágy családjait, s közülük kerültek ki a kisnemesi gazdálkodók is. A kálvinisták általában több földdel, nagyobb telki állománnyal rendelkeztek, mint a katolikusok, akiknek túlnyomó része viszonylag frissen betelepült nyolcad- és negyedtelkes jobbágy, zsellér vagy kézműves volt, s közülük került ki a falu értelmisége is. Többcsaládos háztartásokkal főleg a nagyobb telekkel rendelkező jobbágyok és a kisnemesek körében találkozunk, akiknek nevei már a 17. századi és a 18. század eleji összeírásokban is előfordulnak. Egyébként az alsónyéki és kölkedi kálvinista népesség körében a többcsaládos háztartások aránya az endrédinél is jóval nagyobb. A feldolgozás alatt levő 18. századi háztartás-összeírások között viszont van olyan kelet-magyarországi kálvinista községünk is (Nyírmada 1780), ahol a többcsaládos háztartások arányszáma jóval kisebb az endrédi kálvinistákéénál, s az endrédi katolikusokéval azonos (12,8%). Ez is arra mutat, hogy a háztartásszerkezetben mutatkozó lényeges eltérések elsődleges oka nem a vallási különbségben keresendő, mert a vallási különbségek nyilvánvalóan eltérő gazdasági és társadalmi struktúrákat takarnak.

Az összetett háztartások nagy gyakoriságából következik, hogy Endréden jóval nagyobb az olyan háztartások arányszáma, amelyben három nemzedék él együtt (14%, a katolikusoknál 9, a kálvinistáknál 1763-ban 23, 1786-ban 22%), mint Nyugat-Európában (az angol mintában 6%, Észak-Franciaországban 8–9%), de kisebb mint a Baltikumban (26–43%) Oroszországban (65%), vagy Japánban (30%).

Az általunk vizsgált településcsoport nem tartozott az ország „nagy családok” vidékei közé,⁸ az összetett háztartások gyakorisága mégis jóval nagyobb, mint Nyugat-Európában. Az uralkodó, abszolút többséget alkotó családtípus természetesen Endréden is – még a kálvinisták között is – az egyszerű kis család, az ún. nukleáris család, amelyben a szülőknél és gyermekeiken kívül egyéb rokonok nem találhatók (3. kategória). A háztartások felében házaspár élt gyermekeivel, s ide kell még számítanunk a gyermektelen házaspárokat, valamint a nem házas gyermekekkel együtt élő özvegyeket. De ha nem a háztartások megoszlását tekintjük, hanem azt, hogy a népesség hogyan oszlott meg az egyes háztartáskategóriák között, akkor kiderül, hogy legalábbis a kálvinistáknál 1763-ban a lakosság fele, 1786-ban pedig 54%-a a komplex, azaz a kiterjesztett és a többcsaládos háztartásokban élt (4. és 5. kategória).

Az összetett háztartások közül az a típus volt a leggyakoribb, amikor a házas szülők együtt éltek házas gyermekekkel és azok családjával (5b). Viszonylag nagy számban fordul elő Endréden – csaknem kizárólag a kálvinisták és a református vallásról áttért katolikusok között – a többcsaládos háztartás egyik sajátos típusa, az ún. „fivérség” (*fréreche*), ahol több házas fivér él együtt közös háztartásban. A legszebb példa erre a 14 tagú Dobos familia, ahol négy házas fivér él közös háztartásban, s közülük háromnak gyermekei is vannak. Az egésztelkes Torma familiában szintén négy fivér él közös háztartásban, de közülük csak kettő házas. Torma Márton sohasem házasodott meg, s 1786-ban 70 éves korában is „öreg legényként” élt fivére, János familiájában, annak házas és nem házas gyermekeivel, anyósával, unokájával, valamint özvegy nővérükkel együtt. A legifjabb Torma fivér, István, az összeírás után megházasodott és külön háztartást alapított. A legidősebb fivér, Gergely, 1786-ban már nem élt, házas fia pedig szintén különvált a familiától és önálló háztartást alapított. Torma Jánosnak azonban vele együtt élő családja Mihály fián kívül még három legény fia is volt, tehát volt esély a „fivérség” későbbi reprodukciójára.

Az egyes családok típusa és összetétele természetesen az idők folyamán, a családi életciklus különböző szakaszai során változott, átalakult, de egyes családok időnként újra és újra visszatértek korábbi formáikhoz. Hogy ezt a folyamatot pontosan követhessük, ahhoz rövid időközönként ismét-

⁸ Erre nézve l. *Dányi Dezső*: Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon. In: Történeti statisztikai tanulmányok 3. Budapest 1977, 5–104., főleg a térkép-mellékletet; továbbá *Faragó Tamás*: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. Uo. 105–214., különösen a 196. és 197. lapon levő 1–3. térképet.

5. táblázat

A lakosság megoszlása Endréden háztartáskategóriák szerint

	Egyedül- élők	Családi szer- kezet nélküli háztartások	Egyszerű ház- tartások (nuk- leáris családok)	Kiterjesz- tett ház- tartások	Több- családos háztartások	Összesen
	1.	2.	3.	4.	5.	1–5.
Endréd 1763						
katolikusok	14	3	506	103	224	850
kálvinisták	4	—	173	47	128	352
együtt	18	3	679	150	352	1202
Endréd 1786						
kálvinisták	—	—	212	66	183	461
<i>Százalékban</i>						
Endréd 1763						
katolikusok	1,6	0,4	59,5	12,1	26,4	100
kálvinisták	1,1	—	49,1	13,4	36,4	100
együtt	1,5	0,2	56,5	12,5	29,3	100
Endréd 1786						
kálvinisták	—	—	46,0	14,3	39,7	100

lódő több összeírásra lenne szükségünk. Az endrédi kálvinisták két egymást követő összeírása 1763-ból és 1786-ból csak igen korlátozott lehetőséget nyújt a változások követésére. A kálvinisták között 1763-ban 16, 1786-ban pedig 22 többcsaládos háztartást találunk, s figyelemre méltó, hogy 9 család mindkét esetben ebben a kategóriában szerepel, legfeljebb a nemzedékváltás észlelhető. Ugy látszik, hogy a család együttmaradása, az összetett háztartás némely familiában tartós hagyománnyá szilárdult. Ilyen volt például az egészszelkes Kötél család. 1763-ban az özvegy Kötél Mihály élt együtt két házas fivére – János és Ferenc – családjával, s egy kanász és béres egészítette ki a háztartást. 1786-ban már János a háztartás feje. Nemcsak Mihály bátyja, hanem Ferenc öccse is meghalt, de özvegye és leánya megmaradt a familiában, amely időközben kiegészült János két házas fiának családjával. Ekkor is két szolga tartozik a háztartáshoz.

A legnépesebb nagycsalád a nemes Jakabfi–Bernát familia, amely 1763-ban 12, 1786-ban pedig 17 tagú. 1763-ban az özvegy Bernát Ferenc négy fiával és leányával él együtt; a legidősebb fiú, Gergely már házas, gyermeke is van. Egy béres, egy szolgálólány és egy házas kanász tartozik még a háztartáshoz. 1786-ban az apa már nem él, a legidősebb fiú, Gergely a háztartás feje, s vele közös háztartásban él két házas öccse, Mihály és József, valamint az utóbbi ikertestvére, a még nőtlen Ferenc. A házas fivérének összesen 8 gyermeke van, s ezen kívül még két árva leány nevelkedik a familiában. Szolgákról ekkor nincs említés, valószínűleg azért, mert ez az összeírás csak a kálvinistákat vette számba, s a család 4 szolgája közül 3 1763-ban is katolikus volt.

Nyugat-Európában a komplex háztartástípusok közül a 4., azaz a kiterjesztett család jóval gyakoribb, mint az 5., a többcsaládos háztartás. Endréden (s Alsónyéken és Kölkeden is) éppen fordított a helyzet. A kiterjesztett családok leggyakoribb formája az, midőn az özvegy szülő él együtt házas gyermekével. Ha férfi az özvegy szülő, akkor ő marad a háztartás feje, ha nő, akkor rendszerint átadja a háztartás vezetését legidősebb házas fiának (bár ez alól is vannak kivételek). A másik gyakori eset az, amikor a még nem házas legény vagy leány már házas fivérének vagy nővérének háztartásában él.

Laslett hangsúlyozza, hogy az imént felsorolt öt ismérv *együttes* jelenléte a nyugat-európai háztartásmodell legfőbb meghatározó vonása a 16–19. században. Az általunk vizsgált település-csoport háztartásszerkezetére viszont éppen a nyugat-európaiktól szignifikánsan eltérő ismérvek együttes jelenléte a jellemző: a korai házasodás; a házasfelek közötti nagy korkülönbség; a nő soha-

sem, vagy csak kivételes esetben idősebb férjénél; ritka kivételnek számít az, aki sohasem házasodik meg; a háztartásban élő rokonok száma többszörösen felülmúlja a szolgaszemélyzetét, amely főleg 20 éven aluli férfiakból áll; s végül: a komplex háztartástípusok, különösen a többcsaládós háztartások gyakorisága sokszorosan nagyobb, mint Nyugat-Európában. A közép-dunántúli paraszti családmódel – különösen annak kálvinista változata – a felsorolt ismérvek révén közelebb áll a balkáni és a keleti háztartásstruktúrához, mint a közép- és nyugat-európaihoz. További háztartás-szerkezeti vizsgálatoknak kell eldönteniük, hogy ezek az ismérvek csak egy szűkebb régióra érvényesek-e, vagy pedig a magyarországi családmódel általános érvényű jellemzőinek tekinthetők-e.⁹ Az is nyilvánvaló, hogy a háztartás-szerkezet szoros kölcsönhatásban állott a vizsgált települések gazdasági és társadalmi struktúrájával. Az endrédi esetek egyértelműen arra utalnak, hogy a többcsaládós háztartás fő funkciója az volt, hogy megakadályozza a jobbágytelek, illetve a kismemesi birtok túlzott elaprózódását. Ha a paraszti és kismemesi háztartásokat elkülönítve vizsgáljuk, akkor jóval nagyobb a többcsaládós háztartások arányszáma, mint az egész faluban, mert a kézművesek és a faluban élő értelmiség (a tihanyi apátság alkalmazottai és a tanítók) körében nem találunk komplex háztartásokat. A háztartások vizsgálatát tehát a lehetőségekhez képest mindig össze kell kapcsolni a tanulmányozott település gazdasági-társadalmi szerkezetére vonatkozó egyéb források feldolgozásával.

6. táblázat

*Az endrédi plébánia lakosságának megoszlása
a háztartásban elfoglalt helyzete szerint 1763-ban*

	Háztulajdonos (hospes) háztartások	Lakó háztartások	Együtt	%
Családfő				
házas férfi	165	24	189	
özvegy férfi	7	3	10	
nőtlen férfi	1	–	1	
házas nő	–	3	3	
özvegy nő	17	29	46	
hajadon nő	1	1	2	
Családfő összesen	191	60	251	20,9
Családfő felesége	165	24	189	15,7
Gyermekek				
nőtlen fiú	248	23	271	
házas fiú	23	–	23	
hajadon leány	216	32	248	
házas leány	5	2	7	
özvegy leány	1	–	1	
Gyermekek összesen	493	57	550	45,8

⁹ Az eddig publikált adatokból és az általunk áttanulmányozott 18. századi anyakönyvekből és összeírásokból úgy tűnik, hogy a felsorolt ismérvek közül némelyek országos érvényűek, mások esetében viszont nagy a mutatók regionális szóródása. A nők igen fiatal kori házasodása és a sohasem házasodók alacsony arányszáma országos jelenségnek látszik. Egyes alföldi községekben viszont a férfiak is jóval fiatalabb korban házasodtak, mint Endréden, ezért a házasságok közötti korkülönbség is jóval kisebb. Ami a többcsaládós háztartások arányszámát illeti, vannak eseteink, ahol ez jóval kisebb az endrédiénél, de olyanok is, ahol jóval nagyobb.

6. táblázat folytatása

	Háztulajdonos (hospes) háztartások	Lakó háztartások	Együtt	%
A családfő vagy felesége rokonai				
apa, házas	2	—	2	
anya, házas	2	—	2	
anya, özvegy	13	3	16	
vő	4	—	4	
meny, házas	23	—	23	
meny, özvegy	1	—	1	
unoka	32	1	33	
fivér, nőtlen	10	2	12	
fivér, házas	13	—	13	
nővér, hajadon	10	1	11	
nővér, özvegy	1	—	1	
sógornő	13	—	13	
unokaöcs és hug	19	—	19	
Rokonok összesen	143	7	150	12,5
Árvák	4	—	4	0,3
Alkalmazottak és szolgák				
nőtlen férfi	39	—	39	
házas férfi	3	—	3	
özvegy férfi	1	—	1	
hajadon nő	12	—	12	
házas nő	3	—	3	
Alkalmazottak és szolgák összesen	58	—	58	4,8
Jelenlevő népesség összesen	1054	148	1202	100
Százalékban	87,7	12,3	100	
Háztartások átlagos mérete, fő				
Háztartások átlagos mérete, fő	5,52	2,47	4,79	
Távollevő házas férfi	1	5	6	

7. táblázat
A háztartások megoszlása kategóriák szerint az endrédi plébánia településein 1763-ban

Kategóriák	Alcsoportok	Endréd	Zamárdi	Szántód és Jaba	Együtt	Szolgá- val	Szolgá- nélkül	Katoli- kusok	Kálvi- nisták	Kálvinisták 1786-ban
1. Egyedülélők	a) özvegy b) egyéb	11 2	4 —	1 —	16 2	— —	16 2	12 2	4 —	— —
2. Nem család háztartások	a) együttlakó testvérek	—	1	—	1	—	1	1	—	—
3. Egyszerű családok	a) házaspár b) házaspár gyermekkel c) özvegy férfi gyermekkel d) özvegy nő gyermekkel	16 92 — 16	— 25 1 6	1 7 — 1	17 124 1 23	3 22 — 2	14 102 1 21	13 93 1 18	4 31 — 5	3 39 2 2
4. Kiterjesztett családok	a) felfelé b) lefelé c) oldalirányban d) 4a–4c kombinációi	7 7 7 1	2 — 3 —	1 — — —	10 7 10 1	1 2 1 —	9 5 9 1	7 4 7 1	3 3 3 —	5 2 7 1
5. Többcsaládos háztartások	a) másodlagos családegység(ek) felefelé b) lefelé c) oldalirányban d) fiúvérségek e) egyéb	2 18 2 5 3	— 7 — 1 —	1 — — — —	3 25 2 6 3	1 3 — 2 1	2 22 2 4 2	2 16 1 2 2	1 9 1 4 1	1 15 2 3 1
Összesítés										
1. Egyedülélők		13	4	1	18	—	18	14	4	—
2. Nem család háztartások		—	1	—	1	—	1	1	—	—
3. Egyszerű családok		124	32	9	165	27	138	125	40	46
4. Kiterjesztett családok		22	5	1	28	4	24	19	9	15
5. Többcsaládos háztartások		30	8	1	39	7	32	23	16	22
Összesen		189	50	12	251	38	213	182	69	83
Százalékban										
1. Egyedülélők		6,9	8,0	8,3	7,2		8,4	7,7	5,8	—
2. Nem család háztartások		—	2,0	—	0,4		0,5	0,6	—	—
3. Egyszerű családok		65,6	64,0	75,0	65,7	71,1	64,8	68,7	58,0	55,4
4. Kiterjesztett családok		11,6	10,0	8,3	11,2	10,5	11,3	10,4	13,0	18,1
5. Többcsaládos háztartások		15,9	16,0	8,3	15,5	12,4	15,0	12,6	23,2	26,5

8. táblázat

A háztartások megoszlása kategóriánként nemzetközi összehasonlításban, százalékban

	1. Egyedül állóak	2. Családi szerkezet nélküli	3. Egy- szerű	4. Kiter- jesztett	5. Több- családos	Komplex háztartások (4.+5.)	A háztartá- sok átlagos mérete, fő
<i>Anglia</i>							
1. minta (30 község, 1622–1821)	9	4	72	12	3	15	
2. minta (34 község, 1574–1821)	9	3	72	12	4	16	
<i>Skócia</i>							
Arros in Mull (1779)	8	1	77	11	3	14	5,25
<i>Belgium</i>							
Lisswege (1739)	2	1	85	10	1	12	5,10
<i>Észak-Franciaország</i>							
Longuenesse (1778)	2	6	76	14	3	17	4,75
Hallines (1773)	6	4	81	8	2	9	4,46
<i>Dél-Franciaország</i>							
Montplaisant (1644)	11	2	44	23	21	43	5,37
Mirabeau (1745)	8	1	51	19	23	42	
Trebozen (1773)	5	2	55	29	9	38	
Bulan (1793)	4	0	55	32	9	41	
<i>Korzika (1769–1771)</i>							
Nebbio körzete	2	3	68	8	18	26	4,2
Bastia körzete	3	3	67	7	19	26	4,4
Ajaccio körzete	2	2	75	6	13	19	4,3
<i>Itália</i>							
Parma: Colorno (1782)	8	0	73	9	11	20	4,16
Toscana: Pratolino (1721)	1	3	34	14	44	58	
Chianti (1790)	7	4	31	18	39	57	
Fiesole (1790)	6	1	40	6	45	51	
<i>Németország</i>							
Löffingen (1687)	1	1	82	5	5	16 ^a	5,77
Vehrenbach (1705)	5	5	80	6	0	10 ^b	4,43
Österheps (1793)	3	0	60	18	19	37	5,25
Grossenmeer (1795)	1	1	53	19	26	45	6,26
<i>Alsó-Ausztria</i>							
Heidenreichsteini uradalom 1763)	0	0	73	25	2	27	5,63

8. táblázat folytatása

A háztartások megoszlása kategóriáinként nemzetközi összehasonlításban, százalékban

	1. Egyedül állóak	2. Családi szerkezet nélküli	3. Egy- szerű	4. Kiter- jesztett	5. Több- családos	Komplex háztartások (4.+5.)	A háztartá- sok átlagos mérete, fő
<i>Lengyelország</i>							
Lesnica (1720)	1	1	92	6	0	6	5,39
<i>Észtország</i>							
Vändra (1683)	4	1	64	7	24	31	7,39
<i>Lettország</i>							
Daudzewas (1797)	0	0	25	11	64	75	
<i>Oroszország</i>							
Misino (1814)	1	0	7	12	73	84	
<i>Szerbia</i>							
Belgrád (1733–34)	2	2	67	15	14	29	4,90
<i>Amerika</i>							
Bristol (1689)	7	0	90	3	0	3	5,85
<i>Japán</i>							
Yokuchi (1676)	0	0	48	0	52	52	7,01
Yokuchi (1746)	0	4	47	21	28	49	5,54
Nishinomiya (1713)	7	2	43	27	21	48	4,95
<i>Magyarország</i>							
Alsónyék (1792)	2	0	45	17	36	53	5,71
Kölkéd (1816)	0	0	47	13	36	53 ^c	5,79
Endréd (1763)							
katolikus	8	1	69	10	13	23	4,67
kálvinista	6	0	58	13	23	36	5,10
együtt	7	0	66	11	16	27	4,79
Endréd (1786)							
kálvinista	0	0	55	18	27	45	5,55

^aMeghatározhatatlan szerkezetű, de biztosan 4. vagy 5. típusú, 6%^bMeghatározhatatlan szerkezetű, de biztosan 4. vagy 5. típusú, 5%^cMeghatározhatatlan szerkezetű, de biztosan 4. vagy 5. típusú 4%.

9. táblázat

Az endrédi háztartások megoszlása a háztartások tagjainak száma szerint 1763-ban

A háztartás tagjainak száma	A háztartá- sok száma	A háztartásokban élő személyek száma	A háztartások megoszlása %-ban	A háztartásokban élő személyek megoszlása %-ban
1	19	19	7,6	1,6
2	25	50	10,0	4,2
3	36	108	14,3	9,0
4	39	156	15,5	13,0
5	38	190	15,1	15,8
6	49	294	19,5	24,5
7	12	84	4,8	7,0
8	16	128	6,4	10,6
9	8	72	3,2	6,0
10	4	40	1,6	3,3
11	2	22	0,8	1,8
12	1	12	0,4	1,0
13	1	13	0,4	1,1
14	1	14	0,4	1,2
Összesen	251	1202	100	100

A történetileg változó család problémájáról

Granasztói György tanulmánya két számomra leglényegesebb konklúzióját szeretném kiemelni. Egyik a kutatástörténeti áttekintésből levont következtetés, mely szerint *a családkérdéssel legelmélyültebben foglalkozó társtudományokban eddig nem alakult ki olyan koncepció, melyet a történettudomány is átvehet, s ilyet ez idő szerint nem is lehet tőlük várni.* A másik a tanulmány eredményeinek összefoglalásában kimondott metodikai állásfoglalás: *nem célravezető kérdésfeltevés az, hogy „mi a család”, hanem azt kell vizsgálni, hogy „hogyan működik”.* Ez a „látszólag szerényebb megfogalmazás” valóban „az eddigiektől gyökeresen eltérő megközelítést” fejez ki; ugyanakkor magam is azt tartom a történeti aspektusú családkutatás egyetlen járható útjának. Ez az a kérdésfeltevés, amellyel el lehet jutni a család mint társadalmi (tehát történetileg változó) alakzat dinamikus modelljéhez.

Voltaképpen magától értetődőnek vélhetnénk az idézett megállapításokat. Azért van állásfoglalás-erejük, kimondásuk azért volt szükséges és lényeges, mert alig van még egy olyan interdiszciplináris probléma, amely körül ennyi heterogén nézet, összeegyeztethetetlen felfogás gyűlt volna fel. Amióta a családkutatás szélesebb érdeklődés középpontjába került, az érintett tudományágak körében a különféle nézőpontok és definíciók, terminológiák, módszerek, elméleti általánosítások koordinálatlanul léteznek egymás mellett; egyelőre jobban reprezentálják az egyes kutatási területek egymástól különböző aspektusait (néha az aspektusok szubjektív értelmezését), mint magát a fókuszba került jelenségegyüttest.

Tudott dolog, hogy a társadalomnak az a sejtje, melyet köznyelven a félreértések különösebb veszélye nélkül nevezünk családnak, különböző társadalmi jelenségek bonyolult rendszeréhez tartozik. Ebből következik, hogy csak a rendszer egészének ismeretében, a benne lejátszódó mozgást (legalábbis a „családot” közvetlenül érintő összefüggéseit) figyelembe véve lehet általános érvényű válaszokat adni mindazon alapkérdésekre, melyek egyelőre a családkutatás különböző részterületei oldaláról vannak fölitéve.¹ Az ehhez szükséges összefoglaló koncepció azonban hiányzik vagy nem érvényesül a kutatásban. Egészen vázlatosan jelezve, a következőkről van szó.

– Természeti jelenség, hogy a népesség reprodukálja önmagát, de a természetes folyamatot a népesség életkörülményei, bizonyos történelmi események, a társadalom mindenkori állapota és ennek megfelelő magatartása is befolyásolja (ingadozásait viszont nem mindig magyarázza).

¹ Hasonló értelemben kísérli meg az első magyarországi szintézist Tóth Zoltán: A belső integráció kérdéséhez. Egy parasztcsalád tevékenységszerkezete. Társadalomtudományi Közlemények, 1971/2. 65–117. – Ez egyik tanulsága Bodrogi Tibor történeti szempontból még kiaknázatlan filológiai alpmunkájának: A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése. In: Műveltség és hagyomány. Studia ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae III. (A debreceni KLTE Néprajzi Intézetének évkönyve.) Szerk. Gunda Béla, Budapest 1961. – Ebben a felfogásban új hangsúlyt kap az a megközelítésmód is, ahogyan Kosáry Domokos a tágabb struktúra ellentmondó jelenségeiből vezeti le egy speciális jelenségnek az adott körülmények közt szükségszerű voltát: A paraszti „familia” kérdéséhez a XVIII. század elején. Agrártörténeti Szemle V. (1963) 120–131.

– A társadalomban élő népesség szolidaritásrendszert alakít ki, és ezzel összefüggő tudatvilágot, ezen alapuló hagyományt. A szolidaritásrendszer magától értetődően épül elsődlegesen a vérségi-rokonsági kapcsolatokra (ezek az ősök számontartásában a „fiktív” rokonságig is visszamennek, az élő társadalomban pedig kiegészülnek a „mű-rokonság” intézményével, egyéb szolidaritásformákkal mint pl. a „szomszédság”, végül különféle egyéb lokális vagy szélesebb, egyre bonyolultabb spontán vagy intézményes formákkal, melyekben a vérségi szolidaritás háttérbe szorul, leszűkült körben vagy egyáltalán nem érvényesül).

– Életközösségek jönnek létre az anyagi létfenntartás, prosperálás érdekében, mégpedig – ismét magától értetődő módon – elsődlegesen az adott vérségi szolidaritásrendszeren belül. Ezek szükség és lehetőség szerint, de hagyomány vagy konvenció által szabályozott formában fogadnak be kívülállókat (idegen vagy a távolabbi rokonsághoz tartozó munkaerőt). Az európai és más társadalmakban, azok történelmi fejlődésének különböző szakaszaiban az ilyen életközösségek különféle szorosabb-lazább, szűkebb vagy bővebb változatai ismeretesek; jellegüket, összetételüket a hagyományos szolidaritás-, illetve kapcsolatrendszer mellett az osztályviszonyok, az adott gazdasági tényezők szabályozzák s bizonyos fokig a magasabb szintű intézményrendszer is befolyásolja.

– A közvetlenül egymással élők szűkebb létfenntartási közösségei különálló egységeket alkotnak a lokális társadalmon belül, annak alapsejtjei. Az európai középkori-újkori „család”, „családi háztartás” változatai is ilyen alapegységek, vagyis a vérségi alapon szerveződött elemi gazdasági közösségek sokféleségébe illeszkednek. Szerkezetük stabilitásán vagy változásán keresztül játszódnak le a társadalmi struktúra fenntartása vagy átalakulása. Nyugalmi állapotban az alapegységek folytonosan reprodukálják önmagukat és ezáltal a lokális társadalom adott struktúráját. Mobil helyzetű társadalomban ez a fenntartó folyamat meginog, normái meglazulnak és a családi egységekből kiváló töredékek (egyének) az emelkedés vagy süllyedés nagyobb ugrásaira is képesek vagy kényszerülnek (ami gyakran jár együtt elvándorlással), míg a megmaradó egységek helyzetük megerősödésének vagy változásának megfelelően alakulhatnak át. Ugyanakkor megjelenhetnek közöttük új, máshonnan kiszakadt (bármilyen helyzetű és összetételű) jövevény egységek is, melyek itt vagy meg tudnak állapodni, vagy rövid életűek lesznek.

– Hogy egy társadalom milyen szerkezetű egységekből tevődik össze, adott viszonyaiból következik. Gazdaságilag differenciált társadalom családstruktúra szempontjából is szükségképpen differenciált s mivel a történelem kevesebb fajta családstruktúrát formált produkált, mint társadalmi szituációt, a differenciált társadalmakban különböző „családformák” (szerkezeti típusok) hosszú időn keresztül párhuzamosan élhetnek egymás mellett úgy, hogy legfeljebb gyakoriságuk és földrajzi elterjedésük ingadozik (mint például Magyarországon feltehetően a feudalizmus egész tartama alatt). A jelenlegi hézagos ismeretek mellett tág tér nyílik arra, hogy egy-egy rövidebb időszakban észlelt (vagy lokálisan tapasztalt) változási tendenciát egy hosszabb távú, egyenes vonalú fejlődés részének tekintsünk, vagy ilyen egyirányú fejlődést legfeljebb egy-egy nép őstörténetétől a modern ipari társadalomig terjedő távlatban ismerjünk el – feltéve, hogy a családstruktúrát az együttélő közösség létszáma és összetétele alapján határozzuk meg. A családi közösség funkciója, az együttélők gazdasági együttműködésének mibenléte és a szerkezet ennek alapján való levezetése közelebb visz a társadalom állapota és családstruktúrája közötti összefüggésekhez, de szintén az előlegezett rendszerezés veszedelmei között. Végül is minden gondolatmenet ahhoz a kiindulópontához vezet vissza, hogy a családi egységek szerkezetét közvetlenül alakító alaptényezők a biológiai, gazdasági és tudati momentumok elválaszthatatlan összesszövődéssel érvényesülnek, több-konvenció döntést engedve az egyéneknek. Ennek a mechanizmusnak a működése mindennél többet mond a társadalommal együtt változó családról, és rajta keresztül a társadalomról magáról, de megismerni csak teljességében és életközélebről lehet. Ennek az aspektusnak, melyet Granasztói tanulmánya képvisel és mond ki (a maga eszközeivel indokolva és alkalmazva azt), abban van a történetisége, hogy félretelve a kínálkozó preconcepciókat, a „társadalmi totalitásban felfogott ember” tevékenységének történetileg általánosítható szabályszerűségeit képes feltárni.

Az itt nagyon is nyersen, ismert tényeket összefűzve és helyenként hipotetikusán felvázolt gondolat sor azt mutatja, hogy egyrészt a családkutatás szorosan összefonódik a háztartáskutatással (akarva-akaratlanul), másrészt a demográfiai, régészeti, szociál-antropológiai (etnológiai), szociológiai, gazdaság- és társadalomtörténeti aspektusok számos ponton találkoznak egymást átfedve, kiinduló és végpontjaik viszont élesen különválnak. Az átfedés következtében az egyes diszciplínák ismeretanyaga

(néha forrásanyaga) helyet kap a többiben is, de egymás eredményeit csak korlátozottan, átvétíve tudják használni. A történettudomány (a történettudományhoz közelítő régészettel² együtt) igen nyitottnak bizonyult a társtudományok eredményeivel és módszereivel szemben, de adaptáló készsége nem mindig szerencsés, néha a könnyebb megoldások felé tereli a kutatást, fékezve a módszerek átgondolását, érvényességük ellenőrzését, történettudományi kiegészítését; a történeti problémaállítás mélységét néha serkenti, de néha gyengíti. Másfelől a társtudományok növekvő érzékenysége a problémaegyesített történetisége iránt nemcsak hasznára lehet a kutatásnak; átcsaphat a megfelelő empirikus ismeretanyag nélkül való historizálásba. Azt az igényt, hogy a történettudománynak ki kell alakítania saját családkutatási koncepcióját, úgy is értelmezhetjük, hogy a társtudományok eljutottak oda, ahol történeti koncepció nélkül nincs tovább út, a történettudomány viszont még adós ezzel. Ezért tartom lényegesnek és súlyosnak Granasztói erre vonatkozó állásfoglalását (s vele együtt a hozzá vezető, a dolgok lényegére koncentráló tárgyilagos tudománytörténeti áttekintést).

Felmerült a vitában az a kérdés: mit reprezentál a kassai példa, mint az egykorú magyar társadalom mintája? Hogy nincs szélesebb vagy országos érvényessége, azt a szerző állapította meg. A vizsgálati eredményt leginkább a családstruktúrának a társadalom állapotával való összefüggése szempontjából látom általánosíthatónak: Kassa 1549–1554-i állapota a felbolydultság; a minta a traumatikus állapotra lehet általában jellemző. Ez a kérdés az összehasonlító anyag döbbenetes hiányosságát hozza előtérbe. Felvetődik, hogy szélesebb, de demográfiai vagy családszerkezeti elemzésre alkalmas adatokat nem tartalmazó forrásanyag mennyiben volna hasznosítható mégis? Mint a vitában felhozott kutatásismertetések is mutatták, az eltérő történelmi helyzetek, társadalmak összehasonlító adatainak illesztése legalábbis a forráslehetőségben való bizonytalanságunkat oldhatná fel, vagy a különböző állapotú társadalmi csoportokra vonatkozó megfigyeléseket tenné kiterjedtebb mértékben lehetővé.

A népességtudomány szakkövetelményeinek megfelelő elemzésekre nincsen mód az anyakönyvek, illetve lélekösszeírások kellő gyakorisága és színvonala, tehát a 18. század közepe előtt. A társadalom állapotára vonatkozó ismeretet a különféle összeírások gazdasági-társadalmi adataitól szoktuk függővé tenni, s ezért éppen a 16. század viszonyainak megismerésére szűk lehetőségeket látunk, bár egyes forrásfeldolgozások ezt egyre inkább cáfolják. Magam is ellenkező és (szisztematikus forrásfeldolgozást feltételezve) jóval optimistább állásponton vagyok forrásainkkal szemben. Erre egy végletes példát kell idéznem: a moldvai magyarok 17. századi társadalmáról a Bandinus érsek egyházlátogatásakor készült összeírás pusztá névsorai alapján rajzolt körképet, *Mikecs László* klasszikus nyelvtudományi remekművét.³ A települések névanyagának összetételéből meg lehetett állapítani, hogy nyugalmi vagy mobil, illetve korábban vagy későbben betelepült, a differenciálódó környezethez felcsatlakozó vagy attól elzárt társadalom él bennük. Ehhez azt kellett hipotetikusan megállapítani – a társadalom névadó tevékenységének ismerete alapján –, hogy milyen alapon lehet a névanyagot osztályozni. Ilyen, és más, a névtörténetre alapozott vizsgálatokat 16. századi forrásainkon akár a pusztá névanyag, akár az összeírtak helyzetére, termelésére vonatkozó adatok bevonásával bőven lehetne végezni. Mivel az összeírások egy része nem magában álló, elvileg a névanyag időbeli összehasonlítása is tömegesen lehetséges. Tehát bizonyos kutatási bázisok lappanganak. Fel-tárássukkal a hosszabb távon végzett családkutatás egyik kényes pontját, a családnévek öröklődésének kérdését (ahol a családformák esetéhez hasonlóan, nem az egyenesvonalú megszilárdulás folya-

² A legújabb összefoglalás *Mesterházy Károly* monográfiájában: Nemzeti szervezeti és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Budapest, 1980. 144–148.

³ A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása. Erdélyi Tudományos Füzetek 171. Kolozsvár, 1944.

mata oldaláról nyílik a megoldás) az eddigi töprengően óvatos feltételezésektől a forrásfilológiai megállapodás szintjéig vihetnénk el.⁴

A koraujkori gazdaság- és társadalomtörténet forrásai igen alkalmasak arra, hogy a családok tömegeinek magatartását a legkülönbözőbb történeti helyzetekben lehessen elemezni, és mennél komplexebb az adózási, termelési adatsorok elemzése, annál közelebb kerülünk a közvetlen „család-kérdéshez”. De túl gyakran vagyunk indirekt eszközökre utalva, miáltal a tömegesen végzett történeti családkutatás Magyarországon nagymértékben forrásfilológiai kérdés (a névvizsgálatokban rejlő lehetőség csak egyik legkevésbé ismert példája ennek). Eredményeink szerencsés kivételektől eltekintve nem elégíthetik ki a társtudományok igényeit. Mégis úgy gondolom, hogy *ha van olyan történeti koncepció, mely a társtudományok követelményeit figyelembe véve, de forráskorlátozó aspektusai kikapcsolásával érvényesíthető, diszciplinánk a társtudományok számára is több történeti támpontot nyújthat, mint eddig*. Ki tudja, közös problémánk tág perifériáiról nem nyílnak-e biztosabb utak a közös megoldásokhoz, mint a szigorúan kitűzött középpont tévesztő közelségéből?

⁴ A foglalkozásnevek kapcsán Granasztói is a problémakör új áttekintésére kényszerül. Állásfoglalásával saját névelemzéseim alapján is egyetértek, legfeljebb a névanyag általában való vizsgálatát hiányolhatom: az alternatív névadás, a forrás és a közösség névhasználata közötti különbség figyelembevételével a Kassa válságperiódusában lejátszódott migráció mértékét, lokalizálódását biztonságosabban lehetne meghatározni. Az általam vizsgált zempléni terület migrációjáról először formálisan kialakított képet például a későbbi névelemzés nyomán korrigálnom kellett: Jobbágytelek és parasztagazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában (szerk. Makkai László), Budapest, 1966. 338–341.

Első dolgozatok

NAGY VALÉRIA

A kivándorlást gátló tényezők Hajdú-Bihar megyében a századfordulón

A kapitalizmus gazdasági fejlődésének felfutása egy újfajta népességmozgást indít el. A kapitalista fejlődés bomlasztja a korábbi struktúrákat, elősegíti a népesség térbeli mozgását is, kialakulnak a tömeges, gazdasági alapmotivációjú vándormozgalmak. Ezek a vándormozgalmak nem vizsgálhatók egymástól elszakítva, sőt a népességmozgás egyéb tényezőivel is szoros összefüggésben vannak. Általános vonásként, mint mozgatóerő kiemelhető a munkaerő-kínálat és -kereslet közti feszültség, mely ideiglenes, lokális és viszonylagos. A múlt századi demográfiai forradalom, az ipari forradalmat meg-alapozó agrárforradalom, a modern tőkés agrárfejlődés, a mezőgazdasági népesség nagy tömegeit szabadította fel, és hozzájárult átáramlásához a nem mezőgazdasági területekre. Itt felmerülhet a kérdés, vajon az ipar felszívó hatásának növekedési üteme egybeesik-e a népszaporulat és a munkaerő mezőgazdaságból való felszabadulásának, illetve a munkaerő-kínálat növekedésének ütemével? A tárgyalta fejlődési fokon a vázolt összefüggő folyamatok egymást feltételezethez és egymás fejlődését indukáló jellege miatt a gazdasági növekedés tényezői optimális összejárásának a valószínűsége kevés. Tehát amikor a termelőerők fejlődése már mozgásba hozta a társadalmat és ez a mozgás törekszik a feszültségek feloldására, de azt még nem érte el. Az ipari forradalom a növekedés munkaerő-tényezőjének radikális változását hozta, a munkaerő „újraelosztása” már világgazdasági szinten is folyt. Abban az esetben, ha a vándormozgalmakat térbeli (földrajzi) kiterjedés szerint differenciáljuk, érdemes összekapcsolni a közigazgatási egységekkel, az önálló gazdasági-politikai döntési központokkal, például faluból másik faluba; faluból városba (urbanizáció); városból tanyára áramlás, vagyis fejlettebb vagy fejletlenebb közigazgatási egység felé irányul-e a mozgás, átlépte-e közben az országhatárokat, kontinensen maradt-e, vagy már interkontinentális? A vándormozgalmak differenciálásánál már köt a történeti irodalomban bevett elnevezések széles körű alkalmazása, mely elnevezések kiemelnek egy tényezőt, pl. *szezonvándorlás* esetében az időtényezőt. De ha ezt összekapcsoljuk a *belső vándorlás* vagy az *európai szezonvándorlás* fogalmával, érezhető az immár különválasztott különböző népességmozgások közötti igen bonyolult kölcsönhatás és kapcsolat. Ezen összetettség és ellentmondásos folyamatok egybekapcsolása miatt igen nehéz a *kivándorlás* definiálása: „A népesség egyik országból a másikba való mozgása”,¹ „egy ország vagy terület lakosságának elköltöztése a máshol való letelepedés céljával”.² A tömörségük miatt idézett meghatározások mellett az önkéntességet kell még hangsúlyozni. A korabeli magyar törvénybe, éppúgy mint az 1904-es módosított osztrák törvényben már gazdasági mozzanat is vegyül, mivel kivándorlónak azt nyilvánítják, aki „tartós kereset céljából külföldre távozik”.³

A 19. század modern, világméretű gazdasági kivándorlásának centruma *Európa* volt, elsődleges céliránya pedig az Amerikai Egyesült Államok. 1820–1920-ig 33,6 millió fő vándorolt az USA-ba.⁴ Az európai tömeges kivándorlás a brit szigetekkel kezdődött. Az Írországból Anglia felé irányuló belső vándorlás kimozdította az angolokat, walesieket, skótokat; a skandináv kivándorlásban a svédek törtek előre a norvégok rovására; Németországban a bajorok és württembergiek adtak

¹ Encyclopedia Britannica, Vol. 8. 394.

² Encyclopedia Americana, Vol. 10. 393.

³ Magyar Statisztikai Közlemények (MSK) 67. köt. Bp. 1918. 4.

⁴ Carroll R. Daugherty: Labor Problems in American Industry Vol. I. U.S. Armed Forces Institute, Madison, Wisconsin, 1941.

helyet a poroszoknak és a szászoknak. A kivándorlás mindhárom fő területén belül tehát a mozgalom súlypontja észrevehetően kelet felé haladt.⁵ Az európai kivándorlás, miközben dél és észak felé is szélesedett, fokozatosan áterjedt Kelet-Európára, és az 1890-es években súlypontja erre a területre helyeződött át. Nyugat szívó hatása csak a kivándorlásból eredően – mint mozgást tekintve – is fennállt. Pl. Németország, a keletről nyugat felé irányuló belső vándorlása és a kivándorlás következtében egymillió szezonmunkást is tudott foglalkoztatni nyaranta,⁶ akik főleg Oroszország, Lengyelország és Magyarország mezőgazdasági területeiről áramlottak Németország keleti nagybirtokaira. Ugyanakkor Anglia mellett Németország adta a legtöbb kivándorlót. A *közép-kelet- és dél-európai* kivándorlás elsődleges centrumát 3 ország képviseli: Olaszország, az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország. Közös jellemvonása e területek kivándorlásának, hogy tetőpontját az 1905–7-es években érte el. A Monarchia esetében a kivándorlás korai fázisában a 60-as, 70-es években főleg a cseh-morva területekről vándoroltak ki. A 80-as években az áradat már a lengyeleket, ruténokat, szlovákokat és magyarokat is magával sodorta; majd egy évtizeddel később bukovinai románok és horvátok, szerbek, szlovének is dalmátok is csatlakoztak Krajna, Karintia és Stájerország déli tartományából.⁷ A migráció megindulása mutatja, hogy a kapitalizmus gazdasági növekedése már a Monarchia elmaradott területein is kezdte éreztetni hatását. *Magyarországon* az ipari forradalom a 19. sz. utolsó harmadától bontakozott ki, s az 1880-as évektől itt is jellemző társadalmi mozgássá válik a kivándorlás. A kivándorlás külső hatásra is történő befogadására a legkedvezőbb belső talaj a Felvidéken alakult ki. Az amerikai kivándorlás „bölcsőjének” nevezett Sáros megyéből 1870–80-ig 6403, többnyire férfi vándorolt ki, elsősorban Amerikába.⁸ A kivándorlási mozgalom nem egyforma mértékben érintette az egyes országrészeket. Kivándorlási góccok alakultak ki, melyek körül fokozatosan terjedt a mozgalom, míg végül az egész ország területére kiterjedővé vált. De az egyes területek, tájegységek közötti intenzitáskülönbség nem szűnt meg, csak átalakult. A *Felvidékről* Sáros, Szepes, Zemplén központtal terjedt tovább, elsősorban nyugat, majd keleti irányba. A *Dunántúlon* Győről húzódtott lefelé, a *Délvidéken* Bács-Bodrog, Temes, Torontál és Krassó-Szörény megyéket érintette. *Jordély* és a *Drávántúl* viszonylag önálló kivándorlási gócnak tekinthetők még. Így ezek a területek kör alakban veszik körül az ország középső és egyben utolsó kivándorló területét, a *Nagyalföldet*. Tehát a kivándorlás az ország peremvidékei felől húzódtott befelé. Ez a földrajzi elhelyezkedés és a kivándorlás terjedésének európai „útvonala” erősen felhívja a figyelmet a kivándorlás külső indítékaira, a kivándorlás terjedését elősegítő földrajzi érintkezésre, nyelvi, etnikai kapcsolatokra. Az egyes kivándorlási góccok kivándorlásának elsődleges iránya is ugyanezt az összefüggést erősíti. Pl. a Németországba irányuló kivándorlás is tipikusan helyhez kötött és nemzetiségileg korlátozott jellegű. Elsősorban a dél-magyarországi, a dunántúli és észak-magyarországi határszél német anyanyelvű lakossága irányul arra felé, mely majdnem 50%-ban iparosokat érint, ahogy a kortárs írja, „a bácskai és torontáli jómódú sváb lakosságot”.⁹ Dél-Magyarországról vándoroltak Szerbia felé is, mely szintén a nyelvrokonsággal és szomszédsággal magyarázható. A kortárs a dél-magyarországi kivándorlás ezen irányát így okolja: „a felvidéki rokonajkú nép mozgalmának utórezgése”.¹⁰ Persze Magyarországról jóformán a világ minden részébe vándoroltak ki. Globálisan nehéz lehetne meghatározni, melyek voltak azok a gazdasági mozgatórugók, melyek a peremvidékeken kivándorlásra ösztönöztek, de az Alföldön nem találhatók. A tájegység földrajzi elhelyezkedése eleve feltételezi, hogy a korban a megélhetés elsődleges forrása a mezőgazdaságilag művelhető föld és hogy a tájjeleg itt fogható meg leginkább. A történelmileg kialakult „sajátos alföldi” birtokstruktúra azonban a tőkés fejlődés folyamán az azonos tendenciák érvényesülésének hatására módosult, veszített sajátos jellegéből. A kivándorlás által később és kisebb mértékben érintett alföldi megyék távol estek Béctől és a fővárostól is, melyek jelentős szerepet játszottak, mint felszívó ipari centru-

⁵ Maldwin Allen Jones: American Immigration. Chicago–London, 1960. 193.

⁶ Ferenczy Imre: A munkanélküliség és a nemzetközi munkásvándorlások Bp. 1913. 30.

⁷ M. A. Jones, 198.

⁸ Tóth Sándor: Sáros megye monográfiája Bp. 1910. III. k. 133. Id.: Für Lajos: A majorsági zsellérekérendése 1848–86. Agrártörténeti tanulmányok szerk. Szabó István, Bp. 1960.

⁹ Thirring Gusztáv: A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság Bp. 1904. 63.

¹⁰ Laky Dezső: 15 év kivándorlásunk történetéből Bp. 1918. 12.

mok, kettős hatással: munkalehetőséget jelentettek és mozgásra ösztönöztek. A földrajzi elhelyezkedés, természeti feltételek mellett a piac közelsége vagy hiánya és a közlekedési lehetőségek is szerepet játszottak a nagyon is lényeges táji sajátosságok formálódásában. Az eltérő történelmi előzmények, sajátosságok hagyománnyá váltak, és egyes tájegységek már különböző módon reagáltak az azonos kihívásokra, a fejlődés vonalával és az új befogadásával szemben más ellenállást tanúsítottak. A történelmileg kialakult tudati képet nagyon is valóságos, gazdasági-társadalmi eltérések támasztották alá. A tájegységi különállás és zártság tudata aztán a tényleges helyzettől függetlenül és attól lemaradva társadalomlélektani szempontból jelentős visszahúzó erő lehet és akadályozza a tényleges helyzet felmérését. De összetartó és hagyományteremtő szerepe mellett sajátos magatartásformák kialakulásához is vezet. Természetesen igen átfogó elemzés lenne szükséges ahhoz, hogy az Alföld tájegységi különállásáról konkrétabb megállapításokat lehessen tenni. Az Alföld a mai történeti irodalomban is a „sajátosan magyar jellegű képviselő”¹¹ jelzővel szerepel. Az etnikai egység kétségtelen, s már szó volt róla, milyen jelentős ez a tény a kivándorlás terjedése szempontjából is. A kortárs állandó jelzője „a dús termésű, áldott talajú Alföld”,¹² s bár az egész korszakon át gyakran példaként emlegették az Alföld és különösen a Bácska és Bánát bűzáját, a hozamok mégis a Dunántúlon voltak a legmagasabbak, utána a Duna–Tisza köze és a Bánság következett. De szinte valamennyi terményből a Tiszántúl és az Északkeleti Felvidék mutatták fel Erdély mellett a leggyengébb eredményeket.¹³ S ez már a tájegységen belüli eltérésekre is felhívja a figyelmet. Az Alföldet közigazgatási egységekre feldaraboló 13 megye önmagában is egy-egy színfolt. Az Alföld centrumát képező, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Csongrád, Csanád, Békés megyéket a már átmenetet képező Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Borsod, Heves, Arad és Bihar megyék veszik körül. A Bácska és a Bánát fejlődése külön utakon haladt, sajátos fejlődésű egységek, földrajzi elnevezésük is jelzi. A Hajdúság, a hajdú városok története is sajátos szint képvisel a magyar történelemben. A hajdúszabadság évszázadokra meghatározta történetüket, a feudalizmus korában egyéni utakon jártak, hiszen a hajdú városokat a jobbágyságtól eltérően nem a földesúri tulajdonban levő föld közös birtoklása jellemezte, hanem a föld közös tulajdona. Az egységes hajdúszabadság alapjául a szabad hajdúföld szolgált, melyhez a közösség minden egyes tagja jogot formálhatott. A földszerzés útját más vidékeken lezáró nagybirtok hiányzott, így a birtok extenzív kiterjesztésének ez nem volt akadálya. A 18. századtól jelentős birtokforgalom feltételezhetően másfajta birtokstruktúrát kellett hogy létrehozzon, mint a feudális kötöttségekkel terhelt területeken. A hajdú hagyományok is sokáig éltek a hajdúság eleven történelmi tudatában, összekapcsolták a hajdú városokat. De vajon történelem és társadalomformáló erő volt-e a 19–20. sz. fordulóján a hajdúság Hajdú megyében vagy csak nosztalgikus szép emlék? Annál is inkább, mivel Hajdú megye kései, 1876-os létrejöttükor a hajdú városok szomszédos Szabolcs és Bihar megyei mezővárosokkal és parasztfalvakkal egészültek ki. Így sokáig más közigazgatási egységhez tartozó, különböző történelmi előzményekkel rendelkező, korábban igen eltérő jogállású – szab. kir. város, hajdú város, mezőváros, jobbágyság – településeket fogott össze Hajdú megye. Így Hajdú megye önmagában is képviseli magának az Alföldnek a sokszínűségét. A most már a megyéhez tartozó korábbi jobbágytelepülésekre a többi alföldi megye jobbágysorsa és jellegzetességei a jellemzők. Az urbérendezés majd a jobbágyszabadság után az alföldi megyék parasztgazdái jóval nagyobb földekkel rendelkeztek, mint a Felvidéken vagy Dunántúlon élők. Azonban 1895-ben az elaprózódás a dunántúli és az alföldi megyékben volt a legelőrehaladottabb. De a telekmegoszlás nem tükrözi a parasztbirtok valószínű megoszlását, még kevésbé a parasztság vagyoni differenciáltságát. A birtokstruktúra nem adhat kielégítő magyarázatot az itteni kivándorlás későbbi megindulására, csak mint egyetlen tényező jöhet számításba. Talán az alföldi fejlődés vázolt sajátosságai is elősegítették az általános kortársi vélemény kialakulását: „A magyar elem földhöz való ragaszkodása a legnagyobb az ország összes különböző anyanyelvű lakói között.”¹⁴ Így az „ország szíve”, „ahol még nem tudott tanyát verni a

¹¹ *Orosz István*: A differenciálódás és kisajátítás. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Bp. 1965. II. kötet. 18.

¹² *Thirring Gusztáv*, 123.

¹³ *Vörös Antal*: Magyarország gazdasági fejlődése. Magyarország története, 7. köt. 321.

¹⁴ *Laky Dezső*, 76.

kivándorlás” sokáig vigasztalt, pozitív példaként, a nacionalista érzések erősítésére szolgált. „A színmagyar vidékek lakosságának az ősi rögöz való ragaszkodása”¹⁵ azonban nem mutatkozott tartósnak. Thirring Gusztáv a magyarországi kivándorlási mozgalmakat vizsgálva az 1881–90-es évekről már azt írja, hogy északról kiindulva dél felé Gömörön keresztül „a mozgalom hullámai már erősen átcsapnak Hevesbe és Hajdúba is”. A felvidéki kivándorlási területtel összefüggésbe jutva az alföldi kivándorlás központja borsodi átmenettel Szabolcs, Szatmár, Ugocsa megyék területén alakult ki, s Szilágy és Bihar megyékben keresztül lenyúlik egészen Arad megyéig. A századforduló táján a kivándorlás olyan méretűvé vált az Alföldről, hogy nagysága egyes felvidéki megyékét is megközelítette. 1914 előtt már egy alföldi megye veszi át a vezető szerepet, Szatmár. Az alföldi centrumban elhelyezkedő Hajdú, Csongrád és Jász-Nagykun-Szolnok megyék kivándorlása viszont az Alföld peremén elhelyezkedő megyékhez képest erős lemaradást mutat.¹⁶ A kortársak keresték a kivándorlás okát, de figyelmük és vizsgálódásuk érthető okokból elsősorban a nagy kivándorló területek felé, így elsősorban a Felvidék felé fordult. Miután a kivándorlás az Alföldet is elérte, kezdtek erre a területre is odafigyelni. Igen alkalmasnak mutatkozott a helyzet dramatizálására és megoldások sürgetésére az Alföld „termékeny rónáit” emlegetni, mely a „legújabb időig” „nemcsak hogy saját népességét el tudta tartani, de az aratás idején még a felföldről lehúzódnó munkás-sereget is kenyérhez juttatta”. Bizonyos helyi okok felismerése mellett a hangsúlyt „a külföldi hajózási vállalatok ügynökeinek lelkiismeretlen csábítására” helyezték, ill. elsődleges okként „mások példáját” és a „gazdagodási vágyat” állították. Kezdetben elvéve akadtak olyan munkák, mint Éber Ernőé, aki a gazdasági motivációt is hangsúlyozta. „Az alföldi munkások bajai nagy általánosságban ugyanazok, mint a felvidéki vagy székely munkásé” „ugyanazon gazdasági okok mellett (ami az Alföldön van) a felvidéki mezőgazdasági munkások tízezrei vándoroltak ki”.¹⁷ A különbség okait keresik, de többnyire visszatérnek a hagyományos Alföld-képhez. Egy 1907-ben megjelenő tanulmány az alföldi napszámos helyzetét már „tűrhetetlen”-nek nevezi.¹⁸ A balmazújvárosi nép inségének okait kutatva Fényes Samu így ír: „Munkás, erős, szorgalmas és takarékos” „és ez a nép koplal. Pedig földje kővér s jól termő, 7–8 magot fizet . . . Évről-évre akár jó az aratás, akár nem jó, meg kell ismételni a vármegyének az inségakciót, hogy a balmazújvárosaik éhen ne haljanak.”¹⁹ Akkor mégis mi volt az, ami a Hajdú megyéhez tartozó balmazújvárosiakat oly sokáig visszatartotta a kivándorlástól? Az alföldi napszámos miért tűrte tovább tűrhetetlennek minősített helyzetét, mint a felföldi? Milyen jellegű fejlődésbeli eltérések vezethettek a két terület kivándorlásában mutatkozó különbségekhez? Ha a Hajdú megyei és debreceni kivándorlást a lélekszámhoz viszonyítva összehasonlítjuk egy felvidéki megyével (Sáros) és a környező megyék, valamint nagyobb alföldi városok arányaival, a különbség szembetűnő.

1000 lélekre jutó kivándorló 1899–1913²⁰

Hajdú m.	Sáros m.	Szabolcs m.	Heves m.	Jász-Nagykun-Szolnok m.	Debrecen	Szeged	Kecskemét
0,7	19,1	8,1	3,2	0,3	1,0	0,5	0,1

A Hajdú megyéből és Debrecenből kivándorolt lakosság létszámát rendkívül nehéz megállapítani. A rendelkezésre álló adatok hiányosak, a különböző statisztikák ellentmondanak egymásnak. A Hajdú megyei és a debreceni adatok összesítve 1904 és – 12 között: a Kereskedelmi és Iparkamarai Jelen-

¹⁵ Uo., 15.

¹⁶ Thirring Gusztáv, 36, 38, 70, 112, 124, 151. Laky D., 42. MSK, 2–5.

¹⁷ Éber Ernő: Munkabér és Kivándorlás. Bp. 1902. 45–46.

¹⁸ Szeberényi Lajos Zs.: A parasztok helyzete Magyarországon Bp. 1907. 40.

¹⁹ Fényes Samu: A balmazújvárosi nép inségének okai, Huszadik Század, 1911. 537.

²⁰ MSK, 67. köt. 6.

tések alapján 1901 fő, míg a Magyar Statisztikai Közlemények szerint 2436 fő.²¹ A különbség a két statisztika között 535 fő. A bizonytalanságot tovább erősíti, ha figyelembe vesszük, hogy „egy útlevelel nem ritkán az egész család kivándorol”,²² pl. 1905-ben 149 útlevelet adtak ki kivándorlás céljából Hajdú megyei illetőségűeknek, az utazásra jogosítottak száma pedig 177 fő volt. „Debrecenből az elmúlt 1906-ik évben 226-an váltottak útlevelet”²³ írja a DPL, ugyanakkor az MSK 177 kivándorlót tart számon 1906-ból. 1907-ben írta a hajdúhadházi református lelkész a helyi kivándorlási adatok ismertetése után: „Pedig a lavina csak most indult meg. Csak most kezd kedvet kapni az alföldi magyar a kivándorlásra.”²⁴ A hivatalos magyar statisztika azonban 1899–1913 között Hajdú megyéből és Debrecenből összesen csak 2970 kivándorló személyt jelöl. S a statisztika megbízhatatlansága mellett is érzékelteti a jelen dolgozat számára lényegesebb arányt, hogy a Hajdú megyei kivándorlás mennyire elmarad a nagy kivándorló megyéktől. (Pl. Sáros megye – 50 390 fő, Szabolcs m. – 37 310 fő). A belső vándorlásra utaló adatok sem engednek mátra következtetni a Hajdú megyei kivándorlást illetően. A megye vándorlási különbözete (a természetes és a tényleges szaporodás különbsége) negatív előjelű. 1880–1910 között 18 550 fő a megye népvesztése,²⁵ melynek majdnem fele 1900 és 1910 között távozott. De sajnos nem lehet megállapítani, hogy ennek valóban hány %-a van összefüggésben az urbanizációval, a Debrecenbe költözéssel. Az urbanizáció a kivándorlással párhuzamosan folyó folyamat. Időbeli egymásutániság a két folyamat között feltehetően csak intenzitásuk változása miatt állapítható meg. A nagyvárosokba irányuló fokozott népességáramlás megelőzi a kivándorlást s a városok befogadóképességének csökkenése elősegíti a kivándorlás arányainak a növekedését. Valószínű, hogy a Hajdú megyei lakosság nagyobb százaléka talált új otthonot az ország határain belül, mint kívül. Debrecenben a természetes és a tényleges szaporodás különbsége + 24 081 1880 és 1910 között. A népcsere mérlege szintén passzív Hajdú megyében 1900 és 1910 között. 1900-ban 16 106-tal, 1910-ben már 24 499-cel több Hajdú megyében született lakos telepedett le más törvényhatóság területén, mint ahány más törvényhatóság területén született egyén Hajdú megyébe költözött. 1910-ben 11 035-tel többen laktak Hajdú megyén kívül 1900-hoz képest, annak ellenére, hogy itt születtek. Ez 744-gyel több, mint Debrecen vándorlási különbözete 1900 és 1910 között. Tehát a népmozás, több mint valószínű, nemcsak Debrecen felé irányult, egyáltalán nemcsak a városok felé. Ezek az adatok a megye eltartóképességének csökkenésére utalnak, a lakosságot Hajdú megyében is a gazdasági szükségszerűség mozdította ki. Az elvándorlók nem tudták lakóhelyükön megkeresni kenyerüket. Hajdú megye népvesztése végeredményben mégsem túl nagy 1880–1910 között, 11,52%-os. Ez az arány alig közelíti meg Sáros megye veszteségét, 1880–1900 között, mely 25,80%. Vajon az a lehetőség volt nagyobb, amiben meg tudott kapaszkodni a lakosság, vagy az az erő volt gyengébb, ami kimozdította? Valóban nagyobb volt Hajdú megye *eltartó képessége*, vagy a „tűrési határ” alakult másként?

*

Bár egy mezőgazdasági terület eltartó képessége nem mindig van arányban a földterület nagyságával, a *birtokstruktúra* a lakosság vagyoni differenciáltságának mégis egyik alapvető tényezője. A századforduló birtokviszonyainak feltárása nehézségekbe ütközik. A dualizmus korában nem végeztek olyan statisztikai adatgyűjtést, melynek alapján a birtokviszonyokról pontos képet nyerhetnénk. Az 1895. évi nagy mezőgazdasági összeírás során csak a gazdaságokat vették figyelembe. A birtok és a gazdaság nem azonos fogalmak, a birtokok száma nem azonos a gazdaságok számával. A gazdaságok szerinti feldolgozásnál figyelmen kívül hagyták a tisztán erdő- és legelőbirtokokat. Az összeírás minden önálló gazdaságot számba vett, figyelmen kívül hagyva, hogy tulajdonosi vagy

²¹ MSK, és *Kereskedelmi és Iparkamara Jelentések*. 1904., 1905., 1907., 1908., 1909., 1910., 1911., 1912.

²² Debreceni Protestáns Lap (DPL) 1907. szept. 14. 588. Különfélék címszó alatt.

²³ DPL, 1907. jan. 5.

²⁴ Debreceni Lelkész Tár 1907. 558–571. *Szabó Lajos*: Kísérlet a cura pastoralisnak egy új terén (Lebeszélés a kivándorlásról)

²⁵ MSK, 67. kötet, 96–97.

bérlői őstermelők voltak-e vagy sem. Ez a módszer a szélső kategóriáknál nagy eltéréseket okozhatott. Nagy eltérések vannak az 1895-ös mezőgazdasági statisztika 2. kiadásának adatai között, vagyis az I. és a III. rész között. Az I. feldolgozás még nem egyesítette a különböző községek határában fekvő, de egy egységes gazdaságot alkotó birtokokat és birtokrészeket. Ezen kívül a III. rész az adatok kombinatív feldolgozását adja, a gazdaságok száma a jogcím, birtoknagyság, művelődési ágak szerint megoszolva.²⁶

Az 1895. évi összeírás 2. kiadásának adatai Hajdú megye üzemstruktúrájának erős polarizáltságát, a törpegazdaságok nagy számát mutatja. De a gazdaságok számánál sokkal jellemzőbb a gazdaságok különböző kategóriáinak a területben való részesedési aránya. A legalsó és legfelső kategóriákat nézve a Hajdú megyei helyzetkép kedvezőbb, mint a környező Szabolcs és Heves megyéké, de kedvezőtlenebb, mint Sáros megyéé, és azonos Jász-Nagykun-Szolnok megyével. A gazdag-paraszti kategória felső határát jelentő 50–100 holdas gazdaságok az összes gazdaságnak 1–2%-át jelentette Sáros, Heves, Szabolcs, Borsod, Ugocsa, Szatmár, Szepes, Zemplén, 2–3%-át többek közt Békés és Hajdú megyékben. Tehát Hajdú, valamint azon felvidéki és alföldi megyék között, melyek egymással érintkeztek, nem túl nagy a különbség. A törpebirtokok nagy számát ellensúlyozza, hogy a gazdaságok egyes kategóriái közül a szántóterületből a törpebirtok nagy %-ban részesedik 1895-ben:

Hajdú megye	– 75,61%-a a szántó a törpegazdaságoknak
Szabolcs megye	– 67,44%-a a szántó a törpegazdaságoknak
Sáros megye	– 79,90%-a a szántó a törpegazdaságoknak

A Sáros megyei kép ismét kedvezőbb. Hajdú megyében a 100 k. holdnál kisebb gazdaságok területe 187 492 kat. h. (az összes terület 53,37%-a) s ez a terület 19 465 gazdaságra oszlott (az összes gazdaságok 98,39%-a), így egy gazdaságra 9,63 kat. h. föld jutott. Szabolcs megyében viszont egy gazdaságra már csak 7,31 kat. h. föld jutott. A 20 kat. h.-on aluli gazdaságok száma Hajdú megyében 16 648, vagyis az összes gazdaságok 84,15%-a (Szabolcsban ugyanez 87,2%), az összes területből 79,329 kat. h.-jával 22,57%-ban részesült (Szabolcs – 13,1%), így a 16 648 gazdaság átlagban 4,76 kat. h. földön gazdálkodott. (Szabolcsban ugyanez 3,94 kat. h. átlagban.) A 100 kat. h.-nál nagyobb gazdaságok területe 163 862 kat. h., vagyis az összes terület 46,63%-a (Szabolcs – 72,8%).²⁷ Tehát a birtokmegoszlás kedvezőbb Hajdú megyében, mint Szabolcsban, az adott időpontban. A népszámlálási statisztikákban sajnos csak 1900-tól található a népesség birtokviszonyaira vonatkozó adat. A folyamat érzékeltetéséhez tehát össze kell vetni a gazdaságok és birtokokosok statisztikáját, mely csak akkor reális, ha az összes birtokosokat, s nemcsak az őstermelő főfoglalkozásúakat vesszük figyelembe, hiszen a birtokok megoszlása független a birtokosok foglalkozásától, s 1895-ben a nem őstermelők gazdaságai is szerepelnek a statisztikában. Hibaforrást jelent tehát, hogy az 1895-ös arányok a 100 kat. h.-on aluli birtokok számára vonatkoznak, az 1910-es pedig az összes birtokosra. A statisztikákból kitűnik, hogy a középső kategóriák bomlása nem volt nagy arányú, a gazdag paraszti rétegek irányába sincs jelentős változás, a törpebirtokokosok száma kevesebb, és ez a tőkés fejlődés alacsonyabb szintjének kifejeződése. A törpebirtok arányának csökkenésében figyelembe kell venni, hogy közöttük sok a nem őstermelő foglalkozású is. Ebből a statisztikából nem elemezhető ki az sem, hogy milyen szerepe volt a telepítési és parcellázási akcióknak, amelyek a törpebirtokokokat kisbirtokos szintre emelheték, és mennyi a törpebirtok kisajátítását eredményező fejlődésnek. Az a tény, hogy 1895–1910 között az 50–100 holdas birtokkategória aránya csökken, jelzi, hogy a parasztság egészének elnyomorodása nagyobb arányú volt, mint a szűk tőkés basaparaszti réteg növekedése. Az 50–100 holdas birtokos és bérlő kereső népesség emelkedett ugyan Hajdú megyében (Debrecen nélkül) 1900–1910 között 514 főről 775 főre, de az eltartottak számának növekedése jóval gyorsabb volt, 659-ről 1087-re. A mezőgazdasági cselédek és napszámosok aránya az összlakosságban (keresők és eltartottak együtt) az eddig összehasonlított megyékben csökken, abszolút számuk viszont nő.

²⁶ MSK, Új foly. XV. kötet, Bp. 1897. III. r. MSK, Új foly. XXIV. kötet, Bp. 1900.

²⁷ Szabolcs megyei adatok: *Szászi Ferenc*: Az Amerikába irányuló kivándorlás Szabolcs megyéből az I. vh.-ig Nyíregyháza 1972. 8. Hajdú megyei adatok: MSK, Új foly. XXIV. kötet, III. r. Bp. 1900. alapján.

Csak munkaerejével rendelkezett Hajdú megyében és Debrecenben²⁸

	1900	1910
Mezőgazdasági munkás (kereső és eltartott) (fő)	46 756	56 397
Gazdasági cseléd (kereső és eltartott) (fő)	19 695	20 850
Házi cseléd (kereső és eltartott) (fő)	6 077	6 712
Napszámos (kereső és eltartott) (fő)	8 757	6 240
	81 285	90 199

A teljesen nincstelenek aránya az összlakosságban

1900-ban: 36,8%

1910-ben: 35,91%

Szabolcs megyében a teljesen nincstelenek az összlakosságnak 1900-ban 53,62%-a, Nyíregyházával együtt 54,59%-a. Tehát Szabolcs megyében a lakosság jóval nagyobb százaléka rendelkezett csak a munkaerejével, mely a mezőgazdaságban van lekötve. A kivándorlás Szabolcs megyei mértéke bizonyítja is, hogy a lakosság ekkora hányadát a gazdálkodás adott színvonalán már nem képes eltartani a föld. A munkaerő lekötése szempontjából jelentős volt Hajdú megyében a *korlátolt forgalmú birtokok* szerepe. Területe 1895-ben az összes területnek 28,6%-a, Debrecenben 53,49%-a, együtt 35,66%-a. Ez rosszabb arány, mint Szabolcsban a 20,25%, Sáros megyében a 21,09%, Hevesben a 32,24% és Jász-Nagykun-Szolnok megyében a 12,34%; a magyarországi átlag 33,54%. De megváltoztatja az összképet, ha a korlátolt forgalmú birtokok házi és haszonbéres kezelésben levő területének arányát nézzük.

Az összes korlátolt forgalmú birtok területének házi kezelésben levő %-a 1895-ben

Hajdú m. és Debrecen	Szabolcs m.	Sáros m.	Heves m.	Jász-Nagykun- Solnok m.
41,23%	62,71%	95,06%	81,05%	57,19%

Tehát a Hajdú megyei korlátolt forgalmú birtokok nagyobb százaléka haszonbéres kezelésben volt. Azonban a megyében valamennyi hitbizományi birtok haszonbéres kezelésű 1895-ben. A korlátolt forgalmú birtokok káros hatását viszont nem csökkentette Hajdú megyében az összes szántó-, kert-, rét-, és szőlőterületből elfoglalt aránya. E tekintetben az említett megyékben és az országos arány is Heves kivételével jobb (vagyis kevesebb százalékot foglal el). Hajdúban a korlátolt forgalmú birtokok összterületének csak 28,61%-a volt szántó, kert, rét és szőlő, és az összes korlátolt forgalmú kert, szántó, rét, szőlő 86,48%-a bérbe volt adva.²⁹ Tehát ez igen kedvező arány, de azt is mutatja, hogy az 1895 után jelentkező bérleti igények kielégítésének nem volt nagy tere. És végeredményben a földterület jelentős része kikerült a szabad birtokforgalomból, akadályt képezett a paraszti terjeszkedés útjában. Ha a Hajdú megyei fejlődés egybeesik az országgal, és a kötött birtokok területe nem csökken arányosan a birtokos népesség természetes szaporodásával,³⁰ akkor ez vagy a birtokok nagyméretű elaprózódását, vagy a volt birtokosok egy részének kisajátítását eredményezte.

²⁸ MSK, Új foly. 15. köt. 1900. Népsz. 7. r. 95–161.²⁹ MSK, Új sor. 48. köt. 1910. Népsz. 30–33.³⁰ MSK, Új sor. 56. köt. 1910. Népsz. 4. r. 130–209.

1895–1910 között a földtulajdonosok száma nőtt, ami a birtokaprózódást tükrözi.³¹ A megyei átlagot kifejező számok elmoshatják az egyes megyei települések közötti különbségeket. Ez annál is inkább érvényes lehet Hajdú megyére, létrejöttének már említett körülményei miatt. A megyében külön típust képviselő *hajdúvárosokban* igazi nagybirtok nem jött létre, mivel a telek után járó forduló földek nagyságát eleve maximálták. A helyzet nemigen változott a tagosítás után sem, nem volt nagy lehetőség a 200 holdnál nagyobb birtoktestek szerzésére. *Hajdúnánáson* pl. nem volt 100 h-on felüli nagybirtok, ami munkaerőekötés szempontjából jelentős tényező. 1877 után már nem került sor a közföldek felosztására, lelassult a birtokszerzések folyamata, és mivel az ipar felszívó hatása nem érvényesült, erőteljesen jelentkezett a birtokaprózódás, amit még a leggazdagabbak is kevésbé tudtak ellensúlyozni.³² Nem csoda, ha Hajdúnánásról is elindult a munkakeresők tömege, földrajzi helyzetének megfelelően elsősorban északi irányba, Hegyalja felé fordul. Hajdúnánáson 1901–10 között több az elköltöző, mint a beköltöző.³³ *Hajdúböszörményben* a differenciálódás mértéke 1895–1911 között szintén jóval nagyobb ütemű, mint a megyei átlag. A 15–30 kat. h.-as középparasztág lassú felmorzsolódása, s a 15 kat. h.-on aluli kategória erős növekedése a jellemző, melynek aránya 1911-ben már megdöbbentően nagy, 75,7%.³⁴ A szab. kir. városban, *Debrecenben* a földbirtokkal rendelkezők száma 1880–1910-ig több mint duplájára nőtt. 1910-ben a földtulajdonosok 67%-a az összes területnek csak 2%-át birtokolta, átlagban 1 holdnál kevesebbet. Helyhiány miatt nem adható teljes kép a hajdúsági birtokstruktúráról, de talán ennyiből is kitűnik, hogy egyetlen tényezőt figyelembe véve nem adható magyarázat az alacsony kivándorló létszámról. A feudális korszak szabad paraszti életformája, a feudális eredetű nagybirtok hiánya, a népességhez képest tágas határ előnye sem tudták meggátolni e településekben a lakosság jelentős részének földtelenné válását. Az ugyancsak Hajdú megyéhez tartozó *Balmazújvárosnak*, mely újabb típust képvisel, még földesura is volt. A határ 45 111 kat. h. területéből a Semsey birtok 38 409 kat. h.-t foglalt el. „A határ 85,3%-a az uradalomé, 6,3%-a a lakosság szántója... A lakosság művelése alatt tulajdon és bérelt, művelés alatt álló terület összesen 6574 kat. h., valamivel több, mint egy fél hold lakosonként.” Nem csoda, ha a máshol való munkavállalás, az elvándorlás igen elterjedt a balmazújvárosiak körében. A cselédlányok elsősorban innen kerültek Debrecenbe, és aki már egyszer kimozdult, könnyebben lép a további vándorlás útjára. „A szőlőnyitás évadjától, április elejétől kezdve egész novemberig idegenbe járnak a balmazújvárosi munkások, soka kepére Romániába is elmegy. De kibocsát ez a nép egész telepes rajokat is Dél-Magyarország határáig... De Amerikába való kivándorlás nincs...”³⁵ S ez az, ami még mindig megdöbbentő. Persze ilyen nagy távolságokat felölelő mozgás mellett a kivándorlás ténye nem is nagyon ellenőrizhető. Hajdú megye területi ügyésze szerint „még nem is Balmazújvárosban vannak a legrosszabb viszonyok. Ladányban és egyebütt még rosszabbak”.³⁶

*

A megyei munkaerőhelyzetet és fejlődési tendenciákat tovább vizsgálva a mezőgazdaság területén, fontos megjegyezni, hogy a mezőgazdaság extenzív fejlődési szakasza az 1870–80-as évekre lezárult. A következő évtizedekben csak további intenziválódással lehetett előrelépni, ami lelassította a fejlődés menetét. Az intenziválódás megköveteli, hogy a termelés növekedését elsősorban a *termelési technika és technológia* fejlesztésével érjük el. A munkaeszközök fejlődésében megfigyelhetők az országos tendenciák Hajdú megyében is, de főként az ország nyugati megyéihez képest számottevő a lemaradás. A század végéig az agrártermelés eszközkészletének fejlődésében komoly haladást nem tapasztalhatunk. A cséplőgépek kezdtek elmosni az Alföld és a peremvidékek közti termelési eljárások különbségét, de országos viszonylatban még 1895-ben is a gépesítés rendkívüli elmaradott-

³¹ MSK, Új sor. 56. köt. 1910. Népsz. 4. r. Bp. 1915. 890–893. MSK, Új foly. XXIV. köt. Bp. 1900. III. r. 57.

³² *Hajdúnánás története*. Szerk.: Rácz István H.ánás: 1973. 180–182.; 185.

³³ Uo. 188, 82.

³⁴ *Hajdúböszörmény monográfiája*. Debrecen, 1973. 386, 394.

³⁵ *Fényes Samu*, 544., 549.

³⁶ Uo., 537.

ságát mutatja Hajdú megye. Átlag 13,25%-kal nagyobb földterület esik egy-egy mezőgazdasági gépre, mint az országos átlag. *Talajművelésben* a peremvidékek és az Alföld közötti különbségek az I. világháború előtt az előrehaladás ellenére is alig csökkentek, így a Hajdú megyében is jellemzőnek tekinthető módszerek még a nyugat-európaiktól elmaradt Magyarországon is a fejletlenebbek közé tartoztak. Az olcsó munkaerő, a majoros tanyákon bérletet mindig vállaló agrárproletár tartaléksereg nem is ösztönözte a birtokok modernizálására. A mezőgazdasági technika lassú fejlődése pedig a nyári munkásszükségletet továbbra is magasan tartotta. A viszonylag kiegyensúlyozott birtokmegoszlásból származó előny azért is nem kamatozott kellő mértékben, mert a birtokosok jelentős részének a gazdálkodás már nem is volt életcélja, a birtok csak a biztos alapot adta megszerzett magasabb állásokhoz.

A lakosság számának növekedése ösztönözte a terméketlen területek művelés alá vonására, mert több lakost kell, hogy eltartson ugyanaz a terület. A 6 hajdúvárosban már 1871-ben lényegesen kevesebb volt a vetetlen szántóföld, mint a környező megyékben, s ez a nagy különbség a további csökkenés mellett is megmaradt.

Az ugar aránya a szántóföldnek (1911)

Hajdú m.	Szabolcs m.	Sáros m.	Debrecen
2,5%	12,1%	12,3%	1,2% ^{36/a}

Érdekes módon a két nagy kívándorló terület nem használta ki ezen a téren adott lehetőségeit.

A *vetés-szerkezet* szempontjából Hajdú megye nem követte a nyugat-dunántúli, sőt egyes alföldi megyék fejlődési irányát sem a specializálódás felé. A *terméshozamok* Hajdú megyében a dualizmus alatt nem nőttek gyorsabban az országos átlagnál, sőt egyes növények esetében a kezdeti különbségek is eltűntek. Szabolcs, Sáros és Szatmár megyék több terményben és jelentős mértékben szárnyalják túl az országos átlagot, az idézett 3 alföldi megye viszont lemaradt.³⁷ A rossz termés következtében 1909-ben „a magyar kánaánt, a bőven termő Alföldet, ... nagy nyomorúság lepte meg”, „az országos becslést tekintve a búzatermés ... Hajdú megyében az utolsó helyen áll ...”³⁸ Hajdú megye közigazgatási bizottságának augusztus havi gyűlésén jelentette az alispán „a megye területén ez évben mintegy 5–600 ember maradt aratási munka nélkül, akik rendesen aratással szoktak foglalkozni”.³⁹ Ez a szám még a „Hajdúböszörményi Hírlap” szerkesztője szerint is túl szerény, mert csak Böszörményben is volt annyi munkás munka nélkül. Ezt bizonyítja a hajdúböszörményi munkások kérvénye, ami szerint „nálunk több mint 1000 munkás nem kapott harmados tengeri földet és több mint 1200 munkás aratni valót ... a kapa és arató gépek hagynak munka nélkül egy nagy tömeg embert ... munka nincs, kenyér nincs ... szállíttassanak ki Amerikába ...” A munkások panasza az intenzíválódás megindulásának a lecsapódása részben, másrészt, ahogy a lap írja, a „teljesíthetetlen munkabér követelések miatt” maradtak munka nélkül. A munkabérek növekedése nem követte az árak emelkedését, ahogy a lap utal rá. Az alispáni jelentések adatai szerint 1909-ben és 1910-ben megugrott az útlevélet kérők száma. Böszörményből Hajdúdorog után, a legtöbben vándoroltak ki. De a város vezetősége igyekezett megkötni a munkaerőt. 1909 végén a lap arról ad hírt, hogy a város földjeit haszonbérbe adták.

Az *állattenyésztésnek* Hajdú megyében nagy hagyományai vannak. A határhasználat és mezőgazdasági üzemszervezet 1950-ig jellegzetes földközösségi maradványai a hajdúvárosok zsellérrétegének életmentő lehetőségeket adott.⁴⁰ A baromfitenyésztés igen elterjedt volt az 1–5 h.-ok között

^{36/a} MSK, Új sor. 66. köt. Bp. 1924. Mezőgazdasági termelés, 1901–1915. 10. MSÉ, 1900. 69. Orosz István, 109. Hajdúnánás története, 141. Hajdúböszörmény monogr., 349. Vármegyei szociográfiák, XII. Debrecen sz. kir. város és Hajdú vármegye. Szerk.: Csobán Endre 1940. 139.

³⁷ MSÉ, 1910. 97–98.

³⁸ Hajdúböszörményi Hírlap, 1909. aug. 27.

³⁹ Uo., aug. 20.

⁴⁰ Balogh István: Hajdúság. Bp. 1969. 72.

is,⁴¹ jelentős jövedelemkiegészítést jelentett. Talán a nagyobb múlta való visszatekintés és a legel-tetési lehetőségek is hozzájárulhattak ahhoz, hogy Hajdú megyében az állattartás intenzíválódása lassan és nehezen ment végbe, mintegy 15–20 évvel lemaradva az országos fejlődés mögött. Viszont mind a területhez arányított állatsűrűség, mind a lakosság számához viszonyított állatállomány még a századfordulón is felülmúlta az országos átlagot. A 19. sz. végi válság a megyét is elérte. 1898- és 1900-as alispáni jelentés a ló és szarvasmarha állományban 2 év alatt is jelentős számszerű visszaesést mutat ki 19 helyséből 14 helységben.⁴² Kérdés, hogy ez mennyire érintette e gazdasági ág munkaerőviszonyait és a tulajdonviszonyokat. Az állattartás inkább a tanyákon folyt (tagosítás után), a tanyák a legnagyobb birtokosok telephelyei. A hajdúsági tanyák a cselédek és majorosok nagy száma miatt a *tanyásgazdálkodás* külterjes jellegét az egész korszakon át megőrizték. A tanyás-gazdálkodásnak Hajdú megyében kialakult típusa elűtött az Alföld egyéb területein általános rendszertől, főleg a Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd és Szeged környéki gazdálkodástól. Ez utóbbi helyeken a kis- és középbirtokosok véglegesen feladták városi lakóházukat és a tanyán rendezkedtek be, ahol intenzív szőlő, gyümölcs és szántóföldi kertészkedést folytatott a gazda és családja. Debrecenben 1910-ben a tanyai lakóknak még 1/6-a sem volt gazda és birtokos, a többi kintlakó éves cseléd, majoros és napszámos.⁴³ A Hajdúságban a nagyobb birtokosok alakítottak tanyákat, melyek inkább hasonlítottak uradalmi majorságokhoz, mint paraszttanyákhoz. A gazda sohasem lakott kint, csak a majoros tanyán élő alkalmazottak. Lényegében ez a tanyatípus a munkaerőlekötés szempontjából a nagybirtokot helyettesítette. Balmazújvárosról írja Fényes Samu: „A 12 418 főnyi lakosságból 1898 tanyai cseléd, gazdatiszt és ezek családtagjai. Ezek a latifundium közvetlen eltartottjai.”⁴⁴ Vagyis a lakosság 15,23%-a. Tehát a teljesen nincstelen szegénység költözött ki, konvencióc cselédek új típusát hozva létre. A tanyára költözés folyamata a Hajdúságban az első világháború előtt lényegesen kisebb arányú volt, mint a többi nagy határu alföldi faluban és városban. „A Kiskunságon és a Jászságon az I. világháború előtt már a lakosságnak 1/4 része, sok helyen 1/3-a is tanyán lakott. A Hajdúságon 1949-ben is alig 25%-ról beszélhetünk.”⁴⁵

*

A kivándorlást gátló tényezők között jelentős lehet az *ipar* felszívó hatása, munkaerőt lekötő képessége. Az 1890 – 1910-es foglalkozási statisztikák szerint a bányászat, ipar és forgalom területén dolgozó lakosság aránya az összlakosságban Hajdú megyében kevesebb, mint a környező megyékben és a felvidéki Sárosban. Az ipar és mezőgazdaság aránya, valamint a kivándorlás között azonban nem egyértelmű a kapcsolat. Csak a konkrét, helyi gazdasági-társadalmi összefüggések elemzése adhat választ a munkaerőhelyzet és a kivándorlás kapcsolataira. Egész Hajdú megyére és Debrecenre is jellemző, hogy az iparos és mezőgazdasági tevékenység nem vált el élesen a lakosság foglalkozási struktúrájában. Az iparosok nagy része sohasem szakadt el teljesen a földtől, s akiknek nem sikerült a földszerzés, mezőgazdasági bér munkával egészítették ki szűkös jövedelmüket. Ez a létbizonytalanságot, a fejlődés labilitását és fejletlenebb struktúrát bizonyítja. A mezőgazdaság túlsúlyából következően, Magyarországon és a megyében is, az ipari fejlődés mozgatórugója az *élelmiszeripar* volt. A malomipar kiemelkedő szerepe a század eleji pangás ellenére az egész megyében jelentős. Debrecenben 3 jelentősebb malom együtt 347 munkást foglalkoztatott, a környező hajdú városok közül a hajdúnánási malmok csak 28 főt alkalmaztak 1910-ben. Kiemelkedő szerepe volt még a dohányiparnak (Db.–1900-ban: 1128 munkás), bár itt is egy egész évtizedes válság tanúi lehetünk. A század elején szinte minden iparágban kimutatható a válság. Az élelmiszeripar aránya csökken s ezzel párhuzamosan nő a *fémipar* és gépgyártás súlya. A *strukturális átalakulás*, elsősorban Debrecen iparában,⁴⁶ megegyezik az országos tendenciával, de késve követi azt. A gyáripár fejlődése a világháború

⁴¹ MSK, Új foly. XXIV. köt. III. r. Bp. 1900. 57.

⁴² Alispáni Jelentés (A. J.) Hajdú vm. 1900. évi állapotáról 67.

⁴³ Balogh I.: A civisek világa. Gondolat, Bp. 1973. 208.

⁴⁴ Fényes S., 538.

⁴⁵ Balogh I., Hajdúság, 75.

⁴⁶ Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig. Szerk.: Ránki Gy. Debrecen, 1976. 131, 128.

előtt még éppen csak megindult. Közvetlenül a századforduló előtt a városba áramló munkaerő jelentős bázist adott ehhez a fejlődéshez, de az átstrukturálódás ténye, korlátai és késlekedése mellett, maga is lelassította a fejlődést, csökkentette a munkaerőfelvétel képességét. Debrecenben a világháború előtt 55–60%-a volt kisiparos az össziparos népességnek.⁴⁷ Magyarországon a gyáripari dolgozók az összes ipari munkásnak több, mint 50%-át jelentették az 1910-es évek elején.⁴⁸ Tehát Debrecen ipari fejlődésének kb. 10 éves lemaradását az országos arányokhoz képest ez is érzékelteti. Viszont a nagyobb alföldi központokat megelőzi. A környező hajdúvárosok iparának fejlődése Db. közelségét és ipari vonzáskörét igen megérezte. Ez egyrészt a helyi ipari és kereskedelmi tevékenység visszaszorulását, árutermelő jellegének jelentéktelenné zsugorodását, szolgáltató jellegűvé válását és a magasabb szervezethez jutás erős korlátozottságát jelenti, másrészt viszont árufeleslegének és szükségletei kielégítésének közeli piacot talál. Különösen a 20. században a debreceni gyáripari termékek gyors térhódítása következtében az iparosság javítótevékenységre szorult vissza. 1880-ban a hajdúvárosokban összesen 520 önálló iparos élt, akik 104 segédet és 94 inast tartottak. 1900-ban 1450 vállalat volt, ebből segéd nélkül dolgozik 1179. „Szűk és szegényes ez az ipar...”.⁴⁹ A kisebb községeket még inkább sújtotta a Db.-i. ipar versenye.⁵⁰ A Debreceni Kereskedelmi és Iparkamara a kisipar fejlesztésével akart javítani a helyzeten. 1911-ben fogalmazták meg: „a népfőlöslég az intenzív művelésű próbirtok hiányában a mezőkön foglalkozást nem talál, tódul be a nagyobb községekbe és városokba. Ausztria miatt iparunk nem fejlődhetik úgy, hogy munkásul őket mind befogadhassa, ha az egyetlen patriarchális kereső foglalkozást, a kisipart is elzárjuk előle, akkor igazán csak *kivándorlást tenyésztünk*. A kisipar pártolása, életbentartása, mesterséges táplálása nálunk a nemzetfenntartás egyik gazdasági kötelessége, egyelőre más téren ezt a népszaporodást kenyérkeresőleg nem tudjuk elhelyezni”.

*

A kivándorlás terjedése szempontjából jelentős a *humán-pszichológiai tényezők* szerepe, az információ áramlása. A paraszti hírszerzés elsődleges forrását a vásárok jelentették. A lakosság nagy része nem tudott írni-olvasni, így a szóbeli közlés a legfőbb kommunikációs csatorna volt sokáig. Egy település zárttságát vagy nyitottságát, az ország gazdasági vérkeringésébe való bekapcsolódásának mértékét jól mutatja *kereskedelmi kapcsolatainak* kiterjedtsége. Hajdú megyében még elsősorban vásároló, piacozó kereskedelemmel kell számolnunk, annak ellenére, hogy a századforduló felé az országos vásárok jelentősége csökken. Az eltérő fejlettség és Debrecen nagy vonzásköre miatt az egész megyére vonatkozó általános jellemzőket nehéz meghatározni. Közös vonás a szűk piaci körzet. A szoboszlóiak pl. nem mentek messzebb 30–50 km-nél, a fejlettebb mezővárosok piaci körzete sem volt nagyobb 50–80 km-nél.⁵¹ Debrecen a 90-es évek után ismét másodlagos kereskedelmi központtá vált. Korábbi országhatárokon túl nyúló kereskedelmi hatósugara nem állt többé helyre, de 60–80 km sugarú körben továbbra is kereskedelmi, ipari és kulturális központ maradt.⁵² Tehát a megyének az egyes kivándorlási góccokkal való érintkezése nem volt kiterjedt. Debrecen kereskedelmi központ szerepe is ebben az időben csökkent, a környező települések élénkítése pedig a konjunktúrát kihasználva kb. 1908-tól indult meg. A kivándorlók valószínűleg a kipróbált kereskedelmi utakon indultak el. Így a *közlekedési útvonalak* szerepe döntő volt a lakosság mozgásában. A közlekedés és a szállítás primátusát fokozatosan elhódította a kiépülő vasúthálózat. 1880-ban Hajdú megyében még csak 7 helység érintésével megy vasút. Csak 1911-ben adták át a Debrecen–Tokaj közötti útvonal Debrecen–H.böszörmény–Hdorog–Hnánás közötti szakaszát. A rohamosan épülő vasútvonalak iránya Pestre központosult, s egész országrészek forgalmát ide és Bécs irányába terelte. Debrecen hátrányos helyzetbe került, mert a Pest–Szolnok–Várad és Pest–Szolnok–Arad vasútvonal megépítése után Erdély számára Pest könnyebben és olcsóbban elérhető

⁴⁷ Uo., 95.

⁴⁸ Berend–Ránki: A magyar gazdaság 100 éve 64.

⁴⁹ Balogh I., Hajdúság, 82.

⁵⁰ Herpay Gábor: Földes község története, Db. 1936. 171.

⁵¹ Hajdúszoboszló monogr. 463.

⁵² Balogh I.: A civisek világa, 167.

volt, mint a kiépítetlen országutakon szekérrel Debrecen. A Pest–Miskolc közötti vasút megépítése óta a Felvidék, a Szepesség is Pesthez és nem Debrecenhez került közelebb. Az Erdély és Felvidék közötti sok évszázadon át Debrecenen keresztül vezető útvonal központja a vasutak révén szintén Pestre tevődött át. Ez újabb bizonyíték arra, hogy az ország peremvidégeiről a belső centrum felé irányuló népességmozgás egyre inkább elkerülte Debrecen és közvetlen környékét.

Az Északról, Észak-Keletről induló kivándorlók a debreceni útvonalat csak azután kezdték igénybe venni, miután a hagyományos kivándorlási csatornák a hatóságok fokozottabb ellenőrzése alá kerültek. „A hétfőn Ungváron vasútra” ülő Zemplén megyei kivándorlók az ügynökök vezetésével Tokajon és Debrecenen át mentek a fővárosba, onnan pedig a bécsi hajóállomásig, „mert a vasúti kalauzok csak a Felvidékről érkező parasztokat kísérték figyelemmel”.⁵³ Tehát a magyarországi kivándorlás öngerjesztő hatása kb. csak a századforduló táján érkezett el Debrecenbe.

*

A Hajdú megye területéről kiinduló kivándorlást gátló tényezők vizsgálata nem lehetett teljes. Számtalan tényező együttes hatásának eredménye egy adott terület kivándorlásának megindulása, annak mértéke, összes jellemzői. Jelen dolgozatban a történeti kutatás még csak arra adott lehetőséget, hogy szempontokat adjon a további részkutatásokhoz. Kisebb egységekben lejátszódó folyamatok elhelyezése nagyobb egységekben, az azonos és eltérő tendenciák megkeresése, összehasonlítása nehéz problémát jelent, több oldalról megközelíthető, igen széles körű ismereteket kíván. A visszakövetkeztető oknyomozásnak is sok buktatója van. Ha a jelenséget és lefolyását ismerjük és visszamenőleg keressük a jelenség okait, a magyarázat tendenciózus is lehet, a tények szelektálása vakvágányra vihet.

A kivándorlás elindulásához egy bizonyos általános gazdasági-társadalmi fejlettségi szint elérése kell, mely elindítja a mozgást, másrészt fejletlenség, mely nem képes visszatartani a munkaerőt. Hajdú megye nem haladt együtt az ország fejlődési ütemével, lépéshátrányban volt, kb. 10–15 évvel később követte a fő fejlődési tendenciákat. A kivándorlás történelmi háttérében való lemaradás az alapvető oka annak, hogy később és kisebb mértékben kapcsolódik be a kivándorlási mozgalomba. A kivándorlási mozgalom jellegéből következően bevezető szakasz, növekedő, virágzó és hanyatló szakasz különíthető el. (A vándorlási szakaszok elméleti vizsgálatát l. 54. j.) Az I. világháború a magyarországi kivándorlás hanyatlásának kifutását, így a mozgalom továbbgyűrűződését is derékba törte. A Hajdú megyei kivándorlás szakaszai, hullámváltozásai ugyanolyan természetűek, mint az egész országé. De az 1905–7-es csúcsot követően 1909-ben és 1910-ben túlszárnyalja az 1905-ben elért létszámot, ami nem egyezik a kivándorlás országos fejlődési vonalával. Az a tény, hogy a csúcsévek utáni külső és belső adminisztrációs hatások, korlátozások, a pull faktor országos viszonylatban való gyengülése kevésbé hatott a Hajdú megyei arányokra, mint a hagyományos kivándorló területen, azt bizonyítja, hogy ezek a kedvezőtlen hatások sokkal inkább a felfelé ívelő szakaszban törték meg a mozgalom lendületét a megyében. A kivándorlás öngerjesztő hatása ekkorra kezdett volna nagyobb erővel hatni itt is, amikor a kivándorlás el is szakadhat a közvetlen gazdasági októl. Az Alföldről említett tényezők Hajdú m.-re is érvényesek, bár a tipikusan alföldi megyéktől távolabb áll, noha annyira nem közelít a felvidéki jelleghez, mint Szabolcs. Földrajzi helyzeténél fogva előbb követi az Alföld fejlődési vonalát, de az Alföld egyéb területeihez képest lemaradva, mert azok táj-jellegük erőssége folytán már kezdik megtalálni a kivezető utat, a speciális úton való továbbfejlődés lehetőségeit. Bár a Hajdú megyei települések között igen nagy volt a fejlődésbeli különbség – 4 főbb típus található –, a kivándorlás taszító ereje mégsem érvényesült eltérő módon, a megyén belül, a történelmi előzmények elmosódtak. Az a tény, hogy a hajdú városok városá fejlődése megrekedt, a konzervatív válnó nemesi szemlélet mellett, a kedvezőtlen földrajzi és gazdasági körülményekkel magyarázható. Az 1860-as évektől érezhető „gazdasági megtorpanás” hozzájárult az életformák konzerválásához, adott esetben a civis társadalomra jellemző bizalmatlanság és elzárkózás megőrzéséhez.

⁵³ Budapesti Hírlap 1903. máj. 30. Más szempontból idézi: Rácz I.: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914. Doktori értekezés. Debrecen. 1979. 316.

⁵⁴ Harald Runblom–Hans Norman ed.: A History of the Migration From Sweden to America. Uppsala, 1976. Sune Akerman: Theories and Methods of Migration.

Az osztrák szociáldemokrácia társadalmi bázisához
1918–1934

A társadalmi struktúra alakulása

A polgári rend alapviszonyai tekintetében Ausztria lényegesen nem változott meg az első világháború után. Továbbra is létezett az elnyomó és elnyomott osztály, a munkásosztály és a proletariátus. Arányuk módosulása azonban a társadalmi struktúrában átalakulást eredményezett.

Az egyes tartományokon belül a „keresők” kategóriájába tartozók átlagosan 20%-a volt önálló; de ez a szám még korántsem tükrözi a fennálló osztályviszonyokat, bár ebből a polgári-paraszti elemek jelentős voltára következtetünk.¹

A nem önálló kategória bontása rámutat arra, hogy a polgári-kispolgári réteg igen erősen képviseltette magát Bécsben, Salzburgban, Tirolban és Vorarlbergben, ahol a lakosság több mint 10%-át tette ki.² A tisztviselők, alkalmazottak magas száma sejteti, milyen súlyos gondfelhőként lebegett az ország felett az egykori államalakulat hivatali, katonai bürokráciájából fogalkozás nélkül maradt rétegének sorsa.

A legszámottevőbb osztály – látszólag – a proletariátus volt. Az összelakosságnak kb. harmadát tette ki, a napszámosokkal együtt a felét. E magas arány kialakulását segítette elő, hogy a monarchia munkásságának 30%-a Ausztria területére jutott.

Családtagok részesedési aránya igen magas volt, az összes foglalkoztatottak 20–30%-át érte el a tartományokban. Ez esetben nem csupán a mezőgazdaságban megszokott családon belüli munkamegosztásra kell gondolnunk, hanem az iparban, azon belül is legfőképpen kisiparban, kézműiparban működő egy-két, vagy néhány fővel működő üzemekre, boltokra stb. Ezek sajátosan konserválják a polgári lét jellemzőit. Valójában a társadalmi mobilitás sajátos „Zwischenstation”-ját ún. „köztes állomását”, megmerevítő momentumát jelentik.

Az összes foglalkoztatottak átlagosan 30%-a dolgozott az iparban, ennél jóval több csupán a fővárosban és a Vorarlbergben, ahol megközelítette az 50%-ot.³ Ez utóbbi tartományban mindez érthető, hiszen a magas szám a földrajzi adottságok miatt alakult ki, ui. ezen a területen csupán ipari, kézműipari tevékenységre nyílik lehetőség az alpesi sziklás talaj terméktelensége miatt.

a) Mezőgazdaság

Ausztriában jellegzetesen mező- és erdőgazdasági területként említhetők Burgenland, Karintia, Stájerország és Felső-Ausztria, valamint Alsó-Ausztria, ahol az összes foglalkoztatottak közel fele ezen ágban kereste kenyerét.

Az általánosan elterjedt tulajdonforma a saját földbirtok volt. A tulajdonviszonyok tekintetében a tartományonkénti összehasonlításban Burgenland és Karintia esetében látszik eltérés, ahol a

¹ Dolgozatunkban igen sok statisztikai adattal foglalkozunk. Ezek elsősorban az 1934-ben, ill. az 1910-ben végrehajtott népszámlálás eredményeinek, valamint az 1930-ban az iparban és a mezőgazdaságban lebonyolított felmérés saját feldolgozásán alapulnak. Az 1923-ban lezajlott hasonló felmérés eredményeitől kénytelenek vagyunk eltekinteni, mivel azokat a szakirodalom nem fogadta el megfelelően pontosnak.

² L. Die Ergebnisse der österreichischen Volkszählung von März 1934. Textheft, Wien, 1935. Verl. der Österreichischen Staatsdruckerei. 215.

³ L. Die Ergebnisse der Österreichischen Volkszählung vom März 1934. Wien, 1935. Druck und Verl. der Österreichischen Staatsdruckerei. 212–215.

földterület kevesebb mint 90%-át magántulajdonként kezelték. E területek sajátos vonása: Burgenlandban az összes terület 12,5%-át bérelték, míg Karintiában a közösséghez („Gemeinde”) tartozott 5,5%.⁴

Országosan az összes mezőgazdasági üzem 50%-át az 1–5 holdasok kategóriája alkotta; Burgenlandban ez az arány 62,7%, Alsó-Ausztriában 53,6%, Vorarlbergben 58,8%, Felső-Ausztriában 47,7%, Tirolban 44%, Karintiában 36,3%, Stájerországban 35,5%, Salzburgban 29,7%. Hasonlóan részesedett az összes földbirtokból az 5–50 holdas középbirtokos paraszti kategória is.

Az úri nagybirtok, a latifundium viszonylag alacsony száma jellegzetes osztrák vonás, amely eltérő tulajdonságot takar a közép-kelet-európai országokhoz viszonyítva. Ausztriában erős volt a kis- és középbirtokos parasztság jelenléte, amely a kistulajdonosi szellem virágzását segítette elő, egyben a szocialista eszmék terjedésének a kerékkötője volt. Ezen területek településszerkezete nem tanyás, hanem szórvány jellegű, amely a parasztság szervezhetőségét is módosította. Látszólag megkönnyítette, valójában nehezítette azt, hiszen vidéken az egyháznak évtizedek óta igen nagy befolyása volt. A katolikus vallás a tradíciókhoz való merev kötődést segítette elő, melyet csak fokozott a föld birtoklásának évszázadok alatt kialakult biztonságudata. A mozdulatlanyságot fokozta, hogy a harmincas évek Ausztriájában az összes mezőgazdaságban foglalkoztatottak viszonylag kis százaléka dolgozott szezonmunkásként, ill. alkalmi napszámosként (7%), a többség (27%) saját földjén, ill. családtagjával együtt (36%), vagy mint állandó alkalmazású mezőgazdasági munkás (30%) kereste meg kenyerét. A számok átlagát tekintve csupán Karintiában tapasztalható eltérés, ahol több a mezőgazdasági munkás és kevesebb a kisbirtokos, mint a többi tartományokban. A közel kétfélmillió ember 60%-a a családi kisgazdálkodás keretei között élt, ez a szám Burgenlandban megközelítette a 70%-ot.⁵

b) Ipar, kereskedelem, szolgáltatás

A munkásmozgalom alakulásának megismeréséhez elengedhetetlen az egyes iparágakban dolgozók adatainak feltárása.⁶

1930-ban az összes iparágban foglalkoztatott (1 438 976) ember 2%-a dolgozott a bányászatban, csupán Karintiában és Stájerországban, több mint 5%-a. A kőbányászat, anyag és üvegiparban átlagosan 3%, Alsó- és Felső-Ausztriában, valamint Tirolban több mint 5%. Az építőipar egyike azon ágaknak, ahol mindegyik tartományban a legtöbben dolgoztak (10% körül). Az elektromos iparban tevékenykedett az összefoglalkoztatottak 0,2%-a. A vasipar már nagyobb szóródást mutat. Stájerországban, Alsó- és Felső-Ausztriában a nehéziparban dolgozók aránya meghaladta a 10%-ot. A faipar Karintiában bírt különös jelentőséggel (12,7%), de fontosnak mondható Felső-Ausztriában, Salzburgban, valamint Tirolban is (8%). A bőriparban dolgozók száma szinte elenyésző, csupán Felső-Ausztriában haladta meg az 1,6%-ot. A textilipar területén mutatkozik a legnagyobb eltérés. Míg Salzburgban 0,9%, addig Vorarlbergben 27,1%, s viszonylag jelentős még Alsó-Ausztriában (9,8%), valamint Tirolban (6%). A ruházati ipar, melynek országos átlaga 8%, egyenletesebb megoszlást mutat. Vorarlberg itt is elől helyezkedik el (14,8%), szorosán mögötte Bécs (13,8%), majd Burgenland következik (11%-kal). A grafikai ipar csupán Bécsben és Tirolban haladta meg az összefoglalkoztatottak két százalékát. A fiatal vegyipar Alsó-Ausztriában már elérte a 3,4%-ot. Jelentős tömegeket foglalkoztatott az élelmiszeripar is, Burgenlandban (12%), Alsó- és Felső-Ausztriában

⁴ Landwirtschaftliche Betriebszählung in der Republik Österreich von 14 juni 1930. Wien Hrsg. Bundesamt für Statistik 1931. Wien 10, Alsó-Ausztria 10; Felső-Ausztria 10; Stájerország 10; Karintia 10; Tirol 10; Vorarlberg 10; Burgenland; Ausztria össz. 20, 36, 42.

⁵ L. Landwirtschaftliche Betriebszählung in der Republik Österreich von 14 juni 1930. Hrsg. Bundesamt für Statistik Wien 1932. Bécs 120; Alsó-Ausztria 12; Felső-Ausztria 18; Salzburg 16; Stájerország 18; Karintia 16; Tirol; 32; 34; Vorarlberg 28; 36; Burgenland 16, 28, 36.

⁶ Gewerbliche Betriebszählung in der Republik Österreich von 14 Juni 1930. Wien, Hrsg. Bundesamt für Statistik. Wien: 16, 32, 46.; Alsó-Ausztria: 16, 32, 46; Felső-Ausztria: 16, 32, 44; Salzburg: 13, 30, 40; Stájerország: 16, 32, 44; Karintia: 16, 30, 44; Tirol: 16, 32, 44; Vorarlberg: 28, 36; Burgenland: 16, 28, 36.

megközelítette a 10%-ot. Igen magas volt a szolgáltatóipar részesedése, különösen a szálloda és vendéglátóipar tekintetében Salzburgban (19%), Tirolban (16%), Karintiában (15%), jóval több, mint a többi tartományban, ahol átlagosan 7% volt.

A legfontosabb gazdasági ágga a kereskedelem lépett elő. Bécsben az összes iparban foglalkoztatott 24,8%, Burgenlandban 21,3%, ill. a tartományokban 15% dolgozott e területen. A pénzforgalom, hitel- és biztosításügyben dolgozók Bécsben és Salzburgban képviseltették magukat viszonylag magas számban (3,4%, ill. 1,9%).

Az elemzés tehát a tartományokban tapasztalható látszólagos hasonlóság ellenére – amelyben egy tudatos gazdaságpolitikának is szerepe volt – feltárja azokat a különleges vonásokat, melyek egyrészt a speciális földrajzi adottságoknak, másrészt a történetileg kialakult hagyományoknak, ill. a sajátos fejlődésnek köszönhetőek. A számszerű analízis egyetlen, valóban közös tulajdonságra hívja fel a figyelmet: a könnyűipar domináló voltára.

Ha az egyes foglalkozási ágakon belül az ipari munkások adatait vizsgáljuk, akkor is érvényesnek találjuk ezt a megállapítást.

A statisztikák szerint a legtöbb munkás az egyes tartományokon belül az építőiparban dolgozott (9–18%). A vasiparban Salzburgban 9%, Karintiában 8%, Tirolban 7%, Vorarlbergben 5%, Burgenlandban 3%, míg Alsó- és Felső-Ausztriában, valamint Stájerországban és Bécsben kb. 20%.

Az élelmiszeripar fejlődését a megváltozott gazdasági helyzet tette szükségessé. Egyrészt ennek, másrészt a kor támasztotta követelménynek tudható be, hogy tartományonként az összes munkás 8–10%-a ezen a területen kereste kenyerét (arányuk különösen Burgenlandban volt magas, 17%). A következő iparágak általában 5%-kal részesedtek az összlétszámból: üvegipar, textilipar, ez utóbbi néhány tartományban, így Bécsben, Alsó-Ausztriában, Felső-Ausztriában, Stájerországban, Tirolban, Vorarlbergben és Burgenlandban megközelítette a 10%-ot. Hasonló a helyzet a faipar területén (Karintiában 15%), valamint a vendéglátóiparban, amely Salzburgban 25%, Tirolban 19%, Karintiában 11%-ot tett ki. Ebben a kategóriába sorolható még a ruhaipar is, amely csupán Vorarlbergben érte el a 13%-ot. A következő csoportba, a 3–5%-ig terjedőbe a papíripar és a kereskedelem tartozott. Ez utóbbi Burgenlandban és Bécsben volt kiemelkedő jelentőségű.

A munkásság politikai arculatát legerőteljesebben a szakmunkások befolyásolták. Két fő csoportot különböztethetünk meg az iparágakon belül aszerint, hogy az összes munkás közül mennyi a szakmunkás. Az első kategória az átlagot jelenti, amely szerint Ausztriában már ekkor minden harmadik munkás szakképzettséggel rendelkezett. Voltak iparágak, amelyek ennél jobb mutatóval bírtak. Ilyen az építőipar, az elektromosipar, a fa-, a bőr-, a ruha-, a grafikai, valamint a kozmetikai ipar, a közlekedés, ahol minden második munkás szakképzettséggel bírt. Az üvegiparban már csupán minden ötödik és hatodik, a textiliparban minden nyolcadik, sőt Karintiában minden tizedik. (Tirolban a tizenhetedik, Vorarlbergben pedig a tizenkettedik.) A papíriparban tartományonként változóan minden 5., ill. 10., így például Felső-Ausztriában és Vorarlbergben. A vegyiparban hasonló a helyzet. Stájerországban minden 3., Alsó-Ausztriában minden 8. munkás volt szakképzett. A kereskedelemben ez a mutató átlagosan 4, csupán Vorarlbergben lényegesen magasabb (9). A pénzügyi élet területén a legnagyobb az eltérés. Alsó-Ausztriában például minden 26., de Bécsben is minden 14. munkás szakképzett. Az újnak mondható iparágakban a szakmunkások kisebb létszámban képviseltették magukat, mint a hagyományos iparágakban. Az ágankénti eltérést jelző adatokkal párhuzamosan igen fontos területi különbözőséggel is találkozunk. Vorarlbergben és Tirolban például számos iparágban dolgozott kevesebb szakmunkás, mint az ország egyéb tartományaiban. A textil-, üveg-, vegyipar, kereskedelem, pénzügy és gyógyászat területén térnek el az előbb vizsgált adatok az országos átlagtól a fentebb megnevezett két tartomány rovására. Az ország nyugati területein tehát a betanított és segédmunkások nagy számával, fokozott súlyával kell számolnunk.

A legtöbb, több mint 13 ezer ipari egység 1930-ban Bécsben (7322), ill. a körülötte elhelyezkedő tartományokban működött, így Alsó-Ausztriában (4666), Felső-Ausztriában (4187), valamint Stájerországban, Karintiában, Tirolban közel kétezer, míg Salzburgban, Vorarlbergben és Burgenlandban ez a szám ezer körüli. Ahogy távolodunk a fővárostól, egyre inkább csökken az ipari üzemek száma. Jellemző rájuk, hogy 50%-uk egy fővel működött, 39–40%-uk 2–3 munkást foglalkoztatott. Vonjuk össze a két kategóriát: láthatjuk, hogy milyen nagy mértékben dominált a kisüzem a korabeli Ausztriában 1930-ban. Bécsben 86,9%, Alsó-Ausztriában 70,7%, Felső-Ausztriában

89,7%, Salzburgban 88,1%, Stájerországban 90,3%, Karintiában 89,5%, Tirolban 86,6%, Vorarlbergben 90,2%, Burgenlandban 95,8% e csoportba tartozott. Az üzemek nagysága szerinti megoszlása tekintetében Salzburg környékének adatai tértek el jelentősen a tartományokétól, olyan értelemben, hogy itt többen dolgoztak a 20 főnél kevesebb foglalkoztatottal működő üzemekben. Ez az üdülő-pihenő jelleg miatt részben érthető is.

A kisipari üzemekben (1–5 főig) dolgozott az osztrák munkásság 21%-a, melynek 1930-ban létszáma a nyolcszáz ezer főt alig haladta meg, a nagyiparban (ide a 100 főnél több munkással működő gyárakat soroljuk) 35%. Alsó-Ausztriában, Stájerországban és Vorarlbergben ez a szám megközelítette a 40%-ot. (Ettől lényegesen csupán Salzburg és Karintia adatai térnek el – 23%, ill. 26%.)

Összességében az osztrák munkásság közel 1/3-a a nagyiparban, 1/3-a közepes nagyságú üzemekben, 1/3-a kisiparban kereste kenyerét.

A szakmunkások többsége viszont az 5–20 főt foglalkoztató üzemekben dolgozott (44,5–45,2%) s jóval kevesebb (csupán 27%) a gyárakban (100 főn felüli kategória). Ebből tehát levonhatjuk azt a következtetést, hogy minél nagyobb volt egy gyár vagy üzem, annál kevesebb szakmunkás dolgozott benne.

A következőkben az osztrák társadalom változásának jellegét igyekezünk megrajzolni.⁷

A kirajzolódó három tendencia a következő:

1. 1910-hez képest az önállók száma 17%-kal csökkent. Legjobban Felső-Ausztriában (28,2%-kal), legkevésbé Tirolban (6%-kal) és Salzburgban (9,5%-kal). Mindez a középosztály alsó, alkalmazotti rétegének felduzzadását vonta maga után. Az a leglabilisabb réteg gyarapodott, amelynek politikai jelentősége több szempontból is igen fontos volt, mivel krízis szituációkban a hétköznapi politikájának instabilitását fokozza.

2. Mintegy kétszeresére nőtt a tisztviselők száma, akik a középosztály magját alkották. Ez a jelenség azért különösen figyelemre méltó, mert a genfi megállapodást követő szanálás eredményeként 1925 végéig több mint száz ezer alkalmazottat bocsátottak el. Ezek elhelyezése, azaz az egykori államapparátus látszólagos felszámolása valójában nem mentesítette az államháztartást a gondok megoldásától. A társadalom egészében az improduktív szektor részesedésének magas aránya továbbra is a belpolitikai élet kérdőjelei között szerepelt, elsősorban Salzburgban és környékén. Az itt lezajlott események is jelezték, hogy a középrétegek alsó csoportjai, a kispolgárság a destabilizáció egyes szakaszaiban valamely radikálisan rendszerellenes csoporthoz szegődik (mint például a bajor „Orgesch”-tagjai).⁸ A létrejövő szövetség csupán látszólagos, mert megtorpan akkor, amikor olyan összeütközésekről van szó, amelyek összeomlással fenyegetik azt a gazdasági és politikai felépítményt, amelyben meghatározott, bár ingatag helyet talált magának e réteg. Érthető, hogy a viszonyok újbóli megszilárdulásának fontos társadalmi és politikai hordozójává lép elő, noha ebből nem neki, hanem a magasabb társadalmi ranglétrán elhelyezkedőknek származik előnyük. Akárhogyan is ingadozik kezdetben a középosztály alsó rétege, melynek helyzete a legbizonytalanabb, végül is a hatalom javára és az alsóbb osztály rovására oldja meg a kétértelmű osztálytétus hatalmi viszonyainak problémáját. Konformizmusának és konzervativizmusának ez a belső magja, amely súlyos társadalmi és politikai válságok pillanatában kerül felszínre, állandóan jelen van valójában a középosztály valamennyi csoportjában és rétegében, így minden korszakban a fennálló hatalom támaszát képezi.

3. A munkások száma ugyanebben az időszakban 13%-kal csökkent, legjobban Karintiában (20%), legkevésbé Vorarlbergben (5%). Ez nemcsak a munkásosztálynak a társadalmon belüli helyére, valamint a munkásmozgalomra hatott vissza, hanem a társadalom egész szerkezetére. Politikai hatása és következménye azonban nem egyértelmű, az elégedetlenség igen különböző módon nyert kifejezést.

Ausztria társadalma átmenetet képez a keleti és nyugati társadalmi modell között. Az általunk vizsgált korszakban közelebb került a nyugati típusú társadalomhoz. Hozzájárult ehhez, hogy a mezőgazdaságban dolgozók száma 10%-kal csökkent (csupán a fővárosban tapasztalható más

⁷ Die Ergebnisse der Österreichischen Volkszählung von 22 März 1934. Textheft. Wien Druck und Verl. der Österreichischen Staatsdruckerei 1933. 235–245.

⁸ Inprekorr., Nr. 1921. 1922. okt. 2/1.

előjelű fejlődés). A Monarchia felbomlása, a mezőgazdasági jellegű területek leválása elősegítette a modernizálódást, ami viszont feleslegessé tette az emberi munkaerő egy részét a termelés intenzitásának növekedése miatt (éppen itt gyarapodott a munkanélküliek száma). Igen erős elvándorlás volt tapasztalható, elsősorban az ipar felé. Ez a horizontális mobilitás azt eredményezte, hogy 1910-hez képest 10%-kal nőtt az iparban dolgozók száma (Vorarlberg, Burgenland és Bécs kivételével).⁹

A korábban már vázolt polgári tömegek megerősödésének lehetünk szemtanúi, ha összegezzük a két legtöbb polgári elemet tartalmazó csoport adatait (kereskedelem és hitelélet, közszolgálat és szabadfoglalkozás). Így megismerhetjük a fejlődésük során legjobban polgárosuló tartományokat is, amelyek Burgenland (+ 157%), Vorarlberg (+ 73%), Tirol (+ 44%) és Salzburg (+ 50%) voltak.

A kereskedelem és hitelélet területén következett be a legnagyobb változás (11,2%-os növekedés), amely egyben tükrözi az ország megváltozott helyzetét is. E funkció, mint az országok gazdasági életét összekötő közvetítő kapocs igen fontos szerepet kapott, még akkor is, ha a környező államok védővámokkal igyekeztek iparuk fejlődését biztosítani. Hasonló volt az oka az alkalmazott-tisztviselő réteg gyarapodásának is.

A kispolgárság számszerű növekedésének több következménye volt, mivel a középrétegek helyzetének leromlásával egyidejűleg sajátos azon csoportok erősödtek meg, amelyeknek sajátos cselekvési módja döntő volt az egész ország politikai töltése szempontjából. Nem volt közömbös ugyanis, hogy a kor nagy kérdéseivel kapcsolatban milyen állást foglalt el a kispolgárság, hiszen akár részt vesz a megmozdulásokban, akár nem, mindenképpen befolyásolja azok alakulását (Ennek következtében a kispolgár politikai értelemben korlátolt cselekvésmódot is jelentett. E jelző a gondolkodásmódra is érvényes.) Ha az alapvető osztályok a kapitalizmusban az alapviszonyok pólusait jelentik, akkor a középrétegek, a kispolgárság e pólusok erőterében, azok állandó irányjelzőjeként funkcionálnak. Cselekedeteik jellege rányomja bélyegét a társadalom egészében lezajló folyamatokra, azok alakulásának fontos összetevőjét alkotják.

Vizsgáljuk meg, milyen mértékű társadalmi mozgás ment végbe az egész ország területén e korszakban, elsősorban a foglalkozási viszony tekintetében.¹⁰ Salzburg, Vorarlberg, Burgenland szenvedték el a legnagyobb változást az első világháború után, jóval nagyobb mértékűt, mint a többi tartomány. Ezek újabb szerkezetű tartományoknak is nevezhetnénk, míg Karintiát, Bécset, Alsó-Ausztriát és Stájerországot „hagyományos” jelzővel is illelhetnénk. E folyamat következtében – legalábbis az arányszámok tekintetében – erőteljes iparosodás, polgárosodás vette kezdetét. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor bizonyos pauperizálódás is tapasztalható volt, amelynek során a nagy- és kispolgárság egyaránt elszegényedett, de természetesen nem azonos mértékben. Erre utal, hogy igen nagy arányban csökkent a háztartási alkalmazottak száma. (A visszaesés Bécsben elérte a 40%-ot.)

Az osztályok potenciális erejének gyengülését mérhetjük le a *munkanélküliség számdának alakulásán*. A gazdasági élet nehézségei igen intenzíven jelentkeztek a társadalmi élet gondjai sorában. Kialakult ugyanis egy olyan réteg, melyre az osztályhovatartozástól függetlenül a lecsúszottság érzése, a változtathatatlanba való belenyugvás, a megfáradtság és a megtörés volt jellemző. Emiatt a belső társadalmi mozgás fékezőjévé vált két szempontból is: miután fizikai ereje kihasználatlan maradt, a termeléstől való távolmaradása csökkentette a gazdaság produktivitását. Morálisan hajlamosabbá vált a dezorganizáltságra, hiszen léte elsődlegesen a mára koncentrált volt, aminek következtében politikai programok kevésbé mozgatták meg.¹¹

⁹ Die Ergebnisse der Österreichischen Volkszählungen von 22 März 1934. Textheft. Wien 1935. Druck und Verl. der Österreichischen Staatsdruckerei. 119–138.

¹⁰ Ha eltekintünk a negatív vagy pozitív előjelektől és összevonjuk az adatokat, a számok tükrében látjuk azt a mozgást, amely az egyes tartományokban végbement, így Karintia 62,3; Bécs 64,1; Alsó-Ausztria 64,8; Stájerország 69,9; Tirol 77,3; Felső-Ausztria 79; Salzburg 81; Vorarlberg 107,4; Burgenland 237.

¹¹ Erről a jelenségről először *Marie Jahoda, Paul Lazarsfeld, Hans Zeisel írtak*. A Marienthali munkanélküliek (Die Arbeitslosen von Marienthal, Bonn, Suhrkamp 1978.) c. munkájukban. Ebben összegezték tapasztalataikat, amelyet egy Bécstől nem messze fekvő városkában gyűjtöttek, 1929 és 1933 között, egy hirtelen leállt gyár munkásai között.

A társadalmi struktúra változása, bizonyos értelemben vett torzulása következtében olyan társadalmi réteg jött létre, amelyre éppen a „struktúrán kívüliség” a jellemző. Helyzetük közös vonása a valósághoz való kapcsolatukban (amennyiben a munkát elsődlegesen annak tekintjük) bekövetkezett átalakulás. A gazdasági élet számtalan nehézsége az első köztársaság idején még a konjunktúrális időszakokban is jelentős munkaerőt vetett ki magából, ezzel is fokozva a tőkés–munkás viszonyában egyébként is fennálló feszültségeket. Igen magas munkanélküliség alakult ki ebben a korszakban,¹² amely az évtized elején látszólag csökkent, a húszas évek második felében viszonylag felgyorsult és igen nagyot szökkent a gazdasági világválság idején, meghaladva a 400 ezret. A tényleges munkanélküliség 5–6%-kal több volt a hivatalos statisztikák adatainál. Ha a családtagokat is ideszámítjuk, lényegesen nagyobb az érintett csoportok száma. A munkások önbizalmának csökkenése eredményeként nem vállalkoztak sztrájkokra, a proletariátus szolidaritás-érzése is aláhanyatlott, s ez az egész társadalmon belül új, korábban ismeretlen érzelmek oldódására adott lehetőséget.

A legnagyobb munkanélküliség az építőiparban alakult ki, ahova az összes munkanélküliek fele tartozott. A fa-, a fém-, a vendéglátóipar a kenyértelenek 1/5-t adta. A munkanélküliség általános adatain belül viszonylag alacsony számokat mutat a textil- (0,5–5%) és az élelmiszeripar (1,9–3,1%). A kézművesiparban tapasztalható rendkívül nagyarányú munkanélküliség (1920. 30,7%; 1933. 15,1%) is alátámasztja a középrétegek hanyatlásával kapcsolatos nézetünket.

A munkanélküliek zöme a fővárosban élt, 1918-ban 53%; 1933-ban 36%. Valamivel több mint 10%-uk Linzben, közel 10%-uk Wiener-Neustadtban és St. Pöltenben. Vidéken lényegesen gyorsabban emelkedett a társadalmi „struktúrán kívül” elhelyezkedők száma. Mindegyik társadalmi réteg elmozdult eredeti helyéről és lefelé csúszott. Minden osztály és réteg deklasszálódásnak indult, csak néhány csoport (elsősorban a társadalmi hierarchia felső rétege) emelkedett, éppen a többiek rovására. Ennek következtében gyakorlatilag az osztályok és rétegek potenciális erejének csökkenése következett be. Miután a felfelé irányuló mobilizáció gyakorlatilag lehetetlenné vált, a felhalmozódó ellentétek, feszültséggócok száma sokasodott. A megmerevedés, amellyel párhuzamosan a középosztály alsó és középső rétege, valamint a proletariátus legszegényebb csoportjainak száma nőtt, azt eredményezte, hogy tovább fokozódott a társadalomban egyébként is érvényre jutó, az osztályok és rétegek között már fennálló feszültség, ill. ellentét-halmaz. Mindez a húszas évek második felében már-már polgárháborús hangulat kialakulásához vezetett.

Német-Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártja

Az ábrázolt gazdasági és társadalmi problémák jelentették a Szociáldemokrata párt tevékenységének hátterét. Helyzetének alakulása, fejlődése és visszaesése egy igen bonyolult következmény-rendszerbe illeszkedik, amely nem választható el a korban működő és általánosan is érvényre jutó hatásmechanizmusoktól.

Német-Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártjának sorsa (NASzDMP) egy sor olyan problémát tükröz, amely tipikusnak mondható ebben a korszakban.¹³

1910 (332 931 fő) és 1929 (718 056 fő) között összességében megkétszereződött a taglétszám. Az egyenletesen növekvő tendenciában átmeneti visszaesés csak 1923-ban következett be.¹⁴ A

¹² Statistische Handbuch für die Republik Österreich. Hrsg. Bundesamt für Statistik. Wien. Verl. Bundesamt für Statistik 1920/I/Jg 63. 1921/II/103–111. 1923/III/63–98. 1924/IV/95–100. 1924/V/99–102. 1925/VI/123–126. 1926/VII/120–123. 1927/VII/142–145. 1928/IX/146–151. 1929/X/149–154. 1930/XI/152–157. 1931/XII/155–159. 1932/XIII/162–166. 1933/XIV/165–169. 1934/XV/179–186-on a munkanélküliségre vonatkozó általunk felhasznált adatok.

¹³ Az NASzDMP-be bárki beléphetett, aki magának vallotta annak programját, és rendszeresen fizette a tagsági díjat. L. Organisationstatut der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei Deutsch-österreich; beschlossen zum Parteitag am 15 Oktober 1922. Wien, 1923. 5.

¹⁴ Német-Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártjának évenkénti beszámolója (a felhasznált forrásanyagban részletesen) 1921: 41. 1922: 67; 1923: 71; 1924: 35; 1925: 55; 1927: 55; 1928: 47; 1930: 114., valamint Josef Weidenholzer: Bildung und Kulturarbeit der Österreichischen Sozialdemokratie in der Ersten Republik. Linz, 1977. 25. Diss.

gyarapodás tempójának lassulása észlelhető 1924 és 1926 között, majd az átmeneti gyorsulás után 1928, 1929-ben stagnálás állott be. Végül két év leforgása alatt, a gazdasági világválság idején az 1923-as (520 154 fős) szintre esett vissza.¹⁵

A fővárosban annyi párttag volt 1920-ban, mint a három legnagyobb tartományban (Alsó-Ausztriában, Felső-Ausztriában és Salzburgban) együttvéve.¹⁶ Tehát már a kiindulópont tekintetében is lényeges különbség tapasztalható, amelyben nem kis szerepe van a tartományi hagyományok eltérő voltának. Ez az évtized folyamán csak növekedett, a vidék rovására. A bécsi irányítás rendkívül sok modern intézkedést hozott. Ennek eredményeként, míg a tartományokban csupán 100%-os emelkedés mutatkozott a taglétszámban, addig a fővárosban 300%-os. Az összességében egyenletes fejlődés mögött csúcsok és mélypontok húzódnak meg. Igen magas volt a taglétszám 1922-ben Salzburgban, Felső-Ausztriában, Burgenlandban, Stájerországban és Karintiában, vagyis azokon a helyeken, ahol a munkásság jelentős számban képviseltette magát. A párttagság átlagosan növekvő tendenciájában átmeneti visszaesés figyelhető meg 1926-ban Salzburgban, Felső-Ausztriában, Alsó-Ausztriában és Vorarlbergben. A húszas évek közepén tapasztalható csökkenés az egész országra vonatkozó adatokon nem vehető észre, egyrészt mert Bécs taglétszámának jelentős gyarapodása kiegyensúlyozta a statisztikát, másrészt mert csupán átmeneti jelenségről van szó.

A párt tömeg-orientáltságú politikájának eredményességéről győznek meg azok az adatok, amelyek a felnőtt korú lakossággal vetik össze a már korábban megismert számokat.

A felnőtt korú lakosságon belül minden tartományban általánosan 2%-kal nőtt a tagság, kivétel Vorarlberg, ahol csökkent. A szociáldemokrata párt bázisaként kezelhető tartományok a következők: Az első helyen Bécs áll, kimagaslóan magas részesedési aránnyal (a felnőtt korú lakosság 1920-ban 9%, 1930-ban 30%-ban volt tagja a szociáldemokrata pártnak). Bécset Alsó-Ausztria, Stájerország, Karintia, Salzburg és Felső-Ausztria követi (9% körül). Azok a tartományok tehát, amelyeknek 1. szerkezete viszonylag kis mértékben változott az első világháború után; 2. amelyekben a polgárság felduzzadt rétegei kevésbé velkedtek agresszívan; 3. ahol viszonylag magasabb volt a munkások, azon belül is a nehézipari szakmunkások száma; 4. s végül ahol a Saint-Germain-i béke után a határvillongások nem súlyosbították a területi kérdések problémájával a polgári demokrácia gondjait. A legalacsonyabb taglétszám Tirolban és Vorarlbergben volt. A négy összetevőhöz tehát ötödikként társul a rendkívül erős hagyomány-tényező, amely a korabeli Ausztriában egyet jelentett a fővárosellenességgel is. A területi, tartományi sokszínűség sajátos osztrák vonás, amelynek fontosságával mindenképpen számolni kell.

Német-Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártja mindent elkövetett, hogy a lehető legszélesebb skálán közelítsen a munkások, parasztok és a polgárok felé. Ennek érdekében több szervezetet hozott létre. Ezen organizációk tartalmi munkájuk szerint két nagy csoportba sorolhatók: a) elsődlegesen osztályspecifikusak; b) egyéb, főleg kulturális szervezetek.

Az első kategóriába tartozik a szakszervezet, amely szorosan kapcsolódott a párthoz.¹⁷ A Szociáldemokrata párt és a Szabad Szakszervezetek egybefonódását jelzi, hogy 1922-ben a szakszervezeti tagok 51%-a, 1923-ban 49%-a, 1924-ben 63%-a, 1926-ban pedig több mint 73%-a volt tagja a szociáldemokrata pártnak is.

¹⁵De még ekkor is a legnagyobb szociáldemokrata pártok közé sorolható Európában. Szocialista Internacionálé egyik kiadványa szerint 1930-ban a harmadik legnagyobb párt Európában. L. Vierter Kongress der Sozialistischen Arbeiter Internationale. Wien, 1931. Júl. 25.–aug. 1. Glashütten im Taunus 1974. Oetler Anverman. 1931. 393.

¹⁶L. mind a szociáldemokrata párt egészének adatai. A jobb szemléltetés kedvéért összevonjuk a szervezet abszolút és relatív számsorait, azaz 1920-ban megtudjuk a teljes összeget, amely egyben a 100%-ot jelenti, és utána ehhez viszonyítunk 1930-ig.

¹⁷Ausztriában az Első Köztársaság idején a három legnagyobb párt mindegyikéhez egy-egy szakszervezeti csoportosulás sorakozott fel, gyakorlatilag abból nőtt ki. A Szabad Szakszervezetek az NASzDMP-ben. A Keresztényszocialista Szakszervezet a Keresztényszocialista Pártban, a német Szakszervezeti Szövetség pedig a Német Nacionalista Pártban gyökerezett, de nem volt azonos vele, mint Magyarországon. Dolgozatunkban a Szabad Szakszervezetekkel, azaz a szociáldemokraták irányítása alatt működő szervezetekkel foglalkozunk csupán.

Összességében a szakszervezeti mozgalmon belül három fő tendencia észlelhető.¹⁸ Elsőként a tagság létszámának igen erőteljes csökkenéséről kell beszélnünk. Ekkor 23 központi szervezet szűnt meg (míg 1919-ben 55 központi szervezet működött, 1931-ben már csupán 37). Ez csak látszólag jelentette az erők koncentrációját. Igaz, hogy ugyanebben az időszakban 14-ről 7-re csökkent az ún. helyi szervezetek száma, amely egyfajta centralizációs folyamatot, ill. törekvéseket is takart. Ezt próbálták elősegíteni azzal az 1928-ban hozott határozattal, amely szerint Ausztria Szabad Szakszervezetének célja az iparági elv alapján 16 szakszervezet létrehozása.

Ez azonban nem valósulhatott meg, több akadály miatt. Elsődlegesen a társadalom egészében bekövetkezett változásokról kell beszélnünk, amelynek során a polgári-kispolgári elemek súlya igen megnőtt. Az alkalmazotti réteg gyarapodása, ill. politikai tényezőként való megjelenése, speciális tulajdonságainak érvényre jutása a szakszervezetek fejlődését igen nagy mértékben gátolták. A gazdasági világválság idején éppen ezen rétegek és csoportok távolodtak el a szociáldemokrata párt szervezeteitől is. Ezzel párhuzamosan egyre többen választották a keresztényszocialista szakszervezeteket, amelyek létszáma 28%-kal nőtt, 1920-hoz képest, amikor még csupán 78 105 tagja volt. A „sárga” Deutscher Gewerkschaftsbund (Német Szakszervezeti Szövetség) létszáma megközelítette a félszáz ezret. A foglalkozási szakszervezetek iparáganként történő átszervezése helyett valójában az érdekvédelmi szervezetek politikai jellegének erősödése bontakozott ki, amely egyben az osztályspecifikus karakter előtérbe kerülését is jelentette. Ennek előzményeként változott a belső tartalmi munka is az egyes szakszervezeteken belül. Míg 1924-ig főként a szociálpolitikai vívmányok életben tartása, azaz azok védelme volt a cél, az évtized második felében elsődlegesen bérkövetelések voltak napirenden.¹⁹

A szakszervezeteken kívül osztályorientáltaságú szervezetnek tekinthető a kézműiparosok és kiskereskedők egyesülete, mely a tagok gazdaságpolitikai érdekképviselését látta el, de egyben a több mint tízezer tag szociáldemokrata politikai képzésére is gondot fordított. Ilyen volt a Bécsi Orvosok Szociáldemokrata Egyesülete is, mely az összes fővárosi egészségügyi szakember 20%-át egyesítette. Létezett az ún. Kispaszti szervezet is, melyet 1925-ben alapítottak, a többi polgári-kispaszti egyesülethez hasonlóan.

Az egyéb kategóriába tartoztak az elsődlegesen kulturális tevékenységet folytató társadalmi szervezetek. Ilyen: a munkásnépkegyek mozgalma, a természetbarát szövetség, a munkás testnevelési egyesületek (amelyekhez több mint száz ezer ember csatlakozott), hasonlóan a kerékpárosok egyesületéhez, a Munkás Tornász Egyesülethez, a Futballisták, ill. Könnyűatléták Egyesületéhez. A munkás kulturális szervezetek létszáma megközelítette a 200 000-et.

A szervezetek előbbieken vázolt sokasága miatt joggal mondhatják el a szemtanúk, hogy a szociáldemokrata párt az „életet” jelentette. Valójában ennek volt köszönhető, hogy egészen a gazdasági világválságig növekedett a párttagság.²⁰

Három szakaszt különíthetünk el az osztrák szociáldemokrata munkásmozgalom 1918–1934 közötti történetében. (A párttagság és szakszervezeti tagság létszámának összehasonlítása alapján.)

1. 1918 és 1922 között a nagyarányú tömegmozgalom a forradalmi hullámot békés mederben, demokratikus keretek között vezette le. A szociálpolitikai rendelkezések, valamint az egyéb, a munkásság helyzetén javító intézkedések magukkal ragadták a szociáldemokrata párt bázisát alkotó képzett munkásokat és az anyagi helyzetükben hozzájuk hasonló kispolgárokat (a polgári középosztály

¹⁸ Az egyes szervezetek adatait saját feldolgozásunk során értékeljük a Statistisches Handbuch-ban közölt táblázatok alapján. Hrsg. Bundesamt für Statistik. Wien 1919. XV. Jg. 1920: I/66; 1921: II/155; 1923: III/102–103; 1924: IV/104–105; 1924: V/105; 1925: VI/129; 1929: VII/126; 1927: VII/148; 1928: IX/154; 1929: X/157; 1930: XI/160; 1931: XII/162; 1932: XIII/169; 1933: XIV/173.

¹⁹ A szakszervezetek történetét a felhasznált forrásmunkák kielégítően aligha mondható mélységgel dolgozták fel. Éppen ezért tanulmányunk ezen fejezete még kiegészítésre szorul.

²⁰ L. a politikai erőszakos cselekedetek alakulása. *Gerhard Botz*: Gewalt in der Politik. Wien. Wilhelm Fink Verl. 1976/236–237.; ill. a sztrájkok alakulását az idő függvényében l. Statistisches Handbuch für die Republik Österreich. Hrsg. Bundesamt für Statistik. 1920. Jg. 160; 1921/II/113; 1922/II/99; 1924/IV/101; 1924/V/103; 1926/VI/127; 1927/VIII/146; 1928/IX/152; 1929/X/155; 1930/XI/158; 1931/XII/160; 1932/XIII/167; 1933/XIV/170; 1935/XV/186.

alsó rétegeit). A tömegek politikai aktivitása az egyes szervezetek számszerű adatait tekintve 1921-ben tetőzött. Ekkor a szakszervezetek tagsága meghaladta az 1 millió főt, a szociáldemokrata párttagságé az 500 ezret. A genfi szerződést követő intézkedések után átmeneti megingás következett be, mivel tömegesen elbocsátották az alkalmazottakat.

2. Az 1922. után kibontakozó szakaszban a két szervezet taglétszáma között kiegyenlítődési folyamat vette kezdetét. Kezdetben csökkentek a jobb- és baloldali politikai erőszakos cselekedetek, a sztrájkok és az azokban résztvevők száma, ill. a munkabeszüntetéssel eltöltött napok mennyisége. (Ugyanakkor a munkanélküliség fenyegető gondként jelentkezett).²¹ Utóbb azonban a munkások politikai megmozdulásai is intenzívebbé váltak, a gazdasági prosperitás alatt tevékenységük fokozódott. Az 1927-es schattendorfi merényletet követően nőtt a feszültség az országban. Erről tanúskodik az erőszakos cselekedetek gyakoriságának megsokszorozódása.

3. 1929 és 1933 között már a hanyatlás egyértelmű jelei mutatkoztak. 1929-re a szakszervezet és a párttagság létszáma kiegyenlítődött, majd mindkettő hirtelen zuhanni kezdett. Az alatt az idő alatt a sztrájk, mint aktivitási forma, gyakorlatilag megszűnt létezni. Ugyanakkor az erőszak jelenléte a politikai szférában intenzívebbé vált.

Egy évtized leforgása alatt jelentős változás ment végbe, amely nem függetleníthető a gazdaság és társadalom egészében végbement folyamattól. Ebben nem kis szerepet játszott a szociáldemokrata pártnak a tömegekkel szemben tanúsított magatartása. Hiába terjedt ki tevékenysége a társadalom egészére, ha munkájának tényleges tartalma nem bizonyult elég hatékornak, szilárdan meggyőzőnek. Addig, amíg a húszas évek elején 1848 és 1918 novembere gondolati hordozójaként lépett fel, az évtized végére már bizonyos értelemben konzervatívnak bizonyult. A megalakuló új szervezetek könnyedén választották le róla az egyébként is ingatag kispolgári csoportokat. Ehhez járult, hogy a párt két mozzanatot elhanyagolt tömeg-orientáltságú tevékenysége során.

Egy társadalmi szervezet, mint organikus egység funkcionálása csak akkor valósul meg egészséges módon, ha sikerül megtalálnia a vezetés-irányítás-ellenőrzés helyes arányát. Ha a három tényező közül egyik nincs jelen kellő intenzitással, vagy túlságosan is eluralkodik, a szervezet egésze és a társadalom tagjai között úr keletkezik, amely megakadályozza a sikeres munkát. Úgy tűnik, hogy Német-Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártja saját belső mechanizmusát, annak tulajdonságait nem vette kellően figyelembe. A szervezeti keretek nem kielégítő volta is okozhatta a párt egészének hanyatlását, amely nem függetleníthető a társadalom egészében lejátszódott már korábban ismertetett folyamattól.

A másik fontos momentum, hogy a tagság törzsgárdája egy olyan generációból tevődött össze, amely már megélt úgymond egy „nagy változást”. Számára egy újabb fordulat elképzelhetetlennek bizonyult, a demokratikus erőkbe vetett hit számára szilárdnak tűnt. A fiatalabb korosztályokat azonban már nem fűtötte ez a hit, magatartásukat más élmények befolyásolták, mint az idősebbeké.²²

A húszas évek elején, ill. az évtized végén, közel négymillió (!) osztrák állampolgár vett részt a választásokon. A szociáldemokrata párt 1920-tól viszonylagosan egyre több választót nyert meg,²³ ténylegesen azonban a kapott szavazatok száma csupán a húszas évek második felében emelkedett egy millióról másfél millióra. Az évtized második felében abszolút számokban nem tárgult az a kör, amely az NASzDMP-re szavazott. Ezt a tényt a párt akkori vezetői, úgy tűnik, nem vették kellő súllyal figyelembe. Megtévesztőként hatott bizonyára, hogy Bécs továbbra is a szavazatok felét adta.²⁴

²¹ *Gerhard Botz: Streik in Österreich. 1918–1956. c. tanulmánya a Bewegung und Klasse c. kötetben; Hrsg. Botz, Konrad, Hautman. Wien. Europa. 813.*

²² *L. Die Organisation Wien 1931. Bericht des Wiener Vorstandes an die Jahreskonferenz der Organisation der Wiener Soz. Dem. Arbeiterpartei. 1932. 27.*

²³ *A Jahrbuch der Österreichischen Arbeiterbewegung. 1930/Hrsg. Vertretung des Sozialdemokratischen Arbeiterpartei Deutschösterreichs. Wien. 1931. Verl. der Wiener Volksbuchhandlung 150.*

²⁴ *Beiträge zur Statistik Deutschösterreichs Hrsg. Stat. Zentralkommission; Die Wahlen für die konstituierende Nationalversammlung Wien, 1919. Druck und Verl. der Deutschösterreichische Staatsdruckerei, Heft 1. Tabelle/V. 2. Statistischen Nachrichten Hrsg. Bundesamt für Statistik. Wien, 1927/73. 141.*

1918-at követően tehát az osztrák *társadalomban három fő tendencia kibontakozásának lehetünk szemtanúi*. A gazdasági életben érezhető válságjelenségek nyomán a kisipar és a kisbirtok fejlődése rendkívül visszaesett. Ennek eredményeként egyre többen kényszerültek arra, hogy feladják önálló egzisztenciájukat, és a társadalmi munkamegosztáson belüli kötöttebb pozícióban vállaljanak munkát, ill. a helyi gazdaság tulajdonosai a városba vándoroljanak. Ez a tény a munkásságot is érintette, annyiban, amennyiben munkaadójának tönkremenetele más munkahely keresését tette szükségessé. Az előbbi két mozzanattal egyidejűleg az alkalmazotti réteg növekedett, ami társadalmi súlyának növekedését vonta maga után és bizonyos polgárosodást eredményezett. Ezzel párhuzamosan gyarapodott azon elemek száma, amelyek a „társadalmi struktúrán kívül” helyezkedtek el, s ily módon a valósághoz fűződő kapcsolatukban változás jött létre.

A társadalmi struktúra „lefelé” történő elmozdulása minden osztály és réteg potenciális erejének gyengülését vonta maga után, egyben a tradicionális keretek megmerevedését is eredményezte. Mindez új emóciók kioldódását (antiszemitizmus, fasiszmus, nacionalizmus) váltotta ki, részben a gazdaság, részben a politika irracionális vonásai miatt. Az új érzelmek könnyedén ragadták magukkal a társadalmi középosztály alsó rétegeit, akiknek politikai aktivitása egyébként is labilis volt.

Az általunk vizsgált korszakban Bécsen kívül Alsó- és Felső-Ausztriában, Stájerországban, valamint Salzburgban beszélhetünk jelentős szociáldemokrata párttagságról. Itt Német-Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártja azon munkások támogatását élvezhette elsősorban, akik a nehéziparban dolgoztak, és bizonyos szakképzettséggel rendelkeztek, ők alkották a nagyvárosi proletariátus szervezett egységeit. Az előbbi tartományokban ráadásul a társadalmi struktúra kevésbé változott meg az első világháború után. Úgy tűnik, hogy a hagyományos társadalmi környezetben a politikai nézetek és elképzelések jobban tapadnak a korábban kialakult formákhoz, míg a változó, összetételében átalakulóban a rétegek többnyire új ideológia igényével lépnek fel.

Az első világháborút követően a forradalmi hullám ereje békés mederben vezetődött le. Egyrészt a megnőtt politikai aktivitás (a szakszervezeti taglétszám elérte, sőt meghaladta az egymilliót), másrészt a szociálpolitikai intézkedések bizonyították, hogy változás kezdődött a hatalmi szféra viszonyaiban.

A húszas évek végén az ipar és a mezőgazdaság dezorganizálódásával a szakszervezetek is hanyatlásnak indultak. Bizonyos centralizációval egyidőben rendkívül visszaesett a taglétszám és a harmincas évek elején az 1920-as felét sem érte el. Míg az évtized kezdetén bizonyos szociálpolitikai célok elérésére törekedtek, az évtized második felében már azok épségben tartására, ill. elsődlegesen bérkövetelések kiharcolására. A tartalmi munka értékének csökkenése olyan kiábrándulást okozott, amely eltávolította a könnyen mozduló kispolgári elemeket. Az általános letargia, amely főleg a harmincas évek elején érződött, bénítóan hatott a munkásmozgalom egészére, ezen belül is a párt és a szakszervezett soraira, amelyek éppen e korszakban közeledtek egymáshoz. Erre utal az is, hogy a két szervezet tagsága között kiegyenlítődési folyamat játszódott le 1922 és 1929 között, ennek következtében egyre többen váltak mindkét szervezet tagjává. A gazdasági világválság idején, mindkét szervezet tagsága erősen megcsappant. A statisztikák azonban arról tanúskodnak, hogy a szakszervezetek érzékenyebben reagáltak a politikai és gazdasági eseményekre, mint a párt.

Mindez tükröződött a tartományi és országos választások alakulásán. Az NASzDMP azon területeken kapta a legkevesebb szavazatot, ahol viszonylag alacsony szintet ért el a munkásság szervezettiségi szintje, ill. a Saint-Germain-i békét követően különlegesen megnőtt a polgári középosztály, azon belül is az alsó- és középrétegek társadalmi súlya (Salzburg, Tirol, Vorarlberg). Igaz viszont, hogy míg a főváros körüli tartományokban egy párttag valamivel több mint két szavazatot jelentett, addig vidéken hármát, sőt az évtized végén már közel ötöt. (Ezen adatok ismeretében, bizonyos mértékig érthetővé válik a pártvezetőség „már csak 300 ezer szavazatot kell megszerezni” jelszava.) A fővárosban a párttagok és a szavazatok aránya közelített egymáshoz, vidéken a kettő aszinkronban állt. Bécsben tehát a NASzDMP stabilabb társadalmi bázist mondhatott magának, bár a tartományokban látszólag jelentős támogatásra számíthatott. Összességében a szavazók köre országos szinten nem tágult, az évtized közepén már elérte azt a telítettségi fokot, amely még 1930-ban is szilárdan tartotta magát.

A törvényhozó és végrehajtó hatalom területén csupán Bécsben és Karintiában jött létre a szociáldemokrata többség. A főváros egyedülálló szociálpolitikai intézkedéssorozata részben megmagyarázza ezt. Karintiában elsődlegesen a mezőgazdasági munkásokról, a nők baloldali orientált-

ságáról, valamint a szociáldemokrata párt nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontjáról kell beszélnünk.

Végezetül összevetjük az NASzDMP-re leadott szavazatok számár a lakosság, a munkásság, valamint a szociáldemokrata párt- és szakszervezeti tagság adataival.

Ausztria lakosságán belül a munkások szinte mindegyik tartományban azonos százalékkal képviseltették magukat a társadalmi struktúrában (45% körül). A kapott szociáldemokrata szavazatok kirívó hasonlóságot mutatnak a munkásság arányával. Mindez még jobban megerősíti állításukat, mely szerint bár Német-Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártjának bázisa elsődlegesen a munkásság volt, éppen az általunk vizsgált korszakban alakult át tömegpárttá, és terjesztette ki vonzáskörét a többi társadalmi csoport és réteg tagjaira. A párt erejének gyarapodása (főként 1929-ig) meggyőzhette azokat, akik szentül hittek a békés út megvalósításában.

A gazdasági életben 1929 után bekövetkezett visszaesés a két legnagyobb munkásszervezet dezorganizálódásához vezetett, ami az 1934-es tragédiába torkollott. Joggal mondhatjuk el, hogy az Első Osztrák Köztársaság már megalakulásakor méhében hordozta azon problémákat, melyek hatásával szemben tehetetlennek bizonyult.

ELEKES LAJOS
(1914–1982)

A mai magyar történettudomány egyik érdekes egyénisége távozott 1982 májusában az élők sorából. A levéltáros, a történetkutató és élete utolsó három évtizedében történész professzor ahhoz a historikusnemzedékhez tartozott, amely az európai élvonalba emelkedett magyar polgári történetírás legjobb mestereitől tanulhatta meg a szakmát. Történet szemléletének alakulásában meghatározó volt a marxizmussal való megismerkedése, és később annak következetes alkalmazása tudományos munkásságában. Egyike volt azoknak, akik Molnár Erik vezetésével a hazai és virágzó feudalizmus társadalomfejlődésének lényeges mozzanatait feltárták, és az első marxista igénytel írt összefoglalásokban közzétették.

Mint az Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori Magyar Történelmi Tanszékének vezető professzora, az egyetemi hallgatók százaival értette meg a történelmi gondolkodás, a belső összefüggések és a forráskritika szükségességét. A középkorral foglalkozó munkáiban – közöttük a középkori magyar állam történetéről szóló összefoglalásában – a tárgyyszerűség és az elméleti érzékenység együtt volt jelen.

Az 1960-as évek elején jelentek meg első publikációi a történelem és a korszerű műveltség kérdéséről, illetve a történelmi ismeret és a szocialista tudat viszonyáról. A medievisztikai kutatások mellett, szenvedélyes érdeklődéssel fordult a historiográfiai, metodológiai kérdések felé. Élete utolsó másfél évtizedében élénk figyelemmel kísérte a témával foglalkozó nemzetközi – elsősorban francia, német és az amerikai – irodalmat. A nemzetközi történészkonferenciákon a metodikai szekciókban vállalt szerepet, és ennek az érdeklődésnek volt terméke „A történelem felfogása korunk polgári tudományában, Bp. 1975.” című monográfiája. Ebben többek között arra vállalkozott, hogy a polgári történelmi gondolkodás kialakulását és fejlődését végigkísérve bemutassa az olvasónak napjaink legjelentősebb polgári történelmi irányzatait.

Egyetemi előadásaiiban, tudományos és publicisztikai íásaiban egyaránt hirdette, hogy a tudományos-műszaki fejlődés időszakában is van szerepe és jelentősége a történettudománynak. Élete utolsó íásaiban kifejtette, hogy abban a versengésben, amely a társadalomtudományokon belül kialakult, a történettudomány csak akkor őrizheti meg korábbi pozícióit, ha mind a témaválasztásban, mind módszertanában igazodik a megváltozott társadalmi igényekhez.

Élete utolsó évtizedében – az egyetemi és a tudományos közélettől visszavonulva, súlyos betegségétől szorongatva – a mai társadalmi-gazdasági, ideológiai-politikai kérdésekre kereste a történettudományi választ. Halála megakadályozta a gondolatok kézírattá formálásában.

Rottler Ferenc

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>А. Шиклош:</i> Материалы к внутреннему положению Австро-Венгерской Монархии весной и летом 1918 года	1
<i>Л. Варга:</i> Карьера представителя финансового капитала. Семья Вейс и Манфред Вейс ..	36
<i>И. Ромич:</i> Франция, Бэтлен и венгерская подделка французского франка	67
<i>И. Хедьг:</i> Защита Нандорфехервара (Белграда) в 1456 году. (Противоположные взгляды в дискуссии)	87

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

<i>Д. Ф. Марков:</i> Историко-компаративистский и комплексно исследовательский методы в общественноведении. (Об опыте изучения истории и культуры народов Центрально-южновосточной Европы)	96
--	----

ОБОЗРЕВАТЕЛЬ

<i>Р. Шимон:</i> Кто, чем и на что менял в Мекке накануне ислама?	117
---	-----

МАСТЕРСКАЯ

<i>Й. Сюч:</i> Домоводство и семья крестьян служебного состояния 13-го века Венгрии	136
<i>М. Балаж—Л. Катуш:</i> Крестьянские домоводства в среднем Задунавье 18-го века	159
<i>Е. Вереш:</i> О проблеме исторически изменяющейся семьи	172

ПЕРВЫЕ СТАТЬИ

<i>В. Надь:</i> Задерживающие факторы в эмиграции конца 19—начала 20-го веков камитата* Хайду-Бихар	176
<i>И. Балаж:</i> К вопросу общественной опоры австрийской социал-демократии 1918—1934 гг.	188
<u>Лайош Элекеш (1914—1982) Ф. Р.</u>	199

CONTENTS

STUDIES

<i>A. Siklós</i> : Contribution to the Internal Situation of the Austro–Hungarian Monarchy on the Spring and Summer of 1918	1
<i>L. Varga</i> : The Career of a Finance-Capitalist. Weiss Family and Manfred Weiss	36
<i>I. Romsics</i> : France, Bethlen and the Franco-Forgery	67
<i>J. Held</i> : The Defence of Nándorfehérvár (Belgrade) in 1456 (Confrontation of opposing views)	87

THEORY AND METHODOLOGY

<i>D. F. Markov</i> : Historical Comparative and Complex Research Methods in Social Sciences (Experiences of the Studies on the History and Culture of the Central and South-Eastern European Peoples)	96
--	----

OBSERVER

<i>R. Simon</i> : By Whom, What and What for was Changed in Mekka on the Eve of Islam?	117
--	-----

OEUVRE

<i>J. Szűcs</i> : Household and Family at the Peasant Population of Servant Status in Hungary in the 13th Century	136
<i>M. Balázs–L. Katus</i> : Peasant Households in the Central Transdanubia in the 18th Century	159
<i>É. Veress</i> : On the Problem of the Historically Changing Family	172

FIRST PUBLICATIONS

<i>V. Nagy</i> : The Obstructive Factors of the Emigration in Hajdú-Bihar County at the Turn of the Century	176
<i>I. Balázs</i> : The Social Base of the Austrian Social Democracy, 1918–1934	188
<i>L. Elekes</i> (1914–1982) <i>F. R.</i>	199

SOMMAIRE

ÉTUDES

<i>A. Siklós</i> : Sur la situation interne de la Monarchie Austro-Hongroise au cours du printemps et de l'été 1918	1
<i>L. Varga</i> : La carrière d'un capitaliste financier. La famille Weiss et Manfred Weiss	36
<i>I. Romsics</i> : La France, István Bethlen et l'affaire des faux francs	67
<i>J. Held</i> : La défense de Nándorfehérvár (Belgrade) en 1456. (Discussion entre des opinions contraires)	87

THEORIE ET METHODOLOGIE

<i>D. F. Markov</i> : Les méthodes de recherche historique comparatives et complexes dans les sciences sociales. (Sur les expériences de l'étude de l'histoire et de la civilisation des peuples vivant en Europe de l'Est et Sud-Est)	96
--	----

OBSERVATEUR

<i>R. Simon</i> : Qui a changé quoi, contre quoi à la Mecque, à la veille de la naissance de l'Islam?	117
---	-----

ATELIER

<i>J. Szűcs</i> : Ménage et famille chez la population paysanne vivant en condition servile, en Hongrie au 13 ^e siècle	136
<i>M. Balázs—L. Katus</i> : Les ménages paysans dans la région cisdanubienne au 18 ^e siècle	159
<i>E. Veress</i> : Sur le problème de la famille changeante au cours de l'histoire	172

PREMIERS MÉMOIRES

<i>V. Nagy</i> : Les facteurs qui empêchent l'émigration dans le comitat de Hajdú-Bihar au tournant du siècle	176
<i>I. Balázs</i> : Sur la base sociale de la socialdémocratie d'Autriche, 1918–1934	188
<i>L. Elekes</i> (1914–1982) <i>F. R.</i>	199

INHALT

STUDIEN

<i>A. Siklós:</i> Beiträge zur inneren Lage der Österreichisch–Ungarischen Monarchie im Frühling und Sommer 1918.	1
<i>L. Varga:</i> Die Karriere eines Finanzkapitalisten. Die Weiss-Familie und Manfred Weiss.	36
<i>I. Romsics:</i> Frankreich, Bethlen und die Frankfälschung	67
<i>J. Held:</i> Die Verteidigung von Nándorfehérvár (Beograd) in 1456 (Eine Diskussion zwischen gegensätzlichen Ansichten)	87

THEORIE UND METHODOLOGIE

<i>D. F. Markov:</i> Historische komparative und komplexe Methoden (Über die Erfahrungen der Forschung der Geschichte und der Kultur der mittel- und südost-europäischen Völker)	96
--	----

BEOBACHTER

<i>R. Simon:</i> Wer tauschte und was in Mekka am Vorabend des Islams?	117
--	-----

WERKSTATT

<i>J. Szűcs:</i> Haushalt und Familie der Servitoren in Ungarn im 13. Jahrhundert	136
<i>M. Balázs–L. Katus:</i> Bauernhaushalte in Mitteltransdanubien im 18. Jahrhundert	159
<i>É. Veress:</i> Über das Problem der historisch ändernden Familie	172

ERSTE AUFSÄTZE

<i>V. Nagy:</i> Anti-Emigrationsfalteren im Komitat Hajdú-Bihar am Jahrhundertende	176
<i>I. Balázs:</i> Über die soziale Basis der österreichischen Sozialdemokratie, 1918–1934	188
<u>L. Elekes (1914–1982) F. R.</u>	199

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

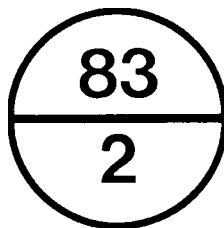
Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1983. III. 28. — Terjedelem: 17,85 (A/5) ív
83.11923. Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Heckenast Gusztáv: Bécsi svéd követjelentések
Magyarországról, 1652–1662

Kende János—Sipos Péter: Ipari munkásság és
asszimiláció Magyarországon, 1870–1910

Bodor György: A székely nemzetiségi szervezet

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXVI. ÉVFOLYAM, 1983. 2. szám

Szerkesztők:

GRANASZTÓI GYÖRGY, L. NAGY ZSUZSA, JUHÁSZ GYULA (főszerkesztő-helyettes),
RÁNKI GYÖRGY (főszerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BALOGH SÁNDOR, BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, GLATZ FERENC, HANÁR PÉTER,
IRINYI KÁROLY, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LAACKÓ MIKLÓS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORBÁN SÁNDOR, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI MAGDA,
SZ. ORMOS MÁRIA, SZÜCS JENŐ,

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Üri u. 51–53. — Telefon: 160-160
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 84 Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TARTALOM

<i>Heckenast Gusztáv</i> : Bécsi svéd követjelentések Magyarországról, 1652–1662	205
<i>Ira Berlin—Herbert Gutman</i> : Osztályszerkezet és az amerikai munkásosztály fejlődése 1840–1890 között (A bevándorlók és gyermekeik, mint bér munkások)	224
<i>Kende János—Sipos Péter</i> : Ipari munkásság és asszimiláció Magyarországon, 1870–1910	238
<i>David Montgomery</i> : Nacionalizmus, amerikai patriotizmus és osztálytudat a bevándorló munkások között az Egyesült Államokban az I. világháború idején	255

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bodor György</i> : Az 1562 előtti székely nemzetiségi szervezetről	281
<i>Gergely Ferenc</i> : A magyar cserkészmozgalom újjászervezése és problémái, 1919–1933	306
<i>Látván György</i> : Új adalék Károlyi Mihály és a KMP kapcsolatához	333
<div style="border: 1px solid black; padding: 2px;">Kolossa Tibor (1922–1982)</div> (Sz. M.)	347

Bécsi svéd követjelentések Magyarországról, 1652–1662

A közép-európai Habsburg-hatalom legveszedelmesebb, legfőbb ellensége a harmincéves háborúban, attól kezdve, hogy Gusztáv Adolf 1630-ban partra szállt Észak-Németországban, Usedom szigetén, a svéd királyság volt. A két nagyhatalom kölcsönös bizalmatlansága és egymás iránti gyanakvása a vesztfáliai békekötés után is fennmaradt. A békeszerződés pontjainak végrehajtása elkerülhetetlenné tette az állandó diplomáciai kapcsolat megteremtését, Svédország első bécsi követének kinevezésére mégis csak három évvel a béke megkötése után, 1651-ben került sor. A követ személyének kiválasztása nem hagy semmi kétséget a most első ízben betöltött diplomáciai poszt rendkívüli jelentősége felől.

Svédországnak a német-római császár mellé akkreditált első rezidense Matthias Biörenklou (1607–1671) lett. Az ekkor 44 éves követ, aki a diplomáciai szolgálatban szerezte meg a svéd nemességet, országa külügyeinek egyik irányítója volt. A vesztfáliai béketárgyalások során előbb követi titkári, majd rezidensi rangban volt tagja a svéd delegációnak. Bécsi szolgálati helyét 1652 elejétől fennmaradt jelentéseinek tanúsága szerint kormánytanácsosi rangban foglalta el, de már fél év múlva a birodalmi gyűlés színhelyére, Regensburgba távozott, s többé nem is tért vissza Bécsbe. 1654-től államtitkári rangban Stockholmból vezette a svéd külügyeket, 1661-ben udvari kancellár, 1664-ben az országtanács tagja lett.¹

Már Biörenklou jelentéseiből² körvonalazni lehet Magyarország – egyelőre szerény – helyét a svéd külügyi érdeklődés szemhatárán. A török elleni védekezés, az ellenreformáció, a protestánsok, elsősorban természetesen az evangélikusok helyzete, valamint a magyarországi belpolitika, a rendi opposíció érdekelte a svéd követet. Idejének és munkaerejének nagyrészt azonban a birodalmi ügyek foglalták le, rövid bécsi tartózkodása alatt a magyar viszonyok alaposabb megismerésére alig lehetett módja. De 1652 március 13/23-i³ jelentése pontosan tájékoztat a magyar poli-

¹ Svenskt Biografiskt Lexikon, IV. Stockholm 1924. 465.

² Svenska Riksarkivet, Stockholm (a továbbiakban: SRA), Diplomatica, Germanica 278. (Minthogy a követjelentéseket tartalmazó kötetekben általában nincs lapszámozás, az egyes jelentésekre és mellékletekre dátum szerint hivatkozom. Visszakérésnél figyelembe veendő, hogy az iratok időrendje kötéskor néhol összezavarodott, a mellékletek sem fekszenek mindig a megfelelő jelentés mellett.)

³ A svéd követjelentések ezidőben a napi keletet általában mind a Svédországban használt Julianus-, mind a Bécsben és Magyarországon használt Gergely-naptár szerint megadják; ha csak az egyiket adják meg, megjelölik, hogy a régi (*styli veteris*) vagy az új (*styli novi*) naptárról van-e szó. Tanulmányom szövegében a magyarországi események dátumát mindig a Gergely-naptár szerint adom meg; az eltérés a két naptár között ekkor tíz nap volt.

tikai élet két irányzatáról, az esztergomi érsek és a klérus Habsburg-hű, militáns katolikus vonaláról, valamint Pálffy Pál nádor és csoportja ettől eltérő, az ország szabadságát (*libertatem status*) célul tűző koncepciójáról.⁴

Biörenklou távozása után jó két évig nem működött svéd diplomáciai képviselőt Bécsben. Csak 1654 nyarán tűnik fel egy svéd ügyvivő a császári udvarban, Heinrich Stäyger. Személyéről semmit nem tudtam megállapítani. Bár svéd szolgálatban állt, nem volt svéd nemes. Jelentéseit németül írta. Özvegye 1660-ban Pozsonyban élt.⁵ Véleményem szerint svéd szolgálatba lépett birodalmi német, esetleg osztrák evangélikus lehetett. A svéd diplomácia magyarországi kapcsolatait ő építette ki rövid egy év alatt. Amikor, 1655 nyarán, ismét rezidens került a bécsi svéd követség élére, ő ágensi beosztásban ott maradt; Bécsben is halt meg 1656. január 8-án.⁶

Stäyger jelentéseiben⁷ a magyar vonatkozások túlnyomó része az 1655-i országgyűléshez kapcsolódik. Már 1654. augusztus 2/12-én említi, hogy III. Ferdinánd 14 napon belül ki akarja bocsátani az országgyűlési meghívókat. Szeptember 13/23-án megjegyzi, hogy „a magyar országgyűlés körül ismét teljes a csend”, október 11/21-én jelenti, hogy a járvány miatt halogatják, december 6/16-án pedig, hogy január 28-ra tervezik az országgyűlés megnyitását. Eddigre már kapcsolata lehetett magyarországi evangélikusokkal, mert egy másik, ugyancsak december 6/16-án kelt jelentésében nemcsak az ellenreformáció előretöréséről, hanem a protestáns magyar rendek országgyűlési terveiről is tudósít.

Az országgyűlés megnyitása mindenesetre elhúzódott. III. Ferdinánd csak március 2-án ment le Pozsonyba. Hat nappal később követte őt Stäyger is, és végignézte gróf Homonnay pozsonyi bevonulását.⁸ Informátorai tájékoztatták a svéd ügyvivőt a nádorválasztás fordulatairól, a bécsi udvar tervéről, hogy halasszák el a nádorválasztást három évvel, s erre az időre nevezzék ki az esztergomi érseket királyi helytartóvá, és arról is, hogy a rendek ragaszkodtak a nádorválasztáshoz. Tudott Stäyger arról, hogy Forgách, Zrínyi, Csáky és Wesselényi grófok kívánták jelölteni magukat a nádorságra, és meglepte őt Wesselényi megválasztása. Az országgyűlés eseményeit Bécsből is figyelemmel kísérte: „a magyar országgyűlési tárgyalásokról néhány jó konfidens megbízhatóan tájékoztat” – jelentette 1655 május 5/15-én; magyarországi németajkú hitsorsosai országgyűlési iratok másolatát is eljuttatták hozzá, így a királyi proposíciókat,⁹ az evangélikus rendek április 19-i feliratát és az erre adott választ,¹⁰ és feltehetően az ő révén jutott el Pálfalvy János „Modus recuperandi Hungariam”

⁴E két irányzat meglétét hazai források alapján kimutatta *Péter Katalin*: A magyar főúri politika fordulata a XVII. század derekán. Rákóczi Zsigmond és Pálffy Pál. Budapest 1973. (Kéziratok kandidátusi értekezés.) Vö. uő.: A magyar romlásnak századában. Budapest 1975. (Magyar História.) 83–103.

⁵SRA Diplomatica, Germanica 287, fol. 109–112.

⁶SRA Diplomatica, Germanica 282, Schweder Dietrich Kleihe 1656 január 5/15-i jelentésében.

⁷SRA Diplomatica, Germanica 280. (Vö. 2. jegyzet.)

⁸Uo., az 1655. március 7-i (*styli veteris*) jelentése C. melléklete.

⁹Uo., az előző jegyzetben id. jelentés A. melléklete.

¹⁰Uo., az 1655. április 21-i (*styli veteris*) jelentés melléklete.

c., a Habsburgok örökös királysága mellett állást foglalo röpiratának egy kéziratoss példánya is Stockholmba.¹¹

Az országgyűlés eseményei közül Stäyger csak a magyarországi evangélikusok helyzetével kapcsolatos dolgok érdekelték, a nádorválasztást is csak ebből a szempontból nézte. „Egyébként veszedelmesnek látszik a helyzet Magyarországon – írta 1655. március 8/18-án –, amennyiben mindenféle széles távlatú alapokat raknak le a teljes ellenreformáció és az evangélikus és a református vallás elnyomása érdekében. Egyes katolikus hazafiak éppen ezért az evangélikusokkal együtt elutasították a helytartóságra irányuló kívánságot, hogy ti. az érsek úr még három évig lássa el a nádor tiszttét, de ezzel csak bajt és bosszúságot okoztak, mert az említett Wesselényi gróf úr szelleme olyan, hogy minden erejével a jezsuiták útmutatását követi és az ő akaratukat hajlja végre a legelszántabban.” Ez alkalommal hitsorosai tájékoztatták Stäyger legfrissebb sérelmeikről is, de annál felháborítóbb esetről, mint hogy gróf Illésházy István a Csallóközben kalapot rakott egy disznó fejére, és azt mondta: valódi kálvinista prédikátor, nem tudtak beszámolni.¹² Zrínyi Miklós azzal nyerte el a svéd ügyvivő rokonszenvét, hogy királyi audienciáján szót emelt a jezsuiták ellen. Ezek után beszámolt Stäyger Biörenklou külügyi államtitkárnak Zrínyi és Auersperg herceg éles szóváltásáról, amely majdnem kardrántásig fajult, de a vita tárgyáról csak annyit sikerült megtudnia, hogy az ország szabadságáról és meg nem tartott ígéretekről volt szó.¹³ Röviden tájékoztatnak még a jelentések a rendi sérelmek tárgyalása körüli huzavonákról, és elég részletezően Lipót főherceg magyar királlyá választásáról és megkoronázásáról.¹⁴

Stäyger legfontosabb magyarországi feladata azonban az volt, hogy királya nevében felvegye a kapcsolatot Erdéllyel, nyilvánvalóan a Lengyelország elleni közös fellépés céljával. X. Károly 1654 szeptember 16/26-án utasította erre bécsi ügyvivőjét, de Stäyger a kapcsolat felvételére csak a pozsonyi országgyűlésen talált alkalmat, ahol 1655. március 17-én titokban kétszer is tárgyalt II. Rákóczi György követivel, Klobusiczky Andrással és Mednyánszky Jónással, s a tőlük hallottak alapján jelentette urának Rákóczi felajánlkozását.¹⁵ Június elején Stäyger szerzett az Erdélybe induló Gotthard Velling svéd követ számára a magyar kancelláriától útlevelet.¹⁶ Stäyger diplomáciai pályájának alighanem csúcát jelentette, hogy az erdélyi fejedelem 1655. augusztus 3-án levélben mondott neki köszönetet, és egyben a havasalföldi szeménylázadás leveréséről is tájékoztatta.¹⁷

¹¹ SRA Diplomatica, Germanica 604, Nr. 34. A szöveg modern kiadása bécsi példányról *Baranyai Béla*: Tanulmányok és közlemények a magyar jog-, alkotmány- és köz-történet köréből, II. Karczag 1927. 91–98. (Az SRA-ban levő magyar vonatkozású iratokat rendező és jegyzékbe foglaló *Vörös Márton* az iratot az 1680-as években keletkezett jelentésnek vélte: Hungary and Sweden. Early Contacts, Early Sources. Budapest 1975. 77.)

¹² SRA Diplomatica, Germanica 280, az 1655. március 8-i (*styli veteris*) jelentés Bericht aus Ungarn c. melléklete.

¹³ Uo., az 1655. április 21-i (*st. v.*) jelentésben, ill. az április 26-i (*st. v.*) jelentés utóiratában.

¹⁴ Uo., az 1655. június 11-i (*st. v.*) és 23-i (*st. v.*) jelentések mellékletei.

¹⁵ Uo., az 1655. augusztus 18-i (*st. v.*), ill. az 1655. március 8-i (*st. v.*) jelentésben.

¹⁶ Uo., az 1655. június 15-i (*st. v.*) jelentésben; a június 23-i (*st. v.*) jelentéshez mellékelve az 1655. június 8-án (*styli novi*) kiállított útlevél szövegének másolata.

¹⁷ Uo., az 1655. június 23-i (*st. v.*) és augusztus 18-i (*st. v.*) jelentés közé bekötve.

A Lengyelország elleni svéd támadás kibontakozása és az Erdéllyel való kapcsolatfelvétel ismét diplomáciai kulcspozícióvá tette a bécsi svéd követséget. Stäygernek sem társadalmi rangja, sem politikai tapasztalata nem volt elegendő a küszöbön álló játszmahoz. 1655 augusztus közepén új ember, ismét egy rezidens, vette át a bécsi követség vezetését: Schweder Dietrich Kleihe († 1681), svéd nemes, 1648 óta diplomáciai szolgálatban, 1655-től kezdve brémai tanácsúr.¹⁸ Matthias Biörenklou által ellenjegyzett és valószínűleg általa is készített utasítása 25 pontban foglalta össze feladatait, amelyek legnagyobb része a svéd király érdekeinek képviseletét bízta rá a római birodalomban és a császári udvarban, s csupán egyetlen pont, a 24., írta elő számára a német birodalommal szomszédos országok, Franciaország, Spanyolország, Svájc, Itália, Törökország, Magyarország, Erdély, Havasalföld, Moldva, Ukrajna, Tatárország, Muszkaország és Lengyelország dolgainak figyelemmel kísérését.¹⁹ Ennek a szerteágazó feladatnak Kleihe igyekezett tőle telhetőleg eleget tenni; minthogy ilyen sokoldalú érdeklődés arányos kielégítése meghaladta a csak néhány beosztottal dolgozó rezidens lehetőségeit, bécsi tartózkodása alatt (1655–1657 és 1661–1662) Magyarországot tüntette ki egyre növekvő figyelmével. Otthoni társadalmi állása megnyitotta előtte azokat az ajtókat is, amelyek Stäyger előtt zárva maradtak. Sokat időzött a császári előszobákban, rendszeresen érintkezett más hatalmak Bécsben működő diplomataival, fogadták őt az udvar befolyásos méltóságai, egyszer-egyszer maga a császár is. Rendelkezésére állt az a javarészt magyarországi evangélikusokból álló konfidens hálózat, amelyet még Stäyger épített ki, de nem érte be a meglevővel. Kellett, hogy legyen embere különböző magyar főurak udvarában, és a bécsi udvari haditanácsban is. Informátorai kiletét gondosan titkolta, jelentéseiben, amelyeket – tekintettel a bizonytalan postai viszonyokra – mindig három különböző úton küldött el, biztos forrásra, megbízható forrásra, különböző meg nem nevezett jóbarátokra hivatkozik. Ilyen körülmények közt különös súlyt kap és további következtetésekre jogosít fel, ha kivételesen mégis néven nevezi informátorát.

Ha az ember folyamatosan olvassa a bécsi svéd követjelentések sorozatát, egyenesen mellbevágó az a színvonalemelkedés és tematikai gazdagodás, amely 1655 augusztusában, Kleihe megérkezésével, egyik napról a másikra bekövetkezett. A legfeltűnőbb új vonás az intenzív katonai kémkedés.

Kleihe már első jelentéséhez mellékel egy részletes létszámkimutatást a császári hadseregről, külön a lovasságról és külön a gyalogságról, ezredenkénti bontásban. Eszerint 1655 késő nyarán az összesen 29 100 katonának majdnem a fele, 14 000 fő Magyarországon állomásozott.²⁰ A sereg állapota siralmas. Lipót koronázására a magyarországi ezredekől összesen 800 lovast sikerült csak Pozsonyba felvinni, ezek is javarészt kölcsönvett lovakon ültek.²¹ Sűrűn foglalkoznak a jelentések a csapatok birodalmon belüli mozgásával, ezredek, sőt századok áthelyezésével, ami gyakran sajátos nehézségekkel járt. A Montecuccoli lovasregiment két századát gróf Batthyány

¹⁸ Den Introducerade Svenska Adelns Ättartavlor... Ed. Gustav Elgenstierna. Stockholm 1925–1936. IV. 135.

¹⁹ SRA Diplomata, Germanica 286.

²⁰ SRA Diplomata, Germanica 281, az 1655 augusztus 18/28-i jelentés melléklete.

²¹ Uo., az 1655. szeptember 12/22-i jelentésben.

például csak akkor engedte elindulni Körmendről új állomáshelyükre, Sziléziába, amikor adósságaikat a jobbágyoknak megfizették.²²

A katonai kémkedés mellett Kleihe jelentéseinek másik fő témája a belső ellenzék. Míg Stäyger szemében ez lényegében azonos volt a protestánsokkal, és az 1655-i országgyűlésen Zrínyi Miklós körül csoportosuló katolikus ellenzékéről is csak protestáns forrásból értesült, Kleihének egy hónap sem kellett, hogy ezt a problematikát is magasabb szintre emelje: „Magyarországon, Csehországban, Morvaországban és Sziléziában, magukban az Osztrák Tartományokban is, sok az elégedetlen, katolikusok éppúgy, mint evangélikusok...”²³ Amikor egy egyszerű bíraskodási ügyben az udvar királyi mandátummal hatályon kívül helyezte a nádor ítéletét, Kleihe megszerezte és másolatban elküldte királyának Wesselényi felháborodott tiltakozásának szövegét: úgy látszik, érzekelte a hiúságában vérig sértett nádor fellépésének lehetséges politikai következményeit.²⁴ Nem értett, mint svéd követ és evangélikus nem is érthetett egyet Wesselényinek sem bel-, sem külpolitikai vonalával, de kezdettől fogva többet látott benne „pap után járó fő”-nél.²⁵

Az Erdéllyel való kapcsolat ápolását Kleihe ugyancsak átvette Stäygeről. Az 1655 márciusi pozsonyi erdélyi–svéd kapcsolatfelvétel után a következő lépést ismét II. Rákóczi György tette meg: megbízásából magyarországi szervitora, Mednyánszky Jónás november 14-én Bécsben, Hoditz grófnő házában találkozott Kleihével, majd három nappal később ismét felkereste, most már a lakásán, a svéd követet. Miután részletesen áttekintették az európai politikai helyzetet, megállapodtak a rendszeres levelezésben. Ez a levelezés rendkívül egyoldalúan maradt ránk: Mednyánszky levelei gyakran eredetiben és mindig több másolatban is ott fekszenek Kleihe 1656–1657. évi jelentései mellett, Kleihe levelei viszont – egy alább említendő kivétellel – nem maradtak fenn. A belőlük nyerhető kép tehát szükségszerűen egyoldalú, mégis úgy látszik, mind X. Károly, mind II. Rákóczi György követe abban a tudatban élt, hogy diplomáciai szolgálataiért megkapta partnerétől az egyenlő értékű viszonzást; a levelek mai olvasójának azonban már nem ez az érzése. Mednyánszky gondoskodott a svéd diplomáciai levelezés biztonságos továbbításáról Pozsonytól, de gyakran Béctől Erdélyig; ezen az úton jutottak el az újabb és újabb utasítások a Rákóczi mellett tartózkodó svéd követekhez, sőt a kozákok, tatárok és más keleti népek közt tevékenykedő svéd ágensekhez is, és ugyanezt az utat járták be visszafelé jelentéseik. Mednyánszky (azaz Rákóczi) embereinek futárszolgálatával a svéd diplomácia mozgásképtelen lett volna ezen az idegen tájon. Viszonzásul Kleihe európai hírekkel látta el Mednyánszkyt (vagyis Rákóczit), ami – más forrásaik nem lévén – azt jelentette, hogy az erdélyiek kizárólag svéd szemmel nézhették Európát, pontosabban a mintegy két hónappal korábbi Európát.

Az 1656-os év svéd–erdélyi érintkezésének középpontjában – az év vége felé egyre nagyobb nyomatókkal – Rákóczi lengyelországi beavatkozásának előkészítése állt. Kleihének ebben a postamester szerepe jutott, így jelentései legfeljebb a lényegét

²² Uo., az 1655. november 10/20-i jelentésben.

²³ Uo., az 1655. szeptember 12/22-i jelentésben.

²⁴ Uo., az 1655. november 3/13-i jelentés B. melléklete.

²⁵ Zrínyi Miklós levelei, Közzéteszi Markó Árpád, Budapest 1950. 69.

nem érintő részletekkel gazdagítják a Szilágyi Sándor által megrajzolt diplomáciatörténeti képet.²⁶ A Rákóczihoz küldött Sternbach és Velling svéd követek számára ő szerzett magyar útlevelet, és ezzel meggyorsította a Morvaországban gróf Illésházy által letartóztatott diplomaták szabadulását. Mednyánszky 1656. augusztus 1-i leveléből tudjuk, hogy Lednicétől kezdve Rákóczi katonái kísérték Sternbachékat.²⁷

Ebbe a témakörbe tartozik az a Mednyánszky útján előterjesztett²⁸ és állandóan ismételt erdélyi kérés, hogy X. Károly küldjön követet a portára, hogy az eloszlassa a török bizalmatlanságát és ellensúlyozza a császár és a lengyel király konstantinápolyi követeinek Rákóczi-ellenes lépéseit. Kleihe jelentéseiből kitűnik, hogy a svéd diplomácia nem értette meg a követküldés fontosságát. Az 1656 augusztusában előterjesztett kérés teljesítésére csak hosszú hónapok múlva került sor, és közel egy évig tartott, míg Clas Rolamb svéd követ – már a lengyelországi katasztrófa idején – végre eljutott Konstantinápolyba.

A Rolamb utazását tárgyaló iratok elsősorban a magyarországi közlekedési viszonyok szempontjából érdekesek. Miután 1656 szeptemberében a lengyelek a nekik elzálogosított szepesi városokból kiindulva a Szepességben, de magyar területen elfogták és Lubló várába hurcolták a X. Károlytól hazatérőben levő török követet és kíséretét,²⁹ Kleihét, Mednyánszkyt, sőt Rákóczit is intenzíven foglalkoztatta Rolamb zavartalan magyarországi átutazásának biztosítása. Mednyánszky vagy a török határ közelében vezető utat javasolta, hozzátéve, hogy ez csak török menlevéllel biztonságos, vagy pedig a bányavárosokból Murányon, Csetneken, Rozsnyón át Kassára vezető utat,³⁰ a svédek végül Rákóczi tanácsa³¹ szerint jártak el: Rolamb inkognitóban utazott, csak egy szolgálával, magyar ruhában, mintha a fejedelem embere lenne, és postán, mert a posta pénzért mindenkit elvisz.

Bár Kleihe lelkiismeretesen gondoskodott és jelentett Rolamb biztonságos utazásáról, a bécsi svéd követ figyelmét természetesen elsősorban nem Rákóczi konstantinápolyi háttérbiztosítása, hanem a császári udvar és János Kázmér lengyel király kapcsolatai kötötték le. Egyik lengyel követség a másik után kereste fel Bécset, katonai segítséget kérve a svédek ellen. A Habsburg-hatalom egyelőre nem kívánt beavatkozni a lengyelországi háborúba, de ennek lehetőségét nem lehetett kizárni. Így Kleihe negyedévenként pontos adatokkal szolgált a császári sereg összetételéről, az ezredek

²⁶ *Szilágyi Sándor: Erdély és az északkeleti háború, II.* Budapest 1891.

²⁷ SRA *Diplomatica, Germanica* 282, az 1656 júniusi, júliusi és augusztusi jelentésekben. Az útlevél szövegének másolata mellékelve a július 5/15-i jelentéshez. Sternbach jelentését letartóztatásukról kiadta *Szilágyi, i. m.* II. 143–145. Az eset bécsi verziója Kleihe július–augusztusi jelentéseiben. Nostitz gróf cseh kancellár Illésházy értetlenségét okolta mentegetőzésében: „ein Vngarischer Kopf” (az augusztus 9/19-i jelentésben), ami nem egyetlen jele az udvari arisztokrácia lenézésének magyar osztályos társaik iránt. Mednyánszky levele a július 31/augusztus 10-i jelentéshez mellékelve.

²⁸ Uo., az 1656. augusztus 9/19-i jelentésben.

²⁹ Mednyánszky erről tudósító, Beckón 1656. szeptember 22-én kelt levele mellékelve a szeptember 17/27-i jelentéshez.

³⁰ Uo., az 1656. szeptember 24/október 4-i jelentés melléklete.

³¹ SRA *Diplomatica, Germanica* 283, az 1656. december 24/1657. január 3-i jelentés melléklete, az egy héttel későbbi jelentés mellé bekötve.

állomáshelyéről és létszámáról;³² jelentéseinek állandó témája a tűzértség állapota, felszerelése, a jól képzett tűzértisztek név szerinti felelőseivel. Császári tűzérek svéd szolgálatba csábítása azonban, úgy látszik, nem járt eredménnyel.

Azt hiszem, a császári sereg akcióképességének svéd szempontból nagyon lényeges kérdésével függ össze Kleihe rendkívüli érdeklődése a török–magyar határvillongások iránt. A kanizsai basa 1656 januári sikeres portyája kapcsán Kleihe azt jelenti, hogy „a végvárak nemcsak rossz állapotban vannak, hanem őrségük is kevés, kifogytak ágyúból, lőszerből és élelemből, a katonák is nagyon kedvetlenek, mert oly régóta nem kaptak fizetést”.³³ Gondosan beszámol mind a törökök betöréseiről, mind a magyar urak portyáiról, az 1657 január végi rajtaütésről például négy jelentésében is.³⁴

A török–magyar határvidéket nemcsak a két szemben álló fél nem békebontásnak, legfeljebb incidensnek minősülő portyázásai tették bizonytalanná, hanem olyan, felderítetlenül maradt erőszakos cselekmények is, mint amelyek közül kettőről Kleihe tudósít. 1656 őszén a Bécsből Budára tartó császári futárt álarcosok támadták meg, őt bántalmazták, a nála levő leveleket pedig elvették; az álarcosok kilétét szorgos vizsgálat sem tudta megállapítani.³⁵ Néhány héttel később pedig ismeretlen tettesek, állítólag szabad hajdúk, egy kereskedő karavánt támadtak meg Komárom és Esztergom közt a Dunán, s hiába volt mind császári, mind török részről útlevelük, 27 rác és 19 zsidó kereskedőt legyilkoltak, 160 000 tallér értékű árujukat pedig elrabolták.³⁶

A török front kérdéséhez kapcsolódnak a svéd követ Zrínyi Miklós különös magatartásáról szerzett információi is. Először 1656. szeptember 6/16-i jelentésében, a török–velencei háború kapcsán említi, hogy az udvar nem bízik némely horvátországi előkelő úrban, különösen Zrínyiben nem, mert az a hír járja, „daß er mit dem Bassa zu Buda in absonderlichen Pacten stehe”, és így a határokon mindennapos portyák során a törökök és Zrínyi emberei közt nincs ellenségeskedés.³⁷ 1657. január 21/31-én megismétli, hogy az idősebb Zrínyi, a bán, „sich veranlaßet befunden, einen Anstandt mit den Türcken, und zwar unbewust Ihr Kay. Mayt., nicht ohne sich darüber zugezogenen wiederigen Verdacht einzugehen”, 1657. június 10/20-i jelentésében pedig beszámol a magyar urak bécsi tanácskozásáról, amelyben informátora szerint Zrínyi elmondta, hogy „az elmúlt évben szükségesnek látta, hogy rövid időre megegyezzek a törökkel a portyázások szüneteltetéséről”.³⁸ Nem hiszem, hogy tévednék, amikor Zrínyinek ezt az 1656. évi fegyverszünetét összefüggésbe hozom

³² SRA Diplomatica, Germanica 282, az 1656 április 12/22-i, július 23/augusztus 2-i és szeptember 24/október 4-i jelentés melléklete.

³³ Uo., az 1656. január 26/február 5-i jelentésben.

³⁴ SRA Diplomatica, Germanica 283, az 1657. január 10/20-i, január 14/24-i, január 21/31-i és január 28/február 7-i jelentésben. (A január 14/24-i jelentés hibás évszámmal kiadva: Történelmi Tár 1893. 412–413.)

³⁵ SRA Diplomatica, Germanica 282, az 1656. november 19/29-i jelentésben.

³⁶ Uo., az 1656. december 17/27-i jelentésben.

³⁷ Uo., az 1656. szeptember 6/16-i jelentésben.

³⁸ SRA Diplomatica, Germanica 283, a szövegben dátum szerint említett jelentésekben.

II. Rákóczi György török védnökség alatti magyar királysága ezidőben felmerült terével.³⁹

1657 január elején Rákóczi betört Lengyelországba. A lengyel hadjárat hét hónapja alatt az erről Bécsbe érkező hírek központi helyet foglalnak el a követjelentésekben. Történeti értékük azonban ezeknek az információknak nem sok van. Kleihe maga is tisztában volt vele, hogy csak mendemondákat jelent, s hogy a svéd király Rákóczi táborában időző követeitől sokkal megbízhatóbb és frissebb híreket kap. Ami a bécsi jelentésekben igazán érdekes és nemegyszer meglepően új, az a lengyelországi vállalkozás magyarországi hatása, az a politikai mozgás, amit a magyar rendekben kiváltott. Világosan megkülönböztethető az a két, egymással szemben álló irányzat, amelynek létezését az első bécsi svéd követ, Biörenklou, már öt évvel korábban megállapította. Az udvari, jelen esetben lengyelbarát irányzat vezető személyiségei Lippay érsek mellett Szelepcsényi kancellár és Wesselényi nádor, a másik, a Rákóczi-párti irányzat legmarkánsabb képviselői Nádasdy országbíró és Zrínyi Miklós bán. Fellépjen-e a királyi Magyarország Rákóczi ellen, vagy őrizze meg semlegességét, ez volt a kérdés, ám a körülmények a beavatkozás ellen szóltak.

A beavatkozás gondolata kétségkívül a bécsi udvarban született. III. Ferdinánd, majd I. Lipót hadserege nem volt olyan állapotban, hogy a svéd sikerek tetőpontján, Rákóczi egyelőre győzelmes előnyomulása idején beavatkozhatott volna János Kázmér mellett. A legtöbb, amire Bécs vállalkozhatott, a magyar urak Erdély elleni diverzióra ösztönzése volt. Visszaemlékeztek az öreg I. Rákóczi György 1644/45. évi támadására, amikor sikerült a magyar urakat harcba küldeni Erdély ellen. A helyzet persze most egészen más volt; II. Rákóczi György nem Magyarország ellen indult. Bár 1656 őszén, Rákóczi mozgolódásának hírére egyesek menekülni kezdtek Erdély szomszédságából, 1657 tavaszán pedig Széchy Mária Bécsből sietve hazautazott, hogy értékeit a küszöbön álló háború elől biztonságba helyezze,⁴⁰ a magyar urak tisztában voltak vele, hogy Rákóczi őket nem fenyegeti.

Tisztában kellett, hogy legyen ezzel a bécsi udvar is, mert II. Rákóczi György tájékoztatta terveiről a magyar főméltóságokat, sőt a császárt is. 1656 novemberében Mednyánszky Jónás fia vitte el a fejedelem III. Ferdinándnak szóló levelét Szelepcsényi kancellárnak, aki „azt elolvassván nagyon zavartnak látszott, mindenki mást elküldött, és szobájában nagy léptekkel fel-alá járva így kiáltott fel: Ó ti nyomorult lengyelek! Micsoda világ! Micsoda világ!” és azonnal jelentést tett a császárnak.⁴¹ III. Ferdinánd parancsára Szelepcsényi november 27-én Magyarországra indult, tárgyalt Pozsonyban Lippayval, majd felkereste Felső-Magyarországon Wesselényit is, december 24-én ért vissza Bécsbe, 26-án másfél órás kihallgatáson volt a császárnál, de ekkor még azt hitte, hogy Rákóczi tavasz előtt nem fog megindulni.⁴² 1657. január 17-én Erdélybe indult, abban a reményben, hogy a fejedelmet még Kolozsváron éri.

³⁹ Péter Katalin: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról. Századok 106 (1972) 653–666.

⁴⁰ SRA Diplomatica, Germanica 282, az 1656. október 15/25-i, és Germanica 283, az 1657 április 22/május 2-i jelentésben.

⁴¹ SRA Diplomatica, Germanica 282, az 1656. november 19/29-i jelentésben.

⁴² Uo., az 1656 december 17/27-i jelentésben.

Útközben értesült róla, hogy elkésett.⁴³ Ismeretes, hogy végül is Lengyelországban kereste fel Rákóczit, de természetesen nem tudta rávenni a vállalkozás félbehagyására.

Nádasdy Ferenc országbíró, aki igen jó kapcsolatban volt Rákóczival, már 1656 novemberében minden nap várta a fejedelem megindulásának hírért.⁴⁴ Az erdélyi sereg végül is 1657 január közepén nyomult be Lengyelországba, később, mint ahogy a magyar urak várták, de jóval korábban, mint ahogy Bécsben számították. Rákóczi követe, Mednyánszky Jónás, január 27-én érkezett a császárvárosba, s január 30-án délután fogadta őt III. Ferdinánd, Rákóczinak a császárhoz intézett levelét, amelyben megindokolta beavatkozását a lengyel ügyekbe, és semlegességre szólította fel Ferdinándot, Mednyánszky másolatban átadta a svéd követnek is.⁴⁵ Tartalma meg-egyezik Mednyánszky magyar nyelvű követi utasításával.⁴⁶

A tavaszi hónapokban egymást követték Bécsben a magyar urakkal tartott konferenciák. A svéd követet érezhetően idegesítették ezek a tárgyalások, hiszen minden alkalommal az Erdély elleni diverzióról volt szó. Pedig Mednyánszky még január végén megmondta neki, hogy „a fejedelemnek ... a magyarok miatt nem kell aggódnia”,⁴⁷ s a diverziós tervekben valóban nem lett semmi. Éppen ezért itt nem is térek ki e tárgyalások különböző fordulataira, amelyek hétről hétre nyomon követhetők Kleihe jelentéseiben. Csupán záró akkordjukat idézem, már Rákóczi vállalkozásának összeomlása után: „az idősebbik Zrínyi gróf úr egy traktátust adott ki, és abban felsorolta az érveket, hogy Magyarország miért ne indítson háborút az erdélyi fejedelem ellen”.⁴⁸ Ennek a traktátusnak a szövege sajnos elveszett, vagy lappang.

Hogy Rákóczi magyarországi hívei a diverzió terveinek megvitatása, majd elutasítása kapcsán felvették-e a kapcsolatot az erdélyi fejedelem szövetségesének bécsi követével, nem tudjuk, de valami közvetett nyom erre utal. Mednyánszky Jónás február 10-i levelében⁴⁹ a svéd követ figyelmébe ajánlotta – ő, aki soha néven nem nevezte bizalmas kapcsolatait – soproni jóbarátját, Vitnyédy Istvánt. A kapcsolat létre is jött. Kleihe 1657. február 28./március 10-i levelét (amely nem maradt ránk) Vitnyédy továbbította Mednyánszkyknak,⁵⁰ a svéd országtanácshoz küldött 1657. március 14/24-i jelentésében közölt lengyelországi hírek forrása „egy előkelő ember Magyarországról, Sopronból”,⁵¹ és a X. Károlyhoz küldött május 13/23-i jelentéshez másolatban csatolta Vitnyédynek május 20-án, Sopronban kelt, ugyancsak lengyelországi híreket közlő levelét.⁵² Vagyis egy esetben, és éppen az Erdély elleni diverzióról folyó tanácskozások

⁴³ SRA Diplomatica, Germanica 283, az 1657. január 7/17-i, 10/20-i, 14/24-i és 21/31-i jelentésben.

⁴⁴ SRA Diplomatica, Germanica 282, az 1656. november 15/25-i jelentésben.

⁴⁵ SRA Diplomatica, Germanica 283, az 1657. január 21/31-i jelentés és melléklete.

⁴⁶ Rummy Károly György: Monumenta Hungarica. Pest 1817. 263–268.

⁴⁷ A 45. jegyzetben id. jelentésben.

⁴⁸ SRA Diplomatica, Germanica 283, az 1657. augusztus 6/16-i jelentésben.

⁴⁹ Uo., az 1657. február 7/17-i jelentés melléklete.

⁵⁰ Uo., Mednyánszky 1657. március 20-i levele, Kleihe 1657. március 21/31-i jelentéséhez mellékelve.

⁵¹ SRA Diplomatica, Germanica 285.

⁵² SRA Diplomatica, Germanica 283.

kellős közepén, Kleihe is megkockáztatta, hogy nyilvánosságra kerül Vitnyédyvel való kapcsolata. Figyelembe véve, hogy Kleihe összesen öt vaskos kötetet kitevő jelentéseiben ez lenne az egyetlen eset, amikor kiadja informátorát, arra kell gondolnom, hogy most sem történt indiszkrécio: Vitnyédy *ekkor*, ha úgy tetszik, hivatalosan képviselte a svédek előtt Rákóczi valamelyik magyarországi főúri párthívét, alighanem Zrínyit. Ez a „képviselő” azonban erre az egy alkalomra vagy helyzetre korlátozódott: az 1661–1662 évek anyagában Vitnyédy neve egyszer sem fordul elő, bár, mint látni fogjuk, nem egy lényeges információ minden valószínűség szerint rajta keresztül jutott Kleihéhez.

1657 második felének jelentéseire Rákóczi lengyelországi veresége és ennek szerteágazó következményei nyomják rá bélyegüket. Kleihe értesüléseinek fontossága megnőtt, amint a közvetlen érintkezésnek X. Károly és Rákóczi között vége szakadt. A fordulat első baljós jeleit június végén érzékeli a bécsi rezidens, amikor befutnak hozzá a felső-magyarországi lengyel betörés hírei.⁵³ Bár a lengyelek, miután Munkács városát felégették és Északkelet-Magyarországot végigrabolták, gyorsan kivonultak az országból, „a magyarok napról napra nehezebben kezelhetőkké válnak, és különösen Felső-Magyarországon felkeléstől ... tartanak”.⁵⁴ Lecsillapításukra a nádor sietve a helyszínre utazott, és július 21-én Jolsván részgyűlést tartott.⁵⁵ Ezzel kapcsolatban Kleihe hozzájutott egy Wesselényinek szóló levélhez is,⁵⁶ amely beszámol a protestánsok katolikusgyűlöletéről („a pápisták árulók”), a megyékben terjesztett igaz és valótlán hírekről, a nádorral terjesztett rágalmakról, hogy ti. összejártszott a lengyelekkel, s arra kéri Wesselényit, hogy személyes biztonsága érdekében inkább ne menjen Jolsvára.

Egy sor jelentés⁵⁷ foglalkozik a magyarországi német csapatmozdulatokkal. Július végén öt ezredet vontak össze Pozsonynál, de miután beszállásolásukat sem a város, sem a környező falvak nem vállalták magukra, a szabad ég alatt kellett táborozniuk, kenyéren és vízen élve, mert a megyék elutasították élelmezésüket. Innen lassú menetben a Vág mellé vonultak, a magyarok felháborodásától és Kleihe aggodalmaitól kísérve; az előbbieket szabadságaikat, az utóbbi Erdélyt féltette. Hosszan időztek Zólyom és Besztercebánya vidékén, végül Krakkó irányában elhagyták az országot.

A lengyel betöréssel és a német csapatok megjelenésével egyidőben hallgattak el a lengyelországi hírek. Mednyánszky hosszú heteken át nem adott életjelt magáról. Kleihe attól tarthatott, hogy Rákóczi, miután X. Károly cserbenhagyta, elfordul a svéd szövetségtől, ezért július 20/30-án 7 oldalas levelet küldött Mednyánszkynek.⁵⁸ Bátorította, felidézve, hányszor vonultak vissza a harmincéves háborúban a svédek, végül mégis ők győztek, hízelt az „éltes úriember”-nek, hogy az ő javaslatára küldte X. Károly Clas Rolambot Konstantinápolyba, és hogy a svéd követ „éppen a kellő pillanatban

⁵³ Uo., az 1657. június 17/27-i és június 24/július 4-i jelentésekben.

⁵⁴ Uo., az 1657. július 29/augusztus 8-i jelentésben.

⁵⁵ A végzések latin szövegének egy példánya SRA Diplomatica, Germanica 285, az 1657 augusztus 29/szeptember 8-i jelentés melléklete, másik példánya uo., Germanica 604, Nr. 30. A végzések ezekkel pontosan megegyező magyar szövegét kiadta *Pettő Béla*: Történelmi Tár 1884, 586–589.

⁵⁶ SRA Diplomatica, Germanica 283, az 1657. július 18/28-i jelentés melléklete.

⁵⁷ Uo., az 1657. július 18/28-i, július 29/augusztus 8-i, augusztus 6/16-i stb. jelentések.

⁵⁸ Uo., az 1657. július 29/augusztus 8-i jelentés melléklete.

érkezett” – hazudta kegyesen – és máris elhárított sok Rákóczi számára ártalmas és veszedelmes intrikát. (Mint hogy Kleihe egy korábbi jelentéséből⁵⁹ tudjuk, hogy Rolambnak éppen Mednyánszky kérésére azzal kellett érvelnie a Portán, hogy az evangélikusok soha nem támadták meg a török birodalmat, ezért török érdek, hogy Lengyelország evangélikus kézre kerüljön, biztosra vehetjük, hogy a két evangélikus követ szemében oly tetszetős érv, ha elhangzott is, semmi hatást nem tett Konstantinápolyban.)

Mednyánszky augusztus 17-én értesítette Kleihét Rákóczi hazaérkezéséről. Kemény János seregének tragédiája három héttel később vált ismeretessé Bécsben, illetve ennyi időre volt szüksége a svéd követnek ahhoz, hogy ellenőrizze és hitelesítse az augusztus közepe óta szállongó Hiób-híreket. „Ezt a vereséget a magyarok nagyon meggyászolják. Ezekben a napokban egy másik előkelő ember azt írta nekem, hogy ekkora vereséget soha nem szenvedtek el, mióta csak Magyarország koronája fennáll, bár nem egy királyuk is csatában esett el. Magáról a magyar érsekről is azt mondják, hogy amikor meghallotta, hány ezer keresztény lélek került tatár szolgaságba, könnyezett; hogy ezek krokodilkönnyek voltak-e, nem kutatom.”⁶⁰

Az őszi hónapokban Kleihe szorgalmasan jelenti az Erdélyből érkező, valamint a török várható magatartásáról szóló híreket. Rákóczi nimbuszától azonban, mint annyian kortársai közül, ő sem tudott megszabadulni, így nagyon meglepte a fejedelem lemondásának, Rédey Ferenc fejedelemmé választásának híre.⁶¹ Nyíra azért nem volt naiv, mint Mednyánszky, aki azt remélte, hogy Lipót császár segíteni fogja Rákóczit a török ellen,⁶² és tisztában volt vele, hogy a Habsburg-birodalomban csak a magyar urak rokonszenveznek Rákóczival. „Magyarországon mind a katolikus, mind az evangélikus mágnások egyre jobban felismerik, hogy szabadságuk Rákóczi fejedelmi hatalmának szilárdságán áll vagy bukik, és ezért nagyon kívánják annak helyreállítását.” Beszámol arról is, hogy az udvari párt két vezetője, az érsek és a nádor meghasonlott egymással, s a nádor álláspontja mágnástársaiéhoz közeledik.⁶³

Ezekben a hetekben Kleihe már távozóban volt állomáshelyéről. Még augusztus közepén audienciára kérte őt gróf Trautsohn alsó-ausztriai helytartó, és tapintatosan megkérte – ekkor már X. Károly kivonult Lengyelországból, s Bécsben a legvadabb hírek keringtek arról, hogy Rákóczi megalázkodva békét kért a lengyelektől –, hogy térjen vissza királyához, aki őt a néhai III. Ferdinánd, és nem a most uralkodó I. Lipót mellé küldte.⁶⁴ Az udvar ennek ellenére nem sürgette, Kleihe pedig nem siette el távozását, nyugodtan felszámolta ügyeit, december 4-én még hosszan tanácskozott Bécsben Mednyánszky fiával, aki apja megbízásából tájékoztatta őt az erdélyi fejedelemváltásról, ami – mint tudjuk – feltételekhez kötött és nem végleges, és X. Károly segítségét kérte Rákóczi számára. Kleihének még egyszer alkalma volt megcsillogtatni diplomáciai fölényét a naiv erdélyiek fölött, akik pl. azt javasolták, hogy X. Károly, ha legyőzte a

⁵⁹ Uo., az 1657. január 21/31-i jelentésben.

⁶⁰ Uo., az 1657. augusztus 12/22-i és szeptember 2/12-i jelentésekben; az idézet az utóbbiból.

⁶¹ Uo., az 1657. november 14/24-i jelentésben.

⁶² Uo., az 1657. november 18/28-i jelentésben.

⁶³ Uo., az 1657. november 21/december 1-i jelentésben.

⁶⁴ Uo., az 1657. augusztus 6/16-i jelentésben.

dánokat, kényszerítse a dán királyt Rákóczi tatár fogságban levő seregének kiváltására, finoman tudtukra adta, hogy Rákóczi csak saját erejében bízhatik,⁶⁵ majd összecsomagolt, és december 19-én elutazott a császárvárosból.⁶⁶ Három és fél év múlva, 1661 nyarán tért vissza.

Hogy Kleihe mit csinált, amíg távol volt Bécsből, nem tudom, és arra a természet-szerűen fölmerülő kérdésre sem tudok felelni, hogy távolléte idején levelezésben állt-e magyarországi barátaival. Második bécsi követségének utasítása (ellentétben az elsőével) nem maradt fenn iratai között, így feladataira csak a jelentések tartalmából következtethetünk. Mint az első, úgy második követsége idején is fő feladata Svédország érdekeinek képviselése volt a német-római birodalomban, különös tekintettel az olivai béke rendelkezéseinek végrehajtására, az észak-németországi svéd birtokok jogi helyzetének rendezésére, vagyis királyának, most már a gyermek XI. Károlynak beiktatására ezekbe a birtokokba, mint birodalmi hűbérbe. Ennek a hűbérjogi rendezésnek a lassítására a császári udvar különböző bürokratikus nehézségeket támasztott, a svédek pedig az illetékek kifizetésétől húzódoztak, így a jogi rendezés előkészítése egy teljes évet vett igénybe. Ez alatt az egy év alatt, 1661 júliustól 1662 júniusáig a bécsi svéd követjelentések legrészletesebben és legbővebben Magyarországgal foglalkoznak.⁶⁷

Az 1661–1662. évi jelentések magyarországi tematikája megfelel az 1655–1657. évekének: a császári sereg állapota, a török front helyzete, a magyarországi társadalom elégedetlensége, a protestánsok helyzete, valamint Erdély. Ez az általánosságban megfogalmazott tematika azonban most Montecuccoli felső-magyarországi és erdélyi hadjáratát, Kemény János bukását, az 1662. évi országgyűlés előkészítését jelenti.

Kleihe 1661–1662. évi jelentései a korábbiakénál szélesebb információs bázisra támaszkodnak. Kétségtől felhasználta most is az evangélikus hitsorsosaitól, régi, vagy újabban szerzett konfidenseitől származó tájékoztatásokat, bár a Rákóczi-ház katolizálása következtében kapcsolata néhány év előtti partnerével, Mednyánszky Jónással, lényegében megszűnt. Sikerült viszont két, eddig számára hozzá nem férhető területről nagyon lényeges és rendszeres információkat szereznie: egyrészt a hadseregből, másrészt a katolikus főúri ellenzéktől. Ami a hadsereget illeti, régebben is hozzájutott már az udvari haditanácsból származó kimutatásokhoz; most rendszeres levelezői voltak Montecuccoli seregében és néhány vár, így Szatmár helyőrségében. Ami a rendi ellenzéket illeti, a svéd követség régebben is hozzájutott már nem különösebben bizalmas jellegű országgyűlési iratokhoz; most Kleihe megkapja a magyar tanácsosoknak a királyhoz benyújtott votumait, titkos tanácskozásuk jegyzőkönyvét stb. Az a gyanúm, s ennek alátámasztására még visszatérek, hogy a katolikus főúri ellenzék és az evangélikus svéd követ közt Zrínyi Miklós „főember-szolgája”, Vitnyédy István biztosította a kapcsolatot.

Kleihe második bécsi követségének első, 1661. július 2/12-én kelt jelentése⁶⁸ mindenekelőtt a császári sereg magyarországi felállításáról számol be. Montecuccoli

⁶⁵ Uo., az 1657. november 25/december 5-i jelentés.

⁶⁶ Uo., az 1657. december 29-i (st. v.) jelentés Lipcsében kelt.

⁶⁷ Az 1661 júliustól 1662. áprilisig terjedő jelentések: SRA Diplomata, Germanica 287 (ez a kötet kivételesen el van látva egykorú folio-számozással); az 1662 április–júliusi jelentések uo., Germanica 288 (ismét folio-számozás nélkül).

⁶⁸ SRA Diplomata, Germanica 287, fol. 116–120.

20–30 000 némettel Tata körül táborozik, Starhemberg altábornagy 6–8000 emberrel Kelet-Magyarországon, Zrínyi Miklós egy kisebb sereggel Csáktornyanál állomásozik. A tatái tábor fedezi mind Ausztriát, mind Alsó-Magyarországot, és visszatartja a törököt egy Felső-Magyarország elleni támadástól. A seregben szigorú rend van, a katonák egészségesek, csak a münsteriek közt tört ki a vérhas; az ételmezés jó, csak a zsoldfizetés akadozik. Montecuccoli úgy látszik Esztergom ostromára készül. Starhembergnek Kemény Jánost kellene támogatnia Erdélyben, de serege túl gyenge ahhoz, hogy felvegye a harcot a fejedelemséget elárasztó törökökkel. Zrínyi Kanizsával szemben Újzrinyivárat építi.

A magyarok még csendben vannak, félnek a töröktől, de nem bíznak a császáriakban sem, különösen az evangélikusok nem, és egész Felső-Magyarország evangélikus. A magyar urak Montecuccoli hívására nem voltak hajlandók hadba szállni, mondván, hogy a király ezt még nem kérte tőlük, de hamarosan összejönnek, és kialakítják álláspontjukat. Úgy gondolják, hogy ha a császár komolyan meg akarná támadni a törököt, akkor is elég lenne az országban levő német csapatok egyharmada; Kleihe szerint a magyarok túlbecsülik saját erejüket.

Az ellenreformáció pillanatnyilag szünetel, ennek ellenére Kassa városa nem hajlandó császári őrseget befogadni, mert vallásszabadságát félti.

A bécsi udvar ezt a nyarat tárgyalásokkal akarja elhúzni, a Konstantinápolyba küldött császári követ Várad kiürítését, Erdély Kemény Jánosnak való átengedését követeli, s Bécsben azt remélik, hogy a török háborút sikerülni fog egy évvel elodázni.

Kemény János 15 000 főnyi segítséget kért Bécsben, de egyelőre csak Starhemberg 6000 embere van útban, viszont 60 000 török van már Erdélyben.

És ehhez a rendkívül alapos, körültekintő jelentéshez van mellékelve egy magyar főúri tanácskozás állítólagos jegyzőkönyve, a király által a magyar mágnások elé terjesztett négy kérdésről s a rájuk adott válaszról.⁶⁹ Az első kérdés több nyugat-magyarországi vár átengedése Ausztriának, a második császári őrsegek befogadása magyarországi városokba, a negyedik állandó adó vállalása cserében a török elleni hatékony védelemért, s mindegyikre a magyar urak törvényekre hivatkozó vagy az országgyűlés egyedüli illetékességét hangoztató elutasítása – mindez nem kelt gyanút az irat hivatalos jegyzőkönyv voltával szemben. A harmadik, ugyancsak jegyzőkönyvszerű tömörséggel megfogalmazott kérdésre, hogy ti. folytassák-e az ellenreformációt, váratlanul terjedőssé lesz a válasz, ismertetésre kerül a vita, *oratio recta*-ban, szinte szó szerinti idézetként hozza a „jegyzőkönyv” Zrínyi Miklós felszólalását, az ellenreformáció folytatása ellen, s miközben a többi mágnások neve említetlen marad, Zrínyi még az „incomparabilis heros” jelzőt is megkapja. Érzésem szerint egy valódi jegyzőkönyv szövegét interpolálta a svéd követ informátora, ezzel fenntartotta számunkra tartalmilag híven Zrínyi egy ismeretlen politikai beszédét, amelyben állást foglalt az evangélikusok üldözése ellen, s véleményem szerint az „incomparabilis heros” jelzővel leleplezte önmagát: ilyen jegyzőkönyv-változat csak Zrínyi valamelyik evangélikus szervitorától származhatott, s Vitnyédyről tudjuk, hogy néhány évvel korábban már kapcsolatban volt Kleihével.

⁶⁹Uo., fol. 124–125.

Ugyanilyen részletességgel lehetne ismertetni az egymást hétről hétre vagy még sűrűbben követő jelentéseket, de több mint ötszáz folio oldal legszűkszavúbb tartalmi kivonata is szétfeszítené egy beszámoló ésszerű kereteit. Ezért a továbbiakban a két legfontosabb, egymástól elválaszthatatlan kérdéskörre, Montecuccoli hadjáratára és a magyarországi elégedetlenségre összpontosítom figyelmemet.

Kleihe 1661. július 10/20-i jelentésében közli, hogy Montecuccoli parancsot kapott, vonuljon Felső-Magyarországra.⁷⁰ Indulását pénzhiány késleltette, s egyelőre csak a Tiszáig való előnyomulásra kapott parancsot, Starhemberg ugyanakkor megkezdte visszavonulását az erdélyi határszélről.⁷¹ Kemény János is kivonult Erdélyből.⁷²

A következő hetek és hónapok jelentéseiből részletesen értesülhetünk de Souches tábornagy kezdetben lelkesedéssel fogadott, majd teljes jelentéktelenségbe fulladó Buda környéki hadműveleteiről, az Újzrínyivár körüli katonai és diplomáciai bonyodalmakról, minden egyebet háttérbe szorítóan pedig Montecuccoli seregének tragédiájáról.

Montecuccoli 1661 nyár végi és őszi ún. felső-magyarországi hadjáratáról minden, e korszakot érintő magyar történeti munka megemlékezik. Megítélésének alaphangját Zrínyi Miklós Montecuccoli ellen írt röpirata adta meg egészen a legutóbbi időkig: a tábornagy katonai teljesítményének a körülményeket is figyelembe vevő méltánylására Perjés Géza tette az első kísérletet.⁷³ Kleihe jelentései a hadjárat lefolyásáról alig bővítik ismereteinket; a sereg történetére vonatkozólag azonban alapvetőek. A svéd követ jelentéseinek összeállításakor egyaránt felhasználhatta az udvari köröktől, más bécsi diplomátáktól, különböző magyar rendi forrásokból, evangélikus konfidenseitől származó értesüléseit, és szembesíthette őket a magából a seregből szerzett szóbeli és írásos információkkal.

Montecuccoli július végén indult el 18 000 emberrel Komárom mellől, és Léván, Füleken keresztül vonult a Felső-Tiszához. Serege fele részben lovasokból, fele részben gyalogosokból állt, ez utóbbiak Montecuccolinak alárendelt parancsnoka a badeni örgróf volt. A katonák élelmezéséről az útbaeső megyéknek kellett, vagy kellett volna gondoskodniuk. A gyalogezredek menet közben lemaradtak, Montecuccoli a lovassággal augusztus 17-én elérte Tokajt, és ott egyesült Starhemberg Erdély felől visszavonuló seregével.⁷⁴ Innen Szatmárra vonultak, szeptember 7-én hat mérföldre Szatmártól átlépték Erdély határát, hamarosan elérték Kolozsvárt, és letáboroztak a város közelében a Szamos mellett.⁷⁵ Ekkor már csak a sereg harmadrésze, legfeljebb 6–7000 ember volt harcképes, pedig ellenséggel eddig, és szerencsájükre ezután sem találkoztak.

Montecuccoli serege július elején, a tatái táborban, még fegyelmezett és egészséges volt. 130 mérföldes vonulásuk során a rend megbomlott, a nyár előrehaladtával kitört a vérhas. Már augusztus elején naponta 15–20 katonát vitt el a járvány, s hogy milyen légkör vette körül a sereget, arra félelmetes fényt vet Kleihe pozsonyi informátorának

⁷⁰ Uo., fol. 129.

⁷¹ Uo., fol. 145–146, az 1661. július 24./augusztus 3-i jelentésben.

⁷² Uo., fol. 153, az 1661. július 31./augusztus 10-i jelentésben.

⁷³ *Perjés Géza: A „metodizmus” és a Zrínyi–Montecuccoli vita. Századok, 95 (1961), 509–512.*

⁷⁴ *SRA Diplomatica, Germanica 287, fol. 161.*

⁷⁵ Uo., fol. 195–196, 206, 219.

ezt kommentáló fohásza: „segítsen minket, szegény evangélikusokat, az isten ezután is”.⁷⁶ Aki lemaradt vagy elkészült a seregtől, agyonverték a magyarok; egy hadjárat végi összesítés szerint 663 gyalogost és 708 lovast. A vérhas áldozatainak száma meghaladta a 3000-t;⁷⁷ Montecuccoli is megbetegedett, de felgyógyult, Starhemberg altábornagy és Bissere dragonos ezredes belehalt. Szeptember elején a gyalogságot az alezredek vezették, mert a parancsnok, a badeni örgróf, helyettese, Sporck altábornagy, valamint Schaff és Wallis ezredes egyszerre esett le a lábáról. „El lehet képzelni ezek után, hogy mi a helyzet a közkatonáknál.”⁷⁸ A seregből titkon Bécsbe küldött levelek – mert aki nem szolgálati ügyben írni merészt, a kézlevégás büntetését kockáztatta – arról panaszkodnak, hogy sokszor 8–10 napon át egy falat kenyeret, 14 napon át egy csepp bort nem tudtak pénzért sem kapni, éretlen gyümölcsön éltek és a mocsarak bűdös vizét itták. „Csak egyszer kijussak ebből az országból, soha ember engem ide vissza nem hoz” – írta Matthias Paltinger ezredkirurgus.⁷⁹

Szeptember közepén Kolozsváron kapta kézhez Montecuccoli a visszavonulási parancsot. Őrséget hagyott a városban, és a sereggel visszament Szatmárra. Helyzete elkeserítő volt; a legkisebb katonai sikert sem mutathatta fel, az elérhetetlen Erdély helyett a már kiélt Magyarországon kellett téli szállást keresnie, és nem számíthatott a lakosság béketűrésére. A magyarok azt mondogatták, hogy elsősorban ők voltak azok a törökök, akik ellen a tábornagy hadbavonult, és visszatérő csapatait ellenségként fogadták.⁸⁰

1661 őszén azonban nemcsak Montecuccoli vallott kudarcot, hanem Kemény János is. Az erdélyiek jobban félték már a némettől, mint a töröktől, Apafi tábora egyre nőtt, Keményé szinte elfogyott. Ebben a szánalmas katonai helyzetben a békevágy lett úrrá Bécsben, elfogadták volna a török bármely feltételét, és feladták Kemény erdélyi fejedelemségét.⁸¹ Amikor 1662 február elején megérkezett Bécsbe a nagyszöllősi katasztrófa híre, a svéd követ úgy látta, hogy „a fájdalmat, amit emiatt a vereség miatt éreznek, jócskán enyhíteni fogja, ha ezzel Kemény János is a másvilágra ment, ... mert így tisztességgel megszabadultak tőle...”⁸² A tisztességre mindenestre vigyáztak, a Kemény mellé rendelt német katonaság Nagyszöllőstől elfutott parancsnokát hadbíróság elé állították, Kemény utolsó híveit kitartásra buzdították, de a Kemény helyébe felajánlkozó önjelölteket, Kemény Simont, Rákóczi Ferencet nem támogatták.⁸³ Nem a császárpárti erdélyiekre, hanem – érthetően – a császári sereg maradványainak megmentésére volt gondjuk.

1661. október 24-re tanácskozásra hívták Bécsbe a magyar urakat, akik azonban csak ahhoz járultak hozzá, hogy Montecuccoli seregét Magyarországon küldjék téli szállásra, élelmezésük elől elzárkóztak. Így az udvar kénytelen volt a megyékhez for-

⁷⁶ Uo., fol. 158.

⁷⁷ Uo., fol. 603.

⁷⁸ Uo., fol. 195–196, 209, 219.

⁷⁹ Uo., fol. 212–213.

⁸⁰ Uo., fol. 208, 219.

⁸¹ Uo., fol. 371.

⁸² Uo., fol. 499.

⁸³ Uo., fol. 552, 526.

dulni.⁸⁴ Közben Felső-Magyarországon senki nem fogadta be az Erdélyből visszatért katonákat. Kassa bezárta kapuit és védekezésre készült, a megyei nemesség Tokajtól Eperjesig fegyverben állt Bakos Gábor, II. Rákóczi György egykori hadvezére parancsnoksága alatt, és Szatmártól Sárosig felzendült a parasztság az erdélyi Serédy Benedek és a szatmári Nagymihályi Ádám, tehát úgy látszik, nemesek vezetésével.⁸⁵ Montecuccoli serege ezalatt a mezőkön tanyázott vagy erővel tört be a falvakba, és mivel a lakosság nem élmezte, fegyveres kézzel rekvirált.⁸⁶

Decemberben a katonaságtól sújtott megyék rendjei Kassán részgyűlésre jöttek össze. Montecuccoli hozzájuk fordult a sereg elszállásolása és élelmezése ügyében. A rendek nevében Wesselényi nádor válaszolt; hivatkozott szabadságukra, az ország kimerültségére, a rossz termésre, a német katonák rablásaira, erőszakoskodásaira, hiszen már elvették azt is, amiből ezután kellene élniük, nem titkolta a németek és magyarok között növekvő gyűlölséget, s hangot adott annak az aggodalmának, hogy felkelés fog kitörni az ország azon barátai ellen, akik több kárt okoznak, mint az ellenség, végül felszólította a tábornagyot, hogy tegyen esküt az ország alkotmányára.⁸⁷ Január 18-án végre Kassára érkeztek I. Lipót király biztosai, Szelepcsényi kancellár és Rottal János gróf, akiknek sikerült rávenni a rendeket, hogy járuljanak hozzá a katonák beszállásához és szavazzanak meg 9 vagy 10 000 mérő gabonát ellátásukra. Ennél többet nem tudtak elérni, és miután ez nem volt elegendő, február elején megkezdődött Montecuccoli ezredeinek átköltöztetése Alsó-Magyarország különböző vidékeire.⁸⁸

Ahogy a helyzet éleződött, újra megindult – néhány hónapos szünet után – az ellenreformáció erőltetése, és bár a svéd követ szerint a protestánsok elleni lépések rosszabbak is lehettek volna, maguk az érdekeltek kezdték az állapotokat elviselhetetlennek érezni.⁸⁹ Magyarországon olyan hírek terjedtek, hogy bizonyos egyetértés jött létre a császári udvar és a török porta között a magyarok teljes alávetésére. Hogy ez valóban így lenne, abban Kleihe kételkedett, de hogy előkelő miniszterek szájából meggondolkodtató nyilatkozatok hangzottak el a magyarok megrendszabályozásáról, ő sem tagadhatta.⁹⁰

Ilyen előzmények után került napirendre az 1662-i országgyűlés összehívása. A rendek előbb azért kívánták az országgyűlést, hogy ott keresztülvigyék a német katonaság eltávolítását az országból, ahogy azonban a helyzet egyre jobban elmérgesedett, kezdték a német csapatok távozását az országgyűlésen való részvételük előfeltételének megtenni. A nemesség mindenképpen gravaminális országgyűlésre gondolt. A főurak ezzel szemben rövid országgyűlést akartak, felhatalmazást a török háborúra, a sérelmek tárgyalásának mellőzésével. Időközben kiderült, hogy a birodalom nincs felkészülve a török háborúra, az udvar most már a minden áron való békére törekedett, de a sérelmeknek, főleg a vallási sérelmek tárgyalásának továbbra sem akart teret engedni. Így a leg-

⁸⁴ Uo., fol. 339, 360, 365.

⁸⁵ Uo., fol. 397, 406, 428.

⁸⁶ Uo., fol. 397, 431, 446, 494.

⁸⁷ Uo., fol. 434–435, az 1661. december 25/1662 január 5-i jelentés B. melléklete. A kassai részgyűlés felirata I. Lipóthoz 1662. január 12-én uo., fol. 657–660.

⁸⁸ Uo., fol. 397, 459, 507, 514, 517, 527.

⁸⁹ Uo., fol. 357, 372.

⁹⁰ Uo., fol. 202–203.

rosszabb kompromisszum jegyében került sor az országgyűlésre, s az nem is végződhetett másképpen, mint ahogy végződött: a katolikus és protestáns rendek közti nyílt szakítással, a protestánsok eltávozásával. Ezzel a lehetőséggel I. Lipót magyar tanácsosai már az országgyűlés meghirdetése előtt számoltak, és vállalták.⁹¹ Nagyon is megalapozott volt tehát Kleiheének az országgyűlési meghívók kibocsátásához fűzött kommentárja: „Minden jel szerint a magyarok nem sok vigaszt fognak lelteni ezen az országgyűlésen.”⁹²

Az országgyűlés előkészítésével kapcsolatos információk begyűjtésében Kleihe kitűnő munkát végzett. Már 1662. január 2/12-i jelentésében említi, hogy Nádasdy országbíró egy olyan „éles hangú iratot” küldött Bécsbe, amelyet tőle igazán nem vártak.⁹³ Hogy mi volt ez az éles hangú irat, teljes bizonyossággal nem tudjuk. Az a gyanúm, hogy arról a terjedelmes votumról van szó, amely néhány héttel később, mint a Bécsbe hívott magyar tanácsosok állásfoglalása szerepel a mellékletek közt.⁹⁴ Ezenkívül megszerezte Lippay érsek⁹⁵ és Forgách Ádám tábornok 1622. március 11-én kelt votumát⁹⁶ is. Az 1659. és 1662. évi országgyűléssel kapcsolatos udvari elképzelések különbözőségének illusztrálására megszerezte a városoknak küldött meghívólevelek szövegét.⁹⁷ Beszámol Kleihe a nádor igazán nem irigylésre méltó helyzetéről is: az udvar szemére vetette, hogy ígérete ellenére inkább hátráltatta, mint hogy elősegítette volna a Montecuccoli-sereg téli elszállásolását, a rendek viszont azzal vádolták, hogy kiszolgálja az udvart, és így alá hajtja saját hazáját.⁹⁸

Mint ezek az információk és dokumentumok is mutatják, a svéd követ nagy érdeklődéssel készült az országgyűlésre. Április 12/22-én jelenti, hogy a hajóhid, amelyen keresztül Lipót be fog vonulni az országgyűlés színhelyére, már Pozsonyban van, egy héttel később, hogy összeszerelték.⁹⁹ Ezek után azt hiszem érthető, hogy izgatott érdeklődéssel kezdtem hozzá a soron következő jelentések olvasásához, abban a reményben, hogy az 1662. évi országgyűlés történetének eddig ismeretlen, fontos forrását tartom a kezemben. A csalódás mérhetetlen volt.

Kleihe 1661–1662. évi bécsi követségének fő feladata az olivai béke végrehajtásával összefüggő kérdések rendezése volt. Lassú és szívós munkával 1662 tavaszára sikerült ezeket a kérdéseket megoldásuk küszöbére juttatnia. Feladata befejezéséhez magasabb rangú, tekintélyesebb diplomatákra volt most már szükség, és 1662 április végén Bécsbe érkezett Per Sparre és David Mevius, hogy Kleihével együtt tető alá hozzák az előkészített megoldásokat. Ezzel a pozsonyi országgyűlés a svédek számára érdektelenné vált. A követjelentések keltezéséből tudjuk, hogy a követek, miután

⁹¹ Uo., fol. 545.

⁹² Uo., fol. 622.

⁹³ Uo., fol. 446.

⁹⁴ Uo., fol. 535–548, az 1662. február 15/25-i jelentés B. melléklete.

⁹⁵ Uo., fol. 590–596, az 1662. március 8/18-i jelentés D. melléklete.

⁹⁶ Uo., fol. 598–599, az 1662. március 8/18-i jelentés E. melléklete. Az 1662. április 12/22-i jelentés C. melléklete Zrínyi Miklós levele a stájer rendekhez (uo., fol. 661–662), kiadta más példányból *Csapodi Csaba*: Kiadatlan Zrínyi-levelek. Irodalomtörténeti Közlemények 1962. 745–747.

⁹⁷ SRA Diplomatica, Germanica 288, az 1662 április 19/29-i jelentés B. és C. melléklete.

⁹⁸ SRA Diplomatica, Germanica 287, fol. 654.

⁹⁹ Uo., fol. 654, Germanica 288, az 1662 április 19/29-i jelentésben.

I. Lipót május 22-én Pozsonyba ment,¹⁰⁰ maguk is a magyar országgyűlés színhelyére utaztak, heteket töltöttek ott, de a magyar ügyekről meg sem emlékeztek. Június végén vagy július elején Kleihe követjárásaival együtt elutazott Bécsből; küldetése befejeződött.

Az 1662-i országgyűlés további menetéről három melléklet maradt fenn a stockholmi levéltári anyagban. Egy 1662. július 23-án Bécsből keltezett jelentés beszámol róla, hogy Wesselényinek július 16-án Pozsonyban ünnepélyesen átadták az aranygyapjas rendet, ezenkívül – elválasztva a követjelentésektől – fennmaradt az evangélikus rendek augusztus 12-i manifestuma és egy rövid információ az országgyűlés szeptember 1-i bezárásáról.¹⁰¹ E három melléklet provenienciája nem világos. Nem lehetetlen, hogy birodalmi ügyeinek befejezése után Kleihe még visszatért Bécsbe, de ha így volt is, jelentései nem maradtak ránk. A bécsi svéd követjelentések sorozatában újabb három év szünet következik.¹⁰²

**Gustav Heckenast: Swedish Legate's Reports from Vienna on Hungary,
1652–1662**

The paper informs on the Hungarian relations of the reports of Matthias Biörenklou (1652), Heinrich Stäyger (1654–1655) and Schweder Dietrich Kleihe (1655–1657, 1661–1662) (Svenska Riksarkivet, Stockholm, *Diplomatica, Germanica* 278, 280–288). Swedish diplomats regarded the Hungarian political life with an even growing interest. In their reports they inform about the advance of the counterreformation, about the political trends among Hungarian estates; the connection between Hungarian magnates and the Court; the significance of Transylvania in supporting the liberal rights of the estates and about the struggles against the Turks. They have gained their information from transylvanian diplomats on the one hand and from the company of various Hungarian aristocrats on the other hand, but first of all by the confident-chain built among Hungarian Lutherans. In many cases the copies of the official papers or letters of their informers were enclosed to their reports.

We have got especially detailed reports on the diet of 1655, on the Hungarian reaction of George Rákóczi II's Polish campaign, on the campaign of Montecuccoli in 1661 and on the fall of John Kemény. The information are all reliable ones, because the legate corrects the wrong data. A special interest is shown in case of the following personalities among Hungarian politicians: Chancellor George Szelepcsényi, Palatine Franz Wesselényi, Franz Nádasdy Supreme Judge and Nicholas Zrínyi, Ban of Croatia.

¹⁰⁰ Uo., az 1662 május 17/27-i jelentésben.

¹⁰¹ Uo., Per Sparre Hamburgban kelt 1662. július 26-i jelentése után; *Germanica* 604, Nr. 31–32 (B., ill. C. betűvel jelölve).

¹⁰² A fentiekben 1982 március–áprilisi stockholmi levéltári gyűjtésemet ismertettem. A követjelentések Magyarországra vonatkozó lényeges részeit, valamint a mellékletként hozzájuk csatolt iratokat lemásoltam. A másolatok nálam hozzáférhetők.

**Густав Хекенаст: Донесения шведских послов в Вене о Венгрии
с 1652 по 1662 г.**

Статья освещает венгерские аспекты донесений Маттхиааса Бьеренклоу (1652 г.), Хейнриха Штайгера (1654—1655 гг.) и Шведера Дитриза Клейхе (1655—1657 гг., 1661—1662 гг.) Svenska Riksarkivet, Stockholm, Diplomatica, Germanica 278, 280—288). Все интенсивным интересом обратились шведские дипломаты к венгерской политической жизни. В своих донесениях они тщательно описывают развитие контрреформации, политические направления внутри сословности Венгрии, отношения между королевским двором и венгерскими магнатами, значение роли Трансильвании в защите сословной свободы, армию Габсбургов и сражения против турков. Шведские послы получали свои информации и от трансильванских дипломатов и от людей окружения разных венгерских аристократов, а главным образом путем интимной сети венгерских лютеранских кругов. В добавлении донесений послы часто послали копии официальных документов или письма своих информаторов. Донесения особо детально занимаются государственным собранием 1655 года, венгерским откликом похода Дьердя Ракоци II в Польше, походом Монтекукколи 1661 года, падением Яноша Кеменя. Информации достоверные, так как посол постоянно проверяет и исправляет ошибочные сведения. С необычным вниманием относились к таким венгерским политическим деятелям как канцлер Дьердь Селепчени надор Ференц Вешшелени, главный королевский судья Ференц Надашди и бан Кroatии Миклош Зрини.

IRA BERLIN–HERBERT GUTMAN

**Osztályszerkezet és az amerikai munkásosztály
fejlődése 1840–1890 között
(A bevándorlók és gyermekeik, mint bér munkások.)***

Az első világháborút megelőző évszázadban elsősorban az 1840 és 1890 között élt amerikai munkásosztály egykorú értékelése lényeges pontokon homályos maradt, mivel történetírói nem fordítottak kellő figyelmet ennek az új, alárendelt osztálynak 1840 előtti *kialakulására* s az 1840-et követő gyors *fejlődésére*. Következésképpen a 19. század második felében az elit- és a népi kultúra kapcsolatának jellege is problematikus maradt. E nehézségek azon alapulnak, hogy eddig nem sikerült megérteni sem a munkásosztály változó szerkezetét, sem pedig a bevándorlók gyermekeinek e változásban játszott központi szerepét. A jelen dolgozat arra törekszik, hogy az amerikai munkásosztály 1880-as szerkezetét megmagyarázza. Egy rövid időszakot vizsgál oly módon, hogy egyben fényt vet a munkásosztály 1840–90 közti fejlődésének nagyobb folyamatára is.

Az amerikai forradalom és az első világháború között az amerikai munkásosztály fejlődése két elkülöníthető, bár egymást átfedő szakaszban ment végbe. Az első szakaszban, mely a forradalom sodrában kezdődött s az 1837-es pánikot követő évtizedben fejeződött be, a munkásosztály az iparosodást megelőző (preindusztriális) amerikai városok dolgozó lakosságának heterogén, alacsonyabb rétegeiből és öntudatos iparosaikból alakult ki. E. D. Thompson mesteri munkájára, különösen *Az angol munkásosztály születésére* (Making of the English Working Class) hivatkozva, az amerikai munkásokkal foglalkozó kutatók rámutattak, miképpen jött létre ez az új osztály a politikai forradalom és a gazdasági átalakulás sodrában. Az amerikai munkásosztály kialakulását vizsgáló kutatók az osztályformálódás folyamatához különböző szempontokból közelítettek: a massachusettsi Lynn városának cipészeit, a Lowell-beli nagy textilgyárakban dolgozó munkáslányokat, egy kis pennsylvániai falu szövő- és fonó munkásait, valamint New York és Philadelphia nagyvárosainak minden fajta munkását számba véve rámutattak arra, hogy a munkásoknak a termelésről, illetve a felemelkedő tulajdonosi osztályról szerzett közös tapasztalataiból miképp alakult ki a munkásosztály egységének képzete.¹ A század közepére az amerikai munkásokból olyan társadalmi osztály alakult ki, melyet már nem lehetett figyelmen kívül hagyni.

*Ira Berlin és Herbert Gutman, Kende János és Sipos Péter, valamint David Montgomery tanulmányait az 1982. augusztusában Budapesten tartott magyar–amerikai történész kollokvium anyagából közöljük.

¹ L. pl. Alan Dawley: *Class and Community. The Industrial Revolution in Lynn* (1976). Thomas Dublin: *Women at Work. The Transformation of Work and Community in Lowell, Massachusetts, 1826–1860* (1979). Gary Kulik: *Pawtucket Village and the Strike of 1824*. *Radical History Review* (1978); Bruce Laurie: *Working People of Philadelphia, 1800–1850* (1980).

Az osztályá-formálódás kutatói azt is kifejtik, hogy az amerikai munkásosztály kialakulása során miképpen formálták ki a munkások az amerikai forradalomból merített politikai, társadalmi eszmékből, gazdasági elképzelésekből és tapasztalataikból a korai amerikai kapitalizmus jellegzetes kritikáját. Ezen eszmék és tapasztalatok középontjában a republikanizmus állt. Az a társadalmi rend, mely 1840 előtt az amerikai férfiak és nők bér munkásokká válásának kerete volt, nemcsak a specializált munkához való alkalmazkodási képességet, hanem a republikánus ideológiára való rátermettségüket is próbára tette. Az Alapító Atyák, bár közel sem voltak egalitáriánusok, féltek a túlzott hatalom következményeitől. Nem a magánéleti, hanem a közéleti szféra aggasztotta őket leginkább. Alexander Hamilton figyelmeztetett arra, hogy „ha hatalmat adok valakinek létezésem fölött, akkor az morális létezésem felett is rendelkezhetik”. Hamilton és generációja már nem élte meg a korai ipari kapitalista korszakot, de a republikánus ideológia túlélte őket s az iparosodó Amerika mesteremberei és munkásai között új életre kelt.

Ahogy a preindusztriális munkásokból bér munkás osztály lett, a republikánusok nem tűntek el s nem is maradtak régimódi jámbor patrióták. E helyett a jacksoni Amerika kenyérkereső munkásai a republikanizmusból jellegzetes és radikális — bár nem szocialista — érvet kovácsoltak a 19. századi kapitalizmussal járó mély egyenlőtlenségek ellen. A republikanizmust a társadalmi egyenlőséggel azonosították, nem pedig a gazdagságért folytatott nyílt versenyfutással. A New England-i új pamutgyárban dolgozó nők például a következőképpen támadták munkaadóikat:

„Megmutatjuk ezeknek a halandzsázó pamutkirályoknak, New England újjazdag arisztokráciájának, akik olyan arrogánsan törekszenek arra, hogy Isten örökségén uralkodjanak, hogy jogainkat nem lehet büntetlenül letiporni; hogy ezentúl nem vetjük alá magunkat annak az önkényes hatalomnak, melyet az utóbbi tíz évben korlátlanul gyakoroltak felettünk.” Eszméik sokkal többet jelentettek, mint a 18. századi republikanizmus újradefiniálását. Élesztették és támogatták a szakszervezetek, sztrájkok, szövetszervezetek, az élesnyelvű munkássajtó útján azt az újra- és újra feléledő közös törekvést, hogy az ipari kapitalisták egyre növekvő hatalma felett ellenőrzést gyakorolhassanak. (Nem véletlen, hogy az amerikai történelem polgárháborút megelőző időszakának legnagyobb sztrájkját, melyben az 1860-ban Massachusettsben dolgozó 60 000 cipőipari munkás és munkásnő legalább egyharmada vett részt, G. Washington születésnapján kezdték meg.) Vagyis: 1840 előtt az amerikai bér munkások olyan sajátos ideológiát alakítottak ki, mely a kapitalizmustól független volt és szemben állt vele.

Az amerikai munkásosztály kialakulását követő évtizedek — hozzávetőleg 1840-től a 20. század első éveig — ennek az új alárendelt osztálynak gyors fejlődéséről tanúskodnak. Az amerikai munkásosztály *fejlődéséről* kevesebbet tudunk, mint kialakulásáról. (Bár néhány tanulmányban megkísérelték, hogy az amerikai kapitalizmus szervezetének jellegében végbement változásokat összekapcsolják a termelés átalakulásával és az amerikai államnak a munkásosztály fejlődése révén elért konszolidálásával — ez a munka még kezdeti állapotban van. A legjobb tanulmány a 19. század utolsó évtizedeiben s a 20. század első évtizedében elért fejlődést emeli ki.) A munkásosztály *fejlődésének* megértését az nehezíti, hogy eddig még nem sikerült tisztázni azt a tényt, hogy ez az új osztály egyre nagyobb lett, s egyre hosszabb múltra tekinthetett vissza, mégsem reprodukálta önmagát. Az amerikai munkásosztály 1840–1888 közötti

fejlődési szakaszában a korábbi amerikai proletariátust alkotó munkásság leszármazottai kevesen voltak. Következésképpen ők képviselték a kapitalista társadalmi viszonyokra és a függő bémunkára vonatkozó kezdeti amerikai munkásosztálybeli kritikát. Néhányan – mint arra D. Montgomery s más, a munkásosztály történetével foglalkozó kutatók rámutatták – valóban ezt is tették.² De 1880-ban számuk még jelentéktelen volt, különösen az átlagos napszámosok s azok között az ipari munkások között, akik gyárakban, bányákban és a feldolgozó iparágakban dolgoztak. 1880-ban kevesebb „az USA-ban született” amerikai munkást alkalmaztak átlagmunkásnak.

Az idősebb, Amerikában született munkások között alig akadt olyan, aki bányákban, vagy az iparban dolgozott volna. 1880-ra az USA-ban már fejlett volt az ipari kapitalizmus, de az országnak viszonylag kevés idős itt-született munkása (vagyis: az USA-ban született szülőktől származó s az USA-ban született munkás) volt az amerikai gyárimunkások között (l.: 1. és 2. táblázat). Ez tehát egyszerűen annyit jelent, hogy képtelenség az amerikai munkásosztály 1840–80 közötti fejlődését oly módon vizsgálni, hogy az USA-ban született fehér férfimunkásokra s gyári munkásokra koncentrálnunk. Ilyenekből túl kevés volt. Az 1840 előtt kialakult amerikai városi ipari munkásság 1840 és 1880 között nem reprodukálta magát. Növekedése másféleképpen nyilvánult meg.³

A korábbi amerikai munkásoktól származó USA-ban született munkások hiánya a 19. század utolsó évtizedeiben azt sugallja, hogy a fejlődésnek ezen döntő fontosságú időszakában alaposan meg kell ismerni az amerikai munkásosztály szerkezetét. Túlontúl

1. táblázat

Helység	A teljes kereső népesség 1880-ban	A régi családokból származó 30 éves vagy annál idősebb fehér munkások száma 1880-ban
Leavenworth, KS	3 092	91
Galveston, TX	3 920	95
Covington, KY	6 206	145
Newport, KY	3 928	51
Saginaw E. and Saginaw, MI	7 168	259
Woonsocket, RI	4 093	87
Rock Island, IL	2 380	52
Joliet, IL	2 980	51
Burlington, IA	3 717	80
Dubuque, IA	4 198	44
Waterburg, CT	4 098	87
Paterson, NJ	11 929	286

²David Montgomery: Beyond Equality: Labor and the Radical Republicans, 1862–1872 (1967).

³A cikkben közölt adatok a munkásosztály és a városi lakosság életkorára, foglalkozására, nemek szerinti, születési és a szülők születése szerinti megoszlására, az 1880-as amerikai szövetségi népszámlálás kéziratos anyagára épülnek.

2. táblázat

Helység	Iparág	A munkások száma az adott iparágban 1880-ban	A régi családokból származó 30 éves vagy annál idősebb fehér férfimunkások száma 1880-ban
Pawtucket, RI	textil	2753	137
Woonsocket, RI	textil	3834	93
Scranton, PA	bányászat	4502	25
Ohioi kerületek ^a	bányászat	6026	374
Illinois-i kerületek ^b	bányászat	1913	8
Paterson, NJ	vas/acél	2350	314
Scranton, PA	vas/acél	1022	72
Cleveland, OH	vas/acél	4776	292
Youngstown, OH	vas/acél	1784	41
Covington/Newport, KY	vas/acél	1884	114
Joliet, IL	vas/acél	800	50
Waterburg, CT	réz	4500	114
Derby/Ansonia, CT	réz/textil	2530	197
Haverstraw, NY	téglagyártás	1143	35
Saginaw/E. Saginaw, MI	fatermékek	1242	88
Cleveland, OH	olajfinomítás/hordógyártás	1050	29
Moline, IL	eke mg. gépek	640	54
Paterson, NJ	textil	9235	67

^aMahoning, Trumbull, Stark, Lawrence és Perry.

^bSt. Clair és Will.

is könnyű dolog volt minimalizálni a 19. század második fele amerikai munkásosztályának fejlődésében az emigránsoknak és gyermekeiknek jelentőségét. 1880-ban a külföldön születettek az USA összlakosságának csak 13%-át alkották, egy másik 13%-ot viszont a színesbőrű USA-ban született amerikaiak képviseltek. Tehát minden 4 amerikaiból 3 USA-ban született fehér ember volt, beleértve a nőket és gyerekeket is. Az USA-ban született fehéreknek az összlakossághoz viszonyított magas arányát (75%) a munkásosztály történészei rosszul értelmezték. Ez arra vezetett, hogy az amerikai munkásosztály fejlődésében alábecsülték a külföldön született munkások szerepét, s ezáltal eltorzították mind az osztályviszonyok, mind pedig az amerikai munkásosztály 1840 előtti kialakulása és az azt követő története közötti összefüggést.

Ebből a statisztikai adatból (75%) egy nagyon konvencionális amerikai történelemkép adódik. Ez az USA-ban született munkásoknak a külföldi származásúakkal való szembeállítását hangsúlyozza (beleértve a fehér munkásoknak a színesbőrűekkel szembeni ellentétét). Ezt a hagyományt követő kutatók a következőképpen jellemezték az amerikai munkásosztályt:

1. A 19. századi amerikai bér munkások igen nagy százaléka az USA-ban született fehér amerikai;

2. a valódi USA-beli származású fehér amerikai munkásosztály 1840 előtt alakult ki;
3. az 1840 előtt kialakult amerikai munkásosztály a következő néhány évtizedben újratermelte magát. Az emigránsok és gyermekeik (a korábbi rabszolgákkal együtt) meggyengítették az osztályformálódás igazi amerikai folyamatát s az ezt követő osztályfejlődést. Betolakodók voltak, új szereplők egy olyan drámában, amelyben addig elsősorban fehérbőrű amerikai férfiak és nők vettek részt.
4. Külön kell tanulmányozni azokat, akik a kultúra fő sodrán kívül születtek. Ők munkásként is kívül álltak a fősodrason. Olyan emigránsok, akiket olyan amerikai nagyvárosokba telepítettek, mint New York és Chicago. A legtöbbjük bér munkásként dolgozott, de tapasztalataik elkülönített, nem tipikus amerikai osztálytapasztalatok voltak.

Ténylegesen azonban, kevés kivételtől eltekintve, 1840 után a legtöbb amerikai munkás vagy emigráns, vagy emigránsok gyermeke volt. Minden amerikai városban s majdnem minden amerikai foglalkozási ágban aránytalanul sokan, s általában a munkáság döntő többségének tagjai között az USA-n kívül születtek, vagy a külföldről származottak gyermekei voltak. Ha közelebbről megvizsgáljuk azokat a közepes méretű illinoisi és iowai városokat, mint pl. az illinoisi Rock Island és Joliet, vagy pl. a iowai Burlington és Dubuque, a maguk sokféle munkásosztálybeli lakosságával, betekintést nyerünk a munkásosztály születésébe. 1880-ban ezen városok mindegyikének összlakossága a nemzeti fejlődési mintát követte: négy lakosból közel három az USA-ban született fehérember volt. De úgy, mint másutt is, eme iowai és illinoisi városok bér munkából élő lakosságának összetétele radikálisan eltér a város összlakosságának összetételétől. Az Amerikában született fehérek aránya a dubuque-i 13%-tól a Rock Island-i 25%-ig terjedt. Ez másképpen úgy is kifejezhető: 1880-ban a iowai Dubuque-ben a bér munkások vagy külföldi származásúak volta, vagy emigránsok gyermekei, vagy feketék (l.: 3. táblázat). Ha figyelmesen vizsgáljuk más amerikai nagyvárosok munkásosztályának összetételét, arról győződhetünk meg, hogy az ezekben a kis középnyugati városokban kialakult minta egyben általános minta is volt.

Az 50 legnagyobb amerikai városból 40-ben — melyek méretben New Yorktól Atlantáig és Denverig terjednek — a bér munkásoknak legalább 75%-a vagy bevándorolt volt, vagy bevándoroltak gyermeke, vagy fekete. A nagyvárosok sorában a dél-karolinai Charleston vezet a fekete vagy bevándorolt szülőktől származó bér munkások arányával. A következő

3. táblázat

Helység	Lakosság	Az USA-ban született fehér lakosoknak az összlakossághoz viszonyított aránya, %	Az itt született fehér munkások aránya, %
<i>Illinois</i>			
Rock Island	11 659	71	25
Joliet	11 657	72	18
<i>Iowa</i>			
Burlington	19 450	72	26
Dubuque	22 254	71	13

15 város: San Francisco, Nashville, Richmond, Chicago, Fall River, Atlanta, New Orleans, Washington, New York, Detroit, Milwaukee, Lawrence, Lowell, Cleveland és Paterson.

A nemzeti modellen belül a regionális és helyi variációkat hasonló regionális vizsgálatokból ismerhetjük meg, amelyek az összes, legalább 10 ezer lakosú kis és nagyvárosokat számba veszik. Ezeket röviden a következőképpen összegezhetjük:

1. Az idevalósi fehér szülőktől származó, itt született fehér munkások a New England-i munkásosztály körében a legáltalánosabbak, s a távol-nyugati Sziklás Hegységben, továbbá a délkeleti és a déli kis- és nagyvárosokban a legkevésbé jelentősek.
2. Egyik Sziklás Hegység-i, délnyugati vagy déli városnak sincs olyan munkássága, melyben az ott született fehérek a férfi bér munkások 25%-ánál többet tesznek ki.
3. Csak három olyan nagy közép-nyugati, illetve nagy-síkidéki város van (Indianapolis, Columbus és Dayton), ahol az Amerikában született fehér bér munkásoknak jelentős százaléka található. Ilyenekre bukkanunk még az Ohio-völgyi régi kis városokban, melyek a pennsylvaniai határtól nyugatra húzódnak, de sehol másutt ebben a térségben.
4. Az Amerikában született fehér bér munkások a kelet-pennsylvaniai városokban, valamint a Hudson- és a Mohawk völgyi városokban voltak jelentékeny számban. A legtöbb középatlanti városban azonban a bér munkás népességet az emigránsok s azok gyermekei határozták meg.
5. New England eltérést mutat az ország más részeihez képest. Nagyvárosaik – Lynn s talán még Worcester kivételével – a nemzeti mintát követték. De New England közepméretű városainak felében s kisvárosainak még nagyobb hányadában jelentős számú Amerikában született fehér munkás élt.

Ezek a helyi eltérések azonban nem homályosítják el a nagyobb nemzeti modellt. Az egész országban a fejlődő amerikai munkásosztály kis százalékát alkották az Amerikában született fehér szülőktől származó idevalósi fehér munkások.

Az amerikai munkásosztály kialakulását követő években ezt az osztályt a bevándoroltak beáramlása alkotta újjá. Eddig a nagy- és kisvárosok egész bér munkás-lakosságát vizsgálták. A foglalkoztatottak elemzése a gyáripari, a feldolgozó- és bányászati iparágakban az idevalósi fehér szülőktől született munkások relatív jelentéktelenségét mutatja (l.: 4. táblázat).

Ezek a munkások a szakképzettséget kívánó építő szakmákban, valamint a vasúti szakmákban fontos helyet foglalnak el, különösen a régebbi keletű, valamint a déli kis- és nagyvárosokban. Kevesen dolgoztak közülük a szénbányákban, a vas- és acéliparban, a többi feldolgozó- és termelőiparágban, mely oly sok közepméretű amerikai város 1840 utáni növekedésének háttere. 1880 előtt ilyen ipari települések elsősorban Északon és Nyugaton fejlődtek, oly módon, hogy ezekben a városokban az afro-amerikaiaknak nem volt fontos szerepük. A bevándoroltak és gyermekeik messzemenően pótolták őket.

1880-ra a bevándoroltak gyermekei a munkásosztály dinamikus részévé váltak. A fiatal amerikai munkások származását vizsgálva, azokét, akik 1880-ban 30 éven aluliak voltak, azt látjuk, hogy a bevándoroltak gyermekeinek fontos szerep jutott. A 30 éven aluli fehér munkások közül a bevándoroltak gyermekeinek száma gyakran meghaladta

mind az odavalósi szülőktől származó fehér munkások számát, mind pedig a külföldön született munkások számát (l.: 5. táblázat).

Az osztályviszonyokat és osztálymagatartást tanulmányozó, a munkáosztállyal foglalkozó történész számára a bevándorolt szülőktől származó fiatal munkások magas aránya döntő kérdést vet fel. Megfelelő-e, ha „idevalósi” munkásoknak nevezzük őket? Milyen

4. táblázat

Helység	Iparág	Munkások száma	A külföldön születettek és a bevándoroltak gyermekeinek aránya, %
Paterson, NJ	vas/acél	2352	78
Scranton, PA	vas/acél	1022	85
Cleveland, OH	vas/acél	4776	86
Youngstown, OH	vas/acél	1784	90
Covington/Newport, KY	vas/acél	1884	87
Joliet, IL	vas/acél	800	87
Lackawanna CO., PA	antracit	6440	97
Clearfield, Mercer, Cambria és Westmoreland kerületek, PA	bitumen	8130	74
Mohoning, Trumbull, Stark, Lawrence Lawrence és Perry kerületek, OH	bitumen	6062	86
Waterbury, CT	réz	4500	79
Derby/Ansonia, CT	réz/textil	2530	82
Haverstraw, NY	tégla	1143	87
Paterson, NJ	textil	9235	87
Saginaw, E. Saginaw, MI	fa	1242	85
Cleveland, OH	olajfinomítás/hordó	1050	86
Moline, IL	eke (mg. gépgyártás)	640	81

5. táblázat

Kis- vagy nagyváros	Az USA-ban született külföldi szülőktől származó 30 éven aluli fehér lakosság, aránya 1880-ban, %
Galveston, TX	50
Covington, KY	63
Leavenworth, KS	51
Newport, KY	71
Saginaw/E. Saginaw, MI	35
E. St. Louis, IL	42
Burlington, IA	43
Davenport, IA	54
Derby/Ansonia, CT	56
Rock Island, IL	42
Bellefonte, IL	70
Dubuque, IA	64
Waterbury, CT	58

származást és kultúrát tulajdonítunk ezeknek a férfiaknak és nőknek? Mit jelent az „asszimiláció” fogalma a gyors kapitalista fejlődés összefüggésében és az új városi tömegkultúra kialakulásában? Az e kérdésekre adandó válasz magában foglalja azt is, hogyan jellemezhető az a folyamat, amelynek során felnőtt amerikai munkásokká váltak. De kiterjed arra az 1880 utáni, kevésbé tanulmányozott történeti folyamatra is, mely formát adott a politikai magatartásnak és a tömegkultúrának, az osztályellentétnek és az osztály teljessé válásának

E kérdések fontosságát tanúsítja az a vizsgálat, mely Paterson (NJ.), Scranton (Penn.) és Cleveland (Ohio) fiatal férfimunkásait elemzi (l. 6. táblázat).

6. táblázat

Város és foglalkozás	30 éven aluli munkások 1880-ban, %-ban		
	külföldi szülők- től az USA-ban született	idevalósi szülők- től az USA-ban született	külföldön született
<i>Scranton</i>			
Bányász, bányaiipari munkás	65	4	31
Napszámos	49	12	39
Vas- és acélip. munkás	52	17	31
<i>Cleveland</i>			
Napszámos	32	9	59
Kádár	29	3	68
Cipész	39	7	54
Szabó	19	4	77
Mozdonyvezető	50	20	30
Vasöntő	47	16	37
Egyéb vas/acélip. munkás	38	9	53
<i>Paterson</i>			
Napszámos	28	19	53
Építő-szakma	32	41	27
Városi kézműipar	40	25	35
Vasipari munkások	46	22	32
Textilmunkások	46	16	38

Az a történész, aki egy kalap alá veszi a külföldi szülöktől származó idevalósi munkásokat az USA-ban született szülöktől származó USA-ban született munkásokkal, eltorzítja az 1840 és 1880 közötti amerikai osztályfejlődést. Ez a hiba ahhoz a téves benyomáshoz vezet, mely szerint két egyforma áramlatból – egy „USA-beli” és egy „külföldi” – alakult volna ki a fejlődő munkásosztály. Valójában két áramlat létezett, de azok nem voltak egyformák. Ha megvizsgáljuk a fiatal scrantoni bányászok, a fiatal clevelandi mozdonyvezetők, a fiatal patersoni textilipari munkások eredetét, szembe-tűnővé válik a leglényegesebb különbség. Az alább ábrázolt „A” módszer hibás (l.: 7. táblázat).

7. táblázat

Város/foglalkozás	A 30 éven aluli munkások, 1880-ban (%)			
	„A” módszer		„B” módszer	
	az USA-ban születettek	külföldön születettek	az USA-ban születettek	külföldön születettek, v. külföldi szülők USA-ban született gyermekei
Scranton, bányászok	69	31	4	96
Cleveland, mozdonyvezetők	70	30	4	80
Paterson, textilipari munkások	62	38	16	84

Azok, akik az „A” módszert követik, félremagyarázzák az 1840–1920 közötti amerikai történelem sok jelenségét. Az, ahogyan a scrantoni bányász-közösség fejlődött, minden tekintetben radikálisan különbözik attól, hogy ne azt tételezzük fel, hogy a fiatal bányászok 69%-a „idevalósi”, hiszen a valóságban a fiatal bányászok 96%-a vagy bevándorolt volt, vagy bevándorolt szülők Amerikában született gyermeke. Az, hogy a clevelandi vasipari munkások között hogyan fejlődött a szakszervezeti mozgalom, gyökeresen más akkor, ha azt feltételezzük, hogy a fiatal clevelandi mozdonyvezetők 70%-a „idevalósi” születésű, amikor valójában a város fiatal mozdonyvezetőinek 80%-a vagy emigráns, vagy emigráns szülöktől származó amerikai születésű volt. Más jellegűek lesznek a munkáosztály kulturális és társadalmi szervezetei, ha azt tételezzük fel, hogy a fiatal patersoni textilmunkások 62%-a „USA-beli születésű”, amikor valójában a fiatal textilmunkások 84%-a vagy bevándorló, vagy bevándorolt szülöktől Amerikában született ember volt.

Nem azt akarjuk sugallni ezzel, hogy a bevándorolt szülők és Amerikában született munkáosztálybeli fiaik és lányaik hasonlóképp éltek át az amerikai kapitalizmust. Ez az egyik melléfogást egy másikkal cserélné fel, azáltal, hogy az „etnikumot” a történelmi kapcsolatok változó sorában mint állandó faktort testesítené meg. A második generációs amerikai munkások hasonlóképpen különböztek külföldön született szüleiktől, mint az 1920-beli amerikai kapitalizmus az 1880-beli amerikai kapitalizmustól. De ezek a különbségek egyelőre még homályosak, mivel eddig nem tanulmányozták a második generációbeli amerikai munkásokat. Az amerikai bevándorlás-történelem jellegzetes kritikája továbbra is azt a felfogást hangsúlyozza, amit Marcus Lee Hansen „furcsa dualizmusnak” nevezett s melyben szerinte a bevándoroltak gyermekei „beleszülettek”. Hansen szerint „a külföldi származásukat tanúsító jegyek közül lehetőleg annyitól akartak megszabadulni, amennyit csak lehetséges lerázni”.⁴ De a fejlődő amerikai munkáosztályban különálló egységként való jelenlétüket nem lehet a kultúra fő áramlatába asszimilálódó egyszerű „modellként” felfogni. Henry Ford és a korai 20. század autó-

⁴Hansent idézi: *William Paterson: Concepts of Ethnicity*. Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups. 1980. 239.

iparának menedzserei másként látták ezt. 1915-ben egy Ford-gyári menedzser így ír az üzemi munkások különböző csoportjairól szerzett benyomásairól:

„Az amerikaiak a blöffnek régi mesterei, s hosszú időbe telik, amíg megtanítjuk őket arra, hogy a blöff és a látszat itt semmit sem ér. A bevándoroltakat fontos embereknek tartjuk, akik fizikailag jól fejlettek, ami elősegíti jó munkájukat, s a gondolkodást lehetővé tévő szellemi kapacitásuk is jó... Mindent értékelnek, amit mások tesznek értük. A bevándoroltak gyermekei – s e gyermekek leszármazottai – azok, akik a legtöbb gondot okozzák. Megpróbálnak önkényeskedni és szembefordulnak a hatóságokkal.”⁵

E megfigyelés logikája arra ösztönöz, hogy ha az amerikai munkásosztály történelmét az új koncepció szerint szemléljük, az szükségessé teszi az USA-ban született szülőktől származó USA-beli születésű munkások és a bevándorolt szülőktől származó USA-ban született munkások megkülönböztetését.

(Az 1930-as évek szakszervezeti szervezkedéséről írva, David Brody munkáspárti történész megállapítja: „A tömeggyártásra berendezkedett iparágakban az etnikai identitás nagy hatással volt a szakszervezeti szervezkedésre. Az egyik detroiti autóalkatrészgyár 1936–40 közti alapos elemzése rámutat erre a fejlődésre: a fiatal, második generációs munkások csatlakoztak először; őket követték az idősebb lengyel és ukrán munkások, akik kezdetben haboztak, de végül is lojálisak voltak; utánuk következtek a szétosztottan élő appalache-i munkások...; és végül az észak-európai származású szakmunkások, akiket bele kellett kényszeríteni a szakszervezetbe. Ez azonban nem volt változtathatatlan: a Midland Steel detroiti üzemében az észak-európai származású szakképzett munkások 1936 és 39 között átvették a szakszervezet vezetését, s őket csak 1940-ben váltotta fel frakcióharcok során a betanított munkások második generációja.”)⁶

Ez a megkülönböztetés azt mutatja, hogy a bevándorolt származású amerikai munkásosztály 1880 körül megkezdte saját újratermelését, s hogy gyermekeikből lettek az amerikai ipari munkások, különösen a gyári munkások. Hagyományaik s „gyökereik” nem nyúlnak vissza John Winthropig s puritán városáig. A paraszti és árutertermelő gazdaságokra, s különösen az európai kapitalizmus munkás-brigádjaira, üzemekre és gyáira terjedtek ki.

Sokan jöttek egyenesen paraszti kisbirtokról, vidéki falvakból, mások viszont – mint azt David Montgomery meggyőző érvelése bizonyítja – „az ipari világban születtek és nevelkedtek... A köztük (ti. a két csoport között) végbemenő kölcsönhatás – az ipari kapitalizmus gyorsan érő körülményei között – alakította ki a munkásosztály osztálytudatát”.⁷

A bér munkások természetesen nem éltek elszigetelten. Az osztályviszonyok hálójában éltek, s ez határozta meg, hogyan szervezik életüket s hogyan értékelik élményeiket. Egy függő helyzetben levő társadalmi osztály összetételének megértése az osztály történeti magyarázatának még csak kezdete. Nagyobb összefüggésbe kell illesztenünk mindazt, amit az amerikai munkásosztály összetételéről tudunk.

⁵ John R. Lee-t idézi: *Stephen Meyer: The Five Dollar Day, Labor Management and Social Control in the Ford Motor Company, 1908–1921*. 1981. 93.

⁶ *David Brody: Labor*, Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups. 1980. 617.

⁷ *David Montgomery: Gutman's Nineteenth-Century America*. Labor History, 19. 1978. 420.

Az amerikai munkásosztály összetételében 1840 és 1880 között végbement radikális változás az egész amerikai társadalom átalakulásának jellemző tünete volt. Ez az átalakulás tárja fel azokat az összefüggéseket, amelyek figyelembevételével újraértelmezhetjük az amerikai munkásosztály fejlődését, valamint a 19. századi elit- és tömegkultúra kapcsolatát. 1840-ben minden 10 amerikai közül 7 rabszolgaként, vagy szabad farmerként dolgozott, az amerikai népnek csak 11%-a élt 2500 vagy annál nagyobb lakosságú városokban. 1880-ban kb. 10 millió ember élt 10 000 fős vagy annál nagyobb városokban (l. 8. táblázat).

8. táblázat

Dátum	A városok lakóinak száma 25 000+	A városok lakóinak száma 250 000 +
1840	935 000	306 000
1880	8 600 000	4 400 000
1900	17 500 000	10 800 000

Ezek az új, növekvő metropolisok, mint az amerikai ipar és kereskedelem központjai, a 19. század közepére az osztályküzdelmek csatateréivé váltak. E városok lakói szinte kivétel nélkül szemben álltak azzal a munkássággal, melynek 3/4-e bevándorolt, vagy bevándoroltak gyermeke, vagy fekete volt. Annak a városi lakosságnak az aránya, mely ilyen környezetben élt, attól függően változott, hogy melyik területen feküdt a város s mekkora volt. Délen, délnyugaton, távol-nyugaton és a Sziklás Hegység államaiban 98% és 100% közt változott, s 67% és 79% közt mozgott New Englandban. Az ország legnagyobb városaiban 92% és 97% között, a 10 000–19 000 lakosságú városokban 54%–64% közt volt. 1880-ban egészében a 10 000 vagy nagyobb lakosú városokban élő minden férfi, nő és gyermek 82–86%-a, vagyis minden 7 emberből kb. 6 olyan környezetben élt, ahol 4 bér-munkásból 3 bevándorolt, bevándoroltak gyermeke, vagy fekete volt.

A munkásság eszméi és magatartása ebben a környezetben alakultak. Azt, hogy miképpen jött létre az osztály- és kulturális szolidaritás 1840–90 között, jól illusztrálja a Nevada határán fekvő Comstock Lode kemény kőzetű ezüstbánya – mely akkor a világon a legnagyobb ilyen vállalat volt – bányászainak a tevékenysége. Az olyan városok, mint Virginia City és Gold Hill gyorsan növekedtek s a bevándorolt bányászok is ide települtek. A Virginia City bányászainak szervezetei életét megörökítő 1875-ös napló rávilágít gazdag kulturális változatosságukra. Ez a társasélet az újévi ünnepséggel kezdődött, amikor a németek az Athletic Hallban táncoltak és énekeltek, s a franciák és olaszok is együtt ünnepeltek a Gregoire's Salon-ban. Ugyanaznap még a 16 tagú Cornish Zenekar és az Angol Kórus-Társaság ünnepségére is sor került. Február első felében a városban lakó kínaiak ünnepelték új évüket, valamint az olasz s az ír jótékonyági társaságok tartották meg évi közgyűlésüket, így aztán Emmet ír testőrei a város utcáin keleti ünneplőkkel keveredtek össze. A nemzetiségek hasonló érintkezése figyelhető meg az év bármely szakaszában. Augusztusban a skótok Robert Burns születésnapjának évfordulóját ünnepelték meg, összegyűlt a klán és dudáltak, s ennek hangjai disszonánsan keveredtek azokkal a két héten keresztül adott nyilvános koncertekkel, melyeken prof. Varney német

9. táblázat

	10 000 vagy nagyobb lakosú városok népessége 1880-ban	A teljes lakosság aránya azokban a városokban, melyekben a munkásosztály 75%-a, vagy nagyobb része bevándorlókából, bevándoroltak gyermekeiből vagy feketékből áll, %
<i>Régió</i>		
Távol-Nyugat, Dél-Nyugat, Sziklás Hegység	490 000	100
Dél	1 400 000	98–99
Közép- és Nagy Síkság	2 760 000	80–85
A Középső Atlanti-óceáni vidék	3 652 000	83–89
New England	1 679 000	67–79
<i>A városok nagysága</i>		
35 000+	7 070 000	92–97
20 000–34 999	1 230 000	65–71
10 000–19 999	1 710 000	54–64

együttese, valamint Emmet gárdájának zenészei, a cornishi zenekar s az olasz operatársulat játszott. A hónap végére a Bányász Szervezet Központjának épületét Rosh Hashanah és Yom Kippur ünnepére lengyel zsinagógává alakították át, a mexikóiak függetlenségüket ünnepelték és a kanadai Segélyező Társaság is gyűlést tartott.⁸ Ennek ellenére a Virginia City-beli szakszervezeti napló eseménydús beszámolója mégis hiányos marad, mivel nem említi azt az erős ipari szakszervezetet, melyet az oly eltérő és heterogén összetételű munkáslakosság hozott létre. Az általuk 1863-ban megszervezett szakszervezet a munkások számára modellül szolgált az egész Nyugaton, s alkotmányának bevezetése alkalmából az egész bányász területen új tagok írták alá s esküdtek fel rá:

„... figyelembe véve azokat a meglevő bajokat, melyeket a bányászoknak a Tőke elnyomó hatalmától el kell túrnie, szükséges, hogy tiltakozzunk, hogy javítsunk társadalmi körülményeinken, s hogy helyet biztosítsunk magunknak a társadalomban ... Össze kell fognunk társainkkal annak érdekében, hogy jobban meg tudjuk szervezni a zsarnoksággal szembeni osztatlan ellenállást ... Mi ... elhatároztuk, hogy szövetséget hozunk létre ... mivel szövetség nélkül erőtleneek vagyunk, általa viszont hatalmunk lesz; – s nincs a Tőkének olyan hatalma, nincs olyan helyzet, mellyel ne tudnánk határozottan szembeszállni, – Ha egyesülünk, erőre teszünk szert; cselekedjünk helyesen s ne féljünk”.⁹

⁸ Wilbur S. Shepperson: *Restless Strangers*, Nevada's immigrants and Their Interpreters. 1970. 19–24.

⁹ Richard E. Lingenselter: *The Hardrock Miners, A History of the Mining Labor Movement in the American West 1863–1893*. 1974. 42.

Sem a kulturális sokféleség, sem pedig a konfliktusok nem tudták megakadályozni, hogy létrejöjjön ez a szövetség, mely hatalommá vált ebben a térségben.

Virginia City munkásai — mint más amerikai városok munkásai is — szervezeti tevékenységükben eltérő osztálykultúrájukat átmentették a Régi Világból az Új Világba s át is alakították azt. 1840 és 1890 között a bevándoroltak és gyermekeik uralták azokat az ellenzéki mozgalmakat, amelyek először 1866 és 1872 között, majd 1883–94-ben érték el csúcspontjukat. Különböző, az együttműködést szolgáló mozgalmakat és szervezeteket vezettek, mint pl. a Munkások Lovagja, azokat a szövetségeket, melyekből az Amerikai Munkás Szövetség alakult, a kislétszámú, de befolyásos szocialista és anarchista mozgalmakat és a helyi politikai pártok tucatjait. Ennek során a bevándorolt munkások s gyermekeik átplántálták Amerikába az európai munkásosztály antikapitalista ideológiáját, majd pedig újjáélesztették s átfomálták a nyereséghajhászó kapitalizmus ellen a yankee bér-munkások első generációja által kialakított társadalomkritikát.

Fordította: Á. Rényi Zsuzsa

**Ira Berlin—Herbert Gutman: Class Composition and the Development
of the American Working Class, 1840–1890
(Immigrants and Their Children As Wage Earners)**

The study shows the development of the American working class between 1840–1890 based on the manuscripts of the 1880 American federal census. The authors' state that we know less about this period than about the birth of the class. The study proves with national and regional data that the American working class could not reproduce itself in the second half of the 19th century. Earlier historical works under-estimated the role of the immigrants and emphasized that the native whites composed the majority of the American workmen. The fact is however that following 1840 the immigrants and their children composed the bigger part of the American working class and blacks also gave a certain rate. In forty of the fifty largest American cities they gave 75% of the workmen. The study details how this general fact came across on the different territories of the USA. By 1880 the immigrant labor began its self-reproduction.

The study adverted to the immigrants' children's role among white workers under the age of 30 to the formation of the political and ideological views of the working class, to its organizational development and its ethnic complexity, to the connection between elite and mass culture. The authors show the way how the different traditions of the American working class, its experiences in the USA became amalgamated and built in the social criticism of the preindustrial yankee workers' first generation.

Ира Берлин—Херберт Гутман:

**Классовая структура и развитие американского рабочего класса в 1840—1890 гг.
(Эмигранты и их дети как наёмные рабочие)**

Авторы, используя рукописный материал переписи населения Соединенных Штатов, произведенной в 1880 году, делают попытки нарисовать развитие американского рабочего класса в 1840—1890 гг. Они укажут на то, что об этом мы имеем гораздо меньше знаний, чем о возникновении самого класса. При помощи данных государственного и регионального масштабов авторы доказывают, что во второй половине 19 века американский рабочий класс был не в силах воспроизводить себя. В исторической литературе раньше недооценивали роль рожденных не в Америке и делали акцент на том, что массу американских наемников составили природные белые американцы. А на самом деле после 1840 года подавляющее большинство американских рабочих составляли эмигранты или дети эмигрантов, а некоторую часть их составили негры; из пятидесяти крупнейших американских городов в 40-х они составили 75% наемных рабочих. В статье показано осуществление такого общепринятого факта в разных областях США. По происхождению эмигранты-рабочие начали свое воспроизводство около 1880 года.

Статья отдельно занимается вопросом о роли детей эмигрантов среди белых рабочих до 30-летнего возраста; о формировании политических и идеологических воззрений рабочего класса; о развитии его организации в своей этнической разноцветности; о соотношении массовой культуры с элитом. Статья также знакомит нас с процессом, в ходе которого традиции разного характера и в США приобретенный опыт американских рабочих как смешивались и встречались с критикой общества первого поколения преиндустриальных наемных рабочих-янки.

KENDE JÁNOS–SIPOS PÉTER

Ipari munkásság és asszimiláció Magyarországon 1870–1910

Dolgozatunk célja, hogy áttekintsük a magyarországi munkásság honossági és nemzetiségi viszonyait az 1870-es és az 1910-es évek között. A honosság vizsgálata arra ad választ, hogyan alakult a belföldről, a Monarchia többi részéből és a vámkülföldről származók aránya. A nemzetiségi megoszlás elemzése pedig kimutatja a magyar, a német, a szlovák és más anyanyelvűek hányadát. A két problémakör együttes feltárása pedig hozzájárulhat annak a folyamatnak a megismeréséhez, amelynek során kialakult a magyarországi és ezen belül a magyar etnikumhoz tartozó munkásság.

Kutatásaink e kezdeti szakaszában csak a publikált statisztikai anyagra támaszkodhattunk, ami egyes vonatkozásokban módot ad egzakt eredmények kimunkálására, más összefüggésekben és időszakokban azonban csupán a főbb tendenciák kimunkálását engedi meg. Ugyanis a foglalkozás összevetését a honossággal és az anyanyelvvel országosan csak az 1910-es népszámlálás kötetei tartalmazzák, tehát totálképet csak ennek alapján lehet adni. Viszont a pesti, ill. budapesti népösszeírások 1870-től magukban foglalnak ilyen egybevetéseket. Tehát a — gazdasági és társadalmi változások szempontjából legfontosabb — fővárosi fejlődés több-kevesebb pontossággal ábrázolható. A legnehezebb a forráshelyzet a századforduló körüli időszakra. Sem az 1890-es, sem az 1900-as népszámlálás kiadott anyaga nem tartalmaz a foglalkozást a honossággal és az anyanyelvvel összevető adatokat. Ebben a periódusban csak jelezhetjük bizonyos elmozdulások feltételezhető kölcsönhatásait oly módon, hogy egybevetjük országrészenként az ipari népesség és a magyar anyanyelvű lakosság változásait. Hozzá kell még tennünk, hogy a forrásokban nem mindig különül el a munkásság az iparral foglalkozók tömbjétől, az egyértelmű elhatárolás országosan csak az 1910-es adatok alapján oldható meg.

A polgári fejlődés nyomán kialakuló osztályok, rétegek „idegenségéről”, „nem magyar”, „nem történeti” voltáról hangoztatott elmélet szinte egyidős a tőkés társadalom kibontakozásával Magyarországon. Ennek a szemléletnek a különböző mutációs formái különösen 1919 után, az ellenforradalmi korszakban burjánzottak a bűnbakkeresés jegyében az összeomlásért, a forradalmakért és Trianonért. Nem csupán a jobb- és szélsőjobboldali publicisztika, hanem a hivatalos történetírás is ezt sulykolta a közvéleménybe. A burzsoázia és a munkásság „gyökértelenségé”-nek az eszméje a hivatalos keresztény-nemzeti ideológia szerves része lett.

Az 1930-as évek második felében a tőkés rendszert balról támadó népies irányzat lényegében szintén magáénak vallotta a magyarországi polgári fejlődés szerves, erőszakolt voltáról kialakult nézeteket. A paraszti antikapitalizmust kifejező áramlat egyik legjelentősebb ideológusa, Erdei Ferenc, aki később eljutott a szocializmus igenléséig, a

két világháború közötti magyar társadalmat elemző (1943–44-ben írott) munkájában a polgári fejlődés során kialakult társadalmi elemeket gyarmatis képződménynek, idegen testnek értékelte, olyan történetietlen alakulásnak, amely mellett párhuzamosan élt tovább a történelmi-nemzeti társadalom is.

Az újabb magyar marxista történetírás átvette Erdei elméletét a kettős struktúráról. Ez a koncepció ugyanis megoldást kínált a magyarországi társadalom összetett voltának értelmezésére. Korábban a dogmatikus szemlélet, amely a tőkés termelési viszonyok plusz feudális maradványok képletére redukálta a társadalom sokrétűségének magyarázatát, nyilván nem adott megfelelő kulcsot a jelenségek megértéséhez.

A munkásság idegenségének (a burzsoáziával helyütt nem foglalkozunk) elméletét azonban a részletesebb vizsgálatok nem igazolják, legalábbis abban a formában nem, hogy valamely szervetlen, történetietlen képződményről lenne esetében szó.

A kiegészítés után meggyorsult ipari fejlődés kezdetén számos ágazatban nem volt elegendő képzett szakmunkás Magyarországon. Ezért munkaerő áramlott be elsősorban a Monarchia területéről, valamint csekélyebb mértékben más országokból, elsősorban Németországból.

A hazai munkaerő-alap kiegészítésére az egyes ágazatokban eltérő arányban volt szükség. Pest városára vonatkozó adatok szerint 1870-ben az egész iparban a keresők kétharmada (tanoncokkal háromnegyede) magyar honos, egyötöde a birodalom osztrák feléből, kb. 3%-a vámkülföldről származott.

A magyar honosok 60–70% közötti átlaga az alapvető közszükségleti cikkeket termelő és szolgáltatásokat ellátó hagyományos ágazatokra volt jellemző, így az élelmiszer-, a ruházati-, az építő- a fa- és vas-fémiparra. Az ágazatokon belül a foglalkozásokat tekintve szembeötlő különbségek is vannak. Így az élelmiszeriparhoz tartozó söriparban a magyar honosok aránya csak 24%. A vas-fémöntődékekben sem érte el az átlagot a magyar honosok aránya (57%). Ha figyelembe vesszük még az ipari átlagtól a magyar honosok hányadát tekintve elmaradó teljes ágazatokat (műszeripar 49,8%, sokszorosító ipar 59,1%, textilipar 55,2%) akkor nyilvánvaló, hogy az újonnan kialakuló, esetenként magasabb képzettséget és több gépi felszerelést igénylő területeken volt erőteljesebb a munkaerő-import.

Ennek fő forrása Cseh- és Morvaország, ahonnan az iparral foglalkozó idegen honosok 51,5%-a érkezett. Különösen jelentékeny a cseh-morva területről származók aránya – a nem-magyar honosok csoportján belül – az élelmiszeriparban (49,4%), a ruházati iparban (61,7%) és az építőiparban (63,7%). Az osztrák tartományokból került ki az iparúzők 16,6%-a, a legtöbben az élelmiszeriparban dolgoztak (21%). Németországból jött az iparosok 12%-a, legnagyobb arányban a fémiparban helyezkedtek el (18%).

Fenti adatok, amint erre már utaltunk, nem különítik el az önálló iparosokat és a munkásokat. Az ipari átlagban és egyes foglalkozásokban azonban ismételten külön is a munkavállalók megoszlását honosság szerint. A munkások között az összipart tekintve – nagyobb arányban voltak magyarországiak (78,6%), mint a munkaadók csoportjában (75,8%), míg az ausztriai és a külföldi eredetűeknél magasabb volt az önállóak hányada.

Az 1870-es évek elején már megfigyelhető az a tendencia, hogy a munkaerő-szükséglet kielégítése mind nagyobb mértékben belső forrásokból történik. Erre vall, hogy a tanoncok között nem-magyar honos lényegében nem volt. Az ipari keresők kor-

viszonyainak vizsgálata alapján pedig megállapítható, hogy a fiatalabb generációk többségben magyarországi származásúak. A legtöbb foglalkozásban a 15–30 közötti korcsoportokban a magyarországi honosságuk aránya jelentősen meghaladta az ausztriai és más honosságúakét (1. táblázat).

1. táblázat

A 15–30 év közötti ipari foglalkozásúak százalékos aránya
honosság szerint Pesten, 1870-ben

Foglalkozás	Magyarországi honos
Pék	67,4
Molnár	72,4
Szabó	47,9
Cipész	55,3
Kőműves	58,5
Asztalos	58,4
Lakatos	66,4
Kovács	73,9
Sokszorosító ipar	67,7
Órás	58,5

Az 1870–1880 között eltelt évtizedben lezajlott változásokat mutatják az 1881-es budapesti népszámlálás adatai, amelyek szerint a magyarországi munkaerő igen számottevően gyarapodott, s elérte a 4/5-ös arányt. Azokban az ágazatokban, amelyekben a belföldiek súlya 1870-ben kb. 60–70%-os volt, ez 1881-re elérte a 82–85%-ot. A korábban hasonló összetételűben 50% körüli ágazatokban pedig 70–80%-ra futott fel a magyar honosok aránya (2. táblázat).

A gyors ipari fejlődésnek tehát volt hazai munkaerő fedezete, ellenkező esetben a termelés bővülése a Monarchia második feléből és vámkülföldről beáramló iparúzők számának és arányának növekedésével járt volna együtt.

A magyar honosok arányának növekedése nem jelentette a magyar anyanyelvű ipari foglalkozásúak túlsúlyra jutását. Különösen a németajkú iparosok és munkások száma maradt jelentékeny, az egyes foglalkozásokat továbbra is majorizálták. Számottevő volt egyes területeken a szlovák anyanyelvűek száma (3. táblázat).

A magyar etnikumhoz tartozó munkaerő azonban az állandó növekvő tömböt jelentette az ipari népességben belül. Egy 1875-ben tízezer budapesti munkásról készített felmérés szerint kb. 46,6%-uk volt magyar anyanyelvű, míg 1881-re ezen arány 56%-ra emelkedett.

Az eltolódás a magyar anyanyelvűek javára a főváros ipari népességén belül a következő évtizedben is folytatódott. 1880 és 1890 között Budapest összlakossága 36,8%-kal, a magyar anyanyelvűek száma 38%-kal emelkedett. Az ipari keresők csoportja mintegy kétharmaddal gyarapodott, viszont a magyar anyanyelvű iparos foglalkozásúak rétege több mint kétszeresére bővült. A magyar ipari keresők aránya tíz év alatt 51,7%-ról 65,7%-ra növekedett. A németek aránya pedig 36,6%-ról 25,3%-ra csök-

2. táblázat

A magyarországi honosságúak aránya
az iparral foglalkozók között, %

Iparág	1870 (Pest)	1881 (Budapest)
Élelmiszeripar	61,0	63,6
Ruházati ipar	69,5	87,9
Építőipar	62,9	80,2
Fonás-szövés ipar	55,2	84,3
Agyagipar	59,5	52,3
Faipar	67,9	85,8
Vas-fémipar	62,4	82,0
Sokszorosító ipar	59,1	89,4
Iparosművészet	70,8	81,1
Műszeripar	49,8	73,0
Bőr- és papíripar	58,5	83,1
Olaj- és zsíripar	83,9	83,4
Iparos festő	58,8	77,1
Női kézimunkaipar	87,4	95,7
Ipar összesen	66,4	81,8

3. táblázat

Magyar anyanyelvűek aránya és száma
egyes ipari foglalkozásokban Budapesten 1881-ben

Foglalkozás	Százalék	Létszám
Kovács	76,4	913
Szűcs	68,9	238
Asztalos	64,6	2218
Könyvkötő	64,4	313
Mészáros	63,6	633
Nyomdász	62,7	968
Cipész	59,8	3508
Pék	59,6	720
Hentes	58,8	476
Lakatos	58,1	1633
Szabó	55,8	2940
Műszerész	55,8	2940
Varrónő	54,2	3351
Ötvös	53,5	343
Bádogos	52,8	345
Hajógyári munkás	50,7	249
Ács	50,3	324
Kárpitós	48,6	275
Malomipari munkás	48,4	404
Szobafestő	46,3	189
Kádár	45,5	253
Kőfaragó	44,4	167
Kőműves	39,2	685
Dohánygyári munkásnő	29,8	108
Öntő	28,0	142

kent. A német munkaerő azonban megőrizte bizonyos mérvű jelentőségét, hiszen közel 3000 fővel, korábbi létszáma 1/8-ával gyarapodott, miközben a német összlakosság 5,6%-kal megcsappant. A szlovák ipari réteg erősödését mutatja, hogy míg a szlovákok száma az összlakosságon belül kb. egyötöddel, az ipari keresők között kb. egyharmaddal emelkedett. Más etnikumokból a fővárosi ipari népesség gyakorlatilag nem kapott utánpótlást (4. táblázat).

4. táblázat
Az ipari keresők anyanyelvi viszonyainak változása
Budapesten 1880–1890 között

	1880		1890		Változás 1880–1890,
	létszám	%	létszám	%	%
Magyar anyanyelvűek					
összlakosság	201 505	56,7	326 533	67,1	+30,0
ipari keresők	26 332	51,7	55 809	65,7	+111,9
Német anyanyelvűek					
összlakosság	122 545	34,3	115 573	23,7	–5,6
ipari keresők	18 643	36,6	21 455	25,3	+15,0
Szlovák anyanyelvűek					
összlakosság	21 847	6,1	27 126	5,6	+24,1
ipari keresők	2 845	5,6	3 807	4,5	+33,8
Egyéb anyanyelvűek					
összlakosság	9 876	2,8	17 439	3,6	+76,5
ipari keresők	3 110	6,1	3 822	4,5	+22,8
Együtt					
összlakosság	355 682		486 671		+36,8
ipari keresők	50 930		84 893		+66,6

Az iparosodás és a magyar anyanyelvű népesség gyarapodása összefüggését 1890–1900 között közvetett módon érzékelhetjük. Ha sorrendbe állítjuk az egyes országrészeket abból a szempontból, milyen arányban gyarapodott a magyar anyanyelvűek száma, és rangsoroljuk a régiókat az ipari népesség növekedését tekintve, akkor megállapítható, hogy az egyes területi egységek mindkét listán azonos vagy szomszédos helyet foglalnak el.

A leggyorsabb növekedés mindkét vonatkozásban Budapesten valósult meg. A 2. helyet a magyar anyanyelvű népesség gyarapodásában Délkelet-Magyarországon (Tisza-Maros szöge) foglalja el, ez a vidék az ipari népesség erősödésében a 3. helyen áll. Aradon a magyar anyanyelvűek aránya 1890–1900 között 61,6%-ról 70,4%-ra, az ipari népesség 16,6%-ról 36,6%-ra; Temesváron a magyarok hányada 26,7%-ról 36%-ra, az iparban dolgozóké 19,1%-ról 33,7%-ra, Krassó-Szörény vármegyében a magyarok aránya 2,7%-ról 4,8%-ra, az ipari népesség 3,4%-ról 10%-ra emelkedett.

A magyar anyanyelvű lakosság növekedésében a 3. helyen áll a Felvidék keleti fele (Tisza jobb partja), amely az ipari népesség gyarapodásában a negyedik. Kassán a magyar anyanyelvűek aránya 49,9%-ról 66,3%-ra, az ipari népesség 22,8%-ról 36,5%-ra

emelkedett. Gömör-Kishont vármegyében a megfelelő adatok: 53,6%–56,4%, ill. 6,2%–19,0%; Zemplén vármegyében pedig 47,2%–53,1%, ill. 4,4%–12,4%.

Erdély foglalja el a 4. helyet a magyar anyanyelvűek csoportjának emelkedésében, az ipari lakosság bővülését tekintve pedig az 5. helyet. Kelet-Magyarország (Tisza bal partja) pedig az 5. a magyar lakosság növekedésében, az ipari népességében a 7.

A Felvidék nyugati fele (Duna bal partja) a magyar anyanyelvűek tömbjének erősödésében a 7. helyet foglalja el, míg az ipari foglalkozásúakéban a 6. helyen áll. Selmezbányán a magyarok aránya 1890–1900 között 16,6%-ról 19,9%-ra, az iparos népességé 10,3%-ról 20,9%-ra emelkedett; Pozsonyban a megfelelő adatok: 19,9%–30,5%, ill. 21,8%–37,5%, Zólyom vármegyében 4,1%–7,2%, ill. 8,3%–26,0%.

A legcsekélyebb változás a mindkét tekintetben 8. helyen álló Dunántúlon (Duna jobb partja) történt.

A fentiek úgy véljük, igazolják, hogy korrelatív viszony van a magyar anyanyelvű lakosság gyarapodása és az ipari népesség növekedése között. Jelentősebb eltérés a két mozgásban a Duna–Tisza közén (Budapest nélkül) figyelhető meg. Ez a terület az ipari népesség számarányának változásában a 2., míg a magyar etnikum erősödésében a 6. helyen áll. Itt viszont nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy mind 1890-ben, mind 1900-ban itt volt a legmagasabb a magyar anyanyelvűek aránya (5. táblázat).

Az 1910-es évekre a belső munkaerő alap már szinte teljes mértékben fedezte az ipar szükségleteit. A magyar honosok aránya az ipari munkásságon belül átlagosan meghaladta a 95%-ot, sok szakmában még ennél is magasabb volt a belföldiek súlya. A Monarchia Lajtán túli feléből származók hányada összességében már a 4%-ot sem érte el, míg a vámkülföldről érkezettek aránya már gyakorlatilag elhanyagolható (6. táblázat).

A szakmunkásimport tehát lényegében megszűnt.

A munkásság etnikailag csak Budapesten közeledett a homogenitáshoz. 1910-ben a fővárosban a munkások 82,4%-a volt magyar anyanyelvű, míg országosan ezen arány 63,1%. A jelentős különbség arra vall, hogy a nemzetiségek lakta területeken részben megőrződött a hagyományos iparos népesség, ami konzerválta a német munkásság jelentőségét, továbbá a fejlődés következtében megerősödött a szlovák munkásréteg. Ezt bizonyítja, hogy Budapesten a munkások 9,5%-a volt német anyanyelvű, míg országosan 15,4%-a. A szlovák munkások hányada pedig a fővárosban 3,6%, országosan pedig 10,1%. Még további vizsgálódást igényel, mi az oka az egyes foglalkozások között megfigyelhető számottevő különbségnek a magyar- és más anyanyelvűek arányában (7. táblázat).

A továbbiakban külön elemezzük a nagyüzemi munkásság megoszlását.

A nagyipari (20 munkánál többet foglalkoztató) üzemek munkáslétszámát vizsgálva az 1910. évi népszámlálás megállapította, hogy 1900 és 1910 között a magyar anyanyelvűek aránya 50,6%-ról 60,9%-ra nőtt, míg a külföldi munkavállalók aránya ugyanezen idő alatt 9,8%-ról 6,2%-ra csökkent. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a magyarul tudók 66,7%-ról 78,9%-ra nőttek a nagyipari munkásságon belül, egyértelműnek látszott a kortársak előtt, hogy az asszimiláció leghatékonyabb segítője az urbanizáció, az iparosítás, és – zavartalan fejlődést feltételezve – csak idő kérdése, s az ipari munkásság nemzetiségi tekintetben is homogénne válik.

5. táblázat

A főváros és az országrészek a magyar anyanyelvű lakosság és az ipari növekedésének sorrendjében, 1890–1900

Terület	Össznépesség növ., %	Magyar anyanyelvűek			Terület	Ipari népesség növ., %
		aránya	%	növ. %		
1. Budapest	32,9	1890	66,4	43,6	1. Budapest	31,8
		1900	79,3			
2. Délkelet-Mo. (Tisza–Maros szöge)	7,2	1890	17,3	19,5	2. Duna–Tisza köze	25,7
		1900	19,8			
3. Felvidék keleti fele (Tisza jobb partja)	9,5	1890	44,9	17,2	3. Tisza–Maros szöge	20,0
		1900	49,1			
4. Erdély	9,2	1890	31,0	14,4	4. Felvidék keleti fele	19,5
		1900	32,9			
5. Kelet-Magyarország (Tisza bal partja)	11,5	1890	59,2	14,0	5. Erdély	18,4
		1900	60,9			
6. Duna–Tisza köze	11,4	1890	73,3	13,6	6. Felvidék ny.-i fele (Duna bal partja)	16,8
		1900	77,3			
7. Felvidék ny.-i fele	8,3	1890	27,6	13,5	7. Kelet-Magyarország	15,2
		1900	29,3			
8. Dunántúl	5,8	1890	68,5	7,8	8. Dunántúl	10,7
		1900	70,0			
Összesen	10,0	1890	48,5			20
		1900	51,4			

6. táblázat

Ipari segédszemélyzet (keresők + eltartottak) honosság szerint Magyarországon 1910-ben

	Magyar honos		Osztrák honos		Német honos		Egyéb	
	létszám	%	létszám	%	létszám	%	létszám	%
Asztalos, ács stb.	161 766	97,5	3 484	2,1	58	0,03	538	0,37
Cipész	79 778	98,8	780	0,95	48	0,05	180	0,2
Kovács, lakatos stb.	184 081	96,0	6 675	3,5	277	0,1	735	0,4
Kőműves	150 350	98,2	2 148	1,4	55	0,03	460	0,37
Nyomdász	27 101	96,1	915	3,2	89	0,3	119	0,4
Mészáros és hentes	24 865	97,1	655	2,63	19	0,07	54	0,2
Pék	20 414	94,1	961	4,13	16	0,07	378	1,7
Molnár	65 599	97,1	1 835	2,77	22	0,03	95	0,1
Szabó, varrónő	86 609	97,3	2 026	2,2	47	0,05	404	0,45
Egyéb iparágak	671 268	94,0	36 702	5,2	1 697	0,2	4 755	0,6
Összesen	1 587 758	95,6	62 429	3,8	2 487	0,1	8 806	0,5

7. táblázat

Ipari segédszemélyzet legnépesebb anyanyelvi csoportjai 1910-ben Magyarországon (csak keresők)

Foglalkozás	Összes	Magyar anyany.		Német anyany.		Szlovák anyany.	
	létszám	szám	%	szám	%	szám	%
Asztalos, ács stb.	88 446	58 120	65,7	15 513	17,5	7 069	7,9
Cipész, csizmadia	63 337	43 840	69,2	6 986	11,0	6 372	10,0
Kovács, lakatos stb.	102 480	74 996	72,4	12 531	12,1	7 050	6,8
Kőműves	64 410	33 937	52,6	18 511	28,7	6 535	10,1
Nyomdász	15 144	12 502	82,5	1 768	11,6	292	1,9
Hentes, mészáros	18 533	12 998	70,1	2 709	14,6	1 135	6,1
Molnár	27 263	16 618	60,9	3 763	13,8	2 588	9,4
Pék	13 802	8 793	63,7	2 767	20,2	1 124	8,1
Varrónő, szabó	65 517	51 811	76,7	9 039	13,3	3 362	4,9
Egyéb	327 487	190 910	58,2	47 242	14,4	43 341	13,2
Összes	884 955	558 587	63,1	136 949	15,4	89 385	10,1

Ha azonban iparágak, ill. régiók szerint vizsgáljuk meg ezt a képet, úgy az eredmény nem ennyire egyértelmű. Számos iparágban, amely a munkások tízezreit foglalkoztatta, a magyar anyanyelvűek aránya kisebb volt az országos 60,9%-os átlagnál. Így a papíriparban 30,7%; a fa- és csontiparban 40,5%; a fonó és szövőiparban 44,9%; a bányá- és kohóiparban 47,4%; a kő-, föld- és agyagiparban 47%; a vegyiparban 54,2%; az élelmezési és élvezeti cikkek előállítására szolgáló iparban 57%; az építőiparban 58,9%; a vasiparban 59%; a bőriparban 60,7%-ra tehető a magyar anyanyelvűek száma.

A nem magyar munkások azokban az iparágakban voltak többségben, amelyeknek telephelyei a nyersanyagforrások közelében létesültek, míg az ország központi

területeire települt feldolgozóiparban az országos átlagnál lényegesen magasabb a magyar anyanyelvűek aránya. Így a kiegyezéskor még jelentékeny külföldi szakképzett munkaerőre szoruló gépiparban 76,6, a fővárosban 87–88%-ra tehető a magyar nemzetiségű munkások száma.

Ha a nagyipari üzemek száma 1900 és 1910 között 77%-kal, a foglalkoztatott munkások száma mintegy 288 ezerről (a bányá- és kohóipart is ideszámítva) mintegy 467 ezerre nőtt, bizvást feltételezhetjük – noha az 1900-as népszámlálási adatok a nem magyar anyanyelvűek arányait a nagyipari munkásságon belül nem részletezik –, hogy a nemzetiségi munkásság abszolút száma az adott időszakban is nőtt, bizonyos fontos ipari területeken döntő többséget képezett, s ilyen területeken szó sem lehetett számottevő asszimilációról. Az alábbiakban néhány hagyományos – nem a központi részekben található körzet – nagyiparának és munkásságának növekedését vizsgáljuk. I-gyel jelöljük az 1900-ban és 1910-ben az adott egységben levő nagyipari üzemeket, a foglalkoztatott munkaslétszámot és a magyar anyanyelvűek százalékos arányát; II. alatt az 1910-es népszámlálás adatai alapján feltüntetjük részletezve a nem magyar munkások százalékos megoszlását. A hagyományos ipari körzetek közül a történelmi Magyarország északi részét illetően mindez így alakult:

8. táblázat

Pozsony m.

- I. 1900: 31 váll. 3082 m. 18,4%
1910: 36 váll. 5801 m. 25,15%
- II. szlovák 2624 (45,23%); német 976 (16,82%); szerb-horvát 370 (6,38%); cseh 333 (5,73%).

Pozsony

- I. 1900: 51 váll. 3082 m. 14,6%
1910: 77 váll. 11 417 m. 23,6%
- II. német 5333 (46,7%); szlovák 2937 (25,7%); cseh 307 (2,7%)

Nyitra m.

- I. 1900: 28 váll. 2174 m. 19,8%
1910: 53 váll. 4648 m. 25,2%
- II. szlovák: 2867 (31,7%); német: 342 (7,4%)

Trencsén m.

- I. 1900: 34 váll. 3611 m. 6%
1910: 54 váll. 6607 m. 6,4%
- II. szlovák: 5325 (80,6%); német: 396 (6%); cseh: 229 (3,4%)

Turóc m.

- I. 1900: 13 váll. 1655 m. 7,7%
1910: 15 váll. 2495 m. 14,2%
- II. szlovák: 1515 (60,7%); német: 518 (20,8%)

Liptó m.

- I. 1900: 20 váll. 2643 m. 1,2%
1910: 32 váll. 5406 m. 5,4%
- II. szlovák: 4153 (76,8%); német: 356 (6,6%); román: 178 (3,3%); cseh: 321 (5,9%)

Nógrád m.

- I. 1900: 44 váll. 12 210 m. 58%
- 1910: 61 váll. 18 136 m. 75,1%
- II. szlovák: 3886 (21,4%); német: 388 (2,1%)

Zólyom m.

- I. 1900: 39 váll. 7853 m. 4,3%
- 1910: 45 váll. 9429 m. 11,8%
- II. szlovák: 7869 (83,5%); német: 342 (3,6%)

Gömör m.

- I. 1900: 68 váll. 6170 m. 25,8%
- 1910: 66 váll. 7985 m. 37,3%
- II. szlovák: 4370 (54,7%); német: 378 (4,7%)

Szepes m.

- I. 1900: 68 váll. 9160 m. 4,5%
- 1910: 83 váll. 11 623 m. 15,1%
- II. szlovák: 5696 (49%); német: 3051 (26,3%)

A dél-erdélyi rész két hagyományos jelentékeny iparral rendelkező megyéjében és nagyvárosában mindez a következőképpen alakult:

Hunyad m.

- I. 1900: 48 váll. 11 037 m. 30,8%
- 1910: 51 váll. 19 593 m. 38,2%
- II. román: 9009 (46%); német: 1373 (7%); továbbá 2,2- és 0,6% közötti töredékekben lengyel, ukrán, szlovák, szerb-horvát, olasz és cseh.

Krassó-Szörény m.

- I. 1900: 58 váll. 13 201 m. 4,4%
- 1910: 96 váll. 16 112 m. 10,7%
- II. német: 6895 (42,8%); román: 5624 (34,9%); cseh: 708 (4,4%); szlovák: 574 (3,6%); szerb-horvát: 210 (1,3%)

Arad m.

- I. 1900: 29 váll. 3261 m. 64,2%
- 1910: 54 váll. 4645 m. 65,9%
- II. román: 856 (18,4%); 628 (13,5%)

Temesvár:

- I. 1900: 32 váll. 3660 m. 23,8%
- 1910: 32 váll. 7155 m. 31,2%
- II. német: 3601 (50,33%); román: 914 (12,8%); szerb-horvát: 346 (4,8%)

A fentiekből világos, hogy a nagyipari munkásság létszámának növekedésében jócskán részt vett a nemzetiségi munkásság, ha ezt „takarta” is a központi területek és a Székelyföld magyarok lakta vidékeinek ugyancsak dinamikus ipari fejlődése.

Érdekes adatsorokat kapunk, ha az 1910-es népszámlálás alapján az ország nemzetiségi megoszlását összevetjük a nagyipari munkásságéval, ill. a legtöbb munkást foglalkoztató iparágakkal, valamint azok nemzetiségi megoszlásával.

A történelmi Magyarország 18 milliót meghaladó lakosságának 1910-ben mintegy 54,6%-a magyar, 16,2%-a román, 11,2%-a német, 10,8%-a szlovák anyanyelvű volt (a kisebb létszámú, arányszámú nemzeti kisebbségek felsorolásától most eltekintünk).

Ugyanennek a négy nemzetiségnek a megoszlása a nagyipari munkásságon belül:

magyar: 58,78
német: 14,3
szlovák: 13,2
román: 7,21

azaz az első három csoport nagyobb mértékben van jelen a nagyipari munkásságban, mint az össznépeességben.

Ami pedig a fontosabb iparágakat illeti, ugyanez a megoszlás:

9. táblázat

1. Bánya- és kohóiparban:

magyar: 46,3%
román: 18,2%
német: 14,5%
szlovák: 13,3%

2. Bőriparban:

magyar: 63,8%
német: 16,5%
szlovák: 12,1%

3. Építőanyag-iparban:

magyar: 48,1%
német: 14,1%
román: 7,2%
szlovák: 19,6%

4. Építőiparban:

magyar: 58,3%
német: 21%
szlovák: 14,4%

5. Faiparban:

magyar 47,7%
román: 16,8%
német: 10,5%
szlovák: 15,4%

6. Textiliparban:

magyar: 46,6%
német: 21%
szlovák: 18,3%

7. Vas és gépiparban: (e két együttesen számított ipargában dolgozott

a nagyipari munkásság több mint 1/4-e)

magyar: 69,1%
román: 3,4%
német: 12,9%
szlovák: 10,1%

8. Vegyipar:

magyar: 63,8%
román: 5,6%
német: 14,9%
szlovák: 11,2%

Mindebből kitetszik, hogy az iparágak zömében a német és szlovák nemzetiség az össznépeességben belüli arányuk körül, vagy azt meghaladó mértékben dolgozott s az arányok különbözősége inkább az ipar területi elhelyezkedésének a tükröződése, s számottevő „hódítása” a magyarságnak az ipari munkásságon belül jelentős mértékben csak az ország központi területein, elsősorban a fővárosban és környékén állapítható meg.

Sajnálatos, hogy olyan statisztikák nem állnak rendelkezésre, amelyek a munkásosztály nemzetiségi összetételének változásait, az asszimiláció folyamatát a munkásmozgalmon belül is leírnák.

A szocialista mozgalom születésének időszakában jelentős réteget képeztek a külföldről, elsősorban Németországból, Svájcból, a Monarchia iparosodottabb tartományából idetelepült szakmunkások, akiket a konjunktúra lehetőségei, az átlagosnál magasabb bérek vonzottak a modernizálódás útján éppen csak megindult Magyarországra. Ezek kiemelkedő képviselőit ott találjuk a mozgalom vezérkarában éppúgy, mint annak törzsében. A másik meghatározó réteget a sokéves külföldi szakmai tanulmányútról hazatérő magyarországi munkások alkották, akiknek nemzetiségi összetétele nagyjából megfelelt a hazai városi lakosság ilyen jellegű megoszlásának: németek, az emancipálódás útjára lépett zsidók — akik ekkor a liberális viszonyok légkörében kezdenek zárt etnikai közösségből felekezetté válni —, magyarok és kisebb részben szlovákok. Ez a vezető réteg, amelynek jellegzetes típusai egyrészt Essl András, Rauchmaul Károly, Külföldi Viktor, másrészt Farkas Károly, Frankel Leó, Hrabje Nepomuk János és Irlinger Antal.

Abban a törekvésben, hogy önálló modern munkásmozgalmat teremtsen, e kezdeményező csoport szükségképpen elhatárolta magát a kiegyezés-korszak nemzeti problémáitól áthatott magyar közéletétől, s összetételénél fogva sem volt különösebben érzékeny a „48” és „67” vitáira. Az általuk létrehozott mozgalom eredendően és ösztönösen internacionalista volt, s ez kifejezésre jutott már az első szocialista jellegű szervezet, az Általános Munkásegylet megnyilatkozásaiban, a kiadványok többnyelvűségében. Mindez arra utalt, hogy a szocialista munkásmozgalom anyanyelvre való tekintet nélkül meg kívánja nyerni a *magyarországi* (tehát nemcsak a magyar) munkásságot. A nemzeti kérdés kielégítő megoldását a távoli jövő szocialista fordulatától várták, s ha állást foglaltak e kérdéskörben, azt többnyire azért tették, hogy megbélyegezzék az uralkodó körök politikáját.

A 90-es évek újabb vezető garnitúrája, amely átveszi a stafétabotot a „magvetők”, az „alapító atyák” nemzedékétől, zömében olyanokból áll, akiket a még mindig jobbra az ország középponti magyar környezetű területein zajló ipari fejlődés, a kiépülő magyar oktatási rendszer asszimilált. Számukra, ha szüleik külföldről, nemzetiségi vidékről, még zártabb kisvárosi zsidó közösségből kerültek a főváros és más néhány ipari centrum olvasztótégelyébe, ez csak homályos eredettudatot s nem nemzetiségi kötődést jelentett. Magyarnak tekintették magukat még akkor is, ha nevük árulkodott a más eredetről. Szemük előtt játszódott le az a folyamat, amely a történelmi Magyarországon belül többséggé tette a magyarságot, s ha egyéni életútjukat állították a népszámlálási statisztikákban a magyarság állandóan növekvő százalékaránya mellé (amely, mint láttuk a városokban, különösen a fővárosban, ill. az ipari népességen belül még jelentékenyebb volt), nem csodálkozhatunk azon, hogy fel-felbukkantak olyan nézetek, melyek szerint a nemzetiségi kérdés a zavartalan polgári fejlődés biztosításával is megoldható. Hisz a nemzetiségek problémája az adott formájában a nem normális polgári fejlődés, a perifériákon megmaradt félf feudális struktúrák következménye. A magyarországi nemzetiségek konzervatív parasztnépek, amelyek patriarchális, az osztályellentétektől alig érintett viszonyok között élnek, s adott körülmények között a magyarországi reakció tartalékseregét alkotják. Nem két-

séges tehát, hogy a polgári demokratikus átalakulással biztosított szabad fejlődés haladó folyamata spontán módon megoldja a nemzetiségi kérdést. Ez a felfogás, ha „hivatalos” nézetté nem is vált a munkásmozgalomban, egyre gyakrabban bukkant fel a párt- és szaksajtóban az I. világháború előestéjén, amikor az MSZDP politikai szövetséget kötött a Justh Gyula és Károlyi Mihály vezette függetlenségekkel, s az urbanizációval, az iparosodással növekvő arányú magyarosodás adatsorai miatt nem látta a másik alternatívát. Hisz a szinte teljesen homogén nemzetiségi vidékeken az ipari fejlődés „kiegészítette” a nemzetiségek csonka társadalmát, létrehozta saját polgárságát és munkásságát. Ha az MSZDP azt akarta elérni, hogy az előbbi ne vonja hatása alá az utóbbi réteget, sokkal intenzívebben kellett volna jelen lenni ezen a területen az anyanyelven folyó agitációs és szervező munkával, valóságos alternatívákat kellett volna nyújtani a nemzetiségeknek és nem tagadva az asszimiláció tényét, a pártnak az abban való érdektelenségét kellett volna hangsúlyozni. Valójában azonban azt látjuk, hogy az I. világháború előestéjén nemcsak a későbbi szükségletekhez, hanem a már adott igényekhez képest is elégtelen az anyanyelvi propaganda a nemzetiségi munkásság soraiban, s a peremvidék erőteljesen fejlődő ipari centrumaiban alig találunk munkásszervezeteket. Ha összevetjük az 1910. évi népszámlálás már említett adatait a vidéki szakszervezeti csoportok 1912. évi taglétszám kimutatásával (ezt azzal a megszorítással tehetjük meg, hogy figyelembe vesszük: 1910. és 1912 között lényegesen nem nőtt az iparban foglalkoztatottak száma, sőt 1912 második felétől már a háborút megelőző válság jelei mutatkoztak) feltűnik, hogy a peremterületek 1900 és 1910 közötti erőteljes ipari fejlődését mennyire nem követte a munkásmozgalom erősödése. Alábbi kimutatásunkban feltüntettük az érintett megyéket, a területükön levő törvényhatósági jogú városokat, a nagyipari munkások, az előbbieik közül a nem-magyar anyanyelvűek és a szervezettek számát, a népszámlálás korabeli területi csoportosításai szerint.

Mindebből feltűnő, hogy néhány hagyományos mozgalmi centrumtól eltekintve (ilyen Arad, Temesvár, Pozsony, ill. a „fiatalabbak” közül Brassó, Nagyvárad, Szabadka, Újvidék, Sopron) a történelmi Magyarország ipari peremterületei az I. világháború előtt, még az 1912-es mozgalmi csúcs idején is szűz területnek számítottak az MSZDP és a szakszervezetek számára, s itt a Székelyföldtől eltekintve többségében nem magyar munkások dolgoztak. Túlzás lenne e jelenséget kizárólag a munkásmozgalomnak a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos nézeteivel magyarázni, hisz a szervező munkát — amelyre 1912–1913 során a szakszervezetek ismételt kísérletet tettek, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. területére való „betöréssel”, ill. a Bányamunkás c. lap megindításával — akadályozta a közigazgatósági hatóságok önkénye, a kincstári üzemek, s az említett nehézipari „óriás” sajátos munkáspolitikája, a nyersanyagtermelő és félkész gyártmányokat előállító telepek elszigeteltsége, ám a tény tény maradt. Ezekhez a munkásrétegekhez csak későn, 1917–18-ban jutott el a munkásmozgalom, s magatartásukat az 1918-as polgári demokratikus forradalom időszakában — részben épp az asszimilációs folyamatok téves értelmezése miatt — nem volt képes érdemben befolyásolni.

10. táblázat

	Nagyipari munkások	Nem-magyar anyanyelvűek	Szervezettek száma
<i>I. Duna jobb partja</i>			
Moson megye	1983	1164	75 (Moson)
Sopron megye	5142	3558	—
Sopron thv.	2637	2196	973
<i>II. Duna bal partja</i>			
Árva megye	133	119	—
Bars megye	3256	2534	—
Hont megye	574	377	—
Selmec és Béalábánya thv.	3529	2617	—
Liptó megye	5406	5113	162 (Liptószentmiklós)
Nógrád megye	18 136	4523	828 (Balassagyarmat, Salgótarján, Losonc)
Nyitra megye	4648	3292	149 (Nyitra)
Pozsony megye	5801	4342	—
Pozsony thv.	11 417	8728	2132
Trencsén megye	6607	6182	110 (Trencsény, Zsolna)
Turóc megye	2495	2141	704 (Turócszentmárton, Ruttká)
Zólyom megye	9429	8313	—
<i>III. Duna–Tisza köze</i>			
Bács-Bodrog megye	2348	1327	—
Baja thv.	207	63	181
Szabadka thv.	2637	2196	973
Zombor thv.	115	56	—
Újvidék thv.	1175	659	385
<i>IV. Tisza jobb partja</i>			
Abaúj-Torna megye	1328	695	—
Kassa thv.	3230	1785	920
Bereg megye	1811	1006	—
Gömör-Kishont megye	7985	5010	—
Sáros megye	1011	827	—
Szepes megye	11 623	9865	—
Ung megye	1602	896	—
Zemplén megye	3760	740	101 (Sátoraljaújhely)
<i>V. Tisza bal partja</i>			
Bihar megye	3664	2021	284 (Nagyszalonta)
Nagyvárad thv.	2727	318	1482
Máramaros megye	3869	1473	—
Szatmár megye	3964	1543	—
Szatmárnémeti thv.	820	52	164
Szilágy megye	141	71	—
Ugocsa megye	151	98	—
<i>VI. Tisza–Maros szöge</i>			
Arad megye	1439	993	—
Arad thv.	4645	1631	2955

	Nagyipari munkások	Nem-magyar anyanyelvűek	Szervezetek száma
Csanád megye	1981	1226	316 (Makó)
Krassó-Szörény megye	16 112	14 389	221 (Resica, Oravica)
Temes megye	535	388	—
Temesvár	7155	4925	2032
Versec thv.	370	285	411
Torontál megye	3852	2615	328 (Nagykikinda)
Pancsova thv.	437	377	282
<i>VII. Királyhágón túl</i>			
Alsó-Fehér megye	3050	2142	—
Beszterce-Naszód megye	1303	847	—
Brassó megye	4009	2719	595 (Brassó)
Csik megye	3607	1049	—
Fogarasz megye	678	472	—
Háromszék megye	5161	1160	—
Hunyad megye	19 593	12 119	—
Kolozs megye	2965	2469	—
Kolozsvár	3295	543	1175
Maros-Torda megye	2449	1470	—
Marosvásárhely thv.	803	131	329
Nagy-Küküllő megye	695	475	39 (Segesvár)
Szeben megye	3147	2747	—
Szolnok-Doboka megye	1033	473	—
Torda-Aranyos megye	371	171	77 (Torda)
Udvarhely megye	900	33	32 (Székelyudvarhely)

IRODALOM

1. Magyarország története 1848–1890. 1–2. k. Főszerk.: Kovács Endre, szerk. Katus László. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979.
2. Magyarország története 1890–1918. 1–2. k. Főszerk.: Hanák Péter, szerk.: Mucsi Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978.
3. Lackó Miklós: Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867–1949. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1961.
4. Kende János: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája 1903–1919. Akadémiai Kiadó, Bp. 1973.
5. Kőrösi József: Az 1870. évbéli pesti népszámlálás eredményei 1–8. k. Bp. 1870..
6. Kőrösi József: Budapest főváros az 1881. évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. 1–3. füz. Bp. 1881–1883.
7. Budapest félszázados fejlődése. Bp. 1925.
8. Laky Dezső: Budapest székesfőváros népességének fejlődése 1900-tól 1920-ig, különös tekintettel a fejlődés gazdasági rugóira. Bp. 1927–29.
9. Bene Lajos: Budapest székesfőváros iparosai. Bp. 1928.
10. A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. 1. rész. Általános népleírás. Bp. 1893.
11. Uo. 2. rész. A népesség foglalkozása. Bp. 1893.
12. A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. 3. rész. A népesség általános leírása. Bp. 1907.

13. Uo. 4. rész. A népesség foglalkozása részletesen. Bp. 1905.
14. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 5. rész. Részletes demográfia. Bp. 1916.
15. Uo. 2. rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Bp. 1913.
16. Uo. 3. rész. A népesség foglalkozása részletesen és vállalati statisztika. Bp. 1914.
17. Uo. A népesség foglalkozása főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és föld-birtokviszonyai. Bp. 1915.
18. Szakszervezeti Értesítő, 1913 július. A vidéki szakszervezeti mozgalom számokban.

János Kende–Péter Sipos:

Industrial Labour and Assimilation in Hungary,
1870–1910

This study deals with the domiciliation and nationality status of the workers of Hungary in the given, period based on contemporary statistic publications. It attempts to describe to real assimilation process and its limits. It also analyzes the attitude of the workers' movement towards this difficult social process.

It is a common sense that the Hungarian nationality had only a relative majority in the second third of the 19th century in Hungary and this, proportion could be more unfavourable in the urban population, among the artisans. The demand for skilled workers of the vast industrial development following the 1867 Compromise could not be satisfied from domestic sources and the rate of those coming from Austria, Bohemia and Germany was about 40–50% (we have here only the data of the capital from the early period).

Studies had shown that the part of the domestic work force in the skilled workers' supply began to grow in the beginning of the seventies earlier than it was known before. The rise of the native Hungarians' rate however, did not at the same mean the dominance of the Hungarian ethnic group within the industrial labour and that was reached only by 1880 in the capital and by 1890 the workers whose mother tongue was Hungarian took nearly 2/3 of those employed in the industry, and their proportion increased until the end of the period. Assimilation, was obviously one of the main force of this development. While the industrial development, the industrialization and the urbanisation spread on the central areas of the country they were accompanied by the increase of the rate of the Hungarian population faster than one could conclude it from natural increase. In the decade following the turn of the century when the peripheries of the historical Hungary engaged to industrial development the number of the workers originating from the nationalities grew, the national data registered the further growth of those whose mother tongue was Hungarian within industrial population and their shift to decisive majority (what could be explained by the predominance of the capital and its surroundings in the industry of the country). The developing industry of the peripheries inhabited by the nationalities employed ten thousands of workers but the assimilation could not come up parallelly with the industrialization because of the sporadic pressure of the Hungarian ethnic group.

The composition of the labour movement in Hungary has from the beginning the multi-national character of the proletariat of Hungary. This was reflected by the top apparatus as well as in the multi-lingual trade union and party press. These could not reach the new industrial bases of the peripheries after the turn of the century, the number of organized workers was hardly significant comparing with the ten thousands of the non-Hungarian speaking workers. The labour movement could approach these strata only in 1917–1919 and thus it could hardly influence their attitude in the period of the 1918–1919 revolutions.

Янош Кенде—Петер Шипош:
Промышленный пролетариат и ассимиляция в Венгрии
1870—1910 гг.

Статья рассматривает гражданские и национальные отношения рабочих в Венгрии данного исторического периода в свете тогдашних статистических изданий; делает попытки описывать фактический ассимиляционный процесс и его рамки. Кроме того, статья дает анализ вопроса об отношении рабочего движения к этому сложному общественному процессу.

Известный факт, по которому на территории исторической Венгрии в 30-х—60-х годах XIX века венгерский этнос был только относительно в большинстве; также известно, что в массах городского населения и рабочих, основная часть которых была занята в мелкой промышленности, с точки зрения венгров эта пропорция, возможно, была еще отрицательнее. Большие масштабы промышленного развития после компромисса 1867 года требовали столько квалифицированных рабочих, сколько не было среди венгерских граждан. Что касается промышленных отраслей, требующих высокой квалификации, около 40—50 процентов была доля иностранных рабочих, приехавших из Австрии, Чехии и Германии (в этом отношении мы имеем данные рабочих столицы раннего периода).

Исследования доказывают, что уже с начала 70-х годов, то есть раньше чем думали, начинает увеличиваться роль отечественных рабочих в пополнении кадров квалифицированных рабочих. Но рост пропорции венгерских граждан еще не означал в среде промышленных рабочих преобладание венгерского этноса. Это было достигнуто в столице к 1880 году; а в 1890 году 2/3 часть занятых в промышленности составляли рабочие, имеющие родным языком венгерский и их число до конца периода увеличивается. Одним из главных источников этого роста очевидно является ассимиляция. До того, пока промышленное развитие происходит в центральных районах страны, вместе с процессами индустриализации и урбанизации увеличивается пропорция венгерского этноса, причем темпы роста быстрее, чем следовало бы по мерам его естественного роста. В первых десятилетиях XX века, когда в промышленное развитие включились и отдаленные районы исторической Венгрии, значительно увеличивается число национальных рабочих, хотя данные страны регистрируют дальнейший рост венгерского промышленного народонаселения, даже его преобладающее большинство (это явление объясняется тем, что в промышленности государства имели перевес столица и ее пригороды). Несмотря на индустриализацию, окраинные районы со своими жителями разных национальностей не явились полем ассимиляции, потому что венгры находились там спорадически.

Состав рабочего движения Венгрии с самого начала отражал многонациональный характер промышленных рабочих Венгрии. Эта характеристика выражается как в руководящей верхушке так и в партийной и профсоюзной печати появляющейся на разных языках. В начале XX века, по существу, не имели связей с новыми промышленными базами окраин, где из многотысячной массы не венгерских рабочих только незначительная группа была организованной. Рабочее движение нашло эти неорганизованные массы только в 1917—18 гг. и поэтому только мало влияло на их поведение в период революций 1918—1919 годов.

DAVID MONTGOMERY

**Nacionalizmus, amerikai patriotizmus
és osztálytudat a bevándorolt munkások között
az Egyesült Államokban
az első világháború időszakában**

A bevándorlók kulturális beilleszkedésének s törekvéseinek kérdése az amerikai történelemnek legalább annyira komplex, mint amennyire fontos problémája. Tanulmányunk e problémának csak egyik aspektusát vizsgálja: a dél- és kelet-európai származású munkások politikai ideológiáját az első világháború alatt s a világháborút közvetlenül követő időszakban.

Azon bevándorlók leg többjének, akik az 1890-es évek körül munkát keresve utaztak az USA-ba, nem állt szándékában, hogy ott teremtsen állandó otthonát magának. S valóban: 1920-ban az USA 14 millió külföldi születésű lakójának csak kevesebb mint fele (46%-a) vált állampolgárrá s azoknak a többsége, akik elnyerték az állampolgárságot, olyan német, brit, ír és zsidó férfiak és nők voltak, akik még az előző század folyamán vándoroltak be az USA-ba. Akár elnyerték az állampolgárságot, akár nem, a bevándorlókat is utólrta a háború s részt vettek abban a harcban, mely szülőhazájuk sorsát is eldöntötte, s részük volt Amerika legintenzívebb s legtovább elhúzódo sztrájkjában is.

Ezen eseményeknek döntő jelentőségük volt a bevándorlók számára. Az, ahogyan ezek a külföldről származó munkások kifejezik nézeteiket e problémákról, jól mutatja kialakuló vágyaikat és törekvéseiket.

Gazdag anyag tanúskodik arról, mit mondtak a munkásoknak ebben az időszakban, milyen hatások érték őket. Az óhazai nemzeti ügyet hathatósan támogatta az idegennyelvű sajtó, valamint azok a tömeggyűlések, melyek az európai hadviselő felek törekvéseiért vagy azon népek harciáért emeltek szót, amelyek az európai hadviselő országoktól akarták elnyerni függetlenségüket; ehhez járul még pl. az Osztrák–Magyar Monarchiának, a jugoszláv Nemzeti Tanácsnak, a Sinn Fein-nek és Finnország Tanácsköztársaságának arra irányuló törekvése, hogy az emigráns testületeken keresztül gyakoroljon nyomást az USA kormányára. Ezzel egyidejűleg a washingtoni hatóságok szisztematikusan törekedtek a külföldi születésű lakosság „amerikanizálására”: részben úgy, hogy elnyomták a nem-lojális elemeket, részben úgy, hogy az új haza iránti hazafias kötődést táplálták. Az európai nemzeti törekvések közül az azokkal való szövetséget szorgalmazták, amelyek az USA háborús céljait szolgálták. Végül pedig, az Amerikai Munkásszövetség (AFL) szembetűnő módon emelte létszámát azért, hogy a bevándorlókat megnyerte az „amerikai szakszervezet” és a kollektív szerződés ügyének. A nemzeti, az állami és a szakszervezeti törekvések időnként erősítették, időnként viszont keresztetköttek egymást. Mindkét esetben bővítették azonban a paraszti bevándorlók szókészletét a polgárjog, az önrendelkezés, valamint a törvényes és szerződéses jogok fogalmával.

A munkások beszédeiből egy másik szókészlet is összeállítható. Amikor 1919 áprilisában a massachusettsi Lawrence-ben a litván sztrájkolók összegyűltek a St. Michael Csarnokban, az Internacionálé elénklésével nyitották meg gyűlésüket. Férfiak, nők és gyermekek emelkedtek szólásra, s keserűen beszéltek Amerikáról. Mindnyájan egyetértettek abban, hogy haza akarnak menni. S mind örömmel üdvözlöttek az olaszokkal, a lengyelekkel, s lettekkel, a szíriaiakkal, francia-belgákkal, a zsidókkal s másokkal való szolidaritás kifejezését, akik velük együtt sztrájkoltak a heti 48 órás munkaidőért (az AFL Egyesült Textilmunkások szervezetével szembeszállva).¹ Itt kifejezésre jutott az internacionalizmus és az osztálytudat, bár etnikai összetartozással s azzal a vágygal keveredett, hogy az otthoni földön folytathassák életüket – mégpedig a maguk mögött hagyott körülményeknél jobb viszonyok között, figyelembe véve a Lawrence-ben kapott béreket, valamint a szülőföldön azóta már kivívott jogokat. Ezt a tárgyalást azonban a wilsoni és a gompers-i retorika fűszerezte. A gyűlés beszédeit gyakori felvonulások tarkították, melyeken a nemzetiségek szerint csoportosult emigránsok amerikai zászlókat lengetve juttatták kifejezésre szolidaritásukat.

Ritkábbak azok a források, melyek a bevándorolt munkások érzelmeiről informálnak s nehezebb is ezeket értelmezni, mint azokat az anyagokat, melyek a nemzeti, állami és szakszervezeti tevékenységről szólnak. Sokat tudhatunk meg a korszak sztrájkjaiban való viselkedés módjából s az ott elhangzott követelésekből. Nemcsak az igaz, hogy 1916 és 1922 között az ipari bér munkásoknak nagyobb százaléka vett részt sztrájkokban, mint azelőtt, vagy azóta bármikor az ország történetében, de különösen szembe-tűnő a külföldön született, ezek közül is a dél- és kelet-európai származású munkások szerepe. Ezekben az években a sztrájkok hosszabbak voltak, mint korábban bármikor. Az 1919–1922 közti 10 538 sztrájk 13%-a több mint 94 napig tartott, s ez majdnem kétszerese annak a következő időszakbeli aránynak, melyben a fennmaradt adatok szerint a legmagasabb volt a sztrájk-napok száma. Az ilyen küzdelmek arra kényszerítették a munkásokat, hogy a megélhetésüket biztosító segélyforrásokra támaszkodjanak: megtakarított pénzükre, családjukra s az etnikai közösség kölcsönös segélyezési-biztosítási intézményeire.² Így aztán a kollektív mozgósíthatóság modelljei sokban árulkodnak a résztvevő emigránsok lojalitásáról és célkitűzéseikről.

A sztrájkok, mindezen túl, szüntelen nyilvános gyűlésekre adtak alkalmat, ugyanúgy, mint a nemzeti és hazafias amerikai mozgalmak. Igaz, hogy ezen összejövetelek legtöbbször igen szigorúan ellenőrizték a szónoki emelvényről, hogy megakadályozzák a munkások saját véleményének kifejtését. A Nemzeti Bizottság (National Committee) vezetői a vasipari munkások szervezésében rövid, lelkes gyűléseket hívtak össze, ahol az emelvényről ugyan több nyelven hangzottak el beszédek, de a hallgatóság nem jutott szóhoz.³ A rendőrség állandóan szabályozta a munkásság tevékenységét. Számos

¹ Litván tömeggyűlés. Jelentés. Anthony Capraro Papers. Immigration History Research Center (a továbbiakban: ACP), 8. doboz.

² P. K. Edwards: *Strikes in the United States, 1881–1974*. Oxford, 1981. 2–22, 254–56; David Montgomery: *Worker's Control in America: Studies in the History of Work, Technology, and Labor Struggles*. New York–London, 1979. 91–112.

³ Interjú Edward J. Evans-szel, 1918. december 27. David J. Saposs Papers. State Historical Society of Wisconsin (a továbbiakban: DSP), 21. doboz.

sztrájkgyűlés szónokait az emelvényen ülő rendőr a helyszínen cenzúrázta, biztosítva, hogy a munkások ügyét elfogadható kifejezésekkel s szónoki fogásokkal képviseljék. A radikális újságok terjesztését korlátozó intézkedések még 1921-ben is érvényben voltak, s egészen az 1930-as évek végéig érvényben maradtak azok a rendeletek, melyek a városi nyilvános helyiségek politikai célú felhasználását szabályozták.⁴ A városi rendőrség önkényes hatalma arra kényszerítette az emigránsokat, hogy óvatosak legyenek. Ezt tanúsítja Nicolas Laharchuk visszaemlékezése is, akit egy lawrence-i üzletben három detektív letartóztatott, mivel forradalmi jelvényt viselt, amit ő „országom zászlójának” nevezett: „... a rendőrök levették a jelvényemet s zsebevágta. A másik rendőr azt mondta: »kutasd át a zsebeit«. Miután összes zsebemet átkutatták, s semmi mást nem találtak, mint az amerikai Szocialista párti tagkönyvem, megkérdezték tőlem: »szocialista vagy?« »Igen!« – válaszoltam, mire egy másik rendőr ezt mondta: »ez bolsevik, öljétek meg!« aztán az egyik tiszt megütött s a földre lőkött... majd az egész jelenet után a tiszt a következőket mondta nekem: »Ha legközelebb meglátunk az utcán, lelövünk!«”.⁵

Ennek ellenére voltak olyan gyűlések, ahol a bevándorlók „ragályos” lelkesedéssel beszéltek, elsősorban saját etnikai szervezetük keretein belül. Ezenfelül időnként velük együttérző emberek interjúvolták meg őket. Tanulmányunk szempontjából az interjúk három csoportjának van különös jelentősége. Az egyik interjút az 1919-es acélipari sztrájk alatt készítették David Saposs és munkatársai, az Egyházközi Világmozgalom felkérésére. Egy másik interjúsorozatot szintén Saposs vett fel néhány hónappal korábban, a Carnegie Alapítvány amerikanizálódás-kutatása számára. A harmadikat Massachusettsben, az 1919-es lawrence-i sztrájk alkalmával vették fel, a sztrájkolók segélyező bizottságának közlése s a sztrájk szervezője, Anthony Capraro nyilatkozata alapján.⁶ Ezen interjúk egyikét sem rögzítették szó szerint; ami fennmaradt belőlük, az a kérdezők feljegyzéseinek formájában olvasható. Talán Capraro néhány interjújának kivételével, a beszélgetéseket inkább angolul, mint a sztrájkolók anyanyelvön folytatták. A kérdezők azonban idézőjelben feljegyezték a kifejező fordulatokat. (Így pl. a szíriai születésű Mrs. Bastyani fordulatát: „az én hazámban nincsenek főnökök” – „My country no bosses.”)⁷

Ezeket a riportokat olvasva mindenképpen óvakodnunk kell a kérdezők előítéleteinek átvételétől. Capraro pl., aki maga is bevándorolt volt, s aki az Amerikai Ruhaipari Munkások Egyesületétől szerzett kölcsönt a lawrence-i sztrájkolóknak, a szocializmus ügyének elkötelezettje volt. Saposs és csoportja az amerikai republikánus hagyományt követve a kulturális beilleszkedést s a szakszervezeti jogokat képviselte. Vizsgálódásait, ugyanúgy, mint a következőt, az Egyházközi Világmozgalom jelentését, két pre-

⁴ Interjú Matthew Pluharral, 1919. április 3. DSP, 21. doboz; National Archives, US Post Office Files, RR. G. 28, (L. pl. az Avanti és az Előre Képes Folyóirat anyagát); *David Montgomery*: „Liberty and Union”: Workers and Government in America, 1900–1940. Essays from the Lowell Conference on Industrial History 1980 and 1981. Ed. Robert Weible stb. Lowell, 1981. 145–57.; New York Call, 1921. április 17. Vezércikk. A postahivatal levélcenzúrája 1921. május 25-én szűnt meg (New York World, 1921. május 26.), de néhány idegennyelvű radikális lapot augusztusig a posta visszatartott.

⁵ Nicholas Laharchuk kézírásos nyilatkozata, 1914. április 7. ACP 8. doboz.

⁶ Saposs interjúi a State Historical Society of Wisconsinban találhatók. A Capraro iratokat l.: Immigration History Research Center, University of Minnesota.

⁷ Interjú Mrs. Bastyanival, 1919. április 1. ACP 8. doboz.

koncepció vezette, melyek részben, de csak részben, érvényesek voltak. Az egyik szerint a bevándorlók fogékonnyá váltak a szakszervezeti mozgalomra, de csak akkor támogatják a hosszan tartó sztrájkokat, ha már elkötelezték magukat amellett, hogy az Egyesült Államokban maradnak, s ha már az „amerikai eszmék” bizonyos fokig átitatták őket. Ebből a szempontból a nemzeti ügyek a szakszervezeti tudatosság akadályává váltak, a szakszervezeti mozgalom ezzel szemben a kulturális beilleszkedésnek vált jelképévé. Az ehhez szorosan kapcsolódó második előfeltevés szerint a bevándorló vezetőknek két típusa volt: „a klán-emberek” és az „intellektuelek”. Klán-embereknek azokat hívták, akik „honfitársaik kiszolgáltatottságát használják ki üzleti eszméiknek megfelelően”. Értelmiségieknek többnyire „a diákokat és az idealistákat” nevezték, akik általában a társadalmi forradalom hívei voltak.⁸ Amikor az AFL ezen „intellektuelek” valamelyikét meghívta, hogy saját anyanyelvén beszéljen az emigránsokhoz, akkor, mint azt Edward Evans, az acélipari munkások szervezője is panaszolta, gyakran kihasználták, hogy a szakszervezeti emberek nem értenek a bevándorlók nyelvén, s így „az IWW-t vagy a bolsevizmust propagálták és a munkásokat az AFL ellen hangolták”.⁹ Ezek a nézetek jól tükrözik az AFL-en belül az ipari szakszervezetek támogatóinak nézeteit. Inkább összekeverték, mintsem tisztázni segítették a bevándorló munkások elképzeléseit.

Az etnikai közösségek munkásai és elitje

A bevándorló közösségek, legalábbis az összes jelentős méretű városi centrumban, kitermelték az etnikai elitet, mely elsősorban papokból, kocsmá-, vagy áruháztulajdonosokból, ingatlanügynökökből, az etnikai környezet hajóügynökeiből és bankáiraiból, ügyvédekéből s esetenként orvosokból, *padroni*-kból s más munkásügynökökből állt. Társadalmi kötöttségeik három különböző irányba vonzották őket: az amerikai üzleti közösség, szülőhazájuk, valamint a munkások irányába; ez utóbbiak alkották a környéken élő azonos nemzetiségű társakat, s így klienseiket is. Annak ellenére, hogy az etnikai közösségek legjobban megalapozott üzletemberei s a legjobb foglalkozásúak szülőhazájukban gyakran kisebbségi csoportokhoz tartoztak, (mint pl. a lutheránus szlovákok), vagy a legutóbbi paraszti bevándorlóktól teljesen eltérő művelt, vagy iparos környezetből származtak, e különböző kötődések nyomása sokszor fájdalmas ellentmondással nehezedett rájuk. Határozottan megakadályozták, hogy a „klán emberek” „az üzleti eszméknek megfelelően” vezessenek.

Vegyük pl. a braddocki Albert Mamatey esetét. Mamatey, aki az Osztrák–Magyar Monarchiában mérnöki képzést kapott, röviddel azután, hogy 1905-ben megérkezett a pittsburghi területre, gyorsan emelkedett a Westinghouse Elektromos Társaság rangsorában, majd a Carnegie Institute of Technology helyettes dékánja lett. A Szlovák Nemzeti Társaság elnöki tisztségének 12 évi betöltése után 1923-ban a Csehszlovák Köztársaság pittsburgi konzulává nevezték ki. A Szlovák Társaság, melyet Thomas Čapek „a legbefolyásosabb, bár nem a legerősebb szlovák testvéri szervezetnek” nevezett, pénzzel és katonával támogatta az amerikai háborús törekvéseket, valamint morális befolyásával

⁸ Interchurch World Movement: Public Opinion and the Steel Strike. New York, 1921, 230–31.

⁹ Interjú Edward J. Evansszel.

is hozzájárult Csehszlovákia megalakításához.¹⁰ 40 ezer tagjának többsége olyan munkás volt, aki a balesetbiztosítás, a betegség- és halálesetkor fizetendő biztosítás miatt támaszkodott a Társaságra, valamint látogatta oktatási és kulturális rendezvényeit, s olvasta népszerű folyóiratát, a *Narodny Noviny*-t. A Társaság alkotmánya a sztrájk-törököt kizárással fenyegette egészen addig, amíg egy bírósági határozat meg nem szüntette ezt a feltételt. A bíróság határozata ellenére, mondta Mamatey, 1920-ban „nehéz volt ezt keresztülvinni és ma is ezt a politikát folytatják a kormánytisztviselők tanácsa ellenére”.¹¹

Bár a *Narodny Noviny* mindig is ösztönözte a Társaság tagjait, hogy csatlakozzanak a szakszervezetekhez (mely nem kis jelentőségű, tekintve a szénbányászatban és az acéliparban a szlovákok magas arányát), az 1919-es sztrájk Mamatey és társai számára dilemmát jelentett. Mint Mamatey Sapossnak megmagyarázta: „Gary bíró, a United States Steel Corporation részéről, a szlovák vöröskereszt alapítványnak nagy összeget adományozott, elsősorban a Szlovák Nemzeti Társaság kérésére. Most a szlovákok szembeállnak az Acéltársasággal. Ez hálátlanságnak tűnik.” Következésképpen az újság tartózkodott attól, hogy állást foglaljon a nagy sztrájkban, miközben a Szlovák Nemzeti Társaság vezetői figyelmeztették az emigránsokat, hogy a sztrájk reménytelen, hogy az amerikai munkások cserbenhagyják őket s a sztrájkot arra használhatják fel, hogy „utat nyissanak a bolsevizmusnak”.¹²

Mamatey figyelmeztetését Nicholas Pachuta, a *Narodna Obravana* című ruszin újság szerkesztője is megerősítette. Ő is a csehszlovák ügy képviselője volt, s lényegében pusztán parasztokból álló választókerületében elsősorban a magyarbarát hangok ellen lépett fel. Tudta, hogy amikor a homesteadi görögkatolikus unió hivatalos lapja nyíltan támadta a sztrájkot, rutén olvasói erre azzal válaszoltak, hogy nagy tiltakozó gyűlést tartottak. Pachuta azonban félt a kormány és az Acéltársaság haragjától is, s nem hivatalosan figyelmeztette választóit, hogy az AFL ír–amerikai vezetése a szlovákokat csak eszközül használja fel. Pachuta ambivalenciája segíti az olvasót abban, hogy Emilij A. Kubek görögkatolikus pap regényében, a „Palko Rostoka”-ban megjelenített osztálykonfliktus megoldását értékelni tudja. A regény bevándorló hőse kemény munkája s józansága révén mindenki megbecsülését kivívta, s a könyv végén az Acél Társaság munkavezetőjévé, a szakszervezet pedig alelnökévé választja.¹³

De a pittsburghi emigránsoknak nem mindegyike volt ilyen hallgatólag a sztrájk alatt. Gyöngyösi István, aki a Magyar Munkások Társaságának (*National Hungarian Workmen's Society*) lapját szerkesztette, lelkesen támogatta a sztrájkolókat s azzal dicsekedett, hogy olvasóinak többsége városi születésű szakmunkás és szocialista.¹⁴ A

¹⁰ *Frank H. Sarène: Immigrant Steelworkers in the Monongahela Valley: Their Communities and the Development of a Labor Class Consciousness.* (Kiadatlan doktori disszertáció, University of Pittsburgh, 1979.), 84; *Thomas Capek Jr.: The Čechoslovaks.* New York, 1921. 89.

¹¹ Interjú Albert Mamatey-al, DSP 24. doboz.

¹² Uo.

¹³ Interjú Nicholas Pachutával. Dátum nélkül. DSP 24. doboz; *Paul R. Magocsi: Rusyn-American Ethnic Literature.* Harvard Ukrainian Research Institute. Különnyomat sorozat, 5. sz. dátum nélkül, 507–508.

¹⁴ Interjú Gyöngyössi Istvánnal. DSP 24. doboz. Egy a *Hungarian Herald*-nál dolgozó munkás, aki ellenezte a sztrájkot, elmondta Gompersnek, hogy ő zsidó, s hogy a legtöbb magyar, hozzá hasonlóan azért gyűjt pénzt, hogy hazamenjen. Interjú az ismeretlen munkással. Uo.

braddocki szlovák lutheránus templom prédikátora kijelentette, hogy gyülekezetét „egyházi emberek”, s nem bolsevikok alkotják, hogy nagyon szeretik Amerikát (bár a gyülekezet egynegyede „amint megnyílik az út”, haza akar utazni), de ő maga is és a gyülekezet szintén támogatja a sztrájkot. A braddocki St. Michael római katolikus templom plébánosa, Adalbert Kazinci olyan állhatatos támogatást ajánlott fel a szakszervezet ügyének, hogy a hívőket egy alkalommal megtámadta a lovasrendőrség, amint elhagyták a templomot, egy másik alkalommal pedig a rendőrség parancsára még a templomot is bezárták. (Feleletképpen Kazinci atya a következő feliratot tűzte ki: „Ezt a templomot a J. Edgar Thompson Acéltársaság működése következtében zárták be.”)¹⁵

Kazincinak David Sapossal folytatott beszélgetése megmutatta, hogy több volt egy átlagos vidéki papnál. Kifejezetten rákérdezett arra, hogy miért irányította Forster a munkásokat az Amerikai Munkásszövetségbe (AFL), ahelyett, hogy a Világ Ipari Munkásai szakszervezetbe (IWW) küldte volna őket. Magyarázata, hogy ő miért támogatta a sztrájkolókat, megvilágítja, miért volt ez fontos választás számára: „A protestantizmus (és) a kapitalizmus ugyanabban az időszakban alakult ki, ezek hátráltatták Egyházunk fejlődését. Ha elpusztítjuk a kapitalizmust, elpusztítjuk a protestanizmust is.”¹⁶

Egyszóval, a külföldről származó közösségek elitjének viselkedését nem lehet pusztán az „üzleti érdekekkel” magyarázni. Egyidejűleg több tényező gyakorolt rájuk hatást: az amerikai üzleti világhoz fűződő személyes és intézményes kapcsolataik, az európai nemzeti küzdelmekkel való azonosulásuk s a munkásosztálybeli emigránsok öntudatosságának növekvő szintje. Különösen a szlovák és a jugoszláv bevándorlókra érvényes ez, akiknek kialakuló burzsoáziája nem tudott úgy integrálódni az amerikai városok üzleti világába, mint a német és ír burzsoázia, s így a munkások befolyása erőteljesen érvényesült közöttük. Az Amerikanski Srobran c. újság szerkesztője, Budimer Grahovac bevallotta: „ravasznak kell lennünk s igyekeznünk kell a szerbek vezetését megtartani, mivel kezdenek jólétesültekké lenni s a szakszervezetek hű követőivé válni”.¹⁷

Egészen biztos, hogy az egyéni siker csábítása s az új ország szakmai életének szükségletei az etnikai elitet szorosan az amerikai bankokhoz, kereskedelmi kamarákhoz és szakmai társulásokhoz kötötték. Áruházakat, kocsmákat és mulatókat nem lehetett anélkül fenntartani, hogy hiányoztak volna a rendőrséggel való jó kapcsolatok, azokat pedig csak az uralkodó párton keresztül lehetett kiépíteni. (Az ipari városokban ez többnyire a republikánus párt volt.) Ahhoz pedig, hogy a munkásokat megtarthassák ügyfeleiknek, munkát kellett számukra biztosítani. Ez pedig a helység legnagyobb vállalataival való jó viszonyt feltételezte, amit az üzemi felügyelők világosan láttak. A. H. Young az Egyesült Acélipari Vállalatától (United States Steel) azt javasolta a felügyelőknek, hogy „kössenek személyes ismeretséget az építési főnökökkel, a gőzhajó

¹⁵ C. V. Molnár tiszteletes. Interchurch World Movement: Testimony. DSP 24. doboz, gépelt anyag, 77, 82. Molnár azzal vádolta az amerikai „hunkies”-t, hogy elleneztek a sztrájkot: uo. 80–81.

¹⁶ Interjú David J. Sapossal. Pennsylvania State University. DSP 26. doboz, gépelt anyag. Saposs annak a két ír katolikus papnak is nyilatkozott Harrisburgben, akik az IWW-n keresztül mentek hozzá. Megjegyzendő, hogy az Interchurch World Movement jelentései következetesen kitértek a római katolikus egyházzal való viták elől.

¹⁷ Interjú Budimer Grahovaccal. DSP 24. doboz. Az Amerikanski Srobran-ra l.: *George T. Fleming: History of Pittsburgh and Environs*. New York–Chicago, 1922. IV. 337–338.

ügynökökkel s más befolyásos ügynökökkel, akikkel az emigránsok szoros kapcsolatban állnak. Hiszen ez az ellátási bázisuk”.¹⁸ A bevándorló üzeltembereket s szakmabelieket mindezek szükségképpen a.ra ösztönözték, hogy a helyi hatalmi szervezettel szoros kapcsolatot tartsanak fenn, s hogy jellegzetes szempontból tekintsenek a világra.

Mégis a szláv elit elsősorban és mindenképpen a szláv munkásokkal került kapcsolatba. Mint ahogy Scott Cummings s munkatársai a *Self-Help in Urban America* (Önsegélyezés a városi Amerikában) c. tanulmányukban rámutatnak, az Egyesült Államokbeli szláv közösségek fejlődése alapvetően kollektív folyamat volt. A közösség bankjai, áruházai, ingatlanügynökségei, takaré- és kölcsön-szövetkezetei s mindenekelőtt önsegélyező szervezetei eleve a kölcsönösségre épültek, s ez táplálta a belterjes, befeléforduló csoportok adta biztonságérzetet. Ezekben a „beékelődött közösségekben” az elit nagy befolyásra tett szert, de a szomszédaiak s ügyfeleik részéről rájuk ható morális tilalmak szorosan körülhatárolták a hatalom és vagyon területén eltérhető egyéni érvényesülés eszközeit és területeit. Még a papságnak is tudomásul kellett vennie, mint azt Frank Rankiewicz meg is állapította a lengyelekre vonatkozóan, hogy „már régóta minden plébániát többnyire olyan laikus társaság kezdeményezésére alapítanak, mely pénzt gyűjtött, földet vásárolt, papot alkalmazott s (többnyire) a helyi nem-lengyel episzkopális hatósággal működött együtt”.¹⁹

Ennek a kölcsönösségre épülő etikának legfontosabb intézményeit az önsegélyező egyletek alkották. Az ipari életmód bizonytalansága, melyet a bányák és a gyárak magas baleseti aránya növelt, s a városi Amerika mocskában a fiatal férfiak és nők megbetegedésének gyakorisága, sürgőssé tette a biztosítást. A városiak lengyelek, szlovénok, olaszok és más nemzetiségűek az Óvilágban már megszokták a kölcsönös segélyezési társaságokat, de virágkorát az önsegélyező egyesület az ipari Amerikában élte, különösen amikor az 1890-es évek elején az északi államokban hozott rendeletek biztosították ennek jogi lehetőségét. „Az amerikai–lengyel egyletek elterjesztését – írta Rankiewicz – Polonia legtehetségesebb férfiai és asszonyai szervezték meg, olyan emberek, akik többnyire a kisszámú, haladó s művelt középosztályból kerültek ki, s akik Lengyelországban születtek, vagy nevelődtek.”²⁰ Az egyház is több segélyegyletet alapított, de a legtöbb egyházi szervezet korábbi határozottan világi intézmény utódja

¹⁸ A. H. Young: *Employing Men for the Steel Mill*. Iron Age, 98. (1916. november 16.), 1108. Az emigráns elit feldolgozására l. Joseph J. Burton: *Peasants and Strangers: Italians, Rumanians and Slovaks in an American City, 1890–1950*. Cambridge, Mass. 1975. Timothy L. Smith: *New Approaches to the History of Immigration in Twentieth Century America*. In: *American Historical Review*, 71. 1966. július. 1265–79. John W. Briggs: *An Italian Passage: Immigrants to Three American Cities*. New Haven, 1978. Anna Maria Martellone: *Una Little Italy nell'Atene d'America: La Comunità italiana di Boston dal 1880 al 1920*. Nápoly, 1973. John J. Bukowczyk: *Steeple and Smokestacks: Class, Religion and Ideology in the Polish Immigrant Settlements in Greenpoint and Williamsburg, Brooklyn, 1880–1929*. (Kiadatlan doktori disszertáció, Harvard University, 1980.)

¹⁹ Scott Cummings (szerk.): *Self-Help in Urban America: Patterns of Minority Business Enterprise*. Port Washington, New York, 1980. 116. L. John Bodnár művét az egyházak alapításáról: *Immigration and Industrialization: Ethnicity in an American Mill Town, 1870–1940*. Pittsburgh, 1977. 103–104, 116–117.

²⁰ Cummings, 125.

volt. Mint azt Joseph Stipanovich a szlovénekre vonatkozóan megállapította: „a szociáldemokrata és a liberális munkások szervezetei sikeresek voltak akkor is”, amikor „burzsoá nemzeti, vagy vallásos társaságokként működtek”, és „időnként még sikeresebbek voltak . . . amikor azzal vonzották tagjaikat, hogy tőkét halmoztak fel”.²¹

A munkásegyletek vezetőinek eredeténél még fontosabb volt a munkások s az ex-munkások állandó jelenléte a helyi szervezetek ügyintézői között. Egy olyan társadalomban, mely mind a munkások pénzügyi biztonságával, mind pedig a munkásközösségeknek identitásuk megteremtésére irányuló törekvéseivel szemben ellenségesen viselkedett, a munkásegylet aktivistái irányították a nagy pénzügyi összegek kezelését, a gyűléseken való elnökösködést (gyakran fényűző) temetések rendezését s a 20. század elején oly fontos emigráns rituálévá vált, díszszemlék tervezését. Úgy tűnt, hogy az új hazában a munkásszervezeti tagság a birtoklás jelképévé vált. Bodnár J. mutatott rá arra, hogy amikor az 1908–1909-es gazdasági válság következtében több, mint 2400 emigráns kényszerült elhagyni a pennsylvaniai Steeltont, a város munkásegyletének tagsága 300-ra csökkent. A döntő kérdés az, hogy a munkásegyletek viszonylag szolid számú tagjai nem elsősorban az egyéni, hanem a családi és közösségi kötelezettségek értékeit ápolták. A horvát szervezetek pl. kilépésre kényszerítették azokat a tagjaikat, akik elárulták a szervezet titkait, vagy akik más tagokat rágalmaztak, vagy akik elváltak, míg a szerbek pl. a házasságtörést, a kábítószerfogyasztást, a nemi betegséget, a bírói ítéletet s „a profitszerzésért elkövetett gyilkosságot” tekintették kizáró oknak. A kölcsönös biztosítás a kölcsönös ellenőrzés velejárója volt.²²

Az etnikai közösségeknek a szülőhaza nemzeti törekvései iránti rokonszenvével szemben a kapitalista Amerika igen megértőnek bizonyult. Az 1870-es évek végére a lengyel és az ír nacionalisták jól példázták, hogy egy olyan jól szervezett diaszpóra, melynek tagjait az USA politikai életében való részvételre biztatták, nemcsak „védett szentélyként” működhet (hogy az 1960-as évekből kölcsönözzük ezt a kifejezést) a szülőhaza függetlenségéért szervezett katonai akciókban, hanem ugyanakkor az USA diplomáciai kapcsolataira is hathatós befolyást gyakorolhat.²³ A nemzeti hősöknek szentelt nyilvános gyűlések, felállított szobrok, a Kongresszushoz intézett feljegyzések, a sokféle ország Kossuthjának és Davitt-jének előadó körútjai a 19. sz. végének ismert gyakorlatához tartoztak. A Balkán-háborúk idején Amerikában a bolgárok, szerbek, macedónok és törökök közül önkéntesek kerültek ki, 1915 után sok olasz ment

²¹ Uo. 170.

²² Uo. 125, 168, 124, 138; *Bodnar: Immigration and Industrialization*, 87; *Bodnar: Immigration, Kinship and the Rise of Working-Class Realism in Industrial America. Journal of Social History*, 14. Fall, 1980. 45–65; L. még *John Bodnar–Roger Simon–Michael Weber: Lives of Their Own: Blacks, Italians and Poles in Pittsburgh, 1900–1960. Urbana, Ill. 1982. Peter R. Shergold: Working-Class Life: The „American Standard” in Comparative Perspective, 1899–1913. Pittsburgh, 1982. Tamara K. Hareven: Family Time and Industrial Time: The Relationship between the Family and Work in a New England Industrial Community. Cambridge–New York, 1982. John Bodnar (szerk.): The Ethnic Experience in Pennsylvania. Lewisburg, Pa. 1973. Virginia Yans–McLaughlin: Family and Community: Italian Immigrants in Buffalo, 1880–1930. Urbana, Ill. 1982.*

²³ *Cummings*, 117–122; *Charles C. Tansill: America and the Fight for Irish Freedom, 1866–1922: An Old Story Based upon New Data. New York, 1957.*

el az USA-ból, hogy harcoljon a kormányáért, míg a lengyelek és a csehek ellene küzdöttek.²⁴

1916-ra és 1917-re az amerikai bevándorló közösségek különböző nemzeti ügyekért léptek fel. Ezeknek egy részét konzervatív társadalmi csoportok támogatták, mint 1917 júliusában a minnesotai New Ulmban levő tízezer fős paraszti eredetű német katolikus közösség esetében, amely az amerikai katonák tengerentúlra küldése ellen tiltakozott, vagy a Jugoszláv Nemzeti Bizottság esetében, melyet a száműzött szerb királyság szervezett, miután hadseregét levertek.²⁵ Amikor a Sinn Fein 1917-ben támogatást keresett, képviselői Amerika ír eredetű gazdagjaival s tekintélyes embereivel, de még inkább az amerikai hazafissággal azonosították magukat.²⁶ A csehek és a szlovénok viszont egészen addig érezték lojalitást a Habsburg-monarchia katolikus papsága iránt, amíg Amerika hadüzenete után a szabadgondolkodók és szociáldemokraták kezdtek a nemzeti ügy értelmezőivé válni.²⁷ Jelentős szlovén és finn szocialisták abban a reményben támogatták a Központi Hatalmak elleni háborút, hogy hazájukban forradalmi köztársaság fog alakulni.²⁸

1917 áprilisa után a háborúval való szembenállást fokozottan szigorú s hatékony elnyomás kísérte, s a kormány Tájékoztatási Bizottsága kifejezetten bátorította az egyes nemzeti törekvéseket. 1917 nyarán széles körű háborúellenes tevékenység bontakozott ki, mely egybeesett a minden addigit felülmúló sztrájkhullámmal, ami július és szeptember között érte el tetőfokát, valamint a növekvő megélhetési költségek elleni széles körű népi tiltakozással. Ennek következtében a szocialista párt a novemberi helyi választásokon igen jelentős számú szavazatot kapott; a párt erősen ellenezte a háborúba való belépést, majd kampányt folytatott a behívások, az elnyomó törvényhozás s az élelmiszerspekuláció ellen. 1918 elejére hatásosan elnémították a tömegelégedetlenséget. A gyárak tele voltak az igazságügyminisztérium Védelmi Ligájának ügynökeivel; a munkásokból és előjárókból alakult háborús ipari bizottságok hazafias gyűléseket szerveztek s sikra szálltak a „lógosok” ellen; 75 ezer önkéntes ún. „négyperces ember” (four minute men) – a Tájékoztatási Bizottság hivatalos adatai szerint – 7 555 190 hazafias beszédet tartott.²⁹

²⁴ Uo. és Bodnar: Immigration and Industrialization, 118. Iron Age, 97. (1915. július 8.): Serene, 153–55; Čapek, 43–48.

²⁵ Millard Gieske: Minnesota Farmer-Laborism: The Third-Party Alternative. Minneapolis, 1979. 25–27. A jugoszlávokra l.: uo. 21–25.

²⁶ Tansill, 192–196, 271; Emmet Larkin: Irish Labour Leader, 1876–1947. Cambridge, Mass., 1965.

²⁷ Joseph Chada: A Survey of Radicalism in the Bohemian-American Community. Kiadatlan kézirat, 1954. Chicago Historical Society. 16, 19, 23–24.

²⁸ Uo. 24–27.

²⁹ James Weinstein: The Decline of Socialism in America, 1912–1925. New York–London, 1967. 119–176. James R. Green: Grass-Roots Socialism: Radical Movements in the Southwest, 1895–1943. Baton Rouge–London, 1978. 345–95. Montgomery: Workers' Control, 113–38. Stephen Meyer III: The Five Dollar Day: Labor Management and Social Control in the Ford Motor Company, 1908–1921. Albany, New York, 1981. 175–193. U. S. Department of Labor, U. S. Employment Service Bulletin, I. (1918. október 22.), 5. George Greel: How We Advertised America. New York–London, 1920. 85.

Freda Maurer így idézi fel a philadelphiai férfi-fehérműgyárban ezekben a napokban történeteket: „Jó béreket kaptunk (hadi) kötvényeket vásároltunk s a háborús perselybe fizettük egynapi keresetünket s fűtés-nélküli, hús-nélküli, búza-nélküli s más hasonló napokat éltünk át. Amikor a fiúk a táborba indultak, elbúcsúztattuk őket. Letettük szerszámainkat s fiainkkal masíroztunk a vasút-állomásra... és szabadságot vettünk ki délutánra, hogy tüntessünk hazafiasságunkkal. Másnap azzal mutattuk ki hazafiasságunkat, hogy visszamentünk (az üzembe). Ugye, az USA-nak szüksége volt a mi termékünkre ahhoz, hogy megnyerhesse a háborút?”³⁰

Kiemelkedő bevándorló személyiségek, amikor csak tehették, nemzeti ügyüket az amerikai hazafiassághoz kötötték. A pittsburghi körzetben jól ismert szlovák, olasz, lengyel és rutén emigránsok azzal emelték presztízsüket, hogy „Szabadság kötvények”-et, azaz hadikötvényeket vásároltak, részt vettek a toborzásban és a zászlólobogtató ceremóniákon. Csak a háború végét követő időben panaszkodtak arról a munkások, hogy azokat, akik nem osztoztak a lelkesedésben, azzal fenyegették, hogy elbocsátják őket a gyárból, s a behívások heves ellenzőit (akik többnyire finnek voltak) kiszemelték, hogy majd megverik s kilakoltatják őket.

„Háború! Az Egyesült Államok, a szabad Amerika államügyésze kijelentette: »Pofa be!«. És Amerika elhallgatott” – írta Z. Libin a *Jewish Daily Forward* c. lapban —. „Még a szomszédnőm kisbabája is csöndben marad mostanában, pedig más-kor egész éjjel bög.”³¹ Azok a magyar, horvát, német és skandináv nyelvű újságok, melyek eddig a Központi Hatalmakat támogatták, most vagy hallgattak, vagy a Szövetségesek ügyét kezdték reménykeltőnek látni. Az amerikai hadüzenettel egyidejűleg a rutén, szlovák és moráviai közösségek papjai, akik addig a Habsburgokhoz való lojalitást hirdették, azonnal megváltoztatták felfogásukat. Homesteadban például 1917 májusában a görögkeleti munkásegylet tagjai az acélműből a görögkeleti templomba vonultak, hogy a pap felszentelhesse a 96 láb magas zászlórudat, melyet az amerikai Acélművek adományozott nekik.³² A közeli Monessenben a külföldi munkások behívását előíró javaslat elleni tiltakozásra összegyűlt olasz anarchisták arról panaszkodtak, hogy: „a minket fenyegető veszély ellenére a munkásság nem volt jelen a gyűlésen”.³³

Ebben a kontextusban különös jelentőségű a Tájékoztatási Bizottság munkája. Ez a szervezet, melynek élén George Creel állt, elsősorban a wilsoni reformereknek adott teret. Ők ellenezték azt a represszív taktikát, melynek révén a legtöbb konzervatív szervezet, mint pl. a minnesotai Közbiztonsági Tanács, igyekezett elnyomni az emigránsokat, s nemzeti kötöttségeikbe s kultúrájukba igyekezett őket visszaszorítani. Creel megrémült azoktól a hírektől, amelyek arról tudósítottak, hogy Iowában és Nebraskában a dühödt sovíniszták feloszlatták a Cseh Nemzeti Szövetség gyűléseit,

³⁰ *Gladys L. Palmer: Union Tactics and Economic Change: A Case Study of Three Philadelphia Textile Unions. Philadelphia, 1932. 150.*

³¹ Idézi *Robert E. Park: The Immigrant Press and Its Control. New York–London, 1922. 171–172.*

³² *Park, 201–10, 417–21; Serene, 152–54.*

³³ *Il Proletario, 1917. július 14., a Postahivatal cenzorának fordításában, National Archives, File 47457, R. G. 28.*

mivel nem angolul tartották a beszédeket, holott ezeken a gyűléseken a szövetséges hadseregnek akartak önkénteseket toborozni.³⁴ Creelnek a Közbiztonsági Tanács szerepéről adott magyarázata jól példázza a háború előtti „haladó” reform és a háborús mozgósítás közti ideológiai folytonosságot: „Amikor azokra a háború előtti, de most is hallható véleményekre gondolok, melyek Amerikát szűk osztály- vagy réteg-szemszögből, vagy önző módon értelmezték, nem vagyok biztos abban, hogy amennyiben mindenképpen be kellett következnie a háborúnak, az amerikai eszmék megőrzése szempontjából nem jött-e éppen jókor?”³⁵

Az amerikai eszmék újraértelmezésének feladatához (osztály- és pártérdekektől való megtisztításához) szorosan hozzátartozott, hogy a bevándorlók nacionalizmusát kellően integrálják az „amerikai ügyek” közé. A coloradói haladó szellemű Josephine Roche szénbányászt nevezték ki a Külföldön Születettek Munkabizottsága (Division of Work among the Foreign Born) élére – Coloradóban tulajdonképpen az összes bányász balkáni származású volt. A Bizottság leglátványosabb ötlete az volt, hogy július negyediké ünnepét 1918-ban az emigráns Amerikának szentelték. Egy alkalmat sem mulasztottak el, hogy országszerte látványos ünnepségeket rendezzenek az európai nemzetiségűek amerikai patriotizmusának hangsúlyozására. Wilson elnök és felesége is 33 csoport képviselőit látta vendégül a Mayflower hajó fedélzetén, a Potomac folyón, a Mount Vernonba vezető zárandókúton. Wilson felhasználja az alkalmat arra, hogy háborús céljai közül az önrendelkezés döntő fontosságát és a nemzetek szövetségének eszméjét hangsúlyozza.³⁶

A pittsburghi vidék emigráns elitje lelkesen válaszolt a július 4-i felhívásra. Homesteadban például P. H. McGuire városi képviselő elnökölt azon a tanácskozó gyűlésen, melyen az egyházak képviselői, valamint a lengyelek, szlovákok, magyarok, szlovének, rutének, litvánok és románok munkásegyletei és klubjai vettek részt. A gyűlésen elhatározták, hogy az ünnepélyen az acélipari munkások nemzetiségek szerint csoportosulnak, etnikai szövetségük, ill. egyházuk zászlaját viszik magukkal, s amennyiben lehetséges, nemzeti öltözetben vonulnak fel s együtt menetelnek a katonai egységekkel, a katonák édesanyjaival, a cserkészekkel, a polgárháborús veteránokkal, az iskolásgyerekekkel s még az Amerikai Mechanikusok Ifjúsági Szervezetével is, noha az az emigránsokkal szemben álló, a született amerikaiak érdekeit hangoztató nézeteket vallott. A parádé végére tervezett nyilvános gyűlés programja jól érzékelteti egyrészt a hazafias üggyel való azonosulást, másrészt az Acéltársaság döntő szerepét s az anti-bolsevista szlávok befolyását eme azonosulás politikai jellegének meghatározásában:

³⁴ Creel, 175.

³⁵ Uo. 105.

³⁶ Uo. 200–07.

Program 1918. július negyedikére

Invokáció

Zene: Szlovák Szokol Együttes;

„Star Spangled Banner” (Csillagokkal borított zászló) – előadja az Acélművek Sextettje és Együttese;

„Over there” (Ott túl) – előadja az Acélművek Sextettje;

A. A. Corey-nak, a Homestead Művek általános igazgatójának beszéde;

Lengyel nyelvű hazafias beszéd, szónok: F. A. Piekarskie;

A nap szónoka: a tiszteletre méltó W. H. S. Thompson bíró, Nyugat Pennsylvania kerületi bíróságáról;

„Keep the Home Fires Burning” (Éleszd az otthoni tűzhely lángját) – előadja az Acélművek Sextettje;

Orosz nyelvű hazafias beszéd, szónok: Eugene Polushkin professzor, a petrográdi Műszaki Egyetem egykori tanára;

Hazafias zene: a Spirit of 76 együttes;

Szlovák nyelvű hazafias beszéd, szónok: Paul Jamarik, a Szlovák Nemzeti Társaságtól; „Battle Hymn of the Republic” (A Köztársaság harci himnusza) – előadja az Acélművek Sextettje;

Magyar nyelvű hazafias beszéd, szónok: Bertram Ranky, igazgató, a homesteadi Takaré- és Hitel-Intézet Külföldi osztályáról;

Hazafias zenei válogatás, előadja az Acélművek Sextettje;

Litván nyelvű hazafias beszéd, szónok: Dr. J. Bielskis, Washington, D. C.;

Hazafias zene, előadja a Spirit of 76 együttes;

Hazafias beszéd, angolul, szónok: Alfred Korzyski, pittsburghi lengyel toborzótiszt, Nicholas nagyhercegnek, az orosz hadsereg egykori parancsnokának volt vezérkari tisztje;

„America” – előadja az egész közösség;

Áldás.³⁷

Lojalitás az Egyesült Államokhoz, a szülőhazához és a U. S. Steel-hez! Mindezt a bolsevizmus és az osztály-agitáció elleni intelmekkel elegyítették. Adataink vannak azonban arra vonatkozóan is, hogy sok bevándorolt munkás nem keverte ily módon saját lojalitás-érzését.

Plebejus nacionalizmus

Az olasz bevándorlók a háborús segélykehez és hadikölcsönkhöz való lelkes hozzájárulásukról s túlradó patriotizmusukról voltak híresek. Az olasz–amerikai közösségek kiemelkedő személyiségei („prominenti”) minden eszközzel támogatták mind Olaszországnak, mind pedig az Egyesült Államoknak a háborús részvételét, s a Wilson kormányzatot igyekeztek megnyerni Olaszország területi követelésének támogatására. Ennek fejében a Tájékoztatási Hivatal nemcsak kiváló olasz személyeket hozatott az USA-ba, hogy támogassák a háborús erőfeszítéseket, hanem professzor

³⁷ *Serene*, 155–157; Homestead-i Daily Messenger, 1918. július 3. (Frank Serene szívességéből.) Dr. J. Bielskis lehetett volna A. Bruce Beilaski, aki az Igazságügyi Minisztérium ügynökeként vizsgálta a Központi Hatalmak kapcsolatait az USA-beli emigráns csoportokkal. L. *Park*, 432–33.

Charles E. Merriam vezetésével a chicagai egyetemen külön részleget alapított, mely elárasztotta Olaszországot levelekkel, szónokokkal, társadalmi munkásokkal s tanácsadókkal, abból a még sokkal ijesztőbb célból, hogy szítsák a háborús lelkesedést Olaszországban. Ez a kölcsönösség akkor érte el csúcspontját, amikor a háborúpárti olasz munkásvezetők delegációja 1919 decemberében az USA-ba látogatott. Mind-egyiküket kizárták a szakszervezetből, vagy az Olasz Szocialista Pártból, s a delegáció vezetője, Alcide de Ambris már 1914 óta intervencionista volt s hamarosan csatlakozott a fasisztákhoz. Tiszteletükre imponáló fogadó bizottságot állítottak össze, melynek tagja volt Fiorella LaGuardia és Paolo Vaccarelli (inkább Paul Kelly néven ismert, a kikötőmunkások szakszervezetének szélhámos vezetője), valamint Samuel Gompers. Ennek ellenére a látogatókat az Olasz Szocialista Szövetség, az Egyesült Ruhaipari Munkások és a Nemzetközi Nőruhágyártó Munkások, a Szállodai és Éttermi Dolgozók Szervezete s féltucat olasz–amerikai újság is leleplezte. A bírálók egy könyvecskét jelentettek meg, mely vadul támadja a látogatókat, a király szocialistáinak titulálva őket. (Ai socialisti del Re.)³⁸

Arturo Giovannitti, Carlo Tresca, Frank Bellanca, Luigi Antonioni s a pamflet többi szerzője kiemelkedő baloldali személyiségek voltak, úgy tűnik, presztízsüket és befolyásukat a háború nem tépázta meg, s a ruhaipari munkások befolyásos szakszervezeteivel való kapcsolatuk megővta őket az üldözéstől, ami az olasz radikális munkásszervezet tagjainak, mint pl. az állandó letartóztatásban levő Angelo Fagginak nem sikerült.³⁹ Továbbá, az olaszokat nacionalizmusuk a George Creel által tervezettől egészen eltérő aktivitásra készítette. Az alequippai Jones és Laughlin-féle acélüzemben például ez háborús sztrájkot váltott ki, mely megteremtette az első támaszpontját az acélmunkások között a pittsburghi területen. Az ércelőkészítők 25 ezer munkásának hozzávetőleg csak az egytizede vett részt az 1917 szeptemberi sztrájkban. Az AFL szervezőinek segítségével a sztrájkolók szakszervezetet alakítottak s nyolc napig tartották magukat. Azok a szövetségi közvetítők, akik a helyszínre siettek, hogy véget vessenek az általános munkabeszüntetésnek – a Társasággal a bérek emeléséről tárgyaltak, megpróbálták ígéretet nyerni, hogy nem bocsátják el a szakszervezeti tagokat – azt tapasztalták, hogy tulajdonképpen az összes sztrájkoló olasz. Fő panaszuk az volt, hogy a gyár ellenőrei nyíltan ellenségesek velük szemben. A sztrájkolók elpanaszolták, állásuk megtartása érdekében arra kényszerültek, hogy adakozzanak a Vöröskeresztnek, és a felügyelők mindig az „osztrákoknak” adták a jobb munkát. Nyilvánvaló, hogy az olasz és horvát katonák caporettói véres összetűzése az alequippai gyárakban felszította a gyűlöletet, s ezt a sztrájkolók a Társaság ellen irányították. Bár bizonyítékaink vannak arra nézve, hogy mind az olasz, mind pedig a horvát munkások erősen nacionalista érzelműek voltak, de ennek ez a megnyilatkozása kevés hasonlóságot mutat a július negyedikén rendezett ünnepséggel.⁴⁰

³⁸ Creel, 299–301; Ai Socialisti del Re. New York, 1918. Másolat: ACP 2. doboz, file Azeffa, La Belgia. De Ambrisra vonatkozóan I. Franco Andreucci és Tommaso Detti kiadásában: Il movimento operaio italiano: dizionario biografico, 1853–1943, I–V. Róma, 1975–79, II. 167–169. Vaccarelli-re I. Carlo Tresca életrajzi vázlatát in: Ai Socialisti del Re, 15.

³⁹ Faggi-ra vonatkozóan I. Il Proletario, 1918. március 23; Andreucci és Detti, II. 279–281.

⁴⁰ U. S. Department of Labor, Federal Mediation and Conciliation Service. National Archives, File 33/2849, R. G. 28.

Ahhoz, hogy az európai nemzeti törekvések segítségével az Egyesült Államok s az amerikai üzleti vezetők iránti lojalitást alakítsanak ki, egy ideológiai aknamezőn kellett keresztülgázolni. Erre gondolt Budimer Grahovac, amikor arról beszélt Sapossnak, hogy egy szerb újság szerkesztőjének „ravasznak” kell lennie. Grahovacot a jugoszláv republikánusok tették meg szerkesztőnek 1916-ban, ahogy ő maga mondta: „azért, hogy rávegyem az itteni szerbeket arra, hogy az USA mellé álljanak”. Hazafias lelkesedését igazolta, hogy ötször sebesült meg a harcmezőn az Egyesült Államok érdekeiért vívott harcban. Hatalmas feladat várt rá. Úgy vélte, hogy a szerb munkások nemcsak „sztrájkolók s (jó) szakszervezeti emberek” voltak 1919-ben, hanem bolsevik-érzelműek is, mivel „mindig úgy néztek fel (az oroszokra), mint megmen-tőjükre”. Grahovac, aki tudatában volt annak, hogy egy olyan chicagói szerb újság, mely ellenzi a sztrájkot, „elveszti legtöbb előfizetőjét”, azzal próbálkozott, hogy „amennyi szerbet csak lehetséges, visszatartson a sztrájktól indirekt módon”, úgy, hogy „arra hívja fel őket, hogy ne menjenek vissza az Egyesült Államokba azok után, amit az USA Szerbia megsegítésére tett . . .” A jugoszláv bevándorlók közül a szerbek tértek vissza legnagyobb számban szülőföldjükre, így aztán Grahovac nyugodtan tanácsolhatta olvasóinak, hogy „akármilyen rosszak is a körülmények, elégedjenek meg azokkal arra a rövid időre, amíg még itt maradnak” s „ne veszítsék el megtakarított pénzüket” a sztrájkolás miatt.⁴¹

Egy vonatkozásban igaza volt Grahovacnak: a bevándorolt munkások nem feledkeztek meg a szülőhazával való kapcsolatukról, nem múlt el az a vágyuk, hogy visszatérjenek szülőfalujukba, s ez egyaránt érvényes volt mind a sztrájkolókra, mind pedig a nem sztrájkolókra. Közvetlenül azután, hogy a Monongahela völgyi újságok beszámoltak a békekötésről, tudósítottak arról is, hogy az emigráns acélipari munkások közül sokan készpénzzé tették Szabadság-kötvényeiket s más háborús betéteiket, hogy megvehessék európai utazásukhoz a jegyet. A völgybeliek közt nagy haragot váltott ki a kormánynak azon rendelkezése, hogy mindenki, aki utazni szándékozik, nyújtson be kérvényt, valamint a: hogy nem volt elég a polgári hajózási lehetőség. 1919 nyarán Nyugat-Pennsylvania bevándorlási felügyelője azzal igyekezett enyhíteni a feszültséget, hogy az ellenséges országokból valók kivételével mindenkit vámkedvezményrel kecsegtetett, melyet csak a területi főügyész érvényteleníthetett. Ebben az időben az Orosz Munkások Szövetsége röpiratokon szervezte a Vas- és Acélipari Dolgozók Bizottságának s más munkásszövetségeknek a gyűléseit, s általános sztrájkra hívott fel, hogy kikényszerítsék a kormánytól az Európába való visszatéréshez szükséges útlevelek kiadását.⁴²

Lawrence-ben újból és újból kifejezésre juttatták hazavágyakozásukat. Mary Gruskanak a sztrájk-segélybizottsággal folytatott beszélgetése tipikusnak tekinthető:

„Azért jöttem Amerikába, mert az klassz hely – itt pénzt kereshetek, s tovább járhatok iskolába.” Nem szereti Amerikát. Olyan keményen kell itt dolgozni s semmit sem lehet felmutatni utána. Haza akar menni (Lengyelországba).⁴³

⁴¹ Interjú Budimer Grahovaccal. *Park*, 305, az Amerikanski Srbobran-t republikánus lapnak nevezi.

⁴² *Serene*, 161–162; Interchurch World Movement: „Testimony”, 27–28, 59–62.

⁴³ *Individual Stories*. Mary Gurska. ACP 8. doboz. „Came to America because it was ‘a fine place’ – could earn more, go to school longer. Does not like America. Have to work so hard here

Mary Grinka, egy litván sztrájkoló, aki magát szocialistának vallotta, mondta el a következőket: „Egész idő alatt sírtam, hogy hazamehessek, de nem volt pénzem.” Litvániában az ember élvezheti a friss levegőt és jobbkat ehet a saját farmjáról. „Itt az a rossz, hogy mindenért a boltba kell szaladgálni.” Ugyanezeknek az érzelmeknek adott hangot a szír Mrs. Bastyani, aki a sztrájkban csak annyiban volt érdekelt, hogy sztrájk törő lányáért aggódott: „Az én országomban szeretik a gazdálkodást és a tiszta házat. Itt minden csupa piszok és zajos és rohanás van, nem lehet (semmit) tisztán tartani. Itt csak a gazdagoknak jó.”⁴⁴

A hazatérés vágyát felerősítette a háború dúlta területeken rekedt rokonokért érzett aggodalom s az a remény, hogy a szülőhazában igazságosabb társadalmat alakítanak ki. Ugyanezek a motívumok ösztönözték az Egyesült Ruhaiipari Munkások Szervezetét, azt a szakszervezetet, amely egyedül állt az emigránsok vágyai iránti fogékonyságával, hogy a forradalmi Oroszországban pénzügyletekkel, segéllyel s még ipari beruházásokkal is próbálkozzék. Annál is inkább, mivel a Tájékoztatási Bizottság által bátorított törődés, mellyel a bevándorlókat körülvették, a háború végével ellillanni látszott. Saposs azon bevándorlók között, akik a katonai szolgálatból visszatértek az Egyesült Államokba, erős elkeseredettséget tapasztalt, mivel visszatérve azt látták, hogy a jobb állásokat már mások töltötték be, s őket ismét azért vetik meg, mert „külföldiek”. Rose és Grace Santora elmondták, hogy Lawrence-ben a háború alatt az olaszoknak alkalmuk nyílt arra, hogy az elöljáróknak „szóvá tegyék” panaszait, de a háborút követően erre már nem volt többé lehetőség. Ezen kívül, amíg még folyt a háború, az olaszok voltak az elsőek. A felvonulásokon is elől meneteltek, mivel oly sok hadikötvényt vettek. A gyárakban olasz zászlók lengtek: „Csak ők voltak, akik nem amerikai zászlóval vonultak.” A főnökök az olaszokat is „amerikai népnek” nevezték. Most viszont újból csak „külföldieknek” (nevezik).⁴⁵

---

and have nothing to show for it. Wants to go back (to Poland).” Ez és a további hasonló idézetek mutatják az illetők angol nyelvtudásának fokát is.

⁴⁴ Interjú Mary Grinkával, 1919. április 2. ACP 8. doboz. „Crying all the time to go back home, but has no money.” „A bad way here, running to the store for everything.” Interjú Mrs. Bastyani-val: „My country like farming and the clean house. Here all dirt and noise and hurry, cannot keep it clean. Here for rich people nice.” Vö.: *Magocsi*, 509., mely közli Peter J. Maczkov nosztalgikus versét a Kárpátokról: „There is where you can drink clean water morning and evening, There is where clothes are made at home; There is where are no factories, mines, dust, smoke, There is where every peasant is the „lord” of his own household.” L. ezeken kívül az Antonette Bolis-szal készített interjút, 1919. április 2. ACP 8. doboz.

⁴⁵ Az Amerikai Faipari Társaság faárugyára vonatkozó kijelentés, melyet Rose Santore és Grace Santora tett 1919. április 24-én. ACP 8. doboz. Waslaw Stafanskival (sic) C. C. Robinsonnal készített interjú, valamint „öt litvánval és egy olasszal folytatott csevegés”. DSP 26. doboz. Az ACWA hozzájárulásokra l. *Joseph Schlossberg*: *The Message of Internationalism*. New York, 1923. Az I. L. G. W. U. hozzájárult a lengyel és zsidó szervezetek költségeihez. *Louis Levine*: *The Women's Garment Workers: A History of the International Ladies' Garment Workers' Union*. New York, 1924. 339.

A szocialisták és a nacionalizmus

A nemzeti lojalitások ideológiai aknamezeje legalább olyan veszélyes volt a szocialisták számára, mint a szláv elit, vagy George Creel számára. Az amerikai Szocialista Párt az 1916-os választási kampány jelszavává tűzte a „háborúval való szilárd szembenállást”. Az amerikai militarizálódást az ország munkásait fenyegető legnagyobb veszélynek nevezte, s külön támadta az amerikai imperializmust (elsősorban azért, ahogyan az Közép- és Dél-Amerikában érvényesült). A Szocialista Párt szerint az Egyesült Államoknak azt a szerepet kell betöltenie a háborúban, hogy „addig lavírozzon a hadviselő felek között, amíg sikerül azonnali s tartós békét kötni” az „összehangolt leszerelés... s egy Nemzetközi Kongresszus alapján, mely képes rendezni a nemzetek közti vitás kérdéseket...” S e béke „szabadságot s egyenlő jogokat biztosít minden elnyomott nemzetnek és fajnak”.⁴⁶ Az 1917 áprilisában összehívott Rendkívüli Konvención a párt többségének határozata kimondta: „kormányunk hadbalépését az Egyesült Államok népe és a világ népei elleni bűnnek tartjuk”. Felszólította a párttagokat, hogy szálljanak szembe a behívásokkal, a polgári szabadságjogok korlátozásával, a társadalmi élet militarizálásával, az élelmiszerexporttal. Követelte az árak ellenőrzését, valamint az azonnali „szocializálást és demokratikus vezetést” az élelmiszeripari-, valamint „a más létszükségleti cikket” előállító üzemekben.⁴⁷

Az a kemény elnyomás, melyet mind a kormány, mind pedig az önkéntes hazafiak helyi szövetségei gyakoroltak 1917 végén, együtt a kormánynak azon igyekezetével, hogy közvetítők útján oldja fel az iparágakon belüli vitás kérdéseket, továbbá a bér- és munkaidő-engedmények, valamint az üzemi bizottságok támogatása a háborúval szemben álló szocialista ellenzékét 1918-ban teljesen elszigetelte a közvéleménytől. Ámbár a háborúellenesség, melyet a „jobboldaliak”, mint pl. Victor Berger s a „baloldaliak”, mint pl. Charles Ruthenberg közösen vallottak, átmenetileg közelítette egymáshoz a párt vezetőit, s ideológiailag elmozdította a reformizmustól, a háborús események komolyan gyengítették a párt befolyását a szakszervezeti mozgalomban. Sok olyan párttagnak kellett megválnia a szakszervezettől, akik addig magas tisztségeket töltöttek be. Azok, akik az Egyesült Amerikai Ruhaipari Munkások Szövetségének, vagy a Nemzetközi Nőruhaipari Dolgozók Szervezetének vezetésében vettek részt, gyakran visszatartották e szervezeteket a párthoz való csatlakozástól, energiáikat a szakszervezetek erősítésére fordították, s a háborúellenes tevékenységet a párt vezetőire hagyták, így pl. Morris Hillquit-re. Csak James H. Maurer, a pennsylvaniai munkásszövetség szocialista elnöke húzta állandóan keresztül Gompersnek arra irányuló törekvését, hogy kifejezésre juttassa az AFL vezetői közti egyhangú hazafias lelkesedést.⁴⁸

⁴⁶ *Alexander Trachtenberg: The American Socialists and the War.* New York, 1917. 27–30. Az idézetek a 29, 30. o.-n.

⁴⁷ Uo. 39–43. Idézetek a 42, 43. o.-on.

⁴⁸ *David Brody: Steelworkers in America: The Nonunion Era.* Cambridge, Mass., 1960. 180–230. *Alexander M. Bing: War-Time Strikes and Their Adjustment.* New York, 1921. *Weinstein,* 119–176. *Frank L. Grubbs, Jr.: Council and Alliance Labor Propaganda, 1917–1919.* In: *Labor History*, 7. 1966. tavaszi sz. 156–172. *John H. M. Laslett: End of an Alliance: Selected Correspondence between Socialist Party Secretary Adolph Germer, and U. M. N. of A Leaders in World War*

A háború, úgy tűnik, legalábbis néhány jelentős ipari területen sok USA-ban született szocialistát eltávolított a párttól, s azoknak az elkülönülését is hangsúlyosabbá tette, akik a külföldön született elvtársaikkal alkotott nyelvi szövetségből kerültek oda. Jack Piper, McKeesport város (Pennsylvania) faüzemének acélhengerlő munkása elmondta például Mary Seniornak, Saposs kollégájának, hogy a Szocialista Párt városi szervezete, melynek egykor ő maga is elnöke volt, (a városban zsidó, szláv és magyar helyi szervezetek is működtek) a háború előtt 500 taggal dicsekedhetett, akiknek 85%-a, hozzá hasonló acélipari munkás volt. Jelöltjei a város szavazatainak majdnem egyharmadát megszerezték, s a négy városi tanácsos egyikének ők választották meg. A hadüzenet után Pipert követve, a helyi szervezet majdnem 100 tagja kivált a pártból. A vele készített interjúból kiderül az, ami legalább ennyire fontos, hogy Pipernek nem volt tudomása arról, mi lett az emigráns helyi szervezetek további sorsa.⁴⁹

Ha közelebbről megvizsgáljuk a Szocialista Párt helyi szervezeteit, valamint idegennyelvű szövetségeit, kitűnik, hogy a szocialistákat is megosztották a bevándorlók nacionalizmusa által felvetett kérdések és a háború problémája. Nem beszélhetünk éles konfrontációról az emigráns elit („klánemberek”) vallotta nacionalizmus és a szocialisták („az intellektuelek”) által hirdetett internacionalizmus között, mint azt az Egyházközi Világmozgalom feltételezi. A szocialisták gondolkodására minden európai esemény és fordulat mélyen hatott, mint azt a New York-i kovácsoltvas munkások szervezetének két tisztviselője elmondta Sapossnak. A háború előtt a szövetség német és osztrák tagjai elsősorban reform-szocialisták voltak, az olasz és zsidó kézművesek viszont egy forradalmi ipari szakszervezeti blokkhoz tartoztak. Mindkét csoport ellenezte Amerika háborús részvételét, egészen a Breszt-Litovszk-i békéig, amely után a zsidó tagok lelkesen pártolták a Németország elleni háborút, mivel azt a forradalmi Oroszország támogatása egyik módjának tekintették.⁵⁰

A háború, a forradalom kérdése, szülőhazájuk jövője különös fontossággal bírt a Szocialista Párt idegennyelvű szövetségei számára, mivel a tagok hazája az orosz vagy az osztrák–magyar, vagy a német birodalom uralma alatt állt. Közéjük tartozott a délszláv és a finn szövetség, mely a párthoz csatlakozott idegennyelvű szervezetek között a két legerősebb és legrégebbi volt. A háború kimenetele szétválasztotta a jugoszlávokat, a finneket viszont egyesítette, de mindkét eset azt példázza, hogy az Európához fűződő érzelmi és személyes kapcsolatok erőteljes befolyást gyakoroltak az emigráns közösségekre és az amerikai munkásmozgalomra. E két eset segít annak megértésében, hogy az 1916–1922 közti sztrájkok harciasságuk ellenére sem tudtak olyan egységes munkásmozgalmat kialakítani, amely az ország társadalmi és politikai fejlődésének folyamatát jelentősen befolyásolni tudta volna.

One. In: *Labor History*, 12. 1971. Őszi sz. 570–595. *Cecelia F. Bucki*: Dilution and Craft Traditions: Bridgeport, Connecticut, Munitions Workers, 1915–1919. In: *Social Science History*, 4. 1980. téli sz. 105–124. *Levine*, 320–328. *James H. Maurer*: It Can Be Done. New York, 1938. 223–234.

⁴⁹Interjú Jack Piperrel, 1919. július 30. DSP 20. doboz. Az USA-ban született munkások aktivitásának hasonló okokra visszavezethető hanyatlására és a párt nyelvi szövetségeinek megvetésére L.: *Frederick A. Barkey*: The Socialist Party in West Virginia from 1898 to 1920: A Study in Working Class Radicalism. Kiadatlan doktori disszertáció, University of Pittsburgh, 1971. 210–219.

⁵⁰Interjú Harry Jonesszal, 1919. január 23-án és Sol Broaddal, 1919. március 6-án. DSP 22. doboz.

A Jugoszláv Szocialista Szövetség 982 taggal indult, amikor 1911-ben csatlakozott a Szocialista Párthoz; 1916-ban 2112-re nőtt a létszáma, s a háborús időszak ellenére további 2200 emberrel gyarapodott, amikor 1919-ben átment a Kommunista Párthoz. Pennsylvania, Ohio és Colorado szlovén és horvát szénbányászai között erős bázisra talált a Szövetség, ezen a területen sok bevándorolt települt le családjával, ugyanakkor helyi etnikai elit ténylegesen nem létezett. A szövetség gyengébb volt a szerbek között, akik túlnyomólag átmentijelleggel tartózkodtak az USA-ban (legtöbbjük inkább Horvátország szegényebb vidékeiről s nem Szerbiából jött), továbbá a nagyvárosi körzetekben (Chicago, Cleveland és Pittsburgh) a minnesotai vasbányahelyeken, vagyis úgy is fogalmazhatjuk: azokban a közösségekben, ahol a jugoszláv kereskedők, vendéglőcsők s az értelmiségiek tartották kezükbe az uralmat. Gyengébb volt még azokon a területeken is, ahol a szocialista vezetésű szlovén Nemzeti Segélyező Társaság és a szekularista Horvát Testvéri Szövetség elég erőre tett szert ahhoz, hogy a Szövetséget sokkal jelentősebbé tegye, mint a katolikus egyházhoz kötődő, a jugoszláv segélyező szervezetek. A szerb segélyező szervezet mozgalma egészen az 1920-as évekig lokalizáltabb maradt, s ennek a nemzetiségnek a Szerb Ortodox Szövetség volt a fő képviselője Amerikában.⁵¹

A szlovén és a horvát szocialisták vezetői kiemelkedően művelt s iskolázott emberek voltak, akik közül néhányat a szlovén és horvát Szociáldemokrata Párt kifejezetten azért küldött ki, hogy „megtérítse” a diaszpórát. Közéjük tartozik Milan Glumac, aki 1907-től 1914-ig, haláláig szerkesztette a *Radnicka straza*-t, s aki a lap négyezer horvát olvasója számára a szocialista ipari szervezetek harcos apostola volt. A szlovének közül Etbin Kristan volt a legkiemelkedőbb, aki a *Proletarec* c. lapot szerkesztette. Az egyház és gyakran a bevándorló üzletemberek s értelmiségiek heves ellenzése ellenére, mindketten rendkívül sikeresek voltak. Ugyanúgy, ahogyan más szláv szocialisták, nagyobb befolyásra tettek szert a paraszti származású amerikai emigránsok között, mint az otthoni parasztok között. Amerikában végül is a paraszti lakosságú falvakból származó jugoszlávok a szén- és vasgyárakban, valamint az acélművekben bér munkásként más nemzetiségűekkel együtt dolgoztak, kitéve az ipari életmód veszélyeinek és ígéreteinek; gyakran szervezték be őket a Bányászok Egyesületébe, vagy a Nyugati Bányászszövetségbe – mindkettőnek több szocialista tisztviselője volt –, vagy pedig az Ipari Munkások Világszövetségébe (IWW). Röviden: a kapitalista Amerika önszegélyezésen alapuló délszláv közösségei mind a szocializmusnak, mind a nacionalizmusnak termékeny talajjául szolgáltak.

Mind Glumacot, mind pedig Kristant az ausztró-marxizmus szellemében képezték. A cseh szocialistákhoz hasonlóan, akik „modern intézményeket s minden ősi- és osztályprivilegium eltörlését” követelték, a „rohadt történelmi privilégiumok s dokumentumok exhumálása helyett”,⁵² ők is úgy képzelték, hogy egy nagy, több-nemzetiségű szövetségi

⁵¹ Joseph Stipanovich: *Immigrant Workers and Immigrant Intellectuals in Progressive America: A History of the Yugoslav Socialist Federation, 1900–1918*. Kiadatlan doktori disszertáció, University of Minnesota, 1977. *Cummings*, 160–176. *Puskás Julianna*: Kivándorlás Magyarországról az Egyesült Államokba 1914 előtt. *Történelmi Szemle*, 1974, 32–67. Interjú Charles Pogoreleccel, 1919. július 19. DSP 21 doboz. *Theodore Draper*: *Roots of American Communism*, New York, 1957. 189. Az YSA tagjaira l.: *Stipanovich*, 147.

⁵² *František Soukup*: 28. Říjen, 1918. I–II. Prága, 1928. II. 889. Fordította és idézi *Chada*, 18. Az Osztrák Szociáldemokrata Párt nemzetiségi programjának szövegére l.: *Heinrich Herkner*: *Die Arbeiterfrage, Eine Einführung*. I–II. Berlin–Leipzig, 1921. II. 446–448.

államon, valamint a széles skálájú iparon keresztül húzódik a szocializmushoz vezető út. Ebből következik, hogy amikor kitört a háború, a Jugoszláv Szocialista Szövetség minden olyan tervet ellenzett, mely az Osztrák–Magyar Monarchia megsemmisítésére vonatkozott. Arra ösztönözték a bevándorlókat, hogy azért harcoljanak, hogy jobb életük lehessen Amerikában, s az Amerikába áttelepült jugoszláv burzsoázia nemzeti hízelgésének álljanak ellent. 1915 folyamán azonban a Jugoszláv Szocialista Szövetség (YSA) szilárd internacionalizmusa megingott. Az osztrák–magyar és a bolgár hadsereg akciója nyomán a szerb állam pusztulása, valamint Olaszország hadbalépése és a szlovének és horvátok lakta területekre vonatkozó igényei, továbbá a chicagói Jugoszláv Egyesület felhívása, hogy jöjjenek önkéntesként harcolni a szerb hadseregbe az egyesült Juogszlavia megteremtéséért, olyan mély érzelmeket keltett az YSA munkás tagságában, amely arra kényszerítette a vezetőket, hogy változtassanak álláspontjukon.

Bármilyen ironikusan hangozzék is, Meyer London szocialista kongresszusi tag 1915 végi békefelhívása volt az, ami az YSA-n belüli feszültségeket formába öntötte. London, aki a kongresszusi meghallgatások során pártjának Amerika közvetítő szerepéért folytatott kampányát vezette, felhívta a cseh és jugoszláv szövetségeket is, hogy fejtssék ki nézeteiket az elnyomott népek felszabadításáról. Bár mindkét csoport az ausztró–marxista formulát hangoztatta, az YSA most mégis feliratban fogalmazta meg egy szövetséges Jugoszláv Köztársaság megalakítását.⁵³

De miképpen lehet egy ilyen köztársaságot létrehozni? Míg a *Radnicka straza* s az YSA 1916-os konvencióján résztvevő küldöttek többsége szilárdan támogatta a pártnak a militarizmus elleni kampányát, s figyelmeztette a bevándorlókat, hogy ne dőljenek be a „London-féle spekulánsoknak” (vagyis a monarchista érzelmű jugoszláv Nemzeti Bizottságnak) – Etbin Kristan megbontotta az egységet. A *Proletarec* lapjain fegyveres, forradalmi harcra hívott fel, mellyel megteremtik a jugoszláv köztársaságot, igen éles hangon ítélte el az YSA „pacifizmusát” s arra szólította fel a szlovénokat, hogy támogassák Wilson elnök „készségi kampányát”. Amikor a Szocialista Párt bejelentette a hadüzenettel való szembenállását, Kristan a szlovén szekciót s a szerbek nagy részét kivitte az YSA-ból. A szocialisták célja nem a béke, hanem a forradalom – fejtette ki, s a Központi Hatalmak ellen irányuló háború a forradalmak szülője lesz.

Ettől kezdve a szlovén szekció minden energiáját az amerikai háborús erőfeszítések sikeressé tételére használta fel, s eredménytelen kampányt folytatott azért, hogy a létrejövő jugoszláv állam szövetségi köztársaság legyen, nem pedig a szerb királyság pusztta kiterjesztése. Mivel ügyüket a jugoszláv nemzeti sárkány farkához kötötték, Kristan és követői erőtlennek bizonyultak arra, hogy ellenálljanak annak a konzervatív nacionalista hullámnak, mely az 1920-as években elnyelte a szlovén és szerb segélyszervezeteket, s Kristan maga is visszatért szülőhazájába. Egész másképp alakult a YSA sorsa. A háborúellenes horvátok szigorú ellenőrzése alatt a szervezet a Harmadik Internacionáléhoz csatlá-

⁵³ Trachtenberg, 22. Stipanovich, 213–219. Az YSA-n belüli vitákra vonatkozóan nagymértékben Ivan Cizmić: Jugoslavenski Iseljenički Pokret u Sad Stvaranje Jugoslavenske Države 1918. Zágráb, 1974. c. művére támaszkodom. Hálával tartozom Ivo Banac professzornak, hogy lefordította számomra az idevágó fejezeteket, és hogy felhívta a figyelmemet Stjepan Lojen: Uspomene Jednog Iseljenika. Zágráb, 1963. c. könyvére. A Cizmićtól kapott adatokat némiképp másképp magyarázom, mint ő, mivel az amerikai munkásosztály megoszlására gyakorolt hatását hangsúlyozom.

kozott. Befolyása mégis nagyban csökkent, s lapját, a *Radnicka straza*-t 1918 folyamán elhallgattatták. Amikor 1919 utolsó hónapjaiban a jugoszláv acélipari munkások és bányászok tízezrei sztrájkba kezdtek, nem volt olyan szocialista hang, amely pártjukat képviselte volna s az ő nyelvükön szólt volna. De nemcsak a jugoszlávokat érte vereség. Amikor egy orosz származású harcias munkás Homestead-ban elmondta, hogy milyen irodalmat oszt szét az emigránsok között — a *Call*, az *Appeal to Reason* és a *The Toiler* c. lapokat említette —, de egy szocialista újságot sem sorolhatott fel, mely szláv nyelveken szólt volna a munkásokhoz.⁵⁴

A szülőhaza kérdésében felmerült konfliktusok megosztották a jugoszláv szocialistákat s minimálisra csökkentették az YSA hatását a munkások háború utáni kívánságainak megfogalmazásában, viszont e problémák éppen ellentétes hatást gyakoroltak a finn szocialisták körében. Ez a különbség segít abban, hogy az 1920-as évek kommunista mozgalmában a finnek által betöltött kiemelkedően fontos szerepet értékelni tudjuk, s megértsük, miként tudott megmaradni a háborút megelőző évektől a háborút követő évekig a michigani és minnesotai finnek között a baloldali befolyás. Több tízezres tagsága révén a finn szövetség messze a legnagyobb etnikai-nyelvi csoportot alkotta, mely 1916-ban csatlakozott a Szocialista Párthoz. — (A finn szövetség kétszerese volt a második legnagyobb szövetségnek, a Német Szocialista Szövetségnek, mely a háború során megsemmisült.) A tagság az Amerikában élő felnőtt finn lakosság 15%-át tette ki, Michael Karni becslése szerint a Szövetség sajtótermékei s akciói a finn emigránsok 25–30%-hoz értek el. Vezető alakjai, mint Leo Laukki, Yrjö Sirola, Severi Alanne és Santeri Nuorteva jelentős szerepet játszottak az 1905-ös forradalomban s ennek veresége után jöttek az Egyesült Államokba. Hasonlóan a jugoszláv szervezethez, elsősorban a falusi környezetből származó munkásokat szervezték be az Amerikában kivándorló szocializmus híveinek.

Az Ipari Munkások Világszövetségének (IWW) népszerűsége a finn réz- és vasbányászok, s a Duluth-ban, a munkásfőiskolán tanuló számos aktivista között, akiket Laukki és emberei szerveztek be, 1916-ra az „opportunisták” és az „indusztrialisták” közötti keserű színházra vezetett a finn szövetségben. Ennek következményei még 1919-ben is érezhetők voltak a vasbányavidékeken, amikor az Alanne és Matti Tenhunen-féle „opportunisták”, akik a Vas- és Acélipari Munkásokat tömörítő Bizottságot szervezték, a finnek részéről vad ellenségességgel találták szembe magukat. A Bányászati, Gyári és Öntőmunkások Szövetségének egyik tisztviselője, aki ebben a régióban Foster szervező munkáját koordinálta, erre a következtetésre jutott: „Egyedüli reményünk, hogy győzünk az olaszok és a szlávok felett s így megosztjuk a bevándorlókat. A finnek reménytelennek tűnnek.”⁵⁵

⁵⁴ L.: Čizmić, i. m., *Stipanovich*, 219–220. Interjú Frank Graff-fal Homestead-ben. DSP 24. doboz.

⁵⁵ Interjú Alfred Bordsennel, 1919. július 10. DSP 21. doboz. A szövetségi tagokra l.: *Stipanovich*, 147. *Carl Ross: The Finn Factor in American Labor, Culture and Society*. New York Mills, Minn., 1977. 141–156. *Michael G. Karni: „Yhteishyvä” — Or, For the Common Good: Finnish Radicalism in the Western Great Lakes Region, 1900–1940*. Kiadatlan doktori disszertáció, University of Minnesota, 1975. 92. s. köv. *M. G. Karni, Matti E., Douglas J. Ollila* (szerk.): *The Finnish Experience in the Western Great Lakes Region: New Perspectives*. Turku, 1975. Interjú S. Alanne-val (sic), 1919. július 10., és Leo Lauki-val (sic). DSP 21. doboz.

Addigra azonban a finnországi események gyógyulást hoztak a finn–amerikai szocialista vezetésben támadt viszályban. 1917 decemberében a szocialisták kikiáltották a finn függetlenséget, ugyanakkor kitört a polgárháború, s a németek intervenciója a fehéreket támogatta. Yrjö Sirola lett a harcban álló köztársaság külügyminisztere, aki az amerikai Finn Szocialista Szövetségben jelentős teoretikusként volt ismert; a külügyminiszter Santeri Nuortevát nevezte ki amerikai megbízottjának. Nuorteva az Amerikai Szocialista Párt (Socialist Party of America) végrehajtó bizottságának tagja és az AFL egyik szervezője volt. Nuortevának a Finn Köztársaság érdekében folytatott kampányát úgy sikerült keresztülvinnie a hivatalos cenzúrán, hogy a finn munkások elszántságára támaszkodott, akik felkarolták az ügyet, s hogy Amerikának Németország ellen folytatott háborúját hangosan helyeselte. A szocialisták úgy tüntették fel a konzervatív Finn–Amerikai Lojalitás Ligát, melyet a Tájékoztatási Hivatal támogatott, hogy az németpárti. Az 1918 májusában a New York-i Carnegie Hallban megtartott gyűlés, melyen Nuorteva, Morris Hillquit és John Reed a finn és orosz forradalmi rendszerek mellett mondott beszédet, a baloldal legnagyobb nyilvános megmozdulása volt abban az évben (legalábbis a békekötésig). Így tehát a finnországi véres polgárháború egyesítette a Finn Szövetség vezetését, s nyilvánosságot biztosított számára olyan időkben, amikor a többi radikális elhallgattatták, s a Szövetséget feltartóztathatatlanul vitte a Dolgozók (Kommunista) Pártjával való 1921-es végső egyesülés felé, amelynek teljes létszámából akkor 45%-ot tettek ki.⁵⁶

Ennek ellenére azok az interjúk, melyeket Saposs 1919 júliusában a vas-vidéken felvett, azt tükrözik, hogy az ideológiai együttműködés sokkal hamarabb alakult ki a finn szocialista vezetők között, mint a bányászok többsége között. Alanne, az „opportunist” *Työmies* szerkesztője arról beszélt, hogy az ő lapja s hasonló újságok „balra tolódnak, mivel az orosz helyzet arról győzte meg őket, hogy a reformista politika csak a burzsoáziát (sic) erősíti”, s hozzátette, hogy az AFL-nek a „külgyekhez való hozzáállása” indította személy szerint őt is arra, hogy egyre növekvő rokonszenvvel tekintsen az IWW-re.⁵⁷ Leo Laukki, akit Chicagóban az IWW elleni perben elítéltek, fellebbezésében arról írt, hogy szükség van egy „független ipari szervezetre” s azt állította, hogy „sosem csatlakozott az IWW-hez s szemben is áll vele, nem elvi alapon, hanem azért, mivel az IWW-nek nincs üzleti érzéke...” Mégis – tette hozzá, a „finnek jelenleg aktív IWW-tagok, s amennyiben sztrájkra kerül sor, a finnek arrafelé irányíthatják a külföldi tagokat, hogy elfogadjanak egy IWW vezetést”.⁵⁸

⁵⁶ *Karni*, 194–217; *Ross*, 154–161. Interjú S. Alanne-nel. A chicagói orosz Vörös Brigád 1918-ban ugyanazt az álláspontot képviselte a háború kérdésében, mint a finnek, és Wilson elnökhöz fordult, hogy segítse a forradalmi kormányokat. L.: *Park*, 199–200.

⁵⁷ Interjú Alanne-nel.

⁵⁸ Interjú Lauki-val. Lauki-ról és az IWW-ről L.: *Karni*, *Kaup*s és *Ollila* 169–170. *Joseph R. Conlin*: Big Bill Haywood and the Radical Union Movement. Syracuse, New York, 1969. 194–199.

A szakszervezeti evangélium

Alanne és Laukki kijelentései egy ponton egyeznek: sem az AFL szakmai szervezeti gyakorlata, sem pedig az IWW forradalmi unionizmusa nem nyerte el az 1919-es nagy sztrájkokban résztvevő bevándorlók egyhangú támogatását. A bevándorlók harcaiban a munkásmozgalom mindkét ága nyilvánvalóan érvényesült s mindkettő ott hagyta nyomát azon, ahogyan a sztrájkolók kifejezték törekvéseiket, s ahogyan cselekedtek. Egyiket sem lehet a bevándorlók saját mozgalmának tekinteni, hanem a munkásosztály egésszének megnyilvánulásaként kell felfogni.

A dél-európai és kelet-európai származású munkások nagyon is tudatában voltak annak, hogy az AFL vezetői s a legtöbb „amerikai” munkás (akik Észak- és Nyugat-Európából származtak) legjobb esetben is gyanakvással tekintenek rájuk, rosszabb esetben pedig megvetéssel. A legtöbb ipari szakszervezeti ember felfogása szerint a frissen érkezett bevándorlókat csak azután lehet a szakszervezetbe bevonni, miután már „amerikanizálódtak”. Az AFL Végrehajtó Bizottságának tagja és sok kollégája ezt lehetetlen feladatnak ítélte. A Szövetség New York-i irodájának vezetője, J. E. Roach például kifejtette Sapossnak, „a külföldiek az izmusok után szaladnak” s könnyen olyan „sznobok” vonzásába kerülnek, mint pl. Hillquit, s azok a szakszervezetek, melyek a kapitalizmus végét prédikálják, igazán nem várhatják el a munkáltatóktól, hogy szóba álljanak velük. Az emigránsoknak továbbá meg kell tanulniuk angolul, s nincs joguk arra, hogy a szakszervezeti élet az ő nyelvükön folyjon, tette hozzá Roach. Ő maga Írországbán született, de nem használja a gael nyelvet. Ő (igazi) amerikai.⁵⁹

Egész más magatartást tanúsított a lawrence-i sztrájk idején a Vas- és Acélipari Munkások szervezésére alakult Bizottság, valamint A. J. Musté és vezető társai. Ők úgy vélték, hogy a bevándorlók kulturális beilleszkedését a szakszervezetbe való bevonással lehet elérni, feltéve, ha a szakszervezetek inkább ipari, mint foglalkozási alapon szerveződnek, s ha külön erőfeszítéseket tesznek arra, hogy saját nyelvükön s saját szervezeteiken keresztül közelítsenek hozzájuk. Természetesen kényes feladatról van szó, melynek során az „amerikai” munkásokat is biztosítani kell arról, hogy a „külföldiek” nem fognak ostobaságot csinálni; gondoskodni kell az emigránsok oktatásáról s megfelelő irányításáról. Mint ahogy azt Edward Evans, a Vas- és Acélipari Munkások szervezésére alakult Országos Bizottság chicagói körzetének igazgatója kifejtette: „Az angol nyelvű munkásokkal beszélgetve a szervezők állandóan a következő érveléssel kerültek szembe: Csatlakozunk hozzátok, de félünk a külföldiektől, mivel forrófejűek s azonnal sztrájkolni akarnak, ami felkeléshez és vérontáshoz vezethet. A Bizottság úgy véli, sikerült meggyőznie az angol nyelvű munkásokat arról, hogy kellőképpen uralják a helyzetet ahhoz, hogy elkerülhessék ennek lehetőségét. Ugyanakkor a Bizottság nem annyira elégedett, mint azt mutatja, mivel . . . eddig csak könyörgéssel és fenyegetőzéssel sikerült úgy-ahogy ellenőrzés alatt tartani őket (ti. a bevándorlókat). Úgy tűnik, hogy a külföldi munkások a szakszervezetet egyszerűen hatalmi szervnek tekintik, de nem értik meg céljait, s azt követelik, hogy azonnal bocsássák el azokat a művezetőket, akiknek az irányítása alatt

⁵⁹ Dave (Saposs) Bill (Leiserson)-nak, 1919. január 22. DSP 1. doboz.

dolgoznak, s más olyan akciókat sürgetnek, melyekre a Bizottság nem tartja magát illetékesnek.⁶⁰

Ez az óvatos álláspont nyilvánult meg a Bizottság vonakodásában, hogy jelvényeket adjon azoknak, akik csatlakoztak hozzájuk, attól tartva, hogy a jelvényes emberek bántalmaznák azokat, akiknek nincs jelvényük, mint ahogyan Chicagóban a konzervgyárban történt. Ugyancsak magyarázatul szolgál a Bizottságnak az IWW ellen viselt titkos, de állandó háborúskodására, elsősorban a chicagói körzetben, ahol az AFL szervezőtevékenységét jobban kiterjesztette, mint másutt. Evans például azt látva, hogy a Pullman művek biztonsági és jóléti bizottságai az IWW tagjainak kezében vannak, „rávette az igazgatókat, hogy bocsássák el az IWW embereket”, s ezt követően a Bizottság „már olyan előrehaladást tett, mint bárhol másutt”.⁶¹ Amikor például Garyban a Bizottság egyik vezetője, F. H. Dietrich rájött, hogy az Indiana Harbor-beli tartálygyár 400 lengyel, horvát és szerb munkása az IWW detroiti csoportjához csatlakozott, rendőri segédlettel feloszlatta gyűlésüket, majd rávette a Társaságot, hogy olyan üzemi szerződést írjanak alá, mely kötelezi a munkásokat az AFL boiler-gyári részlegébe való belépésre.⁶² Így tehát nemcsak a finnek közt s nemcsak a vasipari területeken fordult elő, hogy Foster szervező bizottsága háromfrontos harcot folytatott: az acéltársaság ellen, a bevándorolt nemzetiségek ellen s a jelentős IWW szervezet, vagy más forradalmi szervezet ellen, mely az adott helységben működött. A bevándorlók világában érvényesülő „klánemberek” és „intellektuelek”-felfogásnak ez volt az alapja.

A radikális szervezetek (bármennyire is töredékesen) érvényesülő hatása a háborút követő korszak sztrájkolóira nemcsak a konzervatívok túlfűtött képzeletének szülötte volt. Néhány textil- és hadianyaggyárban nyíltan a munkások harcának élére álltak, gyakran több, különböző baloldali csoport koalíciójának formájában. A New Jersey-i Patersonban „a Nyolcórás Munkaidőért!” jelszóval tartott konferencián például a következő szervezetek küldöttei vettek részt: a Munkások Nemzetközi Ipari Szövetsége, az Ipari Munkások Világszövetsége, (Worker's International Industrial Union, Industrial Workers of the World), az orosz, litván és a Passaic megyei helyi szocialista párti szervezetek, a Passaic megyei Szocialista Munkapárt, a Poale Zion, továbbá a Munkáskör (Workmen's Circle) három különböző szárnya, s végül az Itália Fiai (Sons of Italy) szervezete. Az AFL Egyesült Textilmunkás Szövetsége (United Textile Workers) ellenére, ez a szövetség vezette az 1919-es sztrájkot.⁶³

Mivel a Kommunista Párt az idegennyelvű szövetségekből alakult, mint pl. a jugoszlávok esetében, amely viszont 1919-ben a Szocialista Párttól vált el, ezért eredeti programja a radikális kezdeményezéseknek azt a sokféleségét tükrözi, mely a szövetség

⁶⁰ Interjú Evans-szel. A Bizottság stratégiájára jó összefoglalót ad *William Z. Foster: The Great Steel Strike and Its Lessons*. New York, 1920. *Brody: Steelworkers in America*. Muste szerepére Lawrence-ben, mely a nem-erőszakos harc stratégiájára is vonatkozik, l.: *Abraham J. Muste: The Essays of A. J. Muste*. Indianapolis, 1967. 57–83.

⁶¹ Interjú Evans-szel. A szakszervezeti jelvényekkel kapcsolatos konfliktusok Chicagóban gyakran faji összeütközésekkel társultak. L.: *William M. Tuttle, Jr.: Race Riot: Chicago in the Red Summer of 1919*. New York, 1970. 134. 147, 153–156.

⁶² Interjú John Howard-dal, 1919. július 3. és F. H. Dietrichhel, dátum nélkül, DSP 21. doboz.

⁶³ Patersoni Press Guardian, 1919. január 3. Hálás vagyok David Goldbergnek az információért.

tagjainak életét befolyásolta. A program elítélte az AFL-t, mint „a kapitalizmus védőbástyáját” s felhívást intézett „egy egységes ipari szakszervezet létesítésére, amely magába foglalná az IWW-t, a WIÜ-t, független és szeparatista szervezeteket, valamint az AFL harcos egységeit, továbbá a szervezetlen munkásokat, a forradalmi osztályharc alapján”.⁶⁴ Valójában sem az új párt, sem más baloldali csoport nem mutatott fel olyan szervező erőt, mint amilyenről a patersoni baloldal tanúságot tett. Ez elsősorban a röpiratok osztogatásában nyilvánult meg, s példa rá az a röpirat is, melyet Garyban terjesztettek egy tömeggyűlés szervezésére, abból a célból, hogy „hívják fel a még fel-nem-világosított munkások figyelmét arra . . . , hogy nem elég az alacsony bérek és a rossz munkakörülmények ellen sztrájkolni, hanem, hogy a sztrájknak a kapitalizmus ellen kell irányulnia”.⁶⁵

A baloldali csoportok tevékenysége kitörölhetetlen nyomot hagyott a sztrájkoló bevándorlók szókészletén, s megerősítette a szakmai szervezetekkel szembeni gyanakvásukat. Mégis, hat hónappal az acélsztrájk bukása után Saposs kérdező-társai azt tapasztalták, hogy személyesen Fosterrel és legyőzött Bizottságával szemben erős lojalitást éreznek azok a munkások s feleségeik, akik részt vettek a sztrájkban. Egy csoport kohómunkás, akikkel Mary Senior készített interjút Dél-Buffalóban, megkérdezte őt, hogy mikor folytatódik a sztrájk? A homesteadi Mrs. Lapaj elmondta neki, hogy a munkások „csak utasításra várnak”, mások pedig egyszerűen nem hitték el, hogy a Bizottságot feloszlatták. Mrs. John Hriciak elbeszéléséből kiderül a korábbi homesteadi sztrájkolóknak lojalitása, valamint az, hogy milyen tanulságot vontak le a sztrájkból. Miután a kerület sztrájk-bizottságának szervezésében részt vett, a munkások még fél évvel később is egyremásra felkeresték s a szakszervezet felől érdeklődtek. Saposs elmondja, hogy „(Mrs. Hriciak) nem tudja, mit mondjon nekik, s ezért azt válaszolja, hogy Reilly (aki a helyi felelős szervező) szabadságon van, s a szervezés majd a későbbiekben fog folytatódni”. Bár (a munkások) féltek nyíltan véleményt nyilvánítani, s „általában undorodtak az egésztől”, mégis, tette hozzá Mrs. Hriciak, „nem sajnálták, hogy sztrájkoltak s nem vonakodnának attól, hogy újból sztrájkoljanak, ha az amerikaiak e mellett döntenek, de az amerikaiaknak kell a vezetőknek lenniük”.⁶⁶

Van egy kifejezés, amely újból és újból előbukkan a bevándorlók gyűlésein s a kívülállóknak adott nyilatkozataikban is, amely a férfiak és a nők törekvéseit összegezi.

⁶⁴ Communist Party of America, Manifesto and Program. Constitution. Report to the Communist International. Chicago, 1919. 17. L. még a Kommunista Párt, az IWW és a One Big Union által kiadott pamfletet, feltehetően 1920 elején. The Rank and File vs. The Labor Skates, with Official Statements of the Communists and I. W. W. and the One Big Union Advocates in Regard to Industrial and Political Action in America (Szerző, hely, dátum nélkül).

⁶⁵ „The Capitalists Challenge You, Workingmen! Proclamation of the Communist Party of America.” 1919. október. (Másolata: National Archives, Post Office Department, Office of the Solicitor. Box J. R. G. 28.) William Z. Foster beszámolója a párt állásfoglalásáról az acélipari sztrájk idején azt valószínűsíti, hogy ez a röpirat hiteles. L.: Foster: History of the Communist Party of the United States. New York, 1952. 202–203.

⁶⁶ DSP 26 doboz: interjúk a következőkkel: szláv kohómunkások McKeesportban, dátum nélkül; Mrs. Lapaj, Homestead dátum nélkül; Frank Wiemeokie, Pittsburgh, dátum nélkül; Mrs. John Richick (sic), Homestead, 1920. július 17. A helyi újságok a homesteadi John Hriciak-ot gyakran úgy emlegették, mint szakszervezeti aktivistát. Serene, 219. L.: még DSP 26. doboz. Interjú Mr. és Mrs. Funakkal, Homestead, dátum nélkül, valamint Mrs. Swab: „Slav of Homestead”, dátum nélkül.

Egy youngstowni szlovák nő mondotta a következőket: „A mi embereink sosem fognak megállni, amíg el nem érik, hogy a családapáknak legyen idejük arra is, hogy otthon legyenek, s ne csak robotoljanak, mint egy ló, melyet kifognak az istállóból, majd újból bekötnek az istállóba.”⁶⁷ Egy lengyel a Monongahela Völgyben rendezett gyűlésen ugyanezeket a szavakat használta: „Elnök Úr – úgy, mint a ló és a kocsi. Befogják a lovat a kocsiba, dolgozik egész nap. Kifogják a kocsiból – istállóba kötik. Kivezetik az istállóból, befogják a kocsiba. Ugyanúgy, mint a gyárakban. Egész nap dolgozni. Hazajön – alszik. Felkel – elmegy a gyárba dolgozni – hazajön. A feleség azt mondja: »John, a gyerek beteg. Segíts a gyerekekkel.« Azt válaszolod: Oh, menj a fenébe. – alszol. Feleség azt mondja: »John, menj el a városba.« Azt válaszolod: Nem – lefekszel aludni. Senki sem tudja, mit csinálsz. Miért van ez a háború? Miért vásárolunk hadikötvényeket? A gyárért? Nem, Amerika szabadságáért – mindenkiért. Ne legyen többé ló és kocsi. A nyolcórás munkáért.”⁶⁸

A kórus, amelyben ez a törekvés kifejezésre jutott, egymástól eltérő és még disszonáns hangokat is hallatott. Ez a törekvés erőteljesen érvényesült az állampolgári jogok és az önrendelkezés ideológiájában. A hazafias (ha úgy tetszik, polgári demokratikus) elemek az osztályöntudat, a szolidaritás és az internacionalizmus frazeológiájával keveredtek. Könnyű kitapintani, mit adott ehhez a szakszervezeti mozgalom és a forradalmi retorika. Apokaliptikus víziók keveredtek világosan megfogalmazott programokkal és követelésekkel. Mindezen túl, a majdani otthoni életről alkotott idillikus kép alkotta az ellenpontot. Erőteljes plebejus nacionalizmus, a tengeren túli szeretteik sorsáért való aggodalom s a reménység, hogy az óhazában éppúgy, mint az újban, felvirrad az új nap, sajátosan egészítette ki és színezte ezt a kórust.

Fordította: Á. Rényi Zsuzsa

⁶⁷Mary Heaton Vorse: Behind the Picket Line: the Story of a Slovak Striker. The Outlook, 124. 1920. január 21. 108.

⁶⁸John A. Fitch: The Closed Shop. In: Survey, 43. sz. 1919. november 8., 91. – „Mr. Chairman – just like a horse and wagon. Put horse in wagon, work all day. Take horse out of wagon – put in stable. Take horse out of the stable, put in wagon. Same way like mills. Work all day. Come home – go sleep. Get up – go work in mills – come home. Wife say 'John, children sick. You help with children'. You say 'Oh, go to hell' – go sleep. Wife say 'John, you go town' You say 'No' – go sleep. No know what the hell you do. For why this war? For why we buy Liberty Bonds? For the mills? No, for freedom and America – for everybody. No more horse and wagon. For eight-hour day.”

**David Montgomery: Nationalism, American Patriotism
and Class Consciousness among Immigrant Workers
in the United States in the Epoch of World War I**

In the United States bigger part of industrial workmen took part in the strikes of the years between 1916 and 1922 than ever before or after. Workers immigrated from Southern and Eastern Europe played an outstanding role in these strikes. As the study details they were influenced from many sides and they were tightly bound to their native lands. Their political ideology was formed parallelly with their organization. The period meetings, the content and the vocabulary of the interviews with the workers and the strikers having been analysed the author describes the political drifts and the behaviour of the different ethnic groups too. He deals a lot with the influence of the American Federation of Labor and of the Industrial Workers of the World and with the organization connected to them. He shows the foundation of the mutual benefit societies and of the professional and the trade unions as well as the role of the elites of the ethnic communities.

The ethnic communities succesfully supported the ambitions of their native lands in the war and the anti-war movement was strong before America's going to war. The author describes the immigrants national feelings, the strong plebeian nationalism, the effect of nationalism among socialist workers and the efforts to integrate these feelings into the American patriotism. He mentions the factors impeding the loyalty to America, the fact that the immigrants felt strangers before and after the war too. This also contributed to the survival of the willing to remigrate among the immigrants. The immigrants' different links and effects became the sources of many conflicts. The manifestations of the period published in the study give an excellent illustration of the strikers experiences and attempts.

Дэвид Монтгомери:

**Национализм, американский патриотизм и классовая сознательность
в рядах рабочих-эмигрантов в США во время первой мировой войны**

За 1916—1922 годы в США в забастовках участвовали больше индустриальных рабочих чем раньше или когда-либо позже. В этих событиях выделялась роль рабочих-иммигрантов из юго-восточной-Европы, находящихся под разным впечатлением и имеющих крепкие связи с прежней родиной. С возникновением их организаций параллельно сформулировалась и политическая идеология рабочих-иммигрантов. Автор интересуется материалами рабочих собраний того времени, анализирует содержание и состав слов разговоров с рабочими и стачечниками и политические направления и дает характеристику поведения различных этнических групп. Автор также занимается влиянием American Federation of Labor, Industrial Workers of the World и судьбой других, с ними связанных организаций. Он останавливается на вопросах создания касс взаимопомощи, профессиональных союзов и освещает роль элиты этнических обществ.

Во время первой мировой войны этнические сообщества влиятельно поддерживали национальные стремления прежней родины и до вступления Америки в войну было сильное антивоенное движение. Автор исследует национальные чувства эмигрантов, сильный плебейский национализм, действие национализма среди социалистов и усилия, направленные на то, чтобы эти чувства интегрировать в американский патриотизм. Автор говорит и о факторах, затрудняющих формирование лояльности в отношении к Америке но и о том, что до войны и после войны иммигрантов считали чужими способствовало тому, что иммигранты сильно чувствовали желание вернуться на родину. Множество связей и влияний, которые были характерны для рабочих-иммигрантов стали источниками различных конфликтов. Публикация высказываний того времени отлично иллюстрируют опыт и стремления стачечников.

Az 1562 előtti székely nemzetiségi szervezetről*

Bevezetés

Magyarország történelmének középkori szakasza 1526-ig, a mohácsi csatáig tart. A székelyek külön történetében az időpont még későbbi: a székely középkor 1562-ben fejeződik be. Ekkor ér véget az a hosszú harc, melyet a székely főemberek a 15. században indítottak uralkodó helyzetük megteremtéséért, a székelyek sajátos középkori intézményeit védő közrend ellen. A nemegyszer kegyetlen mérkőzés 1562-ben a közrend bukásával zárul.

E küzdelem lefolyását ismerjük, de hiányosan ismerjük azokat az intézményeket, amelyek védelmében e küzdelem lefolyt, s még homályosabb képünk van ez intézményeknek a messzi régmúltba visszanyúló előzményeiről, történelmi gyökereiről. Hosszú volna felsorolni mindazokat a történészeinket, kik Benkőtől és Kállay Ferenctől a ma élő nemzedékig e kérdésekkel már foglalkoztak.¹ Sok értékes eredményüket felhasználtam, de tévedéseikkel nem polemizálok. Célom új módszerrel bevilágítani a székelyek múltját elfedő homályba.

Ami a középkori intézményeket illeti, azokat főbb elveikben 1562-ig próbálom rekonstruálni. Sok részletüket már jól ismerjük, de az egész szervezet működéséről összefüggő, áttekinthető képünk nincsen. E munkánál állunk a legbiztosabb talajon. Szabó Károly, Szádeczky Lajos és Barabás Samu örök érdemű munkásságukkal összegyűjtötték és a „Székely Oklevéltár” nyolc kötetében közzétették az ő korukban még felkutatható székely tárgyú oklevelek igen jelentős részét.² Közülük kerekén nyolcszáz az 1562 előtti időből való. Ez oklevelek közt nincs az egész jogrendszert összefoglaló krónika, azok csupa részlet adatot tartalmaznak. E részlet adatok

*A most következő szöveg részlet a néhány éve elhunyt szerző könyvméretű, kiadatlan kéziratából, melynek eredeti címe: *A székely nemzetiségi szervezet*.

¹Benkő, Kállay, Szabó Károly, Orbán Balázs, Jakab Elek, Szádeczky Lajos, Barabás Samu, Nagy Géza, Thuri, Connerth, Tagányi, Sebestyén, id. Józsa, Darkó, Rugonfalvi-Kiss, Endes, Sándor Imre, Bartalis, Hóman, Mályusz, Németh Gyula, Asztalos, Szilágyi László, Bónis, Makkai, Györffy György, Rásonyi Nagy László és László Gyula székely régmúltra vonatkozó kisebb-nagyobb munkái nélkül aligha készülhetett volna el ez a tanulmány. A felsorolás nem teljes, csak érzékeltetni akarja az irodalom gazdagságát. Értékes segítséget nyújtottak Török Pál, Kispál László és Balás Gábor kéziratái is.

²E munka folytatása a mi korunk feladata lenne, de a lehetőségek a második világháború miatt igen összezsugorodtak. A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum levéltárának nagyobb része bombatámadás folytán elpusztult. Megmaradt a közlevéltári anyag a 16. századtól a 19. századig, majdnem hiánytalanul az Apor levéltár, igen hiányosan a Pótsa, Cseh, Gödri, Geréb, Kálnoki, Köntzei, Gidófalvi, Benedek és Bogdán családok levelei, néhány Damokos oklevél és a Balázs Márton-féle gyűjtés. Régebben itt őrizték a vármegyei levéltárat is. Abból a háború során megsemmisültek Sepsí, Kézdi és Orbai székcek régi törvénykezési jegyzőkönyvei, az úgynevezett Nobilitaria hat vagy hét kötege, az

gondos egybevetése és ésszerű feltevésekkel való összekapcsolása mégis lehetővé teszi a középkori intézmények rekonstruálását. Természetesen felhasználtam máshol közzétett és néhány eddig nem publikált oklevelet is, de munkám e részében kizárólag oklevelekre támaszkodtam.

Munkám megírásánál bírálattal, észrevételeikkel nagy segítségemre voltak László Gyula, Rásonyi László, Györffy György és mindazok, akiknek a segítségére a szövegben vagy a jegyzetekben utalok. Könyvem lektorálása során Makkai László több tévedésem kiigazítását tette lehetővé.

A területi beosztás

A székelyekben régen kétféle öntudat ötvöződött egybe: külön nemzetnek tartották magukat, de egyben úgy érezték, hogy a székely nemzet, a „natio siculica”, tagja egy nagyobb, összefoglaló jellegű egységnek, a magyarságnak is.

Különállásuk tudata nyilatkozott meg abban, hogy a maguk területét még 16. századbeli oklevelekben is gyakran „Regnum Siculorum”-nak, tehát „Székelyország”-nak nevezték.³

E „regnum”, mely a 13. század második felétől egészen 1848-ig, a székelyek külön nemzeti szervezetének megszűnéséig változatlan határok között állt fenn, fokozatos fejlődés során, három ütemben alakult ki. A legrégebb területi szervezet a három északi szék: Udvarhelyszék, Marosszék és Csíkszék. Jóval később jött létre a három déli szék, a sepsi, kézdi és orbai székelyek szervezete. Utolsónak, a 13. század harmadik negyedében alakult meg a földrajzilag az előbbi hat székkal össze sem függő Aranyosszék.

Ez időtől kezdve Székelyország e hét székből állt.

A székek közül Udvarhelyszéket főszéknek nevezték.⁴ Bár e székek az igazságszolgáltatásban még a 15. és 16. században is volt bizonyos megkülönböztetett

---

1635-ös lustrum és az 1714-es aldobolyi összeírás. A vármegyei levéltár maradványait 1956-ban, az egyéb anyagot pedig az ezt követő években beszállították a Román Állami Levéltárba. 1945-ben Buda ostromában az Országos Levéltárban elpusztult a marosvásárhelyi Tábla teljes anyaga. Ez nemcsak annak a kornak a szempontjából volt fontos, amelynek a pereit itt őrizték, hanem rendkívüli értéket jelentettek a perekhez csatolt régi oklevelek másolatai is. Az 1788-ban induló Mikó-féle örökösödési perben például a becsatolt legrégebbi oklevélmásolat 1366-ból való. (Országos Levéltár, 3166–67. filmtári doboz, 393. sz. regesta). Az anyagot elpusztulása előtt ebből a szempontból senki sem vizsgálta át. Székely szempontból igen jelentős az Országos Levéltár 1956-ban megsemmisült anyaga is. Közlevéltárainkénál is súlyosabb volt az a kár, mely Erdélyben 1945 után a még magánkézben volt családi levéltárakat érte. Háromszék vármegyében például teljesen elpusztult a Mikes, Csoma és Szent-Iványi Levéltár. Talán ezeknél is nagyobb veszteség a Damokos levéltár pusztulása Alsócsernátonban 1949. március 2-án. Akkoriban kemencében égették el a kidobált okleveleket. (özv. Damokos Dénesné Pótsa Klára személyes közlése.) Ugyanazon a napon, azonos körülmények között pusztult el Torján az Imets család értékes levelesládája (Kossuth Józsefné Bodó Lilla személyes közlése). Szomorúan ismétlődött a pontosan száz évvel azelőtt 1849-ben Hidvégen elpusztult gróf Mikó és gróf Nemes levéltárak sorsa. E pótolhatatlan veszteségek miatt új oklevelek összegyűjtésének a lehetőségei sokkal kisebbek, mint voltak még 1944 előtt is, de épp ezért az itt-ott esetleg még lappangó anyag felkutatása, összegyűjtése, biztonságba helyezése és közzététele egyike lenne a legsürgetőbb feladatoknak.

³ Sz. O. I. 344. II. 80. V. 499. Bar. 117. stb.

⁴ „... Capitalis Sedes Regni Wdwarhelzek...” (Sz. O. II. 80.)

vezető szerepe, s rendszerint ott tartották a nemzetgyűléseket is,⁵ a „főszék” elnevezés valószínűleg még abból a korból származik, melyben csak a három északi szék volt megszervezve, s Udvarhelyszék akkori központi, vezető szerepének az emléke.

Mindegyik szék kisebb igazgatási egységekre oszlott, s a fejlődés során több ily kisebb igazgatási egységnek sikerült önállósulnia.

Csikszékből a 15. század folyamán Gyergyó és Kászon szék néven két körzet szakadt ki,⁶ Udvarhelyszékből a több körzetből álló Keresztúrszék vált ki⁷ s egyetlen, 1505-ös oklevélben Marosszék egy Szeredaszék néven önállósult részével is találkozunk.⁸ Úgy látszik, e rész önállósulási törekvéseinek csak átmeneti sikere volt, mert e szék sem azelőtt, sem azután nem fordul elő. Sepsiszékből Miklósvárszék néven szakadt ki egy körzet.⁹

A teljesség kedvéért megemlítem, hogy Udvarhelyszék egyik körzete 1635-ben Bardóczzsék néven szintén önállósult, de minthogy ez már 1562 után történt, tulajdonképpen kívül esik vizsgálódásaink körén.¹⁰

Az önállósult egységeket „fiúszék”-nek hívták. Helyzetükre általános érvényű szabály nem volt, több-kevesebb kapcsolatot mindegyik megtartott azzal a székekkel, amelyből kivált, az úgynevezett „anyaszékkel”.

A három déli székben egy ellenkező irányú fejlődés is végbement. Ezek 1562 után „Háromszék” néven egyesültek, továbbra is megtartva maguknak bizonyos önállóságot, 1562 előtt azonban e törekvés mindössze abban nyilvánult meg, hogy időnként közös gyűléseket is tartottak.¹¹

Minket a kettős irányú fejlődés, tehát osztódást és egyesülést megelőző eredeti állapot érdekel, úgy ahogy az a 13. század harmadik negyedére kialakult, s célunk a hét eredeti szék megalakulásának a körülményeit tisztázni.

A székek igen széles jogkörű önkormányzati szervek voltak. A közösségi akarat kialakításában és végrehajtásában vitt szerepükkel alább részletesen is foglalkozom.

Legrégibb ismert magyar elnevezésük „szék”, s nem tudjuk, hogy ezt megelőzően volt-e más magyar nevük is, vagy pedig „szék” volt a területi egységek őseredeti elnevezése is.

A latin nevük sokáig ingadozó volt. A használt elnevezések fejlődése okleveleikben a következő:

1252: „terra Siculorum de Sebus”,

1257–72: „Siculi de Kézd . . . de juxta Aranyos”,

1270–72: „Universitas Siculorum de Telegd”,

1280: „Siculi . . . in Dyocesi Thelegd Constituti”,

1366: „Siculi nostri Sedis Sebus”.¹²

⁵ Sz. O. I. 205., 306., 313.

⁶ Sz. O. I. 203., 194.

⁷ Bar. 218.

⁸ Bar. 231.

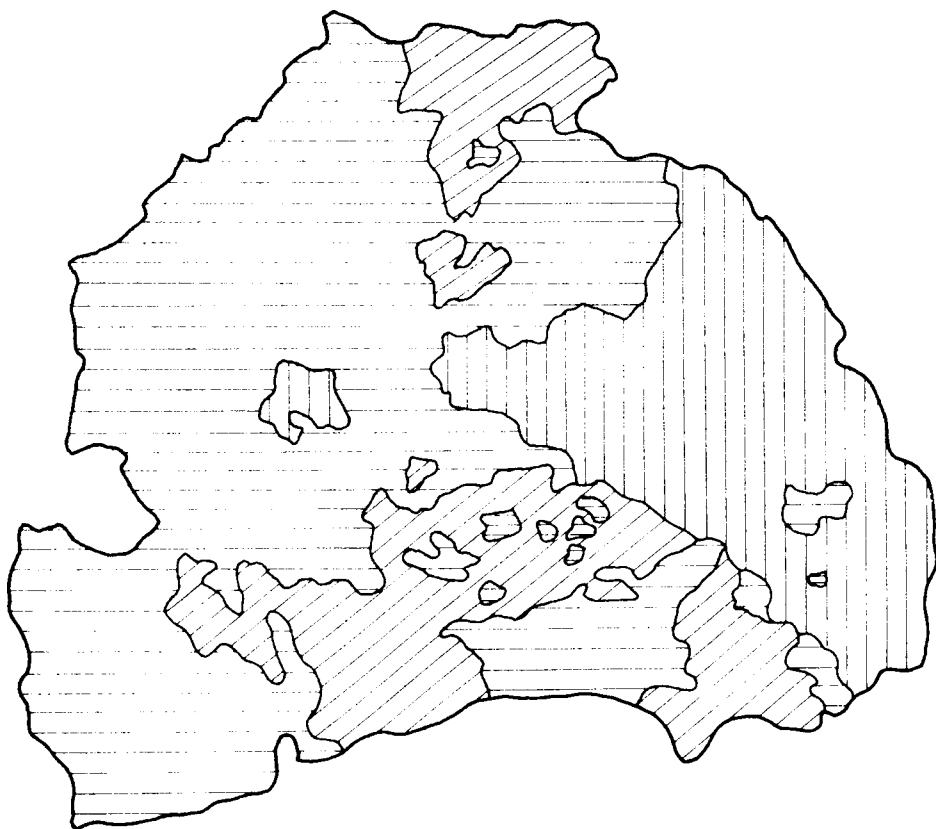
⁹ Sz. O. I. 97.

¹⁰ Bar. 370.

¹¹ Sz. O. 205.

¹² Sz. O. I. 0., 18., 20., III. 2., I. 54., 70.

Végül is a „sedes” elnevezés állandósul. Hiba lenne az elnevezések változásai mögött szervezeti változásokat is látni, tehát azt gondolni – mint azt sokan tették –, hogy a „terra” vagy „districtus” szavak más szervezetet is jelentenek mint a „sedes” szó, vagy kölcsönhatásokat keresni az erdélyi szászok önkormányzási mód-szereivel csak azért, mert területi egységeiket ők is „sedes”-nek nevezték. Itt csak ugyanannak a szervezetnek időnként változó latin elnevezéseiről van szó, maga a szervezet azonban az elnevezések változásaitól függetlenül oly szívós, hogy alapelvei – mint az látni fogjuk – még a 16. század közepén is azonosak a letelepülés korának szervezési elveivel.

1. ábra

A három erdélyi történelmi nemzet territoriuma

- A magyar vármegyék a Magyarországtól Erdélyhez csatolt részek nélkül
- A szászok földje az önkormányzat teljes kialakulásának idejéből
- A székelyek földje

FIÚSZÉKEK:

- 1 – Keresztúr
- 2 – Gyergyó
- 3 – Kászón
- 4 – Szereda (ismeretlen határokkal)
- 5 – Miklósvár

VÁRMEGYEI SZIGETEK:

- A – a szentléleki várkerület
- B – a várhegyi vár

2. ábra

A „*REGNUM SICULORUM*”
a 13. század és a 19. század közepe között

A tisztségek

A 13. századtól kezdve a székelyek élén a király által kinevezett székely ispán állt. Legelőször egy 1235-ös oklevélben találkozunk vele „comes et ductor Siculorum” néven.¹³ A 14. században és a 15. század elején néha „comes trium generum Siculorum”-nak is nevezik. A székely ispánról 1235 előtti oklevélből adatunk nem maradt, de ez még nem jelenti szükségképpen azt, hogy az első székely ispánt pontosan akkor nevezték ki. Kállay egyáltalán nem, s általa is csak utalásból ismert oklevélre hivatkozva 1224 körül is szerepeltet már egy székely ispánt.¹⁴

A székely ispánt a király nevezte ki, s az ugyanúgy, mint a nádor, az erdélyi vajda majd a horvát bán, közvetlenül a király alá rendelt országos főméltóság volt. Az ispán sohasem volt székely, tehát nem a székelyeket képviselte az országos főméltóságok között, hanem megfordítva, a királyt, a királyi hatalmat képviselte a székelyek között.

Ő vezette a székely haderőt. Szerepe volt a hadügyi igazgatásban is. A székelyeket katonai szempontból időnkint számba vették és összeírták. E lustrálásnak nevezett feladat elvégzése az ispán dolga volt. A bíráskodásban ő képviselte a király legfőbb bírói hatalmát, végül ő vezette a nemzetgyűléseket. Részt vehetett a székelygyűléseken is, s ha személyesen nem ment el, helyettest küldhetett maga helyett. Ezt „homo regius”-nak hívták. Homo regius-szal legelőször egy 1407-es oklevélben találkozunk, Kézdi és Sepszi székek Torjavásárhelyen tartott közös gyűlésen.¹⁵

Az ispán jogkörét csak a székely nemzet szabadságai, a szuverenitásból a székely nemzetet illető rész korlátai között gyakorolhatta.

Gyakran más területek ispánja is volt. A 14. század közepén például

László mester 1334-ben egyben beszercei; 1339-ben csanádi és meggyesi ispán is;

András 1344-ben brassói, szatmári és máramarosi ispán is;

Lökös 1353-ban és 1355-ben brassói ispán is;

Miklós pedig 1366-ban szatmári, máramarosi és ugocsai ispán is.¹⁶

A 15. század közepétől rendszerint ugyanaz a személy volt az erdélyi vajda és a székely ispán, anélkül, hogy ez a székely ispáni méltóság önálló természetén változtatott volna. A török hódoltság idején önállósult Erdélyben a fejedelem volt egyben

¹³ Sz. O. I. 7. Ez oklevél hitelességével kapcsolatban aggályok merültek fel.

¹⁴ Kállay Ferencz: Historiai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben. Nagy-Enyed, 1829. 205. o. Az ugyanott 1220 „körül” említett „Zótán vagy Sotán” nevű ispánnál forrásként csak egy genealógiai levezetésre hivatkozik, aminek forrásértéke nincs.

¹⁵ Sz. O. I. 102.

¹⁶ Sz. O. I. 45., 48., 51., 57., 58., 59., 62., 63., III. 20. Az Sz. O. I. 48. alatti oklevél szerint Dénes fia László mester címe: „Comes trium generum Siculorum, Chanadiensis et de Meggyes.” Egy 1340-ből megmaradt oklevél szerint (Sz. O. III. 12.) ugyancsak László mester címe: „Comes Siculorum de Medyes”. Ebből sokan messzemenő következtetéseket vontak le egykori „meggyesi székelyek” létezéséről. Nézetem szerint tollhibáról lehet szó, az „et” szó kimaradhatott a „Siculorum” és a „de” szavak közül.

a székely ispán, s amikor 1692 után az ország újból egyesült, s a magyar király lett Erdély fejedelme is, a székely ispánság a király egyik címe lett.¹⁷

Az ispán székhelye nem székely területen, hanem igen logikusan királyi földön, a görgényi várban volt. E vár a három északi szék közös találkozási pontján állt, ami nem lehet véletlen.

A székelyek őseredeti vezetője nem e királyi kinevezéstől függő, a királyt képviselő főméltóság volt, hisz valakinek az 1000-ben alakult királyságot megelőzően is vezetnie kellett őket. Ez ősi, a törzsszervezet korába visszanyúló eredetű legfőbb vezetőknek okleveleinkben már nincs semmilyen nyomuk.

Ha az egész székelysége kiterjedő, bár elég korlátolt jogkörű központi főtiszt-ség királyi kinevezéstől függött is, a többi tisztség autonóm jellegű maradt.

Ez autonóm tisztségek rendszere kettős volt, különböző személyek látták el a polgári és a katonai vezetés funkcióit. E kettősség nehezen képzelhető el a letelepülés előtti korba visszanyúló történeti előzmények nélkül.

Minden székhelynek volt egy bírása. Ő volt a szék polgári vezetője. Legfontosabb teendője a bíraskodás. Voltak segítőársai is. Ezekről, és általában az 1562 előtti szokásokról legpontosabban az úgynevezett Bernáld-féle perirat tájékoztat. Csáky Mihálynak a Bernáld árvák elleni perében az árvák ügyvédje 1569 és 1571 között készített egy fellebbezést, s ebben a régi szokásokra hivatkozva érvel.¹⁸ A széki főtiszt segítőársairól azt mondja, hogy körzetükben, a szék kisebb igazgatási kerületeiben, olyanok voltak mint egy-egy ispán. Ebből látjuk, hogy a bíró segítőársai, azonkívül, hogy tagjai voltak a szék bíróságának, körzetükben ellátták a helyi bíraskodás teendőit is. A helyi bíraskodást „judicatus decimalis”-nak hívták.¹⁹ Hatáskörüket pontosan nem ismerjük. Nincs adatunk arra, mintha a körzeti bíró lett volna az elsőfolyamodású bíró s a székbíróság a fellebbezési fórum. Sok székbírósági ítéletet ismerünk, de nincs közöttük egy sem, melyet másodfokú ítéletként hoztak volna.²⁰

A szék bíróságának tagja volt a szék másik főtisztje, a hadnagy is,²¹ a hadnagy főfunkciója azonban a szék haderejének a vezetése volt. Neki is voltak segítőársai.²² Ezek a szék kisebb területi egységeinek a fegyvereseit vezették. E körzetek által kiállított katonai egység neve „száz” volt. Az a szokás, hogy a „százas”-nak nevezett katonai egység meghatározott falucsoportok hadrakelt lakosaiból állt, túlélte a régi igazgatási rendszer megszűnését is. Az 1604-es udvarhelyszéki katonai összeírásban

¹⁷ A magyar király székely ispáni címe az ispáni méltóság eredetének félreértésén alapult, hisz a király ezzel saját megbízottjának a címét vette fel. Az erdélyi fejedelmet eredetileg (II. János király után) erdélyi vajdának, tehát a király képviselőjének tekintették, az ő címei közé csak ezért került be az ispáni cím. Mikor a Habsburg király lett egyben Erdély fejedelme is, változtatás nélkül vette át a fejedelem addigi címeit.

¹⁸ Sz. O. II. 277.

¹⁹ Bar. 191.

²⁰ A Sepsiszéki Uzon falu körzetének helyi bíraskodásáról érdekes oklevelünk maradt 1461-ből, de a hatásköréről ez sem ad tájékoztatást. Sz. O. I. 109.

²¹ Sz. O. III. 82. stb.

²² Sz. O. II. 277.

például tíz falu közsékelyeiből áll „Boncza János száza” és így tovább a többi száz is.²³ Az 1691-es kézdiszéki lustrumba még mindig ez az egységek összeállításának a módszere, a százak létszáma itt 29 és 167 között változik.²⁴ E korban a falucsoportok a katonai szolgálat differenciálódása miatt már nem voltak szükségképpen azonosak az 1562 előtti körzetekkel, de fenntartották azt az alapelvet, hogy több falu fegyveresei együtt alkottak egy „száz”-nak nevezett egységet, tekintet nélkül a tényleges létszámra. 1562 előtt a hadnagy segítőitársai voltak e százak vezetői.

A bíró régi neve „nemen ked”, újabb neve „székbíró”. Latinul „judex terrestris”-nek hívták. A katonai vezető „székes hadnagy”, latin neve sok ingadozás után „capitaneus” alakban szilárdult meg.²⁵

A tisztségek betöltése

A törökös szervezetű népeknél a társadalmi egységek, nagycsaládok, ágak, nemzetségek és törzsek vezetését rangsori szabályok biztosították. A székelyek a letelepüléskor, mint azt tisztségviselői rendszerük mutatja, két rendre oszlottak: a közrendre s a hadnagyság és bíróság funkcióit ellátó tisztségviselői rendre.

A tisztségviselői rend hat nemre és minden nem négy ágra volt felosztva, összesen tehát huszonnégy ágból állt. Ezek a tisztségeket évenként váltakozva viselték úgy, hogy minden évben egy ág hadnagyságot, egy ág pedig bíróságot viselt. Huszonnégy év alatt így mind a huszonnégy ág sorra került egyszer mind a két tisztségben.

Mindezt a legtömöbben egy keltezetlen, de Szabó Károly kormeghatározása szerint a 16. század első feléből való oklevél mondja el. Az oklevél felsorolja a nemeket és ágakat, a következő bevezetéssel: „A három rendű székelyek örökségeiket valamennyien igazi nemesekként bírják. Sem az elsőnek vagy hatalmasabbnak, sem pedig a lófőeknek nincs hatalmuk a község felett, csupán az öröklődő tisztségekben, melyek évenként, huszonnégy ágból hat nemükre szállnak, ahogy alább következik . . .” stb.²⁶

Annak a magyarázatával, hogy ekkor, a 16. században az oklevél miért beszél már három rendről, később foglalkozom, az azonban így is kitűnik, hogy az itt külön említett két első rend tagjai együtt oszlottak hat nemre, illetve huszonnégy ágra.

A hat nem leszármazáson alapuló, vérségi közösségnek látszik, a kérdés azonban nem ilyen egyszerű. A tisztségviselés joga nem személyeket illetett, hanem elválaszt-

²³ Genealógiai Füzetek IX. évf. 3–5. számok.

²⁴ Genealógiai Füzetek X. évf. 3. szám.

²⁵ Bar. 168, Sz. O. 82, Sz. O. V. 75. A latin elnevezés fejlődése: 1324: maior exercitus, 1409 előtt: vexillifer, 1409: primipilus, 1439: ductor, 1451: capitaneus maior exercitus, 1459: capitaneus exercitus, 1462: belliductor és 1466: primipilus sive capitaneus. (Sz. O. 42, III. 27, I. 139, I. 163, III. 77, I. 197, I. 205.) Már a 15. század elejétől egyre gyakrabban használják a „capitaneus” elnevezést is, s végül is ez állandósul.

²⁶ „Isti enim universi trium generum siculi possident hereditates eorum tamquam veri Nobiles, nec prefati Primores, aut potiores, vel primipili habent dominari super communitatem, nisi ex officio haereditario, quod eis provenit vel cedit annuatim de sex generibus infra annotatis, qui habent lineae viginti quatuor ut infra . . .” (Sz. O. II. 80.)

hatatlanul meghatározott birtokokhoz kapcsolódott. Ezt kétségtelenné teszi az, hogy egyes birtokokért folyt perekben igényt támasztottak az azokkal járó tisztségekből eredő jövelemre is.²⁷

E birtokot az elválaszthatatlanul hozzákapcsolt tisztségviselési joggal és meghatározott katonai kötelezettségekkel együtt „lófőség”-nek, latinul „primipilatus”-nak hívták. Az ágak tagjai, az „ág népe”, az ág lófőségeinek mindenkori birtokosai voltak. Aki valamilyen okból kiesett a lófőség birtokából, kiesett ezzel az ágból is, aki pedig akár öröklés, akár vásárlás útján megszerzett egy lófőséget, tagja lett ezzel az ág népének is. A lófőség rendszerint öröklés útján szállott ízről izre, s így az ág nagyjából leszármazási kötelezettség is volt, de ez nem volt szükségszerű, az ághoz való tartozás kritériumának nem a lófőséget alapító első lófőtől való vérségi származás, hanem a vele való birtokjogi kapcsolat volt.

Ha a birtokosnak fiúutódja nem maradt, a lófőséget leányai örökölték, kiket férjük képviselt az ágba. Ez volt a „fiúleányság” intézménye. Ha a lófőnem mindkét ágon megszakadt, tehát nem voltak leányutódai sem, akkor a lófőséget az örökölte, aki „vér volt hozzá”, aki tehát a magvaszakadt lófővel közös „gyökérből”, a lófőséget egykor bírt közös őstől származott.

Ha a magvaszakadt lófőnek nem volt öröklésre jogosult „vére” sem, s a lófőség sorsáról végrendeletben sem rendelkezett, a lófőség akkor sem maradhatott gazdátlanul, hisz az megbénította volna az ág működését. A székely birtokban nem volt királyi jog,²⁸ a székely birtok ősfoglalási jellegét 1562-ig elismerte a király is, az uratlanná vált lófőség tehát akkor sem szállott a királyra, vagy későbbi terminológia szerint a szent koronára, a rendelkezés joga a foglaló székely nemzetet illette meg.

E jog gyakorlásának a módjára félreérthetetlen okleveles adataink nem maradtak ugyan, de nem maradt egyetlen adat arról sem, hogy valamelyik lófőség gazdátlanná vált volna. Így e kérdésnek gyakorlati jelentősége alig lehetett.²⁹

Ha egy lófőséget többen örökölték, vagy az akár részleges eladás folytán is többek tulajdona lett, birtokosait együtt illette annyi jog, amennyi egy lófőségre esett. Ez a magyarázata annak, hogy gyakran két vagy több személy együtt tölt be egy tisztséget. Az 1491 és 1515 között Marosszéken főtisztséget viselt személyek nem egészen teljes névsora megmaradt.³⁰ Ebben is sok ily együtt viselt tisztségről van szó: 1491-ben például hadnagyok voltak Barsay Gáspár és a Gyalakutiak, 1508-ban bírók Apafy Lénárt, Marton János és Marton Antal és így tovább még sok esetben. 1560-ban Kézdiszékben is két testvér a hadnagy.³¹ Mindez természetesen megfordítva is állt: ha valaki akár öröklés, akár vásárlás révén több lófőség tulajdonosa lett, a lófőségekhez kapcsolt jogok mind megillették őt. Az említett névsorból megállapíthatjuk például, hogy a

²⁷ Sz. O. I. 259., II. 82., III. 288.

²⁸ L.: Szabó Károly: Az Andrássy család 1569-i csiki adományleveléről c. tanulmányát (A régi székelység. Kolozsvár, 1890).

²⁹ Makkai László figyelmeztetett arra, hogy a Bernáld-féle periratnak azt a közlését, hogy az ág népe osztotta a tiszteket, a föld népe osztotta az örökséget, hiba lenne úgy értelmezni, mintha a föld kiosztásában a közrendnek kizárólagos lett volna a szerepe.

³⁰ Sz. O. II. 139.

³¹ Sz. O. V. 75. „Johannes et Paulus Bodor de Luchfalva”.

fenntebbi Barcsay Gáspárnak hat ágban volt lófősege, többnyire másokkal közösen, s a főtisztek névsorában is kilencszer szerepel.³²

Maga a rendszer, a jogoknak meghatározott birtokokhoz való elválaszthatatlan hozzákapsolása a beosztás állandóságát biztosította: a személyek száma a természetes fejlődés során változott ugyan, de a birtokok, azaz a jogokat gyakorló egységek száma állandó maradt. E rendszer tette lehetővé, hogy a területi szervezés alapelvei a megalkulástól egészen 1562-ig változatlanul fennmaradtak, s látni fogjuk, hogy ez a három északi szék székeleinél egy több mint négy és fél évszázados korszakot jelent.

*

A közrendet a latin oklevelek rendszerint „communitas”-nak nevezik. Magyar neve „község”, „falu népe”, „gyalog székelek”.³³

A tisztségviselő rend tagjainak latin elnevezése ingadozó, a „seniores”, „majores”, „potiores”, „nobiles” nevek váltakoznak.³⁴ Használják a „primipilus” szót is — e név még egy 1575-ös oklevélben is az egész tisztségviselő rend neve —, e szónak azonban más értelme is volt. 1409-ben és 1466-ban e szót még székes hadnagyi jelentéssel is használják. Magának a lófőségnek egyetlen ismert latin neve a „primipilatus”.

Megjegyzem, hogy e szó néha „primipulus” alakban is előfordul.³⁵ Az oklevélkiadványok ezt hibának jelzik, de meggondolva, hogy ez az alak elég sok oklevélben fordul elő, és ahol előfordul, ott következetesen kizárólag ezt az alakot használják, a „primipulus” formában nem láthatunk leírási hibát.

A tisztségviselő rend tagjainak magyar neve eredetileg egységesen „lófő” volt.³⁶

Magyarázatára már sok kísérlet történt. Jelentését többen a lovas katonai szolgálat talozza összefüggésbe. Meggondolva, hogy a lovas katonai szolgálat nem lehetett a lófőrend eredeti megkülönböztető sajátossága, hisz valamikor lovassereg kellett legyen az egész székelység, a szó származása további megfontolást kíván.

Gyallay Papp Domokos a szó ez eredetét egyenesen tagadja. Gyallay a székel népmesékben és szólásmondásokban évek óta kutatva a székel eredetmonda töredékei után, arra az eredményre jutott, hogy az eredetmondában a fehér ló, pontosabban a fehér kanca lehetett az állatós, a „lófő” nevet a „lófia” szón át, ezzel az eredetmondával hozza kapcsolatba.³⁷

Főtisztségek

A tisztségben soros ág egyik tagja viselte a főtisztséget, a többiek pedig a kisebb tisztségeket. Sokáig vitás volt, vajon az ág népének melyik tagja került főtisztségbe? Volt olyan vélemény, hogy az ág népe, vagy talán a székelgyűlés választotta meg a soros

³² Barcsay Gáspár a székel Meggyes Zsófiával, Apaffy Lénárd pedig a székel Madarassy Dorotttyával kötött házassága révén került a székelyek közé. A többi főtiszt székel eredetű. (*Török Pál: Árpádkori székel családok c. kézirat munkájából.*)

³³ Sz. O. II. 80., II. 277. stb.

³⁴ Sz. O. I. 205., III. 44., III. 82. stb.

³⁵ Sz. O. III. 248., Bar. 178. stb.

³⁶ A lófő-ágszáz rétegről, mint hármas tagozódású székelység középső rétegről Györffy Görgy írt: Századok, 1958. 80–85.

³⁷ Gyallay Domokos: A székel őstörténet nyomai az élfőnyelvben. Magyar Nyelv, 1959. 2. sz.

ágból az arra legalkalmasabb személyt. Egy több mint fél évszázadon át folyt per adataiból Szabó Károly állapította meg, hogy ez nem így volt: a főtiszttség minden ágban egy meghatározott lófőtség birtokával járt együtt.³⁸

E perben a felperesek azt állították, hogy a Kézdiszéki Besenyő ághoz tartozó „Szép Péter öröke” nevű márkusfalvi lófőséget az alperes Damokosok jogtalanul tartják birtokukban, s 1548-ban, a per végső szakaszában, a felperesek igényt támasztottak a Kézdiszéki főtiszttségek jövedelmére is. A Damokosok azzal védekeztek, hogy több ciklusban is viselték ugyan e főtiszttségeket, de olyankor a zöld ágat, a főtiszttség jelvényét sohasem Márkusfalvára, tehát a peres örökségre, hanem mindig Csernátonba vitték.³⁹ Ezzel csak akarhatták bizonyítani, hogy a Besenyő ágat illető főtiszttség nem az ág márkusfalvi, hanem annak szintén általuk bírt csernátoni lófőségéhez kapcsolódott.

E bizonyítás kétségtelenné teszi, hogy az ágnak a székekben levő lófőségei közül az egyik rangsorban megelőzte a többi, s mikor a tiszttségviselés sora az ágra került, annak a lófőségnek a birtokosai kerültek automatikusan főtiszttségbe. E valószínűleg még a letelepülés előtti korba visszanyúló rangsorelsőbbséggel függhet össze, a régi főtisztzi családok „primores”, tehát „első” elnevezése is.

E megfajtás helyességét igazolja egy Szabó Károly által még nem ismert másik oklevél is. 1525-ben Béli Pál a székely ispán útján arra inteti a Sepsiszéki Odwor ág tagjait, hogy a bíróságra, melyre ő igényt tart, mást választani ne merészellenek.⁴⁰ Ily igényre csak az adhatott jogi alapot, hogy az ág főtiszttség viselésre jogosító lófősége az ő kezében volt.

A huszonnégy ág révén így minden székekben huszonnégy főtisztzi lófőségnek kellett lennie, s megfelelő sorrendben váltakozva ezek birtokosai viselték mindig a főtiszttségeket.

Ellenőrizzük e gondolatmenet helyességét a Basta-féle jegyzék számadataival. Az 1602-es jegyzék nobilisei nagyjában a régi főtisztzi családok utódai. E jegyzékben a nobilis személyek és családnevek száma a következő:

	Nobilis személyek száma	Nobilis családnevek száma
Udvarhelyszék	21	21
Marosszék	35	24
Csikszék	15	11
Sepsiszek	36	26
Kézdiszék	35	26
Orbaiszék	32	17

³⁸ Szabó Károly: A zöld ág mint a székely főtiszttség jelvénye c. tanulmánya (A régi székelység c. kötetéből).

³⁹ Sz. O. III. 288.

⁴⁰ „... de ista linea pro iudice vestro neminem eligere audeatis, sed eundem a modo deinceps tanquam iudicem vestrum tenere et observare debeat.” (Bar. 401.)

Csíkban a főemberek száma jelentős, Orbaiszékbén pedig kisebb mértékben eltér a székenkénti huszonnégytől, de a számadatok így is megerősítik gondolatmenetünk helyességét.

A főtiszti lófőség birtoklásával nemcsak több jog, hanem súlyosabb katonai kötelezettség is járt együtt. Ezért annak a közönséges lófőségnél nagyobbak kellett lennie. A földfelosztás szabályainál látni fogjuk, hogy a közönséges lófőség a gyalog székelyt eredetileg, a letelepüléskor illetett nyílföld kétszerese, a főtiszti lófőség pedig annak a négyszerese volt. A szervezet megalakulásakor mindössze ennyi vagyoni különbség volt a különböző funkciókat betöltő székelyek között.

A főtiszti lófőség birtoklása nem jelentett a szó mai értelmében vett rangot. Ez a régi székely társadalmi struktúrával fogalmilag összeegyeztethetetlen lett volna.⁴¹ A rendi helyzet mindenkinél birtoklási viszonyainak a függvénye volt, s egyszerűen annak a meghatározását jelentette, hogy ki milyen funkciót tölt be a társadalom, a közösség életében. Ha e funkció gyakorlásának anyagi alapja megszűnt, ha tehát valaki bármi okból kiesett a lófőségből, kiesett ezzel a rendből is.

A rendi fejlődés

A főtiszti lófőség birtoklása csupán az ágon belüli rangelsőséget jelentette, de nem jelentett egyben jogi elkülönülést, külön rendi helyzetet is. Az eredeti kétrendűség világosan látszik az oklevelekből.⁴²

1427-ben egy sepsiszéki, gidófalvi lófőség birtokosai Zsigmond király jelenlétében igazolják, hogy az ág népéhez tartoznak, tehát joguk van a tisztségviselésre. Az oklevélből megállapítható, hogy e székelyeknek nem főtiszti, hanem közönséges lófőségük van, az oklevél azonban a rendet, amelyhez tartoznak, megkülönböztetés nélkül „a székely nemesek igazi és valóságos rendjének” nevezi.⁴³ Ez az oklevél félreérthetetlenül a kétrendűség szemléletében készült.

⁴¹ A székely arisztokratáknak adományozott bárói és grófi címeket, magyar főnemesi címeket, a székely jog nem ismert. Itt említem meg, hogy a székely főembereknek aránylag kis része vált országos értelemben is nagybirtokosnak tekinthető oligarchává. Ez utóbbi csoport vagyoni alapja nem székely birtokaikban, hanem a szomszédos vármegyei kerületekben nyert adománybirtokokban volt. Egy ilyent az Akadás utód Nemes család 1252-ben kapott adományba. A származó Mikók birtokának keleti felét az Aporok szerzik meg. A Nyéni várkerületben a Béliéknak tűnnek fel. E kategóriába tartozott még a Lázár család is, a főemberek azonban általában még a számukra legkedvezőbb korban is párszáz holdas birtokosok maradtak.

⁴² A kétrendűséget igazoló legrégebbi oklevél a Sz. O. I. 1. alatt közölt többszörös átírásban fennmaradt, javítva 1396-ról keltezett oklevél lenne, Makkai László azonban bebizonyította, hogy az Benkő József hamisítványa. (L.: *Makkai László: A milkói kun püspökség és népei*. Debrecen, 1936. 6–7.) Ez lett volna egyébként a „gyalogrend” elnevezés legrégebbi okleveles előfordulása is.

⁴³ Sz. O. III. 44. „... Johannes (stb.) ... de Gidofalwa ... fuissent et essent de vero et certo genere nobilium Siculorum wigo Aghaz nominatorum ...” Egy 1782-es táblai átírat alapján közölt szöveg hibás, a közölt „Ágház” szó az azóta előkerült 1509-es átíraton helyesen „Agaz”, ami az ág népéből, tehát a tisztségviselőkből alakult katonai egység neve (Ágszáz).

1466-ban Sepsi és Orbai székek Zabolán közös gyűlést tartanak. A vezetőemberek hatalmaskodásainak megszüntetésére és a rendek közti villongás lecsendesítésére kiküldött székely ispán megerősít és kihirdet egyes régi törvényeket és szokásokat, s egyúttal összefoglalja a székbíróság összeállításának hagyományos rendjét. A székbíró továbbra is a soros ág főtiszti lófőségének a birtokosa marad, de a székbíróság ettől kezdve már nem a soros ág népéből, hanem tizenkét esküdtből, „jurati homines”-ből áll, kiknek felét a „seniorok”-ból, felét a „communitas”-ból kell megválasztani.⁴⁴ Az oklevél a „communitas”-szal szemben egységesen „seniorok”-ról beszél, tehát úgy rendelkezik, hogy a székbíróság tagjainak felét a tisztségviselő rendből kell megválasztani.

Az eredeti kétrendűség még egy 1575-ben, tehát a régi tisztségviselési rendszer megszűnése után készült oklevélből is kiolvasható. Egy marosszéki perben ez évben elrendelik, hogy hallgassák ki tanúként az Ábrán nem Nagy ágának és az Örlöcz nem Seprőd ágának „nemes és nem nemes lófőit”.⁴⁵ A „lófő” szó itt még eredeti értelemben az egész tisztségviselő rendet, a „nemes lófő” az egykori főtiszti lófőségek birtokosait, „nem nemes lófő” pedig az ág közönséges lófőségeinek a birtokosait jelenti.

A kétrendűség jogilag egészen 1562-ig fennmaradt, de már a 15. században kezdik a székelyeket, katonai szempontból három osztályba sorolni. 1562-től e hármas katonai csoportosítás lesz az addigi tisztségviselési rendszeren alapuló kettős rendi megoszlás helyett egy új, és akkortól már valóban hármas rendi megoszlás alapja.

A székelyeket terhelő katonai kötelezettségek részletei a fejlődés során változtak ugyan, az alapelv azonban mindvégig ugyanaz maradt: a nagyobb vagyoni erővel súlyosabb katonai kötelezettségek járnak együtt.

A tisztségviselő rend tagjai arra voltak kötelezve, hogy lóval vonuljanak hadba, a közrendből pedig, nyilván a szaporodással járó szegényedés miatt, közelebből nem ismert időpontban gyalog szolgáló katonaság lett. Ezt mutatja a rendnek a 15. század közepéről ismert „gyalog” rend elnevezése is.

A két rend külön katonai egységeket alakított. A faluk népéből kerültek ki a „tíz” és a „száz” nevű gyalogos egységek, az ágak népéből kikerült lovas sereget pedig „ágszáz”-nak nevezték.

A több évszázados természetes fejlődés során, a tisztségviselő jog szempontjából elkülönült rendeken belül, oly vagyoni egyenlőtlenségeknek kellett keletkezniök, hogy a katonai kötelezettség módját és mértékét továbbra is mereven a rendi elkülönüléshez szabni nem lett volna sem igazságos, sem lehetséges.

Mátyás király 1473-ban el is rendelte, hogy lustráláskor a székelyeket a két rend kötelezettségeitől függetlenített katonai csoportokba osszák be.. Elrendelte ugyanis, hogy a főembereket és a lovon szolgáló székelyeket külön jegyzékekbe írják össze, és megkülönböztetésül nevezzék az utóbbiakat primipilusoknak. Parancsa szerint külön jegyzékekbe kellett összeírni a gyalog szolgáló személyeket is.⁴⁶

Az eredetileg egységes „ágszáz”-at alkotó lovas sereg helyébe ezzel két lovas csoport lépett: a főemberek és a közönséges, Mátyás rendelete szerint azontúl primi-

⁴⁴ Sz. O. III. 82.

⁴⁵ Sz. O. IV. 33.

⁴⁶ Sz. O. I. 19.

pilusoknak nevezendő lovasok csoportja. A rendi alapoktól való elszakadás még világosabban kitűnik a király másik rendelkezéséből. Mátyás elrendelte ugyanis, hogy egyik csoportból a másikba átlépni csak akkor lehet, ha az átlépés alapját a székely ispán előtt igazolják.

Azt a gyalogszékelyt, aki az ispán előtt igazolja, hogy három gyalognyílföldnyi vagyona van, a primipilusok jegyzékébe kell felvenni, aki pedig ugyanígy három lóföldnyi vagyont igazol, a főemberek jegyzékébe kerül.

Az egyes csoportok katonai kötelezettségeit a Bernáld-féle perirat, a korszak utolsó stádiumára vonatkoztathatóan úgy írja le, hogy a gyalogosok valamennyien csak ritkán mentek hadba, az ország szüksége szerint többnyire csak harmad-, vagy ötöd-részüket szolgált, a primipilusok valamennyien kötelesek voltak hadba vonulni, de minden harmadikat, vagy negyediket hazabocsátották, a főembereknek azonban mindig és teljes számban el kellett menniök, sőt úgy illett, hogy vagyoni erejükhöz mérten, néhány fegyverest is vigyenek magukkal.⁴⁷

Mátyás rendelkezése tehát már három csoportba osztja be a székelyeket, a csoportosítás azonban tisztán katonai szempontból történt, s független volt a tisztségviselési jogon alapuló kettős rendi megoszlástól. A gyalogszékely ugyanis, kit vagyoni ereje folytán a lovasok közé osztottak be, ezzel még nem lett tagja az ágnak, hisz ehhez az ág valamelyik lófőségét vagy annak egy részét kellett volna megszereznie, s az ily módon a főemberek közé sorolt székely sem nyert még jogot főtisztviselésére, hisz ennek egy főtiszt lófőség birtoklása volt a kritériuma.

A kétféle szempontból megkülönböztetett csoportok egyébként személyi összetételükben – különös – eleinte nagyjában fedték egymást, mert a főtiszt lófőségek birtokosai katonai szempontból is a főemberek csoportjába tartoztak, a közönséges lófőségek birtokosai rendszerint lóval tudtak szolgálni, vagyoni helyzetük a gyalogszékelyek nagy többségét is csak gyalogos szolgálatra képesítette, a csoportok egybeesése azonban nem volt teljes: voltak már lovon szolgáló gyalogszékelyek, „gyalog szolgáló lófejek”, és több fegyveres kiállítására elszaporodásuk miatt már képtelen főtiszt családot is. Elvileg lehettek főtiszt lófőséggel nem rendelkező főemberek is, bár ilyenekről konkrét okleveles adatunk nem maradt.

A katonai szempontból elrendelt hármass csoportosítás egyre jobban kezdte a hatását éreztetni a rendi szemléletben is. Bár a tisztségviselő rend, egészen a rendszer megszűnéséig jogilag egységes maradt, a főemberek kezdték magukat rendi szempontból is külön kategóriának tartani, s ez a magyarázata annak, hogy a 16. században már három rendről beszélnek,⁴⁸ jóllehet a három kategóriára tagolódás nem rendi, hanem csak katonai szempontú újabb csoportosítás volt.

Megkönnyítette a fogalmak összezavarodását a terminológia azonossága is. Mátyás rendelkezése folytán primipilusnak, s ennek nyomán magyarul lófőnek kezdték nevezni a lovon szolgáló középső katonai kategóriát is, s ezzel ez elnevezések jelentése egyrészt szűkült, mert így használva kiestek belőle a főemberek, másrészt bővült, mert lófőnek

⁴⁷ Sz. O. II. 277. „Nem illet chak egiedwl mwnnij ha feo ember volt, hanem az eo condicioia zerint kellett mennij . . .”

⁴⁸ Pl. Sz. O. II. 80.

neveztek így minden lóval szolgáló székelty, jóllehet voltak köztük olyan személyek is, kik nem tartoztak az ág népéhez, rendi szempontból gyalogszékelyek voltak, tehát nem voltak a szó eredeti értelme szerinti igazi lófők.

A „potiores”, „maiores”, „seniores” és főképp „nobilis” elnevezéseket viszont, melyek korábban az egész lófőrendet jelentették, kezdték csak a főemberek jelölésére használni, s talán egyedül a rangsorelsőbbiségre utaló „primores” elnevezés volt az, melyet mindig csak a főtisztí lófőségek birtokosaira alkalmaztak.

A latin elnevezések használata annyira ingadozó, hogy az oklevélben használt névből gyakran nem tudjuk megállapítani, hogy az milyen kategóriát jelent, s csak a rendszer ismeretében, az oklevélben elbeszélt eseményből következtethetünk arra, hogy a használt elnevezésnek, azon a helyen, mi a jelentése.

A magyar „főember”, „fő népek”, „fő uraim”, elnevezések használata következetesebb, de a „nemes” és a „lófő” nevek jelentése a magyarban is fokozatosan megváltozott: a két csoportra oszló régi lófőrend, illetve az azokkal jogilag nem, de személyi összetételükben nagyjában azonos két első katonai kategória megkülönböztető neveivé válnak.

A régi tisztségviselési rendszer megszűnésével az eredeti kettős rendi megkülönböztetés alapja és célja megszűnik, s a rendi megoszlás új alapjává most már jogilag is a hármaskatonai felosztás lett. Így lépett lassú és fokozatos fejlődéssel az eredeti kétrendűség helyére a székeltyek hármaskatonai tagozódása, s a 16. század közepétől a 19. század közepéig, a rendi különbségek megszüntetéséig e hármaskatonai felosztás lett a székelty társadalmi struktúra alapja.

A lófőségek száma

A nemek ágakra, az ágak lófőségekre oszlottak. Azt már tudjuk, hogy minden nemnek négy ága volt. E szabályos tagozódás nem lehet természetes fejlődés eredménye, azt csak valami céltudatos szervezési intézkedéssel lehet magyarázni, ebből azonban szükségszerűen következik az a feltevés is, hogy ha ily szabályosan osztották fel a nemeket, ugyanilyen szabályosan kellett felosztani az ágakat is, tehát az ágaknak is azonos számú lófőségekből kellett állniok.

E tisztán logikai természetű következtetés helyességének meglepő igazolását adja a Bernáld-féle perirat egy eddig kellő figyelemben nem részesített adata. A régi szokásokat ismertetve, a perirat többek között a következőket mondja:

„... Aag Népe soha nem oztot, sem oztis senkinek eoreoksséget, hanem tisztet, eztendeijg valo hanagysaagot, ees eztendeijg valo Birossaagot ... Ez keet ember mellett lo feiek voltak kikel Itiltlenek ... Ezek az lofeo tarssokkal egiemben tijzen kellett lenniék minden esztendeoben, hanem ha valamel meg holt keozwilleok, azért tuttak, kire zaal annak tiztij.”

Az oklevél szerkesztője az eredeti szöveg utolsó mondatát kihúzta, s a papír szélére írt alábbi szöveggel helyettesítette:

„Az hannaginak tarssi voltak az hannagsaghoz, az bironak azonképpen maas rendbelj tarssij voltak az birossaghoz.”⁴⁹

⁴⁹ Sz. O. II. 277.

Mielőtt a javítás okával foglalkoznánk, tisztázzuk az eredeti szöveg jelentését. Az eredeti szöveg, úgy ahogy azt először leírták, teljes értékű bizonyíték az ágak beosztásának azonosságára, a lófőségek számára, sőt, mint látni fogjuk, segítségével tisztázni tudjuk a székelyek eredeti létszámviszonyait is.

Azt mondja a szöveg, hogy a lófőtársak száma tíz volt minden esztendőben, tehát tíz volt, tekintet nélkül arra, hogy a tisztségben melyik ág soros. Ebből az következik, hogy a szék minden ágának tíz tagja, pontosabban tíz lófősege volt.

Az oklevél tehát igazolja, hogy nemcsak a nemek, hanem az ágak is azonos beosztásúak voltak.

A huszonnégyszáz ág révén így a székben összesen 240 lófősegnak kellett lennie.

A kihúzott szöveg a számadat mellett azt is mondja, hogy ha egy lófőtárs meghalt, azért tudták kire száll annak a tiszte. Ez azt jelenti, hogy aki az elhalt lófőtárs lófőségét örökölte, automatikusan örökölte azzal a vele járó tisztséget is.

A szöveg kijavításának is megvan a maga magyarázata.

Az új szöveg nem tartalmaz számadatot és nem tartalmazza a lófőség öröklésére vonatkozó utalást sem, hanem csupán annyit mond, hogy a két főtisztnak segítőitársai voltak, s a bírónál ezt azzal a megjegyzéssel írja, hogy neki „más rendbeli társai” voltak.

Az 1466-os zabolai gyűléssel már foglalkoztunk, s láttuk, hogy attól kezdve a déli székekben az ág népe helyett a székbíróság a két rendből választott tagokból áll, kiknek a számát akkor és ott tizenkettőben állapították meg. Az északi székeknel ez átalakulásra okleveles adatunk nem maradt ugyan, e szövegből következtetve ismeretlen, de feltétlenül későbbi időben ott is bekövetkezhetett ez a változás, s így kétségtelen, hogy az eredeti, kihúzott szöveg a régebbi, a javított szöveg pedig az újabb helyzetet írja le. A perirat szerkesztője tehát a régi szokásokról szólva először a régi, eredeti állapotokról szól, s aztán meggondolva magát, helyette az újabb viszonyokat ismertette. Szerencse, hogy ez csak azután jutott eszébe, miután a régebbi viszonyokra vonatkozó szöveget leírta, mert így abban a lófőségek számára s az ágak beosztásának azonosságára vonatkozó legfontosabb bizonyítékot hagyta ránk.

A per egy marosszéki örökségért folyt, tehát bizonyos, hogy a közölt számadat Marosszékre jó, a szerző azonban konkrétan nem említi egyik széket sem, előadása általában a székelyek régi szokásaira vonatkozik. Kérdés, vajon ezt úgy kell-e érteni, hogy az ágaknak mind a két székben tíz lófőségük volt?

Udvarhely, Marosszék és Csík létszámviszonyai valószínűvé teszik, hogy helyzetük e szempontból azonos, tehát a közölt számadat mindhárom északi székre vonatkozik, a többi szék kisebb arányai azonban joggal támasztanak kétségeket. A székelyeket időnként katonai szempontból összeírták, megmustrálták. Kiséreljük meg ezért a kérdést a legrégebbi összeírások számadatainak a tükrében is megvizsgálni.

Az 1562 utáni rendszerben a nemesek és lófők túlnyomórészt az addigi tisztségviselő rend utódai. Szokásba jött ugyan e rangok fejedelmi adományozása is, de az első évtizedekben ezek száma csak kevéssel haladta meg a kihalt családok valószínű számát. Így az összeírt nemes és lófőcsaládok együttes száma és az egykori lófőségek száma között, az 1562 utáni néhány évtizedben még meg kell látszania az összefüggésnek, ha a két szám egymással teljesen nem is egyezhetik. A teljes egyezés három további okból sem lehetséges.

Az első ok az, hogy a katonai osztályozás, már 1562 előtt is csak nagyjában fedte a tisztségviselési jog szempontjából fennállott kategóriákat.

A második ok a fiúleányság intézménye. Tudjuk, hogy a fiúágon megszakadt lófők lófőségét leánygyermekai örökölték, s így, ahol több leány volt, egy lófőség több, különböző nevet viselő család kezére is kerülhetett.

A harmadik ok épp fordított irányban hatott. Akár egy lófőhöz férjhez ment fiúleány, akár vásárlás útján, egy család több lófőséget is megszerezhetett.

A második ok növelte, a harmadik apasztotta a tisztségviselő családoknak a lófőségekhez viszonyított számát. Pontos egyezésről mindezek miatt nem lehetett szó, csupán a számok kapcsolatra utaló közelségével számolhatunk.

Növelik a nehézségeket a gyakori családnevek is. 1569-ben például 25 „Nagy” és 17 „Péter” családnevű lófő élt Csíkban, kiknek természetesen több család között kellett megoszlanik, úgy, hogy a családok valóságos száma szükségszerűen nagyobb volt a családnevek számánál. A tényleges családszámot ezért csak egy matematikai valószínűségen alapuló korrekció révén becsléssel állapíthatjuk meg.⁵⁰

Mindezek figyelembevételével vizsgáljuk meg a legrégebb összeírások adatait.

1562 előtti összeírás nem maradt ránk. Megmaradt az udvarhelyszéki nemesek és lófők 1566-i,⁵¹ a csíki nemesek és lófők 1569-es⁵² összeírása. Basta generális 1602-ben és 1603-ban készített jegyzéke,⁵³ a Rudolf királynak hűségesküt tett összes székelyekről — kivéve az aranyosszékieket — és az 1604-es teljes udvarhelyszéki lustrum.⁵⁴ Közülük legteljesebb a Basta-féle jegyzék, mert a székelyek túlnyomó nagy része letette az esküt, s így abból hat szék adatait ismerhetjük meg. A későbbi időből maradt összeírások a rangemelések szaporodása miatt szempontunkból már alig használhatók.

A lófőségeknek a Bernáld-féle periratból ismert számát hasonlítsuk össze az udvarhelyszéki nemesek és lófők 1566-ból ismert, s a csíkszéki nemesek és lófők 1569-ből ismert adataival.

Az eredmény a következő:

	A lófőségek száma	A nemesek és lófők együttes		
		száma	családneveinek a száma	becsült családszáma
Udvarhelyszék	240	486	209	243
Csíkszék	240	556	175	245

⁵⁰ A legnagyobb székekben a hatnál, a kisebbekben a négynél nagyobb létszámú családnevek viselőit különválasztottam. E csoportban 486 személy 55 családnevet visel. E személyek számát székenként elosztottam a szék többi személyeivel és családneveinek a hányadosával.

⁵¹ Sz. O. II. 194. E jegyzékben a II. János királyhoz hű és hadában szolgált embereket írták össze, de „keet loffw nilwan walo arulo”-t is feljegyeztek, ami a lista teljességére vall.

⁵² Sz. O. II. 269.

⁵³ Sz. O. V. 177–321.

⁵⁴ Gen Füz. X. 1–3.

A Basta-féle jegyzék elkészülésének az idejéig eltelt évtizedek már újabb bizonytalansági tényezőt jelentenek, de a számadatok még mindig jellemzőek. A három északi szék adatai Basta jegyzékében.⁵⁵

	A lófőségek száma	A nemesek és lófők együttes		
		száma	családneveinek a száma	becsült család száma
Udvarhelyszék	240	593	256	280
Maroszsék	240	427	164	190
Csikszék	240	620	235	300

Az összefüggés még e korban is megállapítható, sőt a családszámok eltérései a lófőségek számától világot vetnek e székekben végbement társadalmi fejlődésre is. Udvarhelyszék és Csikszék magasabb család számai azt mutatják, hogy ott a fiúleányiség intézménye hatott erősebben, azaz sok lófőség került több család kezére. Maroszséken a társadalmi fejlődés iránya fordított volt, ott aránylag sok lófőség került egy család tulajdonába. E megállapítást megerősíti e székből megmaradt oklevelek vallomása is.

Az 1491 és 1515 között főtisztseget viselt személyek névsorából tudjuk, hogy Barcsay Gábor hat ág, a Gyalakutiak és Bicsatok ugyancsak hat—hat ág, Kerelei Pál fiaival három ág, Semjén fiai és a Martonok két—két ág jogán viseltek főtisztsegeket.⁵⁶ Okleveleink maradtak meg arról is, hogy 1508-ban Lázár András három lófőséget vásárolt Székely Ferenctől.⁵⁷

Csak e véletlenül megmaradt adatok szerint is, Maroszséken már a 16. század elején is 9 család volt 36 lófőségeknek egészben vagy részben tulajdonosa.

Végeredményben a legrégibb összeírások számadatai azt mutatják, hogy a Bernáld-féle periratban fennmaradt adat, a székenkénti 240 lófőség vonatkozik mind a három északi székre.

Nézzük meg ezek után a déli székeket. Ezekről Basta-féle jegyzék a következő képet mutatja:

	A nemesek és lófők együttes		
	száma	családneveinek a száma	becsült család száma
Sepsiszek	359	155	184
Kézdiszek	364	160	180
Orbaiszek	104	54	56

⁵⁵ Basta Maroszséken két jegyzéket is készíttetett. A két jegyzékben szereplő személyek azonosítása után Maroszsék összesített adatai a következők: nemes 35, lófő 392, darabont 117, szabad székely 1527, jobbágy 159, együtt 2232. A személyek azonosítását Török Pál végezte el. A Sz. O. V. 312. oldalon közölt összesítés (9435 székely) ennek folytán a következőképpen módosul: nemes 178, lófő 2287, darabont 633, szabad székely 6170, jobbágy 842, együtt 10 110.

⁵⁶ Sz. O. II. 139.

⁵⁷ Bar. 211, Sz. O. II. 45. III. 162., 166.

E számok bizonyossá teszik, amit egyébként e székek kisebb arányai miatt eleve is valószínűnek láttunk, hogy a Bernáld-féle perirat adata a déli székekre nem vonatkozik. A lófőségek számát itt tehát épp e számokból levont következtetésekkel, csak becslés-szerűen állapíthatjuk meg.

Orbai székekben az ötvenhatos családszám oly feltűnően közel van a huszonnégyszeres szorzatához, tehát a negyvennyolchoz, hogy egész bizonyosnak vehetjük: itt minden ágnek két lófősége, a székeknek tehát összesen 48 lófősége volt.

Az is bizonyosnak látszik, hogy Sepsi és Kézdi székek ágainak a beosztása azonos volt, hisz számaik feltűnően egyezők. Ha e székek társadalmi fejlődését azonosnak tekintjük Udvarhely és Csíkszék fejlődésével, akkor a lófőségek számát a huszonnégyszerszámhoz a valószínű családszámmal kisebb, de nem túlságosan távoli szorzatára becsülhetjük. A két előbbi szék analógiája azt teszi valószínűvé, hogy Sepsi és Kézdi székekben a lófőségek száma áganként hat, az összes lófőségek száma pedig székenként 24×6 , azaz 144 volt.

Aranyosszékről a legrégebbi ránk maradt összeírás 1642-ből való.⁵⁸ A 17. század első évtizedeiben a rendi helyzetben már oly sok változás történt, hogy ez összeírásból már alig lehet a nyolcvan évvel ezelőtt megszűnt rendszer tényeire következtetni. A szék arányaiból az látszik valószínűnek, hogy a lófőségek száma ott Orbai székekhez hasonlóan áganként szintén csupán kettő volt.

Mindezeket egybevetve látszik, hogy a Bernáld-féle perirat szerkesztője, nevezetes számadatának leírásakor csak a három északi székre gondolt, anélkül, hogy ezt szükségesnek tartotta volna külön megemlíteni, ami azt mutatja, hogy ezeket tartotta a székelyekre jellemző, őseredeti adatoknak.

Végeredményben az ő segítségével megállapítottuk, hogy a székekben levő ágak azonos számú lófőségből álltak, s e perirat és a legrégebbi összeírások segítségével tisztázni tudtuk a lófőségek székenkénti számát is. Eredményeink Udvarhely, Maros, Csík és Orbai székekben bizonyosak, Sepsi és Kézdi székekben nagyon valószínűek, Aranyosszékekben pedig becslésszerűek.

Az oklevelek igen gyakran felsorolják a hadnaggyal vagy bíróval bizonyos ügyben eljáró személyek nevét, sőt lakóhelyét is.

1324-ben például a csíki hadnagy tíz székellyel együtt tiltakozik egy királyi adományos Lok-Kászoni beiktatása ellen.⁵⁹ Az oklevélben a felsoroltak így szerelnek: „Bene filius Jrgus”, „Stephanus filius Pheleud” stb., de szerepel köztük egy testvérpár is: „Petrus et Paulus filij Jacobi”. Nyilvánvaló, hogy a hadnagy és a rajta kívül szereplő tíz székely, a tisztségben soros ág tíz csíki lófőségének a birtokosai, s az említett két testvér egyik lófőséget együtt bírta.

Így válik érthetővé, hogy az udvarhelyi, marosszéki és csíkszéki oklevelekben a főtiszttel együtt miért sorolnak fel mindig körülbelül tíz személyt, kereszterszéki okleve-

⁵⁸ Gen. Fü. III.

⁵⁹ Sz. O. I. 42. A „lok” székely tájszó és szűk völgyet jelent. Dülönévként a helyszínből következtetve azonos jelentéssel előfordul a Veszprém megyei Vörösberény határában is. A lok-kászoni tiltakozás csak azzal magyarázható, hogy a Kászoni völgyében vitássá vált a vármegyei és a székely terület határa, mert a királynak székely területen nem volt adományozási joga.

lekben miért szerepel csupán három vagy négy, aranyosszékiekben pedig rendszerint csak kettő.

A tisztségviselés sorrendi listájából ki tudjuk számítani, hogy az egyes tisztségekben melyik évben melyik ág volt soros. Most, hogy tudjuk a főtiszttel eljáró személyek felsorolásának az okát, azaz tudjuk, hogy ők a főtiszt lófőtársai, az egyes ágak tagjait bizonyos időpontokban személy szerint is azonosíthatjuk.⁶⁰ Sőt, ha az oklevél közli a lófőtársak lakóhelyét is, bizonyos hibaszázalékkal megállapíthatjuk az ág lófőségeinek a fekvését is. Bizonyos hibaszázalékkal azért kell számonunk, mert nem biztos, hogy az ág népének minden tagja abban a faluban lakott, ahol a tisztségre jogosító lófősége volt.

Mindenesetre, a rendszer alapelveinek a felismerése nyomán beszédessé válnak, eddig számunkra néma oklevelek is.

A nemek, ágak, lófőségek összekevert elhelyezkedése

Marosszékből ismerjük mind a hat nemet és mind a huszonnégy ágat. Másutt részletesen foglalkozom velük. A többi székből csak töredékesen maradtak ránk.

Egy udvarhelyszéki oklevél elmondja, hogy a „Kys Miklos lofewsége” nevű primipilatus a Halom nem Péter ágába tartozott.⁶¹ E nem és ágnév szerepel a marosszéki listában is.

Csíkból csak a Halom nemről van adatunk, tehát itt is egy mind Maros, mind Udvarhely székben meglevő nemről tudunk.

Sepsiszékből a „Koromza”, „Odwor” és a „filiorum Kewer”, Kézdiszékből a „Bessenijew” ág neve maradt fenn.⁶² Egy legújabbban felbukkant, a 18. század elejéről származó feljegyzés megemlíti a „zöld” ágat is, széknek a megnevezése nélkül. Ezek egyike sincs meg a marosszéki listában.

E töredékes adatok azt mutatják, hogy a nemek és ágak a három északi székben azonosak voltak, a déli székekben azonban különböznek tőlük. E megállapítás – mint látni fogjuk – összhangban van más irányú következtetéseink eredményeivel is.

Foglalkozzunk először az északi székekkel.

Már említettem és másutt igyekszem be is bizonyítani, hogy a hat nem az ősi törzsszervezet maradványa. De, ha ez így van, hogy magyarázható meg az, hogy ugyanaz a nem megtalálható mind a három székben? Egy ősi törzsszervezetben élő nép letelepülését úgy képzeljük el, hogy minden törzsszervezeti egység megszáll egy bizonyos területet, s ott együttmaradva telepszik le, ülepedik meg, együtt tér át a helyhez kötött életmódra. Az lenne a természetes, ha mindegyik szék két nem szállt volna meg, s a szék egyik felében az egyik, másikban pedig a másik települt volna le.

⁶⁰ Az 1324-es lok-kászoni oklevéllel kapcsolatban például kiszámíthatjuk, hogy ez évben a hadnagyságban a Jenő nem Zonoru ága volt soros, a hadnaggal együtt eljáró lófőtársak tehát ez ág csíki lófőségeinek a birtokosai. Marosszéken ilyen oklevél például a Sz. O. III. 23. alatti. A Koromza ág perében (Sz. O. III. 170.) felperesek az ág gidófalvi lófőségének a jogán Bodor Antal és Pál árvái, alperesek az ág többi tagjai. Azt is megállapíthatjuk, hogy ez ág főtiszti lófősége Szotyorban a Kövérek kezén volt.

⁶¹ Bar. 282.

⁶² Sz. O. III. 170: Bar. 401, 406: Sz. O. III. 294.

Itt nem ez történt. A Halom nemet, s bizonyára a többi nemet is, megtaláljuk mind a három székben, tehát a törzsszervezeti egységek legalább három részre szétszlottak. Kérdés, vajon a nemek ez egy székbe települt részei legalább ott együttmaradtak-e, vagy szétsztlásuk a széken belül is folytatódott? A választ marosszéki oklevelekben találjuk meg. Marosszékből több olyan oklevelünk maradt meg, mely közli egyes lófőségi birtokok, vagy birtokrészek fekvését s közli azt is, hogy azok mely nemeknek, mely ágaihoz tartoztak? (L. a 1. táblázatot.)

Térképre rajzolva ez adatokat, látjuk, hogy ugyanaz az ág a szék egészen távoli faluiban is megtalálható, a Meggyes nem Meggyes ágának például Havadtőn és Mezőbándon, a Meggyes nem Kürt ágának Kisfaludon és Kibéden is voltak lófőségei stb. Megfordítva azt is látjuk, hogy egy faluban különböző nemek különböző ágai is szerepelnek, Kibéden például négy különböző nem öt ágának a lófőségeiről tudunk, arra azonban nincs egyetlen példa sem, hogy ugyanannak az ágnak ugyanabban a faluban két lófősége is 'enne. (L. a 3. ábrát.)

Ez adatok azt mutatják, hogy a törzsszervezeti egységek szétsztlása a széken belül is folytatódott: a nemek, sőt az ágak is, szétszóródtak a szék egész területén.

A további kérdés most már az, vajon e szétsztlás milyen módon történt? Volt-e abban valami rendszer, valami szabályosság? Okleveleink e kérdésre is megadják a választ.

Tudjuk, hogy Gyergyó és Kászon székek, Csíkszék, Miklósvárszék pedig Sepsiszék önállósulásának a történetét ismerjük.⁶³

Egy 16. századbeli feljegyzés szerint a kászoniak „... as néhai Zsigmond császártól ...” nyertek volt „... olyan szabadságot, hogy ők magok tehessenek bírót, hadnagyot közöttök és széket ülhessenek...” a csíkiak azonban megakadályozták jogaik gyakorlását, sőt Mátyás király idejében el is fogták az elégedetlenkedő kászoniak vezetőjét. „Volt egy jó magabíró lófő ember Kászonban, Pataki Antal.” Patakit „... ezen szabadságra való törekedéseért „... fogták el a csíkiak, de a csíki Lázár ajánlatot tesz neki szabadságuk visszaszerzésére. Azt mondja neki: „... menj el haza az éjjel, és gyűjtsd egyben az föld népét és szólj velek, hogy ha azt fel fogadják, hogy engemet közikbe bé fogadnak, nékem ő közöttik jeles helyet adnak, minden hozzátartozóival, fiúról fiúra mint annak módja, én is azt felfogadom nékik, hogy ... ujólag meg nyerem nékik ez szabadságot és elválasztom Csik széktől őket.”

Pataki még azon éjjel hazament Kászonba, „... a föld népét egyben gyűjti s megbeszéli ez dolgot nékik. A föld népe igen örüli, és fel fogadják mind fejenkint, és Lázár Bálinthoz teljes bizalommal bocsájtják, hogy készek fejek feli vennie, és a tisztbe is bé fogadniok úgy, hogy az hat Nemben mindenikben el bírja egyszer az tisztet, és mikor az eltelik, álljon ez Halom nembe és mikor az Halom nemnek el jó tiszt, akkor az Halom nembeliekkel együtt bírjon tisztet.”

⁶³ Sz. O. I. 181., 297. Itt említem meg, hogy Kászon szék levéltárát a Balási család őrizte. Tudomásom szerint az a család valamelyik tagjával Bihar vármegyébe, Nagyváradra vagy Belényesre került, és a második világháború végén, 1944-ben megsemmisült vagy részben elkallódott. Egyik legbecsesebb darabja, a Sz. O. I. 297. alatti néhány év előtt szerencsés véletlen folytán előkerült. (Ez utóbbi adat Győrffy György szóbeli közlése.) Legújabbban előkerült egy kötetnyi széki jegyzőkönyv is, ami ugyancsak közgyűjteményi elhelyezést nyert. (Domokos Pál Péter szóbeli közlése.)

1. táblázat
Marosszékből ismert lófőőségek

A lófőőségi birtok vagy birtokrész fekvése	A nem neve	Az ág neve
Sárd	Ábrán	Uj
Kisszentlőrinc	Örlöcz	Szovát
Lőrinczfalu	Halom	Péter
Káposztásszentmiklós	Halom	Péter
Vaja	Meggyes	Dudor
Havadtő	Meggyes	Meggyes
Mezőbánd	Meggyes	Meggyes
Demeterfalva	Örlöcz	Seprőd
	Meggyes	Meggyes
Berekkeresztúr	Meggyes	Meggyes
	Halom	Náznán
Kebeleszentiván	Meggyes	Dudor
	Meggyes	Kürt
	Halom	Náznán
Jedd	Meggyes	Dudor
	Meggyes	Kürt
	Halom	Náznán
Kisfalud	Meggyes	Dudor
	Meggyes	Kürt
	Halom	Náznán
Ákosfalva	Meggyes	Dudor
	Meggyes	Gyaros
	Ábrán	Uj
Makfalva	Meggyes	Kürt
	Örlöcz	Seprőd
	Jenő	Zomoru
	Ábrán	Nagy
Kibéd	Meggyes	Kürt
	Örlöcz	Szovát
	Örlöcz	Seprőd
	Jenő	Zomoru
	Ábrán	Nagy

Az adatok forrásaira l. a 65. sz. jegyzetet.

Lázár Bálint becsülettel véghez is vitte, amit fogadott. A királyi ítélmesterektől tanúvallomást kér, akik azt mondják erre „Nevezetek Csíkból is huszonnégyet s Kászonból is huszonnégyet és hívjátok előnkbe.” A mesterek „egy csűr kertben, valami asztaglábon ültek volt . . .” s úgy hallgatták ki a tanúkat, kik igazolták a kászoniak jogait, mire a király megújította Zsigmondtól nyert szabadságaikat. Ellenségei bosszúból reáharagítják ugyan Lázárra a királyt, ki őt nehéz vasban be is zárátja egy tótországi várba, de a föld népe elment a királyhoz könyörgeni érte, s így két holnap híjján esztendei raboskodás után hazakerült. A föld népe is tisztességgel megtartotta, mit fogadott.⁶⁴

⁶⁴ Az első hatéves ciklus lejártá után a Halom nem egyoldalú megterhelésének elkerülésére úgy egyeztek meg, hogy a Lázárok egy évig viseljék a hadnagyságot, a következő évben ne legye-

3. ábra

Örlöcz nem

Szovát ág ⊕

Seprőd ág ⊞

Meggyes nem

Dudor ág ○

Meggyes ág ▲

Kürt ág □

Gyaros ág ◇

Ábrán nem

Új ág +

Nagy ág ×

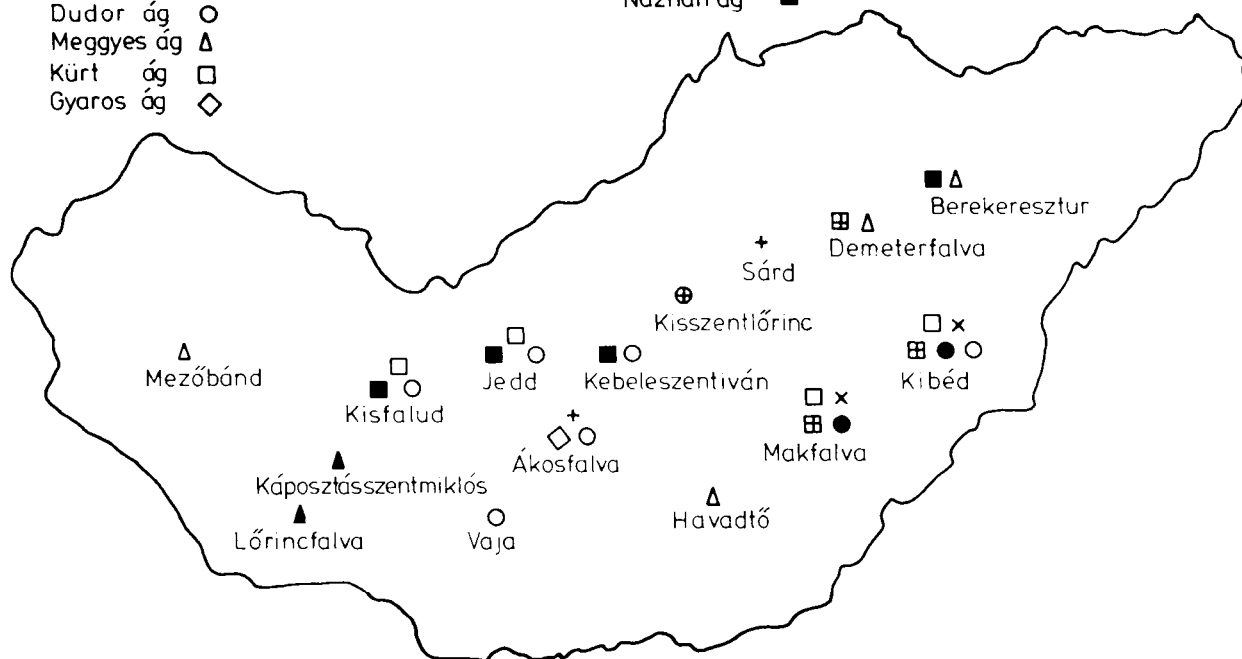
Jenő nem

Zomoru ág ●

Halom nem

Péter ág ▲

Náznán ág ■

E történetéből egészen világosan kibontakozik előttünk a kép: a hat nem, tehát a huszonnégy ág megvolt Kászonban önmagában is, a kicsiny Kászon külön is a huszonnégy ág rendszerében tudta kormányozni önmagát, tehát Kászonszék területén mind a huszonnégy ágnek legalább egy-egy lófősege volt. E területdarabkát, s nyilván két önálló-sult kis széket is, ez a tény tette önállósulásra alkalmassá.

A Basta-féle jegyzék számadataiból igyekezzünk megállapítani azt, hogy vajon e kis székekben az egyes ágaknak hány lófőségük volt? Az eredmény a következő:

	A nemesek és lófők együttes	
	lélekszáma	családneveinek a száma
Kászonszék	44	26
Gyergyószék	42	28
Miklósvárszék	37	28

A családszám mindhárom székekben oly feltűnően közel van a huszonnégyes számhoz, hogy biztosnak mondhatjuk: ez önállósult területeken mind a huszonnégy ágnek egy-egy lófősege volt.

A kis székek önállósulása tehát azt bizonyítja, hogy az ágak, illetve lófősegeik a székek belül is szabályos rendszerrel helyezkedtek el, mégpedig huszonnégyes csoportokban úgy, hogy minden csoportba mind a huszonnégy ágból egy-egy lófőség jutott.

Az északi székekben minden ágnek tíz lófősege volt, e székekben ezért tíz huszonnégyes lófőségi csoportnak s ennek megfelelően tíz kis önkormányzásra alkalmas területi egységnek kellett lennie. A földrajzi fekvéstől és a történelmi véletlentől függött, hogy közülük melyiknek sikerült anyaszékével szemben több-kevesebb önállóságot kiharcolnia.

A felismerés világánál nyer különösebb jelentőséget a Bernáld-féle periratnak az a közlése, hogy a főtiszt és lófőtársai elosztották a szék faluit, s a neki jutott falukat mindegyik ispánként igazgatta. E lófőtársak, kiket a perirat e minőségükben praefectusoknak nevez, csak a két soros ág körzeti lófősegeinek a birtokosai lehettek.⁶⁵

A lófőségek körzeten belüli elhelyezkedése, eddig nem tisztázott szabályok szerint történt. Az összeírásokból annyit látunk, hogy egyes falukban sem lófő, sem nemes személy nem lakott, ezekben tehát valószínűleg nem voltak lófőségek. Más falukban — ilyen volt például Kibéd is — a lófőségek tömörülni látszanak. A körzetek határainak a megállapítása s a lófőségek ezen belüli elhelyezkedési szabályainak a felismerése, a kutatás ezután megoldandó feladata.

Az előző fejezetekben bebizonyítottuk, hogy a hat nem teljesen szabályos tagozású volt, minden nem négy ágból, s minden ág harminc lófőségből, azaz a településkor, a lófőségek alapításakor, harminc lófőből állt.

nek tisztben, azután egy évig viseljenek bíróságot, egy évig újból maradjanak ki és így tovább. Ezzel a ciklus Kászonszékben az eredeti 24 évről 32 évre bővült.

⁶⁵Sz. O. I. 193, 320; III. 129; IV. 35; Bar. 187, 191, 211, 230, 260; Erdélyi Történelmi adatok I. 261; *Benkő*, Marosszék, 200.

Most az bizonyosodott be, hogy e szabályos tagozású szervezet teljesen egyenletesen eloszolva, összekeverve települt le, a huszonnégy ág egy-egy lófőjéből álló csoportokban, s e harminc csoportnak megfelelően harminc, önkormányzásra képes kis területi egység alakult ki, melyekből tíz-tíz alkotott egy északi széket.

A használt rövidítések:

Sz.O. = Szabó Károly — Szadeczky Lajos (szerk.): Székely Oklevéltár I–VII. kötet. Kolozsvár, 1872–1898.

Bar. = Barabás Samu (szerk.): Székely Oklevéltár. VIII. k. Bp., 1934.

O.L. = Országos Levéltár

A magyar cserkészmozgalom újjászervezése és problémái, 1919–1933*

A cserkészzet és a MOVE

1919. szeptember 21-én megalakult – immáron harmadik alkalommal – a Magyar Cserkész Szövetség (MCsSz), kizárva soraiból mindazokat akik „elárulták a nemzeti eszmét”, azaz részt vállaltak az 1918–19-es forradalmakban. A módosításaival együtt is elég pongyolán összetákolt alapszabályok hangsúlyozták a mozgalom nemzeti jellegét, „a nemzeti eszme” szolgálatának elsődlegességét, és hűségét Istenhez.¹ Az újjáalakult Szövetség vezetői ilyen módon is kifejezésre juttatták csatlakozásukat az ellenforradalmi restaurációhoz. Ennek ellenére gyengék, magukra hagytak voltak, de reménykedtek a még ugyancsak képlékeny állapotban lévő hatalom és a lassan magukhoz térő forradalom-ellenes társadalmi erők majdani támogatásában.

A cserkészzetet valóban számításba vették mindazok, akik a magyar serdülő ifjúság (elsősorban a fiúk) katonai előképzését, „keresztény-nemzeti” nevelését előkészítették, elsősorban a katonai kormányzat, a Hadügyminisztérium. A mozgalombari rejlő lehetőségeket Horthy Miklós kormányzó is felismerte, ezért vállalta a cserkészzet fővédnökségét. A Szövetség hivatalos, törvényes védelmet és egyre növekvő támogatást remélt tőle, a fővezér-kormányzó viszont egy hozzá és rendszeréhez hű „parancsnoki” réteg nevelését várta a cserkészettől. A Szövetség és a katonai szervek célja, felfogása sok ponton eltért.

A mozgalom országos újjászervezése egyidejűleg folyt több területen, több régióban, egymástól lényegesen eltérő módon és eszközökkel. Szóba került a cserkészzet

*Eddig a következő tanulmányok jelentek meg, amelyekben a „virágkor” itt csak említett jelenségeiről részletesebben írtam: Ércilíom (A magyar cserkészmozgalom történetének vázlata . . .) Új forrás (1976/2. 57.). A leventeintézmény és a cserkészmozgalom kapcsolatáról olvashatunk a Levente-intézmény története című kézirat több fejezetében, amely rövidített formában, „Horthy leventéi” címmel jelent meg 1975-ben a Kossuth Könyvkiadó gondozásában. Erről a kapcsolatról szól Az 1939. évi II. törvény és a leventeintézmény (Magyar Pedagógia /1971/3. 295.), valamint a Leventeintézmény, cserkészmozgalom, militarizáció (Pedagógiai Szemle 1973/12. 1152.) című tanulmány. – A cserkészzet forrásairól részletesen képet adtam a Cserkészek – úttörők 1919-ben c. dolgozatban (Pedagógiai Szemle 1979/7–8. 671.), az egyházak és hitfelekezetek, valamint a mozgalom viszonyáról pedig a Világosságban (1980/4. 241.). Az 1933-as gödöllői világtalálkozóról (Századok, 1981/6.), a vezetőképzésről (Úttörővezető, 1981. november), a mozgalom egyik legvirharosabb közgyűléséről is beszámoltam. (Pedagógiai Szemle, 1981/7–8. 660.)

Jelen tanulmány a mozgalom második, leggazdagabb fejlődési szakaszáról szóló nagyobb munka részlete.

¹ Az első szövetség 1912 decemberében, a második 1919 márciusában alakult meg. A Magyar Cserkészszövetség alapszabályai. Bp., 1919.

azokon a tárgyalásokon, amelyeken a várható békeszerződés katonai határozmányainak ellensúlyozására alkalmas lépések közül elsősorban az ifjúság katonai előképzésének tervét kovácsolták, s megoldást kerestek a fölöslegessé váló tényleges katonatisztek elhelyezésére.² Valamennyi terv, amelyet a hosszúra nyúlt tárgyalássorozat résztvevői megvitattak, számolt a cserkészettel. Nem volt vita a cserkészlet militarizálását illetően. „Teljesen egyetértek – írták 1919 novemberében –, ha a cserkészlet programjába állítjuk nemcsak a katonai ismeretek, hanem főként a magyar katonai, levente-szellem ápolását.” *Teljesen irreleváns a név* „a fő, a lényeg, a hazafias erkölcsi és katonás cél elérése”. A VKM ilyen szellemben fogott munkájához. „Fokozni óhajtván az iskola test- és erkölcsnevelő hatását – írta a propagandaminiszter –, munkálatba vettem a cserkészletnek az iskolákban való szervezését. Hiszem, hogy a cserkészletnek az iskolákban való, az eddiginél sokkal szélesebb körre kiterjedő (utóbbiak pirossal aláhúzva az eredeti iraton – G. F.) meghonosítása lesz az az arra való keret, amellyel az ifjúságot testileg-lelkileg katonás nevelésben részesíthetjük, és vele sok katonai készséget sajátíthatnak el (terepismeret, menetelés, táborozás, katonai térképoltasás stb.), *anélkül, hogy az ifjú lélekre ezzel pedagógiaiilag károsan hatnának, s esetleg politikai bonyodalmakat okoznának.* A cserkészlet lenne nálunk hivatva a szláv Sokol-egyesületek munkájához hasonló feladatnak a betöltésére. A cserkészlet keretében az ifjúságnak századokhoz, zászlóaljokhoz hasonló, de másként nevezendő szervezetekbe való tömörítése is keresztülvihető . . .”³

A Hadügyminisztériumot a gyorsan kihasználható lehetőség érdekelt, s a cserkészlet ilyen volt. Így érthető Schnetzer hadügyminiszter 1919. november 5-én kelt átirata, amelyet a VKM-nek címzett. „A cserkészlet egységes és széles alapon történő megszervezését örömmel üdvözlöm, és a magam részéről minden lehető módon – így a szükséges oktató tisztek rendelkezésre bocsátása által is – szívesen támogatom.”⁴ A hadsereg támogató, szervező közreműködésének a kezdeti időkben komoly szerepe volt a cserkészlet országos újjáélesztésében.

A Hadügyminisztérium, felhasználva a cserkészletet az előképzés gyors, eredményes megszervezésére, s – szemben a MCsSz-el – igyekezett kiterjeszteni a mozgalom hatóságát vidékre, falura is, de a cserkészlet nem jelentett számára teljes megoldást.⁵ A

²Ráday Tudományos Gyűjtemény (a továbbiakban RTGy.), Imre II. Sándor iratai, 26. csomó.

³A katonai előképzéssel, a leventeintézménnyel összefüggő kérdések tárgyalásánál saját gyűjtésünket használjuk, amelynek egy része könyv formájában is megjelent. L.: *Gergely Ferenc – Kiss György*: Horthy leventéi. Bp., 1976.

⁴Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban HL) Hadügyminisztérium (HM) 18501/eln. 9–1919. Kelt, 1919. november 5-én.

⁵Országos Levéltár (a továbbiakban OL) K 592/104434/1920. Uo. P.1359(85) 1920. Mentésítették a Szövetséget a használatukban lévő katonai felszerelések beszolgáltatása alól, 1920 áprilisában az összes katonai körletparancsnokság előadónak testnevelési tanfolyamot rendeztek Szegeden, ahol a Szövetség képviselői tájékoztatták a résztvevőket a „cserkészlet mivoltáról”. A tanfolyam hallgatói azt a parancsot kapták, hogy minden eszközzel támogassák a cserkészlet szervezését. Gyöngyösről 1920. november 18-án jelentette a főispán a vármegye katonai parancsnokának: a cserkészcsapat november 1-én megalakult, heti 15 órás foglalkoztatásukból ötöt fordítanak katonai kiképzésre, 2 órát tereptanra, kettőt a Morse elsajátítására, 4–6 órát pedig kirándulásra. Az utóbbinak fő célja „az elméleti ismeretek gyakorlati terebe való átvitele, valamint a járőrszolgálatban való kiképzés”. A további munkához fegyvereket kér. Ezek felett a „katonaság szükség esetén azonnal rendelkezhetik, mi könnyen megvalósítható azáltal, hogy a tornaszertár egyik kulcsa állandóan a katonaság rendelkezésére áll”.

cserkészet nem a HM-nek közvetlenül alárendelt mozgalom volt: eredete, nemzetközi kapcsolatai, eszméi, vezetőinek többsége nem felelt meg azoknak a törekvéseknek, amelyek a legfelső katonai vezetés döntő többsége képviselt. Ezért hívták életre a cserkészet mellett a céljaiknak jobban megfelelő leveinteintézményt. Annak szervezése, fejlesztése ismert okok miatt lassan haladt, ezért a katonai vezetés kénytelen volt hasznosítani a cserkésznevelés-képzés eredményeit is. Fő erőt a leveinteintézmény fejlesztésére összpontosította, ugyanakkor igyekezett ellenőrzést-befolyást biztosítani magának a MCsSz-en belül. Létfontosságú volt számára a hadsereg „parancsnoki karának” nevelése, ezt pedig jórészt, 8–16 éves korban, a cserkészet végezte.

A MOVE és benne a Gömbös által képviselt törtető fiatal tisztek mindenütt megjelentek, ahol csekély munkával gyors, mutatós eredményeket reméltek elérni. A cserkészetben olyan mozgalmat láttak, amelynek kisajátítása biztosíthatná számukra az utánpótlást, s ezzel együtt érdemeket szerezhetnének az előképzés és a „nemzetnevelés” terén. A MOVE-nek volt pénze, házinyomdája, vezetőinek kiterjedt személyes kapcsolata. Mindez a Szövetséget (főként annak a szélsőjobboldali katonai körökkel szimpatizáló tagjait), valamint az alakuló és minden anyagi támogatást nélkülöző csapatok vezetőit is foglalkoztatta. A MOVE megkísérelte magába olvasztani a MCsSz-et. Az állandóan támaszt kereső Szövetség hiába félt ettől, kénytelen volt tárgyalásokba bocsátkozni, és átmenetileg együttműködni a MOVE vezetőivel. Ennek nyomai már 1919-ben megtalálhatók. A MOVE Budapesti Osztálya szerint a VKM „egy átiratában oda nyilatkozott, hogy az iskolán kívül álló cserkészetnek a MOVE által való megszervezését *hallgatólag* tudomásul veszi”. A MOVE erőfeszítései bizonytalanná tették a Szövetség helyzetét, mert az iskolán kívüli cserkészek szervezésén túl az iskolai cserkéscsapatokat is igyekezett befolyása alá vonni, a MOVE keretén belül cserkész-osztályt, ill. cserkész-főparancsnokságot hozott létre. A MOVE gödöllői járási osztályának egyik levelében az olvasható, hogy a MOVE „... a már régebben fennálló cserkészetnek a vezetését is kezébe vette...” A budapesti tankerületi főigazgató úgy vélte, a testi nevelés célját elősegítő cserkészet okos szervezéssel jelentékenyen hozzájárul az előképzés és a nemzetnevelés sikeréhez, amennyiben a MOVE vezetése alá kerül. Ebben az esetben a tanulók is tagjai lehetnének a MOVE cserkész-osztályának.

A VKM azonban ezt nem engedélyezte, hanem azt javasolta, hogy a MOVE által szervezett vagy irányítása alá került csapatok lépjenek be a MCsSz-be. Álláspontja, amely pedagógiai megfontolásokon túl hatalmi és személyi motívumokat is tartalmazott, jelentős volt a MCsSz és a MOVE viszonyának további alakulására. A MOVE vezetés határozata értelmében ugyan saját cserkéscsapatok a MCsSz ügyviteli szabályai szerint kötelesek élni és eljárni, de ugyanakkor a MOVE Országos Elnökség intézkedéseinek és parancsainak is tartoznak eleget tenni. Kötelesek a lövészetet „intenzíven művelni” és lövészcsoportokat szervezni, majd öregcserkésként MOVE-lövészekké lesznek. A két szervezet együttműködésének fokozása és a MCsSz befolyásolása érdekében a MOVE képviseltetni akarta magát a Szövetségben.

A cserkészvezetés azonban, noha országos propagandájában felhasználta a MOVE nyújtotta lehetőségeket, ugyanakkor, maga mögött érezve a VKM támogatását, óvakodott minden olyan lépéstől, amely függetlenségét veszélyeztethette volna, és az ilyen törekvéseket igyekezett elhárítani. Nehezítette ezt, hogy a cserkészet vezetőinek felfogása nem volt egységes. 1920 végén a MOVE Debreceni Főosztályának Szemere Bizottsága, a HM és

az Országos Szemere Szövetség átirata alapján arra hivatkozott⁶, hogy „egy központi vezetéssel irányított cserkészmozgalomnak kell megindulnia az egész ország területén”. Erre a központi vezetésre azonban a MOVE tartott igényt. A Cserkész Szövetség a helyi alakulatok szervezésében szívesen vette a MOVE aktivitását, de saját helyzetét féltette.⁷

1921 tavaszán, mivel a katonatisztek kénytelenek voltak kilépni a MOVÉ-ból, alábbhagyott, de nem szűnt meg a szervezet érdeklődése a cserkészzet iránt. A cserkész-csapatok továbbra sem tudtak ellenállni a MOVE-pénz csábításának, a Szövetség pedig még nem találta alkalmasnak az időt arra, hogy megtiltsa a csapatok belépését a MOVE cserkész-osztályába.⁸ Az ellenforradalmi rendszer konszolidációja azonban a MCsSz-nek kedvezett, és az 1922 januárjától határozottan szembeszállt a MOVE törekvéseivel. A MCsSz kijelentette, hogy a „tervbe vett egész MOVE szervezet homlokegyenest ellenkezik a cserkészmozgalom természetével és lényegével . . .”, külsőségekre terjed ki, holott azok mellőzése „ma nemzeti érdek”. Ilyen értelemben nyilatkoztak a VKM-nek is, védelmet kérve a MOVE erőszakoskodásaival szemben.⁹ A MOVE és a MCsSz közötti feszült viszony 1922 áprilisára a végsőkéig kieleződött. Gosset angol ezredes, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke, aki már 1921 őszén is tájékoztatást kért a Szövetség és a katonaság kapcsolatáról, most újabb átirattal fordult a MCsSz külügyi megbizottjához, Almássy Lászlóhoz, amelyben a MOVÉ-nak a cserkészzetben játszott szerepéről kért felvilágosítást. Fellépésére közvetlen okot a MOVE cserkész-főparancsnokság körlevelei adtak. Almássy László külügyi vezető a MCsSz 1922. április 13-i intézőbizottsági ülésén a következő indítványt tette: „Meggyőződve arról, hogy a MOVE egyesület a MCsSz kebelében káros következményű tevékenységet fejt ki, indítványozom, hogy a MOVE egyesülettel való minden összeköttetés szüntessék meg azonnal; az ún. MOVE főparancsnokság oszlattassék fel, és a MOVE csapatok ezen nevet elejtve, mint olyanok szűnjenek meg és váljanak a MCsSz rendes csapataivá. Különösen pedig mondja ki az IB. határozatban, hogy semminemű politikai egyesület mint csapatszervező testület többé nem szerepelhet.” Az Országos Intéző Bizottság (OIB) elfogadta Almássy indítványát, a Szövetség társelnöke viszont, aki a MOVE főparancsnoki címet viselte – lekcesei Sulyok János – heves támadást intézett Almássy és a Szövetség ellen. Április 21-én kelt körlevelében Almássyt a „magyar ügy” árulójának, a legitimisták szekértolójának, a mozgalom nemzetközi iránya képviselőjének kiáltotta ki. A világ főcserkésze Baden-Powell – Sulyok szerint – kétkulacsos, a MCsSz vezetői a nemzetközi irány felé törekednek, és felekezeti ellentéteket szítanak. Ugyanakkor magát és híveit a „keresztény-nemzeti” irány, a nemzeti egység, a magyar „feltámadás” képviselőjeként mutatta be. A sértett külügyi vezető hivatalos eljárást követelt Sulyok ellen a Szövetségtől.

1922-től kezdve a MOVE nem fenyegeti többé beolvasztással a cserkészzetet, ugyanakkor a kapcsolatok nem szakadtak meg. A Szövetség továbbra is igyekezett kihasználni a MOVE-ban rejlő lehetőségeket, annak vezetői viszont meggyengülésük ellensúlyozásaként a cserkészzet sikereit kívánták hasznosítani.¹⁰

⁶ *Dósa Rudolfné*: MOVE . . . Bp., 1972. 39, 95. OL P 1359/105/391–1920.

⁷ OL P 1359/85/1053–1920.

⁸ HL HM 1921/el. c. 6. cs. Szegedi körletparancsnokság 1921. április 26-án kelt helyzetjelentése. OL P 1359/105/1441/1921.

⁹ OLK 592/213/193084–1922.

¹⁰ Kápolnai József iratgyűjteménye (a továbbiakban KJIGy) MCsSz OET 87/1922. OL K 592/102567–1920.

A csapatszervező munka

A mozgalom újjáélesztése, országos kiépítése a MOVE és más veszélyek elleni küzdelemmel párhuzamosan folyt, mégpedig eltérő ütemben, különböző módszerekkel és eredménnyel. A Szövetség előzetesen a fővárosban, a HM és a MOVE inkább vidéken dolgozott; régi és új vezetők munkája nyomán, sokszor minden külső támogatás nélkül szerveződtek újjá régi csapatok, vagy alakultak újak. Ezek a különféle kezdeményezések érintkeztek egymással, de nemegyszer keresztezték is egymást.

A MCsSz Budapesten, a nemrég levert proletárdiktatúra szívében alakult meg, az ország többi részén folyó kezdeményezésektől jórészt elszigetelve.¹¹ Alapszabályait az érvényben lévő egyesületi jog, valamint a képlékeny politikai helyzet kívánalmainak megfelelően alkotta meg.

A Szövetség létrejöttében két nagy múltú csoportosulás működött közre, a katolikus ifjúság korszerű vezetését célzó Regnum Marianum Egyesület és a BRKIE; mindkét tábor szeretett volna túlsúlyba kerülni a központi vezetésen belül. Az országos elnöknek jelölt Ravasz Árpád – a budapesti református gimnázium igazgatója – megválasztása majdnem botrányba fulladt a nehezen zabolázható fiatal regnumiak miatt. Végül is győzött a tekintély, a diplomáciai készség, és a Szövetség első elnöke olyan tábor képviselt, amely alkalmas volt Horthy Miklós megnyerésére.¹² Bár a mozgalom újjáélesztésében a fővárosi csapatok egy része is közreműködött, a cserkészeti kiépítése itt elsősorban felülről történt, amit az adott politikai helyzet és a Szövetség új irányelvei indokoltak, ám a cserkészeti eredeti célkitűzésével és a magyar mozgalom hőskorának gyakorlatával szöges ellentétben állt. Az államhatalom egyértelmű és hatékony támogatásának elnyerése, a mozgalom törvényes védelmének biztosítása, ezen keresztül a „keresztény-nemzeti” társadalomban szélesebb körének bevonása a cserkészeti támogatóinak körébe egy erős Szövetséget, szigorúan központosított országos szervezetet kívánt. Ez volt az egyik lényeges törekvés. Ugyanakkor sokan, főként a régi, tapasztalt vezetők, a cserkészeti általuk legfőbbnek tartott értékét, az önálló egységekben folyó romantikus, fiús életet féltették a nagyfokú központosítástól. Álláspontjukat minden bizonnyal erősítette az is, hogy a magyar mozgalom ténylegesen létező, működő szövetség nélkül élt és dolgozott az I. világháború alatt. Ennek a már megszokott, korlátlan önállóságnak a feladása nem ment egykönnyen.

¹¹ Dr. Páskándi János: Egyesületi (egyesülési) és gyülekezési jogszabályok kézikönyve. II. kiadás. Bp., 1941. 5–8, 36–38, 78. A MCsSz Alapszabályai. Bp., 1919. 8. A Szövetség nem más, mint szervezőtestületek összességének képviselője. Tag nem lehetett az egyes cserkész, de még csapat sem. „Rendes tagok – állapítja meg az 1919-es alapszabály 7.8.1. bekezdése – a csapatszervező testületek az intézőbizottság által a rendes tagok sorába történt felvételük után.” Csapatszervező testületek viszont csak az „Ifjúság nevelésével foglalkozó erkölcsi testületek (iskolák és egyesületek) és az intézőbizottság külön engedélyével a MCsSz helyi bizottságai” lehettek. A csapatszervezésnek ez a módja, de az alapszabályok egésze arra törekedett, hogy az egyes cserkész, a csapatok és végső fokon az egész mozgalom a társadalom „keresztény-nemzeti” részének, valamint az államnak szoros ellenőrzése alatt álljon, azt szolgálja, mindezek fejében elnyerje erkölcsi-anyagi támogatásukat.

¹² Erre a mozzanatra minden visszaemlékező kitér. Diákkultúra, 1919. 3. 14. OL P 1359/85/31–1920. A Rottenbiller utcai polgári iskola vezetői írták a Szövetségnek: örülnek a központ újjáalakulásának, tájékoztatást kérnek „annál is inkább, mert a szövetség tudtuk és hozzájárulásuk nélkül alakult meg”.

A nehézségekből lassan kilábaló Szövetségnek 1921 tavaszán főleg Sík Sándor – 1921–22-ben a MCsSz országos elnöke – határozott fellépésével sikerült visszaszorítania a sovíniszta-militarista (MOVE) irányzatot képviselő csoportot. Ezzel tovább erősítették a vezetés belső egységét, és így hallgatólagosan bevonhatták a munkába azokat a cserkészvezetőket is, akik eddig, főként politikai okok és az antiszemitizmus miatt, kénytelenek voltak távol maradni attól.¹³

Közben az országban alakultak és dolgoztak a csapatok, távol a központtól és a lassan alakuló cserkészkerületek székhelyeitől is, igyekezve eleget tenni az igazolásukhoz szükséges feltételeknek. A 28. sz. csapat 1920. április 4-én alakult. Olyan sikeres propagandát folytatott, hogy a felvételt rövidesen be kellett szüntetni. A „nagy elszántsággal” végzett munka raj- és családkeretben folyt. A 11. sz. Erő csapat 1920. július 12-én, Ravasz Árpád személyes felhívására alakult meg, 1921. január 18-án szervezték újjá, létszáma ekkor 24 fő. A VKM illetékes ügyosztályának munkabeszámolójából tudjuk, hogy 1920 áprilisáig megtörtént a középiskolai Turul-csapatoknak a cserkészet „felsőbb tagozatába” olvasztása. A kisújszállási református főgimnázium – Karácsony Sándor hírverő előadásának hatására – 1921. október 10-én választott ki egy „10 főből álló lelkes” csoportot, ez lett az alakuló csapat magja. A gyöngyösi főgimnáziumban a Szent Imre Kör tagjai alkották a csapatot, „ahol a cserkészfogadalommal azonos fogadalmat kívántak tőlük . . .” A székesfehérvári körletparancsnokság 1920. decemberi jelentése szerint cserkészcsapatok majdnem minden egyes középiskolában alakultak, vagy alakulóban vannak. A szegedi körletparancsnokság kezdeményezésére Makón az állami főgimnázium tanulóifjúsága köréből „nyaraló diákcsoport alakított”. Ebből formálódott a 48 fős cserkészcsapat. A szegedi körletparancsnokság 1921. májusi „T” jelentése szerint ez a csapat igen jól dolgozik, noha „A tanári kar egy része – írta a jelentéstevő – féltékenyen nézi a cserkészet intézményét, és kifogást emel a cserkészet működése ellen, de ennek oka abban rejlik, hogy nem szívesen nézik ennek az izzig-vérig keresztény és zsidómentes intézménynek a működését”. A ceglédi Kossuth főgimnázium csapata, „mely 1919-ben a forradalom alatt feloszlott”, újjáalakult. A szombathelyi körletparancsnokság 1920. június 10-i helyzetjelentéséből kitűnik, hogy a „cserkészet szervezése annyira előrehaladt, hogy már a kezdet nehézségein túl” van, csak a felszerelés hiányzik. Mecsekszabolcsról 1921. szeptemberében jelentették, hogy „Szabolcsbányatelepen megalakult egy ifjúsági egyesület »Turul Egyesület« címen”. Ennek alosztályai között van a „cserkész” alosztály is. Az egész egyesület szervezője a szabolcstelepi tanítótestület. A beszervezett 80 fő főleg bányászgyerekekből állt. A bajai ciszter gimnáziumban 1921. november 3-án – röviddel a szerb megszálló csapatok kivonulása után – szervezték meg a 157. sz. csapatot. A városi polgári iskola csapata azonban csak „tengődött”. A szarvasi 180. sz. csapat 1921 novemberében alakult, 1922 áprilisában igazolták őket. A szegedi 552. sz. csapat a Baross Szövetségben alakult 1921 márciusában, majd rövidesen csatlakozott a 82. sz. csapathoz, mint annak 4. raja. 1925-ben ismét önállóak, és a szövetség ekkor igazolja őket. A budafoki „köszáli Sasok 35 kiscserkésze, hosszú munka, meg nem értés, sőt bántalmazás után” 1922. március 15-én szentelte fel zászlaját. A békéscsabai 225. csapat úgy született,

¹³ KJIGy. Jegyzőkönyv az 1921. május 29-i rendkívüli országos közgyűlésről. Uo. Schrank Endre 1921. március 16-án kelt levele Kápolnai Józsefhez. Uo. Färber József 1921. március 18-án írt levele Kápolnai Józsefhez.

hogy „1922 szeptember havában a tanári kar elhatározta, hogy a többi iskola mintájára megalakítja az iskola cserkészcsapatát . . .” A 185. sz. Kispest Wekerle-telepi csapat, a csapatalapítás másféléves „keserves, de kitartó” munkája után került „egyenesebe”. A hajdúnánási igazgató arról számolt be, hogy „Az első csapatot az 1918/19. év elején akarta szervezni egy ifjú tornatanárunk”. Az igazgató helytelenítette, hogy „a fiúk már az első héten cserkészkalapot viseltek, a tanárnak is csak ujjmutatással köszöntek, összejöveteleket, teaestéket rendeztek, kirándultak, közben bibliát is olvastak és magyarázták nazarénus módra”. Amikor a tornatanár elhagyta az intézetet, ezt örömmel fogadták, és „a tanári karban nem akadt vállalkozó, ki a komoly szervezésre vállalkozott volna . . .” Az V. kerület ellenőrzője szerint a szegedi református polgári fiúiskola Turul csapatát egy Miskolcra oda került polgárista növendék szervezte, aki a Miskolci Turul csapatnak felavatott tagja volt. E szervezetből jött létre a cserkészcsapat. A szegedi 82. sz. piarista csapatot az 1920/21-es tanévre dr. Kerkay József szervezte meg.¹⁴

Mivel a szövetségi kiadványok még hiányoztak, és a kapcsolat is igen laza volt a központ és a csapatok között, az első alakulások minden tekintetben tarkabarka képet mutattak. Nem volt egységes ruházatuk, nemegyszer a törvényeket, a fogadalom szövegét, a csapatélet aktusainak formáját is a csapatok felnőtt vezetői szerkesztették meg, és a hivatalos cserkészinduló dallama sem szárnyalt egyöntetűen. Az első igazolványokat fénykép nélkül adta ki a Szövetség, olyan nagy volt a szegénység, és az első cserkészújságok sem hasonlítottak a mutatós külsejű katolikus ifjúsági lapra, a Zászlónkra. Munkájukban, főként a HM nyomására, a katonai előképzést szolgáló, minden rendszer nélkül alkalmazott gyakorlatanyag uralkodott.

Ebben a káoszban sok minden és mindenki életteret kapott, s mivel a Szövetség helyi szervek nélkül képtelen volt rendet teremteni, a cserkészkerületek és vármegyei szervek létrehozásának kiemelkedő jelentősége lett.

Cserkészkerületek, vármegyei szervezetek

Az 1921-ben módosított alapszabályok 6. §-ának jegyzetében ez áll: „A munka megosztása, de egyszersmind egységesítése céljából, a Szövetség kerületekre oszlik, s azok, valamint megyei, járási és helyi szerveinek székhelyét, területi kiterjedését, munkakörét, címét és pecsétjét, az OIB határozza meg.” A kerületek megalakításának előkészítésével megbízott központi és helyi vezetők, ill. vezető jelöltek 1921 őszén kezdték meg munkájukat. Az ország területét 9 cserkészkerületre osztották, a 10-et 1924-ben alakították meg. A kerületeket nem a tankerületi főigazgatóságok, hanem a körletparancsnokságok

¹⁴ Cserkész (Szeged) 1925. október 5. 26. RTGy. Imre II. Sándor Államtitkári iratok. 25 dbz. HL HM Eln/c. 7. cs. A székesfehérvári körletparancsnokság 1920. december 25-én kelt helyzetjelentése., OL P 1359/85/1070–1020. A szegedi és a szombathelyi Körletparancsnokság jelentései. A bajai III. Béla főgimnázium 1921–22. Évkönyve, 36., Cserkész (Szeged), 1925. november 5. 30. Magyar Cserkész, 1922. április 1. 88. HL HM kat. pol. 1922–2. csomó. A szombathelyi csendőrkörlet és a székesfehérvári vegyesdandár jelentései. „A mi mozgalmunk fejlődése akkor éri el határait, ha egy hívásra ezer csapat százezer cserkésze gyűlik össze egy táborba . . .” 97.

területével igyekeztek összhangba hozni.¹⁵ A munka – így emlékezik erre a Szövetség egyik legkiemelkedőbb, pedagógiai írásaival és gazdasági szervezőmunkájával kitűnt tagja, Major Dezső –, a csapatszervezésben, a szövetségi szervek létrehozásában egyaránt eredményesebben folyt a vidéken, mint a fővárosban. Amikor a Szövetség budapesti ellenzéke – amiről rövidesen mi is említést teszünk –, „kellemetlenkedett”, a vezetők kifakadásai-ban helyet kapott a „bűnös város – romlatlan vidék” formula is.

A „romlatlan vidéken” folyó szervezkedésen belül különös helyet foglalt el az ún. nyugatmagyarországi. Az itt induló „ifjúságmentő–felhasználó” szervezkedésre a fegyveres házárdírozással és a legitimista puccskísérletekkel szorosan összefüggő katonatiszti vezetés nyomta rá a bélyegét. A szervezkedő fiatal tisztek – köztük a későbbi főcserkész, Farkas Ferenc – minden bizonnyal részt vettek a Tanácsköztársaság dunántúli felszámolásában, az azt követő „rendcsinálásban”. Igyekeztek, kiegészítőként, bevonni ebbe a cserkészfiúkat is. Adatunk van arról, hogy a Szövetség MOVE-szellemű ügyvezető alelnöke fiatalokat akart irányítani Nyugat-Magyarországra, azzal a céllal, hogy bekapcsolódjanak az ott folyó harcokba, és csak Sík Sándor akadályozta meg őt ebben.¹⁶ A nyugat-magyarországiak 1920. május 5-én önálló szövetséget alakítottak, ősszel megtartották közgyűlésüket, zászlót szenteltek, és megrendezték az első gárdaversenyüket. 1921 januárjában megjelenik Cserkészfiú című lapjuk. Munkájukról a budapesti Szövetség csak hírből tájékozódott, s a teljesen önállóan működő Nyugat-Magyarországi Cserkész Szövetségben (NyM–CsSz) vetélytársat, az egységes szervezet és munka kialakításának fő akadályát látta. A VKM sem látott tisztán, mivel tájékoztatást csak a központi Szövetségtől kapott, a nyugat-magyarországiak nem a VKM-el, hanem a HM-el tartottak kapcsolatot. A helyzet tisztázása érdekében miniszteri biztos járt a helyszínen. Jelentésében megállapította, hogy a teljes autonómiához való ragaszkodásról, a saját ideológiáról, a túlzott katonai szellemről szóló szövetségi vélemények nem mindenben fedik a valóságot. „Tény az, hogy a nyugat-magyarországi cserkészalakulatok jórészt tisztek kezében vannak.” Ennek az az oka, hogy „ezt a nemes mozgalmat, melyet teljesen vissza-szorítottak ... a nemzeti restauráció idején a lelkes tisztikar felkarolta, kezébe vette, a hadseregbe jellemző precizitással megszervezte, a legjobb erőinek felhasználásával hatalmas szervezetté építette”. A vezető mindig pap vagy tanár. „A csapatoknál működő tisztek pedig inkább a fegyelem és a rend fenntartásával és a testgyakorlatok végzésénél adnak segítséget.” Főparancsnoknak mindenütt „ifjú, lelkes papokat” kértek fel. A hadsereggel való kapcsolat biztosította a táborozás sikerét. A jelentés szerint Nyugat-Magyarországon a legjelentősebbek azok a csapatok, amelyeknek tagjai az iparosifjúság köréből rekrutáló-

¹⁵ Ol P 1359/85/169–1920. Magyar Cserkész, 1920. június 8. O. L. K. 592/212/5069–1921, Magyar Cserkész, 1926. július 15. Ol K 592/212/5069–1921. A kerületek beosztása a következő volt: I. Budapesti (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. Észak, Esztergom-Hont, Nógrád, Heves vm. 60 nagyközsége); II. Miskolci (Borsod, Heves, Abaújtorna, Zemplén, alsó határvonal a Tisza vonala); III. Szombathelyi (Moson, Sopron, Vas, Zala); IV. Székesfehérvári (Fejér, Komárom, Győr, Veszprém); V. Szegedi (Csanád, Békés, Csongrád); VI. Kaposvári (Somogy); VII. Szekszárdi (Tolna, Baranya, Bács-Bodrog); VIII. Kecskeméti (Pest-Pilis-Solt-Kiskun Dél, Jász-Nagykun-Szolnok); IX. Debreceni (Hunyad, Szabolcs, Bihar, Szatmár). Ezen az első beosztáson 1925-ben változtatásokat eszközölt a Szövetség.

¹⁶ *Kápolnai József*: A magyar cserkészet krónikája. Kézirat. (Országgyűlési Könyvtár Kéziratár) Q. H. 4283. sz. Pálffy öregcsapat részt vett a nyugat-magyarországi harcokban. Magyar Cserkész, 1934. május 1. 182.

tak. Sikerük olyan nagy, hogy a munkaadók nemcsak elengedik a fiúkat, de fedezik a táborozás költségeit is. Mindebből következik – zárta jelentését a miniszteri biztos –, hogy az a feszült viszony, amely a Központ és a nyugat-magyarországiak között fennáll, csekély, és a VKM „legkisebb intése” elegendő az egységes szervezetbe tömörülés folyamatának elindítására.¹⁷ A minisztérium képviselője – aki egyébként közel állt a cserkészvezetéshez, sőt egy ideig ő ellenőrizte a cserkész táborokat – a valóságosnál kedvezőbbnek tüntette fel a helyzetet. A kölcsönös tapogatódzások végül megindultak, a formális megegyezés viszonylag gyorsan megtörtént, ugyanakkor a nyugat-magyarországiak sajátos szellemisége továbbra sem szűnt meg, sőt a megállapodás után, a viszonylagos elszigeteltség oldódásával együtt kisugározta azt a Központra, rajta keresztül az egész magyar mozgalomra. A NyMCsSz, a későbbi III. cserkészkerület (Szombathelyi központtal), a katonai, legitimista törekvések, a tömeghatásokra építés bázisa maradt, munkájának jellege inkább a levetéhez tette hasonlóvá. A NyMCsSz néhány vezetője bekerült a Központba vagy a szövetség más vezető testületébe. Törekvéseik leghűbb támogatóit később is Nyugat-Magyarországon találták, de lelkes híveik másutt is akadtak.¹⁸

A MCsSz 1920. május 5-én tartott intézőbizottsági ülésén 6 pontból álló megegyezést fogadott el, amelyet az elnökség kötött a NyCsSz-el. A mozgalom hivatalos lapja szerint „Ez a megállapodás az első lépés a cserkészmunka szövetségi irányításának régóta szükséges és most megoldást nyert kerületenkénti decentralizációjához”. (Lesz a mozgalom történetének nem egy mozzanata, amikor a tehetetlen központi vezetés fennhangon kárhoztatja majd a decentralizációt, a nagyfokú önállóságot.)¹⁹ A megállapodás még nem jelentett zavartalan együttműködést. A III. kerület továbbra is önállóan, a Központ mellőzésével tett lépéseket, a Szövetség viszont – szerintük kimondottan sértő módon – érezte velük, hogy a „csárdában csak egy dudás” van. Tehették, hiszen 1921-ben már a HM sem támogathatta, és a levénteintézmény fejlesztésére összpontosítva nem is támogatta a régi mértékben nyugat-magyarországi híveit. Sík Sándor alig tudta lecsendesíteni az örökös sértődöttség állapotában leledző kerületi katonai vezetőket. A fegyvelméssel együtt igyekeztek gyógyírral kengetni hiúságuk fájó sebeit. 1921 augusztusában Tapolcán mondott beszédet dr. Papp Gyula, s rámutatott „annak a megértő támogatásnak a jelentőségére, amiben Nyugat-Magyarország egyházi, katonai és polgári hatóságai s nagyközönsége részesítik a cserkészetet, kifejezést adott annak a reményének, hogy ez a jó példa mielőbb országossá leend...”²⁰

1922. január 1-vel megszűnt a Cserkészfiú, kiadóhivatali szervezete a Magyar Cserkész kiadóhivatalává alakult át. „A szellemi rész közvetítésére”, azaz a helyi cserkésztevékenység eszméinek és tapasztalatainak továbbítására pedig kerületi szerkesztőséget

¹⁷Vö. Magyar Cserkészvezetők Könyve, I. kötet. Bp., 1942. 281–82. A részletekre nézve tartalmaz adatokat a Szövetség hivatalos lapja, a Szombathelyen megjelenő Cserkészfiú. Felelős szerkesztője dr. Sarlay Lajos volt.

¹⁸Färber József pl. lelkendezve írta Kápolnai Józsefnek, a mozgalom „krónikásának”: a nyugat-magyarországiak egy évszázaddal előzték meg a szervezetségben a budapesti Központot. A vezetők figyelmébe ajánlják a MOVE „Kézikönyv a magyar ifjúság nemzetvédelmi nevelésére” c. kiadványát.

¹⁹Magyar Cserkész, 1920. július 1. 14., Uo. 1921. június 1. 125.

²⁰OL K 592/212/128828–1921, Uo. 172/154779–1921., Uo. 212/5069–1921, Magyar Cserkész, 1921. szeptember 1. 194.

hoztak létre. A NyMCsSz megszűnése után a végzett munkát emlékkönyvben foglalták össze, a pionírok díszjelvényt és elismerő oklevelet kaptak. Az átalakulás hivatalos, ünnepi aktusára 1922. február 19-án került sor Szombathelyen, „nagy cserkészgyűlés” keretében.²¹ Az új, III. cserkészkerület elnöke Erőssy Gusztáv nyugalmazott tábornok lett. 1923-ban már folyt a vármegyei szervezetek az alapszabályok szerinti átszervezése, előkészítették a jövő évi tiszti tábor, ami a csapatmunka egységesítését célozta. A III. cserkészkerület munkája tehát megindult, de éles viták – mint azt az 1928-ban kirobbant nézeteltérés is mutatta – továbbra is voltak a Központ és a nyugat-magyarországiak között.²²

Kissé hosszadalmasan időztünk a III. cserkészkerület megalakulásának történeténél. Tettük ezt azért, hogy érzékeltsük, mit is jelentett a valóságban a „könnyebb” vidéki szervezőmunka, hogy igazoljuk, már a kialakuló kerületeknek is volt sajátos arculatuk, s végül bemutassuk, milyen is volt ez a nyugat-magyarországiak esetében.

Időközben folyt a többi kerület szervezése is. Különös helyzet alakult ki a „déli végeken”, hiszen a pécs–baranya–bajai „háromszög” csak 1921 augusztusában került magyar igazgatás alá. A VII. kerület megszervezésével Éry Emilt bízta meg a Szövetség, aki e vidékről származott, s a szekszárdi 40. sz. csapat vezetője volt. Nem volt könnyű feladat eligazodni a helyi lehetőségek és érdekek szövevényében még az ismerősnek sem, hát még a Szövetségnek. Eleinte, 1920-ban, Somogy–Tolna–Baranya vármegyékből egy cserkészkerületet akartak szervezni, Papp Gyula már tevékenykedett is ez ügyben, de a „háromszög” Magyarországhoz kerülése miatt úgy döntöttek, hogy a területet kettéosztják: Somogy vármegye Kaposvár székhellyel alkotja az egyik, Tolna és Baranya Szekszárd székhellyel a másik cserkészkerületet. Éry megbízását kiterjesztették Bács-Bodrog vármegyére is. Bár a Szövetség „történelmi joga” Szekszárdot jelölte az alakuló VII. cserkészkerület székhelyének, végül mégis Pécs győzött. Érynek a Szövetséghez intézett, 1921. december 7-én kelt levele szerint „Valamennyi csapat (ti. szekszárdi G. F.) örömmel vette tudomásul, hogy az IB (intézőbizottság) a kerület központjául Szekszárdot tette. Azonban a pécsi cisztercita gimnázium semmiképpen sem akar belemenni, hogy a kerület ne Pécssett, hanem Szekszárdon legyen . . . a ciszter főgimnázium és az állami főreál csapatai között alig elsimítható ellentétek állanak fenn . . .”²³ Így 1922. május 7-én pécsi székhellyel megalakult a VII. cserkészkerület. Éry, közlekedési nehézségek miatt, a jánoshalmi és a bácsalmási járásnak Kecskeméthez, az alakuló VIII. kerülethez

²¹ Magyar Cserkész, 1921. december 1. 254. Uo. 1922. február 1. 42. – A Cserkészfiúban így értékelték a NyCsSz szerepét: „Az egész csak egy epizód a magyar cserkészmozgalomban, de mégis ebből fakad annak jövőendő nagysága . . .” Cserkészfiú (Szombathely), 1921/21. 293. Magyar Cserkész, 1922. június 1. 148.

²² OL P 1359/113/349–1922, Uo. 51–1923, Magyar Cserkész 1923. október 1. 210. Uo. 1925. március 1. 79., KJIGy. Schelken Oszkár 1925. október 27-én kelt levele Faragó Edéhez, OL P 1359/96–1928., Uo. 91–1928. Egy kerületi ellenőrzői tisztségből kibuktatott vezető így jellemezte a kerület uralkodó politikai légkörét: „Már országszerte ismeretes, hogy Vas vármegye és különösen Szombathely a szélső legitimista politika főfészke. Itt mindenki érvényesül, aki ehhez a táborhoz csatlakozik, de mindenkit elfűrészelnek, aki nem teljes 100%-ban az ő emberük. Itt a cserkészetet is . . . ezen a szemüvegen keresztül nézik.” – A levél kelt Szombathelyen, 1923. november 6-án.

²³ KJIGy. A ker. KIB 1922(?) -ből származó jkv.-ból. Magyar Cserkész, 1920. szeptember 15. 7., OL P 1359/105/1–1921.

csatolását javasolta. A többi kerület lényegében hasonló módon alakult ki az 1924-ben szervezett X. kivételével.²⁴

Mire a VKM kiadta az ún. testnevelési törvény (1921: LIII. tc.) végrehajtását, aminek birtokában az eddiginél nagyobb ütemben folyhatott a levelezőintézmény fejlesztése, kiépült a cserkészlet országos, egy központból irányított szervezete. Ehhez minden kerületben, majd minden megyében meg kellett nyerni az államot és a társadalmat reprezentáló személyeket. Főispánok, alispánok, polgármesterek, nyugalmazott tábornokok, tankerületi főigazgatók és főpapok álltak a mozgalom mellé, pontosabban kerültek fölé. Ezek az urak nevüket, címüket, rangjukat adták, időnként felhasználták összeköttetéseiket a cserkészlet érdekében, és nem zárkóztak el némi pénzbeli adománytól sem, de a cserkészethez, a serdülő fiúk öntevékeny, romantikus életéhez semmi közük sem volt, legtöbbször nem értették a mozgalom lényegét. Nem volt könnyű olyan cserkészvezetőket találni, akik viszont hajlandók voltak, igen lassan növekvő erkölcsi és majdnem a semmivel egyenlő anyagi megbecsülésük ellenére, vállalni a cserkészszervek sok irányú munkáját. Különösen nehéz volt ez a kevésbé urbanizálódott Alföldön, ahol főleg az agrárnépesség fölösleges kedvtelésnek ítélte a cserkészletet, megütközött a cserkészöltözetben is. (Pl. felnőtt vezetők is hordtak rövidnadrágot, Teleki Pál is). Itt szinte fogdosni kellett az embereket, még az elnökségi, intézőbizottsági helyekre is.²⁵

A cserkészkerületek egyenetlenül dolgoztak, főleg a személyi problémák miatt. 1923 márciusában az V. kerület egész tisztikara lemondott, ideiglenesen a Szövetség vette kezébe irányítását. 1925-ben a II. kerület vezetése került „súlyos válságba”. A kerületnek nem volt elnöke, az ügyvezető elnök – egy ezredes – is lemondott, a kerület ügyeiért senki nem akart felelősséget vállalni. Csak 1928-ban jelentették Egerből az országos ellenőrzőnek, hogy a „második kerület hosszú ostrom után, most kezd aktívabban működni és feléledni”. Ugyancsak 1928-ban állapították meg a VIII., kecskeméti kerület-ről, hogy az is „lassan ébredő kerület”. A IX. ker. főtitkára 1932 novemberében kilépett a Szövetségből!²⁶

A vármegyei szervek jóval a kerületek megalakulása után keltek életre. Így Somogyban 1926. június 21-én, Békés vármegyében 1928. október 16-án. Az Országos Intéző Bizottság 1930. május 14-én hagyta jóvá a Győr vármegyei szerv és a IV. ker. megállapodását, mely szerint „a vármegye területén a cserkészjelvények kiadása, havi jelentések gyűjtése, valamint új csapatok szervezése, vezetése, csapatszolgálat kivétele elsősorban a vármegyei szerv feladata lesz”. Nem volt könnyű kialakítani – ezt jelzi az

²⁴ Magyar Cserkész, 1922. április 1. 90., Io. 1927. március 15. 98., KJIGy. A X. ker. alakuló közgyűlésének jkv. 1925. április 5. Az új kerület elnöke dr. Semsey Aladár, Újpest polgármestere lett. OL P 1359/113–1922. – Jól mutatja az iskolák – VKM – szerepét a cserkészlet újjászervezésében a kerületi vezetőtestületek „elszállásolása”. I. Budapest, IV. Váci út. 62., II. Miskolc, Jókai u. 25., III. Szombathely, Herczeg szálló 9. IV. Székesfehérvár, Cisztercita főgimnázium, V. Szeged, Piarista főgimnázium, VI. Kaposvár, Állami főgimnázium, VII. Szekszárd, Állami főgimnázium, VIII. Kecskemét, Református főgimnázium, IX. Debrecen, Állami főgimnázium.

²⁵ A székesfehérvári kerület tisztikarát, alakulásakor, a következő személyek „díszítették”: Prohászka Ottokár püspök, Károlyi József gróf főispán, Biffel Ferenc tábornok, Vass Bertalan tanterületi főigazgató. A sorrendre is érdemes felfigyelnünk. Cserkészfiú (Sz), 1921/4. 38., OL P 1359/51–1922.

²⁶ OL P 1359/51–1923. Uo. 54/517–1925. Uo. 48–1928. Uo. 53–1929.

adalék – a szervek közötti munkamegosztást sem. Volt, ahol a kerület fölöslegesnek érezte a megyei szervek munkábaállítását, másutt a megyeiek nem voltak képesek együttműködni a kerülettel, ezért kövtek maguknak nagyobb önállóságot. A szervezet fejlődése és a mozgalom méreteinek rohamos növekedése mégis az alsóbb cserkészszervek kiépülésének irányába hatott.

A kiépülés folyamatát azonban sok minden zavarta. Tolnából a főispán túlbuzgósága, Vas megyéből az ottani emberek „mentalitása” miatt panaszkodtak, amely „a legnemesebb mozgalom sikereit is aláássa”.²⁷ Bajáról örökös intrikáról tudósítanak a hivatalos és magánjellegű levélváltások, amelyekben élen jártak a cisztercita tanárok. (Egyikük később a pécsi kerület élén folytatta az idők folyamán egyre több patológikus jelet mutató cserkésztevékenységét).²⁸ Ez másutt is fékezte a munkát. Kalocsáról, a katolikus érseki székhelyről 1930-ban a következőket jelentették: „A cserkészlet Kalocsán még teljesen »terra incognita«”.²⁹

Nem lehetett véletlen, hogy a 20-as évek második felében szaporodtak azok az adatok, amelyek a csapatok és a cserkészszervek, utóbbiak és a Szövetség mindennapos együttműködésének zavarait jelzik.

A szervezet kiépülése ti. együtt járt a mozgalom intézményesülésével, a bürokrácia, az adminisztráció erősödésével. A cserkészlet hivatali helyiségeket kapott – később a tehetősebb kerületekben cserkészházat is építettek –, megjelentek a hivatalos pecsétek, bevezették a fogadóórákat, gyorsan szaporodott a levelezés, nőtt az ügyintézés, az irattározás, a különféle hivatalos tárgyalások száma. 1919 és 1924 között az országos szervezet kiépülésével együtt járó intézményesülési folyamatnak még jórészt csak a kedvező, előrevivő oldalai mutatkoztak, még az értő elmék sem figyeltek fel az intézményesülés egyre növekvő veszélyére. Lekötötte őket a lendületesen fejlődő cserkészlet. 1925–26-tól viszont már érezhető az intézményesülés előrehaladása következtében kialakult válság.³⁰ A „Parkinson törvények” a cserkészletben is érvényesültek. A hivatali szellem megkérdőjelezte a munkát, ha az nem volt elkönyvelve az ügyviteli szabályok szerint, a jó munkát végzők viszont a hivatali szellem létjogosultságával álltak örökös harcban.³¹ A belső ellentmondások fokozódása ellenére a munka tovább folyt.³²

²⁷ Magyar Cserkész, 1928. december 1. OL 1359/93/3979–1932. Fekete Remig írta az V. ker. elnökének a vármegyei IB újjászervezéséről: „Ha a jogi formáságon, a régi és új garnitúra felváltásán túlestünk, menni fog minden szépen. Van 1–2 elnökjelöltünk (tekintélyes társadalmi állású komoly emberek) aki mellé odaállítunk egy igazi cserkész titkárnak, s *senkit* nem veszünk be magunk közé Gondán Felicián régi bábjai közül... Az akciót csak közülünk való ember irányíthatná...” Uo. 59/811–1932. Uo. 96–1927. Uo. 107–1932.

²⁸ Bartók Egyednek a Központtal s ezen belül Papp Antal országos elnökkel folytatott levelezése alkalmat nyújtana erre.

²⁹ KJIGy. A 854. sz. csp. pk. 1930. január 15-én kelt levele, amelyet a Szövetségnek írt.

³⁰ Sopronból ingerült hangú levél tiltakozott a Szövetség egyik vezetőjénél a rendetlen és nagy adminisztráció miatt. A Magyar Cserkész írta 1930. január 1-én: „Csapatunkat az utóbbi időben elhalmozták mindenféle körlevelekkel. Újól fog felhívjuk a parancsnokságokat, hogy mindazon körleveleket, amelyek a Szövetség elnöksége valamely tagjának ellenjegyzése nélkül érkeznek, juttassák méltó helyükre...”

³¹ OL P 1359/91/1001–1928, Magyar Cserkész, 1931. január 1. II. 1. Az idézett levelek jórészt a KJIGy anyagából valók. KJIGy. A IV. ker. Főtitkári jelentése az 1933. évről. Cserkész (Szeged), 1925. május 5. 2.

³² Az V. kerület pl. a következő célokat tűzte maga elé az 1924. évben: az előző vezetőség extenzív munkája helyett áttérés az intenzív munkára, az evangéliumi szellem erősítése, a csapatközi

A Szövetség és a budapestiek ellentéte

A központ jóleső érzéssel vette tudomásul a mozgalom egységének, országos kiépülésének tényét, de ezzel együtt fokozódtak gondjai is. Nyugtalanította a Szövetséget a fővárosiak mozgolódása. Mi történt?

1922 őszén, a főváros közoktatási ügyosztályának kebelében székesfővárosi cserkészparancsnokság alakult azzal a céllal, hogy a felügyelete alá tartozó községi iskolákban a cserkészteket szervezze, irányítsa. Festetics Pál — Kiss Jenő tanácsnok megbízásából — összehívta a parancsnokokat, akik őt vezetőjüké választották. Witz Béla katolikus pap, a MCsSz Országos elnöke 1922–1932 között, egységbontást látott ebben, és hatáskör túllépéssel vádolta Festetics Pált. A főcserkésznek küldött panaszában Witz azt állította, hogy a fővárosiak azzal „ádolják a Szövetséget, hogy az nem elég „magyaros”, hanem nemzetközi és szabadkőműves irányzatú, holott éppen ők küzdöttek egykor a főváros szabadkőműves vezetőivel. A fővárosiak ezzel szemben hűségüket hangoztatták, és azt, hogy az ő parancsnokságuk megkönnyíti a Szövetség és a csapatok közötti kapcsolat-teremtést. A felek nehezen engedtek, sőt időnként magasra csapott az indulatok lángja.³³ A Szövetség képviselői lekicsinylő megjegyzéseket tettek a fővárosiak munkájára, azok hirtelen vágtak vissza és így tovább, majd a főváros elvette a MCsSz hivatali helyiségeit. Festetics Pál — úgy tűnik — két tűz közé szorult. Hol megpróbált a sarkára állni, hol még az ellenállás szándékát is tagadta.

1924 októberében ismét felizzottak a szenvedélyek. Faragó Ede országos vezetőtisz, a mozgalom legeredményesebb szervezője, sürgette Borsiczky Sándor országos ügyészt: „Kérlek, hogy gyorsan és határozottan lépjetek fel a társaság (ti. a Festetics által képviselt budapesti csoport — G. F.) ellen, amellyel a legszigorúbban kell eljárni, még ha végső esetben csapatok megszüntetését is vonja maga után.” Ezt kérte az I. cserkészkerület gyűlése is, egyelőre eredmény nélkül. Sőt, a budapesti ellenzék 1925 nyarán „jamboreet” szervezett, amelynek játékaiban — a Magyarország híradása szerint — számos katonatiszt vállalt szerepet. Khuen-Héderváry főcserkész kemény hangon vonta felelősségre a Szövetséget. „Komolyan kifogásolható — hangsúlyozta —, hogy cserkészversenyek nyílt döntőbíráiul *katonatisztek* szerepeltek (ezt a békeszerződés szigorúan tiltja) . . . és mint azt az 1921. évi hadijátékok szomorú vége mutatja, e tekintetben szigorú

élet fejlesztése, cserkész depo létesítése, a „belső világ” kiépítése, a kerület „fenntartás nélküli” beillesztése a központ életébe, a társadalom újabb elemeinek megnyerése.

A megkívánt, hivatalos szellem bemutatására egy kerületi vezető megnyilatkozásából idézünk. Györfly István, az V. kerület elnöke írta: „A magyar cserkészteket ma már (1928-ban G. F.) oly jelentőségű mozgalom, hogy annak elhivatottságát senki sem vonja kétségbe (a cserkészteket) . . . az élet harcára kell megnevelni, hogy *tudatos*, megtanoríthatatlan, egységes cserkész-társadalom-alkotók lehessenek. Minden cserkész: magyar és kuruc kell legyen! . . . Ha a cserkészek magyarok maradnak, akkor mindig egyeneslelkűek, igazmondóak lesznek; a magyar nem hazudik (a magyar szereti a természetet, vérbeli katoná) . . . Ha igaz cserkészek akarunk lenni, *csak jó magyaroknak kell lennünk*, ideális magyaroknak . . . ne feledjék el soh'sem a kurucok kesergő honszerelmét . . . legyen az életünk vezető csillaga! (az idegen nemzetiségűek ellenségeink, a zsidók is) . . . Nem akarok a magyar cserkésztest vérereit hálózatában egyetlen darabka idegen fajú vérhajszált sem tudni . . . idegen . . . vértestet sem látni!” A MCsSz V. (Déli) kerületének 1928. Évkönyve. Szerk.: Csaba Jenő dr. Szeged, 1928. OL P 1359/51–1923.

³³ OL P 1359/51/4/1923, Uo. 43/555–1924, Uo. 679–1924.

ellenőrzést is gyakorol (ti. az antantmisszió – G. F.)...³⁴ Ennek ellenére csak 1927-ben mondotta ki az Országos Intéző Bizottság a főparancsnoki cím eltörlését, megállapította, hogy a szervező testületeknek a csapatokhoz való viszonyát különösen a székesfőváros iskoláinak csapatai, a székesfőváros és a MCsSz között való viszonyt részletesebben szabályozni kell.

A Witz–Festetics konfliktus jelezte a kiépülő cserkészszervezeten belüli feszültségeket, politikai-ideológiai különbségeket, kifejezte a személyi ellentéteket, egyéni szereplési vágyat, de az egykori őrszemvezetők igényét is a vezetésben való részvételre. Az országos elnöknek, akit politikai érzéke, rugalmassága miatt dicsértek a kortársak – az Országos Intéző Bizottságon belüli nézetkülönbségek ellenére – végül is sikerült szétzilálni a veszélyesnek ítélt budapesti csoportosulást. Volt, aki kilépett a mozgalmából, mások ismét visszahúzódtak, néhányan – köztük „Pali bá”, azaz Festetics Pál is – fejet hajtott és dolgozott tovább.³⁵

A főcserkész intézmény

A mozgalom vezetői már 1921-ben úgy látták, hogy Horthy fővédnöksége, a VKM és a HM – ugyancsak ellentmondásos – támogatása ellenére a cserkészlet további védelemre szorul a politikai „szélsőségek” támadásaival szemben, nem is beszélve a levante-intézmény egyeduralmi igényeiről. Ezért került sor a főcserkész intézmény megteremtésére, az ún. cserkész-törvényjavaslat kidolgozására, a jelvény és az egyenruha védelmét biztosító belügyminiszteri rendelet kiadására s nem utolsósorban a mozgalom jogi szervezetének kiépítésére.

Abban a kérdésben, hogy a magyar mozgalomnak szüksége van a főcserkész intézményre, a vezetés egyetértett. Sok töprengésre adott okot viszont a leendő főcserkész személye, jogköre, viszonya a mozgalomhoz és a Szövetséghez. Az OIB 1922. május 19-i ülésén Sik Sándor kijelentette: „szükség van egy olyan személyre, aki a minisztériumokon felül áll, és a mindenkori államfőtől kapja a kinevezését.” Faragó szerint „nincs olyan szimpatikus politikus, mint gróf Teleki Pál, egyénisége és tudományos munkássága predestinálja erre a szerepre”. Fodor Ferenc, az öregcserkészlet egyik szervezője bejelentette, hogy ő már beszélt Telekivel, aki hajlandó elvállalni a tisztséget, de csak abban az esetben, ha olyan pozíciót nyerne el, mint Baden-Powell, a cserkészlet alapítója Angliában, azaz ne válasszák, hanem nevezzék ki. Ilyen feltételek mellett „hajlandó egész munkásságát a cserkészletnek szentelni. Mint politikus pedig nem óhajt a jövőben szerepelni”. Witz aggódott az egész életre szóló kinevezés miatt, mert szerinte nem lehet tudni, hogyan alakul a gróf további pályája, de feltette a mozgalomra gyakorolt katolikus befolyást is az esetleges politikai fordulatoktól. Mint a mozgalom új országos elnöke – a VKM 1922. július 11-én kelt leiratával erősítette meg tisztségében –, arra törekedett, hogy biztosítsa a főcserkészeti intézményben rejlő előnyöket, és csökkentse a vele járó veszélyek lehetőségét.

³⁴ Uo. 43–1924. A MCsSz 1924. november 16-i rendes közgyűlésének jkv., KJIGy. OIB 1926. március 12, április 21, október 27. üléseinek jkv.

³⁵ KJIGy. Festetics Pálnak címzett levél, 1927. március 3-i keltezéssel. Az érintett személyek pontosabb megismerésében nagy segítségünkre volt Velősy Béla és Márkus Miklós.

Nem ismerjük a Teleki Pállal folytatott újabb tárgyalások tartalmát, de tudjuk, hogy 1922 májusában a Szövetség javaslata alapján a VKM Horthy elé terjesztette Teleki Pál főcserkészi kinevezéséről szóló javaslatát. Idézzük: „a MCsSz-ben egyesített cserkészmozgalom, amely kilenc kerületben szervezett közel 15 000 cserkészt foglal magában, szükségét érzi annak, hogy eme szervezetre feltétessék a korona a főcserkész intézménye által, és kéri gróf Teleki Pálnak főcserkésszé (chief scout) való magas kinevezését. — A főcserkészi intézmény jelentősége abban áll, hogy mint *választás alá nem eső*, hanem az államfőtől élethossziglan, vagy legalábbis igen hosszú időre kinevezett méltóság szilárd pontot képvisel, s így hivatva van a cserkészmunka folytonosságát biztosítani. A főcserkész, már mint magában is nagysúlyú egyén, a legfelsőbb kinevezés adta nimbusszal megerősödvé a tekintély elvét képviseli a cserkészársadalomban, és a magyar cserkészmozgalmat itthon és a külföldön a leghathatósabban képviselheti. A főcserkész hatásköre: mint a CsSz *keretein kívül álló* legfelsőbb cserkésztekinetly a Szövetség munkájának legfelsőbb irányítója, cserkészmozgalomnak befelé és kifelé legfelsőbb képviselője és mint a Nagy Tanács elnöke, a cserkészmunkának leghatalmasabb társadalmi támogatója . . .”³⁶ A minden bizonnyal Bethlen István által melegen támogatott javaslatot Horthy 1922. június 10-i „magas elhatározása” követte, amelyről Klebelsberg június 30-án értesítette a magyar mozgalom első főcserkészt. A Magyar Cserkész 1922. szeptember 1-i számának címlapjáról már ő tekintett a lap olvasóira. A szerkesztőség így köszöntötte: „Engedje meg a Nagyméltóságú Főcserkész úr, hogy a Magyar Cserkész . . . tiszteletteljesen üdvözölje, szeretetéről és ragaszkodásáról biztosítsa . . .”³⁷

Teleki azonban rövid ideig viselte tisztét, 1923. március 22-én egészségi állapotára való hivatkozással kérte Horthytól felmentését. A VKM javasolta a minisztertanácsnak, hogy Teleki „tisztületbeli főcserkésszé való kinevezése is javaslatba hozassék”. Ily módon lehetővé válik, hogy bár a CsSz adminisztrációs munkálataiban nem fog részt venni, a Szövetség „nem veszti el azt az erkölcsi értéket, melyet gróf Teleki Pál személye képvisel”. Egyben hozzájárulást kért Khuen-Héderváry Károly főcserkészi kinevezésének előterjesztéséhez. Mindkettő megtörtént 1923 augusztusában. A magyar mozgalomnak ettől kezdve volt egy valóságos és egy tisztületbeli főcserkésze. A valóságos, gróf Khuen-Héderváry Károly, jól gazdálkodó, liberális gondolkodású birtokos, egykor Marczali Henrik tanítványa, aki nem tért ki a rárótt feladatok elől, de nem is kereste azokat. Teleki, mint tisztületbeli főcserkész viszont szinte megmagyarázhatatlan buzgalommal, társadalmi-politikai céljait szolgáló tervekkel vett részt — haláláig — a mozgalom életében, legfelső irányításában. Állítólag ő jelölte utódául Khuen-Héderváryt.³⁸

A főcserkészi és nagytanácsai hatáskörre vonatkozó tervezetet hárman készítették: Teleki Pál, Papp Gyula (vagy Antal) és Marcell Mihály. Bár a tervezet előadója „tompította” az eredetiben szereplő kifejezéseket, az OIB túlzottnak tartotta a javasolt főcserkészi hatáskört. Félelmük okát Witz mondotta ki: ha a tervezet kormányzói rendeletként jön ki, „akkor a Főcserkész kormányhatósággá lesz. Ha ellenben megelégszünk a kormányzói kinevezéssel, nincs veszélyeztetve az az állapot, amit a Szövetség

³⁶ KJIGy. OIB 1922. május 19. jkv., OL P 1359/113/623–1922, OL K 27. Mt jkv. 136. dbz. 1922. május 26-i ülés. Uo. május 27-i ülés.

³⁷ Magyar Cserkész, 1922. szeptember 1. 175.

³⁸ OL K 27. 143. dbz. 1923. július 13-i ülés. OIB 1923. március 23-i ülésének jkv.

eddig is követett”.³⁹ A rendelettervezetet 1924 novemberében terjesztették fel, és 1925. március elején jelent meg a Közlönyben. A főcserkész hatáskörének megállapításáról szóló szabályzatot a Vezetők Lapja 1925. június 1-i számában közzétette.⁴⁰

A cserkész törvény kérdése

Miközben a három vezető tényező, a főcserkész, a Cserkész Nagytanács és a Szövetség (ill. az Országos Elnökség) közötti viszony jogi rendezése folyt, a legfelső vezetésnek egy sor további jelentős kérdésben kellett állást foglalnia, képviselnie a mozgalom érdekeit. Ezek közül messze kiemelkedett a levanteintézményhez való viszony rendezése. A törvényjavaslat⁴¹ első szövegezése – adataink szerint – 1922-re nyúlik vissza, ami hihető, mert követte az 1921: LIII. tc. kihirdetését, és megelőzte annak 1924-ben megjelent végrehajtási utasítását. Utóbbi 18. §-a szabályozta a cserkészzet és más, a testedzés terén rendkívüli érdemeket szerzett egyesületeknek levante-foglalkozását. Az OIB 1922. október 6-i ülésén felolvasták a javaslat első szövegezését,⁴² és véleményezésre megküldték a főcserkésznek. Az Elnöki Tanács felkérésére tervezetet készítettek a Szövetség erre felkért vezetői – maga Teleki Pál is készített egy kurta, 5 pontból álló javaslatot –, valamint a kerületek vezetőtestületei.⁴³ Valamennyinek közös vonása: igény a kizárólagosságra, állami védelemre, rendszeres állami támogatásra, a levanteintézménytől való különállásra, a vele való teljes egyenrangúságra, egyenjogúságra. Szerepel a javaslatokban a főcserkész intézmény is, de a rá vonatkozó cikkely megfogalmazását Teleki, majd Khuen fenntartotta magának. Néhányan törvénybe kívánták illeszteni a cserkészzet hivatalos elterjesztésének igényét a pedagógiában.⁴⁴

A kezdeti buzgalom után, búvópatak módjára, nyoma veszett a javaslatnak. Egy későbbi keletű jelentésből tudjuk, hogy a Szövetség 1926-ban javaslatot tett a testnevelési törvény végrehajtási utasítása 18. §-nak a cserkészetre vonatkozó módosítására. Ennek alapján tárgyalás indult meg, amely egy évig tartott. „Kívánságunkat – írta az országos elnök – nem tudtuk száz százalékan keresztülvinni. A tárgyalásokról jegyzőkönyv nincs, azok bizalmasak voltak. . . . 1928 óta az Országos Testnevelési Tanács (OTT) kezéből lassan a HM kezébe ment a levante minden ügye . . .” Ez lehet a magyarázata annak, hogy 1929 nyarán ismét felbukkan a cserkészetről szóló törvényjavaslat. A vezetés ismét

³⁹ Magyar Cserkész, 1923. szeptember 1. 175., OIB 1924. szeptember 10-i ülésének jkv.

⁴⁰ OIB 1924. november 12-i, 1925. március 11-i üléseinek jkv., Vezetők Lapja, 1925. június 1. 44. OL K 592/3-9/16738., L. még *Kápolnai J.*, 490–510.

⁴¹ A javaslatok többféle címet kaptak, pl. Törvénytervezet a cserkészetről, Törvényjavaslat a magyar cserkészmozgalomról, Törvényjavaslat a magyar cserkészetről stb. Érdekes, hogy a kortárs vezetők egyáltalán, vagy alig emlékeznek erre a jelentősnek szánt kezdeményezésre, még olyanok sem, akik maguk is készítették tervezetet!

⁴² Ezek között volt dr. Szukováthy Imre társelnök 17 pontból álló tervezete. OIB 1922. október 6-i ülésének jkv.

⁴³ OI. P 1359/65/531 – 1929. KIIGy. Szám nélküli irattörödékek., OI. P 1359/53/875929. A III. kerület javaslatának indokolásában ez áll: „nem tévesztve szem elől, hogy a nagy fontosságú kérdés helyes megoldásától függ a cserkészmozgalom egész jövője és sikere” fontosnak tartják a „kereszténymezeti jelleg” hangsúlyozását, ami már csak „politikai opportunitásból sem volna mellőzhető”. – *Uo.* 115–1929. Vezetők Lapja 1930/1. Belső borító.

⁴⁴ OL K 592/212/5069 – 1922.

kísérletet tett a hirtelen növekvő HM befolyás ellensúlyozására. Az országgyűlés indítványt fogadott el Cserkésztvény meghozásáról, a VKM felszólította a Szövetséget, hogy két héten belül éljen a javaslattal. Az országos elnökség 8 napon belül kért véleményt a kerületektől. A gépezet nekilendült, az Ország Elnöki Tanácsa (OET) 1929. június 5-én megtárgyalta, melyek legyenek azok az „alaptételek”, amelyeket föltétlenül bele kell foglalni a tervezetbe. A cserkész Kodifikáló Bizottság 1929. november 4-én tárgyalta a törvény és a végrehajtási utasítás javasolt változatát. A beérkező észrevételek a „kereszteny-nemzeti” alapon nyugvó egység megerősítését, a társadalomtól való anyagi függőség felszámolását sürgették. Az OET november 19-i ülésén, annak 25 napirendi pontja miatt, csak másfél órát szánt a törvényjavaslatra. Az OIB december 11-re a tervezetet jóváhagyta, és az illetékes hatóságokhoz való felterjesztését rendelte el. A szövetség egyik vezetője 1931. május 3-án úgy tájékoztatta az V. kerület tisztí gyűlését, hogy a törvényjavaslat benyújtás előtt áll.⁴⁵

Cserkésztvény mégsem született. A főcserkészt tájékoztató 1932. szeptember 3-i feljegyzés szerint 1931 májusában véglegesen a HM vette át a levonték irányítását. A 230137 sz. HM rendelettel a maga szempontjai szerint, cserkész-vonatkozásban igen kevés változtatással szabályozta a levonték helyzetét. A Szövetség, ereje teljében, elvesztette a levontéval (HM-el) vívott csatáját, nem tudta törvénnyel megerősíteni hadállásait, stratégiai kilátásai jelentősen csökkentek. Úgy véljük, a vereség mögött a cserkészzetben jól használható eszközt látó Bethlen István kormányzatának bukása, Gömbös táborának előretérése húzódnak meg. A cserkész-törvényjavaslat irattárba került, és onnan csak az utolsó nekibuzduláskor, az 1939: II. tc. előkészítésének idején került ismét elő.

Ha törvény nem is, rendelet védte a cserkészzetet. A Szövetség 1921. december 7-én hivatkozva az OIB december 6-i határozatára – kérte a belügyminisztert, rendelje el, hogy a MCsSz „hivatalos jelvényét és kalapját” illetéktelenül viselő egyének ellen „rendőri úton eljárást indíthassanak”. A Belügyminisztérium 1922. május 18-án értesítette a VKM-et, hogy az „egyesületi jelvények használata és védelme tárgyában az 1922. év május 5-én kelt 72390/1922. sz. körrendeletben” intézkedett.⁴⁶ A védelem azonban nem volt kellően hatásos, 1926-ból, 1929-ből származó adatok szerint a jelvénnel és a cserkészruhával egyre többen éltek vissza. Ezt bizonyítja az 1929-ben kiadott újabb körrendelet, amely a korábbi szigorú végrehajtását követeli. „Ezen visszaélések gyökeres megakadályozása céljából – hangoztatták az illetékesek – a detektívőnök és rendőrpáncsnokok támogassák a vásár- és ünnepnapokon, vasútállomásokon, helyiérdekű vonat megállóinál igazoltató cserkész készütséget. Tegyenek feljelentést, és a vétkeket a bűnjelekkel együtt adják át az illetékes kapitányságoknak.” Amennyiben pedig az eljárás során oly adatok jutnának a kerületi kapitányságok tudomására, hogy a formaruhát és jelvényeket egyes – a MCsSz kötelékébe nem tartozó szervezetek, ill. tagjai viselik – ez ellen haladéktalanul a 99620/1924 sz. körrendelet 3. bekezdésének rendelkezései szerint járjanak el.⁴⁷ A cserkészzet állami védelme módot nyújtott a különféle társadalmi-vallási-politikai célzatú ifjúsági csoportosulásokhoz tartozók megfigyelésére, ellenőrzésére és a „nem kívánatos elemek” kiszűrésére.

⁴⁵ KJIGy. Szám nélküli irattöredékek.

⁴⁶ Cserkész (Szeged), 1925. szeptember 5. 22.

⁴⁷ Magyar Cserkészvezetők Könyve, IV. kiadás. I. köt. Bp., 1942. 148–149.

A cserkészbíróságok

Ennél szerteágazóbb, de az előbbit is magába foglaló feladatot igyekezett ellátni a – főként a mozgalmon belüli fegyelmet, „öntisztulást-öntisztítást” szolgáló – bírósági szervezet. Teleki Pál számtalanszor hangoztatta: „Legyetek jó bajtársak befelé s kemény harcosok kifelé... Tanuljátok meg gondolataitokat alárendelni a közös munkának. Tanuljátok meg fejleszteni az egyéni akaratot, de csak úgy, hogy az összesség akaratának része legyen. Tanuljátok meg szeretni embertársaitokat, de azért, hogy a közös célért velük harcoljatok... tanuljátok meg, hogy mindenütt, akárhol vagytok, jó hazafiak lehettek...”

Sik Sándor a nevelés oldaláról közelítette meg ezt a kérdést: „... sem a bomlasztó szabadság, sem a pusztán külső eredménnyel megelégedő rendőri fegyelem nem értékesíthető a nevelésben... Nem zabolátlan és nem rendőri fegyelemre van szüksége a nevelőnek, hanem keresztény fegyelemre... a nevelő kötelessége a fiút megnyerni a fegyelemnek. Meg kell értetni vele, hogy miért kíván tőle engedelmisséget.”

Ezek az elvek mint hivatalos követelmények jelentek meg a mozgalom gyakorlatában, viaskodva más elvekkel, magatartásokkal. Ezeknek az elveknek jegyében vonták meg – a vezetés rendelkezésére álló eszközökkel – a cserkészeten belüli demokratizmus határait, amelyek heves összetűzések idején ugyancsak képlékenyeknek bizonyultak. Példaként idézzük az 1931-ben lezajlott vitát, amely a mozgalmon belüli kritikáról folyt. „Minden haladáshoz, fejlődéshez bizonyos fokú kritika kell” – állapította meg a „Kritika a cserkészetenben” c. írás szerzője⁴⁸. A bírálat ne legyen gúnyos, haragos, rosszindulatú, fondorkodó, lenéző, öntelt, túlzottan önértékes. Legyen jóakaró, segítő, figyelmeztető-helyreigazító. Mi optimisták kívánunk lenni – folytatta gondolatát a szerző –, csak akkor bíráljunk, ha feltétlenül szükséges. Példákat is említett. Kritizálják a cserkészközigazgatást, a cserkészirodalmat, a hiányos csapat- stb. munkát, a tisztek hibáit, a kiképzést, a jövő nagy terveit. És ki bíráljon? Minden ellenőrző, minden cserkészisztizs.

Egy másik vélemény szerint a bírálónak ragaszkodnia kell az első és az ötödik törvény (igazodó és önbíráló) szelleméhez. A kezelő orvos nem maga vág – zárta írását a hozzászóló – „hanem a műtétet egy erre hivatott specialistára bízta”.

Az 1921. szeptember 21-én elfogadott alapszabályokban nincs szó a cserkészbíróságokról, mert olyanok akkor még nem léteztek. Az alakuló csapatok és a szervezet kiépítésében előljáró nyugat-magyarországiak önállóan intézkedtek fegyelmi ügyekben, s minden bizonnyal, a törvények szövegezéséhez, a fogadalomtételhez hasonlóan, ezen a téren is régi vagy maguk teremttette új formákat alkalmaztak. A Központ is a Szombat-helyről érkező sürgetés nyomán fordult a csapatokhoz, hogy küldjék be az esetleg meglévő fegyelmi szabályzataikat, és így a „szövetségileg elfogadható közös szabályzat a csapatok tapasztalatainak építettessék ki”. Az 1926. november 7-én elfogadott alapszabályok 55. §-a már kétféle cserkészbírósról szól: cserkészfegyelmi- és cserkészkiegyszerítő bíróságról.⁴⁹

⁴⁸ Vezetők Lapja, 1931/10. 209., 1931/11. 223.

⁴⁹ OL P 1359/85/905–1920. A MCsSz Alapszabályai, Bp., 1928. 39. A MCsSz Fegyelmi Bíróságainak Szervezési és Eljárási Szabályzatai. Bp., 1930. 8., 44–45. Az 1930-ban kiadott „A MCsSz Fegyelmi Bíróságainak szervezési és eljárási Szabályzatai” részletesen és pontosan leírják azok szervezetét, illetékességi körét, működésük törvényes rendjét.

E bíróságok létrehozásával a Központ egyrészt lehetőséget adott az „úri becsület” törvényes keretek közötti védelmére, ugyanakkor ki akarta zárni annak lehetőségét, hogy a cserkésztörvényekre fogadalmat tett személyek, a kor úri szokása és a Clair-kódex előírásai szerint, duellumozzanak. A katonatisztek nyílt szereplésének idején különösen nagy szükség volt erre.

A Központi Cserkészbíróság – olvashatjuk az OIB 1925. március 11-i üléséről készült jegyzőkönyvében – első ízben 1921. szeptember 29-én alakult meg. A módosított és kiegészített szervezési és eljárási szabályzatot az OIB úgy alkotta meg, hogy a bíróságnak módot nyújt a nyugodt munkára, mivel 4 évig „nincs kitéve a választás izgalmainak”, és ezenfelül elnöke még 2 évig helyén marad, biztosítva a „zökkenőmentességet”. Mire hatéves megbízatása letelik – írta az Országos Intézőbizottság (OIB)-nak Gabona Lajos, a Központi Bíróság elnöke 1925. március 9-én – a cserkészbíróságok hálózata ki lesz fejlesztve, s egyúttal biztosítva lesz az egész vonalon a jogegység, s meg lesznek alkotva az összes szükséges jogszabályok, amelyek a bíróságok zavartalan működését biztosítani vannak hivatva. A kiegyenlítő bíróságok szabályzatát 1926. március 1-i számában közölte a Vezetők Lapja.

Milyen vélemény alakult ki a bíróságok működéséről? Már munkájuk kezdeti időszakában is „tengeri kigyót” emlegettek néhányan, eljárásuk láttán. Szerencsére más gyakorlatról is beszélnek forrásaink. „Elvem az volt – írta az I. ker. ügyésze –, hogy amit lehet békésen, csendben, az érdekelt cserkészek között barátságosan, eljárás indítása nélkül” intézzem el. „Nyugodt lelkiismerettel mondhatom, ezért van az, hogy *látszólag oly kevés* ügyünk volt.” (Kiem. G. F.) Az Országos Elnöki Tanács (OET) súlyos ügyek esetében is igyekezett érvényt szerezni az igazságszítás nevelői céljainak. Az 1932-ben elítélt keszthelyi cserkészvezetők esetében pl. nem engedte feloszlani a csapatot, és megkívánta, hogy a vétkes fiúkkal szembeni eljárás egyéni legyen.⁵⁰ A gyorsan szaporodó szabályzatok jelezték és fokozták a cserkészeti intézményi jellegét. 1928-ra ez már olyan méreteket öltött, hogy a Szövetség létrehozta az OIB Kodifikációs Albizottságát. December 11-i ülésükön Borsiczky Sándor az albizottság feladatát így határozta meg: nemcsak meglévő, hozott határozatok, szabályok, rendszerek kiépítése, hanem a cserkész-jog rendszerének továbbépítése és a cserkészéletnek legjobban megfelelő szabályok ki-termelése, az ezirányú szervek működésbe állítása a . . . bizottság feladata. Ezért nekünk kell – hangoztatta a rendőrtiszt-cserkészvezető – a cserkészeti útőerén a kezünket rajta tartanunk, és észlelnünk kell valamennyi szükségletét, mely szabályalkotás szükségességében mutatkozik, és azt meg is kell alkotnunk. Munkájukat végezzék a cserkészirodalom által megszabott szellemben, de vegyék figyelembe a mozgalmon kívül álló jogforrást, az állapot is.

⁵⁰ OIB 1925. március 11-i ülésének jkv., OL P 1359/105/1–1925, Uo. 54/17–1925. Vezetők Lapja, 1925. március 1. 17–19., Uo. 93–1932. OET 1932. szeptember 7-i ülésének jkv. Vezetők Lapja, 1930/9. 204–205.

A Szövetség, az országos elnökök irányító tevékenysége

Ott, ahol a „cserkészpolitikát” kovácsolták, ahol a mozgalom céljait a legtöbb esetben meghatározták – a Szövetségben – egyre inkább érezték ezt, egyre inkább kénytelenek voltak tudomásul venni. A mozgalom fejlődésének fő vonalát, az egyes cserkész, a csapat, a megye és a kerület életének, törekvéseinek nyomonkövetése mellett, elsősorban a Szövetség állásfoglalásainak alakulásán keresztül lehet bemutatni.

A mozgalom vezetői kényszerben ügyeltek arra, hogy a cserkészet ne kerüljön közvetlen kapcsolatba a *napi politikával*, amit ők a *pártpolitikával* azonosítottak. Igyekeztek szűk keretek közé szorítani a mozgalmon belüli csoportharcokat, amelyeket pedagógiai, ideológiai-politikai, pozicionális, személyi-hiúsági és anyagi motívumok irányítottak. Erőfeszítéseik ezen a téren sem nyugodtak reális alapokon, s ezért tömegmérétekből meddőnek bizonyultak. Az államhoz, a társadalmi rendszerhez való viszony, mint a mozgalom létének, fejlődésének alapvető kérdése, már az első korszakban (1908–1919) is felvetődött, mégpedig nemegyszer igen éles formában. A dilemma lényege most sem változott: vagy ragaszkodnak a cserkészet idealista célkitűzéséhez, a nemzetfeletti testvériséghez, a valláserkölcstől örökölt tanításaihoz, a világbékének a nevelés és az erkölcs tökéletesítése útján való szolgálatához, és ebből következően lemondanak az állam és a rendszer erkölcsi és anyagi támogatásáról, megmaradnak önmagukra támaszkodó pedagógiai mozgalomnak, vagy az ellenkezőjét teszik, és megtagadják eredeti céljaikat. A valóságban mégsem így merült fel a kérdés, a cserkészet vezetői látták azt, hogy a mozgalomnak az adott viszonyok között kell léteznie, működnie. Ezeknek a viszonyoknak, ha kissé homályosan, zavarosan is, de felismerték lényegi mozgásait. Értékelésük alapján tettek újra meg újra kísérletet arra, hogy fő törekvéseiket a két alapvető igény sérelme nélkül valósítsák meg, tehát a cserkészet maradjon meg a fiúk mozgalmának, de ezzel együtt „jó munkával”, sőt „jobb munkával” szolgálja a mindenkor társadalmi rendszert s az államot. Az országos elnök személyének sűrű váltakozása – Ravasz Árpád, Sík Sándor, Witz Béla, Vidovszky Kálmán, Papp Antal – önmagában is jelzi a feladat ellentmondásosságát.

Ravasz Árpád a mozgalom életbenmaradásáért, önállóságáért, a hatalom bármelyik szervének valamilyen támogatásáért küszködött. Terveiben nem volt hiány, ellentétes irányú törekvésekben sem. Az 1920-al kezdődő évtizedben – hangoztatta a Magyar Cserkész – el kell nyerni a társadalom megértő szeretetét, a mozgalmat teljesen ki kell építeni, úgyszintén az önálló leánycserkészetet. „A diákságon s a részben már munkába vett iparosifjúságon kívül ki kell terjeszkednie mozgalmunknak a falu népére is. Óriási lehetőségek nyílnak meg itt előttünk.”⁵¹ A BRKIE és a velük egyetértő csapatok szorgalmazták a decentralizációt minden szinten, az egész életre kiterjedő cserkészéletformák részletes kidolgozását-kiépítését, jóléti-gazdasági intézmények létrehozását, a Nemzetközi Cserkésziroda „semleges helyre” telepítését, a katonai befolyás minden formájának teljes és végleges felszámolását. Egyes vezetők központi Cserkész Házról, Clubról, Könyvtárról–Múzeumról, Vízitelepről, nevelő-kiképző Cserkész Parkról álmodoztak, pedig még a felső vezetésen belüli összhangot sem sikerült megteremteni. Ezek a tervek jelentős anyagi, társadalmi közreműködést feltételeztek.

⁵¹ Magyar Cserkész, 1920. október 1. 8.

Az új elnök, Sík Sándor, látta az e törekvések mögötti veszélyt. Belső megerősödést, lassú, főként önerőből történő továbbépítkezést kívánt, így szerette volna megakadályozni az államhatalom és a közelet nem kívánatos mértékű behatolását a cserkészetbe. Ennek jegyében tűzte napirendre az apródok, a leánycserkészek, az öreg-cserkész, a ruházattal való ellátás, az összevont táborok, a külföldi összeköttetések és kölcsönös táborozások ügyét. Foglalkozott a lapok, a cserkésznyomda, a székházépítés, a szakkönyvek kérdéseivel is.⁵² Azt viszont nem látta, vagy nem akarta tudomásul venni, hogy a fennálló rendszer irredenta politikájának elfogadása, következetes szolgálata nem teszi lehetővé a társadalom és az állam behatolásának megakadályozását. Aki erre az útra lép, aki erre az útra vezeti a cserkészet, annak vállalnia kell lépésének következményeit is. Távozása az elnöki székéből főként ennek beismerését jelentette.⁵³

Witz Béla (1922–1932 között országos elnök) állandó taktikai manőverezések közepette vonult vissza az elnöksége alatt felgyorsult külső befolyás elől. Ügyeskedéseiben igyekezett felhasználni a katolikus egyház és az autonómiával rendelkező pedagógiai intézmények adta lehetőségeket is. A mozgalom kiteljesedése az ő elnökségének idejére esik. A cserkészlet létszáma akkor haladja meg a húszezret, mutatós nemzetközi sikereket arat, anyagilag, szervezetileg is megerősödik, ugyanakkor – kényszerű versenyre kelve a levetével – egyre inkább hivatalos rangra emeli az irredentizmust, természetesnek és kívánatosnak minősíti a magyar cserkész (cserkészlet) „tragikus színezetét”, „dac-ön-tudatát”⁵⁴. A mozgalom nemzeti jellegének erőteljes kidomborítása és a hivatalosan propagált eszmék tartalmának beépítése a cserkésznevelés anyagába a Baden-Powell-i „ösvényről” való letérést, a mindenkori hivatalos politika egyre következetesebb kiszolgálását eredményezte. 1926-ban Nemzeti Nagytábor-t szerveztek, amely megismertette egymással az addig külön-külön dolgozó fiúkat-vezetőket, a társadalom is képet kapott munkájukról, a Központ ekkor lett az országos mozgalom elismert vezetője. Witz szerint a mozgalom központosított vezetésének helyét ezek után elfoglalhatja az autonóm szervezetek munkája, a Szövetség betöltheti a „jó Apa” szerepét.⁵⁵ Ezt már

⁵² KJIGy. A MCsSz Munkaprogramja címet viselő számnélküli irattöredék. Sík Sándor az OIB 1921. március 11-i tanácskozásán kijelentette, hogy „elvi és személyi ellentétek vannak, de mindent félre kell tennünk, szem előtt tartva a cserkészletet. Hat hétre maradjon mindenki a helyén, és tartson ki a mozgalom érdekében, amelynek egy botrányos közgyűlés ártalmára lenne”. Ezen az ülésen, Sík Sándor indítványára, az IB az Alapszabály-tervezetből kihagyta az Elnök államfői és kormányi megerősítéséről szóló részt. Az OIB 1921. április 22-i ülésén közölte, „világosságot öhajtott azokban a homályos mozgalmakban, amelyek a Szövetség háta megett – bár lehet, hogy jószándékúan – folynak, s melyek végső elemzésben a Szövetség dehonesztálását jelentik”. Az 1921. május 29-i rendkívüli közgyűlésen pedig így foglalta össze a legfontosabb teendőket: „a tisztviselőkar megbízását ideiglenesnek tekinti, és feladatául a jelenlegi zavaros helyzet megszüntetését és a Szövetség erős megalapozását tűzi ki.” Befelé kell fordulni, ki kell adni a Vezetők Könyvét, végre kell hajtani a decentralizációt; napirendre tűzik a jogviszony rendezését az állammal, a hadsereggel, egyaránt. Hangsúlyozzák, szükség van állandó otthonra, anyagi megerősödésekre. A feladatok megvalósításához nélkülözhetetlen a csapatok teljes bizalma, a tisztikar egységes gondolkozása, a munkában megnyilvánuló egység. – Magyar Cserkész, 1922. február 1. 40.

⁵³ Major Dezső, 36–38., 86.

⁵⁴ Magyar Cserkész, 1926. augusztus 1. 241.

⁵⁵ Vezetők Lapja, 1924. június 1. 17. Uo. 1925. február 1., Uo. 1926. június 1. 37–38.

sokan – pl. Karácsony Sándor – és régen követelték, az országos elnök azonban 1926-ban is csak remélni merte. 1926-ban nemcsak az eredmények összegeződtek, de tapinthatóan jelentkeztek a mozgalom kezdődő válságának jelei. Major Dezső írja: „Szinte tragikusan igaz, hogy amikor egy eszmény szerint dolgozó mozgalom beérik, akkor szokott éppen kritikus pontra érni . . . A cserkészlet éppen a dániai jamboree és a Nemzeti Nagytábor utáni diadalában érkezett el ide.”⁵⁶

Az 1926. november 7-i rendes közgyűlésen módosították az alapszabályokat, ami az elmúlt évek fejlődését vette figyelembe, ugyanakkor a cserkészlet céljának újrafogalmazásával igyekeztek lépést tartani a levontakkal. Az 1919-es alapszabályok 5. §-a szerint a „Szövetség célja: a magyar cserkész mozgalom erkölcsi és anyagi létfeltételeinek és fejlődésének biztosítása.” Az új szövegezés így hangzott: „A szövetség célja: a magyar ifjúság jellemének, tudásának és testének nevelése által szebb magyar jövő előkészítése, a magyar cserkészmozgalom irányítása, vezetése, továbbá erkölcsi és anyagi létfeltételeinek és fejlődésének biztosítása.”⁵⁷

Az V. kerület képviselője közgyűlési indítványuk előterjesztésekor kijelentette: „A Nagytábor ideje alatt bizonyos jelenségek merültek fel, amelyek az egység ellen irányuló törekvések jellegét mutatták.” Egy magánlevélből arra következtethetünk, hogy a szervezkedők Vidovszky Kálmán – aki rövid ideig az országos elnöki tiszteletet is viselte – hívei közül kerültek ki, és a protestáns cserkész célok jegyében dolgoztak. A bajok növekedésével nem a vezetés, a mozgalom egységének megerősítése került a munka középpontjába. Felerősödtek azok a követelések, amelyeket Teleki Pál 1925-ben így fogalmazott meg: „az USA-nak van jó polgára, Angliának nemzeti társadalma, de Magyarországnak nincsen meg a maga magyarja, Magyarországnak nincsenek azokhoz hasonlatos igazi nemzeti társadalma. Ezért a magyar cserkészlet nemcsak diákot boldogít, nemcsak a meglévő embert akarja hasznosabbá tenni . . . meg akarja teremteni az emberségében és magyarságában újjászületett új magyart, hogy azután evvel felépítse azt a már tisztultabb új magyar társadalmat. A magyar cserkészlet a legmélyén nem pedagógiai, hanem speciális mozgalom. Sajnos a magyar cserkészletben ezt napjainkban még nem látják elég világosan.” A nevelés fontos – hangoztatta a tiszteletbeli főcserkész –, a végcél viszont a társadalmi gondolat. Ez a munka két fő részből áll: 1. megteremteni az új embertípust, 2. felépíteni „ebből” az új magyar társadalmat. Ezt a gondolatot visszhangozta a kisebbségi cserkészszajtó, s voltak olyanok, akik a cserkészletben látták a jövő népszövetségének „éltető lelkét”.⁵⁸

Ezzel egyidejűleg hallatta szavát azoknak a tábora is, akik a *nevelőmunka elmélyítésében* látták a napirenden lévő feladatok legfontosabbját. A mozgalom létszáma a húszas évek végére már 30 000 körül mozgott: a munka elmélyítésének szükségessége tehát egyrészt a cserkészlet belső fejlődéséből, másrészt a levanteintézménnyel folytatott versengéséből fakadt. A Vezetők Lapjában így vetették fel a kérdést: kiválogatás vagy tömegmozgalom? A válasz: „Ha új társadalmat akarunk, az alapra csak sziklaszilárd

⁵⁶ OIB 1924. december 10-i ülésen mondotta Karácsony Sándor: a Szövetség is, az IB is Szabályzatokat stb. gyárt, „a szellemre sohasem gondol”. Major Dezső, 71–72.

⁵⁷ KJIGy. A MCsSz 1926. november 7-i rendes közgyűlésének jkv. Az idézett Alapszabályok 4., ill. 5.

⁵⁸ Vezetők Lapja, 1925. március 1. 20. Uo. április 1. 22–23., Uo. május 1. 29. Mi Lapunk (Losonc), 1926. október, 137.

köveket rakhatunk . . . ne törekedjünk arra, hogy nagyszámú csapatunk legyen, a cserkészletben nem a szám, hanem a lélek a fontos.”⁵⁹

Ez viszont felvetette a munkás- és főleg parasztfiatalok szervezésének problémáját, illetve átengedését a levetének. A nézetek megoszlottak. Volt, aki „egy még nem veszedelmes fokú, de veszedelmessé válható elemyedést” tapasztalt, mások „janicsáriskolában” kívánták nevelni a fiatalokat, ugyanakkor a Szövetség a világ főcserkésze előtt akarta azt bizonyítani, hogy „hazánkban a cserkészlet nem külsőség, nem katonás felvonulás . . .”⁶⁰ Az ellentétek kifejezésre jutottak abban, hogy az 1928-as közgyűlésen a hivatalos elnökjelölt, Witz Béla megválasztása csak személy szerinti szavazással történt meg, viszont a tiszti gyűlések történetében ez volt az első, ahol nem „vitáztak” s a Vezetők Lapja szerint ez a „cserkészies”.

Major Dezső szerint hiba volt az ún. cserkészversenyek háttérbeszorítása és helyettük bizonyos sportágak támogatása. Faragó Ede elszántan fáradozott a cserkészlet magyarabbá tételén; szorgalmazta a névmagyarosítást, a magyar beszéd, népművészet, népdal, népelet megismerését. Felhangzott a jelszová merevített kívánság: több lelkeséget – kevesebb versenyt! Az 1929-es angliai világtáborozás tovább növelte a külső sikerek és a belső ellentétek közötti szakadékot. Jellemző volt az a félelem, amivel útnak indították a verseny csapatot. „Nagy veszély – írta a Vezetők Lapja – a más nemzetbeliek szabadabb szelleme . . . a külföldiek közül sem a vezetők, sem a fiúk nem veszik olyan komolyan a cserkész törvényeket, mint mi vesszük. Elsősorban ami a rendet, fegyelmet, szabályok és előírások betartását, a lányokkal való érintkezést illeti . . . Nem egy esetben egészen hitvány alakok löcsölik a magyar fiú nyakába magukat . . .”⁶¹

Szenvedélyes és hosszan tartó vita kerekedett az ún. „profi” kérdésben, ami az intézményesülés terméke volt, de amit a szemben álló csoportosulások, főleg a militarizáció hívei is igyekeztek felhasználni ellenfeleik semlegesítésére. A IV. kerület már 1926 júniusában feltette a kérdést: „Mire szükséges a szövetségi szervekkel együtt több mint 300 adminisztrátor, mire minden kerületre 13 szerv, hiszen így könnyen megeshetik, hogy sok lesz az adminisztrátor és kevés a cserkészlet.” 1928-ban az anyagi és a még veszedelmesebbnek ítélt erkölcsi professzionizmus ellen is tiltakoztak. „Ha mozgalmunkba kívülről kell hoznunk irányító pozícióba férfiakat, csak olyanokat hozunk, akiknek a cserkészlet nem jelenthet semminemű társadalmi előnyöket, hanem maguk adnak díszet a mozgalomnak . . .”⁶² Éry Emil, az angliai jamboree tiszti csapatának egyik vezetője újabb problémáról számolt be: „A csapat egy részében megváltoztathatatlan ellenérzést támasztott, hogy mint szövetségi vezetők éppen mi voltunk a parancsnokok és nem közülük valaki. Mintha a cserkészlet elleni vétek lenne szövetségi tisztséget viselni . . . E felfogás ellen, mert szóban nem hangzott el, csak már itthon, de mindig éreztem, nem bírtam felvenni a harcot. De éreztük mindnyájan a tiszti csapat vezetői, hogy . . . egész értékünk elvesztésével fizettünk.” Az ellentét okát – Éry – „Gondolatfoszlányok a profi-kérdéshez” c. beadványában így fogalmazta meg: „A támadók javarészt nem cserkészlelkűek – nem mind –, akik egyszerűen nem bírják ki, hogy ők beosztottak voltak. Ez a

⁵⁹ Vezetők Lapja, 1927. április. 72–73.

⁶⁰ Uo. 1928/10. 199–200., OL 1359/77/556–1928.

⁶¹ Vezetők Lapja, 1928/12. 238–239. Uo. 1928/5. 88–89., Uo. 1929/1. 6–8. Magyar Cserkész, 1929. június 1. 213., OL P 1359/53/365–1929.

⁶² OL P 1359/61/183–1926, Vezetők Lapja, 1928/10. 181–183.

magyar jellem. Ezek azok, akik elpusztították Mátyás pompás fekete seregét, hogy a maguk tehetetlen, fegyelmetlen, rendszeres munkát nem végző, azt ki sem bíró, a seregben is politizáló nemesi felkelésekkel az organizált török hatalom ellenébe Mohácshoz jussanak.” Mások úgy vélték, a cserkészlet amatőr, profi nem is lehet, nem is lesz, de vannak „hűséges örökös munkatársak”. Temesy (Herman) Győző tanár, a mozgalom egyik legtevékenyebb szakirója az amerikai példát hozta fel, ott ugyanis a hivatásos cserkészvezetők nyugdíjára 4, a tisztképzésre 6 millió dollárt fordítanak a Hoover jubileumi alapítvány összegéből. Szerinte lehet, hogy nálunk is ilyen megoldásra lesz szükség, de erre a jövő ad választ.⁶³ A kérdés tisztázását és megoldását egyes vezetők életvitele is sürgette. Faragó Edéről írta felette: Száz dologgal foglalkozik, nincs magánélete, nincs állása — el fog égni! A profiellenesek szerint a Szövetségtől húzott fizetés kizárja azt, hogy valakinek rendelkezési joga legyen, a „profik” viszont úgy vélték, hogy támadóik az „igazi hivatások”, hiszen szövetségen kívüli intézményektől kapják a fizetésüket, s így sokkal nagyobb a veszélye annak, hogy azok érdekében hasznosítják rendelkezési jogukat, befolyásukat a mozgalomban.

A csatározások során egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a vitatott elven, az érintett főtisztviselői csoporton túl elsősorban Major Dezsőről és híveiről, valamint Farkas Ferencről és követőiről van szó. A két csoportnak vidéken is kialakult a tábora, a nyugat-magyarországiak Farkas, a vidékiek többsége Major pártján állt. Major érezte, látta a növekvő szakadékokat, igyekezett ráirányítani a figyelmet. A kerületi elnökségeket felhívta: „Befelé építeni, alul erősíteni.” Ne tömeg legyen, rostáljanak, szabaduljanak meg a konjunktúracserkészektől. Nem Éry lehetett az egyetlen, aki így vélekedett Majorék aggodalmáról: „Ez téves aggodalom. Az önkéntesség módszerbeli kérdés, a nemzeti misszió a célkitűzésének kiegészítése, de nem megmásítása.” A két elvi állásfoglalás közötti különbség ad némi magyarázatot arra, hogy Major miért került a Cserkészszobt élére, míg Éry országos parancsnoka lesz a háború alatti cserkészletnek.

A viták, összetűzések a 30-as évek elején sem hagytak alább. Az 1930-as közgyűlésen a hivatalos vezetéssel és a hivatalos listán szereplők egy részével szembeni bizalmatlanságot deklaráló röpiratot terjesztettek, rajta a világ főcserkészének képe, alatta a felirat: „Ne tagadjatok meg!” Követelték: „a CsSz legyen a cserkészekért és ne fordítva.” „Nem tudom — írja a Vezetők Lapja —, ki vagy kik állnak a röpirat mögött . . . eljárásuk nem volt cserkészszerű.”⁶⁴ Ezekkel a követeléseikkel mindazok a csoportosulások egyetértettek, amelyek szemben álltak az intézményesüléssel, a tömegmozgalommal, a választási tendenciájával, a magyarosítással összekapcsolt militarizálással. Ezek körül a kérdések körül pedig változatlanul folytak a viták, a közgyűlés előtt és a közgyűlés után egyaránt.

Az egyik tábor azt vallotta, hogy a „cserkész ott kezdődik, ahol a mélyszántás. Aki cserkész akar lenni, az mindenekelőtt mélyen merül alá saját lelkébe, az önismeret

⁶³ OL P 1359/65–1929. Vezetők Lapja, 1929/11. 260–262. Uo. 1030/9. 198–199.

⁶⁴ OL P 1359/53/4–1929. Major Dezső írásának címe: „Tervezet a cserkészlet intenzívebb ellenőrzése ügyében”. A Vezetők Lapja, 1930/12. A lap nem írta meg az igazságot, mert a Csatap Felügyelő Bíróság (CsFB) vizsgálatot indított az illetők ellen, akik közül Horváth Nándor, Németh György, Horváth Károly, Jossvay László és Uray István neve szerepel egy 1931. március 26-án kelt, az országos főügyésznek írt hivatalos átiratban. Ebben szó van 26 db. jegyzőkönyvről is, ami sajnos nem maradt ránk.

mélysegeiben”. Ezt a munkát teszi lehetetlenné – hirdették – a tömegesedés. „Mindenki-nek, aki vízcserkész akar lenni – írta Bátor József – ... észbe kell tartania, hogy a cserkészlet tört egységes utat, később utánajöttek a tömegek, most pedig az a veszély fenyeget, hogy a tömeg újrajorja, kissé más formák között, régi marhacsapásait, és magával akarja sodorni az új utakat kezdeményező cserkészeket is. Ne engedjük! Mi különb magyarok és különb emberek akarunk lenni! Ez a létalapunk.”⁶⁵ Ugyanakkor, a másik csoportosulás tagjai a Diákvilág hasábjain a cserkészletet szűk társadalmi bázisa miatt bírálják, s egyetemes nemzeti mozgalommá fejlesztését tartják kívánatosnak. Más-más irányból ugyan, de egyre nyomatékosabban követelik a mozgalom nemzeti jellegének eddiginél erőteljesebb hangsúlyozását.

Az „emberibb ember” cserkészpedagógiáját kidolgozták, most hozzá kell látni a „másik cserkészcélunk” a „magyarabb magyar” kidolgozásához – állapította meg egy cikkíró. Farkas Ferenc szerint a világtestvériségről, a világbékéről, a világcserekészetről szóló nézetek a magyar cserkészek számára elfogadhatatlanok addig, amíg „idegen nemzetek rabszolgaságban tartanak magyarokat ... Ismertessük meg cserkészeinkkel a »honvéd« név jelentőségét ... Ha minden magyar szív magyarul fog dobogni, ha van még magyar önértet és magyar akarat, úgy lesz majd újra Magyarország, és ezután jöhet a nagy »Békekerék« és a »Nagytestvéri« szeretet.”⁶⁶ Ez a politikai cél, amit Prohászka Ottokárék a történelmi Magyarország széthullásának megakadályozásában, Farkas Ferencék pedig Nagymagyarország minden áron való visszaszerzésében jelöltek meg, a felnőtt vezetés pedagógiai munkáján keresztül erőszkolt a cserkészfiatalokra egy sajátos magatartásmódot, ami hol mint „tragikus árny”, „eb ura fakó – dac”, vagy „mosolytalan, görcsös túlfegyelmeltség”, „múltba révedő búsongás” jelentkezett.

A hivatalos vezetés nemegyszer hangoztatta: „nálunk a cserkészlet nem játék és nem romantika, és nem gyakorlati fiúélet csak. Nálunk ez férfiideál hoz, és gyerekből férfit nevel. Itt lélekhez nyúlnak, világnézetet adnak, nagy távlatba néző vagy felelősséget jelentő embert nevelő munkát végeznek a cserkészvezetők. Erre gyerek nem alkalmas, ide férfi kell, felelős, aki tud és akar nevelni.

Ezért nálunk soha nem lesz meg – írta az Eszmélkedések c. írás szerzője – az az önálló őrsi élet, mind a külföldieknél láttuk; itt a szálak sokkal erősebben fognak mindig a felelős vezető kezében összpontosulni ... *Nálunk a férfi felelősségének bekapcsolása nemzeti jellegét adja meg a cserkészletünknek.*”⁶⁷ (Kiem. G. F.)

A felekezeti versengés – tovább növelte az „eszmei” zűrzavart, a széthúzást. 1932-ben Karácsony Sándor újabb, általa egyedül előrelendítőnek tartott jelszót adott ki, az Ichthys (protestáns) csapatok célkitűzéseként, az „Istenibb ember és krisztusibb magyar” jelszavát. Gyakorlati megvalósításával a cserkészletet hitbuzgalmi alakulat irányába kívánta terelni. Ezzel a törekvésével nem értettek egyet sem a katolikus vezetők, sem azok, akik a „nemzetvédelmi” irányzatot képviselték. Előbbieknek megvoltak a jól kipróbált hitbuzgalmi egyesületei, Farkas Ferencéknek pedig fontosabb volt a fegyver forgatása, mint a Bibliáé. Téchy Olivér békécsabai cserkészvezető kiadott egy „Mélyebb

⁶⁵ Magyar Cserkész, 1930. június 15. – július 1. 296., Uo. 1930. november 1. 461.

⁶⁶ Diákvilág, 1930. január–február. 75–77., Vezetők Lapja, 1929/4. 77., uo. 1930. január 14–15.

⁶⁷ Vezetők Lapja, 1930/9. 197–198.

szántást a magyar cserkészpédagógiában” c. röpiratot (füzetet), miben „eddig egyedülálló hangon” bírálta a cserkészvezetés társadalomtól való elfordulását, a széles körben uralkodó közönyt. Az V. kerületben nagy volt a felháborodás. A Szövetségnek írt jelentésükben szájhősnek minősítették a szerzőt, aki mindig beszélt, de soha nem tett semmit a mozgalomért. Bíráói — jellemzően — azt is felvetették, vajon nem a kommunisták pénzelik-e őt és barátait? Fekete Remig azt írta a kerület főtítkáranak: „Nem vádolom dr. Téchy Olivért rosszindulattal, de vádolom teljes tájékozatlansággal. Állítom, hogy Téchy Olivér megsértette a magyar cserkészteket írásával, és elégtételt kell adnia. Állítom, hogy fürete szégyene a magyar mozgalomnak, nemcsak tartalmánál fogva, hanem stílus- és kiállításbeli pongyolasága miatt is. — Kívánom, hogy a cserkészteket egész nyilvánossága előtt illetékes tényezők utasítsák vissza ezt a röpiratot és bélyegezzék meg.” A kerület fegyelműt indította a szerző ellen, s egyben felhívta rá (és társaira) a rendőrkapitány figyelmét. A Központ — 1933 júniusát írták — nem volt ennyire ideges, csupán „finom megfigyelés alá” helyezését javasolta, hiszen a gödöllői világtáborozás nyugalmat követelt.⁶⁸ A Vezetők Lapja szerint: „Mintha nagyon eltávolodtunk volna az eredeti iránytól...”

Az 1919 őszén újjászerveződő magyar cserkészteket alig számlált 1–2000 főt. Vezetői mindenütt támaszt keresve fogtak munkához. Az addig szerzett nemzetközi és hazai tapasztalatok alapján jó eszközt látott benne a legfelső katonai vezetés, az egyházak, a MOVE, a Turul és nem utolsósorban a VKM. Az uralkodó köröknek jól jöttek a mozgalomban rejlő nemzetközi kapcsolatteremtési, fejlesztési, manőverezési lehetőségek is. A szervezkedés Budapesten és vidéken, főként a Dunántúlon egyidőben folyt, jórészt felnőtt kezdeményezésre, és különböző próbálkozások kölcsönhatása során épült ki lassan az országos szervezet. Ennek támogatásában főként a HM serénykedett, mivel az előképzést szolgáló levanteintézmény még jórészt csak a tervezetekben létezett. A budapesti központ a konszolidációs folyamatra és a VKM közvetlen segítségére (Vass miniszter) támaszkodva visszaverte a fenyegető támadásokat. A BM által jóváhagyott alapszabályok szellemében küzdött le a nyugat-magyarországi és a fővárosi szeparatista törekvéseket, építette ki 1924-ig a cserkészkerületeket. A mozgalom gyors fejlődésnek indult, a tagok létszáma néhány év alatt húszezerre emelkedett. A központ felszámolta a sorain belüli széthúzást, erősen centralizált irányítást gyakorolt az autonómiák által megszabott lehetőségek határain belül.

A cserkészek eredményes nevelése-képzése és nemzetközi sikereik gyarapították a mozgalom iránt érdeklődők számát. Már ekkor megkezdődött a cserkészteket ki- és felhasználása, nem kimondottan cserkész célokra. A fejlődés gyors ütemétől egyre jobban elmaradt az alapok megszilárdítása, fejlesztése. Ez főként a vezetőképzés terén mutatkozott meg. A Szövetség erélyesen dolgozott a mozgalom országos egységesítésén, ami ellenérzést váltott ki az eredeti Baden-Powell-i vonal képviselőiben, másrészt fizetnie kellett a számlát, amelyet az államhatalom nyújtott be neki, támogatása fejében.

⁶⁸ Uo. 1932/1. 3., uo. 1932/2. 30–31., uo. 1932/6. 141–142., OL P 1359/51–1933., uo. 51/887–1933., Vezetők Lapja, 1933/1. 3–4.

A 20-as évek derekán, a szabályzatgyártás⁶⁹ és intézményalapítás⁷⁰ idején már érezni lehetett a közeledő „földrengés” első lökéseit. A mozgalom életében feltűntek az intézményesülés halvány jelei, az erőszakoltan fejlesztett leventeintézmény egyre fenyegetőbb veszélyként jelentkezett, az állam céljainak elfogadása letéritette a magyar mozgalmat a Baden-Powell által kijelölt ösvényről, a Szövetség vállalta az adott társadalompolitika és egy irredenta külpolitika szolgálatát.

Az 1926-ban rendezett Nemzeti Nagytábor a „fénykor” csúcsa, a mozgalom addig elért eredményeinek összegezése, bemutatása. Mint minden nagyszabású erőfeszítés, ez is felszínre hozta a mélyebb rétegekben már előbb is működő ellentmondásokat, hibákat. Az 1933-as korszakhatárig terjedő 7 évben számszerűen tovább növekedett a mozgalom, mutatós sikereket könyvelhetett el, s minden bizonnyal a 8–15 év közötti korosztályoknak általában éppoly örömet jelentett a cserkészkedés, mint az őket megelőző és követő évjáratoknak, de a mozgalom maga utat tévesztett. A vezetésen belüli csoportosulások: legitimisták, szabad királyválasztók, katolikusok és protestánsok, Baden-Powell hívei és a „nemzetvédelmi” munka erőszakolói, nyugat-magyarországiak és pécsiek, a városi és a falusi cserkészlet szószólói, a minőség vagy a tömeg mellett kardoskodók, a felvilágosult abszolutista kormányzási módra esküvők és a vezérelvvel kacérkodók és még ki tudja hányféle kombinációja a felsoroltaknak, húzták-vonták a mozgalom kormányrúdját, miközben jelentős bel- és külpolitikai változások történtek. A mozgalom látszategységét a gödöllői világtáborozásra való összpontosítás még fenntartotta. Táborbontás után azonban nem lehetett kitérni a további szövetségi irányvonal tisztázása elől.

⁶⁹A Magyar Cserkész 1921. augusztus 1-i számában közzéték a MCsSz új Kiképzési Szabályzatát”, 1923-ban jelent meg a MCsSz Ruházati és Felszerelési Szabályzata, ezt követte 1924-ben, a „Cserkészjelvények és ismertetőjelek” c. kiadvány, egy év múlva jelent meg a „Csósz, avagy a táborozásoknál felhasználható jogszabályok kátéja”. Az OIB 1924. május 28-i ülésén háromtagú bizottságot küldött ki azzal a feladattal, hogy szolgálati szabályzatot dolgozzon ki, amelynek célja a mozgalom „tekintélyének, egységének s fegyelmének előmozdítása . . . egységes, egyöntetű alakba öntése.” Ezt a tervezetet készítette el Farkas Ferenc, a tőle megszokott módon. A Szabályzat-tervezet a cserkész napirendjéről szóló részének 305. pontjában előírta: „Korán lefekszik, és a jobb oldalán fekszik.” Mindezt csak példaként soroltuk fel.

⁷⁰Magyar Cserkész, 1920. szeptember 15. 8., uo. 1921. május 1. 91–92., uo. 1926. január 1., OL P 1359/53/256–1929.

LITVÁN GYÖRGY

Új adalék Károlyi Mihály és a KMP kapcsolatához

Az alábbi két dokumentum, amely már Károlyi Mihály levelezése I. kötetének nyomdába adása után került elő, önmagáért beszél. Néhány formai és tartalmi körülmény mégis tisztázásra, illetve kommentárra szorul.

A két levél — vagy inkább memorandum — meglepő módon nem Károlyi hagyatékában s nem is a KMP iratai között, hanem Jászi Oszkár amerikai irathagyatékában maradt fenn, s jelenleg is a New York-i Columbia Egyetem Butler Könyvtárának kéziratárában található.

Különös a két levél formai szempontból is. Egyiket sem valódi szerzője írta. Landler és Pogány memorandumja gyöngybetűs, valószínűleg női kéztől származó írással íródott. A Landlerék és Károlyi között közvetítő Guttman Henrik kommunista újságíró (egykor a *Világ* munkatársa) a jobb olvashatóság kedvéért bizonyára egy elvtársnőjével, talán feleségével tisztáztatta le a levelet, amelynek éléről egyébként — utólag — ceruzával kihúzták a megszólítást. Az aláírás és az utóirat Guttman kezétől származik.

Károlyi válaszát, illetve annak itt fennmaradt, aláírás nélküli másolatát a fiatal szocialista Faragó Károly, Károlyi ekkori titkára írta le, ám a levél stílusa, főként pedig tartalma, külpolitikai szemléletmódja egyértelműen igazolja Károlyi szerzőségét.

Csupán találgathatjuk, hogyan, mikor és miért került a két dokumentum az ekkor bécsi emigrációban élő Jászihoz, s miért lappangott az ő iratai között kerek hat évtizeden át? Jászi az emigráció első éveiben Károlyi legközelebbi barátja, munkatársa és tanácsadója volt, de éppen ekkor, 1920 tavaszán és pontosan a KMP-hez, a Kominternhez és Szovjet-Oroszországhoz való viszony kérdésében támadt közöttük az első, később szakadékká szélesedő repedés. A hevesen antikommunista Jászi végzetes hibának tartotta és minden erejével meg akarta akadályozni Károlyinak a KMP-hez való közeledését. Ez a kérdés egyik fő témája ekkori levelezésüknek, de a Landler–Pogány memorandumról sem ekkoriban, sem — tudomásom szerint — később nem esik szó leveleikben, még célzás formájában sem. Jászi még az 1930-as években, vitájuk elmérgesedése és nyilvánosságra kerülése idején sem használta fel ezt Károlyi ellen — mintha nem is tudott volna róla. Úgy tűnik, valamiféle diszkrécio kötötte. A kérdés csak az, kivel szemben? Jellemének és a barátságról alkotott fogalmának ismeretében gyakorlatilag kizárható, hogy Károlyi tudta nélkül jutott a dokumentumokhoz, a valószínűség is amellettszól, hogy éppen tőle kapta őket megőrzésre, talán már legközelebbi, 1920 júniusi prágai találkozásukon vagy még inkább 1920 őszén, amikor Károlyi ellen, kommunista kapcsolata miatt, támadások indultak a csehszlovák sajtóban, s ő végül is családjával együtt Olaszországba települt át. Zakla-

tott helyzetében, s joggal tartva újabb zaklatásoktól, bizonyára nem akart efféle „kompromittáló” írásokat magánál tartani.

Mit bizonyítanak és mi újat tárnak fel a most talált dokumentumok? Alapjában véve inkább csak megerősítik többnyire közvetett adatokra, néhány kortársi visszaemlékezésre és Károlyi levelezésére támaszkodó eddigi ismereteinket és feltevéseinket, amelyeket Hajdú Tibor foglalt össze Károlyiról írt politikai életrajzában (1978) és két korábbi cikkében (Károlyi Mihály Prágában, Valóság, 1974/9.; Károlyi Mihály és a KMP kapcsolatáról a húszas években, Párttörténeti Közlemények, 1975/2.) Eszerint: 1. Károlyi politikai gondolkodásában a magyar ellenforradalom hatására további radikális balratolódás ment végbe. A Horthy-rendszer leghatékonyabb ellenszerét kutatva, 1920 tavaszán kapcsolatot keresett és talált a bécsi kommunista emigrációval. 2. A KMP ekkori vezetői közül leginkább Landlerrel és ennek híveivel rokonszenvezett. 3. Bármily közelállónak érezte és vallotta is magát a kommunista mozgalomhoz és Szovjet-Oroszországhoz, gondolkodásában sohasem lett valódi marxista és leninista. A KMP-hez és ennek célkitűzéseire való viszonyát a mindenkor nemzetiközi erőviszonyoknak és realitásoknak rendelte alá.

Mindezt az új dokumentumok oly frappánsan konkretizálják és egészítik ki, hogy az eddig is egyértelmű, de kissé homályos és hiányos kép csaknem minden részletében megvilágosodik.

Kiderül, hogy Károlyi kapcsolatfelvétele a KMP-vel nemcsak valamivel korábban, hanem több ágon és magasabb szinten is történt, mint eddig feltételeztük. Rácz László (Katz Lipót) jó öt évtizeddel későbbi, Mexikóból küldött visszaemlékezését (Valóság, 1973/6. 101–2.), mely szerint ő már 1920 márciusában tárgyalt Károlyival Kun Béla megbízásából, tárgyi adatok nem támasztják ugyan alá, de nem is cáfolják. Lehetséges, hogy Károlyi — akár Rácz, akár a művészettörténész Kenczler Hugó útján — először Kunnal és körével lépett érintkezésbe, s csak a kedvező válasz elmaradása vagy késlekedése után fordult Guttman közvetítésével Landlerékhez. A sorrend azonban fordított is lehetett, sőt, Károlyi habitusának ismeretében az is elképzelhető, hogy nagyjából egyszerre, párhuzamosan kezdeményezett és tárgyalt mindkét irányban. Az időpontokat illetően mindenesetre tény, hogy Kun csak május 4-én jelenti Leninnek Károlyiról: „Hozzám fordult, és kijelentette, hogy csak egy munkás–paraszt diktatúráért lépne fel, és csak velünk együtt akar dolgozni.” Károlyiné pedig, egykorú naplójában, május 6-i kelettel számol be az inkább Landlerékhez tartozó Bolgár Elek látogatásáról és férjével folytatott megbeszéléseiről, megjegyezve: „Bolgár már a harmadik küldötte a kommunistáknak.” A két előző tehát bizonyára Rácz és Guttman volt.

Az eddig ismert dokumentumok, így elsősorban Kun levele és Károlyiné naplója, inkább azt a benyomást keltették, hogy Károlyi és a KMP tervezett együttműködésében független erők politikai szövetkezéséről lett volna szó. A két említett dokumentum Károlyi párttagságának kérdését is elutasító, azaz negatív formában érinti. A Landler–Pogány memorandum viszont — és részben Károlyi válasza is — ennél szorosabb együttműködési szándékra, alapvető nézetazonosságra és egy új, hármójuk által vezetendő kommunista párt létrehozásának eshetőségére utal.

Ha eddig is tudtuk, hogy Károlyi és Kun Béla sem a Tanácsköztársaság idején, sem az emigrációban nem rokonszenveztek egymással, Landlerrel ellenben Károlyi

mindvégig bizalomteli, jó kapcsolatban állt, úgy a régebben és újabban megismert adatok összevetéséből jóval több derül ki e személyes viszonylatoknál. Kun Béla Leninhez intézett levele teljesen elutasító álláspontot fejez ki nemcsak Károlyi esetleges párttagsága, hanem a vele való bármiféle komolyabb és őszinte együttműködés kérdésében is. Kun közli, hogy Károlyi közeledési gesztusára egyszerűen nem adott választ, az általa felajánlott anyagi támogatást visszautasította, a maga részéről legszívesebben egyáltalán nem bocsátkozna vele tárgyalásokba, ha pedig saját elvtársainak többsége ehhez mégis ragaszkodna, ő igyekezni fog az ügyet különféle kérdések bedobásával (pl.: mi a véleménye Károlyinak a terrorról, az agrárkérdésről?) minél tovább halogatni. Károlyi felhasználásának egyetlen módját – egy magyar parasztforradalom bekövetkezése esetén – az orosz szociálforradalmárok (eszerek) felhasználásának mintájára tudta elképzelni. Ennél az elképzelésnél lényegében mindvégig kitartott, és ebben nyilván még meg is erősítette párton belüli ellenfeleinek Károlyihoz való közeledése.

„Kun Béla azt mondja, hogy a kommunista párt egy töredéke az ő hátamegett paktál Gróf Úrral, de ő csak mosolyog ezen az 'éretlenségen'. Pogány azt mondja, hogy ő, Landler, Guth és mások diktatúrát akarnak Kun nélkül, és *harmadik* vezérnek esetleg elfogadják Gróf Urat is” – írta május 12-én Bécsből Károlyinak egykori titkára, Simonyi Henri, arról is részletesen beszámolva, mit akar a Pogány–Landler-féle frakció: „a III. Internacionálé alapján új magyar kommunista pártot, mely új diktatúrát csinál, de okulva az elsőn, nem húz ujjat a paraszttal, hanem azonnal felosztja a földet.”

A levélíró nem tudhatta, hogy ezt a platformot Landler és Pogány már hetekkel előbb „hivatalosan” is Károlyi elébe tárták. De ismerte hosszú éveken át volt „gazdáját”, és ezért nem érezte feleslegesnek, hogy minden érvet latba vetve eleve elvegye Károlyi kedvét a KMP-ellenzékkel való együttműködéstől. „Az egész koncepcióból csak a földosztás komoly” – hangoztatta, majd azt fejtegette, hogy a Pogány–Landler csoport mögött „nem áll senki és semmi”: se mozgósítható tömegek, se mozgósító program, se szovjet támogatás. Amennyiben pedig sikerülne visszaállítani a proletárdiktatúrát, ez éppen Kun koncepcióját igazolná, s az ő személyét helyezné ismét előtérbe. „Ezzel épp azok segítik őt a legjobban, akik legjobban marják.”

Simonyi Henri érvelése nem nélkülözött bizonyos realitásérzéklet. Kun Bélát ebben az időben – a kommunisták soraiban is – sokan bukott vezérnek tartották. A következő évek elkeseredett frakcióharcaiban ellene sorakozott fel a KMP vezetőinek jelentős része, így Hirossik János, Lukács György, Révai József, Rudas László, Hamburger Jenő. Mégis az *outsider* Simonyinak lett igaza abban, hogy a Kun Béla nélkül és az ő ellenére szervezett magyar kommunista mozgalomnak – az adott történelmi időszakban – gyakorlatilag nincs jövője. Kun, a maga kirívó emberi és politikai hibáival együtt, jelképe lett ennek a mozgalomnak bel- és külföldön, barát és ellenség számára egyaránt. Ellenzékének legtöbb vezetője végül is sorra kénytelen volt behódolni neki vagy kiegyezni vele. Az első e sorban éppen Pogány József volt, akit röviddel a Károlyinak küldött, Kun-ellenes vádiratnak is beillő memorandum megfogalmazása után már Kun oldalán s Landlerrel szemben találunk.

Pedig ez a memorandum – vehemens stílusából, főként pedig utalásrendszeréből és érvkészletéből következően – minden jel szerint elsősorban Pogány műve, s nem a kiegyensúlyozottabb, megfontoltabb Landleré, ha az „Öreg” egyetértett is tartalmával. (Lehetséges különben, hogy a szövegezés – a két vezető instrukciói alapján – a Kun-ellenességben legszélsőségesebb Guttman Henriktől származik, aki még ugyanazon év második felében megírta, s Landlerék tanácsa ellenére 1921-ben Henrik Ungar néven meg is jelentette „Die magyarische Pest in Moskau” című brosróját, amely a pártból való kizárásához vezetett.)

A memorandumban a tanácskormány egész politikája felett gyakorolt, Kun Béla és Böhm Vilmos személye ellen kihegyezett kritika is csak ennek a mindinkább elvaduló frakcióharcnak az összefüggésében értelmezhető. A bírálat természetesen valós elemekből épült: a szocializálások túlhajtását, az agrárpolitika elhibázottságát vagy akár a külpolitikai vonalvezetésben mutatkozó bizonytalanságot már a húszas évek kommunista önkritikája is elismerte, s e tévedések alól a későbbi, a mai párttörténetírás sem menti fel az akkori vezetőket. Képtelen és tarthatatlan viszont a „tudatos vagy öntudatlan” szabotálás vádjá, amelyet a memorandum Kun és Böhm ellen emel, különösen a külügyi és a katonai politika vonatkozásában. Ennek részletes cáfolatára itt nincs szükség, elegendő az utóbbi évek növekvő számú és mélységű feldolgozásaira, így elsősorban Hajdú Tibor tíz év előtt megjelent monográfiájára, Liptai Ervin, L. Nagy Zsuzsa, Ormos Mária és mások munkáira utalni. Mindenekelőtt pedig Lenin véleményére, aki maga is úgy látta, hogy a világforradalmi folyamat lelassulása és a szovjet katonai segítség kényszerű elmaradása miatt az elszigetelt magyar Tanácsköztársaság csak lavírozással, az antanttal folytatott tárgyalásokkal és egyezkedéssel próbálhat időt nyerni.

A Tanácsköztársaság kikiáltása ugyanis e két előfeltevésre – a világforradalom, pontosabban a közép-európai forradalmak gyors bekövetkezésére és az orosz Vörös Hadsereggel való hamaros egyesülésre – épült. Merész kísérlet volt egyrészt az orosz forradalom lángjának a Nyugat felé való továbbterjesztésére, másrészt a nemzeti érdekek és az 1918-as népföradalom eredményeinek megvédésére. A két cél, különösen eleinte, sok tekintetben egybeesett, de mégsem volt azonos, és a növekvő nehézségekkel és bajokkal szemben mindinkább eltérő politikát, taktikát követelt.

Kun megkísérelte összeegyeztetni a kettőt, mintegy középúton járva, s egyben őrlődve is pártja balszárnya (Szamuely) és a szociáldemokraták között. (Nem igaz tehát, hogy ő a „szélső baloldalt képviselte” volna.) A Landler–Pogány memorandum fő ellentmondása viszont abban rejlik, hogy *összekeveri* a két szempontot. Csakis a második szempontból lehet ugyanis kifogásolni, hogy Kun „kierőszakolta idő előtte a proletárdiktatúrát Magyarországon”, és csakis az elsőből, hogy a diktatúrát augusztus 1-én, ugyancsak „idő előtte” feladta. A memorandumban gyakorolt kritika tehát inkoherebb, mint a kritika tárgya: Kun politikája. Ezt az eszményekkel és realitásokkal egyszerre számolni próbáló politikát csak két módon érdemes bírálni: vagy mint Szamuely (és részben Lenin) tette, a szociáldemokratákkal való együttműködés miatt, vagy pedig, mint Károlyi és Kunfi tették, azért, hogy nem adta át korábban a hatalmat egy tiszta szocialista kormánynak, a fehér ellenforradalom megelőzése érdekében.

A memorandumban e két nézőpont összekeverése és a személyes indulat gyakran ellentmondásokhoz és torzításokhoz vezet. Így például a felvidéki visszavonulás elrendelése nem Kun és Böhm önkényes döntése, hanem a pártvezetőségnek az egész nemzetközi és katonai helyzet mérlegelése alapján meghozott, kollektív elhatározása volt. E lépést már akkor is sokan bírálták, de az ellenkezőjéért senki sem merte vállalni a felelősséget. Lényegében ugyanez mondható a lemondás körülményeire is. Egy visszaemlékezés (Breit József) szerint Kun az utolsó napokban éppen Pogánynak kínálta fel a főparancsnokságot, de elhárító választ kapott.

Néhol tehát hiányzik a kihegyezett kritika tárgyi vagy személyi hitele. Mindamellet hiba volna e memorandumot pusztán a vereséget követő frakcióharc tünetének és termékének tekinteni. A 19-es politika dogmatikus és szektás vonásainak éles bírálata, a munkás–paraszt diktatúra és egy szélesebb osztályszövetség koncepciója végül is előfeltétele és termékeny csírája lett a magyar kommunista mozgalom későbbi, népfrontos megújulásának. A Landler-féle hagyomány ebben nagy szerepet játszott.

Megjegyzendő még, hogy a Guttman Henriktől származó utóiratban említett, Jean Longuet-hoz intézett „Lenin-levél” valójában egy Longuet és a centrista szocialisták ellen irányuló cikk, az „Egy publicista jegyzetei”, amely 1920 márciusában jelent meg a Komintern folyóiratában. (Lásd Lenin Művei 40. k. 122–32.) Lenin itt, a bécsi Rothe Fahne nyomán, a kommunistákhoz csatlakozott, de ingadozónak bizonyult szocialisták árulásában jelölte meg a Tanácsköztársaság bukásának egyik főokát, s leszögezte, hogy egyéni szempontból lehet különbség a gyengeségből és a számításból árulóvá válók között –, politikai szempontból nincs ilyen különbség. Ez az írás azonban, Guttman felfogásával ellentétben, csupán igen közvetve, annyiban fogható fel a Kun-féle politika kritikájának, hogy Kun túlságosan hitt a hozzá csatlakozó szociáldemokraták őszinteségében. Ezt utólag Kun is készséggel elismerte, s az idézett lenini értékelésből inkább az ő irányzata merített erőt.

Károlyi válasza egyetértő mondattal kezdődik, feltűnő azonban, hogy a továbbiakban alig reflektál a memorandum központi mondanivalójára, a Kun-féle politika bírálatára és egy új forradalmi párt tervére. Másról beszél, főleg pedig más szemzőgből nézi a helyzetet és a tennivalókat.

Károlyi Kun Béla iránti ellenszenvét naplófeljegyzései, levelei és memoárjai éppoly egyértelműen dokumentálják, mint Landler iránti régi és tartós rokonszenvét. Miért nem ment bele hát egy utalás erejéig sem Kun szidalmazásába? Tartózkodására általános magyarázatot ad két korábbi levele. Jászinak írta 1920. január 25-én: „Elméletileg igazad van, Kun B. nemcsak a terror, de ügyetlen, ostoba politikája miatt is bőven megérdemli az erős bírálatot. De részemről a leghatározottabban kerülni akarom még csak a látszatát is annak, mintha mosakodni akarnék.” Szendének pedig, február 21-én: „Ízlésem, büszkeségem tiltakozik az utólagos reklamációk ellen. Bár igaz, hogy a Tanácsköztársaság idején hiába próbáltam az ügyeket egy más mederbe terelni, nem tiltakoztam kifelé a terror ellen, és ezért ezt most sem tehetem. Lesz arra idő, mikor ezt is meg fogom tenni.” Ezt az ízlésbeli szempontot bizonyára kiterjesztette Landlerékhez intézett hivatalos jellegű és nyilván nemcsak Landler és Pogány kezébe kerülő válaszára is.

Lehetett azonban egy gyakorlatibb szempontja is: a keltezetlen, de legkorábban április utolsó hetéből származó válaszmemoandum írása idején már biztosan kapcsolat-

ban volt Kun Bélával, s nem óhajtott belekeveredni a KMP belső vitáiba, harcaiba. A Tanácsköztársaság megítélésében nyilván közelebb állt Landlerékhez, memorandumukat azonban némileg provinciális szemléletűnek érezhette. Hagyományosan külpolitikusi szemléletével ő a nemzetközi láthatárt fürkészte, s elsősorban a szovjet politika jövő irányával akart tisztába jönni. Mivel pedig Lenin elsőszámú magyarországi bizalmasát – joggal – továbbra is Kun Bélában látta, mint államférfi, nem engedhette meg magának, hogy politikai kapcsolatainak építésénél szubjektív szempontokra hallgasson.

Károlyi válasz-memorandumából világosan látszik, hogy nem egy meghatározott ideológia vagy politikai stratégia közelítette a KMP-hez, hanem az a meggyőződés, hogy az adott helyzetben Szovjet-Oroszország és a kommunista mozgalom tehet legtöbbet a közép-európai reakció letöréséért, a térség nemzeteinek megbékéléiséért és szocialista irányú fejlődéséért. A célhoz vezető út, a stratégia és az eszközök megválasztását azonban a mindenkori konstellációtól és a szovjet politikától tette függővé. Így tehát ettől függött az is, hogy a magyar kommunisták, szocialisták és demokraták mely csoportjai-val fog egyáltalán vagy elsősorban együtt dolgozni.

A Landler–Pogány-féle pártalakítási terv nem valósult meg. Kun ellenállásán és a pártbeli frakcióharcok elmérgesedésén akkor, 1920-ban meghiúsult Károlyi és a KMP szervezett együttműködése. Károlyi számára maradt a kooperáció az egyes prágai magyar és cseh kommunistákkal, szocialistákkal, s a további együttműködés a magyar demokratikus emigráció radikális balszárnyával. A KMP-vel és a Kominternnel való szervezett kapcsolatfelvételre csak a 20-as évek közepén került sor.

*

1.

Igen tisztelt Károlyi elvtárs!

Nagy örömmel töltött el bennünket, amikor Guttman elvtárs közölte velünk az Ön politikai hitvallását, közölte velünk, hogy a III. Internacionálé alapján áll, hogy kommunista. Az Ön politikai fejlődésének és pályafutásának logikus betetőzését látjuk ebben az állásfoglalásban. Nem felejtettük el, hogy Ön volt az, aki a háború alatt az akkor forradalmi jelentőségű pacifizmus élére állt. Nem felejtettük el, hogy az októberi forradalom legelső sorban az Ön nevéhez fűződött. Nem felejtettük el, hogy Garamival, a szociáldemokrata miniszterrel szemben Ön követelte a minisztertanácson a szocializálást. Nem felejtettük el, hogy a jobboldali szociáldemokrata miniszterekkel szemben Ön volt az, aki velünk együtt a tiszta szocialista kormányban látta az egyedüli kivezető utat. Nem felejtettük el, hogy minden jobboldali, ellenforradalmi kísérlettel szemben (székelyek Pestre hozása, tisztí zászlóaljok alakítása) Ön mindig a forradalmi katonatanács oldalára állott. Nem felejtettük el, hogy velünk, az akkori szociáldemokrácia baloldalával együtt, a jobboldali szociáldemokrata miniszterekkel szemben, Ön képviselte az entente orientáció helyett a moszkvai orientációt.

Igen nagy jelentőségűnek tartjuk az Ön állásfoglalását, és megbecsülhetetlen nyereségnek ítéljük, ha velünk egy úton akar haladni. Éppen ezért kötelességünknek tartjuk, hogy legteljesebb nyíltsággal tájékoztassuk nézeteinkről és szándékainkról.

1. Úgy látjuk, hogy a kapitalizmus bomlása egyre fokozódik, a világháború egyre több jelensége mutatkozik, és a világháború (ha különféle formákban és különféle időpontokban is) valamennyi országban elmaradhatatlan. Magyarország helyzetéről ugyancsak minden jel azt mutatja, hogy az egész keresztény kurzus elevenen rothad, és csak azért nem tör ki forradalom, mert nincs egyetlenegy osztály sem, amelynek elegendő ereje volna ahhoz, hogy belülről robbantsa szét Horthyék uralmát. Forradalminak látjuk tehát a helyzetet egész Európában csakúgy, mint Magyarországon, ennek természetes konzekvenciájaként csak forradalmi politikát csinálhatunk és akarunk csinálni.

2. A proletárdiktatúra uralmát csak a legteljesebb kritikával nézhetjük. Úgy látjuk, hogy az egész kormányzat alig volt egyéb, mint a diktatúra tudatos vagy öntudatlan megbuktatására törő rendszabályok és cselekedetek szakadatlan sorozata. Egyfelől álradikalizmus mutatkozott, így a szocializálás kérdésében, amikor nem csupán az igazán nagy üzemeket, a szocializálásra érett iparágakat, hanem a foltozó vargákat, a kézműveseket és a krájereseket is szocializálták. A kisüzemek szocializálása és ezzel az egész kispolgári masszának ellenforradalomba kergetése természetesen nem forradalmi rendszabály, hanem kispolgári bornírtág volt.

3. A földkérdést ugyancsak valóságos ellenforradalmi módon oldotta meg a diktatúra kormányzata. Azt állították, hogy a nagybirtokot nem szabad szétdarabolni, mert ez a termelés érdeke, azt állították, hogy a grófokat és nagybirtokos zsidókat, mint termelőbiztosokat mindenütt a helyükön kell hagyni, mert ez ugyancsak a termelés érdeke, és a diktatúra egész fegyveres erejét arra használták fel, hogy kordában tartsák a földosztásra törő „bűdös parasztot”. Ezzel a politikával lehetővé tették, hogy az ellenforradalom egyúttal a régi Magyarország teljes restaurációját jelenthesse, a nagybirtokos osztály restaurációjával. Ez a földpolitika egy pillanatra sem tudta a forradalomban igazán érdekeltté tenni a parasztságot, nem tudta tehát megnyerni a revolúció számára az ország népének legszélesebb rétegeit.

4. De a legsúlyosabb hibákat a proletárdiktatúra külpolitikája és hadi politikája követte el. Ebben a külső és katonai politikában a szélső jobboldalt képviselő Böhm Vilmos és a szélső baloldalt képviselő Kun Béla a legteljesebb egyetértésben járt el. Egyikük sem hittel vett részt a diktatúrában. Mindketten az első pillanattól kezdve a diktatúra bukására számítottak. Eszerint irányították politikájukat is. A magyar diktatúra csak úgy tarthatta magát, ha komolyan veszi világháború hivatását, és viszi tovább a forradalmat. Kun és Böhm ezzel szemben állandóan lokalizálva tartották a magyar revolúciót; állandóan az entente-tal próbáltak paktálni, és megakadályozták minden végső győzelemre törekvő katonai politikát. Kun megegyezett Srobárral. És Böhm kiadta azt az abszurd parancsot, hogy a győztes seregeknek meg kell állni a demarkációs vonalon. Minden katonai szakértő képtelenségnek tartotta ezt a rendszabályt, és Landler a leghevesebb oppozícióval ellenezte.

Kunt elkábította a dicsőség, hogy Clemenceau szóba áll vele, együgyű ravaszsággal azt hitte, hogy becsaphatja az entente-ot, és Böhmmel együtt kiadták a parancsot a cseh fronton a visszavonulásra. Ezt a visszavonulást Landler és Pogány végsőkig ellenezte. Kormányzótanácsi üléseken, pártvezetőségi üléseken ki is kényszerítették a cseh háború folytatását, ki is kényszerítették egy olyan határozatot, amely kimondta, hogy a munkástanács plénumának döntése nélkül nem lehet elrendelni a cseh visszavonulást.

Ennek ellenére, mindkettejük háta mögött, suttóban, értesítésük és meghívásuk nélkül, rögtönzött pártvezetőségi és munkástanácsi ülést hívtak össze, amelyen Böhm és Kun szövetségben elhatároztatták a cseh visszavonulást. Landlert és Pogányt nem hívták meg erre az ülésre, mert tudták, hogy vésőig ellenzői a cseh visszavonulásnak, nem hívták meg őket, noha pártvezetőségi tagok voltak, noha népbiztosok voltak, noha az akkor a csehek ellen operáló 2 hadtest (a 3. és 5-ik) parancsnokai voltak.

Ennek a feltétlen romlást okozó külső és katonai politikának a betetőzését jelentette a kormányzótanács lemondása és a hatalomnak az entente-tal való egyetértésben a szakszervezeti Peidl-kormánynak átadása. A lemondás megint csak úgy történt, hogy sem Landlert, sem Pogányt nem értesítették, és egyiküket sem hívták meg sem a pártvezetőségi, sem a kormányzótanácsi, sem a munkástanácsi ülésre. A lemondást állítólagos katonai okok miatt határozták el, de sem Landlernek, a hadsereg akkori főparancsnokának, sem Pogáynak, a helyettesének és az utolsó napon teljes sikerre vezető szolnoki operáció vezetőjének véleményét meg sem kérdezték, győzelmi jelentéseit gondosan eltitkolták.

Hiába vádolja most Kun Béla a diktatúra elárulásával Böhm Vilmost és társait. Az igazság az, hogy Kun nevezte ki Böhmöt bécsi követté, bár tudta — Böhm nyílt kártyával játszott előtte —, hogy Böhm a tanácskormány eltávozásának a híve. Kun adott írásos megbízást Böhmnek a tárgyalásokra, Kun állította föl mindig ideálként a Brest-Litovsk-i békét, csak éppen azzal a különbséggel, hogy amíg Lenin minden engedményre hajlandó volt, területet, hadisarcot, integritást, minden feláldozott egyetlen egyért, a proletáralom életben hagyásáért és elismeréséért, Kun Béla fordítva cselekedett — állandóan azt ajánlgatta és ajánlotta köveivel, hogy a tanácskormány hajlandó lemondani, ha az entente ilyen vagy amolyan engedményeket ad ezért cserébe.

Ha a külpolitika és a katonai politika terén elkövetett hibák és gyávaságok e szakadatlan láncolatát árulásnak akarjuk nevezni, akkor Kun Béla csakolyan felelős a diktatúra elárulásában, mint Böhm Vilmos, vagy akármelyik szakszervezeti bürokrata.

Kun Béla volt az, aki pánikos állapotba esve, valósággal félelmében kieroszakolta idő előtte a proletárdiktatúrát Magyarországon, elkövette ezért azt az erkölcstelenséget, hogy nemcsak a szoc. dem. párt baloldalával, hanem annak konzervatív jobboldalával is egyesült. És ugyancsak Kun Béla volt az, aki pánikba esve, már május 2-án is fel akarta adni Budapestet, hogy a Bakonyba vonulhasson vissza, aki páni félelemtől hajtva, augusztus 1-én is időelőtte, szökve adta fel a diktatúrát.

5. Ez a rövid, és álláspontunkat csak kijelölő kritika magába zárja azt az állásfoglalásunkat is, hogy sem Böhmmel, sem Kunnal nem haladhatunk a jövőben egy úton, mert egyik sem mutatkozott elszánt, őszinte, becsületes forradalmárnak. Forradalmat pedig, ahogyan a magyar diktatúra szomorú példája megmutatta, csak forradalmárokkal lehet csinálni.

6. Új pártot akarunk teremteni, amely magában foglalná Magyarország igazán forradalmi elemeit. A bécsi emigráció már igen erős bomlásban van. Valamennyi frakció és frakciótöredék aktív és forradalmi cselekedetet váró hívei letöredezőben vannak eddigi frakciójukról. Naponta seregesen keresnek fel bennünket, hogy álljunk az élükre, mert sem Kunék és Lukácsék doktrínáir semmittevésével, sem Böhmék ide-oda kapkodásával nincsenek megelégedve. Magyarországból hasonlóan igen biztató híreket kapunk.

Meg vagyunk róla győződve, hogy egy új párt, amelynek az élén Károlyi, Landler és Pogány állna, a legrövidebb idő alatt magába szívna az ország minden forradalmi elemét a munkásságból, a parasztságból, a földmunkásságból és az intelligenciából.

7. Ez a párt (a nevét még meg kellene beszélni) a III. Internacionálé alapján állna. Programja: a munkások és földművesek uralma. Munkás- és paraszttanácsok. Fegyveres felkelés. A földbirtokok forradalmi úton való kézhez ragadása, vagyis a lenini földosztás programja. Nagyüzemek szocializálása.

E pártnak legközelebbi célja a magyar fehér uralomnak a megbuktatása. Ennek a célnak rendeli alá az agitáció módjait és eszközeit. Magyarországon mindent el kell követnie, hogy beférkőzhessen valamennyi munkásszervezetbe és pártszervezetbe. Ennek a módja azonban nem az, hogy doktrinair módon, állandóan a „kommunizmus” és a „proletárdiktatúra” jelszavait szajkózza, hanem gyakorlati és cselekvő jelszavakkal próbálja felrázni a tömegeket (természetben való ellátás, munkanélküli segély, antimilitarizmus, le a területi integritással!, vagyonadó).

Párthíveinknek egyelőre benn kell maradniuk a Magyarországi – bármilyen reakciós – Szociáldemokrata Párt kereteiben, mert csakis így maradhatnak kontaktusban a szakszervezetek munkástömegeivel. De a meglevő keretekben állandó és egyre élesebb oppozíciót kell alkotniuk. Emellett természetesen mindenütt kell lenni egy kis csoportnak, amely tisztán látja a kommunizmus céljait, amely illegális összeköttetést tart fenn a Magyarországon kívül levő pártvezetőséggel. Ugyanígy kell kapcsolatokat teremteni a parasztsággal is. Első jelszavak: rekvirálás ellen, sorozás ellen, pénzlebélyegzés ellen, földosztás.

Láttuk, hogy a fehérek agitációja egy-egy ügyes jelszóval és néhány ügyes agitátorral néha egész vármegyék parasztságát tudta lázadásba kergetni.

9. De tisztára belső agitációval nem lehet Horthyékát megbuktatni, mert hadseregük annyira osztályhadsereg, annyira az aktív tisztek és zupás altisztek csapata, hogy megbomlasztani aligha lesz lehetséges. Éppen ezért külső segítségre, külső fegyveres szervezkedésre is szükség van. Nem idegen fegyverekre gondolunk, hanem csupán annak a lehetőségére, hogy Horthy-Magyarország határán kívül fegyveres erőket szervezhessünk. Ebben segítségünkre lehet Románia, Jugoszlávia, de legelsősorban Csehszlovákia jogos félelme, amellyel Horthyék revanzsától és Habsburg-hajlamától tart. Legelsősorban a csehek érdekeit veszélyezteti Horthyék uralma. Horthyék természetes szövetségesei a katolikus lengyelek, akik Teschen miatt viaskodnak a csehekkel, és az osztrák keresztényszocialisták, akik a Habsburgokat és Csehszlovákia három millió németjét szeretnék a revanzszal visszaszerezni. Ezért természetes politikájuk a cseheknek, hogy Ausztriában Rennert támogassák, a lengyelekkel szemben a Lengyelországgal háborúban álló szovjettal próbáljanak békét, Magyarországon pedig Horthyék bukására törekedjenek.

A világforradalom szempontjából nézve ma elmondhatjuk, hogy ha 1848-ban igaz volt az, amit Marxék mondtak, hogy a csehek ellenforradalmár nemzet a forradalmi magyarokkal és németekkel szemben, akkor ma éppen ellenkezően, a csehek forradalmi nemzet, a magyar, az osztrák és a lengyel katolikus és junker reakcióval szemben. Éppen ezért mi, akik a diktatúra alatt háborús előnyomulást követeltünk a világforradalom érdekében, most a csehekkel való együttműködést lehetőnek tartjuk, ugyancsak a világforradalom érdekében.

Rendkívül fontos körülménynek tartjuk, hogy Magyarországon az otthoni ún. Szociáldemokrata Párt, Miákits és Vanczákék a legutóbbi időben a legnyíltabban a területi integritás alapjára helyezkedtek, Horthyéknek naponta felajánlják támogatásukat, és valósággal szakszervezeti imperializmust folytatnak, és mindent elkövetnek, hogy a megszállt területek szakszervezeti csoportjait továbbra is magyar hegemonia alatt tartsák. Horthyék soroznak, és nagyon lehetőknek tartjuk, hogy aratás után, amikor a paraszt az integritásért esetleg hajlandó háborúba menni, amikor Lengyelországnak már esetleg békéje lesz Oroszországgal, és ezzel felszabadul Teschen felé a hadsereg, Horthyék a nyílt agresszivitás terére lépnek és betörnek a Szlovénziába.

10. Ez a külpolitikai szituáció adná meg alapját külpolitikai állásfoglalásunknak. Harc Horthyék militarizmusával szemben, nyílt agitáció Horthyék háborújával szemben, nyílt, őszinte lemondás a területi integritásról, gazdasági együttműködés Csehszlovákiával, Jugoszláviával és Romániával. Ennek a politikának is csak hasznára válhat, ha Bőhm és Kun ballasztjától megszabadulunk. Bőhm a területi integritás híve, és így lehetetlen a csehekkel szemben, Kun pedig, ahogy Lenin Longuet-hoz intézett levele mutatja, már majdnem egészen lehetetlen Oroszországgal szemben.

11. A legközvetlenebb teendőknél mindezek alapján nézetünk szerint következőknek kell lenniök: a bécsi, a prágai és a felvidéki emigrációban levőknek pártunk alapján való megszervezése, a hasznavehető elemek kiválogatása és agitatori célokra felhasználása.

Helyes és szükséges volna az Ön terve is, amiről Guttman referált: az emigráció összes frakciói számára, politikától mentes segítőirodák felállítása: különösen fontos volna ilyen segítő iroda Budapesten a fogságban ülők (pártkülönbségre való tekintet nélkül) családtagjainak segítésére, látogatására és lelki erősítésére.

12. Az emigráció sok-sok ezer felvidéki magyarjának megszervezésére a legalkalmasabb formának a cseh szokol-egyesületek formáját tartjuk. A szokol-egyesületek nagyszerű palástjai voltak a csehek fegyveres szervezkedésének a háború előtt és a háború alatt. Ezek az egyesületek testvér, ének és kultúra címen és gyakorlásával nyilvánosan működhetnek, és mégis a legkezelhetőbb alapjai lehetnének a katonai szervezkedésnek.

Híveinknek mindenütt azt az utasítást kellene adnunk, hogy a legkorrektebb módon tartózkodjanak Csehszlovákia politikai vagy szociális ügyeibe való minden beavatkozástól, és csupán a Horthy-Magyarország elleni harcra szervezkedjenek.

Prágában a volt Galilei-isták szervezkedésének is nyomatékosan azt a tanácsot adjuk, hogy ne csupán művelődési célokra álljanak össze, hanem szokol mintára testvér, ének címen, katonai formáció alapjává fejlesszék magukat Horthy-Magyarország ellen.

13. Legsürgősebb szükség az új párt számára sajtó teremtése, Bécsben, Prágában és a felvidéken. Ha napilapot tudunk teremteni vagy szerezni, ennek fő feladatát nem frakció-harcban, hanem a fehérek ellen szegzett forradalmi küzdelemben látnók.

14. Sürgető feladat kapcsolat megteremtése Pécs bányászásával, amely a diktatúra idején ezerszámra szökött át Jugoszláviából, hogy fegyverrel szolgálja a proletárforradalmat, és most minden hír szerint hajlandó arra, hogy fegyverrel állja útját Horthyék bevonulásának

15. Igen fontosnak tartanók a minél előbbi személyes érintkezést, akár úgy, ha mi utaznánk Önhöz, ha tud cseh útlevelet szerezni részünkre, akár úgy, hogy Ön utazna

ide. 9 és 1/2 havi internálás után éppen most, néhány nap előtt engedett mindkettőnk szabadlábra az osztrák kormány.

Reméljük, hogy nézeteink és szándékaink megegyeznek az Ön meggyőződésével és terveivel, s azt hisszük, hogy együttes harcunk feltétlen sikerre vezetne.

Kérjük minél előbbi tájékoztató választát.

Wien, 1920. április hó 17-én.

Eltvársi üdvözléttel

Landler Jenő és Pogány József megbízásából
aláírva

Mellékelem Lenin levelét Longuet-hoz, amely Bécsben nagy hatással volt az emigrációra, addigra is, amíg szerencsém lesz személyesen referálni, s a fenti emlékirat egy részére nézve illetékes helyről is jövő megjegyzéseket, s a magam észrevételeit is megtenni.

Igaz híve

Guttmann Henrik

A mellékelt R. F.-beni Lenin-levél teljesen hiteles. Magam fordítottam a svéd pártlapunkból, szóról szóra, s újabban a Daily Heraldban Sylvia Pankhurst is hivatkozik rá (más kérdésben), mint döntő fontosságú dokumentumra.

G. H.

2.

Károlyi Mihály válasza

A memorandumban foglaltakat csaknem minden részében osztom. A helyzet, bár mireánk nézve napról napra kedvezőbb, az idő velünk lévén, mégis igen nehezen megoldható.

Tisztában kell azzal lenni, hogy mivel úgy az októberi, mint a márciusi forradalmak sikertelenül végződtek, a közhangulat elveszítette irántuk a bizalmat. Igaz ugyan, hogy a fehérterror sokat segített. Az ellenpróba csúfos összeomlás előtt áll, a tömegek most inkább ezeket szidják, a jelen hibák frissebben élnek bennök, mint a feledésbemenő múlt hibái. Ezen okoknál fogva nem találnám szerencsés ötletnek, ha bárki is a bukott, kompromittált forradalmak jelszavával akarna Magyarországra visszatérni.

A tömegek megnyerése szempontjából legjobb volna, ha új emberek új jelszavakkal bontanának zászlót. Ez azonban természetesen így nem lehetséges, mert sem nem lehet egészen új elvekkel jönni, mert hisz' nem az elvekben volt a hiba, de az elvek keresztülvételében, sem nem lehet egész új embergarnitúrákkal beállítani, mert itt is nem annyira az egyes emberekben volt a hiba, mint összeállításukban. A Károlyi-rendszer alatt az volt a hiba, hogy a koalíció jobbszárnyában konzervatív, csaknem feudális hajlamú sovíniszta emberek vettek részt, míg a rendszer szélső baljai már nem is álltak parlamentáris, hanem a III. Internacionálé alapján. Ha a kabinet összetételében az ellentétek

nem is voltak ilyen élesek, bár ott is igen nagyok voltak, de az államgépezetben dolgozóknál megvolt a széthúzás.

A tanácsköztársaság összetétele talán azért volt elhibázott, mert 90–95% erejéig zsidók vettek abban részt, amely kifelé valóságos gettó-jelleget adott az egész rendszernek. Ez azért volt olyan nagy hiba, mert az ellenforradalomnak egy óriási agitációs fegyvert adott a kezébe. A mi hátramaradott országunkban, amelyben alig van középosztály, a kereskedők legnagyobb része zsidó, így a háború alatt a legodiózusabb fajtáját a kereskedelemnek, a lánckereskedést is ők űzték. A tömegek, sőt még a zsellérek is a tőkésosztály alatt elsősorban a zsidókat, és csak másodsorban a grófokat értették.

A feladat tehát az, hogy a régi forradalmi jelszavakat új alakban kell bemutatni, az embereknek pedig más összetételben kell szerepelniük.

1. A kérdés tehát az: milyen elv, milyen jelszó, milyen taktikával lehet és kell megindítani a harcot?

2. Milyen időpontot kell a harc megindítására kiválasztani?

Mindkét kérdésnél a legfontosabb, hogy pontosan informálva legyünk az oroszok kül- és háborús politikájáról, legközvetlenebb terveikről.

Mint a múltban, úgy most is Szovjetországnak külpolitikája két különböző irányban haladhat, vagy Európa, vagy a távol-kelet felé orientálódhat. Egyszerre a kettő alig elképzelhető.

A jelek, sajnos, arra engednek következtetni, hogy Oroszország egyelőre nagyon is el van foglalva egyrészt a sziberó–japán problémával, másrészt a perzsa–indus és iszlám kérdésekkel. Az orientáció kérdése természetesen nemcsak tőle függ. A japánok előnyomulása, még abban az esetben is, ha Lenin az európai ügyeket ítélné fontosabbnak, egyenesen kényszerítheti őt arra, hogy Európa forradalmasításának kérdését másodlagos módon kezelje.

A mi politikánknak lényegesen másnak kell lennie, aszerint, hogy Oroszország politikáját merre irányítja. Ha európai politikát követ, akkor mi is a legradikálisabb úton indulhatunk el. Ellenkező esetben vagy várásra kell lovagolnunk, vagy lassú alkalmazkodó taktikával kell célunk felé haladnunk. Az első esettel, mint a kevésbé valószínűvel most nem foglalkozom. Különben is ilyen kedvező körülmények között a taktika magától adódna, nem sok fejtörést okozna nekünk, hogy mit kellene tennünk, ha például a vörösök leverték a lengyeleket, amelynek kedvező hatása úgy a csehekre, mint a románokra elmaradhatatlan.

Sokkal nehezebb a második eset, ha Oroszország vagy nem tud, vagy nem akar az európai ügyekben aktívan részt venni.

Ebben az esetben ránk nézve két eljárási mód között lehet választani.

1. Az egyik: várni. Várni jobb időkre, várni, ha Oroszország nem is, legalább Németország, Olaszország vagy más állam a mi irányzatunkban megmozdul.

2. A másik eljárási mód volna, dacára a rossz konjunktúrának, mégis akcióba lépni.

Elképzelhető az az eset, hogy várni nem lehet. Először, mert az emberek türelmetlenek, másodsor, mert az emigráció, ha nem cselekszik, elveszti összes szimpátiáját odahaza, szemére vethetik az otthoni elvtársak, hogy az emigráció tétlenségének köszönhetik a fehérterror fennmaradását. Harmadszor, mert a Horthy-rendszer a bukásra annyira érett, hogy sehogy sem tudja magát tartani, és érett gyümölcsként az

első akcióba lépő csoportnak ölébe hullhat. Például egy Garami–Vázsonyi–Hadik aratnák le a babérokat, és az agyonkínzott proletárság örömmel fogadná őket, az ügyre nézve ez azért volna veszélyes, mert a cseh kormány nekik adná meg azokat a gazdasági és politikai előnyöket, melyeket különben mi kapnánk meg, mert hiszen a cseh kormány mindenkinek, aki garantálja őt afelől, hogy nem hozza vissza a Habsburgokat, Magyarországot félig-meddig is demokratikus kurzusban tartja, messzemenő koncessziókat tenne és a „revanche”-politika elmaradása folytán a drága fegyverkezést megszüntetheti. Tehát ez a nagy ütőkártya ránk nézve veszendőbe menne, nem is beszélve arról, hogy ezek az urak is egy 50%-os földbirtok-reformmal meg tudnák nyerni a parasztságot.

Ismétlem tehát, ha dacára a kedvezőtlen konjunktúrának, dacára, hogy Oroszországot a Távol-Kelet köti le, mégis akcióba akarunk lépni, és a fent említett okok miatt nem tudunk várásra lovagolni, más támasz után kell néznünk.

A szukcessziós államok között a legbalrább menő politikát Csehország követi. A mostani választási eredmények is ezt mutatják, de bár a szocialisták 47%-át bírják a mandátumoknak, téves volna ebből túl vérmes következtetéseket levonni. Az itteni nagy szocialista párt túlnyomó része jobboldali szocialistákból áll, a vezérek mindenesetre azok, Lehet, hogy idővel ez változni fog, egyelőre azonban ez a helyzet. Ezért nem remélhető, hogy a legközelebbi cseh kormány egy nyílt proletárdiktatúrát Magyarországon támogatna.

A kérdés tehát az, az adott körülmények között mit lehet és mit szabad tenni. Hogy erre a kérdésre felelhessünk, okvetlenül szükséges Lenintől nemcsak információkat, de direktívát is kapni. Másodszor nem tehetünk ugrást a sötétbe. Én legalább nem vagyok hajlandó holmi mendemonda híreknek hitelt adni, elég volt egy bukásból, egy második bukás egyenlő volna a szocialista-kommunista programnak Magyarországon végleges csődjével.

Az eshetőségek tehát következők:

- 1, várni, — 2, nyíltan proletárdiktatúrával, tanácsköztársasági rendszerrel zászlót bontani — 3, trójai falóval operálni, burkoltan célunk felé haladni.

Egy hódító hadsereg élén kedvező konjunktúrák mellett nem probléma a proletárdiktatúrának kikiáltása. Egyelőre azonban nem tartunk itt.

Ha ma akcióba lépünk, az a kérdés, milyen címen történjék a propaganda és milyen nyíltsággal.

A fegyveres beavatkozást is kétféle módon lehet elgondolni:

1. Úgy, hogy a cseh kormánnyal egyetértésben, annak tudtával. Egy ilyen esetben a kormánynak meg kellene engedni Szlovákiában a toborzást, amihez anyagi támogatást is kellene adnia.
2. Földalatti úton történne a vörös légiók felállítása a kormány tudta nélkül, ebben az esetben természetesen a diplomáciai előzetes gazdasági és politikai megállapodás, garancia a békeszerződés revíziójára, mind elmaradna, elmaradna ugyancsak a jugoszlávokkal történendő megegyezés, s így még siker esetén is, ha különben a konjunktúra kedvezőtlen, Magyarország ismét a „splendid isolation”-nak örvendene.

Nekem is az a nézetem, hogy a legfontosabb a parasztság megnyerése. A tanácsköztársaságnak egyik legnagyobb hibája az volt, hogy a paraszt pszichológiáját nem ösmerte. Nem számolt a magyar paraszt földéhségével. Kun Béla ezen a téren nem követte Lenint. Ne legyünk katolikusabbak a pápánál, ami a marxista Leninnek jó volt, az nekünk is jó lehet. Az nem szenved kétséget, hogy egy ilyen földreform (mint az orosz), mely a

parasztnak magántulajdonban engedi át a földet, nem fedi a szocialista-kommunista tanokat. De visszamaradt országokban, mint amilyen a miénk is, ez a görbe út vezet a szocializmus felé, mert csak így lehet a parasztokat forradalmasítani, csak így lehet őket az ellenforradalmi agitációból kiragadni. Az is bizonyos, és ez még nagyobb baj, hogy a többtermelés problémáját a földnek pulverizálásával alig lehet összeegyeztetni. Korrektívumokat el lehet ugyan képzelni, de ezek is a gyakorlatban gyengén sikerülnek. Egyes nagyobb birtokokat mintagazdaság módjára állami kezelésbe kell venni, hogy legalább a városok élelmezését biztosítsuk. Hisz' ezt a tanácsköztársaság is megpróbálta, a főhiba azonban ott volt, hogy nemcsak hogy a nagybirtokokat mindenütt meghagyta, hanem a régi tulajdonosok által kezeltette azokat.

Összefoglalva tehát addig, ameddig Lenintől pozitív információkat nem szereztünk, dönteni a követendő akcióprogramról, határozni nem lehet.

Az emigrációt addig is meg lehet szervezni, az embereket így össze lehet tartani, a zülléstől meg lehet őket menteni.

Az emigrációnak nem kell és nem is lehet pozitív programot adnia, nyitva kell hogy tartsa az utat úgy a kedvező, mint a kedvezőtlen konjunktúra esetére.

Hogy a propaganda milyen irányban és milyen jelszavak mellett történjen, erre nézve is a fent említett orosz információk lesznek döntők.

Kolossa Tibor (1922–1982)

Kolossa Tiborral olyan alkotó ment el közülünk, aki a szellemi élet minden területével szerves viszonyban állt: művészettel, közéleti elkötelezettséggel, természettudománnyal, társadalomtudománnyal. A hangsúlyt a szervesre teszem, – mitől sem állott távolabb, mint a mindenhez kicsit értő, de semmiben sem szakember polihisztor-dilettáns típusától. Négy életformáló szellemi hatás alakította a harmincas években pályájára lépő fiatal intellektuelt azzá, akinek megismertük. Az első a *zene* volt, aminek művészintű alkotó művelésére az abszolút hallású embernek minden született képessége megvolt. A szülői unszólásra kezdett jogi tanulmányokat félretéve a Zeneművészeti Főiskolára iratkozott, a legigényesebb szakra, zeneszerzésra. Kodály tanítványa volt. A népi mozgalom nagy ihletőjének nem csupán közeli személyes tanítványa, hanem a háború éveiben bizalmasa is. Kodály volt világnézetének első alakítója. Az ő ösztönzése nyomán a zene nem a profán világtól elszigetelő, afőle emelő harmónia-utópia volt számára, hanem az élet szerves része, amely érdeklődését az élet felé irányította, méghozzá a népzene, majd ezen túl a nép élete, még tovább a nép szociális problémái felé. Kodály tanítványát természetesen a népzene érdekelte elsősorban, népzene-kutatónak indult. Ezért párhuzamosan végezte a bölcsészeti kar néprajzszakát is. A néprajzszakon érte a második eszmei hatás. A fakultás hangadója a népi mozgalom legbaloldaliabb s egyben legnagyszabású irányzatának, a Györfly Kollégium fiataljainak s eszmei vezérüknek, Erdei Ferencnek táborához tartozó kollégák voltak. Kolossa csatlakozott ehhez a nem csupán eszmei, hanem politikai táborhoz. A népi mozgalom balszárnyának aktív harcosa lett, közéletileg elkötelezett falukutató. Erdei hatása mindvégig érződött szakmai módszerein, munkásságán. Parasztságlepke itt alakult ki, ennek az iskolának polgárosodást igenlő, minden paraszt-romantikától mentes szemléleti keretében. Erdei családi környezetén át érte a harmadik meghatározó szellemi hatás: Hajnal István hatása. Mind közül talán a legfontosabb. Hajnal 1939-ben megjelent „Történelem és szociológia” című elvi tanulmánya irányadó lett számára. Hajnal közvetítésével az a folyamat került érdeklődése középpontjába, amelyet ma szocializációnak neveznek, az egyén társadalomba illeszkedésének mikroprocesszusokban megvalósuló összefolyamata. Hajnal két alapkategóriája az illeszkedés és az igazodás volt, Kolossa is ezeket vette át elsősorban. Az ő gondolatainak tengelyében elsősorban a tevékenységbe való belefeledkezés, a munkával és minden más dologgal való aprólékos foglalatosskodás állott. A műveltség – a mesterségbeli hozzáértést és a szaktudást megérlelő részlettevékenység – volt életeszmeje. Mi sem állott távolabb tőle, mint a szűkhorizontú faktológia, az egész szem elől veszítő kicsinyesség, az egész azonban a részletekben élt számára. Idegen volt tőle – egyetlen szellemi területként az összes között – a filozófia, a részletektől absztraháló elvont szintézis, legalábbis a filozófia „németes” formája. Idegen volt tőle a modern társadalmi problémák közül a munka-elidegenedés problémája is. Számára minden hozzáértéssel üzőtt munka, kétkezi vagy szellemi tevékenység, a munkaöröm forrása volt. Az elidegenedett munka számára hozzáértés nélkül üzőtt tevékenység, kultúralatlanság volt. A munka effajta megélésében volt egy kevés romantikus hajlam. S ez hozta Németh László munkafelfogásának közelébe is. A „kert”, a „minőség-termelő társadalom” gondolata minden romantikájával együtt közel állt hozzá, a politikai nézeteiben egyértelműen baloldali emberhez. A negyedik meghatározó szellemi hatás több tekintetben elért a másik három, egymással harmonizáló hatástól. Egyetemi évei alatt személyes kapcsolatok révén megismerkedett a magyar polgári radikalizmus egyik nagy szellemi rangú „utolsó mohikánjával”, Sós Aladárral. Elmélyült érdeklődéssel hallgatta házi szemináriumán a georgizmus gazdaságfelfogásának kifejtését. Itt vált

vérevé, nem pusztá ismeretté a klasszikus elméleti gazdaságtan. Parasztközpontú társadalomismerete kiegészült a közgazdaság mélyen tudományos megértésével. Kolossa nem csupán gazdaságtörténész volt, hanem rendelkezett egy szakközgazdász teljes eszmei fegyverzetével.

A felszabadulás után belevetette magát az új, demokratikus közélet sodrába. Tudományos munkásságának kezdeteit a közéletiség igényei alakítják. Indulásának megfelelően a Parasztpártba lép, kommunistákhoz közel álló balszárnyának jellegzetes aktivistája. Népi kollégiumba költözik, részt vesz a NÉKOSz honismereti osztályának megszervezésében, központi szerepe van az osztály szociográfiai felmérőmunkájában. Mindez az induló kutatót agrártörténésszé neveli. Első munkahelye a Teleki Intézet. Itt is mint szociográfus kezd dolgozni, munkája, alapképzettsége kezdetben inkább néprajzi jellegű, de a társadalomtörténeti szemlélete, mely kezdetektől kialakult benne, történésszé formálja. Ezekben az években marxista lesz. Elsősorban a marxi tan történetisége ragadja meg, ebben lát iránytadó elméletet, amely megóvja a társadalombúvart a szociografikus szemlélet esetleges ahistorizmusától. A politikai konzekvenciát is levonja: 1947-ben átlép a MKP-ba. Ez időtől a marxizmus ideológiakritika a számára, anyagelvű tan, a nacionalista társadalomfelfogás ideológikus történelemértelmezésével szemben, amely a társadalom anyagi realitásából indul ki. A gazdaságot a Hajnal-i értelemben vett társadalomból értelmezi s nem a társadalmat dedukálja egy tisztán politikailag szemlélt gazdaságból. A baloldali mozgalmi harcok életének fő ügye az elnyomottak, a kizsákmányoltak felszabadítása, a társadalombúvár azonban soha nem teszi magáévá a kizsákmányolásközpontú társadalomértelmezést, amely gazdaságot, osztálystruktúrát nem szocializációs produktumként ért, hanem egyfajta politikai harc terepeként csupán. Egész munkássága során tartalmatlan, szociológiailag értelmezhetetlen fogalomnak tartotta a kizsákmányolástan központi kategóriáját, az érdeket.

Mint marxista történész munkásságát az MTA Történettudományi Intézete munkatársaként kezdi el. Pach Zsigmond Pál aspiránsa, Sándor Vilmos osztályának tagja. Az ötvenes években nem agrártörténeti témán dolgozik, hanem a pénzügyi viszonyok történetét kutatja, első témája a Horthy-kori államkölcsonök története, majd tanulmányt ír a szénbányák államosításáról is. Az 1953–1956 közötti harcokban tartózkodóan viselkedik, de egyértelműen az antidogmatikus megújulás elkötelezettje. Ennek szerves fejleménye, hogy 1956-ban nem lép vissza a pártba.

Kévször aktív hajlandóságú, közéleti ember szakított ilyen következetességgel minden közéletiséggel, mint ő tette. Minden közéletiséggel, a szakmaival is. Élete egyik vezérlő princípiumának kihunyásával a másik vezérlő elv vette át teljes egészében élete irányítását, a Hajnaltól örökölt eszmény: az örömet szerző belefeledkezés, foglalatosság tudományos témájával. A közéletiséggel való szakítással letett mindennemű érvényesülésről. Érdeklődése visszafordult eredeti történész témájához: az agrártörténethez. Hosszú éveken át kutatta, disszertációként megvédett monográfiában dolgozta fel a monarchiai mezőgazdasági munkásság problémáját. Szakértője lett a kiegyezést követő korszaknak, ezt az időszakot ő írta meg a tizkötetes Magyarország története hatodik kötetében. Élete utolsó időszakában a földbirtokos nemességnek a polgárosodáshoz való viszonya érdekelte, ennek elsősorban eszmei, tudati, ideológiatörténeti vonatkozása. A reálfolyamatokra összpontosító, az ideológiától, mint társadalmi jelenségtől kifejezetten idegenkedő, szinte viszolygó kutató figyelme az eszmetörténet felé fordul, a magyar liberalizmus keletkezéstörténetét akarja megírni. Hamar és váratlanul jött halála ebben akadályozta meg. Utolsó éveiben újratámadt közéleti érdeklődése. Szenvedélyes harcosa lett az ifjúkori barát, Liska Tibor gazdasági reform-eszméinek.

Nem csupán az agrártörténészt veszítettük el benne. A kvantifikációs módszer és az interdiszciplináritás úttörője volt. Gazdasági, matematikai, etnográfiai, sőt művészeti tudást ötvöztött egybe a történeti kutatás módszerével.

Szabó Miklós

CONTENTS

STUDIES

<i>G. Heckenast</i> : Swedish Legate's Reports from Vienna on Hungary, 1652–1662	205
<i>I. Berlin–H. Gutman</i> : Class Composition and the Development of the American Working Class, 1840–1890 (Immigrants and Their Childrens as Wage Earners).	224
<i>J. Kente–P. Sipos</i> : Industrial Labour and Assimilation in Hungary, 1870–1910.	238
<i>D. Montgomery</i> : Nationalism, American Patriotism, and Class Consciousness among Immigrant Workers in the United States in the Epoch of World War I.	255

SHORTER CONTRIBUTIONS

<i>Gy. Bodor</i> : Secler Clan System	281
<i>F. Gergely</i> : Reorganization of Hungarian Scouting and Its Problems, 1919–1933	306
<i>Gy. Litván</i> : Contribution to the Realtion between Mihály Károlyi and the CPH	333
T. Kolossa (1922–1982) M. Sz.	347

INHALT

STUDIEN

<i>G. Heckenast</i> : Berichte des swedischen Botschafters in Wien über Ungarn, 1652–1662	205
<i>I. Berlin–H. Gutman</i> : Klassenstruktur und die Entwicklung der amerikanischen Arbeiterklasse 1840–1890 (Die Emigranten und ihre Kinder als Lohnarbeiter)	224
<i>J. Kende–P. Sipos</i> : Industriearbeiter und Assimilation in Ungarn, 1870–1910.	238
<i>D. Montgomery</i> : Nazionalismus, amerikanischer Patriotismus und Klassenbewußtsein unter dem immigrierten Arbeitern in den Vereinigten Staaten zur Zeit des Ersten Weltkriegs	255

MITTEILUNGEN

<i>Gy. Bodor</i> : Die Gentilorganisation der Szekler	281
<i>F. Gergely</i> : Die Neuorganisation und Probleme der ungarischen Pfadfinderbewegung (1919– 1933).	306
<i>Gy. Lútván</i> : Ein neuer Beitrag zur Verbindung zwischen Mihály Károlyi und der Kommunis- tischen Partei Ungarns	333
T. Kolossa (1922–1982) M. Sz.	347

SOMMAIRE

STUDIES

<i>G. Heckenast</i> : Les rapports des ambassadeurs suédois de Vienne sur la Hongrie, 1652-1662. . .	205
<i>I. Berlin-H. Gutman</i> : Structure de classe et essor de la classe ouvrière américaine entre 1840-1890. (Les émigrés et leurs enfants comme travailleurs salariés)	224
<i>J. Kende-P. Sipos</i> : Ouvriers d'industrie et assimilation en Hongrie, 1870-1910.	238
<i>D. Montgomery</i> : Nationalisme, patriotisme américain et conscience de classe des travailleurs émigrés aux États-Unis pendant la première guerre mondiale	255

COMMUNICATIONS

<i>G. Bodor</i> : Régime génétique des sicules	281
<i>F. Gergely</i> : La réorganisation et les problèmes du scoutisme hongrois, 1919-1933	306
<i>Gy. Litván</i> : Contribution concernant les rapports entre Mihály Károlyi et le Parti Communiste Hongrois	333
<i>T. Kolossa (1922-1982) M. Sz.</i>	347

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Г. Хекенаст</i> : Донесения шведских послов в Вене о Венгрии с 1652 по 1662 г.	205
<i>И. Берлин—Х. Гутман</i> : Классовая структура и развитие американского рабочего класса в 1840—1890 гг. (Эмигранты и их дети как наёмные рабочие)	224
<i>Я. Кендз—П. Шипош</i> : Промышленный пролетариат и ассимиляция в Венгрии, 1870—1910 гг.	238
<i>Д. Монтгомери</i> : Национализм, американский патриотизм и классовая сознательность в рядах рабочих-эмигрантов в США во время первой мировой войны	255

СООБЩЕНИЯ

<i>Д. Бодор</i> : Секейская национальная организация	281
<i>Ф. Гергей</i> : Реорганизация венгерского бойкаутизма и её проблемы, 1919—1933 гг.	306
<i>Д. Литван</i> : Новые данные связей Михая Кароли с ВПК.	335
<u>Т. Колошша (1922—1982) М. С.</u>	345

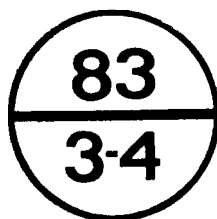
A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1983. IV. 18. — Terjedelem: 12, 95 (A/5) ív
83.11989 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Glatz Ferenc: Marxi elmélet és történeti
szaktudomány

Jemnitz János: Marx és a nyugat-európai
munkásmozgalom

Életművek: Kosáry Domokos

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXVI. ÉVFOLYAM, 1983. 3—4. szám

Szerkesztők:

GRANASZTÓI GYÖRGY, L. NAGY ZSUZSA, JUHÁSZ GYULA (főszerkesztő-helyettes),
RÁNKI GYÖRGY (főszerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BALOGH SÁNDOR, BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, GLATZ FERENC, HANÁK PÉTER,
IRINYI KÁROLY, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACÓ MIKLÓS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORBÁN SÁNDOR, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI MAGDA,
SZ. ORMOS MÁRIA, SZŐCS JENŐ

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Őri u. 51—53. — Telefon: 160-160
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 84 Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Glatz Ferenc</i> : Marxi elmélet és történeti szaktudomány	353
<i>Jennitz János</i> : Marx és a nyugat-európai munkásmozgalom	367

KÖZLEMÉNYEK

<i>Soós István</i> : Egy ismeretlen Széchenyi István levél	375
<i>Ferber Katalin</i> : Egy nemzeti jövedelem- és vagyonszámtítás 1921-ből	380

MŰHELY

<i>T. Mérey Klára</i> : Az iparban dolgozók statisztikai adataiból kibontható néhány törté- neti probléma vizsgálata	415
---	-----

FIGYELŐ

Beszámoló a „Marx és a történelem” c. tudományos ülésszokról (<i>Cs. S.</i>)	436
<i>István Hunyadi</i> : Az özvegy nők helyzete Nyugat-Magyarország paraszttársadal- mában a 16. században	446
<i>Szeredi Péter</i> : Ankét Korom Mihály: Magyarország ideiglenes kormánya és a fegyver- szünet (1944—1945) c. könyvről	458

ÉLETMŰVEK

<i>Kosáry Domokos</i> : Két írás, négy évtized	464
Kosáry Domokos műveinek bibliográfiája	510

GLATZ FERENC

Marxi elmélet és történeti szaktudomány*

Minden elmélet alapja a megújulás. Vonatkozik ez a marxismusra is. Amennyiben a marxizmus nem képes e folytonos megújulásra, ugyanúgy, mint más világfelfogást, a történelem országútjáról félre fogják söpörni – ezekkel a szavakkal köszöntö meg Molnár Erik, a felszabadulás utáni marxista történetírás első generációjának legnagyobb formátumú képviselője, a 70. születésnapja alkalmából mondott köszöntő szavakat. S hozzátette: az ő egész eddigi élete nem más, mint szerény kísérletek sorozata a folytonos megújulás biztosításához.

Emlékezetes és imponáló marxista történetírói hitvallás volt ez számunkra. Fiatal, az egyetemről frissen kikerült történészek voltunk, szűkebb választott témánk mellett az akkor a történész-társadalmat szinte teljességgel lefoglaló nemzet-vita egyes hozzászólásait olvastuk. Molnár Erik szavai elgondolkottattak bennünket. Vajon az a társadalomtudós, aki e nemzet-vitában éppúgy, mint korábbi nagyívű munkáiban, akár a középkori magyar társadalomtörténetről volt szó azokban, akár a dialektikus és történelmi materializmus elméleti kérdéseiről, mindig a történettudós friss, alkotó szellemével nyúlt a történelmi anyaghoz, miért fordít ugyanakkor oly kevés figyelmet azokra a vitapartnereire, akik a történettudomány hagyományos, kritikai, filológiai munkával készített résztanulmányokkal közelítenek, vele jobbra vitatkozva is, témáihoz? Vajon szükségszerű az, hogy ez a kettő: marxi elméleti alapvetés, a társadalmi-gazdasági folyamatok egészben látása, ezek folytonos és új elméleti szempontok szerinti újragondolása, ahogy ezt Molnár Erik tette, és ugyanakkor a másik, a filológiai, kritikai megközelítések elváljanak a marxista történész-műveltségben? Így tettük fel a kérdést. És így tettük fel a kérdést másfél évtized múlva akkor is, már mint kevésbé fiatal kutatók, amikor külföldi kollégákkal a marxista történettudomány összehasonlító történetének lehetséges alapszempontjait vitattuk. Kétségtelen, életművek elemzése – mint pl. a magyar Molnár Eriké –, azután olyan módszertan-történeti tanulmányok –, mint pl. szaktudományos normatívák és elméleti igényesség viszonya; sőt a szocialista országok felszabadulás utáni történettudományos intézményrendszerének, a politika és szaktudomány viszonyának beható vizsgálata konkrét történeti anyagon – adhatnak majd csak megnyugtató adatsorokat és következtetéseket a *marxi elmélet és a történeti szaktudomány* viszonyának megválaszolásához.

*Az MTA Történettudományi Intézete, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete és a Magyar Történelmi Társulat által „Marx és a történelem” címmel 1983. május 20-án tartott ülészen elhangzott előadás

Milyen a történettudomány viszonya Marxhoz, a gondolkodóhoz, aki az emberiség történetére egységes fejlődéstörténeti modellt alkotott, de aki a konkrét történelmi kérdésekben tett külön-külön megnyilatkozásokon túl soha nem bocsátkozott a történettudományos kutatás olyan módszerbeli régióiba, amint tette azt a közgazdaság, a filozófia, az államtan területén? Hogyan találkozott Marx, a marxi eszme és a professzionista történettudomány? Milyen körülmények határozták meg e találkozásokat, és mennyiben hatnak ezek ki mindmáig a történettudomány és Marx, marxista kultúránk viszonyára? Ezekre kell majd feltehetően a már említett nemzetközi vállalkozásnak – melyben a magyar történettudomány is részt vesz – válaszokat keresni. A *Marx évforduló most arra ösztönöz*, hogy ezen készülő összefoglalás néhány megközelítés-szemponjtját, inkább csak mint *kérdés-állításokat*, a közönség elé tárjuk. E rövidke előadás keretében ezek közül is csak két fő vonulat tematikájának jelzésére vállalkozhatunk. Először: mennyiben volt a történettudomány és Marx viszonyára meghatározó az, hogy *Marx eszméi, mint a munkásmozgalom ideológiája* terjedtek a társadalmi-politikai és így a társadalomtudományos gondolkodásban; másodszor: hogyan került szembe a *polgári történetírás Marx eszméivel*? Nézzük az első témakört.

A mozgalom és szaktudomány igényei

A marxi eszmék „felhasználása” – mint ismeretes – nem a tudományokban kezdődött, hanem a társadalmi gyakorlatban, a munkásmozgalomban. Minden eszmerendszer terjedésére, kibontakozására áll az, hogy ezt a kibontakozást nagyon is meghatározza az a *társadalmi-kulturális közeg*, amelyik a maga céljaira azt felhasználja. Az eszmék nem valami elvont racionalitás, „igazság” jegyében vívják meg harcukat az „ellen-eszméekkel”, hanem nagyon is a mindennapos társadalmi igények szerint fejlődnek. Egyes oldalai, gondolatmenetei felerősödnek, mások háttérbe szorulnak. A marxi eszmerendszer esetére fokozottan érvényes ez az általánosítás. Abból a körülményből, hogy Marx tanait a mozgalom mindenkor ideológiai bázisaként is felhasználták, származott már a múlt század végétől annak igénye, hogy ezt az eszmerendszert a köznapi ember részére közérthetően lebontsák. A *marxi tanok ún. egyszerűsítése egyúttal elterjedésüknek alapfeltétele is volt*. Kautsky, Mehring, maga Engels, majd Plehanov s végül Buharin. Ezek azok a nevek, amelyek odakíváncsoznak a társadalom- és történeti vonatkozású marxi eszmék kiemelkedő népszerűsítői, közérthető összefoglalói közé. Noha itt Marx, Engels és a nyugat-európai munkásmozgalom viszonyáról külön előadás hangzik el, mégis szükségesnek tartjuk röviden kiemelni: mennyire várat magára annak az elméleti tevékenységnek a feltárása, amit a századfordulón a *Die neue Zeit* folyóirat folytatott éppen azzal a szándékkal, hogy Marx és Engels társadalomra, történelemre vonatkozó nézeteit konkrét történeti kérdésekben lebontsa. Kautsky és Plehanov cikkeire gondolunk mindenekelőtt. Nemcsak azért látjuk ezt sürgetőnek, mert a marxista gondolkodás történetében az e téren főérdemeket felmutató Kautsky elméleti tevékenységére egészében fény derülne – nemrégiben igen alapos tanulmány tárgyalta nézeteit –, hanem azért is, mert az európai történetírás tanulmányozása azt mutatja: a századfordulótól felnövekvő nem marxista történetírói nemzedékek a nyugati országokban sokáig elsősorban a századforduló ezen Marx-interpretációiból (és nem Marx, Engels eredeti műveiből) ismerték meg a marxi

történelemfelfogást. Kautsky, Plehanov és az olasz Labriola körüli viták (ez utóbbival többek között az akkor fiatal Croce is tanulságos vitát folytatott) érvei az egyoldalú determinizmus-felfogásról, a gazdasági élet egysíkú, mindent meghatározó szerepéről és így tovább – szinte az utóbbi évtizedekig fel-felbukkantak a marxi történelem-interpretáció körüli kritikákban. És tanulságos volna a századelő ezen „iskolájának” felfogását közelebbről szemügyre venni azért is, mert Marx történelemre vonatkozó felfogásának utólagos enciklopédikus összefoglalási igénye egy önálló tudományág, a „történelmi materializmus” keretében itt kezdődik meg. Ahogyan az úttörés érdeme – és a még hiányzó méltatás az irodalomban – illeti meg Buharint A történelmi materializmus elmélete c. népszerű tankönyv néhány évvel későbbi (1922) elkészítéséért; ugyanígy azt is vizsgálni kellene, hogy ez a népszerűsítő, tankönyv-készítési szándék hogyan járult hozzá a marxi eszmerendszer szétszakításához: a világ általános kérdéseivel foglalkozó dialektikus materializmusra és a társadalommal – tehát az élő világ egy konkrét területével –, történelemmel foglalkozó történelmi materializmusra. Hogy ezek a kísérletek – úttörő érdemeik mellett – milyen problémákat is hordoznak magukban, arról már Engels az 1880–90-es években is nemegyszer panaszkodik. Ez a szükségesnek látszó *egyszerűsítés* – mondja –, módszertanilag *leegyszerűsített* és torzított sémákhoz is vezet; például éppen a gazdasági tényezők mindent meghatározó voltát abszolutizálva, elfeledkeznek a társadalomban uralkodó különböző tényezők kölcsönhatásáról.

A munkásmozgalom történelmében az egyszerűsítés igénye – tömeges méretekben – a Szovjetunió megalakulása után jelentkezett. Megtalálni azt a módot, ahogyan az alacsony kulturáltsági szinten levő lakosság körében (ahol az analfabéták száma szerfelett magas, a könyvkultúra, olvasottsági szint rendkívül alacsony) befogadhatóvá lehet tenni a legmagasabb intellektuális közönség szintjén megfogalmazott marxi tanokat. A marxi gondolatok leegyszerűsített kifejtésében anélkül, hogy itt bármilyen szempontból, akár csak a felsorolás szintjén is, a marxizmus terjedésének történetébe kívánnánk bocsátkozni – kétségtelenül Joszif Viszarionovics Sztálin volt a legkomolyabb értelemben vett klasszikus. Aki nemcsak átfogalmazta az alapműveket egyfajta közérthető nyelvezetre, hanem az ideológiai oktatási formák megszerveztetésével, a centralizált, bürokratikus eszközökkel kézben tartott ideológiai apparátussal rendkívül hatékonyra is tette ezt az „iskolateremtő” munkáját; nem utolsósorban a történettudományra terjesztve ki máig élő hatását. Hosszú elmélettörténeti munkára van szükség – s ennek csak az elején tartunk még –, hogy pontosan felmérjük: hol és mikor váltott az *egyszerűsítés* és a *sematizálás* párhuzamos vágányokra. Az azonban historiográfiailag máris bizonyítható tény, hogy a marxi történelemlátás központi kérdésében, az osztályharcok meghatározó szerepét illetően, Sztálin 1933-ban, az élenjáró kolhoznyikok első kongresszusán, 37 sorban fogalmazza meg a történelemkutatást és -tanítást a későbbiekben alapvetően meghatározó leegyszerűsítő gondolatmenetét. Annak bizonyítására, hogy egyedül a szocialista forradalom szüntet meg minden kizsákmányolást, s hogy a korábbi történelemben az egymást követő társadalmi rendek nem voltak mások, mint a kizsákmányolás különböző formái, így fogalmaz: „A rabszolgák forradalma felszámolta a rabszolgatartókat, és megszüntette a dolgozók kizsákmányolásának rabszolgasági formáját.” Majd „a jobbágyparasztkor forradalma felszámolta a jobbágytartó urakat, és megszüntette a kizsákmányolás hűbéri formáját”.

Mi történt ezáltal? Valóban nagyon fontos dolog volt – mondhatja joggal a marxizmus eszmék terjedését tanulmányozó történész –, hogy emészthető, áttekinthető formában a társadalom nem értelmiségi rétegei számára is megfogalmazódott: az osztálytársadalmak története különböző anyagi érdekelttségű osztályok összeütközése. Ha azonban arra gondolunk, hogy Marx élete egyik felfedezésének éppen azt tartotta, hogy bizonyította, az osztályok létezése a termelés meghatározott szintjéhez, szakaszaihoz van kötve, akkor már a marxizmus gondolkodási módszerrel teljesen ellentétesnek kell tartanunk azt, hogy Sztálin a különböző társadalmi formációkban végbemenő osztályharcokat egy szintre hozza. Minősíti is természetesen a kor politikai-ideológiai gyakorlatát, hogy a tankönyv- és kézikönyv-irodalom elfogadott normatívája lett az antik vagy a középkori társadalomban ugyanolyan osztályharcos összecsapásokat keresni és találni, amilyeneket Marx és Engels pusztán a kapitalizmus, immáron pártokba, programokkal szervezkedő osztályküzdelmeiről megállapítanak. Erre a koncepcióra épülve íródtak az 1940-es években azok a tankönyvek, amelyekből a szocialista országok egyetemén is tanították a történelmet, amelyek kollokviumi, szigorlati anyagként immáron generációk fejében rögzítették a marxizmus történelem-interpretáció e sajátos, sematizált formáját.

Az osztályharcoknak, mint a történelem előrehajtó erőinek sematizált értelmezése azután sajátos szerepet kap az 1938-ban született sokáig klasszikusnak számító műben, A dialektikus és a történelmi materializmusról c. brosúrában. Sztálin itt abból kiindulva, hogy az anyagi világban az ellentmondások a fejlődés előrehajtó erői, és ezek „felfakadása útján” megy végbe a fejlődés, mondja ki, hogy akkor a társadalomban is így van ez. Nem reformista módon elkenni kell tehát az osztályellentéteket – írja –, hanem következetesen végig kell azokat harcolni. A világ anyagi egységének bizonyítása, ellentmondások törvényének elfogadtatása, akár a szemináriumokon, akár az elméletileg iskolázatlan, akkori tanári-kutató gamitúra számára úttörés volt, és az őszintén érdeklődők számára a felfedezés erejével hatott. Mint ahogyan annak belátása is fontos társadalomtudománnyal foglalkozók esetében, hogy a társadalmak életében is az ellentmondások érvényesülnek. Az azonban már a marxizmus gondolkodási módszertől való teljes eltávolodás volt, hogy ezekből a világ egészére vonatkozó általánosításokból vezették le az osztályellentétek előrehajtó erejét a társadalomban. Hiszen Marx és Engels – mint tudjuk – nagyon is a konkrét társadalom-elemzésekben jutottak el az osztályharc és azok történelmi meghatározottságának kimutatásához. Az általános elmélet – letéteményese a korban a filozófia, s emellett az ún. marxista tárgyak – és a konkrét kutatómunka – jelen esetben a történelmi szaktudomány – viszonya sérült meg ezáltal. S tanítottuk ezt is, rögzítettük kézikönyvekben és generációk fejében évtizedekig. Az azután már a személyi kultusz politikájának ismertetőjegye e gondolatmenetben – az osztályharcok felfakadásának beállításánál maradván –, hogy 1938-ban, az éleződő osztályharc teóriájának korában, mit jelentett az osztályharcok „következetes” végigharcolása, milyen politikának volt ez az elméleti bázisa. Így találkozott a történelemlátásban a *marxizmus eszmék terjedése, leegyszerűsítése, politikai propaganda és politikai koncepció*. A történettudomány és Marx találkozásának ez egyik, a szocialista országok Marx-felfogását talán generációkra meghatározó élménye. Hibák, amelyek – mint ma már tudjuk –, nem a marxizmusból, hanem annak eltorzításából következtek, s amelyek kijavítása a XX. kongresszus után indult meg.

Az a tény, hogy a marxi eszmerendszer, így a történelemre vonatkozó marxi megállapítások is együtt éltek, terjedtek a munkásmozgalom politikai harcaival, más vonatkozásban is éreztette, illetve érezteti hatását szaktudományunkban. A munkásmozgalom természetesen a maga osztályharcos céljaihoz kívánt meríteni a marxi örökségből. Széles körben azokat a Marx–Engels műveket terjesztette, amelyeknek központjában a társadalomban kiéleződött *ellentétek*, az *osztályharcos összeütközések állnak*: a Kommunista Kiáltvány, az 1851. december 2-i államcsíny elemzése, a Brumaire, az 1870–71-es francia–porosz háború, illetve a Kommün történetét feldolgozó Oszályharcok Franciaországban. Korszakok, amelyekben valóban megvalósulásában tárulkozik fel az oly sokszor idézett marxi kitétel: a forradalmak a történelem mozdonyai. Ha viszont történetileg egészében nézzük a marxi életművet, benne azokkal a munkákkal, amelyek a nem forradalmi periódusban íródtak, mint például A német ideológia, vagy A tőke, akkor ezekből már sokkal erőteljesebben domborodik ki: Marx egész történelemlátásában milyen meghatározó szerepe volt a termelési-munkavégzési tevékenységnek. Emlékezhetünk azokra a megfogalmazásokra például, amelyeket a Német ideológiában olvashatunk lépten-nyomon arról, hogy az „érzéki világ . . . az iparkodás és a társadalmi állapot terméke, mégpedig abban az értelemben, hogy történelmi termék, számtalan nemzedék tevékenységének eredménye, amelyek közül mindegyik az előtte járónak a vállán állott, annak iparát és érintkezését továbbfejlesztette . . .” Vagy emlékezhetünk A tőkében a munkavégzésről, mint egyedül az emberre jellemző tudatos tevékenységről adott fejtegetésekre, amelyeknek jelentőségét az „emberi történelem” megírásához történetírásunk még nem gondolta teljesen végig. Vajon ma, amikor a történeti szintéziseinket, monográfiák sorát írjuk, figyelünk-e az egyes korszakok mozgóóinak megragadásakor a politikai összeütközések, gazdasági trendek mellett ennek a társadalom mélyén munkáló emberi munkavégzésnek, környezetetalkító, emberi viszonylatokat átgúró tevékenységnek a valós szerepére?

És ezzel függ össze egy sajátos figyelemkoncentráció, egy jellegzetes *csomópontrendszer a történelmi korszakok* tekintetében is. Felfogásunkban mélyre ivódott egy szerves láncolat a történelem ún. „progresszív” korszakairól: az antik, majd a renaissance, a francia felvilágosodás a polgári forradalommal, az 1848–49-es forradalmak, majd a proletárforradalmak. De vajon fordítunk-e elég gondot a történelem ún. *felhalmozási periódusaira*? A koraközépkor történetére, amikor az európai népek eszközölkultúrája döntően átalakul, magának Európának benépesedése és a táj művelése alá fogása megtörténik; de ugyanígy figyelünk-e a renaissance-t vagy a polgári forradalmakat megelőző periódusokra, amikor a társadalom belső munkamegosztásában, a csere- és érintkezési viszonyokban, a szokásrendben azok a döntő változások megtörténnek, amelyek végeredményben kitermelik az ún. forradalmi összecsapások feltételeit? S hogy visszatérjünk Marxhoz: vajon nem Marx, a gondolkodó, a kutató elme sokoldalúságát szűkítjük le, amikor ezekről az elemzésekről megelégedzünk? Annál is inkább így kell szemügyre vennünk Marx-ismeretünk ilyen természetű tehertételeit – amelyek értelmében mi a marxi gondolatokat elsősorban csak az osztályütközésekhez kulcsot adó eszmerendszernek tekintettük –, mert a polgári történettudományban Marx gondolatainak előretörése éppen annak köszönhető – legalábbis így látszik –, hogy azokban a történelem egészére, az emberi cselekvés mindennaposságára is alapvetéseket találnak. Talán azt is mondhatnánk: a forradalmak valóban a történelem mozdonyai, de ne felejtjük, hogy sínek nélkül

ez a mozdony sehová sem juthat el, és ha nincs aki fűtse, mégpedig szakszerűen fűtse – a gőznyomás, a fűtőanyag, sebesség és kazánteherbírás értő figyelembevételével –, akkor a mozdony fel is robbanhat és sehová nem jut. Mint ahogyan arról se feledkezzünk meg, hogy a mozdonnak csak akkor van értelme, ha mögötte kocsik sorakoznak, amelyek embereket szállítanak valamilyen irányba.

De ez már átvezet az előadásunkban követni ígért másik nyomhoz: a *marxi életmű* és a *nem marxista* történetírás találkozásához.

Polgári szaktudomány és Marx

Marxot kora, a 19. század derekának történettudománya, az ereje teljébe érkező, immáron egyetemi szeminárium-kézikönyv-rendszert, folyóirat-kultúrát, szakszerű tudományos apparátussal ellátott történetírói műfajokat kialakító szaktudomány – nem vette komolyan.

Nem vette komolyan már csak azért sem, mert e szaktudományos intézményrendszer kiépülésének és így a történettudomány társadalmi szerepe megnövekedésének alapja az volt, hogy az újkori európai államok a történettudományban a „nemzeti tudományt” látták. Olyan tudományt, amely a nemzeti ideológia egyik alapelemét, a *nemzeti történelmet* dolgozta fel és szállította azt a társadalmi gondolkodás számára folyóiratokban, iskolákban oktatási tárgyként. A marxizmus, amelyik nemcsak hogy közömbösnek látszott a nemzeti identitás irányában a 19. század végi polgári történettudósok szemében, hanem – és ezt már jól érzékelték – a nemzetköziség jelszavát tette programjának alapjelszavává, ezért is elfogadhatatlan volt számukra. A nemzetben a legtermészetesebb történeti képződményt látták, olyan közösséget, amely a történelemben felhalmozott kincsek kiteljesítője, a nemzetköziségben pedig csak történetietlenséget találtak. – De nem méltatta figyelemre a történettudomány a marxi felfogást azért sem, mert a maga tudományosság-felfogásától teljesen idegen volt egy olyan társadalomelmélet, amelyik a maga *múlt-elemzését egy aktuális politikai program*, a proletárforradalom elérésének céljával végezte. *Egyszerűen nem vették komolyan, azt csak politikai ideológiának tekintették.*

Részben Kautsky, Plehanov, Labriola már említett írásai, részben pedig társadalomtörténeti, tudományon kívüli tényezők kényszerítik Marx eszméinek számbavételére a polgári gondolkodást a századfordulón. A tudománytörténet a modern társadalomtörténetírás és gazdaságtörténetírás születését a gazdasági-társadalmi tömegjelenségek meghatározóvá növekedésére vezeti vissza ez időben. Ugyanebből magyarázza a szociológia, a tömeges jelenségekkel foglalkozó tudomány kiterjedésedését is. Ugyanígy joggal számíthatjuk a történetírásban a társadalmi-termelési szféra története iránti érdeklődés megújulásának okához a mindennapi politikai és társadalmi életnek azt a változását, amely a századvégen lezajlik: tömeges kultúrjelenségek az anyagi kultúrában és a szellemi életben egyaránt, a politikai mozgalmak, tömegmozgalmak általánossá válása. Ez az az időszak, amikor általános elutasítás mellett a polgári történetírás mégiscsak felfigyel és foglalkozik Marx nézeteivel, akár mint a történelem kutatásába filozófiai szempontokat hozó felfogással, akár úgy, mint az ún. „gazdasági materializmus”-sal, akár mint szocialista ideológiai áramlatok elméleti alapvetésével. Érdekes jelenség, hogy bibliográfiánk pusztá-

áttekintéséből kiderül: a német szellemi életben az 1900-as évek elején az említett marxista *Die neue Zeit*-en kívül nemcsak olyan periodikák, mint az *Archiv für Sozialwissenschaft*, vagy a *Sozialistische Monatshefte*, de a különböző gazdasági, filozófiai, pedagógiai és szociológiai folyóiratok szintén szükségét látják cikkek közlésének a marxi–engelsi történelemlátásról. Sőt, megjelennek az első olyan monográfiák is, amelyek részben vitatkozva Kautsky, Labriola nézeteivel, összefoglaló áttekintést adnak Marx történelemfelfogásáról. *Woltmann* (1900), *Hammacher* (1909), *Lorenz* (1897) könyvekben tárgyalják a marxi filozófiai rendszert, a „történelmi materializmus”-t, vagy a „materialista történelemfelfogás”-t.

A marxi történelemfelfogás a történettudományos műveltséganyag egészében való „elhelyezéséről” legpregnansabban mégis a korabeli nagy kézikönyvsorozatok vallanak, hiszen azok rendszerezői igénnyel nyúlnak a tudomány egészéhez.

Hosszú kitekintés kívánoznék most természetesen ide annak érzékeltetéséről, hogy a 19. század első számú társadalomtudománya, a történettudomány, hogyan érkezik el a nagy módszertani összefoglalók készítésének stádiumába a múlt század végére. Ehelyütt csak utalásszerűen emlékeztetünk néhány tényre. A 19. század közepének nagy vívmánya az intézményesen kiépülő szakszerű történettudomány normatíváinak kialakítása. Ranke, Droysen, Waitz, Wattenbach szemináriumai a kialakuló forráskutatás, az úgynevezett segédtudományok differenciálódása az európai történetírásban általános követelménnyé tette azon készségek elsajátítását, amelyek birtokában a történész forrásainak szakszerű kritikáját elvégezhetette. A németeknél a század közepén Dahlmann, Waitz, Wattenbach stb., a franciáknál az 1880-as években Langlois - H. Stein, Lalane, Monod tollából megszületnek a nagy alapkézikönyvek. Ezeket követően a következő évtizedekben természetesen felmerül az igény arra is, hogy a történettudomány egész eddigi *gondolatrendszerét és elméleti alapvetését áttekintsék*. Nemcsak a szakszerű történetírás hazájában, Németországban születnek meg az elméleti munkák – részben a századvég nagy módszertani vitájának ösztönzésére is. – Bernheim *Lehrbuchja*, G. Wolf *Einführungja* (1910), vagy a már említett Lorenz és E. Meyer szintetizáló elméleti munkái, de megszületnek a francia Langlois és Seignobos, az angol Freemann és az orosz Lapo-Danyilevszkij módszertani szintézisei is. Ez utóbbiak mintegy betetőzését kívánta adni a két nagy kézikönyvsorozat: *A. Meister*: *Grundriss der Geschichtswissenschaft* és a *Below*, valamint *Meinecke* szerkesztette *Handbuch der mittelalterlichen und neuesten Geschichte* c. sokkötetes művek. Ezek már csak azért is figyelemre méltóak, mert a századfordulótól a második világháborúig a nemzetközi történettudományban valóban kézikönyvként funkcionáltak, történésznemzedékek módszertani-elméleti alapvetését adták.

Meister módszertani sorozata 1913-ban *A történetfilozófia* c. kötetben „A gazdasági-materialista történetelmélet” címszó alatt foglalkozik néhány sorban a marxi történelemértelmezéssel, mondván, hogy az erről szóló irodalom nagy része tudományosan alig jöhet számításba. Az elméletről elmondja, hogy az egyoldalúan a gazdasági életet teszi meg a történelmi folyamat meghatározó faktorának; említi az osztályharcok tanát, azt, hogy a filozófusok Marxot Hegellel rokonítják, s megállapítja, mivel a történelmi folyamatból csak egyetlen tényezőt emel ki, a gazdaságát, ez az elmélet nem tartható.

A Below–Meinecke kézikönyvsorozat, amely a történettudomány eredményeinek *tematikus összefoglalására* is vállalkozik, az első világháború előtt nagy terjedelmű történetírás-történeti összefoglalót tesz közzé 1911-ben *E. Fueter* tollából *Die Geschichte der*

neueren Historiographie címmel. A 620 oldalas munka 3 sorban, petittel szedve, mellékesen tartalmaz utalást Marxra, ott is inkább Marx és Hegel eszmerendszerének rokonságát emelve ki. A sorozat elméleti jellegű kötete azután már sokkal nagyobb teret szentel Marxnak. Az egyik szerkesztő, a nagyhatású konzervatív történétíró, Below, a német történétírás 19–20. századi történetéről írott monográfiájában (először 1916-ban, másodszor 1924-ben jelent meg) külön fejezetben, érezhető toleranciával kezeli Marxot. Ő nem azt mondja, mint sok kortársa, hogy „Marx történetietlen”, Engels „dilettáns”, hanem azt igyekszik bizonyítani, hogy Marx semmi eredetit nem tett. Az 1830–1840-es évek gazdaságtörténeti irodalmában minden megtalálható, amit Marx a gazdasági meghatározottságról ír – mondja –, ugyanígy megtalálható az eszmék társadalmi-gazdasági meghatározottságának gondolata Adam Müllernél, amit pedig Marx másik nagy felfedezésének tartanak. Below emellett azt sem mulasztja el kimutatni, hogy a tiszteletre méltó hatalmas Marx-olvasmányjegyzékből hiányoztak bizonyos olyan fontos szaktudományos, Marxék korában a szakmában már olvasott munkák, amelyeknek ismeretében Marx–Engels egészen másként látták volna az emberiség történelmét. (Utal pl. arra, hogy az osztályharcokról szóló megállapítások megfogalmazásakor Marxék bizonyíthatóan nem ismerték a germán közösségekről szóló irodalmat – így Sybel munkáját –, s azt Engels csak a későbbi kiadásokban vette figyelembe. Kétségtelen: a konzervatív Below nagyon is jól érzett rá – s ma is helytállóak tárgyi észrevételei –, mennyire be kell helyezni Marxék irodalmi tevékenységét a kortársi termékek közé. De fontosabb mindennél, hogy az ő érvelésében már megjelenik a marxi felfogás ellen a vád, az, hogy *pártpolitikához kötődik*. Az egyoldalú gazdasági determináció mellett lényegében ez lesz az a másik érv, amely a polgári történétírás jelentős részét az egyébként nem is olvasott Marx elutasítására ösztönzi az 1950-es évekig. (A nem olvasott és nem ismert Marx. Fontosnak tartjuk ezt megjegyezni. Jellemző: Below, korának egyik legműveltebb történétírója Marxtól, Engelstől csak a Kommunista Kiáltványt ismeri és azokat a marxi interpretációkat, amelyek jobbra a századfordulón keletkeztek, s amelyekről már szót ejtettünk: elsősorban a Die neue Zeit cikkeit és Hammacher könyvét.)

A két háború közötti történétíráshoz azután majd az 1930-as években sajátos módon az „új” tudományágakból, a szociológiából, a közgazdaságtanból is megújult gazdaságtörténetírás közvetítésével kerül Marx.

A szociológia – mint arra a szociológia-történeti irodalom rámutatott – a marxi eszmékben rejlő társadalomtudományos gondolati anyagra már a 19. század második felében felfigyel. Durkheim, Tönnies, nem szólva Simmelről, Mannheimről, az emberi társadalom érintkezési rendszerek rekonstrukciójához sorra idézik, interpretálják Marxot. Az első világháború, a forradalmak után nemcsak Max Weber, akiről mindig megemlékezünk, de a szakszerű modern szociológia olyan mesterei, mint Vierkandt (Handwörterbuchja az 1930-as években meghatározó olvasmány), vagy még a nácizmussal sokban érintkező, a magyar történettudományra is hatást gyakorló Hans Freyer szintén merít Marxból. Igaz, mindnyájan keresik az elhatárolási pontokat, de idézik, vitatkoznak vele. A század elején talál rá a marxi gondolatokra – nem Marxra, hanem a marxi gondolatokra, mindenekelőtt az előbb említett szociológiai irodalom olvasása közben – a történettudományban a modern társadalomtörténeti irányzat. Franciaországban a századelőn H. Berr és később, az 1920-as évek végén, 30-as években az Annales, Magyarországon pedig a harmincas években Hajnal István. Szinte megdöbbenő olvasni Hajnal fejtegetéseit az emberi

érintkezések természetéről, ezek egymásbafonódó és determináló jellegéről a termelésben, gondolkodásban és tudni azt, hogy a szerző kezébe sem vette az ugyanezen gondolatokat, néha még megfogalmazásában is egyezően tartalmazó „A német ideológia”-t. Az eszmeáramlatok kifejlődésének sajátos, gyakorta elfelejtett jellegét láthatjuk itt magunk előtt. A modern tudományos információk erdejében a szaktudós adott, konkrét kutatott kérdésben veszi kézbe a korábbi szakirodalmat. Azt vesz abból ki, épít be elméleti konstrukciójába, ami témájának megoldását elősegíti. A *teória* tehát nemcsak a köznapi, de a tudományos gondolkodás szintjén sem „tisztán” a *maga rendszer-egészében oldódik fel*, terjed, sokkal inkább elemeiben, leggyakrabban konkrétan, a *kifejtés tényanyagához tapadva*. Így magyarázható az is, hogy a polgári történetírás számtalan képviselőjénél – akik sem Marx osztályharcokról szóló elméletét, sem a marxi gazdaságtani elméletet értéktöbblet-termelésről, és így tovább, nem fogadják el – az elmúlt száz esztendőben Marx tanai, sőt módszerei ún. magától értetődő igazsággént jelennek meg, anélkül, hogy a szerzők erről tudnának.

Milyen következtetések adódnak a *mai szaktudomány* számára mindebből? Mindenekelőtt az, hogy a *marxi eszmerendszer kihatását a szaktudományokra*, így a történettudományra, *ne tankönyvszerű elsajátításként* képzeljük el. De következtetés adódik részben a mai és részben a korábbi nem marxista magyar történetírás kezelésére vonatkozóan is.

Ami a mai nem marxista irodalmat illeti, fel kell ismernünk a valós helyzetet: a szaktudományon belüli nemzetközi vitáinkban – és itthoniakban is – nem ideológiai rendszerek egységében, hanem konkrét tények értékelésében folynak az összecsapások. És nem olyan asztal körül – mint ahogy korábban elképzeltük –, ahol egyik oldalon ülnek a marxista (jobbára az ugyanazon tananyagon iskolázott szocialista-országbeliek), a másik oldalon pedig a polgári (jobbára a nyugati országokból jövő) tudósok. De ugyanakkor tudomásul kell vennünk, jobban fel kell figyelniük, mint eddig tettük, arra is, hogy a nyugati történetírásban az 1960-as évektől hatalmas Marx-renaissance indult meg.

Ennek historiográfiai eredői sokfelé vezetnek. Hadd idézzek ismét csak néhány tényt a kezdeti marxista történetírás összehasonlító történetére végzett kutatások anyagából. Az ötvenes évek nyugati *nem marxista* Marx-irodalmára rányomta bélyegét a hidegháborús politikai helyzet. S sorra születnek meg azok az elméleti munkák, amelyek a marxizmusban csupán egy politikai rendszer – és természetesen erősen kritizált rendszer – ideológiáját keresik. A hatvanas évek nagy társadalmi-közgondolkodásbeli eltolódásai azután érdekes változásokat hoznak. Nemcsak a szaktörténetíráson belül bontakozik ki egy marxista szárny (Magyarországon az angol Hobsbawm, a francia Vilar ismert leginkább), nemcsak az új, fiatal – kissé kócos, hangos – generáció, kiábrándulva a konzumtársadalom áldásaiból, fordul a társadalmi termelés és elosztás, az új társadalmi berendezkedés elméletét hirdető filozófus Marxhoz (nálunk igen kevés irodalmi megértésre találva), de Marxhoz fordul, Marxot elemez, beemeli a maga szaktudományos műveltséganyagába a társadalmilag konzervatív vagy liberális irodalom is. Nemcsak a marxizáló új baloldal, a New Left ideológiájában, vagy a nyugatnémet Das Argument körül találjuk a marxista módon gondolkodó, egyelőre még nem kiemelkedő, de számos fiatal történészt (a frankfurtiakról most nem is szólván), nemcsak a megújuló nyugat-európai közigazgatás- és társadalomtörténet használja Marx tanait, de beépíteni törekszik azokat, elemzi azokat a legtradicionálisabb történetírás is. Nem egy területen ott tartunk, hogy a Marxszal fog-

lalkozó elméleti irodalom – most csak a történelem területéről beszélek – több kérdésben (például az ember és társadalom, a mindenkori szerszámkészítő, technikát használó, a homo oeconomicus stb. megvilágításában) a nyugati országokban kiterjedtebb, mint nálunk. Vajon ismerjük-e eléggé ezeket az interpretációkat? B. Ollman elemzése az 1970-es évek elején Marx kapitalizmus-koncepciójáról, W. H. Shaw és Cohen könyvei a marxi történelemelméletéről az 1970-es évek végén, M. Reader könyve Marx történeleminterpretációjáról szintén az 1970-es évek végén. Csak néhány és figyelemfelhívó szándékkal kiragadott cím tanúsítja, hogy az angolszász irodalom is immáron teoretikus igényrel foglalkozik Marx és a történettudomány viszonyával. És a sort joggal zárja a nyugati világ legtekintélyesebb történelemelméleti folyóiratának, a History and Theory-nak Marx-száma (1982. évi utolsó szám), amelynek elemzési szempontjait – összes vita-kérdésünkkel együtt – a mi történettudományunknak is figyelemmel kell kísérnie.

De a marxi eszmék terjedésének ilyen jellegéből a szaktudományon belül, mint említettük, következtetés adódik arra vonatkozóan is, hogyan kezeljük saját, *korábbi nem marxista* történetíróink örökségét. Nem feledkezhetünk meg e korábbi szaktudomány és a marxi eszmék viszonyának mérlegre-tevésekor arról sem, hogy ők milyen Marx-interpretációval találták magukat szembe. A fentebb idézett Hajnal István – akinek marxista tanítványai Erdei Ferenc, Márkus István, Majláth Jolán voltak – szintén többször neki-rugaszkodott a felszabadulás után, hogy tisztázza viszonyát a marxizmushoz. Egyoldalú filozófiai megközelítés, a gazdasági tényező egyedüli kiemelése, a napi politikai célok programszerű követése – ezek a felszabadulás után, a kis brosúrákból, az első válogatásokból a marxizmust szövegszerűen megismerő Hajnal kifogásai. Vajon a forradalom-elmélet el nem fogadásán kívül a marxi eszmerendszer ilyen visszaütésében nincs része annak is, hogy a kor marxizmusa – mint arra korábban kitértünk –, valóban tele volt sematizmussal, rosszürtelmű napi-politizálással? Azt hiszem, egyértelműen válaszolhatjuk: kétségtelenül van. És figyelmeztet bennünket mindez arra is, hogy a marxizmus a társadalomtudományokon – így a történettudományon – belül a 20. század végén elsősorban mint a szaktudományok szintjén létező megközelítés élhet.

Elmélet és szaktudományos módszertan

Történettudomány és marxi eszmerendszer találkozásának e máig kiható tanulságai után röviden szólunk kell arról is, *létrejött-e, folyamatban van-e a találkozás a történettudományban a szakmai-módszertani tudásanyag és az immáron megjobbított, dogmatikus kölönceitől szabaduló marxista teória között?*

Csak emlékeztetni szeretnék arra, hogy a munkásmozgalmon belüli oktatási formákban vagy a baloldali történeti publicisztikában legjobb esetben a marxi eszmék konkrét kifejtése, a marxi gondolkodási módszer megismertetése történhetett. A történeti szaktudomány évszázados metodikai elvei és a marxi eszmék szembesítésére az első kísérletet a Szovjetunóban Pokrovszkij és iskolája az 1920-as évek végén tette. Az 1930-as évek elején bekövetkező „ideológiai reformok” azonban a történelemkutatás és -tanítás új kezdeményezéseit is maguk aká temették.

A XX. kongresszus után – az 1960-as években – ismét a Szovjetunióban, min-denekelőtt a szibériai új, felfejlesztett egyetemeken került aztán sor az első lépésekre a

marxista társadalomelméletből következő szakmódszertani alapelvek végiggondolására. Párhuzamosan ezekkel az NDK-ban, jobbra filozófiai általánosítások szintjén Lengyelországban, majd a hetvenes években bizonyos szerény kezdeményekkel Magyarországon figyelhető meg e jelenség. Mi következik abból a marxi felismerésből, amely A német ideológiában fogalmazódik meg, hogy ti. minden gondolkodás, így a történeti gondolkodás is, saját korától meghatározott? Mi vezeti a történetíró: a forrásanyag, a neveltetés, a társadalmi-politikai ráhatások? És tovább: abból a felismerésből, hogy az emberek nagyon is meghatározott viszonyok közepette, maguk kiépítette viszonyok közepette termelik újjá környezetüket, az anyagi életviszonyokat, mennyire kell a ránk maradt emlékekben – tárgyi, írásos, szóbeli emlékekben –, mint forrásokban mindig is létrehozó társadalmat, mint forrástermelő közeget keresnünk? Hogy forrásainkat megfelelő kritikával értékelhessék, miért nem tartozik hozzá forrásismeretünkhöz, mint modern forrástani ismeretanyag, mint filológiai készség a keletkezés kora részleteinek, társadalom-technika- és kultúrtörténeti részkérdéseinek alapos ismerete? Vajon a mindenkori termelési kereteknek, a munka- és csereviszonyoknak mozgató, előrehajtó erejét megmutatni kívánó történettudománynak nem kell-e egész forráskezelési rendszerét (a forrásörzés intézményeitől a forráskritikai készségek kialakításáig) újragondolnia? Nem kellene-e éppen a szürke, a mindennapok emlékeiként ránk maradó (elsősorban anyagi és szóbeli) *tömeges emlékanagnak, mint forrásnak nagyobb helyet adni szaktudományos gondolkodásunkban*, szakítani a 19. század forrástanának máig ható egyoldalú, írásos anyagra koncentráló szemléletével? Kétségtelen, nem elméleti, hanem inkább szűkkörű szakmai konferenciák napirendjére kívánczó kérdések ezek. Említésükkel csupán jelezni kívántuk: megítélésünk szerint a marxi eszmerendszerre ráépülő marxizmusnak a 20. század végén el kell jutnia oda, hogy a világra vonatkozó általános ismeretelméletből feloldódjék a *konkrét szaktudományos gyakorlatban*. Az már külön tanulmány vagy akár konferencia témája lehetne, vajon véletlen, hogy egy-egy korszak politikai-ideológiájának nagyon is függvénye, hogy egy szaktudomány mikor érzi magát elég erősnek ahhoz, hogy a konkrét elemzések, a napi tudományos gyakorlat során tegye mérlegre elvek, elképzelések igazát, vagy ha kell, mutasson rá az elképzelések és konkrét tényanyag discrepanciájára, elképzeléseink szükséges újragondolására, ha kell, megváltoztatására?

Szaktudományos módszertani felkészültség – marxi alapozású elméleti igényesség. Amikor e kettő szimbiózisát sürgeti a mai kutató, nemcsak azért teszi, mert a húsz esztendővel ezelőtti élmények meghatározóak voltak, nem is csak azért, mert áttekintve a marxista történetírás nemzetközi pozícióit, átütően eredményesnek egyedül azt a gazdaságtörténeti irányzatot látja, amelyben ez a kettő: az *elméleti igényesség és a szakmódszertani felkészültség* találkozott. De sürgeti e kettő együttes jelenlétét szakmai műveltségünkben azért is, mert úgy látja: *nincs ideológiailag, világnézetiileg helyes, de metodikailag, képzettségben gyenge álláspont, amely hatékony lehetne.*

És továbbgondolva azt az elméleti igényt, amelyet húsz esztendővel ezelőtt Molnár Erik fogalmazott meg a folytonos megújulásról – számunkra ma is élményt jelentve –, azt csak úgy látjuk magvalósíthatónak, ha az elméletileg friss marxi szellemű újragondolás és immáron a szakmódszertani felkészültség találkozik a történetírói gyakorlatban.

Ференц Глац: Марксова теория и историческая специальная наука

В статье пишется о том, что какую интерпретацию получила Марксова идея в исторической науке.

1. В первой части статьи поднимается вопрос о том, какое воздействие получило марксистское понимание истории со стороны той особенности марксизма, которая заключилась в том, что он (то есть марксизм) был создан и распространен как идеология рабочего движения. Статья указывает на следующее явление: распространение и формирование каждой идеи в основном определяются именно той общественно-культурной средой, которая употребляет ее для своих целей. В статье определяются три таких факторов, действующих и в сегодняшней марксистской историографии.

а) Первым фактором было упрощение марксистских учений, вместе с тем оно и являлось основным условием для их распространения. Статья рассказывает в этом процессе упрощения — особенно в результате идеологической деятельности И. В. Сталина — пути к схематизации. Анализируются упрощенные, сталинские положения о классовой борьбе, по которым представляется, что и в рабовладельческом и феодальном и буржуазном обществах классовая борьба может быть одинаковой. Автор доказывает, что эти взгляды Сталина лежат в основе вузовских учебников доказывает, что в основе вузовских учебников и идеологических брошюр 1940-х годов, которые после 1945 года в социалистических странах служили основой квалификации историков и которые до наших дней оставили свою печать на значительной части идеологического аппарата, вузовской подготовки историков и преподавания истории. Возникла мысль: надо было бы заниматься процессом, происходящим с 1930-х годов, в результате создания идеологического аппарата, как произошел распад обществоведческих знаний на идеологические (так наз. марксистские) предметы и на научно-исследовательскую работу? Как методологически так и в тематическом плане историография имеет последствия такое утверждение, по которому марксизм является идеологией рабочего движения.

б) Методологически они показываются прежде всего в том, что из всего творчества Маркса мы подчеркнули его анализы революционных периодов и считаем, что они играют единственно определяющую роль в основе марксизма. Но, если смотреть на марксово творчество целиком, тогда оказывается, что Маркс считал, что в формировании истории самую значительную роль надо придавать трудовой деятельности, повседневности человеческой работы. А такой методологический аспект не достаточно чувствуется в научных обобщениях ни в Венгрии ни в других странах социализма.

в) Но все это вместе показывается и с односторонностью тематики. В исторических обобщениях мы придаем своеобразное узловое значение революциям античности, возрождения, эпохи просвещения, буржуазным и пролетарским революциям, а в то же время не обращаем достаточного внимания на периоды истории так наз. аккумуляции, то есть на такие периоды, когда происходит заселение континента, или поднятие целины одного или другого участка заземли, когда меняется инструментальная культура общества, когда изменяются меновые и контактные отношения, общественные обычаи, — периоды, которые в конце концов создают условия так называемых революционных столкновений. По мнению автора: развязка этих противоречий является и условием возрождения марксистской исторической мысли.

2. В следующем разделе автор пишет о том, что с конца 19 века историческая наука каким образом стала заниматься всем творчеством Маркса. Дается анализ теоретических обобщений по этому вопросу немарксистских историков. Составлена картина монографий и двух значительных серий справочников первой половины нашего века: а) *Grundriss der Geschichtswissenschaft*, редактором которой явился Meister; д) *Handbuch der mittelalterlichen und neuessen Geschichte*, редактором этой серии были Below и Meinecke. (Особое внимание обращает на критику Маркса, данную Веловым.) Названные справочники, как известно, определили материал теоретико-методологической квалификации нескольких поколений историков стран Восточной-Европы. Автор коротко занимается литературой о Марксе, написанной в 50-х годах, а потом разбирает ценную теоретическую литературу 1970-х годов, написанную прежде всего англосаксонскими авторами о Марксовой интерпретации истории.

3. И наконец, ставлен вопрос о том, что состоялась-ли встреча марксистских теорий с профессионально-методологическими знаниями в исторической науке? Автор ссылается на стремления, возникшие в 1960—1970 годах в СССР, ГДР, в Польше и до некоторой степени Венгрии, целью которых явилась продумать за ново, на Марксовых основаниях исторического мышления, всю систему источниковедения. По мнению автора в процессе пересмотра с 19-го века унаследованной, классической, исторической методологии — анализируя взгляды Маркса на общества — мы имели бы большую пользу как в области изучения источников нового типа, так и в плане исследования истории нового времени. Такое же значение могла бы иметь комплексная интерпретация Маркса в процессе престройки оставшихся с 19-го века нашей учрежденности сохранения источников, наших способностей критики источников, предметов нашей образованности (имея в виду употребление письменных, устных и материальных памятников).

Автор считает самой слабой стороной марксистской теории сегодняшних времен, что в марксистской историографии она не сочетается с соответствующим, научно методологическим, основным образованием.

Ferenc Glatz: Marxist Theory and the Science of History

The study shows how historians have interpreted Marx's ideas.

1. The first part examines how the fact that Marxism came into being and spread as the ideology of the working class movement influenced the Marxist view of history. It points out that the formation and spread of every system of ideas is fundamentally determined by the socio-cultural milieu utilizing it for its own purposes. It refers to three such factors which have an effect on contemporary Marxist historiography as well.

a) The simplification of Marxist ideas which at the same time was the precondition of their propagation. The study describes how these simplifications led to simplified stereotypes. It analyses Stalin's simplifying manifestations that suggested a uniform class-struggle in the slaveholding, feudal and bourgeois societies. It points out that the university textbooks and ideological brochures of the 1940s, that later became the pillars of historians' training and have greatly influenced ideologists, university training of historians and the teaching of history up to now, were based on the Stalinist views. It raises the problem how from the 1930s as a result of the building out of an ideological apparatus the theory (so called Marxist subjects) and practical research work have diverged in the field of social sciences. Marxism being the ideology of the working class movement has had its consequences in historiography methodologically just as well as in the choice of research topics.

b) Methodologically this primarily means that the analyses of revolutionary periods were pointed out in Marx' lifework and the determining role of revolutions was considered as the condition *sine qua non* of Marxism. The whole of Marx's lifework, however, shows that Marx thought history was shaped mainly by human labour, by everyday human activity. This methodological point is not satisfactorily echoed by the scientific syntheses published in Hungary and other socialist countries.

c) This is paralleled by a certain onesidedness in the choice of research projects. Our syntheses focus on the antiquity, the Renaissance, the Enlightenment, the bourgeois and proletarian revolutions. At the same time we do not satisfactorily cover the so called "accumulating" eras of history when people settle and start the cultivation of land in the different areas, the tools, ways of exchange and communications, mentalities transform — ages that in the final analysis produce the preconditions of revolutionary conflicts. According to the author the solution of these contradictions is also a precondition of the renewal of the Marxist view of history.

2. Next the author shows how from the end of the last century the science of history started dealing with Marx's lifework. It analyses the theoretical syntheses of non-Marxist historians from this aspect. Besides monographs on the subject it also deals with the two great handbook-series of the first half of our century: with the *Grundriss der Geschichtswissenschaft* edited by Meister and the *Handbuch der mittelalterlichen und neuesten Geschichte* edited by Below and Meinecke (with special regard to Below's Marx-criticism). These handbooks — as is well known — were the main sources of

theoretical and methodological knowledge for generations of Eastern European historians. Shorter references are made to the Marx-literature of the 1950s and the Marx-interpretations of primarily Anglo-Saxon authors in the 1970s.

3. The last problem raised is whether a synthesis of Marxist theory and methodological, practical knowledge has come about in the science of history? It refers to the pursuits in the USSR, the GDR, Poland and partly in Hungary, in the 1960s and 1970s aiming at a reconsideration of the whole "Quellenkunde" on the basis of the Marxist view of history. The author suggests that in the course of the re-examination of the classical historical methodology inherited from the 19th century – and also in the study of the new type of sources thus in the course of research into modern history – much use can be made of the analysis of Marx's view on society. At the same time a complex Marx-interpretation can be important as part of the re-examination of our system of source-keeping institutions (libraries, museums, archives) and our skills of source-criticism (when using written or oral sources or material remains) inherited from the 19th century.

According to the author even nowadays the greatest shortcoming of Marxist theory is that it is not combined with a proper scholarly methodological training in Marxist historiography.

Marx és a nyugat-európai munkásmozgalom*

Ezt az igazán nem szerény igényű témát egy előadás keretében természetesen képtelenség „bejárni”. Együttal a félreértések elkerülése végett mindjárt le kívánom szögezni, tisztában vagyok vele – mint az itt jelenlevők is –, hogy e témához nem én nyúlok először. A kérdés historiográfiai megközelítésére azonban itt egyáltalán nem térek ki, csupán egyetlen összefüggést jelzek. Nevezetesen a magyar „Marx-megközelítések” „érdekes” kronológiai játékát. Az első századbelieket most nem említve, a nagy fordulót a Szabó Ervin-féle Marx-válogatás jelentette, amely mint ismeretes, 1904-ben jelent meg. A második önálló formátumú, önálló előszóval ellátott Marx-válogatás 1947-ben jelent meg. Ennek a kötetnek a szerkesztője (minthogy a kötet elindító Mónus Illést közben megölték) Justus Pál volt, akinek bevezetőjéből kölcsönzöm most a gondolatot: mind a két válogatás a forradalmi erjedés talaján, a dagály idején jelent meg. S természetesen ide csatlakozik a harmadik, közbeeső dátum, 1918 tavasza is, amikor Marx születése centenáriuma jelent meg színvonalas írások. Ez a második Marx-centenárium nem ilyen „szerencsés”, s noha az ünnepek és a megjelent írások elemzése későbbi historiográfiai dolgozatok feladata lesz, ezek a historikusok kétségtelenül könnyen konstatálhatják majd az elmozdulást a korábbiakhoz képest. S ez az elmozdulás nyilvánvalóan összefügg egyfajta „after shave” állapottal, ami persze ugyanúgy jelentkezik az Elbától keletre, mint nyugatra. A reagálások mikéntje azonban távolról sem egyforma e két régióban, s ennek elemzése is érdekes feladat lenne, sőt az is, hogy a szellemi közlekedésekben mi, mikor és hogyan kerül át az egyik régióból a másikba.

Áttérve tulajdonképpen témámra, azzal a közhelyszerű igazsággal kezdem, hogy Marx mindig a tényleges valósággal vetett számot; azt kutatta, többször is visszatérve egy-egy témájához, más-más oldalról közelítve a jelenségeket – bár az elemzésekkor olykor ő sem szabadult meg a „wishful thinking” terhétől. Ennek az „azt látom, amit látni akarok” szemléletnek időnkénti konkrét tévedéseit éppen a nyugat-európai munkásmozgalom kapcsán nemegyszer kimutatták. Ez a leleplezés mégis nagyon olcsó és régi mutatóvány, s az összes tévedés összegyűjtése nem homályosíthatja el a lényegi eredményeket, amelyek alapján éppen korunkban (hiszen ezen a konferencián a megállapodások szerint Marx korában maradtunk) a marxi szemlélet elterjedt, s olyan tömegmozgalom alakult ki, amely sok helyütt Marx nevét írta zászlájára. (Persze itt azonnal szemközt

*Az MTA Történettudományi Intézete, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete és a Magyar Történelmi Társulat által „Marx és a történelem” címmel 1983. május 20-án tartott ülészen elhangzott előadás

találjuk magunkat az ismert problémával, hogy az *image* mennyiben felelt meg a tartalomnak, hogy ez a marxizmus országok és korszakok szerint – és azon belül is – miként változott.)

Az evidenciáktól továbblépve: valamennyien olvastuk egykor, sőt tanultuk Lenin híres írását a marxizmus három alkotóeleméről. Az általam érintett téma vonatkozásában itt „a francia szocializmus” kellene, hogy a központba kerüljön. De mindjárt itt kettős probléma is felvetődik: miért csak a francia szocializmus? És itt ezúttal nem a német munkásmozgalomra, hanem Nyugat-Európa egyéb területeire – mindenekelőtt az angol munkásmozgalomra – gondolok, amire még visszatérek. De problémának látom a tézis másik felét is: mi is ez a „francia szocializmus”? Nos, ez ugyancsak nem került megfelelő árnyalással elibénk. Ez persze nem Marx „bűne” – de az is nagy leegyszerűsítés lenne, ha úgy vélnénk, ez az elszegényedés csak az 1950-es években következett volna be.

A földrajzi körülhatárolásról: közismert, hogy Marx elsősorban három régióval foglalkozott igazán rendszeresen, behatóan; részint mert mindhármát közelről maga is ismerte, részint fontosságuk, részint levelezőpartnerei és barátai folytán is. A három terület: a német, az angol és a francia. De ha sokkal visszafogottabban is, Belgium helyzetére, problémáira és a munkásmozgalom tapasztalataira ugyancsak ismételtén visszatért. Ezzel el is érkeztünk egy újabb problémához, mert hiszen a földrajzi körülhatárolás egyúttal történeti-közgazdasági is kell, hogy legyen, s itt a délnyugat-európai övezet fejlődése mindkét szempontból eltérő, ugyanúgy, mint az észak-európai – és ezeken a területeken az igazi munkásmozgalom már Marx életének utolsó egy-másfél évtizedében kezd kibontakozni.

A tárgyról szólva: ismét közhely, hogy a munkásmozgalom elszakíthatatlan a gazdasági fejlettségtől és fejlődéstől, a munkásosztály belső szerkezetétől, ennek változásaitól stb. Mit jelentett mindez az ifjú Marx-korabeli munkásság helyzetére az 1830–40-es években; mit az 1860-as években, amikor – durván fogalmazva – Marx egyedül került olyan helyzetbe, hogy számos ország szocialista csoportosulásait közvetlenül befolyásolhatta az Internacionálé élén és révén –, s mindez miként változott Marx életének utolsó másfél évtizedében? Hiszen éppen eléggé ismeretes, hogy a munkásosztály maga is megváltozott e félszázad alatt, ugyanúgy, ahogy megváltozott a politikai világ, változtak a politikai létkörülmények, valamint a kulturális és szociális feltételek.

Mindennek a változásnak érzékeltetésével együtt, még e nyugat-európai térségben is feltűnő, hogy milyen szívósan él tovább pl. a kézművesek rétege, az iparban a kisüzemek, és a kisüzemekben dolgozó különösen jól képzett szakmunkások milyen sokáig adták a munkásmozgalom bázisát, aminek érthetően erős visszahatása volt a mozgalom célkitűzéseire is.

Nem kevésbé fontos a politikai létfeltételek alakulása. Hiszen, mint arra többen utaltak, Marx egész életének korát nemcsak a tőkés, hanem mindenestre az általunk vizsgált régióban (sőt, ezúttal azon túl is), a polgári demokratikus viszonyok térhódítása is jellemezte. S ez az első olyan nagy „téma”, aminek összefüggései megmagyarázásával kapcsolatban úgy vélem, adósságaink vannak. Egyfelől a legszorosabb értelemben Marx kapcsán is, hiszen a Szent Szövetség korában született Marx igazán a legkülönfélébb országok ilyen vonatkozású vajúdását nemcsak izgalommal nyomon kísérte, hanem a vajúdás szakaszaiból nagyon mély elemzéseket nyújtott mind angol és francia, mind belga területen. De ismeretesek német írásai ugyanúgy, mint hosszabb spanyol elemzései is.

Ez azonban csupán az egyik ok, ami miatt ezt a témát „aktuálisnak” vélem. Két további okot is megjelölök. Napjaink történetírásában, ankétjaiban visszatérőleg jelentkezik egy olyan törekvés, hogy mintegy a „tegnapi hibáktól” szabadulva, a tágasabb és mélyebb látásmód jegyében nekünk nem az ünnepnapokkal, jelesen nem a forradalmakkal és Marx forradalmakról szóló írásaival kell fogalkoznunk, hanem a hosszú folyamatokkal, a hétköznappal. A szembeállítást rendkívül merevnek, részben mesterkéltnek vélem, ez ugyanúgy áll a munkásmozgalom egészére, mint az éppen itt felvetett kérdésre, a polgári demokráciák kialakulására is. Furcsa, mert hiszen ünnepi beszédekben a forradalmak és a reformok merev szembeállításán már túljutottunk (más kérdés, hogy a konkrét történeti periódusokról mennyire születnek elemző munkák), márpedig világos, hogy a polgári demokráciák kialakulása elválaszthatatlan a nagy „ünnepnapoktól”.

S ezzel elérkeztem a polgári demokrácia témakör harmadik összefüggéséhez. Túlságosan is elhomályosultnak érzem e polgári demokrácia genezisét, azt, hogy kialakulásába az „alsók” miként száltak bele – adott esetben éppen a munkásság és a szervezett munkásmozgalom. (S itt nemcsak az ismert francia adalékokra gondolok. De előreugorva az időben arra, hogy a gazdaságilag olyannyira fejlett, s kulturális vonatkozásban sem az erősen elmaradott országok sorába tartozó Belgiumban éppen a munkásság az, amely Marx halála után tíz esztendővel a döntő lökést adja a polgári demokratikus politikai létformák kialakulásának – s még ekkor sem sikerült a teljes áttörést biztosítani). Távolról sem akarok a leegyszerűsítések bűnébe esni, s éppen Marx írásai nagyszerű segítséget kínálnak ahhoz is, hogy a „felsők” körében meglevő érdekellentétek, különféle törekvések miként járulhattak és járultak hozzá a polgári demokratikus feltételek kialakításához. Az elmúlt időszakban mégis nemegyszer meglepetten tapasztalhattam, hogy Marx idevágó munkáit is mennyire „elfelejtették”. Ő rávilágított, hogy – angol talajon maradván – éppen a munkás kihívással szembesülve a liberálisok vagy a tory-k mikor és miként teszik az engedményeket – természetesen a másik párt, a másik réteg-érdek rovására, a munkásság megnyerésére. De ez csak az egyenes összefüggés, ami hosszan érvényesült a francia és belga, miként a távolabbi spanyol gyakorlatban szintén, amit Marx és Engels nagyon is konkrétan mutatott ki. De az egyenes összefüggés mellett érdekes, hogy volt e hosszú folyamatnak olyan szakasza is, amikor ez az előrehaladás enyhén szólva nem egyenesvonalú. Így csak ennél a régiónál maradván, III. Napóleon rendszerében beleütközünk a formális és a tényleges demokrácia jelenségének szükséges megkülönböztetésébe. Sőt, érinteni kell – épp Marx kapcsán – egy negyedik összefüggést, amiről sokan, sokszor megfeledkeznek: a polgári demokrácia politikai, jogi de egyéb vívmányai is európai keretben, áthatásokkal és hangsúlyozottan nem egyetlen nemzet keretei között alakulnak ki.

S ezzel elérkeztünk mindjárt egy következő nagy kérdéshez: az állam megítéléséhez. Természetesen én itt ezt csak érinthetem, még abban a vonatkozásban is, hogy a munkásmozgalom szemszögéből Marxnál hogyan vetődik fel a kérdés. Nem szabad elfelejteni, hogy Marx előtt erőteljesen jelentkezett már demokratikus, sőt szocializmusra hajló körökben az „állam segélyül hívása” (Saint-Simon és követői, avagy L. Blanc, majd később Lassalle a példa erre), de hosszabb időn át sokkal befolyásosabb volt az a liberális felfogás, amely minden állami gazdasági beavatkozást elutasított. Ismeretes, hogy Marx hol bírálta e vonatkozásban a Blanc, Lassalle, Hyndman-féle „állam-illúziókat”, de ugyan-

úgy a liberális felfogást is, hol pedig éppen az I. Internacionálé fórumain, illetőleg lapjain, avagy levelezésében hogyan érvel az állami beavatkozás mellett.

Ez persze a „könnyebb” téma, bár nem érdektelen, hogy a „jobboldali” liberális opposíció a munkásmozgalomban is milyen érveléssel, miként utasítja el ezt a beavatkozást az 1860-as és az 1880-as években. Nem érdektelen az sem, hogy a jobboldali, vagy angol gyakorlatban „lib-lab” opposíció mellett az 1860–70-es években elég erős baloldali opposíció is megmutatkozott a bakunyini anarcho-kommunizmus jegyében, amely elvi alapon állt szemben minden állami beavatkozással, minden törvénykezéssel, s egyúttal azt is tagadva, hogy a fennálló rendszeren belül érdemi reformot el lehet érni.

Az állam és munkásmozgalom összefüggésnek mégis ezek a legvilágosabb, mai szemmel ugyancsak közhelyszámba menő kérdései, bár itt tényleg nem szabad megfeledkezni arról, hogy éppen Marxnak milyen nagy érdemei voltak, hogy ezek a hasznos válaszok elfogadottak, sőt széles körökben fogadtattak el, s ahogyan mondani szokás, e gondolatok így tényleg „eleven erővé” váltak.

A munkásmozgalom-állam összefüggésnek azonban vannak összetettebb oldalai is. A „miniszterializmus” jelensége ugyan ismeretes módon a gyakorlatban már csak jóval Marx halála után jelentkezett (ezzel együtt felvetődött a „meddig hasznos, mikortól káros, vagy legalábbis ellentmondásos, terhes?” dilemmája az értékítéletben, bár hasonló problémák már 1848-ban jelentkeztek), ellenben az „elfajulás” potenciális lehetőségét „balról” Bakunyin és az anarchisták már az 1860-as évektől felvetették.

A másik vitákat felkavaró kérdés a köztulajdonbavétel „formája” volt. Jelesen a marxi, lényegileg államosító indítvánnyal szemben áll a különféle köztulajdonbavétel (szindikátusi, kommunális és más) megoldási lehetősége. Noha az Internacionálé fórumán 1867–69-ben a jobboldali, liberális, illetve proudhonista ellenzékkel szemben a köztulajdonbavételt elfogadták, a „baloldalon” belül meghúzódó véleményeltéréseket nem döntötték el. S itt érünk vissza Marxhoz, aki e fórumokon maga sem szorgalmazta az egyértelmű döntést – ami érthető és figyelemre méltó.

S talán éppen ehelyütt lehet felidézni Ágoston Péternek háromnegyed százada, a Szocializmus hasábjain megjelent sorait: „Marxra hivatkoznak a szociáldemokraták, a revizionisták, a reformisták, az anarchisták, a szindikalisták: aki az ellentétes nézetűeknek ezt a hivatkozását rosszhiszeműnek tekinti, az nem értheti meg sohasem őket. Bizonyos szemszögből mindegyiknek igaza van.” S a továbbiakban Ágoston példázza azt is, hogy Marx egyes soraiból miként olvasható ki egy-egy végtelenségig merevített tendencia „igazsága”. Ma, Marx halála után száz esztendővel azonban nem nagy teljesítmény azt bebizonyítani, hogy időnként forradalmi válságokban, sőt forradalmakban bízott, amikor azok elmaradtak, és hogy mennyire értékelt gazdasági reformokat („gabonatörvény”) politikai reformokat, avagy mennyiben látta át és mutatta ki gazdasági reformok politikai tartalmát.

Napjainkban a reform-forradalom sokszor érintett összefüggésén talán egy lépéssel már tovább is lehetne menni. Hiszen Marxnál is felvetődnek az olyan reformok – sőt e reformok megvalósítási lehetősége –, amelyek többet sejtetnek a merőben korlátozott, részleges reformnál. A valamennyiünk által sokszor olvasott Alapító Üzenetben szögezte le a nevezetes tízórás munkanap törvényesítése kapcsán: „valójában arról a nagy küzdelemről van szó, amely a kínálat és kereslet törvényeinek vak uralma, azaz a középosztály politikai gazdaságtana és a társadalmi előrelátás által ellenőrzött társadalmi termelés, azaz

a munkásosztály politikai gazdaságtana között folyik. A tízórás törvény ezért nem csupán nagy gyakorlati siker volt, hanem egy elv győzelme”.

Lehetne ugyan azt mondani, hogy a siker horderejét Marx túlbecsülte, a tőkés rendszer alkalmazkodási képességét viszont alábecsülte, legalábbis a konkrét tízórás törvénnyel kapcsolatban, de nem hiszem, hogy ez a lényeg. Nem beszélve arról, hogy történetírásunk e vonatkozásban még éppenséggel adós azzal, hogy a szociálpolitikai törvénykezés gyakorlatában ez a munkásbeleszólás, illetve a nemzetközi hatás (s mindkettő igaz!) miként érvényesült több mint egy évszázad magyar valóságában, s a fenti idézet egyéb ajánlásait itt most nem is taglalom.

Marx és a munkásmozgalom kapcsolatának vizsgálatánál megszülettek már olyan színvonalas tanulmányok, amelyek azt vizsgálták és bizonyították, hogy Marx szemlélete időben miként szélesedett, s az új jelenségekre reagálva miként gazdagodott (itt elég a permanens forradalom tételére, avagy a Kommün által felvetett kérdésekre hivatkoznom). De nemcsak ezt tartom fontosnak, hanem az egyidejűséget, párhuzamosságot is. Amikor Marx pl. sürgetni kezdi a politikai pártok kialakítását, akkor egy pillanatig sem gondol arra, hogy ennek nyomán a szövetkezetek, s még inkább a szakszervezetek majd veszítenek jelentőségükből, avagy „elsorvadnak”, pedig az angol trade unionistákkal kapcsolatban igazán nem voltak illúziói.

A másik tanulság a türelem. Ez persze nem mindig jellemzi Marx magatartását, de a legfontosabb nemzetközi „tömegakció”, az Internacionálé létrehozásakor feltétlenül igen. Akkor sokféle kompromisszum megkötésére volt hajlamos annak érdekében, hogy a szükséges önállósulás, ugyanakkor pedig a lényegi gazdasági, politikai reformokra való összpontosítás megtörténjen.

További tanulság, s ez megint csak nem saját „felfedezésem”: a hosszabb folyamatokra való berendezkedés – az ilyen értelmű „türelem”. Csupán az Alapító Üzenetnél maradva: Marx utal a chartista mozgalom felélesztési törekvéseinek „teljes kudarcára” (a sikerben néhány évvel korábban még maga is bízott, sőt megkérdőjelezését ő vetette E. Jones szemére), majd ismeretes, hogy a „fásultságot” az 1870-es években miként veti fel ismét – tehát kudarc és siker párhuzamosan is jelentkezhet és nemcsak kizárólagosan egy mozgalomnál. De ugyanitt s ezzel szoros összefüggésben vetődik fel, hogy a munkásmozgalomban hosszanti folyamatok is érvényesülnek.

Még egy, de úgy hiszem a legfontosabb összefüggésre térek ki. Ha csupán a már jelzett magyar Marx-évfordulók írásait veszem sorra, kitűnik, hogy a már említett „dagály-korszakok” teoretikusai nem véletlenül a demokrácia és szocializmus összefüggését látták a legelevenebbnek. S ez az alapkérdés nem változott, csak sok és sokféle tapasztalattal gazdagodtunk, s természetesen problémáink másként vetődnek fel, nem úgy, mint 1904-ben, 1918-ban, vagy 1947-ben. De Marxhoz visszatérve, a kettős követelés egysége ismeretes. Történetileg pedig nemcsak a már itt ismertetett 1848-as írások, politikai, mozgalmi, sajtó-erőfeszítések tartoznak e témakörbe, hanem az is, hogy éppen az I. Internacionálé napjaiban Marx az, aki a munkásszervezetektől mintegy megköveteli, határozatokba foglaltatja (természetesen nem egyedül és ez nem is sikerülhetett volna csupán felülről), hogy a munkásszervezeteknek küzdeniük kell a politikai demokrácia megvalósításáért. Ugyanezen a fórumokon ezzel párhuzamosan szorgalmazták, hogy ez a demokrácia szociális reformokkal is kiegészüljön. (Ez sem új tétel, már az angol és a francia forradalom idején felmerült, de ekkortól a munkásosztály lesz a törekvés felhajtó

ereje,) s itt vetődik fel a „másfajta reformok” szükségessége, olyanoké, amelyek túlmutatnak a kapitalizmus keretein, mindenesetre nem a liberális burzsoáziától indulnak ki. S pontosan ezek azok a tanulságok, elemzések és problémák, amelyek Marxot ugyancsak változatlanul aktuálissá teszik, mivel e folyamatok nem zárultak le, s ennyiben a hétköznapi és ünnepnapok egyaránt tovább „történnek”.

És végül még két kérdésről. Az egyik maguknak a munkáspártoknak létrejötte. Semmi értelme nem lenne itt ismert dolgokat elmondani, adatokat idézni. Mindenesetre tény, hogy Marx ifjúkorában ilyen pártok egyáltalán nem voltak (hacsak nem számítjuk a chartistákat), és mikor Marx meghalt, Európa legnagyobb részében már különféle erővel tevékenykedtek marxista pártok, s mindebben Marxnak kétségtelenül igen nagy része volt. E párt-elképzelés kialakulásának szintén megvan a története, a párt és szekták, a párt és tömegmozgalom, a párt és szakszervezetek, a párt és szövetségi politikájának úgyszintén. (Külön is gondolhatunk Molnár Erik félbetört munkásságára.) Sőt, eszünkbe juthat az az éppen Nyugat-Európában már ekkoriban fellépő jelenség is, amikor egy ország keretein belül több munkáspárt egymással rivalizálva lép fel. Már előfordult az is, hogy marxista igénnyel fellépő csoportosulások szintén vitába keveredtek egymással. Persze Marx még a hosszú kialakulás kezdeti folyamatával találkozott, hiszen a következő fázisban a nagy tömegpártok kialakulását új problémák is kísérték.

A másik kérdés ezzel, illetőleg általában a munkásszervezetek nemzetközi kapcsolatával, az internacionalizmussal függ össze. Erről tanácskozásainkon nagyon is sokszor esett már szó, ez mindig vitakérdés volt s az maradt napjainkig. Mindenesetre a Nyugat-Európában kialakult munkásszervezetek, szocialisták körében a 19. sz. első évtizedeitől mindig eleven volt egy legalábbis európai, de sokszor ezen is túlnéző humanista szemlélet, amely találkozott a munkások saját legszűkebb practicista önérdelkeit védő törekvéssel, egyfajta szakszervezeti internacionalizmussal. Marx mindkettőre épített, s minthogy egész elemzése, indítványrendszere szemben állt a kialakult társadalmi renddel, szemben állt a nacionalista megoldásokkal is. Mindez — az internacionalizmus szemléletének meggyökeresítése — ugyancsak hosszú, fontos folyamat, megannyi konkrét gyakorlati feltétele és buktatója volt Marx esetében és az Internacionálé történetében. Marx egyik nagy ellenlábasa, aki a francia munkásmozgalomban a gyakorlatban és elméletben ugyancsak „nevet szerzett magának”, B. Malon, az egykori polgári radikális lázadó párizsi napilap hasábjain megjelent nekrológ-cikkében, nagy tisztelettel szólt arról, hogy Marx halálával „korunk szocializmusa tudományos fejét és legmélyebb gondolkodóját veszítette el”, és külön elismeréssel írt Marxnak az internacionalizmus „gyakorlásában” elért eredményeiről. S ennek a krédónak világos megfogalmazását éppen Marx halálakor, a Marx sírja fölött máris fellángoló vitában Brousse-szal szemben Bernstein így adta meg: „Ahol munkások harcolnak a tőkés kizsákmányolás és az elnyomás ellen, legyenek akár spanyol föderalisták, akár angol szakszervezetek, ott mi, marxi kommunisták, ahogy a Kommunista Kiáltvány mondja, nem alkotunk külön pártot a többi munkáspárttal szemben.” Ennek a Marx halálakor még világos krédónak a későbbiekben ugyancsak hosszú és nem kevésbé ellentmondásos útja lett, méghozzá nem is egy vonatkozásban. De az kétségtelen, hogy abban az örökségben, amit a modern szocialista munkásmozgalom Marxtól kapott, az internacionalizmus igen fontos elem és nem frázis volt.

Marx és a nyugat-európai munkásmozgalom áttekintésénél az a kérdés is felmerül, milyen volt közöttük a kapcsolat? Sietve le kívánom szögezni, hogy tudomásom szerint kielégítő formában ennek megválaszolására eddig nem történt kísérlet, s mindjárt hozzá lehet fűzni azt is, hogy a válasz egyáltalán nem könnyű, s rendkívül munkaigényes. Rengeteg kiadatlan levelezést kell ehhez áttekinteni, hatalmas mennyiségű egykori munkás-szocialista orgánumot, sőt ezt a kört is ki kell tágítani, hiszen értékes nyomok másutt szintén találhatók. Ez az összefüggés, az egymásrahatás fontossága ugyanakkor – úgy vélem – vitathatatlan.

E hiány konstatalásához azt is hozzáfűzhetem: megfelelő módon még az sem történt meg, hogy a marxi hivatkozásokat, amelyekben munkásvezetőkre, szervezetekre, lapokra, cikkekre történik utalás, történetileg is kibontsuk, helyére tegyük. Holott nyilván csak így válik „történetivé” e kölcsönhatásos folyamat bemutatása.

Mindennek előrebocsátása után egy eléggé elsietett végkövetkeztetést, ha úgy tesszük, „munkahipotézist” mégis leszűrnénk. Amennyiben hosszú évtizedekig elterjedt volt egy olyan vélemény, hogy a marxi hatás hegemon, vagy majdnem hegemon módon befolyásoló erővé vált (e tézis szerint nagyjából az I. Internacionálé kora utánról), ez így ebben a formában nyilvánvaló leegyszerűsítés, és nem állja meg a helyét. De ezzel a tézissel szemben az ellentétes póluson is, megint csak a források és adatok nem kellő számbavétele folytán, szintén elterjedt egy olyan vélemény, mintha Marx londoni dolgozószobájában elveszített volna minden kapcsolatát az élő munkásmozgalommal, ami ilyen formában úgyszintén tévedés.

A tömegbefolyásnak, illetve a „marxizmus terjedésének” természetesen elágaznak a további kutatási területei. Itt ismét csak jelzem e témákat: a szocialista pártok alakulásának, a szakszervezeti befolyás növekedésének összefüggése a nagy gazdasági depresszióval (1875–1893). Hozzáteszem, nem lenne szerencsés megelégedni az egyenes és automatikus hatásokkal, hiszen mind a történeti múltból, mind napjaink adataiból ismeretes, hogy a depresszió – mint bármely más gazdasági jelenség – nem vezet önmagától a munkásmozgalom erősödésére.

S ha valamit Marx munkáiból történetkutatókként tanulhatunk, az éppen a különféle leegyszerűsítések elutasítása.

Янош Емниц: Маркс и рабочее движение Западной-Европы

Маркс, как известно, сделал значительные усилия для основательного выяснения действительности, конкретно для познания явлений изменения в положении и структуры рабочего класса; различных идеологических влияний в рабочем движении; для изучения взаимосвязей международной жизни и жизненно-важных условий в политической жизни, — чтобы анализируя этих факторов сделать заключения и давать советы. В этом отношении нас не могут не волновать, что при жизни Маркса какие большие различия показываются в действительности 1850-х и 1870—80-х годов когда рабочее движение оказало решающее влияние на изменения и осуществления как буржуазной демократии и ее связей с рабочим движением, так и социал-политики правосудия. Несмотря на разные ошибки, на перенапряженные надежды и на унижение к частичным реформам сектарианства и доктринерства в обоих аспектах трудно переоценивать инструкции, данные лично Марксом и I Интернационалом с целью фактического усиления и прогресса рабочего движения и вместе с тем улучшения положения трудящихся. Все это тесно связано с контактом государства и хозяйства и с подходом к решению о государстве. В этом отношении Маркс и марксисты должны были победить и либеральные и анархистские влияния для того, чтобы рабочее движение достигло практических успехов и чтобы создавались фактические социалистические движения.

János Jemnitz: Marx and the Western European Working Class Movement

It is well known what great efforts Marx did to get to know the changes in the situation and structure of the working class, the various ideologies, the international relations and the political conditions influencing the development of the working class movement in order to be able to draw conclusions and to give advice. It is thus very important to keep in mind the differences between the social reality of the 1850s and the 1870s – 1880s both in respect of the growth of bourgeois democracy and its relation to the working class movement and, not independent of that, in respect of the social political legislation. The I. International and Marx' personal instructions had a decisive role in fighting against both the excessive hopes and the dogmatic trend which underestimate partial reforms. This way the working class movement was able to gain strength and make progress parallel with the improving situation of the working class. Marx and the Marxists also had to fight against both the liberal and the anarchist views concerning the role of the state in order to be able to achieve practical results, to prepare the ground for the development of socialist movements.

SOÓS ISTVÁN

Egy ismeretlen Széchenyi István-levél

NSZK-beli kutatásaim során a wolfenbütteli „Herzog August Bibliothek” kézirat-tárának egyik vaskos levélgyűjteményében számos magyar vonatkozású levélre bukkantam. Köztük talán a legérdekesebb és egyúttal legértékesebb Széchenyi István ezidáig ismeretlen levele, amelyet a „legnagyobb magyar” az utolsó rendi országgyűlés kerületi ülésén írt sógornőjének, Zichy-Ferraris Emília grófnőnek, Széchenyi bátyja, Pál második feleségének. A levél valószínűleg a Zichy-család hagyatékából juthatott valamilyen úton-módon Németországba, ahol egy gyűjtő megvásárolta, majd később a wolfenbütteli könyvtárba került.

Jóllehet Széchenyi levele inkább családi vonatkozású adatokat tartalmaz, de a levél zaklatott hangvétele egyszersmind jól tükrözi azt a feszült lelkiállapotot is, amelyben Széchenyi az országgyűlés heves vitái közepette volt, amit naplófeljegyzései is bizonyítanak.

Presburg
Decemb. 10 1847
Circular Sitzung.

Liebe gute Emilie,

Der allerliebste Geldbeutel,¹ den mir Paul überbrachte, enchantirt mich. Er is gerade das, was mir *jetzt*² am angenehmsten war! Und wie er hübsch ist, wie elegant und zweckmäßig! Ich hab' keine Worte, um Dir, liebes gutes Herz, zu danken, behalte mir demnach vor, Dich, — wenn du es erlaubst — bei nächster Gelegenheit, bei Deinem lieben Kopf zu nehmen, und zu küssen!

Paul hat uns alle enchantirt, daß er kam. — Wenn nur *ein Theil, ein kleiner Theil*³

¹Feltehetően arról a pénztárcáról van szó, amelyről Széchenyi mintegy két héttel később jószágigazgatójához, Tasner Antalhoz írott levelében (1847. dec. 25.) is említést tesz: „A zöld ezüstpénz bőrszényemet Pesten hagytam, kérem keresse meg és küldje, de csak valami privát alkalommal, jó becsínálva vagy inkább betakarva, ide.” (Gróf Széchenyi István levelei. Összegyűjtötte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Majláth Béla. III. kötet, 595. l. [Gróf Széchenyi István munkái 6. kötet] Budapest, 1891. Atheneum.)

²Széchenyi kiemelése.

³Széchenyi kiemelése.

der betreffenden sich, so wie Paul, um das allgemeine annimt, dann kann man im voraus mit Sieges Gefühl Hurrah rufen! —⁴

Crescence ist endlich im besten Wohlseyn angekommen . . .⁵ und Marie⁶ gleichfalls, die à sa manière . . . besonders den abend, sogar hübsch ist. —

Stell Dir vor, ich *muß*⁷ morgen auf 6 bis 8 Tagen nach Pesth!⁸ Wie mir dieß ungelegen und unangenehm ist kann ich Dir gar nicht sagen;

. . . Enfin, ich bin tüchtig in der Sauce, oder „Morast“ Comme [s]ouvent! Grüße Dich Gott! alles Liebe, an die „Küssenswerthen“ Comtessen, und bleibe ein bischen gut Deinem

aufrichtigen Freund

Bruder

St. Széchenyi

Deputirter

Manu propria

Sk. eredeti: Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Handschriftenabteilung Vieweg-Sammlung Nr. 1568.

A levél első oldalának bal felső sarkában eléggé elmosódottan látható Széchenyi pecsétje.

⁴ Széchenyi itt talán a balatoni ügyre utal. Két testvére, Lajos és Pál eléggé csekély mértékben vették ki részüket a balatoni ügy (gőzhajózás, a tó lecsapolása stb.) előmozdításában, ti. kevés részvényt vásároltak. Széchenyi több ízben kifejezést adott ezzel kapcsolatban elégedetlenségének. (Vö. pl. Napló 1847. júl. 7. „Emilie bei mir – ich offen – dass Paul mehr für den Plattensee machen sollte –. Gróf Széchenyi István naplója. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Dr. Vízota Gyula. Hatodik kötet [1847–1848] Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1938. 599. l. – Gróf Széchenyi István összes munkái. Magyar Történelmi Társulat. Tizenötödik kötet. Magyarország újabbkori történetének forrásai – Fontes Historiae Hungaricae aevi recentioris.)

Széchenyinek, úgy látszik, sikerült bátyját meggyőznie, aki valószínűleg levél útján vagy üzenetben értesíthette öccsét arról, hogy kész nagyobb összeget áldozni a balatoni ügy előmozdításának érdekében. Félmerül a gyanú azonban, hogy Széchenyi e kijelentésével esetleg Pál politikai tevékenységére utal. Az egykori források és az idevontkozó kutatások tüzetes áttekintése alapján a Széchenyi Pál politikai szereplésére való utalást elvethetjük.

⁵ Széchenyi felesége, Seilem Crescence 1847. december 6-án érkezett meg Pozsonyba. – (Vö.: Széchenyi levele Tasner Antalhoz [1847. dec. 6.]: „Barátom! Feleségem ma 9-kor megérkezett... [Széchenyi levelei, III. kötet, 564 l.] és Napló [1847. december 6.]: „... Cr [escence] komm[!] an um 9.” [Gróf Széchenyi István naplója. Hatodik kötet, 688. l.]

⁶ Marie: Zichy Mária grófnő (1822–1881), Széchenyi mostohalánya, később gr. Wenckheim Antalné. Széchenyi másutt nem tesz említést mostohalánya pozsonyi látogatásáról.

⁷ Széchenyi kiemelése.

⁸ Széchenyi a Dunagőzhajózási Társaságnak az ügyeiben utazott Pestre. Utazását december 10–11-re tervezte. (Vö.: Széchenyi levele Tasner Antalhoz [1847. dec. 7.] „... Én 10-ikén vagy 11-ikén Pesten leszek, ott 8 nap maradandó.” – (Széchenyi levelei, III. kötet, 565. l.) és Napló [1847. december 8.] „... Schreibe an Kudriafsky ... „Gehe nach Pesth – Jurenak – vielleicht ein Extra Schiff ...” valamint [1847. december 9.] „... Bekomme Estafette von Dampfschiff D[irection].” továbbá [1847. december 10.] „Ich hätte nach Pesth fort sollen ... allein sie tragen ein Extra Schiff an –” és végül [1847. december 11.] „11 ten 5 Uhr aufgestanden, um 6 auf Greifensten ... fahren weg um 6 1/2 – um 9 – halt! Wegen Nebel.” (Gróf Széchenyi István naplója. Hatodik kötet. 689–691.)

Minden valószínűség szerint a gyűjtőtől vagy a wolfenbütteli könyvtár egyik alkalmazottjától származhat a levél első oldalának aljára írott „Minister Graf St. Széchenyi” jegyzet, amivel a levélíró személyét szerették volna megjelölni.

A „Minister” megjelölés talán annak szól, hogy az 1848-as első független magyar kormányban helyet foglaló Széchenyi Istvánról a levelet megvásároló személy vagy könyvtári alkalmazott a német lexikonokból vagy a magyar forradalomról és szabadságharcról tudósító egykorú német hírlapok alapján értesülhetett.

A levél magyar fordítása:

Pozsony
1847. december 10.
Kerületi ülés

Kedves jó Emilie,
az az igen helyes pénztárca, amelyet Pál nekem elhozott, elbűvölt engem. Ez éppen az, ami most számomra a legkellemesebb volt! És milyen csinos, mily elegáns és célszerű! Nem találok szavakat, hogy megköszönjem neked, kedves jó szívem, ennél fogva fenn tartom magamnak — ha megengeded —, hogy a következő alkalommal kedves fejedet elkapjam és megcsókoljalak!

Pál mindannyiunkat elbűvölt, hogy jött. — Ha az érintetteknek, — úgy mint Pál — csak egy része, egy kis része törődne az egésszel, akkor előre a győzelem érzésével hurrát kiálthatunk!

Crescence végre a legjobb egészségben megérkezett... és Marie szintúgy, aki a maga módján, különösen este, még csinos is. —

Képzeld el, holnap 6—8 napra Pestre kell mennem! Hogy ez mennyire alkalmatlan és kellemetlen számomra, egyáltalán nem tudom elmondani Neked;

... Végül, alaposan benne vagyok a pácban, vagy a „sárban”. Mint gyakran! Isten áldjon! minden jót a „csókra érdemes” grófkisasszonyoknak, és maradj egy kissé jó

a Te őszinte barátodhoz

testvéredhez

Széchenyi István követ
saját kezűleg

Egy nemzeti jövedelem- és vagyonszámítás 1921-ből

Az itt közölt, eddigi ismereteim szerint a legrészletesebb kéziratos, illetve végleges formátumú számítási anyag a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában és az Országos Levéltár pénzügyminisztériumi iratanyagában található meg. A Statisztikai Hivatal könyvtárában őrzött példány kéziratos, részletes számításokat is tartalmazó fogalmazvány, s ennek tisztázott példánya került a levéltárba, feltehetőleg Szabóky Lajos kérésére.¹

A kézirat közlésére nem is annyira a számítások megbízhatósága, mint inkább az ad okot, hogy erről az időszakról (tekintettel az inflációra, illetve a hiányos statisztikai adatszolgáltatásra) legfeljebb becslésszintű számítások készültek, azok is többnyire már az 1924. évi stabilizáció után. (Elegendő itt megemlíteni a korszak legjobb, és a mai kutatás számára is leginkább hasznosítható Varga–Matolcsy-féle nemzeti jövedelemszámítást, mely egyáltalán nem foglalkozott az inflációs periódussal.)

Kétségtelen az is, hogy a számítások több hibát is tartalmaznak, az egyes ágazatoknak a nemzeti jövedelem-termelésen belül elfoglalt súlya, vagyis a nemzetgazdaság ágazati struktúrája erősen torz.²

Úgy vélem, hogy ennek ellenére tanulságos végigkísérnünk azt a módszert, mellyel a húszas években a statisztikusok kiszámították a nemzetgazdaság két legfontosabb mutatóját, a nemzeti jövedelmet és a nemzeti vagyont.

A számítás az úgynevezett Fellner-módszerrel készült. Ennek legfontosabb jellemzője (eltérően a már említett Varga–Matolcsy-féle módszertől), hogy szemlélete „materiális”, vagyis nem veszi figyelembe a nem anyagi ágazatok hozzájárulását a nemzeti jövedelemhez. (Pl. a kulturális és egyéb jellegű szolgáltatásokét.) E számítások kiegészítik eddigi ismereteinket, hiszen mind ez idáig nem rendelkezünk olyan számításokkal, melyek akár megközelítőleg is kapcsolatot teremtettek volna az 1913-ban és a stabilizáció után készült számítások között, illetve ha léteznek is az említett időpontokra ilyenek, akkor merőben más módszerrel készítették őket, így reális összehasonlításra csak nagyon durva becslésekkel van mód.³

¹ A kéziratos számítás VB 665. szám alatt található meg a KSH Központi Könyvtárában. A tisztázott példányokat I. Szabóky Alajos államtitkár irataiban: Magyar Országos Levéltár Pénzügyminisztérium K 284. 6 cs. VII. 8. tétel-1 –6 szám.

² Ezt a Pénzügyminisztérium utólagos számításával kapcsolatban Tormay Béla államtitkár is megállapította. Itt köszönöm meg Katus László értékes segítségét, mellyel a kéziratos anyagot kiegészítette.

³ Gyakorlatilag ez minden eddig a korszakra készített számításra jellemző, még a korszerűbbekre is. L. ezek közül például *Alexander Eckstein*: National Income and Capital Formation in Hungary 1900–1950. Income and Wealth V. kötet. Bowes and Bowes, London. 1959.

1925-ben visszamenőleg korrigálták az 1921. évre vonatkozó számításokat, s a Magyar Országos Levéltár pénzügyminisztériumi anyagában található az a két táblázat is, melyet a következőkben közlök. Ez, úgy vélem, segítséget ad annak megállapításához, milyen *arányváltozások* következtek be részben a háborút megelőző időszakhoz, részben az inflációs periódushoz képest.⁴

A Pénzügyminisztérium utólagos számítása

I.

Magyarország nemzeti jövedelmének alakulása
(millió aranykorona)

	1913	%	1921	%	1925	%
I:						
Földművelés, állatteny.	1625	54,15	1420	64,9	1916	59,89
Egyéb	147	4,88	193	8,83	162	5,07
I: összesen	1772	59,03	1613	73,73	2078	64,96
II:						
Bányászat, kohászat	68	2,2	122	5,59	135	4,22
III:						
<i>Ipar</i>						
Gyárilpar	646	21,52	227	10,37	498	15,57
Kézműipar	176	5,86	62	2,82	136	4,25
III: összesen	822	27,38	289	13,19	634	19,82
IV:						
Keresk. szállítás						
Kereskedelem	129	4,32	45	2,08	100	3,13
Szállítás	171	5,68	42	1,91	216	6,75
IV: összesen	300	10,0	87	3,99	316	9,88
V:						
Követelés a külfölddel szemben	40	1,33	77	3,50	36	1,12
Bruttó nemzeti jövedelem	3002	100	2188	100	3199	100
Tartozások	342	11,38	180	8,21	40	1,25
Nettó nemzeti jövedelem	2660	88,62	2008	91,79	3159	98,75

⁴ Érdekes lenne az itt közzétett számításokat most már modern módszerekkel korrigálva ismét megállapítani a nemzeti jövedelem és nemzeti vagyon nagyságát 1921-re.

II

Magyarország nemzeti vagyona
(millió aranykorona)

	1912	1921	1925
Földbirtok	7 236	6 897	7 751
Bányák- és kohók	916	767	781
Épületek	4 534	947	1 718
Közlekedési eszközök	2 125	2 013	2 013
Ingó javak	4 684	4 479	4 914
Külföldi követelések	113	1,6	1,6
Összesen	19 607	15 105	17 180
Tartozások a külföldnek	4 133	3 110	3 110
Tiszta nemzeti vagyon	15 474	11 995	14 070

Kéziratos számítás 1921-ből

I.

A megmaradó Magyarország nemzeti jövedelme az 1921. évben

A megmaradt Magyarország nemzeti jövedelmét a háború előtti időre nézve 2,7 milliárd koronában állapítottuk meg.

A mostani nemzeti jövedelem megállapításánál ugyanazt a módszert követtük, melynek alapján a volt Magyarbirodalom nemzeti jövedelme állapított meg, s az értéket abban az összegben törekedtünk megállapítani, amelyet a nemzeti jövedelmük az 1921. év végi koronaértékben képviselt.

*1. Az őstermelés hozadéka**a) Mezőgazdasági termelés (: földművelés és állattenyésztés.):*

Nemzeti jövedelmünknek legjelentékenyebb részét jelenleg is a mezőgazdaság szolgáltatja.

A megmaradó Magyarországon 3 912 414 hektár bevetett szántóföldön és 1 271 164 hektár természetes kaszálón, összesen tehát 5 183 578 hektár területen a hivatalos statisztikai adatok szerint az 1921. évi mezőgazdasági termelés mennyisége és értéke a következőképpen alakult:

Termény neve	Vetésterület hektárookban	Termés q-ban	Ár 1921. dec. 31-én	Kiszámított érték
<i>Kenyértermények:</i>				
Búza	1 091 276	12 815 209	2 310	29 603 132 790
Rozs (kétszeres is)	554 535	5 612 398	1 515	8 502 782 970
Tönköly	134	1 068	1 615	1 724 820
Összesen :	1 645 945	18 428 675		38 107 640 580
<i>Egyéb gabonaneműek</i>				
Árpa	480 411	4 483 356	1 730	7 756 205 880
Zab	326 380	2 923 332	1 465	4 282 681 380
Köles	38 453	408 072	1 500	612 108 000
Tatárka	2 791	76 777	1 100	84 454 700
Összesen :	848 035	7 891 537		12 735 449 960
<i>Hüvelyesek</i>				
Borsó	8 767	95 517	1 800	171 930 600
Bab	13 268	632 529	1 700	1 075 299 300
Lencse	3 248	21 717	2 850	61 893 450
Összesen :	25 283	749 763		1 309 123 350
<i>Kapás növények</i>				
Tengeri	816 398	6 894 455	1 965	13 547 594 075
Burgonya	276 446	12 408 357	815	10 112 810 955
Tök	10 869	8 408 664	296	2 488 964 544
Dinnye	17 467	2 847 148	913	2 599 446 124
Cukorrépa	41 296	5 109 848	bev. ár 140	715 378 720
Takarmányrépa	111 169	29 117 616	200	5 823 523 200
Tarlórépa	8 809	1 036 492	416	431 180 672
Seprőcírokmag	3 578	123 397	1 300	160 416 100
Összesen :	1 286 032	65 945 977		35 879 314 390
<i>Kereskedelmi növények</i>				
Repce	3 711	27 503	2 750	75 633 250
Komló	255	1 582	35 000	55 370 000
Dohány	20 664	249 080	1 949	485 456 920
Kendermag		44 904	4 400	197 577 600
Kenderfonál	11 766	105 209	4 720	496 586 480
Lenmag		17 560	3 400	59 704 000
Lenfonál	3 629	32 775	6 911	226 508 025
Mák	9 061	58 191	9 700	564 452 700
Összesen :	49 086	536 804		2 161 288 975

Termény neve	Vetésterület hektárookban	Termés q-ban	Ár 1921. decz. 31-én	Kiszámított érték
<i>Takarmánymagvak</i>				
Bükköny	18 640	161 371	3 250	524 455 750
Lóhere	12 124	20 472	14 950	306 056 400
Lucerna	9 569	21 123	12 700	268 262 100
Baltacim	3 105	14 679	4 200	61 651 800
Mohar	4 060	29 938	1 500	44 907 000
Összesen :	47 498	247 583		1 205 333 050
<i>Szálás takarmány</i>				
Csalamádé	78 272	24 636 552	113	2 783 930 376
Bükköny	155 136	4 839 933	950	4 597 936 350
Lóhere	141 434	4 882 689	925	4 516 487 325
Lucerna	145 190	7 044 941	925	6 516 570 425
Széna és sarju	692 514	21 564 887	720	15 526 718 640
Baltacim	27 669	867 929	925	802 834 325
Mohar	30 949	958 805	950	910 864 750
Összesen :	1 271 164	64 795 736		35 655 342 191
<i>Szalma és szár</i>	—	71 013 394	320	22 724 286 080
<i>Zöldségfélék</i>				
Fejeskáposzta	10 535	2 545 045	1 750	4 453 828 750
Összesen :				154 231 607 326

A vetésterületi adatok és a terméseredmények a legfontosabb terményeinknél — a búzánál, rozsnál, árpánál, zabnál, tengerinél, burgonyánál és cukorrépánál — az 1921. évre vonatkoznak, míg a többi terménynél az 1921. évi előzetes eredmények hiányában kénytelenek voltunk az 1920. évi adatokat felhasználni. Az értékadatok azonban az 1921. december végi árak alapján számítottak, s csak néhány oly nem jelentős terménynél (pl. tök, dinnye:), amelyek ez időben forgalomba nem kerülnek, vétettek fel a termelés idejében érvényben levő árak.

Az őstermelés másik fontos főágának, az állattenyésztésnek hozadéka a trágya-termelésen kívül a tej, hús, gyapjútermelés eredményeiből áll.

A tejtermelés megállapításának alapját a fejőstehenek száma és tejszolgáltatási képessége teszi. A megmaradó Magyarország tehénállománya 1920. évben 850 384 drb. volt. A fejőstehenek tejtermelési képessége 1 156 522 200 literben vehető fel, az egyes tehénfajták tejtermelését, valamint a tehénfajták megoszlását úgy vettük fel, mint az az 1913. évi nemzeti jövedelem kiszámításánál történt. Az 1911. évi állatszámllási adatok szerint azonban a teheneknek csak 66,24%-a, vagyis 563 294 drb. borjadzott meg, s miután fejősteheneknek csak ezeket a teheneket számíthatjuk, a tejtermelési képességet is ilyen arányban kell leszámítani. Ez alapon a megmaradó Magyarországon levő teheneknek tejtermelési képessége 766 080 305 liter, amely mennyiség a tehéntejtermelésként

vehető fel. A tehéntej mellett számbaveendő a juhtej termelése is. Az anyajuhok számát 256 184 darabban állapítottuk meg akként, hogy az 1920. évi juhállományból olyan hányadot vettünk, mint amilyen hányad 1911-ben esett a szoptatós juhokra az összes juhokból. Az anyajuhok évi átlagos tejtermelését 40 literben számítva, a juhtermelés 10 247 360 litert tesz. A tehén- és juhtejtermelés összesen tehát 776 327 665 liter. A tejnek literenkinti ára 1921. december 31-én a termelés helyén 8 korona volt, úgy hogy az összes tejtermelés értéke 6 210 621 320 korona.

A másik nagy jelentőségű része az állattenyésztésnek a *hústermelés*. A hústermelés mennyiségét újabb adatok hiányában az 1911. évről rendelkezésre álló vágatások alapján számítottuk ki. Módosítást eszközöltünk azonban oly irányban, hogy a levágott állatok átlagos súlyát darabonként 10%-kal redukáltuk, mert a rosszabb takarmány és kevesebb abrakolás folytán az állatok átlagsúlya legalább 10%-kal csökkent. A hústermelés értékének kiszámításánál a 10% levonása után alapul elfogadtuk az 1911–13. évi külkereskedelmi forgalmi átlagértékeket, s ezeket állatfajonként annyi százalékkal emeltük, mint ahány százalékkal emelkedett az állatoknak súly szerinti ára 1911-ről 1921. december 31-ig. A hústermelés értékét ez alapon számítva, a következő eredményt kapjuk: (lásd következő oldalon.)

A *gyapjútermelést* a szakkörök az 1920. évben 44 100 q-ban állapították meg. A forgalomba kerülő gyapjúminőségek aránya és azok értéke a következő volt:

Legfinomabb merinó	5,6% érték q-ként	18 462 K
A A A	10,0% érték q-ként	17 231 K
A A	33,6% érték q-ként	16 615 K
A	45,6% érték q-ként	15 077 K
B. C. D. E	5,2% érték q-ként	9 962 K

Az átlagos érték tehát 15 648 korona volt métermázsánként, úgy hogy a gyapjútermelés hozadéka 690 076 800 koronát tesz.

Az *állati trágya* mennyiségének megállapítását az elfogyasztott takarmány alapján eszközöltük. Az 1895. évi mezőgazdasági felvétel szerint 179 175 252 métermázsa takarmány után a trágyatermelés 414 583 000 métermázsa volt, vagyis az elfogyasztott takarmánynak 231,38%-át tette. Ez arányszámot alkalmazva az 1920. évben termelt 150 779 725 métermázsa takarmányra, a trágyatermelés mennyisége 348 874 126 métermázsa. A trágya értéke métermázsánként 1911-ben 1,50 K-ra becsültetett. A jelenlegi érték forgalmi érték hiányában leghelyesebben akként állapítható meg, ha oly arányban emeljük a trágya értékét, mint amily arányban emelkedett 1912-től 1921-ig a termelési helyeken a szalma és takarmány átlagértéke. Az emelkedés 8,912%-ot tesz, úgy hogy a trágyának métermázsánkénti értéke 133 68 K. A trágyatermelés értékeként tehát ekként 46 637 164 koronát nyernénk. Az elfogyasztott szalastakarmány mellett állattjaink tartására fordítatik azonban majdnem egész zabtermésünk is. Az 1921. évi zabtermésből levonva a vetőmagot és a fennmaradó résznek 90,95%-át számítva a mezőgazdasági állatállomány fogyasztására, a 2 246 106 métermázsa zab értékének megfelelő összeget, vagyis 3 290 454 290 koronát még a trágya előállítási értékéhez hozzá kell számítani. Így az évi trágyatermelés értéke gyanánt összesen 49 928 028 454 koronát nyerünk.

Az állattenyésztésnek az említett jövedelmén kívül még figyelembe kell venni a méhészeti termelésnek, selyem- és baromfitenyésztésnek jövedelmét is. A *méhészeti ter-*

	A levágott állatok száma	Darabonkinti átlagsúly	Összes súly q-ban	Átlagérték 1911–13-ban darabonkint 10%-kal csökkentve	Emelkedés 1911-ről 1921-re %-ban	Érték darabonkint 1921-ben K	Összes érték koronákban
<i>Szarvasmarha:</i>							
Bika	16 797	427,0	71 723	483,00	4 015	19 368	325 324 296
Ökör	80 684	389,0	313 861	520,50	4 170	21 705	1 751 246 220
Tehén	141 986	313,0	444 416	391,97	3 947	15 471	2 196 665 406
Bivaly	2 621	346,0	9 069	265,50	3 226	8 565	22 448 865
Növ. marha	58 194	154,0	89 619	316,35	3 063	9 690	563 899 860
Borjú	260 764	82,0	213 826	66,91	5 273	3 528	919 975 392
Összesen:	561 046		1 142 514				5 779 560 039
Sertés	801 066	45,7	366 087	125,10	4 194	5 247	4 203 193 302
Malac ¹	745 987	7,6	56 695	13,50	4 194	566	422 228 642
Juh	330 858	25,5	84 369	26,82	7 625	2 045	676 604 610
Bárány	104 175	6,8	7 084	10,16	7 625	775	80 735 625
Kecske és gida	3 412	21,0	717	17,56	7 625	1 339	4 568 688
Ló (vágásra)	12 012	342,0	41 081	108,00	1 105	1 193	14 330 316
Összes évi hústermelés:			1 698 547				11 181 221 202

¹ A sertések arányában.

melés a megmaradó Magyarországon 1913-ban 1 149 757 koronát tett, mely összegből 1 043 157 korona a mézre, 106 600 korona pedig a viaszra esett. Ez összegeket olyan arányban emelve, amint a méznek és viasznak az ára 1913-ról 1921-re külkereskedelmi forgalmunk kivitelében emelkedett, vagyis a méznél 110 koronáról 12 000 koronára, a viasznál 352,11 koronáról 20 000 koronára, előbbinek értékeként 112 808 429, utóbbinak értékeként 6 054 880 koronát kapunk. Méhészeti termelésünk értéke összesen tehát 119 863 309 korona. Az 1921. évi *selyemtenyésztésünk* eredménye, hogy 307 385 kg. gubó váltatott be. A kilogrammonkénti beváltási ár 70,14 K volt, s így selyemtenyésztésünknek jövedelme 21 594 611 K. A baromfitenyésztésnél a megmaradó Magyarországnak az 1911–1913 évek átlagában jövedelme a következő volt.

tojástermelés értéke	29 531 544 K
hústermelés értéke	27 854 703 K
tolltermelés értéke	8 444 297 K
összesen:	65 830 544 K

Újabb adatok hiányában a baromfitenyésztés jövedelmét akként állapítottuk meg, hogy az 1911–13 évek átlagos jövedelmét oly arányban emeltük, mint a felsorolt termékek egységára emelkedett külkereskedelmi forgalmunk kiviteli értékeinél, vagyis a tojásnál 12,761, a szárnyasnál 5,540, a tollnál 4,971%-kal. E százalékos emelkedésnek megfelelőleg a baromfitenyésztés hozadéka 1921-ben volt:

tojástermelésből	4 063 835 770 K
hústermelésből	1 598 859 952 K
tolltermelésből	419 766 004 K
összesen:	6 082 461 726 K

Állattenyésztésünknek nyers hozadéka tehát a következő képen alakul:

a) tej	6 210 621 320 K
b) hús, bőr és zsír	11 181 221 202 K
c) gyapjú	690 076 800 K
d) trágya	49 928 038 454 K
e) méhészeti termelés	119 863 309 K
f) selyemtenyésztés	21 594 611 K
g) baromfitenyésztés	6 082 461 726 K
összesen:	74 233 877 422 K

A földművelés és az állattenyésztés nyers hozadéka tehát 228 465 487 748 korona; ez összegből levonandók azok a költségek, amelyek a vetőmagra, a mezőgazdasági gépek és eszközök kopási hányadára, a trágya és állati munkaerőre és az elfogyasztott takarmányra esnek. A *vetőmagszükséglet* mennyisége bevetett területek nagysága és a katasztális holdankint vagy hektáronként szükséges vetőmag alapján állapítottatott meg. A szükséges vetőmag értékének megállapításánál ugyanazon egységértékeket vettük alapul, mint

amelyek a termés értékének kiszámításánál használtattak s csak azoknál a terményeknél, melyeknek vetőmagjai a termés kiszámításánál nem szerepeltek, vettük fel a vetőmag értékét az 1921. december 21-én érvényben lévő beszerzési árak alapján. A vetőmag-szükséglet az alanti részletes számítás szerint a következő:

	A bevetett terület kat. holdakban vagy hektárakban	A vetőmag szükséglet q	Az összes vetőmag szük- séglet q-ban	Egység érték q-kint koronákban	A vetőmag értéke koronákban
k. holdankint					
Búza	1 896 339	1 q	1 896 339	2 310	4.380 543 090
Rozs (kétsze- res is)	963 630	1 q	963 630	1 515	1.459 899 450
Árpa	834 823	0,90	751 341	1 730	1.299 819 930
Zab	567 159	0,80	453 727	1 465	664 710 055
Tengeri	1 418 676	0,15	212 801	1 965	418 153 965
Burgonya	480 387	8 q	3 843 096	815	3.132 123 240
hektáronként					
Köles	38 453	0,4099	19 223	1 500	28 834 500
Tatárka	2 791	0,8289	2 313	1 100	2 544 300
Tönköly	134	0,6672	89	1 615	143 735
Borsó	8 767	1,216	10 661	1 800	19 189 800
Bab	13 268	1,2368	16 410	1 700	27 897 000
Lencse	3 248	1,3410	4 356	2 850	12 414 600
Dinnye	17 467	0,11	1 921	60 000	115 260 000
Tök	10 869	0,11	1 196	14 000	16 744 000
Cukorrépa	41 296	0,175	7 227	6 500	46 975 500
Takarmányrépa	119 978	0,14	15 797	4 600	72 666 200
Seprőcirok	3 578	0,14	501	1 700	851 700
Repce	3 711	0,8232	3 055	2 750	8 401 250
Komló	255	0,68	173	35 000	6 055 000
Dohány	20 664	0,00075	15	200 000	3 000 000
Kender	11 766	1,14	13 413	4 400	59 017 200
Len	3 629	0,807	2 929	3 400	9 958 600
Mák	9 061	0,348	3 153	9 700	30 584 100
Bükköny	173 776	2,0496	356 171	3 250	1.157 555 750
Lóhere	153 558	0,15	23 024	14 950	344 208 800
Lucerna	154 759	0,22	34 047	12 700	432 396 900
Baltacim	30 774	1,40	43 084	4 200	180 952 800
Mohar	35 009	0,35	12 253	1 500	18 379 500
Csalamádé	78 272	1,5633	122 363	1 965	240 443 295
Káposzta	10 535	0,04	421	140 000	58 940 000
Összesen			8 814 729		14.248 664 260

A gépek és eszközök kopási hányada címén az 1913. évi nemzeti jövedelemnél a megmaradó Magyarországra 18 341 505 korona számíttatott. Ezt az összeget a mezőgazdasági gépeknél beállott értékelkedésének megfelelően akként változtattuk meg, hogy oly százalékkal emeltük a mezőgazdasági gépek kopására számítandó értékveszté-
get, mint amilyen hányaddal emelkedett a mezőgazdasági gépek átlagos behozatali értéke

külkereskedelmi forgalmunkban 1913-tól az 1921. évig. A behozott mezőgazdasági gépek átlagos értéke 1913-ban 76,22 korona, az 1921. évben pedig 7000 koronát tett, ez emelkedés tehát 9,183 94%, úgy hogy a mezőgazdasági termelésnél levonandó összeg a mezőgazdasági gépek kopása címén 1 684 472 814 korona.

Trágya és állati munkaerő címén 49 928 038 454 koronát kell levonásba hozni, vagyis azt az összeget, melyet az állattenyésztés nyers hozadékánál trágya és állati munkaerő hozadéka gyanánt felvettünk. Az állatok által termelt trágya ugyanis a mezőgazdasági termelés fokozására fordíttatik egészében, s így termelési értéke tulajdonképpen bennfoglaltatik abban az összegben, amit a földművelésnél jövedelemként számba vettünk. Végül kétszeres számbavétel elkerülése céljából le kell vonni a *mezőgazdasági állatállomány által elfogyasztott takarmányt*. A földművelésnél a takarmány értékét ugyanis jövedelemként már felvettük, és az állattenyésztésnél felhasznált takarmány az állattenyésztés hozadékában is mint jövedelem jelentkezik. A mezőgazdasági állatállomány majdnem egész takarmánytermelésünket elfogyasztja és csak azt a hányadot kell figyelmen kívül hagyni, amely hányadot nem a mezőgazdaság szolgálatában álló állatállomány (: szállítási vállalatoknál és iparvállalatoknál, kereskedelmi vállalatoknál és más intézményeknél lévő lovak takarmányszükséglete:) szükségel. Az 1913. évi nemzeti jövedelmünk becslésében a nem mezőgazdasági szolgálatban álló állatállomány takarmányszükséglete az 1913. évben egész Magyarországra nézve 209 514 000 koronában van felvéve. Ez összeg az egész ország takarmánytermelésének 10,17%-át tette. Ha tehát ezzel a százalékkal csökkentjük az 1921 évi takarmánytermésünk értékét, akkor megkapjuk az alantiek szerint mezőgazdasági állatállományunk takarmányfogyasztásának értékét. A részletes számítás a következő:

Szálas takarmány termelési értéke	35 655 342 191 K
Takarmányrépa termelési értéke	5 823 523 200 K
Szalma és szár termelési értéke	22 724 286 080 K
Zab termelési értéke	4 282 681 380 K
Összes takarmány termelési értéke	68 485 832 851 K
Ebből a nem mezőgazdaságban használt állatok által elfogyasztott takarmány címén levonva 10,17%	6 965 009 199 K
A mezőgazdasági szolgálatban álló állatállomány takarmányszükségletének értéke	61 520 823 652 K
A mezőgazdaságnak nyers hozadéka:	228 465 484 748 K
ebből levonandó termelési költségként	
a) vetőmagra	14 248 664 260 K
b) mezőgazdasági gépek és eszközök kopása fejében	1 684 472 814 K
c) trágya és állati munkaerőre	49 928 038 454 K
d) elfogyasztott takarmány fejében	61 520 823 652 K
Levonandó összes termelési költség:	127 381 999 180 K
A mezőgazdaság tiszta hozadéka	101 083 485 568 K

b) Szőlő- és bortermelés

Az 1921. évi előzetes eredmények szerint 206 985 hektár szőlőterületre 3 515 870 hektoliter volt musttermelésünk. A termelés értékének kiszámítására más adatok hiányában a bornak az 1921. évi külkereskedelmi forgalmunknál a kivitelre felvett 2500 korona egységértéket alkalmazva, bortermelésünk értéke 8 789 675 000 korona. A gyümölcs gyanánt értékesített szőlőtermés mennyiségét nem ismerve azt akként számítottuk ki, hogy az egész Magyarbirodalomnak az 1913. évi gyümölcs gyanánt termelt 86 950 q szőlőből oly arányt vettünk fel amint amilyen hányadot a megmaradó Magyarországnak szőlőterülete az egész Magyarország szőlőterületéből tett, vagyis 55,77%-ot. Ez arányszámként a termelt csemege-szőlő 48 492 q-t tesz, melynek értékéül az 1921. évi külkereskedelmi forgalmunkban a kivitel 3500 koronás egységérték alapján 169 772 000 koronát vettünk fel. A szőlő- és bortermelés értéke tehát összesen 8 959 397 000 korona.

c) Gyümölcstermelés és konyhakertészet

Gyümölcstermelésünk értéke a rendelkezésre álló adatok szerint a megmaradó Magyarország 1913. évi nemzeti jövedelmében összesen 35 529 367 koronával volt felvéve. A termelésre vonatkozólag újabb adatok hiányában, feltételezve azt, hogy gyümölcs-termelésünk mennyisége és egyes gyümölcsfajok minőségében változás alig állott be, a gyümölcstermelés értékének gyümölcsfajok szerinti megoszlására ugyanazon hányadokat vettük fel. Ezeket az értékeket olyan százalékos arányban emeltük, mint amilyen hányaddal emelkedett az 1913-ról 1921. évre külkereskedelmi forgalmunk kivitelében az egyes gyümölcsfajok egységértéke. Gyümölcstermelésünk értéke ez alapon a következő volt:

	A termelés értéke 1911–1913 évek átlagában	Egységérték K-ban 1913-ban	Egységérték K-ban 1921-ben	Emelke- dés %-ban	Az 1921. évre kiszámított érték K-ban
Cseresznye	5 105 506	37,28	3 250	8 718	445 098 013
Meggy	3 048 376	37,28	3 250	8 718	265 757 419
Kajszibarack	10 288 806	59,89	3 000	5 009	515 366 293
Őszibarack	1 843 447	38,08	2 400	6 303	116 192 464
Szilva	5 093 587	17,50	1 000	5 714	291 047 561
Kőgyümölcs összesen:	25 379 722	27,32	—	—	1 633 461 750
Alma, birsalma	4 298 659	21	3 000	14 286	614 106 425
Körte	1 751 461	21,52	3 000	13 941	244 171 178
Maggyümölcs összesen:	6 050 120	21,13	—	—	858 277 603

	A termelés értéke 1911–1913 évek átlagában	Egységérték K-ban 1913-ban	Egységérték K-ban 1921-ben	Emelke- dés %-ban	Az 1921. évre kiszámított érték K-ban
Dió	3 082 292	76,78	5 300	6 903	212 770 617
Gesztenye	44 817	34,33	2 500	7 282	3 263 574
Mandula	972 416	262	10 000	3 817	37 117 119
Héjgyümölcs összesen:	4 099 525	84,48	–	–	253 151 310
Összesen:	35 529 367	–	–	–	2 744 890 663

Konyhakertészetre nézve közelebbi adatok hiányában szintén abból az értékből indultunk ki, amit termelés címén a megmaradó Magyarországnál 1913. évben vettünk fel. A felvett 3 981 157 koronát olyan arányban emeltük, mint a főzelékfélék átlagos egységértéke 1913-ról 1921-re külkereskedelmi forgalmunk kiviteli értékében emelkedett. Kivitelünk főzelékfélékben 1913-ban 642 556 métermázsát tett 5 962 707 korona értékben, úgyhogy átlagos értéke métermázsánként 9,28 korona. Az 1921. évben a kivitt 148 349 q főzelék után 191 878 000 koronát kaptunk, úgyhogy az átlagos érték 1 293 42 korona. Az átlagérték növekedés tehát 13 938%-nak felel meg; ennyivel emelve az 1913. évi konyhakertészeti hozadékot az 1921. évre konyhakertészeti termelés értéke gyanánt 554 893 663 koronát vehettünk fel.

Gyümölcs és konyhakertészeti termelésünk értéke tehát összesen 3 299 784 326 koronát tesz.

d) Erdészet

A megmaradó Magyarország erdei területéről az 1913-ban kitermeltetett:

tölgyfa	12 272 342 K értékű
bükk és más lombfa	3 627 616 K értékű
fenyőfa	702 006 K értékű
Összesen:	16 601 964 K értékű

Újabb adatok hiányában a termelés értékét oly alapon állapítottuk meg, hogy a fenti termelési értéket oly százalékkal emeltük, ahány százalékkal 1913-ról 1921. évre külkereskedelmi forgalmunknál a behozatalban a tűzifa és nyersfa átlagos egység értéke emelkedett. Az 1913. évi behozatali átlagérték 2,51 K, az 1921. évi átlagérték pedig 155 K volt, úgy hogy a 6,175%-os arány figyelembevételével erdészeti termelésünk értékéül 1 025 171 277 koronát vettünk fel.

e) Vadászat és halászat

A megmaradó Magyarország területén a *vadászból* befolyt jövedelem 1913-ban 2 684 540 koronát tett, s ez összegből a lőtt szőrmes vadra 1 757 127 korona, szárnyas vadra 847 384 korona, eleven vadra 80 029 korona jutott. Újabb adat hiányában az értéket olyan hányaddal emeltük, mint amilyen hányaddal a vadnak kiviteli értéke külkereskedelmi forgalmunkban 1913-ról 1921-re emelkedett. Ez emelkedés volt a lőtt szőrmes vadnál 80,97-ről 4000-re, a lőtt szárnyas vadnál 200-ról 6000 koronára. Az emelkedés tehát a szőrmes vadnál 4950, a szárnyas vadnál 3000%-nak felel meg. Az eleven vadnál, minthogy kivitel 1921-ben nem volt, a lőtt szőrmes vadra megállapított emelkedést fogadtuk el. Az arányszámok figyelembevételével a vadászból befolyó jövedelem 116 177 027 koronát tesz. A *halászból* a megmaradó Magyarország területén 1912-ban a hozadék 1 698 250 koronát tett. A friss halnak kiviteli értéke külkereskedelmi forgalmunkban 1913-ban 59 korona, 1921-ben 12 000 korona volt. Ez emelkedés 20 339%-nak felel meg és ennyivel emelve a halászatnak 1913. évi hozadékát 1921. évi jövedelem gyanánt 345 407 068 koronát kapunk.

A vadászat és halászat együttes hozadéka 461 584 095 korona.

f) Bánya- és kohótermelés

A banya- és kohótermelés értéke az 1911–13-évek átlagában a Magyarbirodalomban 171 254 000 koronát tett. A termelési költséget az említett években 19,96%-kal állapítottuk meg, minthogy azonban a bányafának és más üzemi anyagnak az ára lényegesen emelkedett, a termelési költség gyanánt 1921. évre 25%-ot kellett felvenni. A termelési költséget, 42 813 500 koronát fenti összegből levonva a Magyarbirodalomnak a bányatermelésből való hozadéka 128 440 500 koronát tenne. Minthogy az 1915. évi termelésből – a sótermelés nélkül – a megmaradó Magyarországra 49,76% esett, a megmaradó Magyarország bányatermelés hozadéka 63 911 993 koronát tenne. Hogy ez a hozadék ma milyen értéknek felel meg, azt leghelyesebben akként állapíthatjuk meg, ha ezt olyan arányban emeljük, mint amily arányban emelkedett a szénnek az ára. A szén árának áremelkedését az egész bányahozadéknak kiszámításánál alapul elfogadhatjuk, mert a mai Magyarország bányatermelése csekély vasérctermelésen kívül egészen széntermelésből áll. A szénnek az ára 1913. évben a termelés helyén 1,10 koronát tett, 1921-ben pedig 150 koronát q-kint. A szén árának emelkedése tehát 13 636%-ot tesz, és ez arányt alkalmazva a fenti 63 911 993 koronára bányatermelésünk mai hozadéka gyanánt 8 715 038 365 koronát kapunk.

Az *őstermelés* összes *tiszta hozadéka* tehát a megmaradó Magyarországból 123,5 milliárd koronát tesz és ez az összeg az egyes hozadékforrások szerint a következőképpen oszlik meg:

földművelés és állattenyésztés	101 083 485 568 K	81,82%
szőlő- és bortermelés	8 959 397 000 K	7,25%
gyümölcsstermelés és konyhakertészet	3 299 784 326 K	2,67%
erdészet	1 025 171 277 K	0,83%
vadászat és halászat	461 584 095 K	0,37%
bánya- és kohótermelés	8 715 039 365 K	7,06%

összesen:	123 544 461 631 K	100,00%
-----------	-------------------	---------

2. Az ipari termelés hozadéka

a) Gyáripari termelés

A rendelkezésre álló adatok alapján a megmaradt Magyarországnak 1921. évi gyáripari termelése 53 446 420 000 koronát tett. A gyáripari termelés megoszlása az iparágak szerint a következő volt:

I. Vasgyártás és vasfeldolgozó ipar	4 660 500 000 K
II. Fémgyártás és fémfeldolgozó ipar	9 621 800 000 K
III. Gép- és elektrotechnikai ipar	8 231 000 000 K
IV. Kő-, agyag- és üvegyipar	1 742 200 000 K
V. Fa- és csontipar	2 000 000 000 K
VI. Bőr- és bőrfeldolgozó ipar	3 701 200 000 K
VII. Fonó- és szövőipar	5 927 700 000 K
VIII. Papirosgyártási és nyomdaipar	2 768 000 000 K
IX. Élelmezési és élvezeti cikkek gyártása	10 334 660 000 K
X. Vegyi és vegyipari ipar	4 459 420 000 K
összesen:	53 446 420 000 K

Az itt felvett termelési értékben bennfoglaltatik a felhasznált nyersanyagok és tüzelőanyagok értéke is. A nemzeti jövedelem szempontjából tehát úgy a felhasznált nyersanyagokat, mint tüzelőanyagokat, végül pedig a gépek kopási hányadát levonásba kell hozni. A felhasznált nyersanyagoknak értékét 1921. évre vonatkozólag nem állott módunkban újonnan megállapítani, s éppen ezért oly százalékban vontuk le a felhasznált nyersanyagok értékét, mint amilyen százalékban a megmaradó Magyarországra nézve egész ipari termelésénél részletes számítások alapján az 1911–13-évek átlagában megállapítottuk. A megmaradó Magyarország ipari termelése az 1915. évben 1 631 465 505 koronát tett, s a felhasznált nyersanyagok pedig ugyanekkor 866 064 536 koronát tettek. Így tehát megállapítható, hogy az ipari termelésből a felhasznált anyagokra 53,08% esik. A tüzelőanyagoknál az 1911–13-évek átlagában kimerítően pontos számítások alapján átlagosan minden egyezer korona termelési érték után 56 koronát számítva, a felhasznált tüzelőanyagokra összesen 91 362 068 koronát vettünk számításba. Ez összegnek a tüzelőanyag áremelkedésének megfelelőleg felemelt összegét azonban a mai megcsökkent ipari termelés mellett nem lehet felvenni, mert kétségtelen, hogy a termelés csökkenésével csökkent a felhasznált tüzelőanyag is. Ipari termelésünk értéke, mely 1913-ban 1 933 5 millió koronát tett, 1921-ben aranykoronában számítva csak 917,4 millió koronát ért el, vagyis 52,55%-kal csökkent. A termelés csökkenése arányában a felhasznált tüzelőanyagok számát is csökkentve, a felhasznált tüzelőanyagok értéke gyanánt 43 351 301 koronát nyerünk. A szén ára azonban q-kint 1,10 koronáról 150 koronára emelkedett, úgyhogy ily arányban kell felemelni a felhasznált tüzelőanyag értékét is. A gépek kopási hányada címén az 1911–13-évek átlagában 28 069 496 koronát vettünk fel. Ez összeg azonban a békebeli áraknak felelően meg, természetesen emelendő lesz a mai gépeknek megfelelően. Külkereskedelmi forgalmunk behozatalában a gépek (: mezőgazdasági gépeken kívül :) ára átlagosan 1913-ról 1921-re 107,65%-kal emelkedvén az emelkedést elfogadjuk az itteni számításainknál is. Gyáripari termelésünk tiszta hozadéka tehát a következő:

A bruttó ipari termelés értéke 1921-ben	53 446 420 000 K
ebből levonandó:	
a) felhasznált nyersanyag címén 53,08%	28 369 359 736 K
b) felhasznált tüzelőanyag címén	
a 43 351 301 K felemelve 13,636%-kal	5 911 383 404 K
c) a gépek kopási hányada címén	
a 28 069 496 K felemelve 10,765%-kal	3 021 681 244 K
a gyáripari termelés tiszta hozadéka	16 143 995 616 K

b) Kézműipari termelés

A kézműipari termelésre vonatkozólag, úgy mint az előző években is, részletesebb adatok nem állván rendelkezésünkre, leghelyesebben akkor járunk el, ha a megmaradó Magyarországra az 1913. évi nemzeti jövedelemnél megállapított 175 843 490 korona tiszta hozadékot oly arányban emeljük, mint amilyen arányban emelkedett 1921-ig a gyáripari termelés értéke. Az 1913. évre felvett gyáripari termelés tiszta hozadéka 645 969 405 koronát, 1921-ben pedig 16 143 995 616 koronát tett. Az emelkedés tehát 2,499%-os, úgy hogy a kézműiparra a nemzeti jövedelemben 4 394 328 815 koronát vehetünk fel.

A gyári és kézműipari termelés tiszta hozadéka tehát a megmaradó Magyarországon az 1921. évben 20 538 324 431 koronát tett.

3. Kereskedelem és szállítás hozadéka

Az őstermelés és ipar termékei a termelés helyén vétettek számba, és így nincsenek figyelembe véve azok a költségek, amelyek a termelés helyéről a fuvarköltségekkel és kereskedelmi haszonnal nagyobb értéket képviseltek. Ez értékelkedés, mint a nemzeti jövedelem egyik eleme, másként nem állapítható meg, mint abból a tényleges jövedelemből, ami a népesség kereskedelmi rétegének jut. A kereskedelemről származó jövedelem a megmaradó Magyarországra nézve az adóstatisztika és a kereskedők száma alapján az 1913. évi nemzeti jövedelemben 129 526 668 koronában állapított meg. A kereskedelemről származó jövedelmet oly arányban emelve, mint a gyáripari termelés tiszta hozadékának értékelkedése, vagyis 2,499%, megállapíthatjuk, hogy kereskedelmi tevékenységből a megmaradó Magyarország nemzeti jövedelme 3 236 871 425 koronával gyarapodik.

A szállítási tevékenység, vagyis az az értékgyarapodás, mely a javaknak a termelés helyéről a fogyasztás helyére való szállításából ered, úgy állapítható meg, ha azonosnak vesszük ezt a fuvardíjak összességével. A vasúti szállításból átlagos bevételként a megmaradó Magyarországnak 155 532 016 koronát vettünk az 1911/12. években. A termelés csökkenése, továbbá a forgalom korlátozása folytán ez a bevétel azonban az 1921. évben lényegesen csökkent. A m. kir. államvasutak tulajdonában levő vonalakon és a kezelésében levő egyéb vonalakon az árutonnakilométerek száma a megmaradó Magyarországra 1913-ban 3 295 991 tonnakilométer volt, míg az 1920–21. költségvetési évben az árutonnakilométerek száma 1 517 113 tonnakilométerre csökkent. Ennek arányában

(: 53,97% :) kell tehát a szállítási bevételeket csökkenteni úgy, hogy a régi tarifatételek mellett a szállításból eredő bevétel 71 591 388 koronát tenne. Ez összeget azonban a szállítási díjtételeknek az 1921. év végéig történt emelésének megfelelően, vagyis 37,92%-kal emelve a szállítási bevétel 2 714 745 433 koronát tesz. A *gőzhajóvállalatok* által lebonyolított forgalomnak szállítási bevétele a megmaradó Magyarországra nézve 15 123 837 koronát tett. A vasúti díjbevétel kiszámításánál említett okok itt is fennállottak, s ezért a szállított áruk mennyiségének csökkenése és a szállítási díj megfelelő emelése oly arányban történt, mint a vasutaknál. Ez alapon a hajózás szállítási bevételét az 1921. évre 263 980 800 koronában állapíthatjuk meg. A vasúti és a hajózási szállításból eredő bevétel összesen tehát 2 978 726 233 korona.

A kereskedelem és szállítás hozadéka tehát a megmaradó Magyarországra 6 215 597 658 koronát jelent.

4. Személyes szolgálatokból eredő jövedelem

A személyes szolgálatokból származó jövedelmek (: az állami és magánalkalmazottak, szabadfoglalkozásúak, a mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi vállalatok alkalmazottainak jövedelmei :) nem keletkeztén a termelés során, azokat a nemzeti jövedelem mérlegébe nem állítjuk be.

5. Külföldi követelések és tartozások

A külföldi követelések és tartozások alakulására lényeges befolyással van a nemzetközi értékmozgalmak. Külkereskedelmi áruforgalmunk egyenlege itt nem veendő számba, mert a behozott áruk nem képezik tárgyát a nemzeti jövedelemnek, a kivitt áruk értéke pedig az ország egyes termelési ágainál figyelembe vétetett. Számbaveendő azonban úgy a külföldről befolyó, mint a belföldről kiáramló fizetések, melyek akár periodikus, akár évenkénti kamatokban, osztalékokban, vagy egyéb címen teljesített fizetésekben jelentkeznek.

a) A megmaradó Magyarországnak *külföldi követelései*ként jelenleg felveendő a külföldi értékpapírok után járó, az országba befolyó kamatok, a magyar hitelintézetek által külföldre adott jelzálogkölcsonök kamatai, végül azon egyenleg, mely a vándor-mozgalomból és idegenforgalomból az ország javára esik.

Külföldi értékpapírokból rendelkezésre álló hiteles adatok alapján hazai hitelintézeteknek és az azok által kezelt alapok és alapítványok birtokában 76 667 000 korona volt, míg a magyar biztosítóintézetek tárcájukban 19 818 629 korona értékű külföldi értékpapírt mutattak ki. A pénz- és biztosító intézeteken kívül körülbelül ugyanennyit lehet számítani arra, ami magánosok kezében volt, úgy, hogy a magyar szent korona országainak bevétele 1913-ban e címen kamatokból 8 713 308 korona, a megmaradó Magyarországé pedig 5 267 071 korona volt. E számításnál a megmaradó Magyarországra az a hányad vétetett, amely hányad a megmaradó Magyarország területén lévő intézetek tárcájában a fenti értékpapírok állományából kimutatott.

A volt magyarországi hitelintézetek által külföldi ingatlanokra folyósított *jelzálogkölcsonök* összege magában véve igen csekély volt, s e címen a külföldről fizetett kamatok

évenként 404 100 koronát tettek. A megmaradó Magyarország területén lévő intézetek ebből a kamatjövedelemből összesen csak 2707 koronával részesedtek, mert a külföldi ingatlanokra a jelzálogkölcsönök túlnyomólag horvát pénzüintézetek által nyújtottak és pedig Bosznia-Hercegovinában lévő ingatlanokra.

A *vándormozgalomból és idegenforgalomból* ezideig elég jelentékeny összeg szaporította a nemzeti jövedelmet. Jelenleg csakis azok az összegek tesznek számot, amelyeket az amerikai kivándoroltak küldenek az országban hátramaradottaik részére, vagy magukkal hoznak akkor, amikor az országba visszatérnek. Háború előtt jelentékeny bevétele volt az országnak a magyar gyógyfürdőkön évenként megfordult fürdővendégek révén. E jövedelem azonban teljesen megszűnt, mert azok a fürdőhelyek, amelyeket külföldiek nagyobb számban látogattak, majdnem kivétel nélkül az országtól elszakadt részekben vannak. Jelenleg külföldi fürdővendégek látogatásából nemzeti jövedelemként számításba venni nem lehet semmit, mert az az összeg, ami e címen befolyik az országba, messze mögötte van annak az összegnek, melyet magyar állampolgárok külföldi fürdőkön elköltenek. Úgyszintén ellensúlyozzák azt az összeget, amit külföldiek az országban való átmeneti tartózkodás alatt elköltenek, azok az összegek, amelyeket magyar állampolgárok külföldi átmeneti tartózkodásuk alatt költenek. A kivándoroltak által küldött vagy behozott összegek is a külföldi országok elzárkózási politikája miatt a jövőben csökkenni fognak, az 1921. évben azonban még jelentékeny összeget tettek.

Az amerikai kivándorlásból származó nemzeti jövedelem a következőképpen állapítatott meg az 1921. évre. Amerikába az 1911–13. években átlag a magyar szent korona országaiból 101 109 egyén vándorolt ki, s a kivándoroltak számából a megmaradó Magyarországra 22,44% esik. A kivándoroltak által évenként hazaküldött 175 971 346 koronából a megmaradó Magyarország területére tehát 39 487 970 korona jut. Az 1913. évben Amerikából a magyar szent korona országainak területére visszavándorolt 17 758 egyénből 23,84% esik ebben az arányban a mai Magyarországra s így a visszavándoroltak által magukkal hozott 39 014 326 koronából 9 301 015 korona számítandó. Ez aktív tételekből le kell vonni azokat az összegeket, amelyeket a kivándorlók magukkal vittek, vagy maguk után küldettek. A megmaradó Magyarországból e címen 9 669 363 korona irányult külföldre, úgyhogy az amerikai vándormozgalomból a nemzeti jövedelem 39 119 622 koronát tett. Ez összeg az ércparitáson alapuló dollárra átszámítva (: 1 dollár 4,94 korona :) megfelel 7 918 952 dollárnak. Feltételezve, hogy 1921-ben, amidőn az amerikai kivándorlók még nyomorba lévő honfitársaikat segíteni tudták, és a visszavándorlás is nagyobb arányú volt, az amerikai vándormozgalomból a nemzeti jövedelem nem csökkent. A dollárokat 0,75 zürichi paritás szerint koronaértékre átszámítva (: 1 dollár 688 k :) aktív tételként nemzeti jövedelmünkben 5 448 976 korona szerepel.

Az említett három követelésen kívül más összegek nem gyarapítják jelenleg a nemzeti jövedelmet és így *külföldi követeléseink* összesen 5 453 508 754 koronát tesznek.

b) Követeléseinket jelentékenyen meghaladják *tartozásaink*. Legnagyobb összeget a külföldnek kamat, osztalék és járulék címén fizetünk. Tartozásaink után évenként fizetendő kamatok legjelentékenyebb részét az *államadóssági kamatok* teszik. Az 1914. július 28-án fennállt külföldön lévő államadóssági kötvények kamataira az 1921–22. költségvetési évben előirányoztatott 132 144 671 korona. Ez összegből papírkoronában teljesítendő fizetésekre 89 696 331 korona, aranyban vagy vagylagosan külföldi értékben telje-

sítendő fizetésekre 42 448 340 korona esik. Papírban teljesítendő kamatfizetésekből a placirozás és új szelvényívek kibocsájtásának alapulvételével a külföldre fizetendő összeg 56 572 041 koronát, míg az aranykoronában fizetendő összeg 40 448 340 koronát tesz. Az aranyban teljesítendő fizetésekre a 0,75 zürichi paritás alapulvétele mellett 5 115 076 360 korona szükséges. A külföldnek államadósságaink kamatai gyanánt teljesítendő fizetéshez tehát összesen 5 171 648 401 koronára van szükségünk. Ehhez az összeghez hozzászámítandó még az a felülfizetés, melyet az osztrák–magyar államvasút társaság magyarországi vonalainak megváltásából kifolyólag az évi 6,5 millió arany forintnyi részösszeg után a vasútvonalhossz arányában kell fizetni. Ez az összeg 431 808 ezer korona s így az egész kamatfizetési kötelezettségünk 5 603 456 401 korona.

Az államadósságaink után fizetendő kamattal egyenlő elbírálás alá esik az az összeg, amellyel évenként *Ausztria államadósságainak fedezéséhez* járunk. A volt Magyarbirodalom e címen évenként 58 339 339 koronát és 52 fillért fizetett s a megmaradó Magyarországra anélkül, hogy számításaink más vonatkozásban precedensül szolgálhatnának, az 1921/22. évi költségvetésünkben felvett összegnek megfelelőleg 40%-ot véve, a nemzeti jövedelembé tartozásként 23 335 736 koronát vettünk fel.

Háború után felvett külföldi állami tartozások (: 200 000 angol font és 2 003 000 dollár :) tőkeálladékanak megfelelő kamatszükségletünk a 0,75 zürichi paritás szerint átszámítva 110 582 000 koronát tesz. Az egyéb háború alatti kölcsönök kamatszükségletét nem vettük figyelembe, mert jelenleg kamatfizetések ezek után nem eszközöltetnek.

A helyi érdekű vasutak és társasági fővasutak kötvényeik és elsőbbségi részvényeik után kamat és osztalék fejében 1911-ben összesen 39 946 544 koronát fizettek. Ez összeg a volt Magyarbirodalom területén lévő vasúti társaságok kamatfizetése volt, s ebből 47,60%-ot, vagyis 19 014 555 koronát számítottunk a mai Magyarország terhére. A külföldi pénzben teljesítendő fizetések összege pontosan nem volt megállapítható, s ezért az egész összeget mellőzve, az átszámítást csak koronában vesszük számításba. A fenti összeg a külföldön elhelyezett címletek alapján állapítottatott meg, úgy, hogy azoknál a vasutaknál, amelyeknek egész hálózata a megmaradó Magyarországon fekszik, a külföldön lévő címletek egész összegükben, míg azoknál a vállalatoknál, amelyeknek vonala a megmaradó Magyarországon kívül az utódállamok területére is kiterjed, a külföldön elhelyezett tőkének csak akkora hányada vétetett fel, mint amilyen hányad az illető vasútnak vonalhálózatából esik a megmaradó Magyarországra.

A hitelintézetek által forgalomba hozott *záloglevelek és községi kötvények* után kamat címén évenként a volt Magyarbirodalom 96 115 898 koronát fizetett a külföldnek. Ezt az összeget teljes egészében a megmaradó Magyarországra vesszük számba, mert csekély kivétellel a zálogleveleket és községi kötvényeket budapesti intézetek bocsátották ki. A magyar hitelintézetek által kibocsátott címleteknek egy része külföldi valutára szól és pedig 292 826 000 francia frankra, 40 191 200 svájci frankra, 51 590 font sterlingre. A külföldi valutára szóló címleteknek legalább 75%-a külföldön van elhelyezve. Ezeknek 4%-os kamata a 0,75-ös zürichi paritás alapján 709 461 870 papírkoronát tesz. A fenti 96 115 898 koronából levonva az említett idegen valutára szóló kötvények 75%-ának kamatösszegét, amely régi koronaértékben 10 027 660 koronát tesz s hozzáadva a 709 461 870 koronát, megállapíthatjuk, hogy a megmaradó Magyarország hitelintézetei által forgalomba hozott záloglevelek és községi kötvények külföldi kamatjáruiéka 795 550 108 korona.

Az osztrák hitelintézetek által a magyar szent korona országaiban fekvő *ingatlanokra engedélyezett jelzálogkölcsönök* után a kamat 19 948 982 77 koronát tett. Az Osztrák–Magyar Bank által folyósított kölcsönök a területi megoszlás szerint szétesztva a kamatokat, a megmaradó Magyarországra 59,49%, vagyis 11 867 649 korona esik.

Az *ipari részvénytársaságok osztalék és kötvénykamat* fejében 16 315 110 koronát fizettek. Ez összegből a mai Magyarországon működő részvénytársaságokra a részvény- és kötvénytőke arányában 75,38% esik, úgyhogy e címen a külföldnek fizetett összeg 12 298 330 koronát tesz.

A volt Magyarbirodalomban a *hitelintézeti részvénytársaságok* 1913-ban 45 736 121 korona osztalékot fizettek a külföldre. Ezt az összeget egészében a megmaradó Magyarország terhére számítjuk, mert majdnem kizárólag budapesti intézetek részvényosztalékairól van szó.

Jelentékeny az az adósságteher, amely *pénzintézeteinkre* nehezedik a volt ellenséges államokkal szemben való külföldi tartozásaik révén. E külföldi adósságot a békeszerződés értelmében abban a valutában kell megfizetni, amelyben annak idején a kölcsönüzletek kontraháltattak. Úgyszintén a háború előtt és alatt esedékessé vált koronartartozások is az illető államok valutájában a háború előtti paritás alapján számíttatnak. A semleges és volt szövetséges országokban fennálló tartozások összegéről adatok nem állnak rendelkezésünkre, tehát ezeket itt számításon kívül kellett hagyni. A 28 nagyobb pénzintézetnek a volt ellenséges külfölddel szemben lejárt tartozásai után fizetendő kamatok 1 064 672 247 koronát tesznek.

A *magántartozások* közül a semleges és volt szövetséges országokkal fennálló tartozásokat nem ismervén, azokat itt is számításon kívül hagyjuk, s az összesen fennálló mintegy 6 milliárd korona tartozás után évenként 6% kamatot számítva az évi kamatteher mintegy 360 millió koronát tesz.

Budapest székesfőváros külföldön elhelyezett kölcsöntartozásai 1922. január 31-én átszámítva koronaértékre 31 881 458 065 koronát tettek. Ezen tőke után 4% kamatot számítva a kamatteher 1 275 258 323 korona.

A külföldi tartozás után fizetendő kamatterhen kívül jelentékenyen terhelik a nemzeti jövedelmet a *Brit birodalomnak és Franciaországnak* a háború előtt és után *esedékessé vált tartozások kiegyenlítésének tekintetében kötött egyezmények*. Ezek értelmében az állami és fővárosi kölcsönök lejárt kamatainak kiegyenlítésére, továbbá a pénzintézetek és magánosok részéről fennálló tőkék és kamattartozásokra a Brit birodalomnak az első évben 300 000 font sterlinget, ezután pedig mindaddig, míg a lejárt tőke- és kamattartozások teljesen ki nem egyenlítették, évenként 500 000 font sterlinget, Franciaországnak évenként 57 404 478 francia frankot tartoznának fizetni. Az első évi részlet a 0,75-ös zürichi paritás szerint átszámítva papírkoronára, az első évben fizetendő összeg 4 458 269 323 koronának felel meg. A konvenció alapján teljesített fizetésekkel a tartozások is fokozatosan kielégítettnek, a kamatjárulékot pedig a pénzintézetek és magánosok külföldi kamattartozásainál már számba vettük, úgyhogy az ott már számba vett 1 424 672 247 koronának megfelelő összeget a fenti 4 458 269 323 koronából levonjuk, s a nemzeti jövedelem tartozási rovatába csak a fennmaradó összeget, vagyis 3 033 597 076 koronát veszünk fel.

A sorsjegyek nyereményei és kamataiként 828 517 koronát vettünk fel, mely összeg az 1908. évi adatok alapján állapítottat meg, és lényegesebb változást aligha mutat. Ez az

összeg az egész Magyarbirodalomra vonatkozik, minthogy azonban a sorsjegyek kibocsátása úgy az államnál, mint a pénzügyintézeteknél Budapesten történt, az egész összeget kellett figyelembe venni.

Az áruhitelkezésből és egyéb kölcsöntartozásból fizetendő kamatok összege címén nem veszünk fel semmit, mert e tartozások egyik részét már a pénzügyintézeteknél és magántartozásoknál számba vettük, másik részére pedig megközelítő adatok sem állnak rendelkezésünkre.

A fentebb említett tartozásokon kívül még csak két tétel volna, amely nemzeti jövedelmünk megállapításánál számba veendő és pedig az egyik az az egyenleg, amely *diplomáciai és konzulátusi költség és bevétel* címén az 1921/22. évi költségvetésünk szerint előállt. Ez összeg 333 473 263 koronát tesz, s oly alapon van megállapítva, hogy a konzuli és lajstromozási 52 millió korona illetékbevéttel szemben diplomáciai és konzulátusi költség címén 385 473 263 korona volt előirányozva. A másik tétel a *posta-, távirda- és távbeszélő forgalomból az illetékszámolás eredménye gyanánt mutatkozó egyenleg*. Az 1920/21. költségvetési évben külföldről bevételezendő összegek 347 294 koronát, 1 240 697 arany frankot és 5390 márkát tettek. A 0,75-ös zürichi paritásnak megfelelőleg az arany frankot 133 33, a márkát 2,58 koronának véve az összeg 165 783 290 koronát tesz. A külföldre kifizetendő összegek 326 347 koronát, 1 988 670 arany frankot és 9583 márkát tettek, s ezek a fentebbi paritás alapján átszámítva 265 500 495 koronának felelnek meg. A mai Magyarországnak tehát a nemzetközi postaforgalomban 99 717 205 korona tartozása áll fenn.

A megmaradó Magyarország összes tartozásai a külfölddel szemben a következők:

1914. július 28. óta fennálló külföldön levő államadóssági kötvények kamata	5 603 456 401 K
Hozzájárulás az osztrák államadóssághoz (: 1908. XVI. t. c. :)	23 335 736 K
Háború után felvett államadósságok után járó kamatok	110 582 000 K
Helyiérdekű vasutak és fő magánvasutak elsőbbségi részvényeinek és kötvényeinek osztaléka és kamata	19 014 555 K
Külföldön levő záloglevelek és községi kötvények után járó kamatok	795 550 108 K
Külföldi jelzálogkölcsön kamata és annuitása	11 867 649 K
Az ipari részvénytársaságok által külföldre fizetett osztalékok és kötvénykamatok	12 298 330 K
A hitelintézeteknek külföldre fizetett osztalékai	45 736 121 K
Pénzügyintézetek külföldi tartozásai után járó kamatok (:semleges és szövetséges államokkal szemben fennálló tartozásokon kívül:)	1 064 672 247 K
Külföldi magántartozások (:semleges és szövetséges államokon kívül:) után járó kamatok	360 000 000 K
Budapest székesfőváros kölcsöne után fizetett kamatok	1 275 258 323 K
A rendes kamatjárúlkon felül az angol és francia konvenciók értelmében fizetendő évi járuléka	3 033 597 076 K
Sorsjegyek nyereségei és kamatai	828 517 K
Diplomáciai és konzulátusi költségek egyenlege	333 473 263 K
Posta- és távirda elszámolás egyenlege	99 717 205 K
összesen:	12 789 387 531 K

6. Nemzeti jövedelem nagysága és megoszlása

A megmaradó Magyarország nemzeti jövedelmének megoszlása a fontosabb termelési ágak szerint, továbbá a tartozások levonása után a tiszta nemzeti jövedelem a következő:

	korona	%
<i>1. Östermelés:</i>		
A) Mezőgazdaság (földművelés és állattenyésztés)	101 083 485 568	64,90
Szőlő- és borkortermelés	8 959 397 000	5,75
Gyümölcskortermelés és konyhakertészet	3 299 784 326	2,12
B) Erdészet	1 025 171 277	0,65
C) Vadászat és halászat	461 584 095	0,30
D) Bánya- és kohókortermelés	8 715 039 365	5,60
Összesen:	123 544 461 631	79,32
<i>2. Ipar:</i>		
A) Gyáripár	16 143 995 616	10,37
B) Kézműipár	4 394 328 815	2,82
Összesen:	20 538 324 431	13,19
<i>3. Korcskedelem és szállítás:</i>		
A) Korcskedelem	3 236 871 425	2,08
B) Szállítás	2 978 726 233	1,91
Összesen:	6 215 597 658	3,99
<i>4. Követelések a külfölddel szemben:</i>		
	5 453 508 754	3,50
Összes nemzeti jövedelem	155 751 892 474	100,00
Tartozások a külfölddel szemben	12 789 387 531	
Tiszta nemzeti jövedelem:	142 962 504 943	

Meg kell jegyeznünk végül, hogy a tiszta nemzeti jövedelemként megállapított 143,0 milliárd korona is még bizonyos korrektívumra szorul. Adatok hiányában ugyanis figyelmen kívül kellett hagyni azokat a pénzintézeti és magántartozásokat is, amelyek a semleges és volt szövetséges államokkal szemben fennállanak, vagy amelyek fizetése a volt ellenséges államokkal szemben még nem szabályoztatott. Továbbá a külfölddel szemben fennálló követeléseknél és tartozásoknál egyáltalában nem vétettek számba azok az összegek, amelyek a volt Magyarországtól elszakadt részek és a megmaradó Magyarország közötti (: a nemzeti jövedelemnél :) követelés vagy tartozás szempontjából számításba jöhetnek.

Az említett korrektívumnak megállapítása után megdönthetetlen tényként azonban meg kell állapítani azt is, hogy bár a nemzeti jövedelem kiszámítása csak nagyban számítások vagy becslések alapján eszközöltetett, mégis az egész módszer oly reális alapon történt, hogy nagyjában hű képét mutatja az ország gazdasági helyzetének.

II.

Megmaradó Magyarország nemzeti vagyona 1921-ben

Megmaradó Magyarország nemzeti vagyonának az 1921. évre vonatkozó becslésénél általában ugyanazon elveket követtük, mint amelyek a magyar szent korona országainak 1912. évi nemzeti vagyonának megbecsülésénél voltak irányadók. Ezen elvektől csak oly esetekben tértünk el, amidőn az egyes vagyontárgyak felbecsülésénél használt módszer alkalmazása folytán nem kaptunk volna helyes képet az illető vagyontárgy 1921. évi értékére nézve. A számítás alapjául szolgáló hozadéki vagy forgalmi érték ugyanis több esetben a mai gazdasági életben, amikor a pénz értéke oly bizonytalan, nem adhatja hű képét egyes vagyontárgyak tényleges értékének. Oly esetekben, amidőn számításainkban az 1912. évi nemzeti vagyonnak megbecsülésétől eltérő módszert követtük, az új számítási módszert az egyes vagyontárgyaknál leírjuk és mindjárt indokoljuk is, hogy miért alkalmaztunk más módszert.

A nemzeti vagyonnak elemei jelenleg is elsősorban az ingatlanok (: földbirtok, épületek, bányák :), másodsorban a közlekedési eszközök (: utak, hidak, víziutak, posta, távirda és távbeszélő :), harmadsorban az ingóságok. Ezek mellett azonban figyelembe kell vennünk a külfölddel szemben fennálló tartozások és követelések egyenlegét is.

1. A földbirtok

A magyar szent korona országainak mezőgazdaságilag hasznosított területe 1921. évben 15 868 731 kat. hold. E terület művelési ágak szerint a következőképpen oszlott meg:

szántóföld	9 568 630 kat. hold
kert	166 373 kat. hold
rét	1 145 546 kat. hold
szőlő	375 032 kat. hold
legelő	1 756 985 kat. hold
erdő	1 825 181 kat. hold
nádas	48 027 kat. hold
nem termő terület	982 957 kat. hold

A földbirtokok átlagos értékét a mai viszonyok között igen nehéz az előforduló kisebb és szórványszerű eladások alapján megállapítani. A nagyobb földbirtokok ugyanis a földbirtokreform miatt eladásra nemigen kerülhetnek, továbbá pénzünknek bizonytalan értéke folytán az eladástól lehetőleg mindenki tartózkodik. A föld forgalmi értéke egyes vidékeken a föld iránti kereslet nagyságától és az ottani lakosság vagyoni helyzetétől függ. Éppen ez okból a földérték megállapításánál a forgalmi értéket mellőztük. Az a földérték, amely szakkörök véleménye szerint a forgalmi érték alapján kat. holdanként — figyelemmel a művelési ágak szerinti megoszlásra és a művelési ágak szerint megadott földértékekre — átlag értékben a 20 000 koronán alul marad, kétségtelenül alacsony, s a földnek átlagos értéke kat. holdanként nagyobb. A másik módszer, amellyel a földbirtok értékét meg

lehet állapítani, a hozadék-érték alapján történhetik. A földbirtok hozadékát rendszerint a bérbeadott földek bérösszege alapján szokták megállapítani. A bérösszeg alapján a földnek hozadékértékét a mai körülmények mellett megállapítani szintén nagyobb nehézségbe ütközik, mert a számítás alapját képező hozadék, vagyis a bérbeadott földeknél a bérösszeg, nincsen rendszeresen készpénzben megállapítva, hanem gabonában és különféle természetbeni és másnemű szolgáltatásokban. Szakkörök meghallgatása után pedig úgy a készpénzben, valamint a természetbeni kikötött haszonbérre nézve is gyűjtettek adatok. A földbirtok hozadékértékét akként próbáltuk megállapítani, hogy úgy a készpénzben kikötött, mint a természetben és természetbeli szolgáltatásokban fizetett bérösszegeket az 1921. évvégi árak alapján pénzre átszámítottuk. Az átszámítás folytán megállapított és a készpénzben fizetendő bérösszegeből átlagosan kiszámítottuk a hozadékot. Az átlagos hozadéki összeg, figyelembe véve az egyes művelési ágak szerinti földterületeknek eltérő hozadékát, a megfelelő arányszámítás szerint átlagban 1661 korona volt. Ez összeg 4% tőkésítés mellett 26 500 koronának megfelel, s ez lenne a földnek kat. holdankint a hozadéki értéke. A haszonbér alapján megállapított hozadéki érték sem látszik azonban megfelelőnek, és éppen ezért más módon próbáltuk a földnek hozadékértékét kiszámítani.

Az 1912. évi számításnál a nemzeti vagyonban a földbirtok értéke a megmaradó Magyarországra nézve 7236 millió koronát tett. Ezen összeghez hozzáadva az akkori állatállománynak értékét, 1422 millió koronát, továbbá a mezőgazdasági holtleltár értékét, 777 millió koronát, az egész mezőgazdasági termelés szolgálatában álló nemzeti vagyont 9435 millió koronával vehetjük fel. A nemzeti vagyonnak ez a része, amint a nemzeti jövedelemre vonatkozó számításoknál látjuk, 1912. évben összesen 1772 millió korona hozadékot juttatott, vagyis a nemzeti vagyonnak 18,78%-át lehetett nemzeti mezőgazdasági jövedelemre számítani. Feltételezve, hogy jelenleg is a nemzeti vagyon ily nemzeti jövedelmet nyújt, az 1921. évre kiszámított nemzeti jövedelmet, 114 829 millió koronát oly arányban emelve, mint amilyen arány volt az 1913-ban az őstermelés szolgálatába beállított nemzeti jövedelem között, megkapjuk az 1921. évi nemzeti jövedelemnek megfelelő őstermelési vagyon összes értékét. Ez összeg kerek számban 611 milliárdot tesz, melyből levonva az állatállománynak az értékét, amely későbbi számításaink szerint 52 217 millió koronát tett, továbbá a mezőgazdasági holtleltár értékét, amely 67 900 millió koronát tesz, megkapjuk a földbirtoknak helyes hozadékértékét 491 milliárd koronát. A földbirtoknak pontosan kiszámított hozadéki értéke 491 010 274 602 K. A megmaradó Magyarországnak mezőgazdasági termelésre használt területe összesen 15 868 731 kat.hold, úgyhogy a katasztrális holdankinti hozadékérték 30 942 korona. Ez az összeg, mely úgy a forgalmi értéket, mint a haszonbér alapján kiszámított hozadéki értéket jóval meghaladja, felel meg leginkább a magyarföld tényleges értékének.

2. A bányák

A bányák értékét csakis a tiszta hozadék tőkésítése alapján állapíthatjuk meg. Az 1912. évi nemzeti vagyonnak megállapításánál a magyar szent korona országaiban bányászati és kohászati termelés értékének nyers hozadéka az 1907–1911. évek átlagában évenként 147 695 millió korona volt. Ez összegből tiszta hozadéknak 40%-ot vettünk fel, jelenleg azonban, amidőn a termelési eszközök jelentékenyen emelkedtek, a hozadéknak

csak 25%-át számíthatjuk tiszta hozadéknak. A tiszta hozadéknak tehát 36 923 651 korona felelne meg, mely összeget 4%-os kamatlábbal tőkésítve 923 091 275 koronát nyernénk. Ez lenne az az összeg, amely a háború előtti értékben felelne meg az egész volt Magyarország bányászati értékének. A bányák értéke azáltal, hogy a termékeik ára 1921. év végeig lényegesen emelkedett, jelenleg sokkal nagyobb. A bányatermékek áremelkedését úgy véltük leghelyesebben megállapítani, hogy a termelésünkben a legfontosabb terméknek a szénnek arányában (: a szénnek ára 1,10 K-ról 150 K-ra, vagyis 136,36%-kal emelkedett :) emeljük az 1912. évre felvett hozadéértéket. Az így nyert összegből megmaradó Magyarországra eső bányatermelés értékének megfelelő 41,2 százalékot véve a megmaradó Magyarország területén lévő bányákra, hozadéki érték gyanánt 51 859 563 219 koronát kapunk.

A bányáknak termelése alapján is kiszámítható a bányák hozadéki értéke. A megmaradó Magyarország bányái főleg szénbányákból állanak, s ezért a számítás egyszerűsítése érdekében mellőzve a vasérctermelést, kizárólag csak a széntermelés értékét fogjuk megállapítani. Az 1921. évben a széntermelés 61 196 600 q-t tett, egységértékül métermázsánként az 1921. december végi árat, 150 koronát véve a termelési nyershozadék 9 179 490 000 koronát tenne. Fenntartási és üzemi költség címén 75%-ot levonva, a bányák tiszta hozadékaként 2 294 872 500 koronát nyerünk. Ezt az összeget 4%-kal tőkésítve a bányák hozadéértéke gyanánt 57 371 812 500 koronát kapunk.

A bányáknak így megállapított és a fentebb kiszámított hozadéki értéke között körülbelül csak 10% különbség van, a bányák értékét tehát a leghelyesebben úgy véljük megállapítani, ha a kétféle számítás útján nyert hozadéérték átlagát, vagyis 54 615 687 859 koronát veszünk fel a bányák értéke gyanánt.

3. Épületek

A megmaradó Magyarország épületeinek értékét az 1912. évi nemzeti vagyonnál az adó alapján a 1 533 656 994 koronában állapították meg. Jelenleg az adó alapján az épületek hozadéki értékét nem tudjuk meghatározni, mert a még fennálló lakbérkorlátozó intézkedések a lakbéréknek oly arányú emelését kizárja, mint amilyen arányban a házak forgalmi értéke emelkedett. A házak forgalmi értéke a fővárosban átlagosan a háború előtti értékeknek mintegy tízszeresét teszi. A többi városban és különösen a vidéken azáltal, hogy a házak vétele leginkább a vevőnek saját elhelyezkedése céljából eszközöltetik, a forgalmi érték jóval magasabb és mintegy hússzorosára tehető a békebeli áraknak. Hogy a forgalmi érték a házaknál az országban általában, de különösen a fővárosban nem emelkedett magasabbra s jóval alacsonyabb, mint más ingatlanoknál vagy ingóságoknál, az tehát elsősorban annak tulajdonítható, hogy a házaknak a hozadéka egyáltalában véve nem áll arányban a befektetett tőkével. Lényegesen befolyásolja azonban az is, hogy a mai anyagdrágaság és magas munkabérek mellett a házak rendes fenntartási költségei lényegesen nagyobbak, s a karbantartásra a háború és forradalmak alatt erősen elhanyagolt házak helyreállítása igen nagy befektetést igényel.

A budapesti házak értéke 1913-ban 2 327 395 319 koronát tett úgy, hogy a tízszeres emelkedést alapulvéve azoknak 1921. évi értéke gyanánt 23 273 953 190 koronát nyerünk. A vidéki épületek értéke 1913-ban 2 206 261 675 korona volt, s ez értéket

20-szorosan véve azoknak 1921. évi értéke gyanánt 44 125 233 500 koronát nyerünk. A két összeg együttvéve, vagyis 67 399 186 690 korona megfelel a megmaradó Magyarország épületei értékének.

4. Közlekedési eszközök

a) A közlekedési eszközök első csoportját az utak teszik, amelyek részint állami, részint törvényhatósági, részint községi közlekedési *utak*. Az állami utak építési költségei a háború előtt kilométerenként 22 000 koronát tettek, jelenleg pedig 1 kilométer állami útnak építési költsége 1 124 000 koronát tesz. Az építési költség tehát jelenleg a háború előtti építési költségnek mintegy 50-szeresét teszi. Az állami utak építési költségeként jelentkező emelkedési arányt a törvényhatósági és községi utakra is felvéve, a megmaradó Magyarország úthálózatának jelenlegi értékét a következőképpen állapítjuk meg.

	Megmaradó Magyarország úthálózatának értéke koronában 1912-ben	Építkezési költség emel- kedése %-ban	Az úthálózat értéke 1921-ben koronában
Állami utak	66 209 132	5 109	3 382 624 554
Törvényhatósági utak	162 651 524	5 109	8 309 866 356
Községi utak	36 275 928	5 109	1 853 337 162
összesen:			13 545 828 072

b) Az utak kiegészítő részét képező hidak össz-értéke a megmaradó Magyarország 1912. évi nemzeti vagyonában 54 942 563 koronában állapítottatott meg. A hidak építési költsége általában 85-ször oly magas, mint háború előtt, úgyhogy a hidak értéke gyanánt a békebeli értéknek 85-szörösét, vagyis 4 670 117 855 koronát vehetünk fel.

c) A megmaradó Magyarország hajózható víziutainak hossza 1 725,8 kilométerben számított ki, és érték gyanánt 91 080 136 korona vétetett fel. A víziutak szabályozása főleg a kőre és a munkabérekre fordított kiadásokból áll, építési költségei tehát körülbelül olyan arányban emelkedtek, mint az állami utak építésének költségei. Ha az 5,109%-os emelkedést vesszük alapul, akkor víziutaink 4 683 938 148 korona értéket képviselnek.

c) A közlekedési eszközök közül a legfontosabbak és legértékesebbek az állami- és magánvasutak. Megmaradó Magyarországnak 7954,6 kilométer hosszú vasútvonalai tőke-értéke az 1912. évi nemzeti vagyonnak megállapításánál tőkeértékként 1 565 725 984 koronát vettünk fel. Hogy a tőkeérték a mai nemzeti vagyonban milyen összeget jelent, a leghelyesebben akként állapítható meg, ha a vasúti tőkeérték két legfontosabb tényező-jének a vonal és felépítménynek, továbbá a mozdony és kocsiparknak az áremelkedését vesszük figyelembe. A beszerzett adatok szerint rendes nyomtávú egy kilométer vasúti vonalnak építési költsége 145 000 koronát tett békében, jelenleg pedig annak 60-szorosa, vagyis 8 700 000 korona. A járművek beszerzési költsége még jobban emelkedett, mert

még 1913-ban egy elsőrangú mozdony beszerzési ára 123 500 korona volt, addig 1921. év végén 15 millió koronát tett. Személyszállító kocsik beszerzése ára ugyanazon időben 74 342 koronáról 6,3 millióra, a fedett teherkocsik ára 5000 koronáról 400 000-re, a nyitott teherkocsik ára pedig 4500-ról 320 000 koronára emelkedett. Figyelembe véve, hogy a vasúti szerelvényeknél a különféle típusú mozdonyok, továbbá a különféle személyszállító és teherkocsik milyen hányaddal részesedtek, a tényleges áremelkedésnek megfelelőleg megállapítottuk, hogy a vasúti kocsik és mozdonyok beszerzési ára az 1912 évi értéknek 8317%-ára emelkedett. Az alépítményeknél és szerelvényeknél megállapított átlagos áremelkedés alapján megállapíthatjuk a vasutak jelenlegi tőkeértékét, mert a vasutak tőkeértékében a szerelvények 29 százalékkal, a vonal és felépítmények pedig 71 százalékkal szerepelnek. A vasutak összes tőkeértéke gyanánt 110 049 216 koronát kapunk, ami a békebeli tőkeértéknek valamivel több, mint 70-szeresét teszi.

e) A *posta-, távirda és telefon* értékét a megmaradó Magyarország 1912. évi nemzeti vagyonában 147 536 599 koronában vettük fel. Más adatok hiányában a posta-, távirda és telefon-berendezések mai értékét úgy állapíthatjuk meg, ha oly arányban emeljük, mint amilyen átlagos emelkedést vettünk alapul a vasutaknál, vagyis 7,029%-ot. Ez intézmény értéke gyanánt tehát 10 370 347 614 koronát nyerünk.

A közlekedési eszközöknek mai értéke tehát a következő:

Utak	13 545 828 072 korona
Hidak	4 670 117 855 korona
Víziutak	4 683 938 148 korona
Vasutak	110 049 080 216 korona
Posta-, távirda és távbeszélő	10 370 347 614 korona
Összesen:	143 319 311 90 korona

5. Ingóságok

Az ingóságok értékét 1912. évben a nemzeti vagyonnál a tűzbiztosítások alapján is iparkodtunk megállapítani. Ezt a módszert ma azonban, amidőn a biztosított javak értéke általában véve jóval magasabb, mint amennyivel biztosításra be vannak jelentve, és a biztosító intézetek tűzkár esetében csak a tényleges biztosítás erejéig adnak kártérítést, nem lehet követni. Az ingóvagyon értékének kiszámításánál tehát teljesen mellőztük most a biztosítási statisztika segélyével való megállapítást, hanem csak azt a módszert követtük, amelyet az 1921. évi nemzeti vagyon megállapításánál az ingóságok értékmegállapítására alkalmaztunk.

a) Az ingóságok első tétele az *állatállomány*. Állatállományunknak darabszámát az 1920. évben megezett állatösszeírás alapján ismerjük, állatfajonként a közelebbi tagozódást pedig akként eszközöltük, hogy oly százalék arányában osztottuk meg az egyes állatfajtákon belül az állatokat nemek, használati céljuk és koruk szerint, amint azt a rendelkezésre álló előbbi állatszámálási eredmények adták. Az így részletezett állatállománynál az átlagos súlyt, figyelembe véve azt, hogy a háború alatt és háború utáni rosszabb takarmányozás és hiányos abrakolás folytán állatállományunknak átlagsúlya

csökkent, az átlagsúlyokat 1911–13 évekre felvett átlagsúlyokhoz képest 10 százalékkal csökkentettük. A súlycsökkenésnek megfelelő arányban, vagyis 10 százalékbán csökkentettük az állatokra az 1911–13 évekre külkereskedelmi forgalmunk kiviteli egységértékei alapján felvett átlagos egységértékeket is. Az így csökkentett egységértékeket oly arányban emeltük, mint amely arányban emelkedtek az egyes állatfajoknál az árak 1911. december végétől egész 1921. december végéig. Az így nyert egységértékkel besorozva, az egyes állatcsoportok darabszámát az alanti számítás szerint nyertük egész állatállományunknak értékét.

	Az állatok darabszáma	Átlag- súly	Összes súly q-ban	1911–13. évi érték darabon- kint	Emelke- dés %-ban 1911– 1921	Érték dara- bonkint K-ban 1921-ben	Összes érték 1921-ben
<i>Szarvasmarha</i>							
Bika	18 134	427	77 432	483.—	4 015	19 368	351 219 312
Ökör	227 387	389	884 535	520.50	4 170	21 705	4 935 434 835
Tehén	850 384	313	2 661 702	391.97	3 947	15 471	13 156 290 864
Bivaly	11 235	346	38 873	265.50	3 226	8 565	96 227 775
Növendék marha	547 558	154	843 239	316.35	3 063	9 690	5 305 837 020
Borjú	316 354	82	259 410	66.91	5 273	3 528	1 116 096 912
Összesen:	1 971 052	242	4 765 191	—	—	12 664	24 961 106 718
<i>Sertés</i>							
Malac	1 217 143	7.6	92 503	13.50	4 194	566	688 902 938
Sertés	1 307 003	45.7	597 300	125.10	4 194	5 247	6 857 844 741
Összesen:	2 524 146	27.3	689 803	—	—	2 990	7 546 747 679
<i>Juh és bárány</i>							
Juh	1 005 089	25.5	256 298	26.82	7 625	2 045	2 055 407 005
Bárány	279 042	6.8	18 975	10.16	7 625	775	216 257 550
Összesen:	1 284 131	21.4	275 273	—	—	1 769	2 271 664 555
<i>Kecske</i>	20 662	21.—	4 339	17.56	7 625	1 339	27 666 418
<i>Ló</i>							
1 éven alul	93 242			443.70	2 913	12 925	1 205 152 850
1 éven felül	548 161	342	2 234 679	738.—	4 000	29 520	16 181 712 720
Vágásra szánt ló	12 012			108.—	1 105	1 193	14 330 316
Összesen:	653 415	342	2 234 679	—	—	26 631	17 401 195 886
<i>Szamár</i>	7 995	120	9 594	21.35	4 000	854	6 827 730
<i>Őszvér</i>	424	120	509	113.83	4 000	4 553	1 930 472
<i>Baromállomány</i>							
összesen:	6 461 825	—	7 979 388	—	—	—	52 217 139 458

Az itt közölt adatok kiegészítéséül meg kell jegyeznünk, hogy a fenti egységárakban kifejezésre jut az az elsőrendű nagyon csekély számú tenyészanyagnak az értéke is, mely az ország állatállományának feljavítására nélkülözhetetlenül szükséges. Ily tenyészanyagként lehet venni a lóállománynál egy fél százalékot, a szarvasmarháknál (bikánál és tehénél együtt) $\frac{3}{4}$ százalékot, a juhoknál és sertéseknél egyenként 1—1 százalékot. Ha ezt a tenyészanyagot külön is azokkal az árakkal számítanánk, mint amilyen árt ez a tenyészanyag jelenleg tényleg képvisel, kisebb hányada folytán akkor se emelkednének jelentékenyebben a fenti átlagárak. De különben sem lenne helyes e címen magasabb árakat felvenni, mert az 1911—13. évekre felvett átlagárakban nagyobb hányaddal szerepelt az említett tenyészanyag, mert ez időpontban az ország átlagos állatállományában a tenyészanyag sokkal nagyobb hányaddal volt képviselve, mint ma, amikor az állatok állagában általános hanyatlás észlelhető, s tenyészanyagunknak állandóan lényegesen csökkent azáltal, hogy a románok itteni megszállásuk alkalmával aránylag nagyobb mennyiségű értékes tenyészállatot vittek el.

b) *A mezőgazdasági holtleltárnak*, vagyis különféle áru- és anyagkészleteknek, továbbá mezőgazdasági gépek értékének megállapításánál ugyanazt az eljárást alkalmaztuk, mint az 1912. évi nemzeti vagyon felbecsülésénél. A termény- és anyagkészlet címén 1921. évi mezőgazdasági bruttótermelésünk értékének egyharmadából, 76 155 161 583 koronából indultunk ki. Ez értékösszeget azonban, figyelembe véve azt, hogy a háború és forradalmak folytán a mezőgazdasági termékek készletében, továbbá más anyagkészletben is, általános csökkenés állott be, leszállítottuk oly arányban, mint amily hányaddal csökkent az 1912—13. évek átlagában a mezőgazdasági termelés mennyisége az 1921. évi mezőgazdasági termelés mennyiségéhez. Az 1912—13. évek átlagában mezőgazdasági termelésünk mennyisége 345 852 564 q volt, 1921-ben pedig 232 154 514 q, az átlagos csökkenés tehát 32,87 százalékot tesz. E hányaddal redukálva az 1921. évi mezőgazdasági bruttótermelésnek egyharmadát mezőgazdasági termény- és anyagkészlet értékeként 51 122 959 970 koronát vettünk fel. Mezőgazdasági gépek értéke 1912. évi nemzeti vagyonban a megmaradó Magyarországra nézve 243 570 105 koronával állapított meg. A háború, majd a forradalmak alatt, később pedig az óriási drágaság miatt az utánpótlás és kiegészítés mezőgazdasági gépeinknél nem történhetett a rendes arányban. Figyelembe véve azt a kárt is, melyet a román megszállás okozott, s amely a békebeli koronákban kifejezve körülbelül 9 millió koronát tett a mezőgazdasági gépeknél, a mezőgazdasági gépek állományában 25 százalék csökkenést kellett alapul venni. A mezőgazdasági gépek átlagos értéke 1913-ról 1921-re külkereskedelmi forgalmunk behozatali adatai alapján 9,184 százalékkal emelkedett. A 25 százalékos csökkenés figyelembevételével megállapított 182 677 579 koronát, ezzel az arányszámmal emelve mezőgazdasági gépeink értékét 16 777 108 855 koronában tehetjük fel. Mezőgazdasági holtleltárunknak értéke tehát együttevve nemzeti vagyonunkat 67 900 825 koronával gyarapítja.

b) *A gyárakban és ipartelepeken lévő árak, segédanyagok* készletei, továbbá a gyári berendezések értékének megállapításánál a következő módszert követtük: az 1912. évi nemzeti vagyonban a megmaradó Magyarországra az ipari leltár értéke címén 348 610 523 korona volt felvéve. A háború alatt ipari termelésünk lényegesen emelkedett különösen az által, hogy a háború vezetéséhez szükséges anyagok előállítására rendezkedett be. Ipari leltárunk értéke tehát a gépek beszerzése és az anyagkészleteknek kiegészítése folytán majdnem kétszeresére emelkedett a békebeli állapothoz képest. Ipari leltárunk értéket

tehát a háború befejeztével 697 221 046 koronára kell becsülni. Viszont a román megszállás lényeges károkat okozott, a románok által elvitt ipari leltárunkban a gépek, áruk és nyersanyagok értéke 320 millió békebeli koronának felel meg. Ipari leltárunknak értéke tehát a román megszállás után 377 221 046 koronát képviselt. A román megszállás óta gépeknek javítása, az elromlott gépeknek kicserélése nemigen eszközöltetett, az anyag és készárúkészlet pedig a termelés csökkenése folytán jóval kisebb volt, úgyhogy e címen 20 százalékot leszámítva, a mostani ipari leltár értékének megállapításánál 301 776 837 koronából indulhatunk ki.

Az ipari leltárnál az 1913. évi adatok szerint a gépek és gyári berendezések értékére 68, anyagokra és árukra 32 százalék esik. A gyári berendezések értékelkedését 1913-ról 1921-re olyan arányban vettük, mint amilyen arányban a gépek (: mezőgazdasági gépeken kívül :) átlagos értéke külkereskedelmi forgalmunk behozatalával emelkedett, vagyis 10 765 százalékkal. Az anyagok, áruk és egyéb készletek értékelkedésére 8 772 százalékot számítottunk, amely hányad megfelel annak az átlagos emelkedésnek, melyet külkereskedelmi forgalmunk behozatalánál a gyártmányok és félgyártmányok átlagos értéknövekedésében látunk. Fenti arányok és áremelkedések figyelembevételével az ipari leltár átlagos áremelkedését 10 127 százalékbán megállapítva és a 301 776 837 koronát ezen arányban emelve, ipari leltárunknak értékeként 30 560 940 283 koronát állíthatunk a nemzeti vagyonba.

d) *Az állami ingóvagyonnál*, mely különféle felszerelésekből, anyagokból, bútorokból áll, az 1912. évi nemzeti vagyonnal megmaradó Magyarországra 210 978 994 koronát vettünk fel. E vagyontárgyaknál is utánpótlás hiánya és kopás címén 25 százalékot levonva, a háború előtti értékben 158 234 245 koronát kapunk. E leltári tárgyak áremelkedésére 10 127 százalékot — az ipari leltár átlagos emelkedését — vettük fel, mert az állami ingóvagyonnak jelentékeny részét az állami üzemekben lévő gyári berendezés és készlet teszi, a hivatalokban levő felszereléseknek, továbbá az állami mezőgazdasági üzemekben lévő gépeknek és anyagkészletnek átlagos értéke is leginkább megközelíti az ipari leltárnál észlelhető áremelkedést. A fenti 158 234 245 koronát, tehát 10 127 százalékkal emelve, az állami ingóvagyon értéke 16 024 381 991 koronával járul hozzá a nemzeti vagyonhoz.

e) *A háztartási ingóságok*, vagyis mindennemű házikészlet, bútorok, fehérneműek, ékszerek stb. az 1912. évi nemzeti vagyonból a megmaradó Magyarországra 745 231 662 korona esik. A háború, majd a forradalmak és végül az általános drágaság folytán a háztartási ingóságokban és különösen a ruházatokban, fehérneműekben az utánpótlás lényegesen csökkent, úgyhogy e címen 25 százalékkal kell csökkenteni a háztartási ingóságok értékét, úgyhogy a régi értékben kifejezve a háztartási ingóságok értéke 558 923 746 koronát tesz. A háztartási ingóságoknak értékelkedését a leghelyesebben úgy tudjuk kifejezni, ha oly arányban emeljük, mint amilyen arányban emelkedett a gyártmányoknak átlagos értéke külkereskedelmi forgalmunk behozatalában 1911-ről 1921-re, vagyis 13 243 százalékkal. A háztartási ingóságok értéke tehát 74 018 271 683 koronát tesz.

f) *Az árukészlet* a nemzeti vagyonban 1912-ben megmaradó Magyarországra 1 179 911 741 koronában állapítottatott meg. A háború alatt, továbbá a forradalmak alatt az árukészlet a kereskedői üzletekben lényegesen csökkent. A román megszállás folytán az árukészleteinkben szintén meglehetősen csökkenés állott be, a mostani drágaság mellett pedig kereskedőink sokkal kisebb készleteket tartanak, mint békeévekben, úgyhogy nem

túlozunk akkor, ha árukészletünk mennyiségét 50 százalékkal becsüljük kisebbre, mint 1912. évben volt. Az 50 százalékos csökkenésnek megfelelőleg a megmaradó Magyarország árukészleteként felvett összeget redukálva s az így nyert összeget az áruknál beálló értékelkedésnek megfelelően oly arányban emelve, mint ahogy a gyártmányok átlagos értéke a külkereskedelmi forgalmunk behozatalában 1913-ról 1921-re növekedett, vagyis 13 243 százalékkal, az árukészletünk 78 127 829 510 koronával gyarapítja nemzeti vagyonunkat. Az ingójavak összesen nemzeti vagyonunkban a következő értékkel szerepelnek:

a) állatállomány	52 217 139 458 K
b) mezőgazdasági holtleltár	67 900 068 825 K
c) ipari leltár	30 560 940 283 K
d) állami ingóvagyon	16 024 381 991 K
e) háztartási ingóságok	74 018 271 683 K
f) árukészlet	78 127 829 510 K
<hr/>	
Összesen:	318 848 631 750 K

6. Követelések és tartozások a külfölddel szemben

Külföld elleni követeléseket a nemzeti vagyonhoz hozzá kell venni, viszont a külföldi tartozásokat abból le kell vonni, és így fogjuk megkapni a tiszta nemzeti vagyon értékét.

a) *Magyarországnak külfölddel szemben való követelése* a nemzeti vagyon megállapításánál két tételből áll, és pedig elsősorban azokból a külföldi értékpapírokból, amelyek magánosok, hitelintézetek és a biztosító társaságok tulajdonában voltak. Feltételezve, hogy az értékpapíroknak háború előtti álladékaiban változás nem állott be, e címen úgy, mint az 1912. évi nemzeti vagyon megállapításánál, 112 821 860 koronát veszünk fel. Értéknövekedésként itt nem veszünk semmit számba, mert külföldi értékpapírjaink nagy részét osztrák értékek tették, ezeknek csökkenése pedig ellensúlyozza azt az értéket, mint amennyivel az egyéb külföldi értékpapírok koronánkban romlása folytán emelkedtek. A második tétele a külföldi követeléseinknek az a csekély jelzálogkölcson, melyet hazai intézeteink külföldi ingatlanokra adtak és melyet úgy, mint az 1921-es évben, 60 166 koronában állapíthatunk meg. Megmaradó Magyarországnak követelése tehát összesen külfölddel szemben 112 882 026 koronát tesz.

b) A csekélyebb külföldi követeléssel szemben igen nagy összeget tesznek *külfölddel szemben fennálló tartozásaink*. Külföldi követeléseknek legjelentékenyebb tétele a külföldön lévő *állami kölcsönök* tőkeértéke. Magyar államadósság 1914. július 28. állapot szerint 6 971 818 915 koronát tett ki tőkeálladékaiban, melyből 62,45 százalék volt külföldön elhelyezve. Az államadósságok kamataira a jóvátételi bizottságoknak az államadósságot felosztó albizottsága által leendő felosztásáig az 1921–22. évi költségvetésben 132 144 671 korona irányoztatott elő. Ez összegből arányban, vagy külföldi értékben fizetendő összegre 42 448 340 korona, papírkoronában teljesítendő fizetésekre 89 696 331 korona esik. A placírozás és új szelvényívek kiadása alapulvételével az arányban vagy külföldi értékben teljesítendő külföldi fizetésekre 40 448 340 arany-

korona, a papírkoronában teljesíthető külföldi fizetésekre pedig 56 572 041 korona esik. Az aranyban, vagy külföldi valutában teljesítendő fizetésekre tehát 5 115 076 360 koronára lenne szükség, hozzászámítva ahhoz az 56 572 041 papírkoronában teljesíthető fizetést, a szelvényszolgálathoz tehát összesen 5 171 648 401 korona lenne szükséges. Ez összeghez hozzá kell venni még 431 808 000 koronát, melyet az osztrák-magyar államvasúttársaság Magyarország vonalai megváltásából kifolyólag az évi 6,5 millió aranyforintnyi részösszeg után a vasútvonalhossz arányában kell fizetni. Az évenként összesen fizetendő kamatok tehát 5 603 456 401 koronát tesznek, ami 4 százalékos tőkésítés mellett 140 086 410 025 korona tőkének felel meg. Hozzászámítva még a háború alatt és után felvett állami tartozási tőkék álladékát, amely 1921–22 évi állami költségvetés szerint 1 445 806 500 márka, 2 003 000 dollár, 200 000 font sterling és 21 900 000 korona, vagyis a zürichi 0,75 paritás alapján átszámítva 5 732 284 770 korona. Ez összegnek figyelembevételével tehát az összes állami kölcsönöknek külföldön elhelyezett tőkeálladéka 145 818 694 795 koronát tesz ki, mely összeget egy tételben kell a nemzeti vagyonnál külföldi tartozásként számba venni.

További tartozási tételt képez azon járuléktőke összeg, melyet *Ausztria államadósságai, kamatai fedezésére* fizetünk. A járuléknak tőkésített összege 1 348 886 462 korona, mely összegből a megmaradó Magyarországra anélkül, hogy számításaink más vonatkozásban precedensül szolgálhatnának, az 1921/22. évi költségvetésünkben felvett járulékösszegnek megfelelőleg 40 százalékot veszünk fel, tartozásunk e címen 539 554 585 koronát tesz.

Elég jelentékeny külföldi hitelezőknek tőkekövetelése a *magyar hitelintézetek által kibocsátott záloglevelek és községi kötvények* címén. A hitelintézetek által forgalomba hozott ily címletekből külföldön 2 135 908 850 korona volt. Ez összeg egészében a megmaradó Magyarország terhére esik. minthogy ily címleteket kibocsátó intézetek majdnem kivétel nélkül a fővárosban vannak. A hitelintézetek fenti címleteiből 292 826 000 francia frankra, 40 191 200 svájci frankra, 51 590 angol fontra szóló címlet van forgalomban és ezekből 75 százalék külföldön van elhelyezve. A külföldi valutára szóló címletek a 75-ös zürichi paritás szerinti értéke 17 736 546 666 koronát tesz, kétszeres számbavétel elkerülése céljából a külföldön elhelyezett címleteknek értékéből levonom a külföldi valutákban lévő címleteknek háború előtti koronákban kifejezett értékét, vagyis 250 691 608 koronát s az így nyert összeghez hozzáadva a fenti 17 736 546 666 koronát, megkapjuk azt az összeget, 19 621 764 008 koronát, mely a hitelintézetek által külföldön elhelyezett záloglevelek és községi kötvények mai tőkeértékének megfelel.

Külföldi tőketartozásoknak egy részét képezik azok a *magyar helyiérdekű vasutak és társasági vasutak elsőbbségi kötvényei és részvényei*, amelyek külföldön voltak elhelyezve. E címleteknek értéke 1912. évi nemzeti vagyonnál 379 984 706 koronában állapítottatott meg, s minthogy abból valószínűleg ezek állagában nagyobb változás nem történt és a külföldi valutában teljesítendő fizetések összege nem volt megállapítható, ezt az összeget állítjuk be e címen a tartozások rovatába.

Az ipari részvénytársaságok részvényei és kötvényeiből külföldön elhelyezett címletek értéke 1912. évben a nemzeti vagyonnál 189 998 305 koronát tett és minthogy ezek állaga meg nem állapítható, ezt az összeget állítottuk be a tartozások rovatába.

A hitelintézetek részvénytőkéjéből majdnem kizárólag budapesti hitelintézetek részvénytőkéje van külföldön elhelyezve, és ez az összeg az 1912. évi nemzeti vagyonban 356 665 820 koronát tett. E tartozás állagában változás a hitelintézetek részvénytőkéjének emelése és a részvények árfolyamának emelkedése folytán történt ugyan, de a megközelítő adat hiányában a régi összeget vettük itt is számításba.

Idegen tőke van még befektetve az *osztrák hitelintézetek* által engedélyezett *jelzálogkölcsönök* alakjában. A jelzálogkölcsönök állagában változás alig állott be s úgy mint az 1912. évi nemzeti vagyonban, 269 123 931 koronában vesszük fel.

A megmaradó Magyarország terhére vétetett teljes összegében azok a külföldön elhelyezett *sorsjegyek* értéke, amelyek 1912. évi nemzeti vagyon becslésében 8 292 580 koronát képviseltek.

Jelentékeny összeget tesznek azok a *fizetési kötelezettségek, amelyek a háború folyamán törleszthetők nem voltak*. Ez összegeket a békeszerződés értelmében abban a valutában kell megfizetni, amiben annak idején a kölcsönügylet kontraháltatott és ezenkívül a háború előtt és alatt esedékessé vált koronatartozást is az illető államok valutájában a háború előtti paritás alapulvételével kell kifizetni. A mai Magyarország területén működő 28 nagyobb pénzügyintézetnek a volt ellenséges külfölddel szemben a háború előtt és alatt lejárt tartozásai 1921. december 31-én a 75-ös zürichi jegyzés figyelembevételével a következők voltak:

Külföldi tartozás	Átszámítási kulcs	Korona értékre átszámítva
1 532 635 font st.	1 font st. — 3 010,70 K	4 614 304 195
40 566 dollár	1 dollár — 688,— K	27 909 708
167 744 495 fr. frank	1 fr. frank — 61,93 K	10 388 416 575
998 200 belga frank	1 b. frank — 57,63 K	57 526 266
843 563 lei	1 lei — 4,99 K	4 209 379
22 000 dinár	1 dinár — 7,48 K	164 560
1 732 258 márka	1 márka — 2,58 K	4 469 226
590 000 lira	1 lira — 34,40 K	20 296 000
525 000 holl. forint	1 holl. frt. — 258,06 K	135 481 500
50 410 569 magyar korona a fenti font és francia frank arányában átszámítva		4 104 899 806
Összesen:		19 357 677 215
A tartozásokból levonásba hozandó 763 400 font-sterling követelés		2 298 368 000
Tiszta tartozás		17 059 309 215

Ebben az összegben nem foglaltatnak bent a többi pénzügyintézetek külföldön lejárt tartozásai, valamint nem állnak adatok rendelkezésünkre a semleges és volt szövetséges országokkal szemben fennálló tartozásokról. Ezeket azonban adatok hiányában számitáson kívül hagyjuk.

Számbaveendők még a *magánosok külföldi tartozásai*, melyek megközelítőleg 1 000 000 font sterlinget és 47 000 000 francia frankot tettek ki. Semleges és volt szövetséges országokban fennálló tartozásokat adatok hiányában itt is számításon kívül hagyjuk. E tartozások átszámítva a 75-ös zürichi paritás alapján mintegy 6 000 000 000 koronát tesznek. Levonva a tartozásokból 236 600 font sterlinget, vagyis 712 332 000 koronát a fennálló követelésekre, marad tényleges tartozásként 5 287 668 000 korona.

Végül számításba veendők még *Budapest székesfővárosnak külföldi kölcsönei*, amelyek idegen valutákról szólnak. Ezeknek 1922. január 31-én levő álladékat átszámítva mai koronaértékre az alant feltüntetett összeget kell még a tartozási összegbe felvenni:

Angol fontban	3 813 618 á	3 010,70 korona	—	11 481 659 713 K
Francia arany frankban	133 395 272 á	133,33 korona	—	17 785 591 616 K
Belga arany-frankban	8 019 141 á	133,33 korona	—	1 069 192 070 K
Svájci frankban	6 225 831 á	133,33 korona	—	830 090 047 K
Hollandi arany forintban	1 695 691 á	258,06 korona	—	437 590 010 K
Német birodalmi márkában	107 494 031 á	2,58 korona	—	277 334 600 K
Összesen:				31 881 458 065 K

A nemzeti vagyon tartozási tételei tehát a következők:

Külföldön elhelyezett államkölcsönök tőkeértéke és háború utáni államadósság	145 818 694 795 K
Hozzájárulás az osztrák államadóssághoz	539 554 585 K
Záloglevelek és községi kötvények	19 621 764 008 K
Vasúti elsőbbségi részvények és kötvények	379 984 706 K
Ipari részvénytársaságokba befektetett külföldi tőke	189 998 305 K
Hitelintézetekbe befektetett külföldi tőke	356 665 820 K
Külföldi intézetek által folyósított jelzálogos kölcsönök	269 123 931 K
Sorsjegyek	8 292 580 K
Pénzüntézetek külföldi tartozásai (a semleges és szövetséges államokban fennállókon kívül)	17 059 309 215 K
Külföldi magántartozások (a semleges, és szövetséges államokban fennállókon kívül)	5 287 668 000 K
Budapest székesfőváros tartozása	31 881 458 065 K
Összesen:	221 412 514 010 K

A nemzeti bruttó vagyonból a 221,4 millió korona tartozásokat levonva a nemzeti tiszta vagyonként 853,9 millió koronát nyerünk. Arra nézve, hogy a nemzeti vagyonnak egyes tételei miként oszlanak meg, az alanti táblázat nyújt tájékoztatást. (Lásd következő oldalon.)

A számítások szerint a megmaradó Magyarország bruttó nemzeti vagyona, mely 1912. évi adatok szerint 20 milliárd koronát tett, jelenleg 1,075 milliárd koronát képvisel. Becsléseinkben mindenkor azt az alapot kívántuk megtalálni, amely legalkalmasabb arra,

	Érték koronákban	%-ban
I. Földbirtok	491 010 274 602	45,66
II. Bányák és kohók	54 615 687 859	5,08
III. Épületek	67 399 186 690	6,27
IV. Közlekedési eszközök	143 319 311 905	13,33
V. Ingó javak	318 848 631 750	29,65
VI. Külföldi követelések	112 882 026	0,01
Összes bruttó nemzeti vagyon	1 075 305 974 832	100,00
Tartozás a külfölddel szemben	221 412 514 010	
Tiszta nemzeti vagyon	853 893 460 822	

hogy konkrét adatok hiányában a leghívebben tükrözzék vissza az egyes vagyontárgyaknak tényleges értékét. Az egyes vagyontárgyak értéknövekedésénél meglehetősen eltérő arányok is bizonyítják, hogy a pozitív adatok hiánya folytán előálló eltolódásokon kívül számításainknál általában véve helyes irányt követtünk, amidőn az egyes vagyontárgyak csoportját külön-külön értékeltük. A százalékos értéknövekedés a nemzeti vagyon főbb csoportjainál az 1912. évről az 1921 december hó végéig a következő volt:

	Megbecsült érték 1912-ben 1921-ben millió koronákban 0,75 zürichi paritáson		Százalékos emelkedés
1. Földbirtok	7 236	491 010	6 786
2. Bányák	916	54 616	5 962
3. Épületek	4 533	67 399	1 487
4. Közlekedési eszközök	2 125	143 319	6 744
5. Ingóságok:			
a) élőállatok,	1 422	52 217	3 672
b) mezőgazdasági gépek, mező- gazdasági egyéb leltár	777	67 900	8 739
c) ipari leltár	349	30 561	8 757
d) államvagyon	211	16 025	7 595
e) háztartási ingóságok	745	74 018	9 935
f) árukészlet	1 180	78 128	6 621
Ingóságok általában	4 684	318 849	6 807
6. Követelések	113	113	—
Összes bruttó nemzeti vagyon	19 607	1 075 306	5 484
7. Tartozások	5 034	221 413	4 398
Tiszta nemzeti vagyon	14 573	853 893	5 859

Az itt felsorolt adatok kétségtől bizonyítékot nyújtanak arra nézve, hogy a nemzeti vagyon alkotó részeiben az értéknövekedés igen nagy kilengéseket mutat, nemcsak azért, hogy alkotórészek hányada igen eltérő, hanem mert azok értéknövekedése is erősen változó. Így az ország mezőgazdasági termelésének alkotó részeinél a földbirtok értékének növekedése jóval nagyobb, mint az élőállatoké, viszont a mezőgazdasági holtleltaré erősen felülmúlja a földbirtok értéknövekedését.

Az ország gazdasági élete szempontjából kétségbevonhatatlan tényként megállapítható azonban az, hogy gazdasági életünk és termelési rendünk megrendítése nemzeti vagyonunkat is súlyosan érintette, mert nemzeti vagyonunk értéknövekedése egyáltalában nem áll arányban pénzünk értékének zuhanásával.

T. MÉREY KLÁRA

Az iparban dolgozók statisztikai adataiból kibontható néhány történeti probléma vizsgálata

A gazdaságtörténetesek állandó, visszatérő problémája a statisztikai adatok megbízhatóságának kérdése. Ez különösen azóta került a figyelem középpontjába, amióta a számítógépek jóvoltából hatalmas számtömegek feldolgozása vált lehetővé, és amióta a feldolgozások végeredménye olykor a logikai „képlettel” ellentétes végeredményeket produkált. Ekkor kezdték el a szaktudósok ezeknek az ellentmondásoknak okait kutatni, ekkor mentek vissza a gyökerekig, s igen gyakran a rossz statisztikai felvételt tették meg bűnbaknak.

Igen természetes, hogy a számok „eredetét” minden alkalommal meg kell vizsgálni. Fontos tudnunk a számszerű felvételek célját, az összeírások előírásait stb. Ezt megkönnyítő alapvető munkák a történettudományban hazánkban is rendelkezésre állnak.¹ A számsorok mögött azonban mindenkor élet van, s e tény elhanyagolása, a *csak* számszemlélet olykor sok reményre jogosító történeti kutatást is vakvágányra vezethet. Ha mindkét szempontot figyelemmel kísérjük, akkor azonban a számok világa még azok előtt is feltárja titkait, akik csupán a matematika *logikai* oldalát használják fel a belső összefüggések megismerése és megismertetése érdekében. Nyilvánvaló, hogy a nagy számhalmaz belső összefüggéseit a logika önmagában nem tudja feltárni, ehhez magasabb fokú statisztikai elemzési és hibabecslési módszerek alkalmazása szükséges.

Szeretném tanulmányom elején előrebocsátani azt, hogy nem törekedtem széles körű statisztikai elemzésre, sem statisztikai feldolgozásra, – ehhez a képzettségemet sem éreztem elegendőnek –, csupán a saját, mikrokörben végzett gazdaságtörténeti vizsgálódásaim során felmerült *történeti* problémákat szeretném most az érdeklődők elé tárni, „hangosan gondolkodni” egy-egy megoldatlannak tűnő kérdés megoldási lehetőségén. A *történész*, és nem a statisztikus szemével szeretném tehát áttekinteni a statisztikai forrásokat.

Két alapvető problémakör vizsgálata e tanulmány tárgya: az iparral foglalkozó önálló keresők és az ipari vállalatok száma közötti összefüggéseket, továbbá az ipari és a vállalati segédszemélyzet számában mutatkozó eltérések magyarázatát kerestem. E két probléma évek hosszú során át súlyos gondot jelentett nekem, s bizonyos vagyok abban, hogy nemcsak nekem, hanem mindazoknak, akik mikrokörben végeznek történeti kutatómunkát. Kötelességemnek érzem, hogy a megtalálni vélt megoldás útját az érdeklődők elé tárjam – függetlenül attól, hogy ez szakmai sikert hoz-e számomra vagy elmarasztalást.

Közismert, hogy a belső összefüggések vizsgálata akkor hoz a történettudomány számára is konkrét eredményt, ha azt hosszabb távon tekintik át. Ehhez azonban egy viszonylag homogén adatbázis szükséges. Úgy vélem, hogy a Statisztikai Hivatal által 1900-ban megindított Magyar Statisztikai Közlemények új sorozata lényegében azonos szempontok alapján végezve adatfelvételeit 1900-tól 1930-ig, ezeket az adatokat egy-egy kérdés tisztázásához, mélyebb megvilágításához minden aggály nélkül felhasználhatom. Itt kell azonban megjegyeznem azt, hogy az 1941. évi népszámlálás adatait azért nem vehettem figyelembe, mert abból a vállalatok adatainak feldolgozása hiányzik.²

¹ Vö. A történeti statisztika forrásai. Szerk.: Kovacsics József, Bp. 1957. – A Központi Statisztikai Hivatal kiadványai: Történeti Statisztikai kötetek sorozata, továbbá Számok és Történelem sorozata stb.

² *Thirring Lajos*: Magyarország népessége 1849–1949 között. In: Magyarország történeti demográfiája. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1963. 380. és a 336. jegyzet.

A számoknak az elettel való szoros összefüggése elsősorban a kisebb körök vizsgálatánál állítja probléma elé a kutatókat, akkor derülnek ki mindazok a pontatlanságok, elírások, vagy olykor a tényekkel nem egyeztethető adatok, amelyek a nagy „egész” – esetünkben az országos adatok – vizsgálatánál eltűnnek, eltörpülnek, lényegtelennek válnak. Egy-egy történeti probléma keresztszemetésének áttekintéséhez ezért – véleményem szerint – az igazságot azáltal lehet legjobban megközelíteni, ha különböző nagyságú „metszeteket” helyezünk görcső alá, ha a vizsgálat egyaránt kiterjed városra, megyére, több megyét egyesítő mezzosztintú „egységre”, tájegységre és végül az országra. Az alábbiakban e tanulmányban erre teszünk kísérletet a már említett két, a statisztikai adatokból „kiemelhető” probléma megvizsgálásával kapcsolatban.

A vizsgált időszakban (1900–1930) nehézséget okoz, hogy a két időpont között módosultak a határok: az ország, a régió és a megyék politikai határai egyaránt. Ezeket a nehézségeket a viszonyítás módszerével próbáltam meg áthidalni, bár az 1910 és 1920 közötti legnagyobb változás konkrét összehasonlíthatósága érdekében – ahol erre lehetőség volt – közöltem a Statisztikai Hivatal által elvégzett, s a trianoni területre redukált, 1910 évi adatokat is.

Ez a kimutatás (VI. Táblázat) azonban – sajnos – csonka, mert a vállalati adatok területi és iparágankénti „redukációját” 1910-re vonatkozóan nem végezte el a hivatalos statisztika. Csupán annyit tudunk, hogy 1910-ben a trianoni békében kialakított ország területére az akkor ott összeírt vállalatoknak 45%-a, a Dunántúl trianoni területére az összeírtaknak 80%-a, a Dél-Dunántúl hasonlóan redukált területére pedig 88%-a esett,³ vagyis a területmódosulás az ipari vállalatok számát jelentős – bár az egyes területeken eltérő – mértékben csökkentette. Tolna megyében és Pécsen nem történt területmódosulás, és így a vállalatok száma és aránya sem változott. Ezek a csonka adatok is figyelmeztetnek arra, hogy – időbeli összehasonlítás esetén – a kritika újabb szemponttal kell, hogy gazdagodjék. Tolna megye és Pécs adatainak változatlansága az összehasonlítást végzők számára lehetőséget ad további következtetések levonására, melyekre e szűkreszabott tanulmány keretei között nem áll módunkban kitérni.

1. Az iparral foglalkozó önállók és a „vállalatok” száma

E két számadat közötti összefüggés vizsgálata nem újkeletű probléma. A statisztikusok már korán felfigyeltek arra a furcsa kettősségre, amely az önálló iparosok viszonylag kisebb száma és az ipari vállalatok magasabb száma között fennáll. Itt emlékeztetnénk arra, hogy a vállalati adatsor lényegében a mai értelemben vett üzemegységek (műhelyek, gyártelepek stb.) számáról ad felvilágosítást. Ezért is tettük a címben idézőjelbe a vállalat szót. (Ezzel is szeretnénk volna felhívni a figyelmet arra a jelentés-módosulásra, amely az idők folyamán a szóval kapcsolatosan végbement.) A két adatsor közti eltérést nem okozhatta az összeírás pontatlansága, hiszen az egyéni számláló lapokkal végzett felvétel, a gondos feldolgozás, de főleg a mind a négy időmetszetben megjelenő *azonos* vonások kétséget sem hagynak afelől, hogy itt *valós* problémával állunk szemben. Ez egyébként már a statisztikai adatokat feldolgozó szakembereknek is feltűnt, s már az 1900. évi népszámlálás foglalkozási adatainak áttekintésekor hangot kapott a kötet bevezetésében, az „Általános jelentés” szövegében. Eszerint: „... a kimutatásban vállalatokról lévén szó, abban tulajdonképpen nem egyének, hanem az önálló iparüzemek vannak kimutatva, ennél fogva a részvénytársaságok, községek és más jogi személyek iparvállalatai, nemkülönben azon egyének vállalatai is tekintetbe vannak véve, akik főfoglalkozásuk szerint nem az iparba, hanem valamely más foglalkozási ágba tartoznak. Főképpen ez a

³ Összesített adat áll csak rendelkezésünkre, de ez is nagyon sokatmondó! 1910-ben az ország korabeli területén az ipari vállalatok összes száma: 479 468 volt, ugyanakkor a trianoni békében kialakított ország területén: 216 718 ipari vállalat volt. Dunántúl területén 88 909 az ipari vállalatok száma, a trianoni területén 71 005 ipari vállalat volt. Dél-Dunántúlon a korabeli területén 42 009 volt az ipari vállalatok száma, a trianoni területén ugyanekor 37 166. Pécs és Tolna megye ipari vállalatainak számában nem volt eltérés. (L. I–V. táblázatok, továbbá Az 1920. évi népszámlálás. Bp. 1925. Magyar Statisztikai Közlemények – továbbiakban: MSK – 71. köt. 33*)

magyarázata annak, hogy a vállalatoknak itt kimutatott száma az önálló iparosoknak az előző táblázaton kimutatott számát oly jelentékeny számmal . . . meghaladja".⁴

Ugyanez a probléma e népszámlálás eredményeinek összegezésekor is visszatért, s a magyarázat lényegében azonos. Itt azonban már a tulajdonosok között az államot, a közkereseti társaságokat, a szövetkezeteket is megemlíti a foglalkozási viszonyok elemzését végző szerző. Majd így folytatja: „Van rá eset . . . hogy a vállalat fiók vagy másodüzlet, továbbá előfordul, hogy a vállalkozó más foglalkozást vall be tulajdonképpeni élethivatásának vagy a felvétel időpontjában máshol, pl. külföldön tartózkodott. E körülmények tehát könnyen érthetővé teszik a vállalatok többletét az önálló iparosokkal szemben, amit csak igen kis mérvben képesek ellensúlyozni azok a tények, amelyek a vállalatok számát apasztják (pl. ha az összeírt vállalkozó üzlete más helyen, kivált külföldön székel, vagy a vállalkozók közkereseti tagok stb.)".⁵

Az 1910. évi népszámlálás végeredményének összegezésekor a problémával kapcsolatosan még egy fontos szempont merült fel. Ráműtettek arra ugyanis, hogy a mellékfoglalkozásokra vonatkozó adatokból kitűnik, hogy a tulajdonképpeni iparral önállóan, de mellékesen, tehát nem főhivatásszerűen foglalkozók száma az egész „Magyarbirodalomban” (Horvát-Szlavonországgal együtt) 84 ezer fő volt, s ez a statisztikus szerint: „már maga is majdnem megmagyarázná az önálló iparosok és a vállalatok száma között mutatkozó (93 ezerre rúgó) különbséget”.⁶

Az 1920. évi népszámlálással kapcsolatban ez az előbbi szempont már beleépült a jelenség magyarázatába. „A vállalatok száma jóval több, mint az önálló iparosoké, mert egyrészt a vállalatok egy hányada jogi személyek, részvénytársaságok kezében van, másrészt, mert a vállalatok statisztikájánál a mellékfoglalkozás is figyelembe vétetett, miáltal a vállalatok számába olyan vállalkozók is bekerültek, akiknek az ipar csak mellékfoglalkozásuk, sőt olyanok, akik fő- és mellékfoglalkozásuk szerint más-más vállalathoz tartoznak, mindkét vállalatnál vétettek számba.”⁷

1930-ban a statisztikai bevezetés e problémával kapcsolatosan lényegében az előzőeket ismétli meg, „. . . önálló csak olyan fizikai személy lehet, akinek az illető ipari stb. szakma főfoglalkozása. Vállalata viszont jogi személyeknek, részvénytársaságoknak is van. A fizikai és jogi személyeknek ezen kívül több különböző *nemű* vállalata is lehet, ezeket a vállalati statisztika önálló vállalati egységként mutatja ki, holott az önállók száma az esetleges mellékfoglalkozás figyelmen kívül hagyásával a főfoglalkozás alapján, tehát *egyszeri* számbavétel útján állapítatik meg”. Az 1930. évi népszámlálás foglalkozási megoszlását ismertető „Általános jelentés” szövege ugyanakkor megerősíti azt az előző megállapítást is, amely szerint a csupán mellékfoglalkozásként iparúzó is szerepel vállaltulajdonosként a vállalati statisztikában.⁸

A korszak egyik legképzettebb statisztikusa, Thirring Lajos egy tanulmányában az ipar fejlődésének bemutatásához használja fel a tulajdonképpeni ipar keresői közül az önállók és az ipari vállalatok számában bekövetkezett számbeli növekedést 1920 és 1930 között. A két számadatot – mint nem homogén adatokat – nem hasonlítja össze, de külön-külön megállapítja, hogy míg a tulajdonképpeni iparral foglalkozó önállók száma a tíz év során 6,4%-kal fogyott, addig a vállalatok számában 8,5%-os csökkenés volt megfigyelhető.⁹ Adatai az ipari koncentráció előrehaladását mutatják, de nem adnak választ arra a kérdésünkre, hogy az önálló iparosok és a vállalatok száma közötti nagy eltérés mit jelez, mivel magyarázható.

Vizsgáljuk meg elsőként azt, amivel a korabeli statisztikusok az adatok eltérését magyarázták: az iparral mellékesen foglalkozók számát az egyes időmetszetben.

⁴ A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. II. rész. Bp., 1904. MSK, 2. köt. 19.*

⁵ A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. X. rész. Bp. 1909. MSK 27. köt. 169*–170*.

⁶ A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. VI. rész. Bp., 1920 MSK 64. köt. 139.*

⁷ Az 1920. évi népszámlálás. II. rész. Bp., 1925. MSK 71. köt. 10*.

⁸ Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Bp., 1934. MSK, 86. köt. 28*. (Az eredeti szöveg kiemelésével.)

⁹ Thirring Lajos: Eltolódások a népesség foglalkozásában 1920 és 1930 között. Magyar Statisztikai Szemle. 1935. 11. sz. 978.

Az iparral mellékesen foglalkozók és azon belül az önállóak száma¹⁰

Iparral mellékesen foglalkozó											
Év	összes önálló		összes önálló		s z á m a		összes önálló		összes önálló		A tulajdonkép- peni iparban önálló Magyarországon
	Pécssett	Tolna megyében			Dél-Dunán- túlon		Dunántúlon				
	korabeli területén										
1900	209	x	7200	x	48 009	x	74 640	x	519 661	471 895	75 672
1910	286	x	3411	x	15 651	x	34 055	x	224 064	190 829	72 095
	a trianoni területén										
1910	286	x	3411	x	13 110	x	24 922	x	71 151	x	x
1920	245	195	3966	3599	17 652	16 692	24 554	22 727	73 936	66 639	16 834
1930	118	74	2314	2190	11 162	7 613	15 493	13 944	47 854	42 676	9 538

x = az adat ismeretlen

A magas számok már jelzik azt, hogy az iparral mellékesen foglalkozók között a házi- és a népipar, illetve a vándoriparban mellékesen dolgozókat is megtaláljuk. Az önállóak számát csak egyes népszámlálási adatokból lehetett megtudni vagy kikövetkeztetni. Az 1910. évi trianoni határookra vonatkozó országterületen és 1920-ban az iparral mellékesen foglalkozók között külön tüntették fel az önálló keresőket és az eltartottakat.¹¹ Valószínű, hogy az iparral mellékesen foglalkozó eltartottak nem az ugyanabba a kategóriába keresőknek feltüntetettek eltartottai, hanem pl. „a háztartásbeliként” összeírt nők vagy idősebb férfiak háziiparban végzett munkáját jegyezték fel itt. Erre utal az, hogy pl. a tulajdonképeni iparral mellékesen foglalkozó önálló kereső férfiak száma 1910-ben a korabeli Magyarország területén 46 026 fő volt, az eltartottaknak jelzett férfiaké pedig 256. Ugyanakkor az önálló kereső nők száma 5985, az eltartottaké 19 828 fő. Vagyis az összes önálló keresők száma 52 011, s az eltartottakként feljegyzetteké 20 084.¹² Ebből következik, hogy a tulajdonképeni iparral mellékesen foglalkozó népesség 28%-át 1910-ben az eltartottak alkották. Erre már a statisztikusok is felhívték, mert 1910-ben megjegyezték azt, hogy a mellékfoglalkozásokat űző nők nagyobb része eltartott s többségük a házi-, népi-, illetve a vándoriparral foglalkozik.¹³ Ezt a „bontást” csak az ország területére vonatkozóan tudtuk elvégezni, mert a kisebb területekre vonatkozó részadatok pontatlanok és esetlegesek voltak, minthogy a felmérés csak a foglalkozások fontosabb kategóriájára terjedt ki.

Mindebből következik, hogy a kisebb területek adatainak összehasonlító vizsgálata – az említett összesített adatok miatt – nem adhat reális képet. Megkíséreljük tehát azt, hogy időben visszafelé haladva az országos képből vonjuk le az e téren általánosítható tanulságokat, mert itt rendelkezésünkre állnak a tulajdonképeni iparral mellékesen foglalkozók közül az önálló keresők adatai is.

1930-ban Magyarországon a tulajdonképeni ipar önálló ipari keresőinek száma 204 564 fő volt. Az ipari vállalatok száma ugyanakkor 224 772, vagyis 20 208-cal több, mint az önálló ipari keresők száma (l.: V/D. táblázat). Ugyanebben az esztendőben a tulajdonképeni iparral mellékesen foglalkozó önállóak száma 9538 volt, tehát közel a felét adja a fent említett különbözethetnek.

¹⁰ MSK. 2. köt. 58* – Ua. 12. köt. 461, 465, 513. – Ua. 48. köt. 72*, Ua. 52. köt. 897–921. – Ua. 71. köt. 47*. – Ua. 72. köt. 244, 251, 263. Ua. 76. köt. 96. – Ua. 86. köt. 73*. – Ua. 94. köt. 205. – Ua. 114. köt. 141.

¹¹ Vö. MSK. 72. köt. 244, 251, 263. Ua. 76. köt. 96. Ua. 71. köt. 47*.

¹² MSK. 52. köt. 921.

¹³ MSK 64. köt. Bp. 1920. 155* és köv. oldalakon.

1920-ban az önálló ipari keresők és a vállalatok száma közötti eltérés – az utóbbiak javára – 27 207 (V./C. táblázat) s a tulajdonképpeni iparral mellékesen foglalkozó önállók a különbözethetnek közel 2/3-át adják (számszerűen az iparral mellékesen foglalkozók száma ekkor 16 834 fő volt). 1900-ban és 1910-ben a régi országtérületen a tulajdonképpeni iparral mellékesen foglalkozó önállók aránya az előbbieknél magasabb az önálló iparosok és a vállalatok száma közötti eltéréshez viszonyítottan. 1910-ben a különbözet 80 168, az iparral mellékesen foglalkozó önállók száma 72 095, vagyis az eltérésnek 89%-a lel magyarázatot a tulajdonképpeni iparral mellékesen foglalkozók számával. 1900-ban ez az eltérés az önálló ipar keresői és az ipari vállalatok száma között 77 408 volt s ugyanakkor a tulajdonképpeni iparral mellékesen foglalkozó önállók száma 75 672, vagyis a századfordulón az önálló ipari keresők és a vállalatok száma közötti eltérésnek közel 98%-a a mellékesen iparral foglalkozók számával volt megmagyarázható. [Az V/A. és B. táblázatunk adatait vetettük össze a fenti táblázat adataival.]

E gondolatsorból következően megállapíthatjuk azt, hogy a mellékesen iparral foglalkozók száma és az önálló ipari keresők, továbbá a vállalatok száma közötti különbözet időben előrehaladva csökkenő tendenciát mutat.

Ezzel kapcsolatosan utalni szeretnék egy részletes községenkénti vizsgálatra, amelynek végeredményeként az iparral mellékesen foglalkozóknak igen jelentős száma és hányada jelentkezik községi szinten a vállalatok számában. Előfordult, hogy ötvennél több vállalatot jegyeztek fel olyan községekben, ahol alig volt önálló iparos, viszont igen magas volt az iparral mellékesen foglalkozók száma.¹⁴ A legnagyobb (az ország) és a legkisebb egységek (a községek) adatainak összehasonlítása tehát egyaránt azt mutatja, hogy az önálló ipari keresők és az ipari vállalatok számában mutatkozó eltérés jelentős – bár időben fogyó hányadát – a tulajdonképpeni iparral mellékesen foglalkozó önállók száma adja.

Feltételezhető, hogy ugyanez a jelenség megtalálható mezzoszintre – kisebb régiók, megye, város – lebontva is, de ezek adatainak vizsgálatát nagyon megnehezíti az, hogy az iparral mellékesen foglalkozó önállóknak csupán az összesített száma áll rendelkezésünkre. Ez a szám pedig nemcsak a tulajdonképpeni iparral, hanem a házi, népiparral, illetve vándoriparral mellékesen foglalkozók számát is magába foglalja. Az előbbi kategóriák közül a vándoriparban már nagyon csökkent azoknak az önállóknak a száma, akik azzal mellékesen foglalkoztak. 1920-ban pl. az egész országban 188 főt jegyeztek fel ebben a kategóriában.¹⁵

A legkisebb területegységről indulva [I/C., D. táblázat] Pécsen 346-tal volt több ipari vállalat, mint önálló ipari kereső 1920-ban. Ugyanakkor a tulajdonképpeni iparral mellékesen foglalkozók száma 159 fő. 1930-ban 147 az önálló ipari keresők és a vállalatok közötti különbözet, s az iparral mellékesen foglalkozók száma 74 fő. Az eltérések tehát kb. a felére adhat magyarázatot az iparral mellékesen foglalkozók száma.

Vizsgáljuk meg adatainkat Tolna megyében [II/C. D. táblázat]. 1920-ban az önálló ipari keresők és a vállalatok száma közti eltérés a tulajdonképpeni iparban 986. Ugyanebben az évben a megye területén az iparral mellékesen foglalkozó önállók száma 3599 fő. Tíz évvel később az önálló ipari keresők és a vállalatok száma közti eltérés 498, az iparral mellékesen foglalkozók száma pedig 2190, vagyis mindkét említett esztendőben lényegesen magasabb a számuk, mint a vállalat és az önálló ipari keresők száma közötti eltérés. Az azonban köztudott, hogy Tolna megyében ez idő tájt igen jelentős volt a háziipar, az iparral mellékesen foglalkozók jelentékeny száma tehát feltételezhetően nem a tulajdonképpeni ipar köréből kerülhetett ki. S ugyanez a jelenség tárul elénk a Dél-Dunántúl hasonló természetű adataiból is [III/C. és D. táblázat], ahol a tulajdonképpeni iparral mellékesen foglalkozók száma 1920-ban közel négyszerese, 1930-ban pedig közel háromszorosa volt az ipari vállalatok és az önálló ipari keresői között mutatkozó számbeli eltérésnek, különbségnek. A Dunántúlon mindkét esztendőben az iparral mellékesen foglalkozók száma magasabb, mint a vállalatok és az önálló ipari kere-

¹⁴ Az adatok elemzését részletesen l.: *T. Mérey Klára: Az iparosodás hatása Dél-Dunántúl településszerkezetére (1872–1910).* In: *A Dunántúl településtörténete. IV. 1867–1900.* Szerk. Kanyar József. Veszprém, 1982. 69–70.

¹⁵ MSK 72. köt. 251, 263. Megjegyzem, hogy a községek adatainak vizsgálatánál is összesített adataink voltak.

sők száma közötti eltérés [IV/C. és D. táblázat]. 1920-ban egyharmaddal, 1930-ban több mint a felével volt több az iparral mellékesen foglalkozók száma, mint az említett különbözet. Ha országosan is a házi, a népi és vándoriparral együtt számított iparral mellékesen foglalkozók számát tesszük vizsgálatunk tárgyává, akkor ezekhez a területi adatokhoz nagyon hasonló eredményeket kapunk. Országosan kitapintható az is, hogy az iparral mellékesen foglalkozóknak 1920-ban alig egynegyede, 1930-ban pedig még ennél is kisebb hányada esett a tulajdonképpeni iparra, vagyis az iparral mellékesen foglalkozóknak csak kisebb része volt az, amely nem a házi és népipar keretében működött és dolgozott önálló vállalkozóként.

Országosan lehetőségünk van arra is, hogy az iparral mellékesen foglalkozók arányát iparáganként tekintsük át 1920-ban és 1930-ban. Ezekből az adatokból megállapítható, hogy 1920-ban a tulajdonképpeni ipart mellékesen űzők legnagyobb aránya az iparszerkezetben a ruházati iparban (28%), az építőiparban (15%), a szállodaiparban (13%), és az élelmiszeriparban (12%) volt található. Tíz évvel később ugyanebben a négy iparágban találjuk az iparral mellékesen foglalkozók legnagyobb számát, csak az arányok módosultak. (A ruházati iparba tartozott a tulajdonképpeni iparral mellékesen foglalkozók 22%-a, a szolgáltatási iparba 20%-a, az élelmiszeriparba 18%-a és az építőiparba 15%-a).

Tegyük ez adatsort mellé az önálló ipari keresők és a vállalatok száma közötti különbözet iparszerkezeti arányait 1920-ban és 1930-ban. [V/C. és D. táblázat]. 1920-ban a ruházati ipar aránya a legmagasabb (39%), ezt követi az élelmiszeripar (11%), az építőipar (11%) és a vendéglátóipar (10%). 1930-ban ugyanez a négy iparág vezet, mégpedig a ruházati iparban az eltérés aránya 20%, az élelmiszeriparban 17%, a vendéglátóiparban 14% és az építőiparban 11%. Ebből a két adatsorból egyértelműen megállapítható, hogy ezeknek az iparágaknak abban az időben még nagyrészt igényjellege, illetve a ruházati iparban a mosónők, fehérneművarrónők, vasalónők stb. nagy száma okozza ezt az eltérést. Az iparágak sajátos arculatát tehát mindig figyelembe kell vennünk az iparszerkezeti elemzéseknél.

Az önálló iparosok száma és a vállalatok (üzemek) száma közötti eltérés időben növekvő hányadát a statisztikusok a vállalkozók különböző, nem ipari foglalkozásával is magyarázzák. Ez a hányad időben növekvő tendenciát mutat, ami összecseng a történészek és az iparstatisztikusok azon megállapításával, amely szerint hazánkban megnövekedett az ipari részvénytársaságok, illetve a különböző nem ipari foglalkozóként szereplő vállalat-tulajdonosok száma.¹⁶ A statisztika tehát a maga számszerű adataival konkrétan jelzi az egyes gazdasági, sőt társadalmi jelenségeket is, és számszerűen kitapinthatóvá teszi az eltéréseket.

2. Az ipari és a vállalati segédszemélyzet számában mutatkozó eltérés

Az ipar általános helyzetével foglalkozó közgazdászok, majd a történészek általában azt a problémakört szokták vizsgálódásuk homlokterébe állítani, hogy egy-egy adott időszakban az ipari keresők közül mennyi az önállóan dolgozó iparos, és mekkora az ipari segédszemélyzet, amely utóbbihoz tartoznak a segítő családtagokon kívül a tisztviselők, a művezetők, az előmunkások, a szakmunkások, a betanított- és képzetlen munkások, a tanoncok, a szolgák, sőt a napszámosok is. (1900-tól már a napszámosokat a megfelelő foglalkozási csoportokba sorolták be.)¹⁷

A vállalati és az ipari segédszemélyzet száma közötti eltérés általában csak statisztikai probléma maradt. Pedig e két adat összevetése – különösen hosszabb távon – érdekes információkat szolgáltat az iparon belüli élet mélyebb megismeréséhez. Mert mi okozza az eltérést e két számadat között? 1900-ban ezt olvashatjuk a népszámlálás eredményeit összefoglaló áttekintésben: „A különbség (ti. az ipari és a vállalati segédszemélyzet számában. – T. M.) jobbra az 1900. év körüli válságos gazdasági viszonyok folytán nagy mérveket öltött munkanélküliségből származik. Emellett nem egy határozott vállalatnál, hanem különböző munkaadóknál, intézeteknél és más, nem üzletszerű munkaadóknál,

¹⁶ Részvénytársaságok. Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1941. X. évf. Bp. 1941. 145. – Magyar Statisztikai Évkönyv, 1942. L. évf. Bp., 1944. 11. – *Berend T. Iván–Ránki György*: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában. (1933–1944) Bp., 1958. 83–96.

¹⁷ MSK 27. köt. 104* és köv. lapjain.

külföldi vállalatok itteni képviselőiben alkalmazott segédek stb. szintén mind kívül esnek a segéd-személyzetnek vállalatok szerinti csoportosításán, valamint oly esetek is fordultak elő, hogy a segéd számláló lapján nem volt megnevezve a munkaadó, pótlása sem vált lehetségessé, s így természetesen ez egyének a vállalatokba nem voltak besorozhatók.”¹⁸

Ugyanez a magyarázat tér vissza 1920-ban is a hozzáfűzéssel, hogy a vállalatok segéd-személyzetébe azokat is beleszámították, akik csak mellékfoglalkozásképp voltak munkásai vagy tisztviselői valamely vállalatnak. Ezek száma 1910-ben Magyarországon 37 618 fő, vagyis az összes vállalati alkalmazottnak 4,5%-a volt.¹⁹

Az 1920. évi népszámlálás alkalmával a statisztikusok figyelmét elsősorban az iparvállalatok arányának emelkedésével szemben az iparral foglalkozók arányának csökkenése kötötte le, amely „az iparvállalatoknak a kisipari jelleg felé való decentralizációját” jelentette,²⁰ de már 1930-ban ismét részletesen foglalkoznak az ipari és a vállalati segéd-személyzet száma közti eltérés problematikájával. Megállapítják, hogy az ipari segéd-személyzet kategóriájába a munka nélkül levő keresőket is beszámították, míg a vállalati statisztika – „természetéből kifolyólag”, amint ezt a statisztikus írta – még a szezon-munkanélkülieket sem ölelhette fel. Ehhez még az is hozzájárult, hogy bizonyos ipari alcsoportokban nem lehetett vállalatonként számba venni a segéd-személyzetet. Minthogy a népszámláláshoz nem kapcsolódott üzemi felvétel, ezért a megszámlált keresők egyéni számláló lapján szereplő vállalat szolgált a statisztika alapjául. Itt megjegyzik, hogy mindebből következően a vállalatok és a segéd-személyzet száma nem tekinthető teljes értékű adatnak, de a gazdasági statisztika adatai azt mutatják, hogy e vállalati adatok „a teljességhez legalábbis közel állanak”. A népszámlálás foglalkozási viszonyait bemutató kötet bevezető tanulmánya egy további problémát is felvet. Azt tudniillik, hogy területi szempontból kétféle feldolgozási módot alkalmaztak: a foglalkozási csoportosítás a lakóhelyet, a vállalati osztályozás pedig a munkahelyet vette alapul, s így ahol pl. fiókvállalat vagy részüzem volt „nemcsak egy közösségben belül, hanem, amennyiben vállalati, illetve üzletág szerint egyneműek, országosan egybefoglalva az anyavállalat (központ) székhelyén mutattatnak ki”. Siet azonban ehhez még azt is hozzátenni a szerző, hogy „a fióküzemeknek ez az egybefoglalása a földrajzi eloszlás szempontjából nem mindig helyes és indokolt”.²¹

E kritikai észrevételek után tekintsük át tehát táblázatainkat, azzal a meggyőződéssel, hogy az idősorok itt is segítenek majd áthidalni a nehézségeket. Elsőként vizsgáljuk meg az ipari és a vállalati segéd-személyzet száma közötti eltérést országosan. [L. a VII/A. táblázatot].

1900-ban a vállalati kereteken kívül dolgozó ipari segéd-személyzet az összes ipari segéd-személyzetnek (munkásnak és tisztviselőnek egyaránt) 15%-a volt, 1910-ben ez az arány 7%-ra csökkent, 1920-ban, az új határok között 19%-ra nőtt, majd 1930-ban 34%-ra ugrott. Iparáganként vizsgálva ezeket az arányokat: a vas- és fémiparban, a faiparban, a ruházati- és az építőiparban, továbbá a nyomdaiparban volt a legmagasabb ez az arány az első világháború előtt, majd 1920-ban és 1930-ban a vendéglátóipar, a kő-, föld- és agyagipar, sőt a papíriparban is megnőtt a vállalati kereten kívül „keresőnek” feltüntetett ipari segéd-személyzet száma és aránya. (Az egyéb iparban összeírtakat nem vettük figyelembe, mivel ide általában azokat sorolták, akik nem tüntették fel pontosan, melyik vállalatban dolgoznak, illetve, akik a vállalati összesítésből kimaradtak.)

A fent említett iparágak közül az építőipar, továbbá a kő-, föld-agyagipar, és bizonyos fokokig, egyes szakágazataiban az élelmiszeripar is a szezonális iparágakhoz tartozott akkor, tehát feltételezhető, hogy a népszámlálás idején az ezekben az iparágakban keresőként feljegyzetteknek jelentős része munka nélkül volt.

A ruházati iparban viszont a varrónők, fehérneművarrónők stb. száma emeli a vállalati kereteken kívüli segéd-személyzet számát. Nem véletlen, hogy éppen ebben az iparágban találjuk a legtöbb iparral mellékesen foglalkozó segéd-személyzetet (főként női munkaeőrt).

Volt azonban olyan iparág is (a vegyi-, és a világháború előtt a vendéglátóipar, amelyhez akkor a szolgáltatóipar egy részét is odaszámították), ahol a vállalati segéd-személyzet száma magasabb volt,

¹⁸ Uo. 27. köt. 170*.

¹⁹ Uo. 64. köt. 139*.

²⁰ Uo. 71. köt. 10*–11*.

²¹ Uo. 86. köt. 28*.

mint az ipari segédszemélyzeté. Ezt – feltételezhetően – a mellékfoglalkozásként ipari munkát végzők vállalati dolgozónkénti számítása okozta.

Egy fontos mozzanatra kell azonban még felfigyelnünk e két kategória számadatainak egybevetésénél, és ez az egyes területekre különösen jellemző vándormunkásmozgalom.

Nézzük meg ebből a szempontból is az egyes, mintáiul vett kisebb „köröket”. A Dunántúlon [I. VII/A. táblázat] az ipari vállalatok kívüli ipari segédszemélyzet aránya 1900-ban 20%, 1910-ben 13%, majd az új határok között 1920-ban 19%, és 1930-ban 32% volt. A Dunántúlon az egyes iparágak közül az első világháború előtt a gép-, a papír- és az építőiparban találjuk a legmagasabb arányban az ipari vállalatok kívüli ipari segédszemélyzetet. A háború után a már megkisebbedett Dunántúli területén a vas- és fémipar, a fa-, a papír-, az építő- és a nyomdaipar tűnik ki magas arányaival. Az idényjellegű iparágak közül az építőipar nagyszámú ipari segédszemélyzete, amely vállalatok kívüliként jelentkezik, nyilvánvalóan a szezonális iparág jellegéből következik. Az 1930. évi népszámlálás adataiból „kiugró” magas arányok azonban már egy-egy iparág válságát jelzik, és kifejezetten az iparágokon belül megnövekedett munkanélküliségre utalnak.

Hasonló trend-vonalat mutatnak a Dél-Dunántúli hasonló természetű adatai, míg a változatlan területű Tolna megyében [VII/B. táblázat] egyenesen megdöbbentőek az építőipar számadatai. Ha nem tudnánk, hogy ez a megye kifejezetten a munkaerőkielcsapódó megyék között szerepel már a 19. század végétől, ahonnan százezrekre mentek – elsősorban az építőipar munkásai – munkát vállalni külföldre,²² akkor ezek a számok már eleve arra ösztönöznék a kutatót, hogy az építőipar megyebeli helyzetét külön vizsgálat tárgyává tegye. Így viszont ez az adat csak egy korábbi megállapítást alátámasztó érvvé válik.

Vizsgáljuk meg utolsóként a legkisebb körnek: Pécs törvényhatósági jogú városnak adatait. Itt a vállalatok kívüli ipari segédszemélyzet arányának változása szinte az országos arányokat követi, azzal a különbséggel, hogy 1910-ben és 1920-ban kisebb volt a vállalatok kívüliek aránya, mint országosan, illetve az ország egyéb, általunk megvizsgált területein. E városban is az építőipar volt az az iparág, ahol a vállalatok kívüli ipari segédszemélyzet aránya a legmagasabb volt. (Ez érthető a szezonális jelleg miatt is.) Kiemelkedően magas volt azonban ez az arány még a szövő-, fonóiparban is, amelyhez 1920 és 1930 között a nyomdaipar válságát jelző magas számarány járult [VII/B. táblázat].

Mindezek alapján úgy véljük, bátran állíthatjuk azt, hogy a vállalati segédszemélyzet és az ipari segédszemélyzet számának egybevetése alapján meghatározható az iparban levő *munkanélküliség* mértéke, és ezekből az adatokból az egyes iparágak válsága is kirajzolódik.

Állításunk alátámasztására az egyik területen, a Dél-Dunántúli részleteiben is megvizsgáltuk 1920 és 1930 között az egyes iparágakon belül a gyáripar és a kisipar konkrét helyzetét. Áttekintésünk kiderült, hogy a kérdéses időszakban a vas- és fémipar, a fa- és csontipar, továbbá az élelmiszeripar a válság által sújtott iparágak közé tartozott 1930-ban, ahol a gyáriparban és a kisiparban egyaránt kimutatható a munkanélküliség.²³

A mérsékeltlen hanyatló iparágak között tartják számon – országosan – a ruházati és a sokszorosító ipart. A ruházati ipart sajátos kettőssége, az akkor még erősen kisipari jellege különösen érzékenyvé tette a válsággal szemben. Úgy tűnik, hogy a Dél-Dunántúlon ebben az iparágban, elsősorban a kisiparban, nagy munkanélküliséggel kell számolnunk. Ezt egy adattal támasztjuk alá. A Dél-Dunántúli legnagyobb városában, Pécsen 1921-ben 751 iparossegédet alkalmaztak kilencféle ruházati ipari szakágazatban a kisiparban. 1931-ben 11 féle szakágazatban már csak 322 segéd dolgozott a városban.²⁴ VII/B. táblázatunk adatai szerint 1930-ban ebben az iparágban száz ipari segédszemélyzetből 48 nem volt vállalati alkalmazott. Ez az arány – még az iparág jellegéből adódó és többször említett körülmények figyelembe vétele esetén is – túlságosan magas. Számszerűen támasztja tehát alá

²² T. Mérey Klára: A gyáripar Tolna megyében a két világháború között. II. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. VIII. Szerk. K. Balogh János. Szekszárd, 1978. 245–246. K. Balogh János: Harcban a tőke ellen. H. n. é. n. 52–53.

²³ Vö. T. Mérey Klára: Dél-Dunántúli iparának története a kapitalizmus idején. Doktori értekezés. 280–304.

²⁴ Kopasz Gábor: Adatok a kézműipar történetéhez Baranya megyében. 1920–1948. Kézirat. 1978. MTA Dunántúli Tudományos Intézetben.

a történettudomány más jellegű adatcsoportjaiból a munkanélküliség mértékére vonatkozóan levonható következtetéseket.

A nyomdaipar a fogyasztóipar szükségletéhez kötődő iparág, üzemeinek többsége – nagy gépei miatt – gyárnak számított. A konkrét felmérés ebben az iparágban – elsősorban Tolna megyében²⁵ – mutatja a válság súlyos jeleit. Ugyanez jelentkezik VII/A. és B. táblázatainkban számszerűen.

Nem állítjuk azt, hogy az ipari segédszemélyzet és a vállalati alkalmazottak közötti számbeli eltérés önmagában véve az azévi munkanélküliek számát adja. Hiszen a népszámláláshoz mellékelt utasítások szerint az öregségük vagy betegségük miatt nem dolgozó segédeket is foglalkozásuk szerint csoportosították és jegyezték fel ekkor – de ezek száma – ismervén a korösszetételt – nem lehetett magas. Figyelnünk kell továbbá arra is, hogy vannak olyan foglalkozási csoportok, amelyek nem vállalathoz kötődően dolgoztak (ilyen pl. a többször említett építőipar vagy a ruházati ipar stb.) Végső következtetésünk szerint azonban az ipari segédszemélyzet *többsége döntő többsége munka nélkül volt, arányuk emelkedése a munkanélküliségnek, az ipari válságnak egyik legbiztosabb és számszerűségében is jellemző mutatója.*

Megállapításunk és ezen alapuló számításaink helyességét nem könnyű igazolni, hiszen a népszámlálások során esetenként feljegyzett munkanélküliek számát sok bírálat érte, a népszámlálások anyagában nem rögzítették számukat megbízható módon. Így ezek adatait nem is használtuk fel bizonyító anyagnak. Egy mindenre kiterjedő statisztikai vizsgálat azonban következtetéseink helyességét támasztja alá. Pécssett 1930-ban a vállalati alkalmazottak és az ipari segédszemélyzet száma közötti eltérés 2683 fő volt, vagyis a lakosság 4,4%-a. Ugyanerre az évre a munkanélküliek hivatalosan megállapított, s a lakosság számához viszonyított aránya Pécssett 4,1% volt.²⁶ Az eltérés 0,3%, ami az idős segédek arányát illetően nagyon reálisnak tűnő adat.

Táblázataink lehetőséget adnak arra, hogy iparáganként további vizsgálatokat végezzünk és így elemezzük ki a munkanélküliség tényleges mértékét. Az időmetszetekben mutatkozó eltérések pontosan kitapinthatóvá és számszerűen is értékelhetővé teszik a munkásokat, alkalmazottakat sújtó válság mértékét.

E rövid lélegzetű tanulmány nem tekinthette céljának azt, hogy a felvetett két problémakört részleteiben kidolgozza – erre egy szakmai folyóirat ívterjedelme sem megfelelő –, mindamellett remélem, hogy a táblázatok ráirányítják a figyelmet arra, hogy *érdemes* azzal a kérdéssel is foglalkozni, miként segíthetik elő a statisztika holt adatai a való élet gazdasági és társadalmi problémáinak felismerését.

²⁵ T. Mérey, 1978. 235–297.

²⁶ Szádeczky-Kardoss Tibor: A munkanélküliség statisztikai módszerei és főbb tanulságai Magyarországon. In: Emlékkönyv Kenéz Béla negyedszázados professzori munkásságának évfordulójára. Szerk.: Laky Dezső. Budapest, 1932. 173. és köv. lapjain.

I/A. táblázat

Az ipari keresők és a vállalatok adatai 1900-ban Pécssett

Iparág	Önálló ipari kereső	Vállalatok száma	Külön-bözet	Ipari segéd-személy-zet	Vállalatok segéd-személy-zete	Külön-bözet	Ipari keresők összesen	Ipar-szerkezet %-ban
Vas- és fémipar	77	76	+ 1	348	287	+ 61	425	6,9
Gépipar	45	49	- 4	462	453	+ 9	507	8,2
Kő, föld-, agyagipar	23	34	- 11	653	681	- 28	676	10,9
Faipar	100	100	-	333	309	+ 24	433	7,0
Bőripar	24	22	+ 2	146	149	- 3	170	2,8
Fonó-, szövőipar	29	31	- 2	48	40	+ 8	77	1,3
Ruházati ipar	973	1 054	- 81	786	692	+ 94	1 759	28,6
Papíripar	5	6	- 1	12	10	+ 2	17	0,3
Élelmiszeripar	140	154	- 14	506	454	+ 52	646	10,5
Vegyipar	4	7	- 3	63	64	- 1	67	1,1
Építőipar	94	102	- 8	606	168	+ 438	700	11,4
Nyomdaipar	22	24	- 2	109	104	+ 5	131	2,1
Vendéglátóipar	163	189	- 26	380	365	+ 15	543	8,8
Egyéb	-	-	-	5	-	+ 5	5	0,1

Tulajdonképpeni ipar összesen: 1 699 1 848 - 149 4 457 3 776 + 681 6 156 100,0

Forrás: A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények. 2. köt. 44*-50*, ua. 9. köt. 134., ua. 12. köt. 115. adatai alapján.

I/B táblázat

Az ipari keresők és a vállalatok adatai 1910-ben Pécssett

Iparág	Önálló ipari kereső	Vállalatok száma	Külön-bözet	Ipari segéd-személy-zet	Vállalatok segéd-személy-zete	Külön-bözet	Ipari keresők összesen	Ipar-szerkezet %-ban
Vas- és fémipar	70	76	- 6	800	759	+ 41	870	10,1
Gépipar	64	69	- 5	750	758	- 8	814	9,5
Kő, föld-, agyagipar	19	29	- 10	882	967	- 85	901	10,5
Faipar	93	114	- 21	487	440	+ 47	580	6,7
Bőripar	25	25	-	186	192	- 6	211	2,5
Fonó-, szövőipar	54	57	- 3	65	56	+ 9	119	1,4
Ruházati ipar	1038	1185	- 147	1399	1305	+ 94	2437	28,3
Papíripar	6	8	- 2	9	8	+ 1	15	0,2
Élelmiszeripar	137	152	- 15	703	667	+ 36	840	9,8
Vegyipar	4	8	- 4	101	103	- 2	105	1,2
Építőipar	144	161	- 17	695	639	+ 56	839	9,7
Nyomdaipar	20	24	- 4	181	173	+ 8	201	2,3
Vendéglátóipar	203	219	- 16	459	432	+ 27	662	7,7
Egyéb	-	-	-	9	-	+ 9	9	0,1

Tulajdonképpeni ipar összesen: 1877 2127 - 250 6726 6499 + 227 8603 100,0

Forrás: A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények. 48. köt. 52*-54*, ua. 52. köt. 120, 1032., ua. 71. köt. 30*. adatai alapján.

I/C táblázat

Az ipari keresők és a vállalatok adatai 1920-ban Pécsen

Iparág	Önálló ipari kereső	Vállalatok száma	Külön-bözet	Ipari segéd-személy-zet	Vállalatok segéd-személy-zete	Külön-bözet	Ipari keresők összesen	Ipar-szerkezet %-ban
Vas- és fémipar	122	148	– 26	644	538	+ 106	766	8,9
Gépipar	101	127	– 26	612	501	+ 111	713	8,4
Kő-, föld-, agyagipar	25	41	– 16	612	649	– 37	637	7,5
Faipar	143	163	– 20	513	493	+ 20	656	7,7
Bőripar	24	31	– 7	239	245	– 6	263	3,1
Fonó-, szövőipar	68	79	– 11	34	24	+ 10	102	1,2
Ruházati ipar	1308	1454	– 146	1276	1100	+ 176	2584	30,3
Papíripar	8	10	– 2	15	11	+ 4	23	0,3
Élelmiszeripar	189	214	– 25	771	747	+ 24	960	11,2
Vegyipar	9	16	– 7	90	92	– 2	99	1,2
Építőipar	167	187	– 20	822	554	+ 268	989	11,6
Nyomdaipar	29	33	– 4	159	142	+ 17	188	2,2
Vendéglátóipar	166	202	– 36	325	302	+ 23	491	5,7
Egyéb	–	–	–	60	–	+ 60	60	0,7

Tulajdonképpeni ipar összesen: 2359 2705 – 346 6172 5398 + 774 8531 100,0

Forrás: Az 1920. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények. 71. köt. 30*, ua. 72. köt. 22, 283. adatai alapján.

I/D táblázat

Az ipari keresők és a vállalatok adatai 1930-ban Pécsen

Iparág	Önálló ipari kereső	Vállalatok száma	Külön-bözet	Ipari segéd-személy-zet	Vállalatok segéd-személy-zete	Külön-bözet	Ipari keresők összesen	Ipar-szerkezet %-ban
Vas- és fémipar	115	120	– 5	661	311	+ 350	776	7,7
Gépipar	91	104	– 13	774	559	+ 215	865	8,5
Kő-, föld-, agyagipar	34	46	– 12	479	396	+ 83	513	5,1
Faipar	175	183	– 8	502	246	+ 256	677	6,7
Bőripar	25	30	– 5	422	460	– 38	447	4,4
Fonó-, szövőipar	60	64	– 4	76	32	+ 44	136	1,3
Ruházati ipar	1052	1084	– 32	1742	1031	+ 711	2794	27,5
Papíripar	13	14	– 1	29	15	+ 14	42	0,4
Élelmiszeripar	171	200	– 29	1368	1260	+ 108	1539	15,2
Vegyipar	6	9	– 3	118	100	+ 18	124	1,2
Építőipar	203	210	– 7	1172	436	+ 736	1375	13,5
Nyomdaipar	33	38	– 5	212	156	+ 56	245	2,4
Vendéglátóipar	164	187	– 23	390	313	+ 77	554	5,5
Egyéb	3	3	–	53	–	+ 53	56	0,6

Tulajdonképpeni ipar összesen: 2145 2292 – 147 7998 5315 + 2683 10143 100,0

Forrás: Az 1930. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények, 94. köt. 24–26, 38–50, 221. adatai alapján.

II/A táblázat

Az ipari keresők és a vállalatok adatai 1900-ban Tolna megyében

Iparág	Önálló ipari kereső	Vállalatok száma	Különbözet	Ipari segéd-személyzet	Vállalatok segéd-személyzete	Különbözet	Ipari keresők összesen	Ipar-szerkezet %-ban
Vas- és fémipar	759	822	– 63	763	616	+ 147	1 522	11,3
Gépipar	293	329	– 36	151	118	+ 33	444	3,3
Kő, föld-, agyagipar	92	162	– 70	236	269	– 33	328	2,4
Faipar	593	667	– 74	412	357	+ 55	1 005	7,5
Bőripar	71	78	– 7	112	105	+ 7	183	1,4
Fonó-, szövőipar	426	643	– 217	441	454	– 13	867	6,4
Ruházati ipar	2232	2565	– 333	1429	1352	+ 77	3 661	27,1
Papíripar	9	11	– 2	6	4	+ 2	15	0,1
Élelmiszeripar	582	882	– 300	841	826	+ 15	1 423	10,5
Vegyipar	23	53	– 30	18	25	– 7	41	0,3
Építőipar	620	760	– 140	2511	612	+ 1899	3 131	23,2
Nyomdaipar	13	16	– 3	27	24	+ 3	40	0,3
Vendéglátóipar	362	493	– 131	479	510	– 31	841	6,2
Egyéb	–	–	–	2	–	+ 2	2	0,0

Tulajdonképpeni

ipar összesen: 6075 7481 – 1406 7428 5272 + 2156 13 503 100,0

Forrás: A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények. 2. köt. 50*–53*, ua. 9. köt. 156., ua. 12. köt. 118. adatai alapján.

II/B táblázat

Az ipari keresők és a vállalatok adatai 1910-ben Tolna megyében

Iparág	Önálló ipari kereső	Vállalatok száma	Különbözet	Ipari segéd-személyzet	Vállalatok segéd-személyzete	Különbözet	Ipari keresők összesen	Ipar-szerkezet %-ban
Vas- és fémipar	826	876	– 50	798	703	+ 95	1 624	9,8
Gépipar	341	367	– 26	239	199	+ 40	580	3,5
Kő, föld-, agyagipar	99	179	– 80	559	610	– 51	658	3,9
Faipar	670	723	– 53	564	519	+ 45	1 234	7,5
Bőripar	78	81	– 3	111	107	+ 4	189	1,2
Fonó-, szövőipar	304	368	– 64	787	806	– 19	1 091	6,7
Ruházati ipar	2441	2997	– 556	1840	1829	+ 11	4 281	25,9
Papíripar	6	8	– 2	8	7	+ 1	14	0,1
Élelmiszeripar	635	934	– 299	945	948	– 3	1 580	9,6
Vegyipar	19	40	– 21	30	30	–	49	0,3
Építőipar	912	1058	– 146	3196	1 193	+ 2003	4 108	24,9
Nyomdaipar	23	33	– 10	132	130	+ 2	155	0,9
Vendéglátóipar	450	575	– 125	488	648	– 160	938	5,7
Egyéb	–	–	–	4	–	+ 4	4	0,0

Tulajdonképpeni

ipar összesen: 6804 8239 – 1435 9701 7729 + 1972 16 505 100,0

Forrás: A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények. 48. köt. 29*, 52*–54*, ua. 52. köt. 143, 1035., ua. 114. köt. 12. adatai alapján.

II/C táblázat

Az ipari keresők és a vállalatok adatai 1920-ban Tolna megyében

Iparág	Önálló ipari kereső	Vállalatok száma	Külön-bözet	Ipari segéd-személy-zet	Vállalatok segéd-személy-zete	Külön-bözet	Ipari keresők összesen	Ipar-szerkezet %-ban
Vas- és fémipar	944	1010	– 66	1075	747	+ 328	2 019	13,8
Gépipar	410	465	– 55	449	352	+ 97	859	5,9
Kő-, föld-, agyagipar	89	116	– 27	253	248	+ 5	342	2,3
Faipar	640	692	– 52	415	370	+ 45	1 055	7,2
Bőripar	109	114	– 5	143	126	+ 17	252	1,8
Fonó-, szövőipar	279	391	– 112	419	392	+ 27	698	4,8
Ruházati ipar	2629	2929	– 300	1301	1119	+ 182	3 930	26,8
Papíripar	3	5	– 2	9	6	+ 3	12	0,1
Élelmiszeripar	588	725	– 137	1042	945	+ 97	1 630	11,1
Vegyipar	18	21	– 3	17	15	+ 2	35	0,2
Építőipar	1101	1236	– 135	1816	957	+ 859	2 917	19,9
Nyomdaipar	30	37	– 7	109	95	+ 14	139	0,9
Vendéglátóipar	390	475	– 85	372	354	+ 18	762	5,2
Egyéb	–	–	–	2	–	+ 2	2	0,0

Tulajdonképpeni ipar összesen:	7230	8216	– 986	7422	5726	+ 1696	14 652	100,0
--------------------------------	------	------	-------	------	------	--------	--------	-------

Forrás: Az 1920. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények, 71. köt. 22*, 30*, 34*–35*; ua. 72. köt. 34, 286. adatai alapján.

II/D táblázat

Az ipari keresők és a vállalatok adatai 1930-ban Tolna megyében

Iparág	Önálló ipari kereső	Vállalatok száma	Külön-bözet	Ipari segéd-személy-zet	Vállalatok segéd-személy-zete	Külön-bözet	Ipari keresők összesen	Ipar-szerkezet %-ban
Vas- és fémipar	889	916	– 27	1 002	566	+ 436	1 891	10,7
Gépipar	462	483	– 21	505	316	+ 189	967	5,5
Kő-, föld-, agyagipar	80	111	– 31	326	248	+ 78	406	2,3
Faipar	638	667	– 29	858	503	+ 355	1 496	8,5
Bőripar	91	95	– 4	507	517	– 10	598	3,4
Fonó-, szövőipar	176	220	– 44	785	728	+ 57	961	5,4
Ruházati ipar	2131	2197	– 66	1 896	1306	+ 590	4 027	22,8
Papíripar	6	9	– 3	25	22	+ 3	31	0,2
Élelmiszeripar	686	831	– 145	1 341	1036	+ 305	2 027	11,5
Vegyipar	10	12	– 2	20	12	+ 8	30	0,2
Építőipar	803	846	– 43	3 428	790	+ 2638	4 231	23,9
Nyomdaipar	40	45	– 5	81	66	+ 15	121	0,6
Vendéglátóipar	470	548	– 78	409	369	+ 40	879	4,9
Egyéb	1	1	–	9	–	+ 9	10	0,1

Tulajdonképpeni ipar összesen:	6483	6981	– 498	11 192	6479	+ 4713	17 675	100,0
--------------------------------	------	------	-------	--------	------	--------	--------	-------

Forrás: Az 1930. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények, 86. köt. 51*, 65*–86*; ua. 94. köt. 24–50, 221–224; ua. 114. köt. 14–15. adatai alapján.

III/A táblázat

Az ipari keresők és a vállalatok adatai 1900-ban Dél-Dunántúlon

Iparág	Önálló ipari kereső	Vállalatok száma	Különbözet	Ipari segéd-személy-zet	Vállalatok segéd-személy-zete	Különbözet	Ipari keresők összesen	Ipar-szerkezet %-ban
Vas- és fémipar	3 948	4 385	– 437	4 104	3 336	+ 768	8 052	11,9
Gépipar	1 656	1 862	– 206	1 617	1 469	+ 148	3 273	4,8
Kő-, föld-, agyagipar	760	1 174	– 414	2 934	3 065	– 131	3 694	5,4
Faipar	2 911	3 270	– 359	2 840	2 540	+ 300	5 751	8,4
Bőripar	367	401	– 34	574	512	+ 62	941	1,4
Fonó-, szövőipar	1 994	2 666	– 672	1 354	1 400	– 46	3 348	4,9
Ruházati ipar	10 880	12 680	– 1800	7 201	6 681	+ 520	18 081	26,5
Papíripar	31	43	– 12	45	38	+ 7	76	0,1
Élelmiszeripar	2 862	4 415	– 1553	5 344	5 119	+ 225	8 206	12,0
Vegyipar	79	211	– 132	157	216	– 59	236	0,4
Építőipar	2 991	3 808	– 817	6 919	2 747	+ 4172	9 910	14,5
Nyomdaipar	78	97	– 19	290	265	+ 25	368	0,5
Vendéglátóipar	2 336	3 046	– 710	3 902	4 121	– 219	6 238	9,2
Egyéb	–	–	–	12	–	+ 12	12	0,0

Tulajdonképpeni

ipar összesen: 30 893 38 058 – 7165 37 293 31 509 + 5784 68 186 100,0

Forrás: A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények. 2. köt. 50*–53*, ua. 9. köt. 132–163., ua. 12. köt. 118. adatai alapján.

III/B táblázat

Az ipari keresők és a vállalatok adatai 1910-ben Dél-Dunántúlon

Iparág	Önálló ipari kereső	Vállalatok száma	Különbözet	Ipari segéd-személy-zet	Vállalatok segéd-személy-zete	Különbözet	Ipari keresők összesen	Ipar-szerkezet %-ban
Vas- és fémipar	4 317	4 719	– 402	4 753	4 167	+ 586	9 070	10,0
Gépipar	1 951	2 132	– 181	2 591	2 390	+ 201	4 542	5,4
Kő-, föld-, agyagipar	687	1 170	– 483	4 496	4 763	– 267	5 183	6,1
Faipar	3 261	3 541	– 280	3 581	3 272	+ 309	6 842	8,1
Bőripar	401	425	– 24	730	691	+ 39	1 131	1,3
Fonó-, szövőipar	1 530	1 785	– 255	1 938	1 985	– 47	3 468	4,1
Ruházati ipar	12 347	15 023	– 2676	9 725	9 209	+ 516	22 072	26,1
Papíripar	29	42	– 13	91	92	– 1	120	0,1
Élelmiszeripar	2 944	4 146	– 1202	6 478	6 243	+ 235	9 422	11,2
Vegyipar	72	170	– 98	223	236	– 13	295	0,4
Építőipar	4 490	5 248	– 758	10 081	6 206	+ 3875	14 571	17,3
Nyomdaipar	100	137	– 37	575	542	+ 33	675	0,8
Vendéglátóipar	2 939	3 471	– 532	4 064	4 864	– 800	7 003	8,3
Egyéb	–	–	–	27	–	+ 27	27	0,0

Tulajdonképpeni

ipar összesen: 35 068 42 009 – 6941 49 353 44 660 + 4693 84 421 100,0

Forrás: A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények. 48. köt. 52*–54*, ua. 52. köt. 118–149, 1032 és köv. adatai alapján.

III/C táblázat

Az ipari keresők és a vállalatok adatai 1920-ban Dél-Dunántúlon

Iparág	Önálló ipari kereső	Vállalatok száma	Külön-bőzet	Ipari segéd-személy-zet	Vállalatok segéd-személy-zete	Külön-bőzet	Ipari keresők összesen	Ipar-szerkezet %-ban
Vas- és fémipar	4 635	4 973	– 338	5 677	4 136	+ 1541	10 312	12,8
Gépipar	2 238	2 472	– 234	3 099	2 714	+ 385	5 337	7,1
Kő, föld-, agyagipar	520	734	– 214	2 544	2 311	+ 233	3 064	4,1
Faipar	3 011	3 230	– 219	2 993	2 632	+ 361	6 004	8,0
Bőripar	470	510	– 40	766	695	+ 71	1 236	1,7
Fonó-, szövőipar	1 167	1 399	– 232	1 049	980	+ 69	2 216	2,9
Ruházati ipar	12 649	14 123	– 1474	7 725	6 572	+ 1153	20 374	27,3
Papíripar	26	32	– 6	88	66	+ 22	114	0,2
Élelmiszeripar	2 661	3 254	– 593	6 269	5 637	+ 632	8 930	11,9
Vegy i ipar	61	99	– 38	205	170	+ 35	266	0,4
Építőipar	4 834	5 401	– 567	6 215	3 639	+ 2576	11 049	14,8
Nyomdaipar	141	180	– 39	509	417	+ 92	650	0,9
Vendéglátóipar	2 299	2 735	– 436	2 739	2 495	+ 244	5 038	6,8
Egyéb	1	2	– 1	78	–	+ 78	79	0,1

Tulajdonképpeni
ipar összesen: 34 713 39 144 – 4431 39 956 32 464 + 7492 74 669 100,0

Forrás: Az 1920. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények, 71. köt. 22*, 30*, 34*–35*, 47*, ua. 83. köt. 15*. adatai alapján.

III/D táblázat

Az ipari keresők és a vállalatok adatai 1930-ban Dél-Dunántúlon

Iparág	Önálló ipari kereső	Vállalatok száma	Külön-bőzet	Ipari segéd-személy-zet	Vállalatok segéd-személy-zete	Külön-bőzet	Ipari keresők összesen	Ipar-szerkezet %-ban
Vas- és fémipar	4 443	4 569	– 126	5 450	2 999	+ 2 451	9 893	11,3
Gépipar	2 336	2 473	– 137	3 376	2 343	+ 1 033	5 712	6,4
Kő, föld-, agyagipar	479	689	– 210	3 855	3 020	+ 835	4 334	4,9
Faipar	3 165	3 283	– 118	4 533	2 630	+ 1 903	7 698	8,8
Bőripar	414	433	– 19	1 262	1 177	+ 85	1 676	1,9
Fonó-, szövőipar	792	923	– 131	1 966	1 749	+ 217	2 758	3,2
Ruházati ipar	10 755	11 155	– 400	10 542	6 876	+ 3 666	21 297	24,3
Papíripar	32	47	– 15	108	76	+ 32	140	0,2
Élelmiszeripar	3 025	3 745	– 720	8 037	6 608	+ 1 429	11 062	12,6
Vegy i ipar	52	66	– 14	270	236	+ 34	322	0,4
Építőipar	4 347	4 585	– 238	12 097	4 241	+ 7 856	16 444	18,8
Nyomdaipar	182	219	– 37	607	468	+ 139	789	10,9
Vendéglátóipar	2 461	2 863	– 402	2 857	2 531	+ 326	5 318	6,1
Egyéb	8	8	–	104	–	+ 104	112	0,1

Tulajdonképpeni
ipar összesen: 32 491 35 058 – 2567 55 064 34 954 + 20 110 87 555 100,0

Forrás: Az 1930. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények, 94. köt. 24–50, 221–224., ua. 114. köt. 14–15. adatai alapján.

IV/A táblázat

Az ipari keresők és a vállalatok adatai 1900-ban Dunántúlon

Iparág	Önálló ipari kereső	Vállalatok száma	Különbözet	Ipari segéd-személy-zet	Vállalatok segéd-személy-zete	Különbözet	Ipari keresők összesen	Ipar-szerkezet %-ban
Vas- és fémipar	7 863	8 708	– 845	9 349	7 576	+ 1 773	17 212	10,1
Gépipar	1 772	3 887	– 2 115	7 980	5 861	+ 2 119	9 752	5,7
Kő-, föld-, agyagipar	1 423	2 304	– 881	7 192	6 858	+ 334	8 615	5,1
Faipar	5 744	6 538	– 794	6 220	5 412	+ 808	11 964	7,1
Bőripar	795	885	– 90	1 192	1 051	+ 141	1 987	1,2
Fonó-, szövőipar	3 343	4 839	– 1 496	5 143	4 770	+ 373	8 486	4,9
Ruházati ipar	26 015	30 641	– 4 626	16 875	15 410	+ 1 465	42 890	25,3
Papíripar	85	116	– 31	272	134	+ 138	357	0,2
Élelmiszeripar	6 173	9 324	– 3 151	17 059	16 520	+ 539	23 232	13,7
Vegyipar	156	354	– 198	1 113	1 087	+ 26	1 269	0,8
Építőipar	5 939	7 578	– 1 639	21 580	7 417	+ 14 163	27 519	16,2
Nyomdaipar	190	250	– 60	854	763	+ 91	1 044	0,6
Vendéglátóipar	5 217	6 911	– 1 694	10 158	10 594	– 436	15 375	9,1
Egyéb	1	–	+	1	–	+	51	0,0

Tulajdonképpeni

ipar összesen: 64 716 82 335 – 17 619 105 038 83 453 + 21 585 169 754 100,0

¹ Forrás: A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények. 2. köt. 44*–45*. – Ua. 9. köt. 132–163.; ua. 12. köt. 118. adatai alapján.

IV/B táblázat

Az ipari keresők és a vállalatok adatai 1910-ban Dunántúlon

Iparág	Önálló ipari kereső	Vállalatok száma	Különbözet	Ipari segéd-személy-zet	Vállalatok segéd-személy-zete	Különbözet	Ipari keresők összesen	Ipar-szerkezet %-ban
Vas- és fémipar	8 529	9 217	– 688	12 314	10 078	+ 2 236	20 843	10,1
Gépipar	3 972	4 392	– 420	9 495	8 833	+ 662	13 467	6,6
Kő-, föld-, agyagipar	1 236	2 078	– 842	10 048	10 164	– 116	11 284	5,4
Faipar	6 285	6 873	– 588	7 664	6 851	+ 813	13 949	6,8
Bőripar	798	862	– 64	1 867	1 765	+ 102	2 665	1,3
Fonó-, szövőipar	2 525	3 064	– 539	8 973	8 419	+ 554	11 498	5,6
Ruházati ipar	28 670	25 325	– 6 655	21 324	19 829	+ 1 495	49 994	24,3
Papíripar	85	109	– 24	559	358	+ 201	644	0,3
Élelmiszeripar	6 213	8 744	– 2 531	19 328	19 135	+ 193	25 541	12,4
Vegyipar	134	283	– 149	2 061	1 888	+ 173	2 195	1,1
Építőipar	8 505	9 975	– 1 470	26 503	13 776	+ 12 727	35 008	17,0
Nyomdaipar	260	335	– 75	1 324	1 222	+ 102	1 584	0,8
Vendéglátóipar	6 479	7 652	– 1 173	10 343	11 831	– 1 488	16 822	8,2
Egyéb	1	–	+	1	–	+	97	0,1

Tulajdonképpeni

ipar összesen: 73 692 88 909 – 15 217 131 900 114 149 + 17 751 205 592 100,0

Forrás: A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények. 48. köt. 28*–48*, ua. 52. köt. 118–149, 1032–1035., ua. 114. köt. 12. adatai alapján.

IV/C táblázat

Az ipari keresők és a vállalatok adatai 1920-ban Dunántúlon

Iparág	Önálló ipari kereső	Vállalatok száma	Külön-bözet	Ipari segéd-személy-zet	Vállalatok segéd-személy-zete	Külön-bözet	Ipari keresők összesen	Ipar-szerkezet %-ban
Vas- és fémipar	8 734	9 352	– 618	12 618	8 794 + 3 824	21 352		13,2
Gépipar	4 269	4 689	– 420	9 996	8 876 + 1 120	14 265		8,8
Kő-, föld-, agyagipar	834	1 180	– 346	5 645	5 177 + 468	6 479		4,0
Faipar	5 225	5 641	– 416	6 194	5 320 + 874	11 419		7,1
Bőripar	886	943	– 57	1 517	1 364 + 153	2 403		1,5
Fonó-, szövőipar	1 761	2 137	– 376	3 325	3 076 + 249	5 086		3,2
Ruházati ipar	27 463	30 439	– 2 976	16 857	13 897 + 2 960	44 320		27,5
Papíripar	56	68	– 12	309	203 + 106	365		0,2
Élelmiszeripar	4 945	6 105	– 1 160	15 418	13 698 + 1 720	20 363		12,6
Vegyipar	107	179	– 72	1 852	1 801 + 51	1 959		1,2
Építőipar	8 266	9 218	– 952	12 114	6 889 + 5 225	20 380		12,7
Nyomdaipar	308	396	– 88	1 218	988 + 230	1 526		0,9
Vendéglátóipar	4 572	5 416	– 844	6 649	5 871 + 778	11 221		6,9
Egyéb	3	3	–	271	– + 271	274		0,2

Tulajdonképpeni

ipar összesen:	67 429	75 766	– 8 337	93 983	75 954 + 18 029	161 412	100,0
----------------	--------	--------	---------	--------	-----------------	---------	-------

Forrás: Az 1920. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények, 71. köt. 34*–38*, ua. 83. köt. 15*. adatai alapján.

IV/D táblázat

Az ipari keresők és a vállalatok adatai 1930-ban Dunántúlon

Iparág	Önálló ipari kereső	Vállalatok száma	Külön-bözet	Ipari segéd-személy-zet	Vállalatok segéd-személy-zete	Külön-bözet	Ipari keresők összesen	Ipar-szerkezet %-ban
Vas- és fémipar	8 470	8 733	– 263	13 510	7 576 + 5 934	21 980	11,0	
Gépipar	4 502	4 857	– 355	11 409	8 937 + 2 472	15 911	7,9	
Kő-, föld-, agyagipar	823	1 235	– 412	10 040	8 251 + 1 789	10 863	5,5	
Faipar	5 639	5 878	– 239	9 781	5 535 + 4 246	15 420	7,7	
Bőripar	817	852	– 35	2 309	1 986 + 323	3 126	1,6	
Fonó-, szövőipar	1 305	1 550	– 245	9 353	8 810 + 543	10 658	5,4	
Ruházati ipar	23 096	23 978	– 882	23 105	14 669 + 8 436	46 201	23,2	
Papíripar	70	104	– 34	554	476 + 78	624	0,3	
Élelmiszeripar	6 040	7 507	– 1 467	19 417	16 343 + 3 074	25 457	12,8	
Vegyipar	94	142	– 48	1 782	2 139 – 357	1 876	0,9	
Építőipar	8 149	8 626	– 477	24 362	9 287 + 15 075	32 511	16,3	
Nyomdaipar	384	479	– 95	1 344	1 037 + 307	1 728	0,9	
Vendéglátóipar	5 145	5 903	– 758	7 031	6 139 + 892	12 176	6,1	
Egyéb	25	24	+ 1	687	– + 687	712	0,4	

Tulajdonképpeni

ipar összesen:	64 559	69 868	– 5 309	134 684	91 185 + 43 499	199 243	100,0
----------------	--------	--------	---------	---------	-----------------	---------	-------

Forrás: Az 1930. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények, 83. köt. 15*, ua. 94. köt. 24 és köv., 210. és köv. adatai alapján.

V/A táblázat

Az ipari keresők és a vállalatok adatai 1900-ban Magyarországon

Iparág	Önálló ipari kereső	Vállalatok száma	Külön-bözet	Ipari segéd-személy-zet	Vállalatok segéd-személy-zete	Külön-bözet	Ipari keresők összesen	Ipar-szerkezet %-ban
Vas- és fémipar	38 932	42 708	– 3 776	81 220	70 996	+ 10 224	120 152	12,1
Gépipar	15 988	18 570	– 2 582	52 592	50 641	+ 1 951	68 580	6,9
Kő-, föld-, agyagipar	5 678	8 877	– 3 199	35 726	32 229	+ 3 497	41 404	4,2
Faipar	25 370	29 562	– 4 192	55 715	49 697	+ 6 018	81 085	8,2
Bőripar	5 341	5 779	– 438	10 174	9 203	+ 971	15 515	1,6
Fonó-, szövőipar	11 224	14 253	– 3 029	20 949	19 604	+ 1 345	32 173	3,2
Ruházati ipar	151 276	172 365	– 21 089	108 947	94 444	+ 14 503	260 223	26,2
Papíripar	731	917	– 186	6 424	6 262	+ 162	7 155	0,7
Élelmiszeripar	32 741	48 459	– 15 718	99 590	97 048	+ 2 542	132 331	13,4
Vegyí ipar	1 314	2 193	– 879	11 639	11 677	– 38	12 953	1,3
Építőipar	28 261	38 672	– 10 411	89 140	33 949	+ 55 191	117 401	11,8
Nyomdaipar	1 723	2 080	– 357	14 298	12 412	+ 1 886	16 021	1,6
Vendéglátóipar	30 091	41 648	– 11 557	57 430	57 933	– 503	87 521	8,8
Egyéb	12	7	+ 5	344	–	+ 344	356	0,0

Tulajdonképpeni

ipar összesen: 348 682 426 090 – 77 408 644 188 546 095 + 98 093 992 870 100,0

Forrás: A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények. 2. köt. 50*–53*, 45*–47*, 37*. – Ua. 12. köt. 98–102., ua. 27. köt. 254. adatai alapján.

V/B táblázat

Az ipari keresők és a vállalatok adatai 1910-ben Magyarországon

Iparág	Önálló ipari kereső	Vállalatok száma	Külön-bözet	Ipari segéd-személy-zet	Vállalatok segéd-személy-zete	Külön-bözet	Ipari keresők összesen	Ipar-szerkezet %-ban
Vas- és fémipar	42 626	45 472	– 2 846	106 130	96 043	+ 10 087	148 756	11,5
Gépipar	18 908	21 385	– 2 477	88 419	85 603	+ 2 816	107 327	8,3
Kő-, föld-, agyagipar	5 305	8 427	– 3 122	56 658	55 465	+ 1 193	61 963	4,8
Faipar	28 449	31 814	– 3 365	83 722	80 497	+ 3 225	112 171	8,7
Bőripar	5 156	5 440	– 284	13 028	13 216	+ 812	19 184	1,5
Fonó-, szövőipar	9 561	10 907	– 1 346	39 072	38 119	+ 953	48 633	3,7
Ruházati ipar	170 797	205 018	– 34 221	159 030	146 299	+ 12 731	329 827	25,4
Papíripar	795	958	– 163	10 934	10 418	+ 516	11 729	0,9
Élelmiszeripar	35 369	47 669	– 12 300	119 200	120 293	– 1 093	154 569	11,9
Vegyí ipar	1 435	2 119	– 684	20 588	20 503	+ 85	22 023	1,7
Építőipar	41 017	51 399	– 10 382	113 427	76 904	+ 36 523	154 444	11,9
Nyomdaipar	2 458	2 937	– 479	20 228	18 609	+ 1 619	22 686	1,7
Vendéglátóipar	37 408	45 920	– 8 512	65 638	69 690	– 4 052	103 046	7,9
Egyéb	16	3	+ 13	712	5	+ 707	728	0,1

Tulajdonképpeni

ipar összesen: 399 300 479 468 – 80 168 897 786 831 664 + 66 1221 297 086 100,0

Forrás: A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények. 48. köt. 52*–54*, ua. 52. köt. 6–20., 1018–1022., ua. 114. köt. 13. adatai alapján.

V/C táblázat

Az ipari keresők és a vállalatok adatai 1920-ban Magyarországon

Iparág	Őnálló ipari kereső	Vállalatok száma	Külön-bözet	Ipari segéd-személy-zet	Vállalatok segéd-személy-zete	Külön-bözet	Ipari keresők összesen	Ipar-szerkezet %-ban
Vas- és fémipar	24 988	27 135	– 2 147	69 280	51 006	+ 18 274	94 268	14,1
Gépipar	12 209	13 769	– 1 560	73 943	67 291	+ 6 652	86 152	12,9
Kő, föld-, agyagipar	1 856	2 650	– 794	15 829	13 890	+ 1 939	17 685	2,7
Faipar	13 980	15 570	– 1 590	29 663	24 134	+ 5 529	43 643	6,5
Bőripar	2 823	3 027	– 204	8 768	7 718	+ 1 050	11 591	1,7
Fonó-, szövőipar	4 673	5 520	– 847	13 442	11 697	+ 1 745	18 115	2,7
Ruházati ipar	102 621	113 179	– 10 558	77 962	62 436	+ 15 526	180 583	27,0
Papíripar	409	539	– 130	3 087	2 368	+ 719	3 496	0,5
Élelmiszeripar	15 230	18 318	– 3 088	59 557	52 346	+ 7 211	74 787	11,2
Vegyipar	638	1 069	– 427	11 595	10 343	+ 1 252	12 233	1,8
Építőipar	22 240	25 134	– 2 894	42 558	21 903	+ 20 655	64 798	9,7
Nyomdaipar	1 900	2 242	– 342	13 327	11 162	+ 2 165	15 227	2,3
Vendéglátóipar	14 905	17 569	– 2 664	29 383	25 069	+ 4 314	44 288	6,6
Egyéb	59	21	+ 38	2 303	2	+ 2 301	2 362	0,3

Tulajdonképpeni

ipar összesen: 218 531 245 738 – 27 207 450 697 361 365 + 89 332 669 228 100,0

Forrás: Az 1920. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények. 71. köt. 34*–35*, ua. 72. köt. 4–11., 275–279. adatai alapján.

V/D táblázat

Az ipari keresők és a vállalatok adatai 1930-ban Magyarországon

Iparág	Őnálló ipari kereső	Vállalatok száma	Külön-bözet	Ipari segéd-személy-zet	Vállalatok segéd-személy-zete	Külön-bözet	Ipari keresők összesen	Ipar-szerkezet %-ban
Vas- és fémipar	23 192	24 925	– 1 733	79 978	47 970	+ 32 008	103 170	11,8
Gépipar	12 970	14 728	– 1 758	85 142	71 269	+ 13 873	98 112	11,2
Kő, föld-, agyagipar	2 047	2 969	– 922	28 516	22 493	+ 6 023	30 563	3,5
Faipar	15 486	16 537	– 1 051	44 119	24 364	+ 19 755	59 605	6,8
Bőripar	2 359	2 687	– 328	11 492	9 272	+ 2 220	13 851	1,6
Fonó-, szövőipar	4 445	5 215	– 770	48 797	41 686	+ 7 111	53 242	6,1
Ruházati ipar	84 271	88 344	– 4 073	121 957	67 544	+ 54 413	206 228	23,6
Papíripar	420	677	– 257	6 248	4 780	+ 1 468	6 668	0,8
Élelmiszeripar	18 200	21 575	– 3 375	78 793	65 958	+ 12 835	96 993	11,1
Vegyipar	573	874	– 301	14 666	13 508	+ 1 158	15 239	1,7
Építőipar	22 674	24 901	– 2 227	89 699	31 094	+ 58 605	112 373	12,8
Nyomdaipar	2 052	2 562	– 510	17 353	13 004	+ 4 349	19 405	2,2
Vendéglátóipar	15 551	18 453	– 2 902	33 728	27 149	+ 6 579	49 279	5,7
Egyéb	324	325	– 1	8 953	6	+ 8 947	9 277	1,1

Tulajdonképpeni

ipar összesen: 204 564 224 772 – 20 208 669 441 440 097 – 229 344 874 005 100,0

Forrás: Az 1930. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények. 94. köt. 6–12., 213–217., ua. 114. köt. 14–15, 124. adatai alapján.

VI. táblázat

Ipari keresők száma iparáganként Magyarországon, Dunántúlon és Dél-Dunántúlon 1910-ben a korabeli és a trianoni béke után kialakított területen

Iparág	Dél-Dunántúl		Dunántúl		Magyarország	
	korabeli területén	trianoni béke utáni területén	korabeli területén	trianoni béke utáni területén	korabeli területén	trianoni béke utáni területén
Vas- és fémipar	9 070	8 294	20 843	17 044	148 756	77 331
Gépipar	4 542	4 207	13 467	11 821	107 327	73 681
Kő-, föld-, agyagipar	5 183	4 943	11 284	9 669	61 963	32 423
Faipar	6 842	5 927	13 949	10 782	112 171	43 869
Bőripar	1 131	1 046	2 665	2 255	19 184	9 415
Fonó-, szövőipar	3 468	3 268	11 498	7 757	48 633	22 416
Ruházati ipar	22 072	20 024	49 994	41 860	329 827	173 144
Papíripar	120	110	644	439	11 729	4 979
Élelmiszeripar	9 422	8 344	25 541	19 724	154 569	74 886
Vegyipar	295	266	2 195	1 566	22 023	11 082
Építőipar	14 571	13 414	35 008	23 551	154 444	80 007
Nyomdaipar	675	653	1 584	1 442	22 686	16 914
Vendéglátóipar	7 003	6 152	16 822	13 213	103 046	49 999
Egyéb	27	25	98	79	728	457
Tulajdonképpeni ipar összesen	84 421	76 673	205 592	161 202	1 297 086	670 603

Forrás: A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. MSK 48. köt. 28*-48*, 52*-54*. Az 1920. évi népszámlálás. MSK 71. köt. 30*-39*.

VII/A táblázat

Az ipari vállalatok kívüli ipari segédszemélyzet aránya Magyarországon, Dunántúlon és Dél-Dunántúlon

Iparág	Száz ipari segédszemélyzetből nem vállalati alkalmazott											
	Magyarországon				Dunántúlon				Dél-Dunántúlon			
	1900	1910	1920	1930	1900	1910	1920	1930	1900	1910	1920	1930
Vas- és fémipar	12	9	26	40	18	18	30	44	18	12	27	45
Gépipar	3	3	8	16	26	7	11	21	9	7	12	30
Kő-, föld-, agyagipar	9	2	12	21	4	—	8	18	—	—	9	21
Faipar	10	3	18	44	13	10	14	43	10	8	12	42
Bőripar	9	5	12	19	12	5	10	14	11	5	9	6
Fonó-, szövőipar	6	2	13	14	7	6	7	6	—	—	6	11
Ruházati ipar	13	8	19	44	8	8	17	36	7	5	15	35
Papíripar	2	4	23	23	50	36	34	14	15	—	25	29
Élelmiszeripar	2	—	12	16	3	1	11	16	4	3	10	17
Vegyipar	—	1	10	7	2	8	2	—	—	—	17	12
Építőipar	61	32	48	65	65	48	43	62	60	38	41	65
Nyomdaipar	13	8	16	25	10	7	19	23	8	5	18	23
Vendéglátóipar	—	—	14	13	—	—	11	12	—	—	9	11
Egyéb	100	99	99	99	100	100	100	100	100	100	100	100
Tulajdonképpeni ipar összesen:	15	7	19	34	20	13	19	32	15	9	18	36

VII/B táblázat

Az ipari vállalatok kívüli ipari segédszemélyzet aránya Tolna megyében és Pécssett

Iparág	Száz ipari segédszemélyzetből Tolna megyében				nem vállalati alkalmazott Pécssett			
	1900	1910	1920	1930	1900	1910	1920	1930
Vas- és fémipar	19	11	30	43	17	5	16	53
Gépipar	22	16	21	37	2	—	18	27
Kő-, föld-, agyagipar	—	—	2	24	—	—	—	17
Faipar	13	8	11	41	7	9	4	51
Bőripar	6	3	12	—	—	—	—	—
Fonó-, szövőipar	—	—	6	7	16	14	29	58
Ruházati ipar	5	1	14	31	12	6	14	41
Papíripar	33	12	33	12	16	11	26	48
Élelmiszeripar	2	—	9	22	10	5	3	8
Vegyipar	—	—	12	40	—	—	—	15
Építőipar	75	55	46	77	72	8	32	62
Nyomdaipar	11	1	13	18	4	4	10	26
Vendéglátóipar	—	—	5	9	4	6	7	19
Egyéb	100	100	100	100	100	—	100	100
Tulajdonképpeni ipar összesen:	29	20	23	42	15	3	12	33

Marx és a történelem

(Beszámoló az MTA Történettudományi Intézete, az MSZMP KB
Párttörténeti Intézete és a Magyar Történelmi Társulat
által 1983 május 20-án tartott üléséről)

A tudományos ülészen Vass Henrik megnyitó előadásában (Marx és a történelem) hangsúlyozta: kevés olyan elmélet van, amely a marxizmushoz hasonló mértékben formálta volna az emberiség történetét, s amely mindmáig megőrizte időszírségét. Ma is korszerűen hangzanak Marx szavai az emberi sors, a világ társadalmi berendezkedése, az ember forradalmi hivatása közti elválaszthatatlan kapcsolatrol, a társadalmi fejlődés törvényszerűségeiről, s e törvényszerűségek kutatásának, értelmezésének a konkrét, a változó történelmi, társadalmi feltételek között alkotó alkalmazásának szigorúan tudományos követelményeiről. Nem csupán azért fordulunk tehát hozzá, hogy tisztelettel adózzunk a zseniális tudós és forradalmár emléke előtt, hanem azért, hogy gazdagítsuk a jelenkort, megalkotójukhoz méltóan alkalmazzuk azokat a tanításokat, amelyek értelmet és irányt adnak mai erőfeszítéseinknek.

Az évfordulók – noha fennáll a „jubileológia” veszélye – alkalmat adnak a kutatások új eredményeinek összegzésére, ezek társadalmi méretekben való megismertetésére; alkalmat teremhetnek a nyílt, ösztönző vitákra, arra készíthetnek, hogy újból átgondoljuk tudományos munkánkat, és így vizsgáljuk meg további tevékenységünk irányait. Az előadó kifejezte azt a meggyőződését, hogy a jelen tudományos emlékülésen – a kitűnő felkészültségű előadók és témájuk ismeretében – is ez fog történni.

A világ jelenlegi gazdasági, társadalmi, politikai fejlődés-problémái állandóan új és új kérdések megválaszolására kényszerítik a marxista társadalomtudósokat, ami elől társadalmi hivatásuknál fogva nem térhetnek ki. Ebben a törekvésükben számos akadállyal kell megbirkóznuk: a régihez való merev ragaszkodással, a konjunkturális divatok követésével, a forrásbázis szűkös voltával. Szükség van olyan vitafórumokra is, ahol a különböző marxista megközelítési nézetek ütközhetnek, s amelyek biztosítják az antimarxista nézetekkel szembeni vitát is. Mert e vitákban nem legyőzni, hanem meggyőzni kell az ellenfeleket.

Ezeket a buktatókat csak úgy tudjuk elkerülni, ha a marxai hagyatékot nem kész válaszok gyűjteményének tekintjük, hanem – Engels szavaival – útmutatásnak a történelem tanulmányozásához. Lenin is hangsúlyozta: „Marx elméletét egyáltalán nem tekintjük befejezett és érinthetetlen valaminek. Ellenkezőleg, meggyőződésünk, hogy ez az elmélet csak az alapkőveit rakta le annak a tudománynak, amelyet a szocialistáknak minden irányban tovább kell fejleszteniük, ha nem akarnak lemaradni az élettől.”

A marxai életmű ehhez megfelelő elvi és módszertani segítséget nyújt. Marxot ifjúkorától kezdve egész életén át mindenekelőtt saját kora érdekeltte. Írásaiban – történelmi módszerrel – a korszak állandó és változó tényezőit fűrkészte, az eseményekből lesűrűsíthető tanulságokat kutatta, és ezek alapján a helyes cselekvés útjait igyekezett megrajzolni. Megállapításaihoz, következtetéseihez nem ragaszkodott dogmatikusan, nem tartotta magát tévedhetetlennek, s ha úgy adódott, hajlandó volt a korrekcióra is. Ilyen korrekcióra kényszerült az „Osztrágharcok Franciaországban” 1850 elején írt első három fejezetének elkészítése után, amikor a várt közeli forradalmi fellendülés nem következett be, s a türelmetlen forradalom-csinálókkal szemben az erőgyűjtést, a felkészülést, jelölte meg soronlevő feladatként. De – mint Engels hozzáfűzte – „az eseményeknek a megelőző fejezetekben adott magyarázatain, az ott megállapított oksági összefüggéseken abszolúte semmit sem kellett változtatni”.

Mi tette lehetővé, hogy közvetlenül az események után ilyen hitelesen fejtse ki a történetek belső összefüggéseit? Engels és Lenin ezzel kapcsolatban három tényezőt emel ki: 1. A történelem pontos

ismeretét. 2. A történelem Marx által felfedezett mozgástörvényét. 3. Marx mindenekelőtt forradalmár volt, aki maga is tevékenyen részt vett kora történelmében, nála az írás a gyakorlati cselekvést szolgálta és fordítva: a gyakorlat konkrét tapasztalatai készítették újabb művek megírására.

Marx számára mindig a történelmi tapasztalatok alkották az elméleti tételek alapját, ezért történeti tevékenységének tanulságait, ezek aktualitását talán szükségtelen is ebben a körben részletesebben elemezni.

Vass Henrik befejezésül Marx és a marxizmus legkiválóbb magyar interpretálói – Frankel Leó, Szabó Ervin, Révai József, Lukács György, Molnár Erik stb. – emlékéit idézte fel. Külön kiemelte Czóbel Ernő iskolateremtő, fáradhatatlan, felbecsülhetetlen értékű munkáját, aki élete fő hivatásának a marxizmus klasszikusai minél tisztább magyar nyelvű tolmácsolását tekintette.

Glatz Ferenc előadása után (teljes terjedelmében közöljük a Tanulmányok rovatban) *Ránki György*: Közgazdaság és történetiség Marx gondolkodásában című referátuma bevezetőjében Marx sokoldalúságát emelte ki. Aligha lehet munkásságát egyetlen tudományághoz besorolni: egyszerre volt közgazdász, szociológus, történész, filozófus, politikus, de egyidejűleg volt még próféta és forradalmár, újságíró és agitátor. Polgári kritikusai – így pl. J. M. Keynes – éppen ezt a sokoldalúságát hagyják figyelmen kívül, amikor nem veszik észre a szaktudomány és az egy szakma keretein messze túlmutató, átfogó munka közötti különbséget.

Ha Marx munkásságának gazdagságát, komplexitását és mélységét abból a szempontból vizsgáljuk, hogy mit tekinthetünk leglényegesebbnek történelemfelfogásában – erre több válasz lehetséges, de – egyik döntő szempontnak azt tarthatjuk, hogy Marx nemcsak abban az értelemben újította meg a történelmi módszert, hogy leírásból kritikai elemző módszerré alakította át, hanem abban is, hogy a gazdasági teóriát történelmi elemzéshez használta. És így a történettudomány hagyományos empirikus felfogását a közgazdaság konvencionális felfogásával párosította.

A történelem és közgazdaság Marx előtt legfeljebb mechanikusan keveredett egymással. Igaz, bizonyos történetiség mindenütt fellelhető volt, Ricardo, Rodber-Mill, Marshall megállapításai sem voltak minden történeti elem nélküliek. Pontosabban fogalmazva: ha nem is antihistorikusok, de legalábbis ahistorikusok voltak. Marxnál viszont a történelem és közgazdaság egybeolvadása már szerves folyamat. Ő volt valóban az első közgazdász, aki szisztematikusan kidolgozta, miként lehet a közgazdasági elméletet a történelmi analízis részévé tenni és miként válhat a történelmi elbeszélés szerves, értelmes történeti folyamattá. A célt és a módszert tehát akkor is Marx formálhatta, ha konkrét eredményei felett nem múlt el nyomtalanul az eltelt száz esztendő történelmi fejlődése.

A klasszikus közgazdaságtan első alapos kritikáját is éppen Marx nyújtotta azzal, hogy a történetiséget hiányolta. Marx leszögezte, hogy a közgazdaságtan elsősorban történeti tudomány, mely történeti és ezért állandóan változó anyagot tárgyal, és ezért nem lehet teljesen azonos minden országra és minden történeti szakaszra vonatkozóan. A történelem és a közgazdaság, a teória és a leírás látszólagos dilemmája és ellentmondása a marxista módszer helyes alkalmazásában szükségszerűen fel kell oldódjék. Abban a formában, amely a gazdaság és a történelem, a teória és a leírás dialektikus egységét jelenti, amely a gazdaságtörténetet az önálló tudomány rangjára emeli, egyszerre szabadítja meg a példatárra vagy segéd tudományra degradálás veszélyétől.

A gazdaságtörténet elválaszthatatlan egyrészt a közgazdasági gondolkodástól, a mélyreható közgazdasági analízistől, másrészt a történeti elemzéstől. A gazdaságtörténet nem e kettő mechanikus vegyítése; egyik vagy másik oldalának túlhangsúlyozása felületes leírás, absztrakt modellé szűkíti. A két komponens szerves egységesítésére van szükség, és ez megköveteli – számos más tényező mellett – a történeti és a közgazdasági törvény, a történeti idő, a gazdasági struktúra fogalmának tisztázását és alkalmazását.

A mechanizmus, amely a gazdasági törvények és a gazdaságtörténet kapcsolatát meghatározza, azok a gazdasági törvények, amelyeket már Ricardo tendenciátörvényeknek nevezett A. Gramsci fogalmazásában „nem a szó természeti értelmében spekulatív, determinisztikus törvények, hanem történeti értelemben azok, amennyiben egy meghatározott piacon csakis szervesen, élő és komplex módon fejlődnek ki a fejlődés mozgástörvényein keresztül. A közgazdaság ezeket a tendenciátörvényeket tanulmányozza, amikor a jelenségeket kvantitatíve fejezi ki, a gazdaságról a történelemre való átmenet során a mennyiség fogalma integrálódik (nem helyettesítődik) a minőség fogalmába”.

Ha tehát a gazdaságtörténet történeti aspektusát meg akarjuk őrizni, a gazdasági törvények felfogásában figyelembe kell vennünk e törvények tendencia-jellegét, azt, hogy ezeknek a törvé-

nyeknek a realitása a megközelítésben van, de nem a közvetlen valóságban. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt is, hogy Marx – midőn a természettudományos és a történelmi szemlélet és módszer közös materialista elvét kifejezte – nem feledkezett meg arról, hogy „mindig különbség^{re} kell tenni a gazdasági termelési feltételekben bekövetkezett anyagi, természettudományos szabatosággal megállapítható forradalmasodás és a jogi, politikai, vallási, művészeti vagy filozófiai, egyszerűen ideológiai formák között, amelyekben az emberek ennek a konfliktusnak a tudatára jutnak és azt végigharcolják”. Mindezekből következik az, hogy a gazdaságtörténet, éppen történelmi elemei folytán, tehát még akkor is sokoldalúbban, árnyaltabban kell kezelje a törvényeket a közgazdaságnál, ha magán a történettudományon belül a gazdaságtörténet a legalkalmasabb az absztrahálásra.

A fejletlen gazdaságok akár az export vezette gazdasági fejlődés során, akár az iparosítást helyettesítő stádiumában a klasszikustól teljesen eltérő fejlődésen mennek keresztül. Az import-helyettesítő iparosítás során az opportunity cost, amelyet az új iparágaknak adnak, igen alacsony. Ha a külső kereslet rugalmatlan, s ugyanúgy rugalmatlan a felesleges munkaerő, a belső ipari termelés növekedése – ha csak nem csökkenti az exportképességet, a nemzeti jövedelem növekedéséhez vezet. A viszonylag drága hazai termékek a belső piacon a jövedelemelosztás megváltoztatását eredményezheti, a gazdasági források marginális termelékenysége növekedhet. Így az iparosítás folyamatos alapiában különbözik a fejlett kapitalista országok iparosításától. Az utóbbi esetben az ipari termelők a kistermelők már létrehozott piacát vették át olcsóbb termékeikkel. Ez azt jelenti, hogy a termelékenység növekedéséből származó jövedelemtöbbséget a fogyasztó népességhez kerül. Az import-helyettesítő iparosítás esetén viszont a versenytársakat az import szigorú korlátozásával küszöbölik ki. A hazai ipari termelés növekedhet azonban akkor is, ha a fogyasztási cikkek ára emelkedik, ez a jövedelmek koncentrációját eredményezheti. Az iparosítás során a rendelkezésre álló technológia jelentős munkaerő-megtakarítást eredményez. Nem igaz az, hogy a fejletlen országoknak teljes lehetőségük van az új technológia alkalmazására: a fejletlen ország a technikát exportáló ország fejlődési irányát kívánja követni, s így az „opportunity cost”-tól függetlenül az ország technológiája túlságosan technológia-igényes lesz.

Mindezt átgondolhatjuk a marxizmus keretében. A külső technológia munkamegtakarító hatása, a tőkefelhalmozás növekvő következménye, a munkaerő-felesleg – melyet a népesség gyors növekedése súlyosbít – lenyomja a béreket, s így a jövedelmek koncentrációját erősíti. A növekvő tőkefelhalmozás egy kis csoport hasznát eredményezi, és a jövedelmek koncentrációja új formákat ölt. A források ilyen elosztása gyakorlatilag az egész gazdaság jövedelmezőségét csökkenti. Az import-helyettesítő iparosítás időszakában végül is a gazdasági növekedést a rendkívül egyenlőtlen jövedelemelosztás lelassítja. A gazdaság egy bűvös körbe kerül: csökken a gazdaság hatékonysága, viszont növekszik a jövedelmek koncentrációja.

Előadásának befejezésül Ránki György hangsúlyozta: a marxizmus a 20. században számos országban hivatalos ideológiává, majd hogynem államvallássá fejlődött, így természetesen nem kerülhetett el a vallások sorsát. Megtörténtek a szakadások, megszülettek a mártírok, a szentek és az inkvizítorok. Marxtól nem volt teljesen idegen a mártíromság, de nem örült volna szentté avatásának; a nevében fellépő inkvizítorokat pedig mélyen megvetette volna. Marx történelmi nagyságát csakis úgy értékelhetjük helyesen, ha ő esetére is alkalmazzuk az általa kifejlesztett módszert, és jelentőségét *történetiségében* vizsgáljuk.

Hahn István előadásában (Marxi hagyaték az ókori történet kutatásában) kiemelte, hogy Marx kapcsolata az antikvitással igen korai keletű. Ifjúkori tanulmányaiban az antik filozófiának kitüntetett hely jutott, az ókor szellemi értékei irányt adtak a fejlődésnek. Ennek a mindig friss és aktualizálható ismeretanyagnak a birtokában gyakran asszociált jelenékek viszonyaiból és eseményeiből az ókorra, fedezett fel analógiákat. Legfőképpen azonban a kapitalizmusnak, mint az utolsó kizsákmányoló osztálytársadalomnak a megértése elválaszthatatlan volt az egész világtörténelmi folyamat dialektikájának a felismerésétől, és ebben a klasszikus antikvitásra jellemző rabszolgatartó társadalomnak kiemelt, paradigmatis jelentősége is van. Marx pl. a proletariátus kapitalista kizsákmányolását berrabszolgaságnak nevezi, mert számára a rabszolgaság minden függés és kizsákmányolás öspéldája.

Marxnak ezt az intellektuális, asszociatív és formációelméleti paradigmatis indíttatású érdeklődését az ókori történet iránt még nyomatékosabbá teszi nemcsak mély, hanem impozáns széles antik műveltsége és tudományos szintű felkészültsége. Mindent tudott a klasszikus ókorról, amit a korban tudni lehetett. Rendszeresen olvasta a klasszikus auctorokat; 1861. május 29-én pl. ezt írja

Lassalle-nek: „Hogy nagy lehangoltságomat minden tekintetben rendezetlen helyzetem miatt leküzdjem, Thukydideszt olvasom. Ezek a régiek legalább mindig újak maradnak.” Talán nem véletlen, hogy éppen az amerikai polgárháború idején veszi elő a görög belháború száműzött történetíróját; szinte tetten érhető az antikvitás és az aktualitás eleven kapcsolata.

Számunkra és ma is mérvadó módon természetesen elsősorban Marxnak az ókorra, az ókori társadalomra, mindenekelőtt a klasszikus rabszolgaságra vonatkozó megállapításai a legfontosabbak. Marx történetiszemléletének evidenciává emelkedett megállapítása, hogy a rabszolgatartás a társadalmak történetének ugyanolyan jellegzetes, önálló és egyetemes jelentőségű formája, mint a kapitalizmus. Marx volt az, aki a kapitalizmust megelőző két, osztályjellegű termelési módot (Sklaverei és Hörigkei) az egyetemes társadalomtörténet evolúciójának egészébe beleillesztette és annak szerves elemeként ismerte fel. Ez a marxista felismerés az antikvitás lényegéről nemcsak a szocialista országok tudományában él, hanem hatással van olyan ókorutatási központokra is, mint a GIREA, a tübingeni egyetem, a M. Finley körül kialakult cambridge-i kutatócsoport stb.

Marx a rabszolgatartást egyfelől az egész *antikvitás* jellemző jelenségének minősítette, de egyben területileg a Mediterráneumnak a legfejlettebb térségére korlátozta teljes kibontakozását. Az ettől eltérő formákat pl. az ókori keleti variánst *ügynevezett* rabszolgaságnak nevezte, és gondolatmenetében világosan megkülönböztette az ottani kiszákmányolás viszonyait a klasszikus görög-római változattól. De figyelmét nem kerülték el a klasszikus formán belül meglevő különbözőségek sem: az „önellátó” patriarchális és az értéktöbbletet termelő rabszolgatartás.

Marx a rabszolgatartó társadalmi formát nem egységes, monolitikus jelenségnek tekintette; a rabszolgamunka *jellegzetes és lényegmeghatározó* volta az antik társadalmakban számára nem azonos ezen függési és kiszákmányolási mód abszolút érvényével. Az ókori társadalom virágkorát pl. nem a szabadparaszi kisüzemek tönkretételében és a rabszolgamunkára alapozott latifundium fölényében látja, hanem a kettő egyensúly-állapotában ismerte fel.

Miben áll tehát Marx számára a rabszolgatartó gazdálkodás egyetemes és világtörténeti jelentősége? Abban, hogy az ókor legfejlettebb társadalmaiban, az antik polisz-tulajdonon alapuló rendszeren belül e társadalmak fejlődésének csúcsponti szakaszában, és az egész gazdaság jellegét leginkább meghatározó munkaterületeken a rabszolgaság döntő (de nem abszolút) jelentőséggel bírt. Egy társadalmi formának világtörténeti helyét és az emberiség evolúciójában elfoglalt jelentőségét nem abszolúte egyetemes érvénye, hanem a vele jellemezhető korszak *legfejlettebb* és ezáltal a további fejlődés számára is mérvadó társadalmainak életében játszott *totalis* – az élet minden szférájának befolyásoló – szerepe határozza meg.

Marx a feudalizmus termelési és cserreformáiból azokat és csak azokat vizsgálta, amelyek a feudalizmus bomlása során abból kiszabadultak és a kapitalista termelési mód formáivá alakultak, s ezeket is csak fejlődésüknek végső stádiumában, mint a kapitalista formák közvetlen előzményeit – hangsúlyozta *Makkai László* Marx és a feudalizmus c. előadásának bevezetőjében. Ha nem is rendelkezikünk a feudalizmusról átfogó, rendszeres marxi gazdasági elemzéssel, Marx és Engels műveikben megfelelő kiindulópontot és iránymutatást adtak egy ilyen elemzés elvégzéséhez. Ebből a szempontból elsősorban A tőke megfelelő fejezetei – az ún. eredeti tőkefelhalmozásról, a kereskedő- és uszora-tőkéről, a feudális földjáradékról stb. –, továbbá egyéb szórványos, idevágó megjegyzéseik a leginkább alapvetőek.

Marx A tőke megfelelő helyein a feudális vonatkozásokat retrospektíve ismerteti. Ez nyilván azt is jelenti, hogy Marx nem kívánta a feudalizmus elemeinek a kapitalizmusban immár megváltozott összefüggésben és funkcióban való továbbélését *genetikus-históriai* folyamatként kifejtetni, hanem sokkal inkább *analitikus-logikai* aspektusban a kapitalista jelenségektől való különbségükben akarta azokat bemutatni. Az előadó véleménye szerint a Marx indításainak nyomán haladó kutatás nem vette eléggé figyelembe azt, hogy a feudalizmusról szóló marxi megállapítások csak a kapitalizmussal való összefüggésben érvényesek, és nem választotta szét a *genetikus-históriai* és az *analitikus-logikai* elemzéseket. Marxnak a feudalizmusra vonatkozó szövegeit ebben az egymást kiegészítő kettős aspektusban kell értelmezni, mégpedig úgy, hogy az analitikus-logikai definíciótól a bennük foglalt utalások irányában haladunk a genetikus-históriai kifejtés felé. Annál inkább áll ez, mivel az analitikus-logikai és a genetikus-históriai kettős aspektus nem csupán módszertani, hanem szemléleti sajátossága is a marxi gondolkodásnak, amennyiben az első az *egyetemes történeti folyamat önmagával való állandó azonoságát* rögzíti, míg a második ennek az *állandóan azonosnak állandó* változását tartja számon.

Ebből a marxi szemléletmódból logikusan következik, hogy Marx struktúrában gondolkodik, amit a gazdasági folyamat állandó tényezőinek tekint: „Bármilyen is a termelés társadalmi formája, a termelés tényezői mindig a *munkások és a termelési eszközök*. De egymástól elválasztott állapotban egyik is, másik is csak lehetőség szerint az. Ahhoz, hogy egyáltalán termelniük lehessen, egyesülniük kell. A különös mód, ahogyan ez az egyesülés megvalósul, különbözteti meg egymástól a *társadalom-struktúra* különböző gazdasági korszakait.” Ez a struktúra állandó mozgásban, fejlődésben van, mert a munkát végző ember „hat a rajta kívül álló természetre és megváltoztatja azt, egyúttal megváltoztatja saját természetét”.

A munkaerő és a munkaeszköz kölcsönösen fejlesztő egymásrahatásának, a technikai fejlődés mozgásának társadalmi feltételei vannak. E feltételek közül az a mód a meghatározó, ahogyan a munkaerő és a munkaeszköz termelő munkára egyesítetik. A feudalizmusban, ebben a sajátos gazdasági formában az *uralmi és szolgasági viszony* az, amelynek közvetítésével a feudális járadékot a közvetlen termelőből kisajtolják. A feudális járadék ugyanakkor maga az a forma is, amelyben a paraszti többletmunka jelentkezik, s így a szolgasági viszony is valóban közvetlenül a termelésből nő ki, és arra meghatározóan visszahat, amennyiben a feudális járadék korai formái nemcsak a termelési viszonyok, hanem a termelési technika fejlődésének is akadályai. Ez a sokszoros összefüggés – az okozat visszahat az okra marxi felismerése – magába foglalja a feudalizmus gazdasági struktúrájában oly nehezen helyét találó középkori várost is. Azt a középkori várost, amely – mint az előadó kifejtette – a feudális járadékot kereskedő- és uzoratókévé alakította át.

A kereskedő- és uzoratóke által megragadott pénzjáradék már a feudális járadéknak analitikus-logikai aspektusból nézve utolsó formája, s egyben, mint a tőke e korai formáinak a feudális struktúrát bomlasztó hatása genetikus-históriai következmény is. Így válik teljességében világossá Marxnak az a megállapítása, hogy „a tőkés társadalom gazdasági *struktúrája* a hűbéri társadalom struktúrájából keletkezett. Az utóbbinak *felbomlása tette szabaddá az előbbinek elemeit*”.

Makkai László befejezésül kifejtette, hogy a középkori városnak a feudalizmus gazdasági struktúrájába való integrálása még nem teszi lehetővé a feudális gazdaság működési törvényszerűségeinek a teljes feltárását. Ehhez a feudális technika történetének olyan kimunkálása szükséges, amelyben a termelőeszközök valóban mutatói lehetnek a társadalom mindenkori fejlettségének.

Pach Zsigmond Pál a marxi államelmélet kialakulásához (Marx és Engels az abszolút monarchiáról: 1843–1847.) c. előadása bevezetőjében emlékeztetett arra, hogy az elmúlt évtizedek nemzetközi történészkongresszusain többször szerepelt az abszolút monarchia problémája. A történettudomány e régi és állandóan megújuló vitatárgyával foglalkozó szerzők gyakran hivatkoznak Marx és Engels idevágó nézeteire. Nemcsak marxista vagy a marxizmussal rokonszenvező szerzők – mint pl. B. F. Porsnyev, Christopher Hill, Perry Anderson, Immanuel Wallerstein –, hanem olyan, a hagyományos konzervatív irányzatot képviselő történétírók is, mint pl. Roland Mousnier.

Noha „a Reneszánsz-Európában kibontakozó új centralizált monarchiák közvetlen elméleti elemzését (direct theorization) a történelmi materializmus alapítói közül egyik sem végezte el” (Anderson), de maga az abszolutizmus problémája fontos szerepet játszott gondolkodásukban, nevezetesen államelméletük kialakulása időszakában. Az előadó a továbbiakban ezt a folyamatot vizsgálta „A hegeli jogfilozófia kritikája” és „A zsidó-kérdés” (Marx, 1843–44.); „A német ideológia (Marx–Engels, 1845.); „A porosz alkotmány” és „A status quo Németországban” (Engels, 1847. február–április), valamint „A moralizáló kritika és a kritizáló morál” (Marx, 1847. október) című művek alapján. E kezdeti munkákban kifejtett álláspont betetőzését, népszerűsítő sommázatát „A kommunizmus alapelvei” (Engels, 1847. október–november) és az 1847 végén, 1848 elején közösen írt *Kommunista Kiáltvány* tartalmazza.

A hegeli jogfilozófia kritikai felülvizsgálata során – 1843 nyarán – Marx arra a következtetésre jutott, hogy a jogi viszonyok, az államformák azokban az anyagi életviszonyokban gyökereznek, amelyeknek összességét Hegel „polgári társadalom”-nak nevez. Az állam az anyagi életviszonyok terméke, a magántulajdonnak a politikai szférában való kifejlődése, a magántulajdon politikai berendezkedése. Ezért nem a politikai állam gyakorol hatalmiságot a magántulajdon felett, hanem fordítva: a politikai állam a magántulajdon egzisztenciára juttatott lényege. A politikai hatalom függetlensége látszat csupán, Marx szavaival „az az *illúzió*, hogy ő határoz meg, amikor őt határozzák meg”.

A magántulajdonnak a politikai kifejeződése a *középkorban* még közvetlenül érvényesült, a „politikai társadalom” egybeesett a „polgári társadalommal”. Az *újabb korban* a politikai és a polgári

társadalom különvált: a „politikai állam” elvonatkoztatása modern termék, a magántulajdon modern formájának felel meg és a modern bürokrácia kialakulása éppen ezen az elváláson alapul. Míg Hegelnél homály fedte azt a *történelmi haladást*, amely a középkori államtól a modern (a későbbi értelemben vett polgári) államhoz vezetett, addig Marx világosan jelzi az előrelépést. Az abszolút monarchia a „modern állam kiteljesültségét” fejezte ki, a polgári képviselői berendezkedés az igazi „nagy előrehaladás, mert a modern államállapot nyílt, hamisítatlan következetes kifejezése. A képviselői berendezkedés a leplezetlen ellentmondás”: a „kiteljesedett állam” a társadalom ellentmondásosságának tiszta, nyílt érvényesülése.

A marxi államelmélet fentebbi első, nyers megfogalmazásai – melyek még erősen a hegeli fogalom –, illetve terminológia rendszerre épülnek – fejlődtek tovább, gazdagodtak konkrét mozzanatokkal az Engelsszel 1845–46-ban együtt írt „A német ideológia”-ban.

Miután újra tisztázták az állam viszonyát az anyagi-gazdasági feltételekhez, a magántulajdonhoz, arra keresik a választ: ha az állam az anyagi viszonyok összességének a terméke, hogyan lehetséges az, hogy bizonyos korszakokban mégis önállóan tűnik? „Ez olyan időszakban jelentkezik – felelik –, amelyben a burzsoáziával még egy másik osztály áll szemben, amikor tehát az állam a kettő között megőrizheti egy bizonyos önállóság látszatát” a maga bürokratikus szervezetével. Ezért az „állam önállósága manapság már csak olyan országokban fordul elő, ahol a rendek nem fejlődtek teljesen osztályokká, ahol a haladottabb országokban félreállított rendek még szerepet játszanak és a felemáság létezik . . .” Ha ez a felemáság megszűnik, ha a burzsoázia felülkerekedik a feudális osztályon, akkor megszűnnek azok a különleges történelmi feltételek, amelyek az abszolút monarchia létezését lehetővé tették – akkor az abszolút monarchia szükségszerűen átadja helyét a történelmileg fejlettebb modern polgári államnak; megszűnik az állam önállóságának látszata is, és a burzsoázia szolgálatába állítja az abszolút monarchia idején létrejött bürokratikus szervezetet.

Itt nem az abszolút állam elméletéről van szó – ilyet Marx és Engels sohasem dolgoztak ki –, hanem az abszolút állam helyéről, elhelyezéséről államelméletük egészében, arról a módról, ahogy összeegyeztették ezt a sajátos, az állam önállóságának látszatával fellépő államtípust az államról, mint egy osztályszerkezetről, mint egy uralkodó osztály politikai-hatalmi szervezetéről kialakult *általános* felfogásukkal.

Marx és Engels számára természetesen nem egyszerűen egy tudományos kérdés megoldását jelentette az állam helyét és szerepét meghatározó vizsgálódás, hanem a politikai cselekvés tudományos megalapozását. A konkrét németországi viszonyokat akarták megérteni, és – ahogy az ugyanez időtájban papírra vetett híres tizenegyedik „Feuerbach-tézis” már kimondta – *megváltoztatni*. Mindketten élénk figyelemmel kísérték a német belpolitika eseményeit, s éppen kialakuló államelméletük – ezen belül az abszolút állam helyéről kiformalódó felfogásuk – adta meg az elméleti alapot, a kulcsot a németországi állapotok megértéséhez és az azok megváltoztatására irányuló tevékenységhez.

Mert éppen ennek az elméleti elrendeződésnek a fényében derült ki, hogy a „német status quo” nem az „organizmus általános eszméje” megvalósulásának stádiuma (ahogyan Hegel állította), nem is valamiféle keresztény-germán állam, hanem nem egyéb, mint az *abszolutizmus* változata, azé az abszolutizmusé, amely a fejlettebb burzsoáziával rendelkező országokban már a múltba tűnt. Németország fejlődése viszont – „ahol sem rendekről, sem osztályokról nem lehet beszélni, legfeljebb volt rendekről és megszűntetlen osztályokról” – azt mutatja, hogy egyetlen réteg sem tudta meghódítani a kizárólagos uralmat. Így jött létre az az abnormis helyzet, hogy – forradalmi burzsoázia híján – az abszolút monarchia korszakában az állam látszólag önálló hatalommá konstituálódott a bürokratikus gépezet „jóvoltából”, és a fejletlenebb országokban csak múló helyzetet, átmeneti fokot Németországban stabilizálta. Egyes német ideológusok – mint a Marxék által Szent Max-nak aposztrofált Max Stirner – úgy vélekedtek, hogy a polgároknak közömbös az államforma, mindegy, hogy abszolút vagy alkotmányos királyság, köztársaság stb. védelmezi őket és elveiket. A német kispolgároknak – válaszolták erre Marxék – természetesen ez mindegy. De „a történelmi burzsoáknak” semmiképpen sem. Mert ha Németországban is színre lép a megerősödött történelmi burzsoá, akkor nem fogja beérni az abszolút monarchiával, hanem – ahogy azt az angol, francia és amerikai burzsoák tették – német földön is létrehozják az osztályérdekeknek megfelelő politikai hatalmat, uralmi formát: a polgári állam valamely változatát. Ehhez a gyakorlati-politikai következtetéshez jutott el Marx és Engels „A német ideológiában”, éppen az abszolút államra vonatkozó elméleti megfontolásaik és a német viszonyok konkrét tanulmányozása alapján 1845–46-ban.

Előadása befejező részében Pach Zsigmond Pál a Poroszországban 1847-ben bekövetkezett politikai fordulatot elemezte. Utalt Engels megállapítására, mely szerint a Landtag összehívása „jelzi az abszolutizmus és a nemesség hanyatlását s a burzsoázia felemelkedését; jelzi egy olyan mozgalom kezdetét, amely igen hamar képviseleti rendszert ér majd el a burzsoázia számára . . . És ha a most kezdődő forradalmi mozgalom közvetlenül csak a középosztályokat érdekli is, korántsem közömbös a nép érdekei szempontjából”.

Milyen állásfoglalást követel ez az abszolút monarchia elleni mozgalom a „németországi pártok legfiatalabbjától”, a kommunistáktól? Ez volt a következő kérdés, amelyben világos válasza volt szükség. A németországi ún. „igazi szocialisták” ugyanis, történetietlenül adaptálva a francia viszonyokat német földre, azt állították, hogy az alkotmányos szabadság emeli trónra a nép szempontjából a legveszélyesebb osztályt, a burzsoáziát, és ez ellen harcolni kell. Így az „igazi szocialisták” a „német status quo” védelmezőivé váltak, s ezt a szerepüket a liberális burzsoázia hajlamos volt a kommunisták nyakába varrni. Másik oldalról a német radikálisok ellen kellett fellépni, akik a status quo elleni azonnali forradalmi fellépést, és egyben a burzsoázia „megkímélését” sürgették.

Marx ebben a helyzetben írta meg – 1847 október–novemberében – „A moralizáló kritika és a kritizáló morál” című cikksorozatát, amelyben államelméletének, s benne az abszolút monarchia helyének legteljesebb, legkiforrottabb előadását nyújtotta 1848 előtt. „A német ideológia” gondolatmenetére alapozva Marx világosan meghatározza az abszolút monarchia feudális alapjellegét. Azt, hogy az abszolút monarchia megtöri a feudális rendiséget, és a burzsoázia az abszolút monarchia idején és részben annak révén fejlődött osztállyá, vált képessé arra, hogy polgári forradalomban megdöntse a feudalizmust és az abszolutizmust. De felismerték azt is, hogy amikor a polgári forradalom veszélye az abszolút monarchiára nézve akuttá válik, akkor ettől a veszélytől megriad maga a burzsoázia is, mert tudja, hogy a „plebs a forradalmakban elszemtelenedik és nekilát a dolognak. A burzsoá urak ezért igyekeznek az *abszolút* királyságot lehetőleg forradalom nélkül, szépszerével *polgárivá* változtatni”. Az angol és francia múlt így ismétlődik a porosz jelenben, azzal a különbséggel, hogy „a német burzsoázia tehát máris ellentétben áll a proletariátussal, mielőtt még politikai osztállyá szerveződött volna”. Éppen ezért – érvel tovább Marx – a német munkásoknak az a feladatuk, hogy megdöntsék az abszolút királyságot, mert a polgári államban kedvezőbb feltételekkel vívhatják meg a burzsoáziával szembeni osztályharcukat. A munkások „belemehetnek és bele kell menniük a *polgári forradalomba*, mint a *munkás forradalom* egyik feltételébe, de egy pillanatig sem tekinthetik ezt *végcéljüknak*”.

Röviden és vázlatosan – hangsúlyozta végül az előadó – ennyiben foglalható össze az a tudományos-elemző munka, melynek eredményeként Marx és Engels 1848 februárjában megjelentette a munkásmozgalom máig egyik legfontosabb dokumentumát, a Kommunista Kiáltványt.

Ince Miklós: „Marx és Engels a polgári forradalmakról című előadásában Marx és Engels e témakörbe vágó kiterjedt munkásságára, megállapításaira építve beszélt a polgári forradalmakról, azok jellegéről és sajátosságairól. Polgári forradalmak alatt az adott összefüggésben elsősorban a nagy francia forradalmat (nem elemezve tehát a korai polgári forradalmakat), az 1830-as francia forradalmat és 1848–1849 polgári forradalmait érte.”

Rámutatott arra, hogy Marx és Engels kortársai voltak a 19. századi európai forradalmainak. Gondolkodásukat a 18. századi nagy francia forradalom menete és tanulságai s a Napóleon uralmát követő szentszövetségi reakció nagymértékben befolyásolta – alakította, csakúgy, mint a gyermekkorban átélt 1830-as események, főleg pedig az 1848. évi „népek tavasza”, az 1848–49-es forradalmak. A döntő fontosságú 1848-as évet Marx és Engels Kommunista Kiáltványa vezette be, amely már a proletárforradalmat vetítette előre.

Az előadó kimutatta, milyen különbségek voltak egyfelől a különböző polgári forradalmak idején a nemzetközi viszonyokban. A nagy francia forradalom az ellenforradalmi Európával szemben győzhetett; 1848-ban viszont, bár a forradalmi hullám futótűzként terjedt a kontinensen, Anglia (ahol már az 1832-es Reform Bill révén az ipari burzsoázia is bekerült a hatalomba, és a chartista mozgalommal a hatalom igényével jelentkezett a proletariátus), valamint a cári Oroszország akadályozta a kontinentális Európa forradalmainak a győzelmét. Másfelől pedig a polgári forradalmak győzelmében érdekelt, azokat vezető burzsoázia – mint Marx és Engels megállapította – már visszaretent tulajdon, „alulról jövő” forradalmi győzelmének lehetőségétől a proletariátus színrelépése, szerepe, hatalmi igénye miatt. Kitért az előadó az 1848-as német forradalomnak az egész 48-as forradalmi hullámra vonatkozó következményeire.

Marx és Engels nyomán az előadó röviden foglalkozott az 1848-as forradalmi hullám és a nemzeti mozgalmak, a nemzeti kérdés összefüggésével, egymáshoz való viszonyával, rámutatva a társadalmi haladás jelentőségének elsőbbségére a nemzeti mozgalmak megítélésében az adott időszakban.

Kitekintésszerűen utalt az előadás arra, hogy 1849 után a polgári forradalmak már nem „alulról”, hanem „felülről” valósultak meg (a német és az olasz egység létrejötté). Részletesen elemezte Marx és Engels viszonyulását e folyamatok illetően alakulásához.

Az előadó hangsúlyozottan mutatott rá – Marx és Engels munkássága alapján, elsősorban a francia forradalmak példáján – a polgári forradalmak jellegére, természetére, alapvető sajátosságaira és menetére; a nagy francia forradalom felfelé ívelő vonalára, a 48-as forradalmak vonalának lefelé tendálására és nem utolsósorban arra, hogy egy adott ország polgári forradalmi – ismét Franciaország a klasszikus példa – időben, a történelem egyes szakaszaiban egymást követően szilárdulhattak tartósan meg. Oly módon azonban, hogy a proletariátus önálló fejlődése és mozgalmi, majd a nemzetközi munkásmozgalom létrejötté már a proletárforradalom kérdését vetette fel.

Kővágó László Marx és Engels a nemzeti-nemzetiségi kérdésről c. előadásában igen sokat vitatott problémát vizsgált. Nevezetesen azt a gyakran hangoztatott vádat, mely szerint a kommunisták „el akarják törölni a hazát, a nemzetiséget”. Marx ismert válasza, hogy „a munkásoknak nincs hazájuk”, tehát „nem lehet tőlük elvenni azt, amijük nincs”. S a válasz nemzeti szempontból figyelemre méltó folytatása: „Minthogy a proletariátusnak mindenekelőtt a politikai hatalmat kell meghódítania, nemzeti osztállyá, illetve a nemzet vezető osztályává kell emelkednie, önmagát nemzetté kell szerveznie, ezért maga is nemzeti...”

Ez a magyarázat azonban nem tudta meggyőzni Marx és Engels ellenfeleit, de a marxisták között sem alakult ki egyértelmű vélemény a nemzeti kérdés marxista értelmezéséről. Ennek magyarázata többek között abban kereshető, hogy Marx és Engels a nemzeti kérdéssel kapcsolatos nézeteiket, álláspontjaikat rendszerint meghatározott eseményekről, konkrét problémákról szólva fejtették ki, de ezeket nem foglalták egységes rendszerbe.

Tudomásul vették azt a természetes tény, hogy minden ember – függetlenül osztályhelyzetétől – egy-egy nemzethez tartozik. Az internacionalizmus számukra nem azt jelentette, hogy az tagad mindent, ami nemzeti. A nemzeti kérdés helyének meghatározásánál kezdettől az egyetemes haladás kérdéséből indultak ki, alárendelték azt a társadalmi haladás kérdésének. Mindez a problémák megítélésében megfelelő rugalmasságra adott lehetőséget. Nem volt merev álláspontjuk, életművükben nyomon kísérhető, hogyan változott kezdeti, kissé merev nézőpontjuk a nemzeti, nemzetiségi kérdésben.

Az ezernyolcszáz negyvenes, ötvenes években még eltérően ítélték meg a haladó, életképes, forradalmi nemzetek és a kisebb fejlődőképességét. Engels 1859-ben még a következőket írta: „... azok a néptörmelékek, amelyek itt-ott még fellelhetők, és amelyek nemzeti létezésre már nem képesek, a nagyobb nemzetek bekebelezett részei maradnak és vagy feloldódnak bennük, vagy pedig csak mint etnográfiai emlékek maradnak fenn, politikai jelentőség nélkül”. 1866-ban azonban már a nemzetiségek megváltozott szerepét hangsúlyozta: ezek „összekötő kapcsot alkotnak szomszédaikhoz, és változatossá teszik a nemzeti jelleg máskülönbben túlságosan monoton egyformaságát”.

Ismeretes, hogy sokat foglalkoztak az ír és a lengyel kérdéssel. Több ízben kijelentették, hogy nem lehet szabad az a nép, amely más népeket elnyom. Gyakran hangoztatták, hogy az írek és a lengyelek „éppen akkor a legjobban nemzetközies, ha igazán nemzetiek”. Az ír és a lengyel függetlenség problémáját az európai haladás szemszögéből elemezték, s ezeket a függetlenségi mozgalmakat minden erejükkel támogatták.

Engels, élete utolsó éveiben, még határozottabban szögezte le, hogy a nemzetközi haladásnak alapvető feltétele a függetlenség, amelyen egy nép osztályharca szabadabban kibontakozhat. A Kommunista Kiáltvány 1893-as, olasz kiadásához írott előszavában hangsúlyozta: „Az egyes európai nemzetek autonómiájának és egységének helyreállítása nélkül sem a proletariátus nemzetközi egyesülése, sem ezeknek a nemzeteknek közös célok érdekében való békés és ésszerű együttműködése nem volna megvalósítható.”

Mint látható, életük végén már rugalmasan, dialektikus kölcsönhatásban vizsgálták a társadalmi és nemzeti kérdést. De a probléma megoldásának, rendezésének feladata az utókorra maradt. Kővágó László előadása befejező részében Rosa Luxemburg, az ausztromarxisták, valamint a bolsevikok

marxista alapállású, de egymástól meglehetősen eltérő nézeteit ismertette. Lenin volt az – hangsúlyozta –, aki egyértelműen továbbfejlesztette a marx–engelsi gondolatokat. Világosan és egyértelműen meghatározta a nemzeti kérdés helyét és feladatát a forradalmi munkásmozgalomban, a munkáspártok politikájában: „Az önálló proletár pártok feladata a nemzeti politikában szükségképpen kétoldalú. Valamennyi nemzet önrendelkezési jogának elismerése, és az adott államban levő valamennyi nemzet proletárjai közötti legszorosabb, megbonthatatlan osztályharcos szövetség.” (A nemzetek önrendelkezési jogáról, 1914.) Ezt a megállapítást az elmúlt évtizedek világméretű politikai küzdelmei egyértelműen igazolták.

Niederhauser Emil Marx a kelet-európai fejlődésről c. előadásában kiemelte, hogy a térség gazdasági, társadalmi, politikai kérdéseinek vizsgálatánál Ausztria, Lengyelország és Oroszország ha nem is kiemelt, de viszonylag fontos helyet foglal el Marx és Engels életművében. Ausztria esetében gyakran foglalkoztak a pánszlávizmus problémájával, melyet nem orosz, hanem ausztriai találmánynak tekintettek. A pánszlávizmust és a pánszláv propagandát olyanak tekintették, mint amely akadályozza a Habsburg-birodalomban a proletariátus osztályharcát. Ez különösen a birodalom cseh tartományaiban volt így, természetes tehát, hogy örömmel üdvözölték a szláv és a német munkások közös szervezeteinek létrehozását Prágában az 1870-es években.

Igen gyakran foglalkoztak Oroszországgal, mint az európai nagyhatalmak döntő tényezőjével. 1849-ben a cári Oroszországban látták a forradalom szétzúzásának fő erejét, és ez a későbbiekben is meghatározta nézőpontjukat. A krími háború, vagy az orosz–török háború idején cikkeikben hangsúlyozták: egy esetleges orosz győzelem végzetes csapást jelentene az európai haladás ügyére, a proletariátus osztályharcát kedvezőtlenül befolyásolná.

Ez persze nem jelentette azt, hogy ne ismerték volna fel a cári önkény ellen harcoló orosz forradalmárok küzdelmének szintén európai jelentőségét. A jobbágyreformmal kapcsolatos forradalmi fellendülés, a hetvenes-nyolcvanas évek ellenzéki mozgalmai azzal biztatták őket, hogy egy esetleges forradalom alapvetően megváltoztatná a cári Oroszország európai funkcióját. Bár ez a reménységük életükben nem vált valóra, az oroszországi változások, az orosz kérdés továbbra is gyakran foglalkoztatta őket.

Lengyelország vonatkozásában közismertek állásfoglalásaik. Lengyelország függetlenségét az európai politika döntő kérdésének tekintették, mint olyat, amelynek megvalósulása meggyengítené a felosztó hatalmakat, elsősorban a cári Oroszországot. A térség más országai és népei – törökök, románok, görögök, szerbek, bolgárok – csak marginálisan szerepelnek a marxi életműben.

A kérdés, amire a továbbiakban az előadó választ keresett: miért csak perifériusan szerepelnek ezek az országok és népek Marx és Engels műveiben?

Niederhauser Emil a választ abban látja, hogy Marx és Engels a saját koruk látószögéből vizsgáldták, s ebbe a látószögbe, mint a világtörténelem cselekvő részese, csak Európa és az Egyesült Államok fért bele. Itt volt az osztályharc döntő terepe, itt már a nagyipari proletariátus harcolt a modern burzsoáziával. Oroszország e látószögben idegen, a legjobb esetben belenő majd idővel, a Balkán még inkább kívül marad, vagy a legjobb esetben a nagyhatalmak játékszere.

Tisztában voltak azzal is, hogy felfogásuk a világtörténelem egészére maradandóan érvényes. A részletkérdésekben a bölcs önmérsékletet vallották, tudták, hogy a részletes válaszokat a kor körülményei szabják meg, és ezek a körülmények állandóan változnak. De ha a kelet-európai régióról szóló megállapításaikat alaposan elemezzük, egy igen lényeges mozzanatra mindenképpen fel kell figyelniünk: nagyon világosan megkülönböztették egymástól Kelet-Európa három nagy régióját: Ausztriát és Lengyelországot, amit manapság Közép-Kelet-Európának szoktunk nevezni; az oszmán birodalmat, vagyis a Balkánt, azaz Délkelet-Európát; és végül Oroszországot, a tulajdonképpeni Kelet-Európát. Ha nem a betűt, hanem a szellemet nézzük, Marx és Engels mindig az újat fűrkésző szellemét, talán ezt tarthatjuk meg tanulságként abból, ahogyan ők a maguk korában e térség történetét szemléltek.

(Ezt követően *Jemnitz János* tartott előadást, amit teljes terjedelmében közlünk a Tanulmányok c. rovatban.)

A tudományos ülészak befejező előadását *Mucsi Ferenc* tartotta Marx, Engels és a munkásmozgalom az Osztrák–Magyar Monarchiában címmel. Marxnak és Engelsnek az ausztriai és magyarországi munkásmozgalommal kapcsolatos tevékenységére, állásfoglalásaira támaszkodva azt elemezte, mi volt a súlya és szerepe a Monarchia két országa munkásmozgalmának a nagy mű, a nemzetközi munkásmozgalom egészében.

Marx és Engels számára a jövődő proletárforradalom szempontjából a legfejlettebb ipari országok – Anglia, Franciaország, Németország munkásmozgalma voltak a „fontosak”; Ausztria csak ezek után következett értékrendben. A Habsburg-birodalom sajátos problémái – a dualizmus, a több nemzetiség, a „kislehet” megoldás, mindezek gazdasági, társadalmi, politikai összetevői – ugyanakkor a munkásmozgalom sajátos „kísérleti” terepét is jelentették. Oroszország kezdetben a forradalmat fenyegető ellenpélda náluk, amely azonban a megszülető munkásmozgalom révén – többek között – a nyugat-európai forradalmi mozgalom széles körű kibontakozásának lehetőségét is ígérte.

Marx a Neue Rheinische Zeitung szerkesztőjeként 1848 augusztus végén, szeptember elején Bécsben figyelhette a forradalom eseményeit, és megismerkedhetett az ausztriai munkássággal. Az Első Bécsi Munkásegyletben két előadásban informálta hallgatóságát az angol és francia munkásság küzdelmeiről, valamint az olasz és cseh nemzeti mozgalmakról. Az ausztriai munkásmozgalom soknemzetiségű összetétele és ösztönös internacionalizmusa már ekkor felkeltette figyelmét: a cseh és német munkások – az éles cseh–német nemzeti ellentét dacára – együtt harcoltak követeléseikért.

Az ausztriai és magyarországi munkásszervezetekkel Marx, mint az Internacionálé Főtanácsának tagja, szoros kapcsolatot tartott. Élénken figyelte a Monarchia munkásmozgalmának eseményeit, levelezőpartnerei – közöttük Frankel Leó – állandóan gondoskodtak a friss információkról. Ezek alapján Marx az Internacionálé kongresszusaira készített jelentéseiben részletesen beszámolt azokról a nehézségekről, amelyekkel a Lajta mindkét partján meg kellett küzdeniük a kiegyezés után szerveződött munkás egyleteknek. A „hűtlenségi perek”, az egységes német munkáspárt létrehozását célzó kísérletek, a Monarchia egységes Szociáldemokrata Pártjának megalakítására tett erőfeszítések nem egyszer kiváltották Marx és Engels együttérző, de néha kritikus állásfoglalását.

Különösen a század végén, a kilencvenes évek elején fordult fokozott érdeklődéssel Engels az ausztriai munkásmozgalom felé. Úgy látta, hogy a hainfeldi egységkongresszus után megerősödött szociáldemokrata párt heves választójogi küzdelme az ekkor éppen defenzívába szorult európai munkásmozgalmat lendületbe hozhatja, a katalizátor szerepét töltheti be egy válságos korszakban. Sajnos, az ausztriai munkásmozgalom ezt az inspiráló feladatot – objektív okok miatt – nem tudta betölteni, de – a nemzetközi munkásmozgalom nagy szerencséjére – Otto Bauer, Karl Renner, Friedrich Adler stb. vezetésével kidolgozta a ma közkeletűen ausztromarxizmusnak nevezett irányzatot, amelynek pozitív hatása ma is érezhető a nemzetközi munkásmozgalom különböző irányzataiban.

Ha Ausztria munkásmozgalma európai értelemben „periférikus” volt Marx és Engels számára, még inkább vonatkozik ez Magyarország munkásmozgalmára. Az MSZDP 1890-es alakuló kongresszusát Engels levélben üdvözölte, ebben hangsúlyozta a párt eleve adott nemzetköziségét, soknemzetiségű összetételét, a magyarországi szociáldemokrácia harcos korszaka azonban már Marx és Engels halála után következett be. Egy pillanatra, az 1905-ös választójogi tömegharcával, a katalizátor szerepét is eljátszotta: ösztönzőleg hatott az osztrák mozgalom újjáéledésére, amely ekkor kikényszerítette az általános választójogot.

A magyarországi mozgalomnak ekkor erre nem futotta erejéből. A marx–engelsi tanítások azonban, ha későn is, de igen termékeny talajra hullottak. Az első világháború utáni orosz forradalmakat követően ennek eredményeként a látszólag reménytelenül perifériára szorult magyarországi mozgalom mégis alkalmasnak bizonyult arra, hogy önfeláldozó gesztussal megkísérlje közvetíteni az új forradalmi hullámot, amely ekkor Kelet felől indult meg Nyugat felé.

Csurdi Sándor

Az özvegy nők helyzete Nyugat-Magyarország paraszttársadalmában a 16. században

A 16. századi Magyarországon a paraszti társadalom és a nem-nemesi társadalom gyakorlatilag egyet jelentett, szokásaiban és életszemléletében a parasztságtól lényegesen eltérő polgárság, városok hiányában még nem volt. A városok (*civitates*) és mezővárosok (*oppida*)¹ valójában csak nagyobb falvak voltak, amelyekben a piacok és vásárok serkentették ugyan a kézművességet és a kereskedelmet, anélkül azonban, hogy a városlakók elszakadtak volna a földműveléstől.² Sőt, a parasztsághoz sorolhatjuk a nemesség alsóbb rétegeit is: *nobiles armales*, *nobiles praediales*, *nobiles unius sessionis*; akiket csak a címük és a büszkeségük különböztetett meg a paraszti tömegektől.³ E nemeseknek a parasztsághoz való sorolása azért is indokolt, mert a városlakókról vagy a röghöz kötött nemesekről gyakran több adattal rendelkezünk, mint a tulajdonképpeni parasztságról, s ezáltal valóságosabb képet kapunk.⁴ A parasztságot tehát tágan értelmezzük, életvitele szemben áll a főúri nemességével és a papságéval.

A nők helyzete ebben a paraszttársadalomban számszerűen megragadható a korabeli adóügyi iratok – adóösszeírások és közjegyzői adásvételi szerződések⁵ – alapján. Ezek az iratok, bármennyire eltérőek természetüknél fogva és hiányosak a történelem viharai miatt, mégis bepillantást nyújtanak abba, hogy milyen lehetett ekkor az egyedülálló nő helyzete, ami tanulmányunk célja. Tény, hogy

¹ Minthogy Magyarország hivatalos nyelve 1843-ig a latin volt, a magyar szakkifejezéseket általában latinul adjuk meg.

² Ez a megjegyzés főként a túlnyomóan magyar lakosságú városokra és mezővárosokra vonatkozik, mint Pest, Győr stb. A német többségű városoknak, mint Buda, Sopron stb. volt polgársága (kézművesek és kereskedők), melynek egyetlen mezőgazdasági jellegű tevékenysége a szőlőművelés volt, amely jövedelmezőbb volt a többi mezőgazdasági tevékenységnél. Sopron esetét vizsgálva, tipikusan polgári jellemvonásokat találunk.

³ A *nobiles unius sessionis* nemesi címükön felül a birtokuk (ahol a kúriájuk állt) után is adómentességet élveztek. A *nobiles armales*-nek nem volt nemesi birtokuk, csak címük. A *nobiles praediales*, a prelátusok hadi kíséretét alkották és ezért földeket és címet kaptak tőlük. A főúri nemesség azonban nem ismerte el őket saját magával egyenrangúnak.

⁴ Az alsóbb nemesi rétegeknek ezt a paraszti vonását a korabeli források is kiemelik. Szabó István „A magyar nemesség és parasztság osztályviszonyai a XVI–XVII. században” című cikkében hosszan tárgyalja – példákkal alátámasztva – a kismemesség paraszti kötődését és jellemvonásait. Vö.: Szabó István: Jobbágyok-parasztok, Bp., 1976., 237–252.

⁵ Az urbáriumok, bor- és terménydízsma-összeírások; a szőlők, földek és házak eladása vagy elzálogosítása, amelyet az erre feljogosított egyházi testületek végeztek (*loca credibilia*). A tárgyalt területen ez főleg a győri székeskáptalan volt, s ennek jegyzőkönyvei fennmaradtak. Vö. a Győri Káptalani Levéltárban őrzött *Protocolla fassionum Capituli Almae Ecclesiae Cathedralis Jauriensis*, melynek I–III. kötete tartalmazza az 1534–1580-as időszakból származó szövegek eredetijét. Annak ellenére, hogy jogilag a föld kizárólag a kiváltságok (*regnicolae*: király, papság, nemesség) tulajdona volt, a nem nemesek is rendelkezhettek a házukkal vagy szőlőjükkel anélkül, hogy a földesúr jogai meg lennének említve az okirat szövegében.

⁶ Az iratok majdnem mindig közlik az eladó ingatlan eredetét: örökség, az egyik házastárs szerzeménye vagy közös szerzemény.

özvegy nők gyakrabban szerepelnek a dokumentumokban, mint férjezettek vagy hajadonok. Ez a megállapítás meg is határozza a nő helyzetét kora paraszttársadalmában: alárendelt szerepet játszik, háttérbe kerül a férfival szemben, aki vitathatatlanul a család vagy a ház feje. A nő csak akkor jelenik meg, ha a védelmet nyújtó férfi – apa, férj vagy egyéb rokon – elhalálozik, és máról holnapra a nőnek kell átvennie a ház vezetését, vagy ha neki kell gyakorolni a törvényes jogait, pl. javait érintő ügyleteknél, mint ingatlan eladása, vétele, elzálogosítása, ill. öröklés, hozomány esetében. Igaz, a korabeli jegyzőkönyvekben gyakori, hogy a nőt férfi megbízottja kíséri, vagy éppenséggel képviseli (apa, férj, testvér, fiú stb.), de jogainak elismerése a szövegben explicite szerepel. Mindjárt hozzá is tehetjük, hogy a vizsgált esetek felében a nő egyedül lép fel, azonban az egyes esetekben nem tudjuk megfejteni és elemezni elhatározásának indítékait. A nyugati típusú hagyományos társadalom képe áll előttünk, amelyben a nőt a mikrotársadalom védi – szülők és rokonok –, de amely nem tiltja meg neki, hogy szabadon rendelkezék örökölt vagy szerzett javaival, és amelyhez még a házasságok között szerzeményeivel kapcsolatos jogügyletekben is biztosítják a jogait.

Forrásaink természetéből következően, vizsgálódásunk olyan sajátos, viszonylag jómódú társadalmi rétegre korlátozódik, amely rendelkezett elegendő ingó és ingatlan vagyonnal ahhoz, hogy azt jegyzőkönyvbe vétesse vagy amelynek a javait feudális adók (dézsmá, úrbér, robot stb.) terhelték. A többi nő életkörülményeiről nincs adatunk. Figyelembe véve a rendelkezésünkre álló dokumentumok adta lehetőségeket, témánk kifejtéséhez célszerűbb kevesebb, de különböző és jellemző példát venni, mint beérni a globális statisztikák nyújtotta képpel, ami a valóság eltorzításának kockázatával jár, mivel a nők nyilvánvalóan sokkal kevesebbszer szerepelnek az iratokban.

Az urbáriumokban ritkán szerepelnek özvegy nők, férjes asszonyok is csak kivételesen (a német vagy magyar nyelvű szövegekben ilyenkor az „özvegy” helyett az „asszony” megjelölést találjuk).⁷ A 16. század folyamán azonban a nők előfordulási aránya növekedő tendenciát mutat. Így pl. a kapuvári uradalom 1518-ból származó urbáriumában csak egyetlen özvegyasszony szerepel 307 földműves között; egyetlen napszámost sem írtak össze. Az 1565-ös győri püspöki urbáriumban⁸ a „Győri Házhoz” tartozó 6 helységben 8 özvegyasszonyt találunk, akik közül 1 földműves (182 földműves és 56 napszámos). Ugyanazon püspökség 1571-es urbáriumában⁹ 17 egyedülálló nőt találunk (mind napszámos 134 földműves és 47 napszámos közül. A két dokumentum közti csekély (: 6 évnyi) különbség ellenére, az 1565-ben számba vett 6 özvegy egyike sem szerepel 1571-ben). Ezek az urbáriumok nem nyújtanak semmiféle felvilágosítást az özvegyek vezetett háztartás gazdasági állapotáról, ill. férjük elhalálzásának körülményeiről, kivéve egy esetet, ahol megemlítik, hogy az egyik özvegy férjét törökök hurcolták el.¹¹ Ez utóbbi nőt az urbárium nem minősíti özvegynek.

A keresztúri birtok 1595 és 1597-es urbáriumai kissé részletesebbek, különösen a második. 1595-ben 14 „asszony” volt, közülük 3 földműves, akik robotukat „gyalogosan” végezték, vagyis fogat nélkül, mint a szegények, és semmilyen jószágot sem írtak össze náluk. 1597-ben 17 „asszony”

⁷ A magyar nyelvű névjegyzékekben, ha egy név ’-né’-re végződik, akkor férjezett nőről van szó, azt azonban nem tudjuk, hogy özvegyasszony-e vagy nem. Pl. Nagyécse *Pachy Pálné*. Vö.: Győri Káptalani Levéltár Gazdasági Okiratok 1530/1 füzet 82. fejezet. A német nyelvű jegyzékekben az ’-in’-re végződő neveknél van ugyanilyen jelentésük: néha a név helyett a foglalkozás szerepel, ahol azz ’-in’ ugyanazt jelenti. Pl. Sopronban a bordézsmajegyzékben „Augustin Winpergerin”, „Hamerin”, „höldin”, „ier schwagerin” stb.: August Winperger felesége, a kovács felesége, napszámosnő a sógor-nője. Vö.: Soproni Városi Levéltár OE gyűjtemény, Lad. 211/1, 25. füzet.

⁸ Ehhez járul még 146 „desertae”, akik közül egy sem nő. Vö.: Magyar Országos Levéltár DL 37007.

⁹ *Urbarium Reverendissimi Episcopi Jaurensis anni 1565*, Magyar Országos Levéltár E 156-os gyűjtemény 119/1 füzet. A helységek „nemesi házak” szerint voltak csoportosítva, amelyeket az adózóknak kellett a beszolgáltatással élelemmel ellátni.

¹⁰ Uo. 119/3 füzet.

¹¹ Uo. 119/1 füzet, 3.

¹² *Kerezhthw urbariuma a¹ 1595*. Magyar Országos Levéltár E 156-os gyűjtemény 977/8 füzet és *Inventarium castri Kerezhthw cum urbario a¹ 1597*, uo. 101/3 füzet, 70–112.

volt, közülük 5 földműves, hármuknak nincs jószágá;¹³ a 12 napszámos és bérlő közül háromnak van jószágá: hatnál pedig az szerepel, hogy nincs semmijük (*nil habent*). A napszámosok akár férfiak, akár nők, ebben az időben általában „gyalogrobotot” végeznek – ha egyáltalán végeznek –; a fent említett 6 vagyontalan özvegy közül 3-nak szőlőt kellett kapálni, a többiek mentesítve voltak minden robot alól. Az 1595-ben felsorolt nők közül csak 2 földműves szerepel az 1597-es jegyzékben is.

A gabonadézsma-jegyzékek tanúsága hasonló az urbáriumokéhoz: az özvegyek csak ritkán szerepelnek benne és adójuk meglehetősen szerény, néhány kivételtől eltekintve, akik viszont, a falu arányához képest, jelentős adót törlesztenek. Például Karsengen,¹⁴ ahol az adók 1563-ban 0 és 3 *capetia*¹⁵ között ingadoztak adózónként, a 16 adófizető közül az egyetlen özvegyasszony 2 *capetiát* fizet. Ugyanaz az özvegy ritkán szerepel két egymást követő jegyzékben, még akkor is, ha ezek időben nem esnek távol egymástól. Gyors eltűnésük oka vagy az újraraházasodás, vagy az, hogy helyettük egy rokon vagy ismerős szerepel. Jó példa erre Nagyjenő,¹⁶ melynek 1591-es gabonadézsma-jegyzékében (20 név) 2 özvegy nő szerepel, fejenként 1 1/2 *capetiával*, ami átlagos a faluban, az 1590-es boradó-összeírásban (130 név) és az 1592-es urbáriumban (44 név) sem ők, sem más özvegy nem szerepel. Természetesen, minthogy egy faluban ritkán van több özvegyasszony – leggyakrabban egy sincs –, így ezeket elszigetelt esetekként kezelhetjük, mintegy kivételtként. A tanyákon a munkaszervezésre vonatkozó pontos adatok hiányában ama megállapításra kell jutnunk – a józan ész is ezt diktálja –, hogy a férjnek, a gazdaság irányítójának halála vagy akadályoztatása (pl. katonai szolgálat, török fogság stb.) esetén özvegye, ill. felesége folytatta a családi vállalkozás vezetését mindaddig, míg egy hosszabb távra szóló megoldást találtak, természetesen a család segítségére számítva. Elég ha a mezei munkák nehézségére, a földművelés alá- és fölrendeltségi viszonyaira (szolgáival és a földesúri felügyelőkkel) gondolunk és megértjük, hogy ezek a tevékenységek meghaladták egy özvegyasszony lehetőségeit, semmiképpen sem feleltek meg neki.

Más kép tárul elénk, ha a bordézsma-összeírást vizsgáljuk. Itt gyakrabban szerepelnek nők, főleg özvegyek, és általában az adófizetők 8–10 százalékát érik el. Jelenlétük az adólistákon meglehetősen rövid: nem lépi túl az 5–6 évet, tovább nem szerepelnek. Eltűnésük okára a szöveg nem utal. Erről bővebben lentebb szólunk. Igaz, néha történik utalás a szőlő eladására vagy szerepel a bérbe vevő neve, máskor az özvegy neve helyett egy férfié szerepel, de a családnév ugyanaz: ilyenkor föltehetőleg az özvegy fiáról, ill. más rokonról van szó; ezek az esetek az egésznek körülbelül egynegyed-egyharmad részét adják. Nyúl (Győr közelében levő szőlőművelő község) esetében az 1552–1580-as évekre vonatkozóan viszonylag sok adat áll rendelkezésünkre: 13 bordézsma-összeírás¹⁷ és több adásvételi szerződés, összesen 486 adófizető, illetőleg az adásvételben részt vevő személy. Közöttük 53 nő, akik közül 42 özvegy. Ez utóbbiak közül 18 esetében azt is tudjuk, hogy a szerződésben milyen szerepet játszottak: 2 nő vesz, 7 elad, 3 bérletbe ad, 2 újra átveszi a gazdaság vezetését (bérletbe adás után), 2 rokonnak engedi át a szőlőjét, 1 pedig abbahagyja tönkrement szőlőjének művelését; egy eset pedig ezeknél bonyolultabb: az özvegy két szőlője köztük egyed elad, egyet pedig átenged egy rokonának (talán a fiának). Ezen tranzakciók sajátosságának megértéséhez emlékeztetnünk kell, hogy a feudalizmusban a föld a kiváltságosok tulajdona volt, vagyis a királyé, az egyházé és a nemeseké (*regnicolae*). A

¹³ Ugyanott két földműves özvegyasszony (az egyiknek egy fél birtoka, a másiknak negyed telke van), mindegyiküknek 4 ökre és 1 tehene van, egy napszámos nőnek szintén 4 ökre és 1 tehene, egy másiknak 2 ökre és 2 tehene, az utolsónak 6 ökre és 2 tehene van, egyiküknek sincs lova.

¹⁴ A szomszédos Vas megyében van, közel Sopron határához. Vö.: *Regestum factum super decimas frugum in cultello Felkes a^o 1563*. Győri Káptalani Levéltár Gazdasági Okiratok 1563/2.

¹⁵ Ezen a vidéken egy *capetia* (boglya) általában 52, néha 68 kévét tartalmazott.

¹⁶ Veszprém megyében van, mai neve Tüskevár. Vö.: *Regestum decimae vini et juris montani Kys Jennew aⁱ 1590*. Magyar Országos Levéltár E 159, 225. köteg, 1590/8 füzet; *Regestum partiale decime frugum in bonis Rev. Dom. Episcopi Jauriensis aⁱ 1591*. Magyar Országos Levéltár E 156 1591/2 füzet; *Urbarium Rev. Dom. Episcopi Jauriensis aⁱ 1592*. Magyar Országos Levéltár E 156, 119/7.

¹⁷ A püspöknek járó részre az 1568, 1571, 1577, 1590, 1591; a káptalanéra az 1552, 1556, 1563, 1564, 1573, 1574, 1575, 1580, 1585, 1586, 1591-es évek.

nem-nemesek rendelkezhettek a házukkal és a szőlőjükkel – ami inkább csak megtűrt, mint hivatalosan engedélyezett –, s a tranzakciók számukra jó tőkebefektetést jelentettek, amelyben a szőlőt értékelték a legkedvezőbben. A nők számára egy szőlőföld tulajdona komoly tőkét jelentett a férj vagy apa halála esetére. Az adásvételek igen gyakoriak voltak: csak a győri székeskáptalan évente 120–150-et jegyzett fel, ezek kétharmada a Győr körül elterülő szőlőskertekre vonatkozott. Ez a magyarázata, hogy a szőlőtulajdonosok között nemcsak özvegyasszonyokat, hanem férjes asszonyokat, hajadonokat sőt, kiskorú leányokat is találunk. Természetesen a férfi rokonság nagyobb számban szerepel, ami vagy a nők alárendelt szerepét mutatja, vagy egyszerűen csak azt, hogy kevesebbszer jegyezték be őket.

Például Nagyécen (Győr közelében fekvő szőlőművelő falu) 1530-ban 86 bordézsma-köteles között 5 nő szerepel, közülük 3 özvegy, egy férjes és egy pedig egy szőlőművelőnek a lánya.¹⁸ Három évvel később azonban a férjes asszony már özvegyként, a lány pedig egyáltalán nem szerepel. Egy másik szomszédos szőlőművelő faluban, Kisbarátiban, egy asszony – feltehetően hajadon – 7 éven keresztül szerepel (1557–64).¹⁹ Nyíró Bálint győri kézművesnek Nagyécen 2 szőlője volt, 1533-ban 3, az özvegyének 1552-ben még 3 szőlője volt és 18 *tinae*²⁰ boradót fizetett, ami az e vidéken szokásoshoz képest igen sok. Sőt egy részt kapott a befolyt adónak a javadalmasok – a győri kanonok és néhány világi személy – közti elosztásakor. Talán a káptalan az asszonnyal szembeni adósságát törlesztette ily módon.

A szőlőtermelés sajátossága legjobban Sopron példájával illusztrálható. Sopronnak, az osztrák határ mentén fekvő 5000 lakosú szabad királyi városnak a polgársága többségében német volt (ezért szelleme polgáribb volt, mint a többi magyar városé). A szőlőtermelést itt ipari szinten folytatták, többek között a bécsi udvarnak is szállítottak. A szőlőtermelők száma évről évre erősen változott, sokkal inkább, mint a gabonatermelőké: a kis szőlőskertek művelői csak kivételesen szerepelnek az összeírásokban. Közigazgatásilag Sopron a belvárosból (*Stadt, civitas intra muros*), és a külváros 4 negyedéből (*Viertel, civitas exterior*) állt. A belváros lakói nem termeltek többé gabonát, de ők (az összslakosság kb. 20 százaléka) termelték meg az összes szőlőmennyiség felét. Két példát mutatunk be a nők és az asszonyok sajátságos helyzetének illusztrálására.

1. Az 1571-es évről mind bordézsma-összeírással, mind gabonadézsma-összeírással rendelkezünk, amelyeket latinul²¹ írtak, és eredetileg a város magisztrátusa számára német nyelven íródott listák másolatai voltak. Ezeket a latin másolatokat a Magyar Pénzügyi Kamara részére készítették, amely állami szerv volt. A 157 gabona adóköteles²² közül 3 özvegyasszony (1,9%), a 414 boradóköteles közül 31 nő (7,5%), akik közül 18 özvegy (*relictæ*), 6 „asszony” – valószínűleg feleség, akiknek a nevéhez az „in” szuffixum járul – 6 az adóköteles anyja, 1 pedig a leányaként szerepel. Adójuk mértéke átlagos.

2. Az 1582-es esztendő jó szőlőtermést hozott Sopronnak. Nagyok voltak az adótételek és igen sok volt az adóköteles: 689, köztük 57 nő (8,3%), közülük 24 mint bérlő szerepel (nevük előtt

¹⁸ A férjzett nő *Pachy Pálné*ként szerepel, a hajadon *Ursula Kanya, filia Johannis Kanya*. Vö.: Győri Káptalani Levéltár Gazdasági Okiratok 1530/l. 1533-ban *Pachy Pálné* már özvegyként van összeírva: *relicta Pauli Palcha*; a hajadon már nem szerepel, de az apja 3 szőlővel igen. Vö.: uo. 1533/l füzet.

¹⁹ Ezt az asszonyt *Clara Fyas*-ként írták össze, minden más megjegyzés nélkül. Kisbarátiban, ahol összeírták, csak 4 bordézsma-jegyzék van: 1554, 1564, 1565, és csak azokat az adózókat tartalmazza, akik ténylegesen beszedgáltatták az adójukat. *Clara Fyas* 1557-ben és 1564-ben szerepel, vagyis jelenléte hétéves időtartamot fed, de semmi sem zárja ki azt, hogy korábban vagy később is volt szőlője, de mivel nem fizetett adót, egyik sem említi. Vö.: uo. 1554/1, 1557/1, 1564/1, 1565/1 füzet.

²⁰ A *tina* a bor méréséhez használt űrmérték volt, általában 10 *cubulus*-ra osztották, nem tudjuk, hogy hány liternek felelt meg, valószínűleg helyenként változott a nagysága. Nagyécen a dézsmák átlaga 2–3 *tina* körül volt.

²¹ Magyar Országos Levéltár E 159, 152 köteg, 1571/2 füzet.

²² Az eredeti német nyelvű összeírásban 221 adófizető volt. Vö.: Soproni Városi Levéltár OE Lad. I 210/19.

„*ibidem*” áll). Mivel a jegyzék német nyelvű,²³ a feleségek és az özvegyek nem különböztethetők meg. Beszolgáltatott adójuk többnyire az átlag alatt marad, kivéve néhány igen nagy mennyiségű adót (l. 1. táblázat). Például a belvárosban 12 nő adófizető közül 3-nak az adója a városnegyedre jellemző átlag körül mozog: 5,2 *eimer*,²⁴ 2 nő még meg is haladja 12 *eimerrel*, 1 pedig 15 *eimerrel*. A gazdaságot vezető asszonyok közül 3 a fiával, 1 pedig a testvérével szerepel, ezek a férfiak külön fizették az adójukat. A férfi házában összeírt nők közül 7 fő az adózó anyja, 2 a leánya, 3 napszámos (*holdin*), 12 pedig külön megjelölés nélkül szerepel. Csak egynek volt foglalkozása: bába (*frauenhilfin*); boradója átlagos volt: 1 3/4 *eimer*. A fia vele együtt lakott, az ő adója viszont magas: 5 3/4 *eimer*. Az adóösszeírásnak ezek az utalásai azt mutatják, hogy a tehetősebb családok tagjai számára a szőlőskert egyenértékű volt a családfő halálára szóló életbiztosítással, és lehetővé tette az özvegy megélhetését.

Érdekes megvizsgálni az özvegyasszonyok szőlőtulajdonának azt az oldalát, hogy mennyi ideig voltak tulajdonosok. A már fentebb idézett Nyúl szőlőművelő falura vonatkozó fennmaradt adatok segítenek közelebbről megvizsgálni a kérdést. A 42 özvegyre vonatkozó adatok a következőképpen oszlanak meg: 4 csak a szerződésekben szerepel, 20 csak egy évig, 8 2–5 évig, 8 6–10 évig, 2 pedig ennél is tovább (13-tól 20 évig) terjedő ideig fizetett adót (2. táblázat). A dokumentumok tanúsága szerint a tulajdonosság átlagos időtartama 3,3 év. Tekintve azonban, hogy az adójegyzékek évfolyamai eléggé hiányosak és a jegyzékek javarészeiben csak azok az adófizetők szerepelnek, akiknek elegendő termésük volt ahhoz, hogy minimumot elérje (ami rendszerint 1/2 *cubulus* – kb. 4–6 liter – volt), ezért, ha egy név nem szerepel a következő évi összeírásban, ez egyáltalán nem jelenti az illető eltávozását vagy halálát. Tehát a tulajdonosság időtartama hosszabb, mint amennyi ideig az iratokból dokumentálható: például egy özvegy, aki csak az 1552-es összeírásban szerepel, csak 1557-ben, tehát 5 évvel később adja el szőlőjét; hasonló esetet nem egyet lehet idézni.

A fenti példákban a női családfők száma minden bizonnyal kevesebb, mint a valóságban, aminek két oka van: egyrészt, hogy a nők kevésbé vannak regisztrálva, másrészt, hogy egy nőnek gyakorlatilag lehetetlen volt hosszabb ideig vezetni a családi vállalkozást, akár paraszti birtokról, akár kézműves műhelyről volt szó. Az egyetlen teljes 16. századi összeírás, ami a szóban forgó területről volt, Sziget mezővárosé 1551-ből.²⁵ A mezőváros a hasonló nevű vár lábánál terül el, amely – helyzeténél fogva – a Dunántúl déli részét védte, ugyanakkor pedig fenyegette a török Buda és Belgrád közti úti és vízi összeköttetéseit. Így azután nem meglepő, hogy mind a vár, mind a mezőváros ki volt téve a törökök állandó zaklatásának, a mezőváros pedig menedéket nyújtott a környező falvak lakosságának is. Az említett összeírás is azért készült, hogy számba vegyék az „éhes szájakat”: embereket és állatokat, valamint a rendelkezésre álló élelmiszereket – a törökök támadása esetére. A demográfusok nagy öröme, az összes lakos házanként, ill. háztartásonként van felsorolva, beleértve a gyermekeket és a szolgákat, sőt még az aszociális elemeket is (koldusok); csak két adat hiányzik: az emberek életkora és hogy állandó lakosok-e vagy menekültek.

Ebben az időben a mezőváros 100 házat számlált 372 háztartással, amely 1352 személyből állt.²⁷ Majdnem mindegyik házban 2–8 különböző háztartás volt, amelyből csak egy vagy kettő rendelkezett élelmiszerekkel, a többinek egyáltalán nem volt (*nil habent*), vagy pedig az élelmiszerek

²³ L. a 7. jegyzetet.

²⁴ A soproniak saját használatra a bor mértékegységeként az *eimert* alkalmazták, ami 42 *pintet* tett ki. Vö.: uo. Lad XXXIII; 23. füzet 10. o. Míg Sopron külvárosában az adó átlaga 2 *eimer* körül mozgott, a belvárosban 4–5 *eimer* körül. 1582-ben a belvárosban egy nő 5 *eimert*, egy másik 5 1/4 *eimert*, egy harmadik pedig 5 3/4 *eimert* rótt le.

²⁵ A *cubulus* más térfogategységeknek (*tina*, *urna* stb.) alegysége. Mindezen egységek értéke helyenként változó volt.

²⁶ Ezt az összeírást Szakály Ferenc adta ki: „Sziget mezőváros connumeratioja 1551-ben”, megjelent a *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1967–68-as kötetében, Bp. 61–133.; tömör demográfiai és társadalomelemzést tartalmaz.

²⁷ Szakály tanulmánya 371 háztartást, illetve 1344 személyt összesít; maga az összeírás 1338 személyt tartalmaz: én a publikált adatokkal 372 háztartást, illetve 1352 személyt találtam. Mivel ezeket az adatokat lehetetlen egységesíteni és figyelembe véve, hogy az eltérések jelentéktelenek, elemzésemet a saját számításaimra alapoztam.

közösek voltak a házban levő összes háztartásban. Az élelmiszerhiány jellemezte azt a 119 háztartást is, amelyet nő vezetett. Ezek valószínűleg rokonok voltak, vagy szolgák – talán szökevények –, akiknek nem volt gazdájuk, tehát élelmiszerük sem. Ez egyrészt azért valószínű, mert föltehetően a főbérő nem fogadott volna olyanokat, akiknek semmilyen létfenntartási eszközük nem volt, és teljesen idegenek voltak.²⁸ másrészt pedig a családnévek gyakran megegyeznek. Mások, főként nők, a családfővel együtt vannak besorolva a lemenő és oldalági rokonok, szolgák és a családdal tisztázatlan kapcsolatban álló személyek (*matronae, mulieres, pueri, puellae*). Annak ellenére, hogy a családi és szociális kategóriák meghatározása bizonytalan, ezek az információk mégis rendkívül értékesek, nemcsak azért, mert a tárgyalt periódusra vonatkozó ilyen jellegű dokumentumok igen ritkák, hanem mert ebben a hanyatott korszakban az ehhez hasonló demográfiai helyzet valószínűleg igen gyakori volt.

Különös figyelemmel vizsgáljuk meg az egyedülálló nők helyzetét, ideértve a családfőket és a más háztartásba integrálódott nőket (43. táblázat). A női családfők általában kisebb terheket viselnek, bár ez jobban nyomja őket, mint az olyan házban, amelyből nem hiányzik a férfi.²⁹

Az összeírás nem mond semmit a női családfő jövedelméről vagy foglalkozásáról, kivéve a 3 koldust, akik közül az egyik *matrona mendicans* – némiképp pikáns – megjelöléssel szerepel. Egy-egy *matrona* két pap háztartásában van összeírva, valószínűleg házvezetőnők lehettek. A női családfők viszonylag magas száma figyelemre méltó és – legalábbis részben – a mezőváros katonái és földrajzi (határ-) helyzetével magyarázható: a dokumentumok tanúsága szerint az előző télen 24 férfit vittek el a törökök; 9 nem sokkal az összeírás előtt hazatért, de hármát megöltek, 1 megrokkant, kettőt pedig Konstantinápolyba hurcoltak – a többről nincs információ. Semmi okunk sincs feltételezni, hogy az emberek biztonsága a korábbi években nagyobb lett volna. Mi több, nemcsak a törökök okozhattak kárt az emberéletben, hanem a keresztény seregek is (beleértve a magyarokat is), melyek szintén nem bántak kesztyűs kézzel a civil lakossággal, valamint a járványok is napirenden voltak. Egyáltalán nem túlzás állítani, hogy – legalábbis a török határvidékeken – a családfők 32 százaléka nő volt.

Az özvegyek helyzetének más oldalát világítják meg a szerződések jegyzőkönyvei. A közjegyzői okiratokat az erre jogosított egyházi testületek (*loca credibilia*) készítették, rendszerint káptalanok és apátságok. Alkalmam volt futólag megvizsgálni a győri káptalan 1534 és 1580 közt készített mintegy 6000 okiratát, amelyek közül 119-et jelenleg számítógépbe táplálok.³¹ Ez a minta természetesen a kérdésnek első közelítését adja, az így kapott eredmények – kellő óvatossággal kezelve – mindazonáltal jó szolgálatot tesznek, annál is inkább, mivel egybeesnek más vizsgálatok eredményeivel. E mintában 607 személy szerepel (közülük 66 nő) mint szerződő fél (adó vagy vevő), szomszéd és tanú. Az akták csak 281 személyről (közülük 50 nő) szolgálnak részletes adatokkal: lakóhely, foglalkozás, gyermekek száma stb., de nem minden esetben. A továbbiakban részletesen foglalkozunk a fenti ötven nővel, különösen az özvegyekkel, összehasonlítva a többi nővel és az összes szerződő felekkel. Részletesen megvizsgáljuk a társadalmi és családi helyzet (nemes-nem nemes, házas-özvegy stb.), valamint a családi terhek hatását: gyermekek és egyéb „jogutódok” (szülők, oldalági rokonok stb.), és végül az ügyletek értékét (43. táblázat).

²⁸ Mint azt Szakály is megállapította, 89.

²⁹ Nem találunk olyan foglalkozást, amelyet nők gyakoroltak, kivéve talán a fűszerezéseket vagy más kiskereskedőket, mint pl. Győr 1567-es telekkönyvében. Vö.: *Grundtuch der stett Raab aus dem Jar 1567*, amelyet a Győri Városi Levéltár őriz, és Villányi Szaniszló: Győr vár és város helyrajza a XVI–XVII. században. Győr, 1882. A hagyományos társadalomban az egyedülálló nő nem tudta másként biztosítani övéi fennmaradását, csak ha közvetve vagy közvetlenül integrálódott egy férfi vezette háztartásba.

³⁰ A törökök 1543-tól több Szigettel szomszédos várat meghódítottak: Pécs, Valpó stb., ahonnan gyakori pusztító támadásokat intéztek, amelyeknek célja a lakosság megfélemlítése volt.

³¹ E helyen mondok köszönetet a Strasbourg-Cronenbourg-i CNRS számítástechnikai központja mérnökeinek és technikusaiknak, elsősorban Mme Grangénak számos tanácsáért és értékes segítségéért.

³² Ennél a két nőnél a családi állapot nincs megadva. Az egyik nemes és egy gyermeke van, a másik nem nemes és két gyermeke.

Az 50 nő közül 16 vevő és 34 eladó. Társadalmi helyzet szerinti megoszlás: 11 nemes, 39 nem nemes. Családi állapot: 24 férjezett, 19 özvegy, 4 újra férjhez ment, 2 nincs megadva, 1 kiskorú hajadon. A társadalmi helyzet a következőképpen kombinálódik a gazdaságival: a nemes asszonyok mind eladók, kivéve az egyetlen újra férjhezmentet; a nem nemeseknél az arány egyenlő: 9 vevőre jut 9 eladó; az özvegyeknél 5 vevőre esik 11 eladó; az újraraházasodottaknál 1 vevőre 2 eladó. A meghatározatlan helyzetű nő és a kiskorú hajadon eladók (4. táblázat).

A gyermekek számának vagy a jogutódok meglétének megvolt a maga fontossága (4. táblázat). 27 nő gyermektelen, 18-nak 1–2, 5-nek 2-nél több gyermeke volt. A 16 vevőből 12 gyermektelen, a többinek 1 vagy 2 gyermeke volt. A nagycsaládosok mind eladók, ettől eltekintve az eladók megoszlása nem tér el az átlagostól. Vagyis, a nagyobb családi terhek inkább eladásra, a gyermektelenség, ill. az újraraházasodás pedig inkább vásárlásra ösztönző volt. Ha az egyik fél nő volt, az ügyletek értéke általában alacsony: az átlag 40,74 forint, ha az eladó özvegy, akkor 27,37 forint, ha pedig a vevő özvegy, akkor csak 22,90 forint. Úgy tűnhet, hogy az özvegyek nem jól adták el javaikat. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem ismerjük sem a szóban forgó ingatlanok értékét, sem pedig a tranzakciók körülményeit (esetleges török támadás veszélye stb.).

A bérek igen ritkán szerepelnek e terület okirataiban, aminek több oka van. Bérből élők termékszerezésén kevesen voltak, mivel a mezei és a házi munkák nagy részét a család tagjai el tudták végezni vagy – nemesi birtok esetén – elvégeztették robotban. Továbbá a szolgák számára a lakást és élelmet a földesúr (vagy gazda) biztosította, és alkalmanként néhány ruhadarabbal is kiegészítette. A pénzbeli fizetség csak mindezen természetbeni juttatások után következett. Így azután nem meglepő, hogy egy szolgálónő évi bére 2,40 és 3 forint között ingadozott, ami egy hízott disznó ára volt. Ha a bérrrel fizetett munka elkerülhetetlen volt, egy férfi napszáma 9 és 17 dénár³³ között volt. A napszamosoknak gyakran háromszori étkezést is biztosítottak, amiért napi 4 dénárt levontak. Győr környékéről csak egyetlen ilyen esetet ismerünk: 1544-ben Abda malomgátjának megerősítéséhez sok női és gyermekmunkát vettek igénybe.³⁴ A nők 8 dénárt, a gyermekek 4 dénárt kerestek naponta. Érdekes módon az a néhány férfi, aki részt vett a munkálatokban, ugyanannyit keresett, mint a nők.

Összegzésem mindezek után a következő:

1. Egyedülálló asszonyok a népességben

a) Az adásvételi szerződések jegyzőkönyveiben és az adóösszeírásokban az egyedülálló nő leg többje özvegy. Sziget összeírásában több másfajta egyedülálló nő is van: olyanok, akiknek a férjét a törökök elhurcolták, hajadonok, cselédek, árvák; valamint olyanok, akiket ebből a szempontból nem tudunk osztályozni: *matronae* és *mulieres*. Valójában e két terminus mindegyike asszonyt jelent, az első inkább 'hölgy' vagy 'idősebb nő' értelemben, a második 'férjes asszony' értelemben. Vajon szegény férjezetlen vagy özvegy rokonok ezek, vagy inkább magukra maradt asszonyok, akiknek a férje katona, fogoly vagy szökésben van? Nem tudjuk biztosan.

b) Az egyedülálló nők demográfiai szerepe meglehetősen csekély, ami alulregisztráltságuknak tudható be: 0–5% az urbáriumokban és a gabonadézsma összeírásokban; 4–10% a bordézsma-összeírásokban; 6,8% a szerződések jegyzőkönyveiben (legalábbis a kiválasztott mintában), a vevőknek 3,5, az eladóknak pedig 10 százaléka. Sziget mezővárosban 759 felnőtt korú közül 100 szerepel özvegyként (13%), ha ehhez hozzávesszük azokat az elszigetelt nőket, akiket más férfi felügyelete alá tartozó családokban írtak össze (anya, nővér, *matrona*, *mulier*, szolgáló együtt 77 személy), akkor 196 személyt tesz ki, azaz a felnőtt populáció 25,4 százalékát. A házasság korhatárát illetően nincs semmiféle információ.

³³ A magyar ezüst forint 100 dénárra osztott pénzegység volt, amely 1,25 rénus forintot ért. Ami a napszám nagyságát és az árakat illeti, l. *Maksay Ferenc*: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon, Bp., 1958. 19, 38–50.

³⁴ *Liber Computorum Capituli Almae Ecclesiae Cathedralis Jauriensis*, I. kötet, 327–28. Győri Püspöki Levéltár, Győr.

- c) A nők földrajzi mobilitása nem haladja meg a 30–40 km-es körzetet, kivéve a törökök előli menekülést vagy más rendkívüli körülményeket. A férfiak mobilitása természetesen nagyobb.
- d) Semmilyen adatunk nincs a mortalitásra vonatkozóan.

2. Az egyedülálló nő és munkája

Nilvánvaló, hogy az egyedülálló nőnek is dolgoznia kellett, ha csak nem tudott megélni a járadékaiból, amit azonban csak néhány gazdagabb asszony tudott megtenni. Az egyedülálló nő munkája abból állt, hogy segítette a háztartást, amely befogadta – akár rokonnál, barátoknál vagy idegeneknél volt –, nehezebb vagy könnyebb munkát végezve benne. A parasztnál a házi munka magában foglalta a kerti munkákat és esetleg némi könnyebb mezei munkát is.

a) A szolgák száma: az egyetlen feldolgozott forrás Sziget *connumeratioja*, a szolgálonők száma háztartásonként 1, maximum 2, teljes számuk 36, beleértve az egyik szolgálonő lányát is.³⁵ Ezzel szemben a férfi szolgák száma háztartásonként 4, azaz összesen 73, akik közül 2 talán nő.³⁶ A földesúri birtokoknál természetesen magasabb a szolgák aránya. Szociális színvonal: azok a nők, akikről némi felvilágosítással rendelkezünk, polgárok vagy földművesek özvegyei, iskolázottságuk alacsony szintű lehetett, nincs rá bizonyítékunk, hogy tudtak írni és olvasni, igaz, hogy az ellenkezőjéről sincs. Ebben az időben néhány apáca és magas rangú nemesasszony tudott írni.³⁷

b) A hosszabb időre alkalmazott nők általában szolgálonők voltak; lakást és ellátást kaptak – adott esetben gyermekeikkel együtt³⁸ – a bérük következképp igen alacsony, mintegy kiegészítő jellegű volt: 2–3 forint évente. A robotra kötelezhető nők, ha kaptak bért,³⁹ ez minimális volt, s még ez is csökkentve a napi élelem árával. Ilyen értelemben nem beszélhetünk függetlenségről, legfeljebb minimális önállóságról a teljes függőség helyett.

c) Ebben a korszakban a szó mai értelmében még nem leteztek „munkásnők”. A nőnek a hozományt nem a pénz miatt kellett előteremteni, hanem abból a célból, hogy ne legyen a szülő terhére, és hogy férjet találjon magának. A földesúr vagy a gazda (kézműves vagy kereskedő) valóban gyakran segítette a szolgálonőit ennek elérésében. A gazdák vagy földművesek özvegyei számára a munka elsősorban a férj által hátrahagyott javak gyümölcsoztetését jelentette.

d) Az egyedülálló nők hírneve. Erről az adott területet illetően semmilyen információnk nincs. Mindenesetre, Sziget példája azt mutatja, hogy – ha csak tehettk – igyekeztek nem egyedül lakni, és egy olyan családot találni, amelyben volt egy nős férfi. Ez nyilván a rossz nyelvek és az esetleges zaklatások miatt volt így. A Szigeten levő 100 ház mindegyikében lakott legalább egy nős férfi a családjával, akkor is, ha a házban lakó család csak nőkből állt.⁴⁰

3. Az egyedülálló nő és a társadalmi helyzet

a) A nők magányának oka a hagyományos társadalom, amelyben a férfié a családfői és védelmezői szerep. A szervezett női közösségek – apácakolostorok, beginaházak megszűnését a reformáció is elősegítette, amely az ilyen életforma ellen harcolt, s ebben a 16. század szellemiségének

³⁵ Szakály Ferenc, 114. N° 58: *servitrix 1, filia cuius 11*.

³⁶ Uo. 112. o. N° 52: *serve 2* vagy *servi 2*? Szakály szerint kétes olvasat. Tekintettel a bizonytalanságra, ezt a két személyt nem vettem nőnek.

³⁷ Az egyházi kolostorban az apácák, a prior, a gondnoknő, a felolvasónő természetesen tudtak olvasni és írni, néha a 16. század elején másoló nővérek teljes 400–600 oldalas kéziratokat is lemásoltak, de az apácák írni-olvasni tudása korántsem volt általános. A nagy magyar nemesi családok levéltáraiban 16. századi nemesasszonyoknak több száz levele van. Vö.: Deák Farkas–Szalay Ágoston: Magyar hölgyek levelei, Bp., 1879.

³⁸ Pl. a 42/ alatti esetek.

³⁹ Maksay, 19.

⁴⁰ A „listavezető” a 100-as számú ház: az 5 bérlő közül 4 özvegyasszony, az 5. egy férfi a feleségével és 2 leányával: a házban 10 nőre jut összesen egy férfi és egy fiú (*filioles*).

mély egyetértésére talált. Ez a szembenállás azonban korábbi keletű: a kolostorok már a 16. század végén kezdtek elnéptelenedni, mégis, ez a folyamat nem fejeződött be, mivel néhány apáca kolostor egészen a 16. század végéig fennmaradt, és később újra benépesült. Tehát, a kor szemlélete a női egyedülállóságot inkább elszigeteltségnek, mint felszabadulásnak tekintette,

b) Az özvegyasszony rendszerint a gyermekeiből álló család feje volt. Szigeten 1551-ben egyetlen özvegy nő sem élt a szüleivel, legalábbis az összeírásnál önálló családfőnek tekintették, és mint „özvegy leány”, „özvegyasszony” stb. írták össze őket, bár mindig közvetlenül egy férfi irányította család után szerepelnek, aki az apjuk vagy más rokon lehetett. Ha léteztek is csak nők közül álló családok, egy férfi irányította család szomszédsága – úgy látszik – kíváncsi volt. Az özvegyasszonyok nemegyszer férfi albérlőket fogadtak fel, arra nincs semmi adatunk, hogy ezek házasságok voltak-e, de valószínűnek tűnik, hogy igen, különösen, hogyha figyelembe vesszük a paráználkodás rendkívül szigorú büntetését. Megint csak Szigetet hozzuk fel példaként: egyetlen férfinak – legyen az akár nőtlen, akár özvegy – a háztartásban sem volt idegen nő, ha ugyanakkor nem volt közvetlen női hozzátartozója: anya vagy nővér.⁴¹ Az egyetlen kivétel a papok (*presbiter*): mindkettőnek, akit Szigeten összeírtak, volt egy *matrona* a háztartásában, az egyiknek a házában egy idegen fiú (*puer*) is volt. Vajon egyházi ranguk helyezte őket minden gyanú fölé, vagy az, hogy nem a szülőfalujukban laktak, így a saját családjuk nőtagjaira nem számíthattak. Valószínűleg mind a két tényező szerepet játszott.

Az özvegyek gyakran fogadtak magukhoz ellátásra gyermekeket, ritkábban más személyeket is. Leányanyának lenni nemcsak szégyent jelentett, de az erkölcstelenség tényszerű bizonyítékát is, hacsak nem hangoztatta az illető leány, hogy megerőszakolták. Egy özvegyet paráználkodásért elítélt az úriszék, mert azt állította ugyan, hogy megerőszakolták, de csak akkor, amikor a bíróság elé kellett állnia, s azt vetették a szemére, hogy azonnal jelentenie kellett volna az erőszakot.⁴² A megbecsületelt leányokat a lehető leggyorsabban férjhez adták, még rangon alul is. Ez a szemlélet magyarázza – legalábbis részben – a nemesek és a nem nemesek közötti házasságok jelentékeny számát. Nemegyszer a nemesi család az ilyen házasságból származó gyermekeket nemesi rangra akarta emeltetni.⁴³ A csak nők közül álló háztartás igen ritka, kivéve a vallási közösségeket, Szigeten például csak egy ilyen van, két *mulier*.

c) Ilyen körülmények között az egyedülálló nő a helyzetét úgy élte át, mint várakozást vagy szerencsétlenséget; a végleges egyedüllétet igazságtalanságnak vagy reménytelenségnek érezte, hacsak nem ellensúlyozta a vallási elhivatottság.

Fordította: Kiss László

⁴¹ 7 özvegy férfi van Szigeten.

⁴² Az özvegyasszonyt halálra ítélték és kivégezték. A vád szerint már kétszer megölte a méhében hordott házasságán kívüli gyermekét. A nő ezt tagadta, azt állítván, hogy soha nem volt vetélése. Vö.: Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek, Bp., 1958, 436–437. A mű sok más pert is idéz, amelyben paráználkodásért vagy házasságtörésért ítélték el nőket. A halálos ítéletet csak férjezettekkel szemben alkalmazták, az egyedülálló, akár hajadonok, akár özvegyek voltak, gyakran csak megszégyenítő büntetést kaptak: botozás, kiűzés a városból stb.

⁴³ Például nemes Andreas Laky *Recognicio nobiliaris*a a győri káptalan előtt 1564-ben. Vö.: *Protocolium fassionum Capituli Almae Ecclesiae Cathedralis Jauriensis*, II. köt. 262. lev. (154.).

1. táblázat

Bordézsával adózó nők (Sopron, 1582)

Város negyed	Összes adóköteles				Adóköteles nők				
	Adókötelesek száma		Beszolgáltatott adó (eimerben)		Adó- kötelesek száma	közülük másnál lakik	Az adózó nők aránya az összes összeírtakhoz	A legkisebb és legna- gyobb be- szolgál- tatott adó	Átlag
	Összeírtak	Adóját lerőttá	A legkisebb és leg- nagyobb beszol- gáltatott adó	Átlag					

a) Az adózók száma és az adók az összes adóköteleshez viszonyítva

I.	96	87	0 – 8 $\frac{1}{4}$	1,69	8	4	8,3	$\frac{1}{4}$ – 3	1,16
II.	145	137	0 – 12	2,73	16	9	11,03	$\frac{1}{4}$ – 8	1,72
III.	112	105	0 – 6 $\frac{1}{2}$	1,83	11	5	9,8	$\frac{1}{2}$ – 2 $\frac{1}{2}$	1,23
IV.	168	166	$\frac{1}{4}$ – 10 $\frac{1}{2}$	2,23	10	2	5,95	$\frac{1}{4}$ – 3 $\frac{3}{4}$	1,27
Belváros	125	122	0 – 25	5,21	12	3	9,6	$\frac{3}{4}$ – 15	4,60
összesen	689	622	–	2,80	57	23	8,3	–	2,10

b) Az adózó nők adójának megoszlása

Város- negyed	Beszolgáltatott adó (eimerben)																Összesen
	0	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$	1	1 $\frac{1}{2}$	2	2 $\frac{1}{2}$	3	3 $\frac{1}{2}$	5	5 $\frac{1}{2}$	6	8	12	15	
I.		4				2	1		1								8
II.		3	3		3	2	1	2	1					1			16
III.			2	1	3	4		1									11
IV.		1	1	2	3	1	1			1							10
Belváros				2	2		2			1	1	1	1		1	1	12
összesen:		8	6	5	11	9	5	3	2	2	1	1	1	1	1	1	57

2. táblázat

Az adózók szereplésének időtartama Nyúl község bordézsma-összeírásában (1552–1580)

Csoport		Az előfordulás időtartama években					Összesen és százalékosan	Átlag-időtartam (években)
		0	1	2–5	6–10	több mint 10		
Özvegy-asszonyok	személyek száma %	4 9,5	20 47,6	8 19	8 19	2 4,76	42 100	3,3
Nők	személyek száma %	11 20,75	24 45,28	8 15,09	8 15,09	2 3,8	53 100	2,7
Összes adózók	személyek száma %	69 14,2	182 37,5	81 16,7	62 12,7	92 18,9	486 100	5,5

Megjegyzés: az adózó nők az összes adózók 10,9 százalékát teszik ki; adózó özvegyasszonyok: 8,65%

3. táblázat

Egyedülálló nők (Sziget, 1551)

özvegy	anya, anyós	nővér	özvegy leány	matrona	mulier	bérlő	koldus	szolgálónő	gyermek (kiskorú vagy árva)	összesen
--------	-------------	-------	--------------	---------	--------	-------	--------	------------	-----------------------------	----------

a) Eloszlás az összeírás kategóriái szerint

1. Családfő	100	1		1	4	3	2	3		5	119
2. Családban levő nő		6	10		15	6			36	4	77
3. Összesen	100	7	10	1	19	9	2	3	36	9	196

b) Az egyedülálló nőknél levő eltartottak

Eltartottak száma	0	1	2	3	4	összesen
Családok száma	32	44	29	10	4	119

Megjegyzés: eltartottak (a gyermekeken kívül): 1 nővér, 1 vő, 4 *matrona*, 1 *mulier*, 5 kiskorú gyermek (*puer* vagy *puella*), 3 szolgáló, 2 szolgálónő

4. táblázat

A női szerződő felek megoszlása az eladói, illetve vevői minőség szerint

Kategóriák	a) Családi állapot szerinti megoszlás						b) Gyermek száma szerinti megoszlás					
	házas	özvegy	újraházasodott	egyéb ¹	összesen	0	1	2	3	4	5	összesen
Nemesek eladók vevők	6	3	1	1	10 1	5 1	3	2				10 1
Nem nemesek eladók vevők	9 9	11 5	2 1	2	24 15	10 11	5 1	4 3	2	1	2	24 15
Összesen eladók vevők	15 9	14 5	2 2	3	34 16	15 6	8 1	6 9	2 2	1 1	2 2	34 16

Megjegyzés:¹ 2 nő, akinek a családi állapota nincs megadva és egy nem nemes kiskorú leány

Ankét Korom Mihály: „Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet (1944–1945)” című könyvéről

A Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet 1982. november 12-én történészek és ideológiai tárgyakat oktatók részvételével vitát rendezett *Korom Mihály* 1981-ben megjelent könyvéről. Az ankéton részt vett néhány korabeli szereplő is. Megjelent az 1. magyar hadsereg volt vezérkari főnöke, *Kéri Kálmán* ezredes, *Tariska István* egyetemi tanár, az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottságának volt tagja, *Kovács Kálmán* egyetemi tanár, az Ideiglenes Nemzeti Kormány volt államtitkára, és *Dálnoki Miklós Mária*, az Ideiglenes Nemzeti Kormány elnökének leánya.

A vitát vezető *Balogh Sándor* egyetemi tanár megnyitójában a könyv méltatása mellett a jelenlevőket elsősorban arra kérte, hogy mivel szóba került a könyv újabb kiadása, illetőleg népszerűsítő formában való megjelentetése, a mű továbbfejlesztésére tegyenek javaslatokat. Rendhagyó módon különösen a kritikai megjegyzések fontosak ebből következően a szerző számára.

Valamennyi felszólaló a könyv méltatásával kezdte mondanivalóját. A különböző memoárok, filmsorozatok hatására megnőtt a szélesebb közvélemény érdeklődése a magyar történelem e sorsfordító hónapjainak eseményei iránt – állapították meg a résztvevők.

Korom Mihály több mint 45 éves monográfiája alapmunka, szintézise e témának, támaszkodik a már ismert művekre és lenyűgözően nagy mennyiségű új forrással gazdagítja azokat – szögezte le *Strassenreiter Erzsébet*, az MSZMP KB Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa írásban eljuttatott hozzászólásában. A szerző a forrásokat a lehető legszélesebb körben kiaknázta – emelte ki *Izsák Lajos* egyetemi docens –, nem elégedett meg csupán a szakmai irodalom, monográfiák, cikkek, hazai és külföldi levéltárak vonatkozó anyagainak feldolgozásával. Visszaemlékezést kért a korszak igen sok, még élt koronatanújától, résztvevőjétől, így dolgozva fel esetenként szinte óráról órára az események valóságos menetét és indítékait.

Szakács Sándor egyetemi docens véleménye szerint *Korom Mihály* – helyesen – a maga összetettségében mutatta be a történelmet, a Duna–Tisza közét a világpolitikai mozgásokba ágyazva, helyezve. A szerző helyesen elsősorban a katonapolitikára helyezte a hangsúlyt, hiszen háború esetén a politikai szempont nem keresztezheti a katonapolitikait, így a nagykoalíció katonapolitikai céljai határozták meg az adott időszak eseményeit. Megítélése szerint ezért nem szólhatott bele érdemileg – bizonyos közösen elfogadott alapelveket kivéve – a Szovjetunió Olaszország kérdésébe, és fordítva: a nyugati szövetséges hatalmak a Magyarországgal kapcsolatos vitákba. Véleménye szerint ez az elv érvényesült a békére való átmenet időszakában is. A monográfia nagy értékét a propagandisztikus politikum határozott elválasztásában látta a valóságfeltáró történetírástól.

Fehér István egyetemi tanár (Pécs) rámutatott arra, hogy *Korom Mihály* könyve az 1960-as évek elején, a népi demokrácia történetének kutatását döntően befolyásoló *Korom Mihály* és *Sípos János* között több hozzászólással lezajlott vita logikus folytatása és egyben kitűnő eredménye is.

A könyv tizenegy fejezetre tagolva tárgyalja az eseményeket. Az első fejezetekben részletesen bemutatja az antifasiszta nagyhatalmak politikáján és célkitűzésein belül, milyen lehetőségük volt a fasiszta koalíció kisebb államainak 1944 második felében a német szövetségből való kilépésre és a szövetségesek oldalára való áttérésre. Ennek során – mutatott rá *Fehér István* – az olasz, finn, román és bolgár kilépési kísérletek, átállások és a velük között fegyverszüneti szerződések részletes vizsgálata alapján arra a következtetésre jut, hogy a nagyhatalmak ekkorra a kisebb szövetségesek esetében lemondtak a „feltétel nélküli kapituláció” elvéről. Bizonyos előzetes feltételek elfogadásától és teljesítésétől tették függővé a fegyverszünet megkötését ezekkel az országokkal.

Izsák Lajos a monográfia nagy értékének tekintette, hogy a szerző részletesen ismerteti és értékeli a magyar uralkodó osztály rendszerátmentő kilépési tapogatózásait a nyugati szövetségeseknél, amely figyelmen kívül hagyta a Szovjetuniót. Történetírásunkban elsőnek mutatja be és elemzi a Magyarország átállása esetére előre kidolgozott angol, amerikai és szovjet részletes fegyverszüneti tervezeteket. A szerző részletesen ismerteti a „másik oldal”, a kommunista és más antifasiszta erők kezdeményezéseit, amelyek a háborúból való kilépésre és egy antifasiszta, németellenes kormány megteremtésére irányultak.

Különösen fontos – emelte ki több hozzászóló is – a negyedik és az ötödik fejezet. Ezek a részek tárgyalják – szintén elsőként – a moszkvai fegyverszüneti tárgyalások hazai előkészítését, moszkvai lefolyását és az előzetes feltételek aláírását.

Egy írásban feltett kérdésre válaszolva Korom Mihály külön szólt a vita során az ún. Makarov-levélről. Elmondta, hogy felülvizsgálta az eddig ismert dokumentumokat, illetőleg nemrégiben előkerült új írásos dokumentumok birtokába jutott, valamint újabb visszaemlékezéseket gyűjtött, és ezek nem valószínűsítik azt az álláspontot, hogy nem volt levél. Azt pedig, mint történész, nem tudja feltételezni, hogy egy államfő lehallgatott rádióbeszéd alapján küldi el megbízottait a fegyverszüneti tárgyalásra. Továbbra is az az álláspontja, hogy egy tárgyalásra biztató ún. Makarov-levél létezett, és azt meg is kapták Budapesten, a Várban.

A monográfia e fejezetei azt is bizonyítják – amint azt *Strassenreiter Erzsébet* kiemelte –, Horthyék tetteit az befolyásolta, úgy válnak ki a fasiszta koalícióból, hogy az ne jelentsen társadalmi változást Magyarországon. *Tóth Sándor* alezredes (Hadtörténeti Intézet) korreferátumában ezzel összefüggésben rámutatott arra, hogy Horthy Miklós kormányzó nem szembefordulni akart, csak leválni a vesztes oldaláról. Ezért nem használta ki a rendszer a kilépésre katonailag legkedvezőbb időpontot (augusztus vége–szeptember közepe), és a fegyverszüneti küldöttség tárgyalási taktikáját is ez irányította.

Kéri Kálmán ezzel kapcsolatosan elmondta, hogy amikor 1944. szeptember elején átvette az 1. magyar hadsereg vezérkari főnöki tisztét, a honvédelmi minisztertől a következő utasítást kapta: „... az 1. hadsereg feladata a Kárpátok védelme, amíg az angolszászok megközelítik a magyar határt”. A Moszkvai Magyar Bizottságot is ez az elv vezette november végéig.

Tóth Sándor az átállás katonai körülményeit elemezve – összehasonlítva a román és bolgár esettel – levonta azt a következtetést, hogy a magyar politikai és katonai vezetés nem támasztotta alá katonai erővel a kiugrást – csak az I. hadtest volt Budapesten –, nem szervezte meg pontosan, és nem egyeztetette azt a reális katonai erővel rendelkező Szovjetunióval.

Ezzel *Korom Mihály* is egyetértett. Szeptember első napjaiban volt vákuum a német hadseregben, de a határozottabb cselekvéssel októberben is sikerülhetett volna a leválás.

Tóth Sándor kitért Horthy Miklós és Vörös János vezérezredes, vezérkari főnök szerepének megítélésére is. Egyetértve Korom Mihály azon megállapításával, hogy 1944. október 15-ének sikerelenségében a miniszterelnöknek és néhány miniszter társának, valamint a katonai iroda főnökének sokkal nagyobb a felelőssége, mint ahogy a korábban készült feldolgozások tanúsítják, kulcsfigurának Horthy Miklóst tartotta. A magyar politika második világháború alatti defenzív jellegéért, azért hogy az események döntenek, nem a kormány – ő a felelős. *Kéri Kálmán* ezzel egyetértve úgy fogalmazott, hogy a 19. század utolsó lovagja a 20. században vezette az országot. Idézte Bartha Károly korábbi honvédelmi miniszter szavait is a defenzív politikával kapcsolatosan, aki Hitlerrel tett látogatása után azt hangoztatta: „Erőt kell tartalékolni a háború utáni leszámolásra Romániával.” Véleménye szerint ez is szerepet játszott Horthyék politikájában. A politikai vezetést az motiválta – idézte ugyanő –, hogy megőrizték a bécsi döntéssel visszakapott területeket.

Korom Mihály egyetértett *Tóth Sándorral* abban, hogy Horthy Miklós kormányzó viseli a felelősséget a leválás, átállás kudarcáért, különösen ha a román királlyal hasonlítjuk össze, noha a román vezetés is csak azután tett határozott intézkedéseket, miután német bombatámadás érte Bukarestet. Viszont vitatkozott *Tóth Sándor* azon állításával, hogy Magyarországon nem volt más megoldás Horthy számára, hiszen például román ellenkormány is alakult Bécsben. Tényekkel bizonyította, hogy mind Lakatos Géza miniszterelnök, mind Csatai Lajos honvédelmi miniszter negatív irányba befolyásolta Horthyt.

Tóth Sándor Vörös Jánost pozitívabbnak értékelte a korábnál, noha ő cserélte ki a vezérkart németbarát tisztekre, akik azután október 15-én elárulták.

Kéri Kálmán is aláhúzta Vörös János felelősségét, aki még a hozzá hű tiszteknek sem adott ki egyértelmű parancsot. Hasonló álláspontot képviselt *Ölvedi Ignác* ezredes (Zrínyi Miklós Katonai Akadémia), aki visszaemlékezésekre hivatkozva elmondta, hogy senki sem kényszerítette Vörös Jánost a harc folytatását elrendelő parancs kiadására. Az volt Vörös János véleménye akkor, hogy Horthy Miklós kormányzónak az alkotmány értelmében nem volt joga a proklamációra. Vörös János felelősségét nem kisebbíti – fűzte hozzá *Ölvedi Ignác* –, hogy az általa összeállított vezérkar a nevében már kiadta a parancsot korábban, és csak a parancs utólagos elismertetése érdekében kérték az ő aláírását is.

Tóth Sándor bírálta a kiugrás közvetlen előkészítését is, amely nem volt egyértelmű. Dálnoki Miklós Béla vezérezredes, az 1. magyar hadsereg vezénylő tábornoka szerint nem parancsnokként viselkedett, amikor vezérkari főnökével ő is átment a szovjet hadsereghez, egyedül hagyva csapatait. Nem vállalta a felelősséget, az önálló cselekvést – vonta le a következtetést *Tóth Sándor*. *Kéri Kálmán* rámutatott arra, hogy Miklós Béla nem gyávaságból ment át, noha az valóban helytelen volt, hogy nem tájékoztatta vezérkari főnökét sem az ún. titkos parancsról.

Ölvedi Ignác is megerősítette, hogy a code-parancsról csak Dálnoki Miklós Béla tudott a hadseregnél, de nem készült fel rá, és a parancs vétele után – amint azt *Kéri Kálmán* is elmondta –, semmit sem tett. A történelem nem tudja Miklós Béla lépését igazolni – vitatkozott *Ölvedi Kéri Kálmánnal* –, elég lett volna, ha csak vezérkari főnöke megy át.

Korom Mihály részletesen szólt a vitában e kérdésről. Véleménye szerint is helytelen volt Miklós Bélának átmennie, és elmarasztalható azért is, hogy október 17-ig nem adott ki megfelelő intézkedéseket. Utána azonban már a szovjet politikai vezetés nem engedte visszatérni, nem tulajdonítottak katonai jelentőséget személyének és Magyarországnak. Politikusként volt rá szükség, amelyet ő is felismert, elvállalta ezt a feladatot, lényegesen túllépve ezzel nemzedék- és osztálytársain.

Nagy vihart kavart *Tóth Sándornak* az a megjegyzése, amellyel – személyes példáján keresztül is – az új magyar hadsereg szervezéséről szólt. Álláspontja szerint a történelemben nincs példa arra, hogy engednek hadsereget szervezni akkor, amikor az ország másik felén még ellene harcolnak. Csak 1945. április 7-én engedélyezte Sztálin két magyar hadosztály felfegyverzését és bevetését, amelynek oka: a jogos bizalmatlanság. *Tóth Sándor* megállapította, hogy Vörös János hibázott, amikor nem ismerte fel a hadifoglyok döntő fontosságát az új hadsereg felállításában és a Moszkvai Magyar Bizottság sem foglalkozott ezzel a kérdéssel súlyának megfelelően, amit motivált a korábban már említett „leválási” effektus. Véleménye szerint a toborzás csak kiegészítheti a hadifoglyokból szervezett hadsereget. *Izsák Lajos* megjegyezte, hogy Sztálin álláspontja miatt nem jöhetett létre „hadifogoly-légió”.

Kéri Kálmán mint az események egyik cselekvő résztvevője feltette a kérdést: Mikor és hogyan lehetett volna megszervezni a magyar hadsereget? A következőkre hívta fel a figyelmet: 1. Az ország ki volt fosztva. *Tóth Sándor* véleménye szerint a nyilasok megközelítőleg öt hadosztály felszerelését vitték ki az országból. 2. Nem voltak férfiak. Csak hadifoglyokból lehetett volna megszervezni a hadsereget, amely azonban a fegyverszünet megkötéséig szóba sem jöhetett. 3. A magyar hadsereget és tisztikart 25 éven át szovjetellenes szellemben nevelték és képezték ki. Nem lehetett napok alatt a volt ellenség mellé állítani őket. Egy 300 000 fős, ilyen szellemű hadsereget nem lehetett megfordítani – állította *Kéri Kálmán* –, legfeljebb le lehetett vinni az utakról, hogy ne akadályozza az előretörő, harcoló Vörös Hadsereget. Véleménye szerint a tények ítélték kudarcra a hadseregszervezést, mert akik szervezték, Miklós Bélával az élen, azok felismerték ennek a békétárgyalásokat is befolyásolható fontosságát, azonban nem tudták lelkiismeretükkel összeegyeztetni, hogy felszerelés, kiképzés nélkül hadosztályokat a frontra, a biztos halálba küldjenek. Ilyen értelemben valóban h. tráltatták az új hadsereg megteremtését.

Ölvedi Ignác, egyetértve *Kéri Kálmánnal*, a kérdés nemzetközi aspektusaira hívta fel a figyelmet. Rámutatott, hogy nem volt reális a fegyverszüneti szerződésben vállalt nyolc hadosztály felállítás, és a szövetséges hatalmak sem támogatták a hadseregszervezést. Egyetértett *Tóth Sándorral* abban, hogy az új magyar hadsereg 80%-ban hadifoglyokból állt, a toborzás eredménye valóban csak kiegészítette őket. A helyzet illusztrálására – mint az egyik korabeli résztvevő –, elmondta, hogy az 1. hadosztály április végén nyolc napig utazott Pesttől Bécsig. Ez is bizonyítja, hogy nem vették komoly erőként számításba őket.

Tokody Gyula egyetemi tanár mentalitástörténeti problémákról szólt, egyetértve *Kéri Kálmán*nak a hadsereg szellemére vonatkozó szavaival. Rámutatott arra, hogy a tömeghangulat szempontjából

nem volt lényegtelen, hogy létrejött egy hadsereg, amely németellenes volt, és amelynek hangulatát öbök között a földreform alapvetően és pozitív irányba befolyásolta. Balogh Sándor a hadsereg-vezetés kérdésében szemléleti problémát látott. Azt kell elemezni, mondotta, hogy létrejött-e a magyar hadsereg, de nem lehet tények elhallgatásával azokat felelőssé tenni, akik nem vétkesek.

Vita bontakozott ki abban a kérdésben, volt-e jelentősége a magyar hadsereg bekapcsolódásának a háború eredménye szempontjából, hiszen vélemények szerint a szövetségesek már ekkorra meggyeztek a háború utáni rendezés alapkérdéseiben.

Tóth Sándor véleménye szerint az 1. hadsereg átállása megnyitotta volna a frontot Bécs irányába, néhány hónappal meggyorsítva az eseményeket, amit a szövetségesek feltehetően honoráltak volna. Ugyancsak elkérülhető lett volna az „utolsó csatlós” megbélyegző jelző, amelyet egyébként elsőként az angolok alkalmaztak 1943-ban Magyarországra. *Balogh Sándor* ezzel kapcsolatban felhívta a figyelmet a jelzőnek a felszabadulás után történt helytelen politikai és tudatformáló célokra való felhasználására, amit el kell ítélnünk.

Ölvedi Ignác Tóth Sándorhoz csatlakozva egyetértett azzal az állásponttal, hogy a szövetséges hatalmak jutalmazták a volt német szövetségesek kiugrását. Így Bulgária megtarthatta Dél-Dobruzdát, illetőleg éppen Magyarországra tekintettel, a román fegyverszüneti szerződésbe feltételesan került be Erdély kérdése, és Románia sem kapta meg a hadviselő fél minősítést. Itt kapcsolódott a vitához *Orbán Sándor* (az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője). Véleménye szerint veszélyes azt eldönteni, hogy tőlünk függött minden. Hivatkozott W. S. Churchill emlékiratára, E. Beneš álláspontjára, valamint Rákosi Mátyásnak egy hadifogolytáborban elmondott 1943-as beszédére, amelyek nem ezt bizonyítják.

Fülöp Mihály (Külügyi Intézet) csatlakozott Orbán Sándor véleményéhez, amelyre J. V. iztálinnak a monográfia 330. oldalán idézett szavait és V. M. Molotov külügyi népbiztosnak a moszkvai brit nagykövethoz intézett 1943. június 7-i levelét is felhozta bizonyítéknak. Összegezve megállapította, hogy véleménye szerint a fentebb említett események, a háború menetében elfoglalt álláspont nem befolyásolta a béketárgyalásokat és azok eredményeit.

Ölvedi Ignác újabb felszólalásában Rákosi Mátyásnak az 1944-es partizániskolán Erdőlyrel kapcsolatban elmondott beszédére hivatkozott, valamint felidézte annak okát is, hogy az Uszta Gyula vezette első magyar partizánosztag miért Kárpataljára ment. A területi kérdés még az 1948-as nagyvár-szovjet barátsági szerződés előkészítésekor is felmerült – legalábbis magyar részről próbálkozás történt ennek napirendre tűzésére.

Korom Mihály felhívta a figyelmet a Beneš–Sztálin megegyezésre, amely eldöntötte az ún. „magyar légio” kérdését is mind 1943-ban, mind 1944-ben a Szovjetunió területén. Ugyanakkor arra is rámutatott, hogy az októberi fegyverszüneti tervezetek még nem tartalmazták a bécsi döntések negsemmissítését, és 1944 őszéig még élt egy amerikai javaslat, amely szerint megegyezésre lenne szükség területi vonatkozásban Csehszlovákia és Magyarország, illetve Jugoszlávia és Magyarország között, másrészt igazságosabb néprajzi határokat kellene meghúzni Erdélyben, ha Magyarország elentősen hozzájárul a fasizmus legyőzéséhez. Ez is aláhúzza Horthy és csoportja felelősségét, a háború utáni rendezés fontosságának figyelmen kívül hagyását.

Korom Mihály leszögezte, hogy az új magyar vezetők közül a lényegét illetően senkit sem lehet felelőssé tenni a hadseregszervezés sikertelenségéért. A háború vége felé egyre inkább csak a magyarok sorsa volt a hadsereg felállítása, és egyedül nem tudtak megbirkózni a feladattal.

Korom Mihály utalt arra is, hogy 1944 december közepén a Csehszlovák Kommunista Párt és a Magyar Kommunista Párt vezetői tárgyaltak Moszkvában. A cseh párt vezetői, akik Moszkvában tartózkodtak, és tudták a Beneš–Sztálin közötti megállapodásról, a területi kérdéssről a marxizmus–szocializmus szellemében folyó tárgyalást szintén elutasították. Hasonló jellegű tárgyalást 1947–1948 fordulóján Sztálin is elutasított az MKP és az SZKP vezetői között.

Zielbauer György docens (Tanárképző Főiskola, Szombathely) rámutatott arra, hogy Korom Mihály új dokumentumok és források alapján meggyőzően bizonyítja azt is, hogy noha a szovjet csapatok 1944. szeptember 23-án Battonyánál léptek először magyar földre, ezen a napon nem szabadult fel egyetlen magyar helység sem. (Csanádpalota 1944. szeptember 24-én 12 óra körül került a szovjet csapatok kezére.) Az elsőként véglegesen felszabadult két magyar község – Órriálya a könyv egyes megállapításait – Elek és Nagylak volt szeptember 24-én. Az eddig elsőnek itt Battonya csak szeptember 26-án szabadult fel Makóval együtt.

A szovjet kormány október 15-e után is tárgyalta a volt magyar fegyverszüneti küldöttséggel arra törekedve, hogy legalább az 1. magyar hadsereg átállításával és új kormányközpont kialakításával Magyarország kilépését a háborúból megindítsák – emelte ki a könyvet idézve *Strassenreiter Erzsébet*. Október végén – november elején úgy látszott, hogy ezt Budapest gyors felszabadítása is lehetővé fogja tenni. A katonai események másként alakultak, és a Moszkvai Magyar Bizottság sem felelt meg a szovjet fél elvárásainak. Hatásköri vitába bonyolódott, és alapvető céljuknak továbbra sem az ország háborúból való gyors kivezetését, hanem a Horthyra épülő jogfolytonossággal az egész rendszer átmentését tekintették, idézte egyetértőleg *Strassenreiter Erzsébet* a könyv megállapításait.

Az ország felszabadulásának előrehaladtával ezért egyre nagyobb figyelmet fordított a szovjet vezetés a hazai demokratikus erőkre, egyre inkább tőlük várva az átállást és az új kormány létrehozását. *Izsák Lajos* utalt arra, hogy Korom Mihály részletesen elemezte a moszkvai kommunista emigráció programalkotó belső vitáit, felkészülését a hazatérésre. Megállapította, hogy az ott elkészült és hazahozott program, amelyet az MKP 1944. november 30-án Gerő Ernő és Révai József kisebb stílári változtatásai után tett közzé, nagyjából egyezett a hazai illegális kommunista vezetés által kidolgozott elképzeléssel, és mindkettő megfelelt a kor követelményeinek.

Korom Mihály könyvében szinte városról városra haladva vizsgálja s mutatja be azoknak a demokratikus és népi erőknek a kibontakozását, életre kelését, amelyek megalapozták a demokratikus erők összefogását, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (MNFF) létrejöttét. *Izsák Lajos* javasolta ezzel kapcsolatban, hogy a szerző az átdolgozás során helyezzen nagyobb hangsúlyt a létező, noha a Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronton kívül tevékenykedő erőkre. (Pálffyék, KALOT stb.). Leszögezte, hogy a Polgári Demokrata Párt csak Szegeden volt a Független Kisgazdapárt segédcsapata, országosan ez nem mondható el.

Kányó Ferenc (Szeged) ehhez kapcsolódva elmondta, hogy miután Vas Zoltán a felszabadulás után közvetlenül az MKP-t és a népfrontot szervezte, Örley Zoltán, Lippai stb., tehát későbbi polgári politikusok is a Magyar Kommunista Párt tagjai voltak néhány napig. A család birtokában ma is megvan a tagkönyvük. Egyetértett *Izsák Lajos*nak a Polgári Demokrata Pártra vonatkozó megállapításával.

Az MNFF küldöttei – az MKP akcióprogramját elfogadva, emelte ki *Strassenreiter Erzsébet* – mint a reális hatalom képviselői utazhattak Moszkvába, hogy egyenrangúként fellépve a Moszkvában tartózkodó és megegyezésre jutni nem tudó horthysta politikusokkal, kérjék az antifasiszta nagyhatalmak hozzájárulását egy új, ideiglenes magyar kormány létrehozásához.

A tárgyalások sikerre vezettek, és lehetővé vált egy ideiglenes nemzeti kormány felállítása Debrecenben valamennyi demokratikus és németellenes erő bevonásával. *Izsák Lajos* utalt annak fontosságára is – amit Korom Mihály szintén kiemelt a hozzászólásokra adott válaszában –, hogy a szovjet szervek mindent megtettek a volt politikusok, így különösen Bethlen István bevonására a kibontakozásba. Sajnálatos módon ezek többsége nem vállalta az új hatalomért való munkálkodást, aminek hátrányai már a fegyverszüneti tárgyalásoknál is megmutatkoztak. Ugyancsak *Izsák Lajos* mutatott rá arra, hogy a könyv dokumentumokkal cáfolja azokat a történeti munkákban előforduló helytelen megállapításokat, amelyek szerint az Ideiglenes Nemzeti Kormány tagjairól már Moszkvában döntöttek volna.

A szerző könyvében végigkíséri a politikai viszonyok kialakulását a felszabadult területeken, bemutatja és elemzi a majdnem ötven helyen megtartott Ideiglenes Nemzetgyűlés-i választásokat megállapítva, hogy a körülményekhez képest nemzetközi összehasonlításban is rendkívül demokratikus módon jött létre az ideiglenes népképviselői szerv. Részletesen ismerteti az Ideiglenes Nemzetgyűlés vezető szerveinek és bizottságainak létrehozása és feladatai körüli vitákat és ellentéteket, továbbá a kormányzat létrehozásának körülményeit. *Strassenreiter Erzsébet* emelte ki ennek kapcsán Korom Mihály azon megállapításait, melyek szerint az antifasiszta koalíció számára nem játszott lényeges szerepet semmiféle királlyági vagy horthysta jogfolytonosság. A legfontosabb az volt, hogy legyen olyan vezetés Magyarországon, lehetőleg minél szélesebb bázisra támaszkodva – s ez volt a horthysta tábornokok bevonásának oka –, amely határozottan cselekszik az országnak a szövetségesek oldalára való átállítása érdekében.

Izsák Lajos hangsúlyozta, hogy alapvető jelentőségű a szerzőnek a nemzetgyűlés, annak vezető szervei és a kormány pártpolitikai összetételét érintő elemzése, valamint feladataik összehasonlítása után levont következtetése. Eszerint 1944. december 21–22., az Ideiglenes Nemzeti Kormány meg-

alakulása, az új központi törvényhozó és végrehajtó hatalom létrejötte, korszakhatár a magyar történelemben, ez a népi demokratikus Magyarország születésnapja. *Ölvedi Ignác* is egyetértett ezzel az állásponttal, összehasonlítva e nap jelentőségét 1945. április 4-vel. *Fehér István* szintén hasonló felfogást képviselt.

Több hozzászóló érintette a monográfia záró fejezetét, amelyben a szerző az Ideiglenes Nemzeti Kormány első külpolitikai lépését, szakítását a hitleri Németországgal, a hadüzenetet és az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezményt elemzi. Feltárja a kormány létrejötte és a hadüzenet közötti többnapos késés okát, ami szintén a tapasztalt politikusok hiányával magyarázható. A szerző – állapította meg *Strassenreiter Erzsébet* – elemzi a fegyverszüneti szerződést előkészítő többhetes nagyhatalmi tárgyalásokat, amelyek során meghallgatták Jugoszlávia és Csehszlovákia képviselőinek álláspontját, és a magyar küldöttség is lehetőséget kapott álláspontjának kifejtésére.

Több hozzászóló – egyetértve a szerzővel – bírálta a magyar fegyverszüneti delegáció összeállítását, aminek következtében az nem tudott érdemleges szerepet játszani a szerződés feltételeinek kialakításában. Helyettük inkább a Szovjetunió védelmezte, ahol az érdekek egybeestek, a születendő új Magyarország érdekeit.

Kéri Kálmán rámutatott arra, hogy a résztvevő tábornokok nem voltak szovjetellenesek, és tisztában voltak azzal, hogy Magyarországon döntő változások lesznek. Azért vállalták az együttműködést, mert valóban fegyverszünetet akartak, és úgy vélték, hogy még szerepük lehet az új Magyarországon. *Balogh Sándor* ehhez hozzáfűzte, hogy nagyon fontos e katonai vezetők érdekeinek figyelembe vétele is, amikor szerepüket és tevékenységüket megítéljük.

Kéri Kálmán is nagy fontosságot tulajdonított a szakmai hozzáértésnek, a politikai gyakorlatnak. A tárgyalások ismeretében, valamint saját tapasztalatai alapján is bírálta a legyőzött-servilis álláspontot. Nem kell „fejbőlintó Jánosoknak” lenniük a vesztes állam képviselőinek sem, de ehhez diplomáciai tapasztalatokra, politikai gyakorlatra van szükség, amely feltételeknek a magyar fegyverszüneti küldöttség nem felelt meg.

Korom Mihály *Kéri Kálmán*nak válaszolva elmondotta, hogy a volt rendszer vezetői és elérhető képviselői nem vállalták a megbízatást. A Fegyverszüneti Bizottságban eredetileg kommunista is volt, Nagy Imre személyében, végül azonban az a vélemény alakult ki, hogy ne vállalják azért a felelősséget a kommunisták, amiben nem volt részük. A történelmi igazságnak tartozunk azzal – mondta *Korom Mihály* –, hogy 1945 elején valószínűleg az MKP sem tudott volna nagyobb eredményt elérni a fegyverszüneti tárgyalásokon.

Balogh Sándor kitért arra, hogy a fegyverszüneti tárgyalásokon az alapvető cél a nemzeti szuverenitás fennmaradása volt. Fegyverszüneti és békeszerződésbeli kilátásainkat a Horthy-rendszer politikája meghatározta, de nem lennénk hüek a történelemhez, ha megfélemloznénk a népi kormány hibáiról. Ugyancsak a fegyverszüneti tárgyalásokról szólva szögezte le, hogy az új államok érdekei, valamint a lenini önrendelkezés elvei nem mindig estek egybe, és ezekben az esetekben a kommunista pártok szintén a nemzeti érdek mellé álltak. A fegyverszüneti tárgyalásokon a magyar küldöttségnek hivatkoznia kellett volna arra is, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés nem bűnös, a kollektív felelősséget nem fogadhatja el a népi Magyarország.

Fehér István, méltatva e fejezet fontosságát, azt javasolta, hogy a szerző az átdolgozás során fordítson nagyobb figyelmet a jóvátétel kérdésére, annak politikai, gazdasági jelentősége miatt. A szerző a fegyverszüneti szerződések szinte filológiai pontosságú elemzésével mutatja ki, hogy a ránk kiszabott kötelezettségek nem voltak súlyosabbak, sem enyhébbek a korábban álltolt német-szövetséges országokra vonatkozóaknál. Lehetővé tették – idézte *Strassenreiter Erzsébet* *Korom Mihály* megállapítását –, hogy megkezdődjék Magyarország fokozatosan teljessé váló, független, demokratikus államként való újjászervezése.

Korom Mihály válaszában köszönetet mondott az észrevételekért, valamint az események jelenlevő résztvevőinek, akik monográfiája elkészítésében visszaemlékezéseikkel segítettek. Néhány, a vitában elhangzott kérdésről ismertette álláspontját, összegzésként rámutatott arra, hogy ezekben az években a magyarság nemzeti ügye nem esett mindig egybe az antifasiszta politikai irányvonallal, sőt a kettő nálunk állt a legmesszebb egymástól. Románia és Bulgária esetében a területi kérdés pozitívan is motiválta a nemzeti célokat, Csehszlovákiában pedig még burzsoá osztályérdekekkel is megegyezett az antifasiszta irányvonal.

Az élénk vitát *Balogh Sándor* zárta le úgy összegezve annak tanulságait, hogy a nemzetvezetésnek mindenkor vállalnia kell a felelősséget tetteiért a társadalom és a történelem előtt.

KOSÁRY DOMOKOS

Két írás, négy évtized*

Bevezetés

Az alább következő két írás, amely magyarul most első ízben lát napvilágot, eredetileg negyven évvel ezelőtt, 1943-ban, tanulmánynak készült. Mindkettő a Teleki Intézet Történettudományi Intézete (a mai Történettudományi Intézet közvetlen elődje) által kiadott *Revue d'Histoire Comparée* (Összehasonlító Történelmi Szemle) hasábjain jelent meg, francia nyelven. Az első, az összehasonlító történelem problémáiról, mint programcikk, az első évfolyam (1943) élén, a másik, a hatalmi egyensúly, a nemzetközi politika kérdéseiről, a következő, a második évfolyamban (1944). Ma már azonban mindkettő inkább egy olyan egykorú törekvés vagy irányzat dokumentumai közé sorolható, amely a fiatalabb magyar történészek egy része körében akkoriban kezdett kibontakozni. S így mint a magyar historiográfia egyik fejezetének tanújeleit adhatjuk át őket, visszatekintésül, midőn a *Történelmi Szemle* megtszító szerkesztőségi felkérésének eleget teszünk. Hiszen ma már nyilvánvalóan több előmunkát, ismeretanyag, tapasztalat és fejlettebb nézőpontok birtokában tudnánk mind Európa történeti struktúráját, a fejlettebb és fejletlenebb zónák kölcsönhatását, együttesét, mind pedig ezen belül a bennünket különösen érdeklő, kelet-közép-európai zóna jellemzőit körvonalazni. Akkori nézeteinket viszont éppen az ilyen négy évtizeddel és egy nagy történelmi fordulattal korábbi szövegek mutatják.

Nem szükséges itt azt elemeznünk, hogy miért kellett 1949-től kezdve ennek az irányzatnak is elhallgatnia. A *Revue*, anyagi eszközeinek elapadása miatt, az 1948. évfolyammal félbeszakadt, és az 1949 őszi átszervezés után az Intézet sem sorolta már fő céljai közé a kelet-közép-európai összehasonlító történeti kutatások folytatását. A visszatekintést azonban talán inkább az indokolja, hogy újabban, némi emlékezetkiesés után, mintha történetírásunkban ismét bizonyos érdeklődés kezdene újjáéledni a felhagyott kezdeményezés és az esetleg benne rejlő tanulságok iránt. A tanulságok helyes értelmezését pedig, ha valóban vannak ilyenek, ez is elősegítheti.

Az irányzat egyik fő inspirálójának a francia Annales-iskola, a Marc Bloch (1928) és már előtte a belga Henri Pirenne (1923) által ajánlott összehasonlító módszer tekinthető, amellyel 1936–37-ben Párizsban találkoztunk. Ez volt Marc Bloch első tanéve a Sorbonne gazdaságtörténeti tanszékén. Így született meg az a felismerés, hogy a „nemzeti” történelmek, külön-külön, elszigetelten, nemcsak egymással folytatott vitáikat, hanem még saját hasonlóságait, fejlődési párhuzamaikat sem tudják megfelelően értelmezni;

*Az alábbi két tanulmányt és Kosáry Domokos műveinek bibliográfiáját abból az alkalomból tesszük közzé, hogy a szerző ebben az esztendőben tölti be 70. évét.

hogy a kelet-közép-európai – vagy mint akkor neveztük: a kárpát-európai – népek történetét, regionális változatként, összehasonlító módszerrel kell és lehet a nagy európai egészen belül megközelítenünk; hogy nagymértékben ettől, ennek sikerétől függ a magyar történelem nemzetközi szakmai megítélése is; és végül, hogy éppen ezért, ebben az irányban kell saját történeti gondolkodásunkat átalakítanunk, továbbfejleszteni, nemzeti érdekből is, együttműködést keresve, ahol lehet, más országok hasonló gondolkodású történészeivel.

Már a következő szakaszban (1938–1939) Angliában, a British Museum könyvtárában próbáltam hozzákezdeni Kárpát-Európa összehasonlító történetének kidolgozásához. Kézírt anyagom nagy része a háború alatt elpusztult, de az alábbi két írás is zömmel tulajdonképpen ebből származik. Itt, Londonban, az Institute of Historical Research tagjaként, főleg a nemzetközi politika történeti kérdéseit illetően kaptam új ösztönzéseket. Míg az első írás inkább a párizsi, a második inkább a londoni szakasz érdeklődésének tanújele. A kettő egysége azonban nyilvánvaló.

Hazatérve, 1939-ben, néhány hasonló gondolkodású barátunkkal – nagyrészt szintén volt Eötvös-kollégistákkal – arra gondoltunk, hogy e kérdések további megvitatása, tisztázása céljából összejöveteleket kellene rendszeresítenünk. A háború idején érvényben levő gyülekezési tilalom miatt az látszott a legjobb megoldásnak, ha a Magyar Történelmi Társulat védelme alá helyezzük magunkat, mint annak egyik önálló csoportja. Domanovszky, Sándor, a Társulat alelnöke, készséggel hozzájárult ehhez. A hivatalos összekötő szerepét Hajnal István, az összejövetelek vezetését Török Pál vállalta magára. A sokszorosított meghívókat Törökkel ketten írtuk alá. Az üléseken, amelyekhez a Trefort utcai Gyakorló Gimnázium I. emeleti termében kaptunk helyet, vendégként olykor Domanovszky, Hajnal és mások, külföldiek is megjelentek. A sorozat megnyitó előadását 1940. január 25-én tartottam *Az összehasonlító módszer Kárpát-Európa történetében* címmel. Az általában havonta egyszer megrendezett, további üléseken többek között Hadrovics László horvát, Gáldi László román, Sziklay László szlovák témákról beszélt. A beszámolókat vita követte. A továbbiakban egy folyóirat megindítását is tervbe vettük. Ez a mintegy harminc főből álló szakmai, baráti kör és ez a szervezeti forma előkészítője volt az 1941 végén megalakult Történettudományi Intézet programjának. Elképzeléseinket másutt, így 1939 decemberében a szegedi egyetemen, majd Kassán is vázolni próbáltam a nyilvánosság előtt.

Irányzatunknak mindenekelőtt a minden oldalról jelentkező nacionalista elfogultsággal kellett számolnia. De nemcsak azzal. Aki most, utólag próbálja a különféle egykorú megnyilatkozásokat csokorba gyűjteni, egész sor igen eltérő súlyú és jellegű gazdasági, politikai elképzeléssel, javaslattal vagy éppen ábránddal találkozhat. Mi ezektől elhatároltuk magunkat, és az ilyesmiket mai szemmel is jobbnak látszik a szakmai, történeti megközelítéstől határozottan különválasztani. Említett, 1940. január 25-i megnyitóban külön kitértem arra, hogy a történeti megközelítést csak zavarja az a sokféle tervezet, amely „az utóbbi pár évtizedben Közép vagy más Európa címen napvilágot látott”. A munka „két fő akadálya, a nemzeti türelmetlenség és másrészt a sokféle nyelv és szétágazó irodalom, ha valahol, úgy e baráti társaságban nem fog különösebben problémát okozni”. „Az sem valószínű, hogy beleesünk, mint oly sokan, a történeti táj politikai szemléletének hibájába. Nem *a priori* elméletek vagy jámbor szándékok igazolása a célunk, hanem a történeti valóság megismerése. Az egyesek által időnként közönség elé

repített általánosságok helyett szeretnénk a kérdések mélyére és részleteibe nézni. Összejöveteleinket ezért talán tudományos önképzőkörnek is nevezhetnénk. Ettől várhatjuk majd szemléletünk tisztázását.” Ebből a szempontból nézve még a kelet-európai népek barátságáról időnként elhangzott jó szándékú nyilatkozatok sem tűntek mindig megnyugtónak. E formában ugyanis könnyen kelthették azt az illúziót, hogy ilyesmit elég egyik vagy másik részről általánosságban deklarálni, mintha pusztán ezen múltna a helyzet, és mintha így felmentést kaphatnánk a bonyolult történeti feltételek és hatásuk alapos vizsgálatának kötelezettsége alól. A helyzet félreérthetőségére volt jellemző, hogy az 1940. február 8-i ülésen foglalkoznunk kellett azzal a cikkel, amelyben volt tanárom, Szekfű Gyula, *A Dunatáj szellemi egysége* címen aggodalmát fejezte ki a Magyar Nemzet hasábjain, hogy a fiatalok, köztük volt tanítványai, Jászi Oszkár módjára az ürességbe nyújtják megértést hiába kereső kezüket . . . Még szerencse, hogy e baráti, szakmai körben legalább személyi vitáktól mentesek maradtunk.

Midőn 1941 őszén hazatértem az Egyesült Államokból, ahol közben Teleki Pál megbízásából töltöttem hosszabb időt, már megszületett a döntés a Teleki Intézet felállításáról. Ennek három tagintézete közül a Történettudományi Intézetet ekkor szervezték meg Deér József igazgatása alatt, ő hívott meg helyettesének, és felkért az új intézmény szervezetének és programjának kidolgozására. Úgy láttam – és láttuk –, hogy itt most mód nyílik a kelet-közép-európai összehasonlító történeti kutatások rendszeres művelésére és a francia folyóirat megindítására. Így került sor arra, hogy 1943-ban a *Revue* és annak élén az alább következő cikk megjelenjék.

*

Az összehasonlító történelem néhány problémája

1923-ban alapított folyóiratunk,* harmadik évtizedébe lépve, dokumentált tanulmányokat kíván közölni mindenekelőtt az Európa középső és keleti részén, a Kárpátok és a Duna vidékén élő népek összehasonlító történetéről. Előző köteteink bizonyítják, hogy a folyóirat e cél szolgálatában nem tagadja meg hagyományait, hanem éppen ellenkezőleg, ápolni igyekszik őket.

Bármily különböző is a kontinens e részén élő kis és közepes nagyságú népek történeti szerepe, jelentős kapcsolatok alakultak ki köztük, és elég gyakran fedezhetők fel történelmükben közös vonások. A kizárólag nemzeti szempontból megírt művek jelentős mértékben hozzájárulhatnak ahhoz, hogy megismerjük egy nép történelmét, de nem adnak választ arra a kérdésre: mennyiben képviselte ezen országok történeti fejlődése az európai civilizációnak egyik sajátos változatát. Márpedig az európai történeti szakirodalomnak éppen az lenne az egyik fő feladata, hogy ezt megválaszolja.

Azok a mozgalmak, amelyek a kereszténységtől a reneszánszig, a reformációtól 1789 eszméiig mint hatalmas hullámok csaptak át a politikai határokon, nem egyidejűleg

*Az akkori viszonyok között az új folyóiratot helyesebb volt egy már létező, 1923-ban a Párizsi Magyar Intézet által megindított, *Études Hongroises* című folyóirat folytatásának feltüntetni. (K. D.)

érvényesültek az egyes országokban, és hatásuk sem volt egyforma. Egy Kárpát-Európa újkori történetéből vett példával illusztráljuk, mennyire sokféle politikai és társadalmi feltétel között élt és hatott a nacionalizmus Európa különböző vidékein.

I.

1848 az általános európai mozgalom éve. De ez a mozgalom nem mindenütt jelentette ugyanazt. Egy francia szerző egyenesen „a februári liberális forradalom és más államok nemzeti forradalmi közti alapvető ellentéttről” beszélt.¹ Kétségtelen, hogy minél tovább haladunk Európában nyugatról kelet felé, annál kevésbé fogjuk kizárólagosnak találni a társadalmi kérdés szerepét, a nemzeti eszme hatása viszont egyre inkább előtérbe kerül.² 1848 azt hozta meg Magyarországnak, amit 1789 Franciaországnak, nemcsak a kiváltságok eltörlését, hanem azt a pillanatot is, amikor a feudális gátakat félredobva a *nemzet* lép előre, és kezébe akarja venni a hatalmat. De ez az átalakulás Franciaországban más politikai és társadalmi feltételek közt ment végbe, mint amelyek akkoriban Európának ezt az egész keleti részét jellemezték a Baltikumtól az Adriáig. Nyugaton a Tiers État, a Harmadik Rend, azaz egy erőteljes burzsoázia lépett színre, hogy harcba induljon az új eszmékért, a szabadságért és a nemzeti gondolatért. A Kárpátok vidékén e szerep a köznemességnek jutott, amely igen népes volt, ezért „demokratikusabb” is. Nyugaton a burzsoázia valósítja meg a nacionalizmus programját. Itt viszont a nacionalizmus programja írja elő, hogy új burzsoáziát kell létrehozni, amely ekkor még csak kezdeti létezik és még nem teljesen homogén nemzeti szempontból. Természetesen e megállapítások nem egyformán érvényesek minden népre. Egyeseknél a társadalmi tényezők még nem bontakoztak ki ennyire; mások viszont, előbbre járva, élénkebben és korábban készültek fel a változásokra. A különbségek elég nagyok, de bármekkora is és bármennyire mutatják is a különböző népek fejlődésének eltérő formáit és ütemét, fenti megállapításunk többé-kevésbé érvényes Európának erre az egész részére. E jellemzők valamennyi népre vonatkoznak. A Kárpát-medence nemzetiségeinek fejlődése csak úgy mérhető le, ha vizsgáljuk azokat a körülményeket, amelyek közepette ugyanabban az időben a szomszéd országok különböző nemzetiségei is éltek. A nacionalizmus célja mindenütt az volt, hogy homogén és szuverén államot adjon egy öntudatos nemzet kezébe. De a nemzetállam előzményei mások voltak nyugaton és keleten. Nyugaton a 15. század óta egy sor abszolutista uralkodó törte meg nemzedékeken át a feudális urak és rendek politikai hatalmát. Modern és állandó hadsereg birtokában erős központi hatalmat építettek ki, és ennek korszerű, specializált igazgatást állítottak szolgálatába. Arra törekedtek, hogy az egykori feudális tartományokat egyetlen nemzeti területté és nemzeti gazdasági rendszerré kovácsolják össze. Így aztán utóbb, az új nemzet kész politikai apparátust és államkeretet kapott. Ez az út vezet XI. Lajostól Richelieu át a 19. századig. De tegyünk egy lépést keletre a német és olasz tartományok felé, és rögtön látni fogjuk, hogy itt az

¹ Paul Henry: Le problème des nationalités. Paris, 1937. 134.

² Les mouvements politiques de 1848, etc. A szerző előadása a VIII. Nemzetközi Történettudományi Kongresszuson. Communications Présentées. Paris, 1938. 343.

abszolutizmusnak nem sikerült a nemzeti terület egészét egyesítenie. Az olasz városállamok, ahelyett, hogy egy mindnyájukat egybefogó olasz államba tömörültek volna, mind külön-külön alakították át kormányzatukat a kor szükségleteinek megfelelően. A császárok szintén nem tudták a Német-Római Birodalom sok tartományát egyetlen államban egyesíteni. Abszolút hatalmukat csak saját egyéni területeiken próbálták kiépíteni, és példájukat külön-külön, egymástól elszigetelve követték a többi tartományok. Innen származtak azok a kínos küzdelmek, amelyeket a 19. században vívnak majd a homogén nemzetállam érdekében.

Ha még egy lépést teszünk tovább kelet felé, ismét egy másik változattal találkozunk. A 15. század második felében itt is nagy uralkodó-egyesítések jelennek meg, együtt a reneszánsz eszméivel, olyanok, mint IV. Kázmér Lengyelországban, Podjebrád Csehországban és Magyarországon Corvin Mátyás, aki talán a legnagyobb volt valamennyi közt. Magyarország egyébként előbb sem volt soha valóban önálló feudális tartományokra széttagolva, „területi folyamatossága”³ mindig érintetlen maradt, úgyhogy Mátyás egy szilárdan egyesített ország birtokában tudta elkezdni kormányzati reformjait. Utód híján azonban halála után, a Lengyelországban, Csehországban és Magyarországon egyaránt uralkodó Jagelló-ház alatt, reformok helyett a feudális reakció győzött mindezen országokban. Az egység megvolt tehát, de az abszolutizmus hiányzott. E nehéz időkben történt, hogy Magyarország, másfél évszázados sikeres harcok után, 1526-ban Mohácsnál vereséget szenvedett a töröktől. Ezután a Habsburgok szerezték meg a trónt, és a korabeli mintát követve, ők akarták az abszolutizmust bevezetni Magyarországon. Ez azonban már idegen abszolutizmus volt, veszélyeztette az ország függetlenségét; kívülről jött, miközben a magyar rendek, védve a nemzeti lét érdekeit, az alkotmányos szabadsággal együtt egy elavult szervezetet őriztek meg. A két roppant malomkő: az abszolutizmus és a török közé szorulva, a magyar társadalmi és politikai erők nem tudtak igazán kibontakozni. Így azután itt sem jöhettek létre lényegesen másféle társadalmi viszonyok, mint amilyenek Európának ezt az egész részét jellemezték Kelet-Poroszországtól Erdélyig, nem is szólva a dunai fejedelemségekről vagy más, balkáni tartományokról, amelyekben a hosszú török uralom alatt a viszonyok még rosszabbak voltak. A 19. század elején Európa e részének valamennyi népe közül talán még mindig a magyar volt az, amelynek leginkább megvoltak a modern átalakuláshoz szükséges feltételei, a többi föl volt osztva, alávetettségben élt, vagy fejlődésében még jobban elmaradt. Magyarországon igen erős volt a történeti múltból táplálkozó nemzeti öntudat, és annyiban még az ország egysége is megmaradt, amennyiben egész népe ugyanazon uralkodó alatt élt. Része volt a Habsburg-monarchiának, de megőrizte alkotmányát, és továbbra is külön államot alkotott. A 19. század első felében a magyar nacionalizmus is nagy akadályokba ütközött fejlődése során: egyrészt a Habsburg-birodalom vezetőinek igényeibe – e vezetők egységre törekedtek, és volt hatalmuk is, amelyre a nemzeti mozgalmakkal szemben támaszkodhattak –, másrészt egy olyan jelenségbe, amelyet akkoriban csak kevesen vettek észre: a Kárpát-medencében élő más etnikai elemek új igényeket támasztó nacionalizmusába. Ezeknek az etnikumoknak a számaránya ugyanis erősen megnőtt a török pusztítás, majd az új betelepítések következtében. Magától értetődik, hogy ezek az akadályok nem csökkentették a magyar naciona-

³ *The Cambridge Modern History*, 1903.

lizmus lendületét. Egyetlen nacionalizmusnak sem a lemondás és a hátrálás a célja, és főleg nem egy olyan népé, amely annyi erőt és akaratot érez magában önmaga felemelésére, mint a reformkori magyar. A nacionalizmus nemcsak a nagy népekre hatott és azokra, akik ehhez igazolást tudtak találni történelmi múltjukban. Igen kis népek, néha szinte néptöredékek is, sorra fedezték fel magukban a nemzeti eszmét, mihelyt körükben kialakult az ehhez szükséges értelmiségi réteg. A legkisebb, frissen született nemzet is etnikai egységnek érezte önmagát, és nem volt többé hajlandó szuverenitására és azon igényéről lemondani, hogy egy olyan területen uralkodjék, amelyet magáénak tekint, és igyekezett a lehető leggyorsabban utolérni a fejlődésben őt addig megelőző nemzeteket. Ezen erőfeszítések során a kis népeknek természetesen még nagyobb társadalmi és politikai hiányosságokat kellett megszüntetniük, és ebből még több változásnak és összeközlésnek kellett következnie.

Ez az egy példa, amelyet itt fölvezeltünk — a Kárpátok vidékén élő népek nacionalizmusának kérdése —, szükséges volt annak érzékeltetésére, hogy Európa e részében a társadalmi, politikai és intellektuális fejlődés, vagyis az egész történelmi folyamat sajátos, a többi részre jellemző feltételektől eltérő feltételek között ment végbe. Azt is mondhatjuk, hogy e népek fejlődése a nagy európai egésznek helyi változatát képviseli és olyan külön, saját jeleget mutat, amelyet összehasonlító módszerrel kell vizsgálnunk.

Folyóiratunk részletkérdéseken kívül ilyen jellegű általános problémákat is tárgyalni kíván. E rövid bevezetésben egyébként nem szándékunk hosszabban kitérni a kutatások előzményeire és jelenlegi helyzetére. Az alábbiakban az összehasonlító történelemnek csak néhány különösen fontos problémájára szeretnénk ráirányítani a figyelmet.

II.

Az első kérdés magától adódik: milyen alapon sorolunk egy országot ilyen vagy olyan egységbe? Hogyan határolunk körül egy történelmi tájat? Érdekes megfigyelni, hogy a leggyakrabban előforduló szempontok mennyire ellentmondanak egymásnak.

Úgy látszik, a *földrajzi feltételekből* a legtermészetesebb kiindulni, hiszen a „szomszédság” is földrajzi fogalom. De a földrajz és a történelmi múlt összefüggéséről szólva teljesen figyelmen kívül kell hagynunk azokat a tervezeteket, amelyek azért vizsgálják együtt az egymással szomszédos népeket, hogy újjászervezzék politikai vagy gazdasági helyzetüket. Ezek a tervezetek, akár tényleges szükségleteknek felelnek meg, akár nem, a jelent és a jövőt próbálják átalakítani, nem a múltat megismerni. Maguk is a történelem termékei, koruk gondolkodásmódját fejezik ki, s vele együtt változnak. Partsch német földrajztudós Közép-Európáról írott munkájában (1903) ide sorolja azt az egész hatalmas területet, amely Belgiumtól és Hollandiától Bulgáriáig és Montenegróig terül el, mivel ennek a térségnek — írja — „nagyon határozottan kirajzolódnak körvonalai, s önálló sorsa van”, itt — szerinte — német vezetéssel létre kell jönnie valami együttműködésnek. Fölösleges mondanunk, hogy Belgium és Montenegró történeti fejlődése nem mutat nagyon közeli rokonságot. De a szerző nem is ezt akarja kimutatni, már látja a jövőt, amikor e hatalmas és változatos terület egységes irányítást kap, s különböző részei együttműködnek. E munkából tehát lényegében a *Mitteleuropa* koncepció rajzolódik ki, amely ez idő tájt bukkant föl először határozott formában. Ennek, mint új gazdasági és

politikai szervezetnek a tervét a világháború alatt Naumann dolgozta ki. A háború utáni években Közép- és Kelet-Európa problémáiról még többet írtak. Korek—Stark bibliográfiája vaskos kötetbe gyűjtötte az 1919 és 1934 között megjelent írásokat, könyveket, javaslatokat, terveket, amelyek ilyen vagy olyan szemszögből mind azokra a nehézségekre keresnek orvoslást, amelyek — többek között —, az egykori Habsburg-monarchia területén jelentkeztek, s a korábbi gazdasági, politikai egységek felbomlása során keletkeztek. Napvilágra kerültek olyan tervek, amelyek a politikai és területi kérdésekben egymással összebékíthetetlenül szembekerült államoknak a gazdasági közeledést javasolták; mivel szerzőik úgy képzeltek, hogy ezek e ponton mégis hajlandók lesznek egymással társulni. Voltak olyan javaslatok is, amelyek lényegében a régi *Mitteleuropa* koncepciót keltették életre új formában. G. Wirsing *Zwischeneuropa* című művében (e kifejezés nála a német Közép-Európa és az orosz Kelet-Európa közti területet jelenti) 1931-ben azt javasolta, hogy a keleti rész agrárországai minden más befolyást elhárítva kössenek vámszövetséget, és csatlakozzanak a közép-európai gazdasági rendszerhez, amelyben megfelelő piacra találhatnak.

A történeti kutatást azonban egyetlen ilyenféle tervezet sem befolyásolhatja. Ha Európa egyik részének történeti fejlődésében bizonyos analógiákra bukkanunk, ha egy történeti tájról beszélünk, soha nem az a célunk, hogy megváltoztassunk egy bizonyos állapotot, hanem kizárólag az, hogy megismerjük és megértsük a múltat. Abból, hogy két nép egymás szomszédságában élt, számos kapcsolat jött létre köztük, és hogy fejlődésük bizonyos hasonlóságot mutat, naivítás lenne azt a következtetést levonni, hogy nekik kevesebb okuk akadt vagy akad, mint másoknak arra, hogy ellenséggént álljanak szemben egymással. Ha így lenne, jóval kevesebb háborúról írnának történelemkönyveink. A történésznek olyannak kell bemutatnia a múltat, amilyen az valójában volt, a múlt nem arra való, hogy előzményeket és igazolást keressen benne valamilyen elképzeléshez.

Auguste Himly 1876-ban megjelent *La formation des États de l'Europe centrale* című könyvében megpróbálta Európát részekre bontani. Először is leválasztja a nagy mediterrán és skandináv félszigetet. A fennmaradó terület szerinte — három nagy, „egyszerre természeti és történeti” részt alkot, mindegyiknek saját arculata van. Az egyik részt a nyugati térszok vidéke, azaz főleg Franciaország alkotja; a másodikat „a nagy keleti síkság Oroszország óriási szláv birodalmával”. Marad tehát köztük egy hatalmas terület, amely az Alpoktól a Balti-tengerig húzódik, s amelyet Himly Közép-Európának nevez. Egyébként ő maga is elismeri, hogy ebben a formában a Közép-Európa elnevezés túl tág, „inkább sorozatos kiküszöbölés terméke”, mint „erősen hangsúlyozott egység”. Csak-hogy modern munkákban, mint például Vidal de la Blache földrajzában sem találunk pozitívabb meghatározást. „Ha a földrajztudomány Közép-Európáról beszél, ezzel szembeállítja a törzset a periférikus félszigetekkel, vagy még pontosabban, jelzi azt a középső helyzetet, amelyet az említett országok foglalnak el a tagoltabb Nyugat-Európa és a kompaktabb Kelet-Európa között.” Ez a Közép-Európa, ahol De Martonne szerint németek, csehek, lengyelek, magyarok és románok élnek, „földrajzi és történeti ellentétekkel telt világ”, a politikai ingatagság jellemzi. Ez a meghatározás némileg Kjellénnek, a svéd földrajztudósnak a „kritikus zónáról” (a Dél-Franciaországtól a Balkán félszigetig húzódó terület) felvázolt elképzelésére emlékeztet.⁴ Valójában a nagy Közép-Európa

⁴ *Kjellén: Politische Probleme des Weltkrieges*, 1916. — Ugyanígy jellemzi az Elba és a Dnyeper közti térséget *Gordon East: An Historical Geography of Europe*, 1935.

maga is *grosso modo* két részre oszlik. Az egyik a tulajdonképpeni Közép-Európa, amelyet Kretschmer *Historische Geographie von Mitteleuropa*⁵ című, igen alapos munkájában „germán Közép-Európának” nevez. A másik a „kritikus zóna”, a tulajdonképpeni germán rész és az orosz steppék közti, több kis és közepes lélekszámú nép által lakott terület. Az újabban megjelent, e területnek nagy figyelmet szentelő német munkákban ezt a vidéket összefoglaló néven *Ostraumna*knak, vagy még pontosabban, *Ostmitteleuropának* és *Südosteuropának* nevezik. Prévité-Orton ezt a területet Kelet-Közép-Európának (*East-Central Europa*) nevezte el.⁶

Mint Kretschmer is mondja, a különböző részek határait nagyon nehéz megállapítani, sok az olyan átmeneti terület, amely bizonyos szempontból ide, más szempontból pedig oda sorolható. Ez azonban egészen természetes, és a kutatást egyáltalán nem akadályozza. Lucien Febvre *La terre et l'évolution humaine* című szép tanulmányában nagyon világosan kifejti: tévedés volna azt hinnünk, hogy minden történelmi együttes *ipso facto* földrajzi egységet alkotott. A történelmi táj határai gyakran ugyanúgy elmosódnak, mint például egy korszak határai. Nem tudjuk megmondani, melyik év melyik hónapjában kezdődött el vagy ért véget a reneszánsz, noha nagyon határozottan meg tudjuk különböztetni jellemző vonásait egy másik korszak jellemzőitől. A középkori Csehország társadalmi fejlődése és bizonyos intézményei számos hasonlóságot mutatnak, a magyar és lengyel társadalmi fejlődéssel, illetve intézményekkel, pedig az ország sorsa a Német-Római Birodalomával kapcsolódott össze, amelynek részét alkotta. A lényegyet, mondja Febvre, egyébként nem a körvonalak, a határvonalak, a keretek jelentik, hanem a kép eleven és kifejező erejű centruma. Részben azért is használjuk a Kárpát-Európa kifejezést az említett Kelet-Közép-Európa, illetve különösen e terület déli részének jelölésére. A Kárpátok hatalmas félköríve valóban e táj közepén emelkedik ki. A Kárpátoktól északnyugatra terül el a cseh és a morva medence, északra Lengyelország, délkeletre pedig a román síkság. Az egyes népek e rendszeren belül vagy körülötte foglalnak helyet. A Kárpátok görbéje által körvonalazott nagy medencében laknak a magyarok, tőlük északra a szlovákok, a medence délnyugati határvídjén a horvátok; a medence keleti részén, Erdélyben románok, magyarok, szászok élnek. De a Kárpátok hegylánca a lengyel történelemben is szerepet játszott. Itt, a Sandec vidékén, e Kárpátok védelmezte tájon szerveződtek három és fél évszázaddal később erők a svédek ellen, innen indult el valaha Lokietek Ulászló, hogy lerázza a cseh igát.⁷

A Kárpát-Európa névvel egyébként egyszerűen azt akarjuk jelezni, hogy a Kárpátok vidékének valamelyik részén élő népek történetéről van szó. Nem azt akarjuk mondani, hogy a természet, bizonyos adott körülményeknek megfelelően előírta mindazt, ami itt történt. Ratzel és iskolájának determinizmusa, vagy ahogy Henri Berr nevezte „necesszitarizmusa” helyett mi inkább a Vidal de la Blache és Febvre által képviselt földrajzi „posszibilizmus” fogalmát fogadjuk el. A természet nem determinál, hanem lehetőséget ad: bizonyos dolgokat elősegít, másokat akadályoz. Ratzel egyébként önmagának mond ellent, amikor a történelmet irányító determinizmus elméletét hirdeti, és ugyanakkor az

⁵ *Below-Meinecke*: Handbuch IV. Berlin, 1904.

⁶ C. W. Prévité-Orton: A History of Europe from 1198 to 1378. 1937.

⁷ *Sobieski*: Histoire de la Pologne, 59.

embert az egyik legjelentősebb földrajzi tényezőnek tünteti fel. Mindig az ember hasznosítja a földrajzi lehetőségeket. Az állam soha nem természeti, hanem mindig emberi alkotás. Elisée Reclus óta számos földrajztudós hangsúlyozta, hogy a Kárpát-medencét természeti egysége predesztinálta arra, hogy politikai egységet alkosson. Valójában számos nép vonult át rajta anélkül, hogy kihasználta volna e természet nyújtotta nagy lehetőséget: elsőként a magyarok éltek vele. A történelemből a történeeszt elsősorban az ember és az ember cselekedetei érdeklik.

III.

Az emberi cselekedetek vizsgálatának legegyszerűbb szempontja az, ha egy népfaj sajátos jellemzőire vezetnek vissza mindent, ami egy bizonyos térségben végbement. És valóban, találkozunk is azzal a felfogással, amely szerint a „germán testtől”, Horvátországtól a távoli Moszkváig terjed a nagy Kelet-Európa; ezt a szlávok lakják; ez a térség meghatározó eleme és alkotója mindennek, ami lényeges. A közös vonások is a népfaj jellegének, a „szláv civilizációnak” köszönhetők. Érdekes egy pillantást vetni arra, honnan ered e túlzottan egyszerűsítő koncepció, amely a könnyebb magyarázat kedvéért egyenlőségeket tesz két fogalom: Kelet-Európa és a szláv világ közé.

Másfél évszázada, Schlözer, Dobrowsky és Kollár óta találkozunk azzal a gondolattal, hogy a különböző szláv népek lényegében egységet képeznek, és Európa e részének fejlődését e szláv tömeg határozza meg. Már Krizanić és Schlözer arról ábrándozott, hogy megírja az osztatlan „szláv történelmet”. Höfler 1881-ben ilyen szellemben próbálta megírni történeti munkáját, legalábbis 1526-ig. Ez az év egyébként a mohácsi csata éve, jelzi a nagy fordulatot Magyarország történetében. Höfler, valamint az 1908. és 1911. évi szláv kongresszus hatására J. Bidlo első ízben vállalkozott arra, hogy megírja a szlávok általános történetét, és könyve elején megkísérelte megvetni az ehhez szükséges, úgy mond, elméleti, filozófiai alapokat.⁸

Valójában a pánszlávizmus elmélete nem használható a történeti kutatásban, mivel maga is jelensége és terméke annak a kornak és folyamatnak, amelynek során a különböző szláv népek nemzeti öntudatra ébredtek.

A Kárpátok vidékén a különböző szláv és nem szláv népek nemzeti mozgalmait két, egymást követő és egymásra épülő szinten játszódtak. Az elsőn, a kulturális szinten művelték a nyelvet, az irodalmat, idézték fel a múltat. Így szilárdították meg az erkölcsi erőt, az önmagukba vetett hitet és büszkeséget, csupa olyan dolgot, amelyre e népeknek nagy szükségük volt nemzeti öntudatuk kialakításához. Eljutva a második, a politikai szintre, amelyet természetesen nem lehet az előzőtől mereven elválasztani, a nemzeti mozgalmakhoz már politikai követelések is kapcsolódtak. Más szóval: egy nemzet vagy nemzetiség egy bizonyos területen saját nemzeti céljainak megfelelően akart uralkodni. A magyar nacionalizmusnak megvoltak az ehhez szükséges, elég jelentős tényezői: reneszánszát élte a nyelv és az irodalom, s hála a nemzeti küzdelmeknek, megmaradt az ország alkotmányos függetlensége, és e nemzeti küzdelmek emlékének túl, megőrződött a közép-

⁸ *Dejiný Slovanstva*, 1928.

kori hatalmas magyar állam emléke is. A románok önbizalmát az erősítette, hogy múltjukat az évszázadok homályán át a nagy Római Birodaloméhoz kötötték. Íróik még a 18. század végén is azon igyekeztek, hogy latinosabbá tegyék a román nyelvet. Így lett a dáko-román kontinuitás eszméje tudományos probléma helyett a román politikai gondolkodás egyik alapeszméje. A kis szláv népeknél a pánszlávizmusnak volt ilyen „erősítő” szerepe. Kezdték büszkének lenni arra, hogy a nagy, millió és millió lelket számláló szláv népfajhoz tartoznak, amelyet a történelem háttérbe szorított ugyan, de amelyről mint ártatlan és erényes népről Herder olyannyira ideális jellemzést adott. Ekkoriban hangsúlyozta Kollár a szláv népek „irodalmi kölcsönösségét”. Eme irodalmi és érzelmi szlávizmus hívei közül sokan a legnagyobb szláv hatalom, Oroszország felé fordították tekintetüket; az orosz politika a maga részéről szívesen vállalta e pártfogó szerepet saját törekvéseinek érdekében. Ez a pánszlávizmus azonban távolról sem egységesített, inkább szétválasztott. Midőn e népek nacionalizmusa elérkezett a második, a politikai szintre, a horvátoknál, szlovákoknál stb. kialakult a külön, saját nemzeti tudat, a külön politikai törekvések sora. A szlávizmus eszméje tehát a nacionalizmusnak, a különböző népek egyéni politikai törekvéseinek adott nagy erőttöbbletet. A göttingi kongresszuson Pfizner, Bidlo elméletét vitatva, azt hangsúlyozta, hogy nincs egy szláv nemzet, csak szláv nemzetek hosszú sora, s e nemzetek a fejlődés során egyre jobban elkülönülnek és megerősödnek. Ebből viszont az következik, hogy minél messzebbre megyünk vissza a múltba, a régmúlt időkbe, annál erősebb egységük és kohéziójuk. Ebben az értelemben valóban van „közös szláv” örökség”.⁹ Ez azonban nemcsak a szlávoknál van így, hanem az összes többi nagy népcsaládnál is. Az angolok és a németek is két különböző, egymástól eltérően fejlődő nemzetet alkotnak, és nem beszélhetünk — hacsak nem az egészen távoli múltra vonatkoztatva — a magyar és finn nemzeti történelmet is magába foglaló közös finnugor történelemről sem. A szlávoknál ugyanez a folyamat játszódik le, csak valamivel még lassabban. Itt is más tehát az eredet és megint más a történelmi táj problémája.

A Kárpátok vidékét valójában nemcsak szláv eredetű népek lakják, hanem például magyarok és románok is, népességüket tekintve Európának e részén a lengyelek után ők a legnagyobbak. S akkor még nem beszéltünk a bolgár-török elemekről vagy a német településekről. Másrészt viszont az orosz nagyobb rész szláv nép: fejlődése mégis teljesen eltérően alakul a Kárpátok vidékén lakó népektől. Nehéz Kolozsvárt és a távoli Nyiznyij-Novgorodot egy és ugyanazon történelmi tájba sorolni. A Kárpátok vidéke és az orosz területek közti távolság kulturális és történelmi szempontból még nagyobb, mint Kárpát-Európa és Közép-Európa között. Erről az eltérésről éppen a lengyelek beszéltek a leggyakrabban. Megállapították, hogy a nyugati szlávok és a délszlávok kultúrájukat és történelmüket tekintve „közelebb állnak eltérő népfajú szomszédaikhoz, mint Kelet-Európában lakó úgynevezett fajtestvéreikhez”.¹⁰ Európa e részében tehát sok kisebb-na-

⁹Vö. *Lednicki*: Existe-t-il un patrimoine commun d'études slaves? ; *Weingart*: Le passé et le présent de la solidarité slave. Le Monde Slave, 1926.

¹⁰*M. Handelsman*: Monde slave ou Europe orientale? Bulletin de l'Europe Orientale, 1930.

gyobb, különböző eredetű nép él, de ezek egymás szomszédságában, s egy bizonyos mértékig, egymással kapcsolatban fejlődtek.

Magától értetődik, hogy a tudományos élet központjaiban továbbra is folytatódni fognak a szláv kutatások, abban az értelemben, ahogy finnugor nyelvészeti és őstörténeti kutatásokról beszélhetünk. A „szláv világ” fogalma azonban szélesebb körű, politikai töltésű, egy bizonyos kor álláspontjának és politikai terveinek terméke volt. A szlávok iránti érdeklődés, amely egyébként nem új keletű, Franciaországban 1871 után nőtt meg. Ebben az időszakban Ernest Denis és Saint-René Taillandier Csehországba, Leroy-Beaulieu, Rambaud és Léger pedig Oroszországba utazott. Ez a szellemi, irodalmi és történelmi érdeklődés a keleti szövetségesként számba jöhető erők többé-kevésbé tudatos megszerzésére irányult, a Richelieu-féle politika új megfogalmazásaként.¹¹ Léger eléggé közismert nézetet fejtett ki később, amikor azt írta, hogy mióta Németország Európa szívében túlsúlyra jutott, a szlávok és franciák sorsa egymással párhuzamossá vált.¹² Attól kezdve, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia Németországgal szövetkezett a fenyegető orosz imperializmussal szemben, a franciák a Monarchia elégedetlen népeiben látták lehetséges szövetségeseiket. A századvégi szoros intellektuális kapcsolatok, sőt a magyar és francia írók barátsága, a francia kultúra már hagyományosnak számító megbecsülése Magyarországon – mindez túl könnyűnek bizonyult, amikor a politikai mérleg másik serpenyőjébe a Kárpátok vidékének szláv népeihez, majd a románokhoz mint esetleges szövetségeseikhez fűzött remények kerültek. Edouard Sayous *Historie des Hongrois* (1875) című művének jóindulatú objektivitása folytatás nélkül maradt. A magyarok 1849-ben megpróbálták megdönteni a Habsburg Monarchiát és kivívni nemzeti függetlenségüket. Elszigeteltségük e harcban és a kudarccal megértette velük, hogy a nagyhatalmak úgy látják: az európai egyensúly érdekében a Monarchiának fenn kell maradnia. Miután ők 1867-ben kiegyeztek Ausztriával és a dinasztiaiával, ugyanezek a hatalmak – vagy legalábbis részben ugyanazok – kezdtek érdeklődést mutatni a szlávoknak a Monarchia elleni mozgalmairól. A magyarországi nemzetiségek problémáját is e politikai koncepciók szempontjából ítélték meg, valamint olyanok elbeszélései alapján, akik saját nacionalista törekvéseiket nyugaton vonzó formában, az elnyomott ártatlanok panaszaiként adták elő. Franciaország számára a „szláv világ” hosszú éveken át, még az első világháború után is politikai reménységnek tűnt. Az emberek ugyanúgy gondolkodtak, mint Étienne Fournol: a szlávok alkotják majd azt az övet, amely közvetlenül szorítja a német testet, a Vízutaltól az Adriáig.¹³ E problémák tárgyalása nem tartozik témánkhoz, de nyilvánvaló, hogy ha elkezdünk kutatni, és a múltat olyannak akarjuk megismerni, amilyen valójában volt, lehetetlen e múltat egy politikai koncepción át nézni, legyen az a „szláv világ” elmélete vagy bármilyen más elmélet.

¹¹ Vö. Baráth Tibor: A dunai táj a francia nyelvű történetírás tükrében. Századok, 1937. Ugyanez a szerző megpróbálta elemezni Kelet-Európa fogalmát is (Domanovszky-Emlékkönyv, Budapest, 1937.). Nézetei felszínesek, bár azt jelzik, hogy nem lehet ezt a területet csak szláv szempontból nézni.

¹² Léger előszava L. Niederle: La race slave című munkájához. Paris, 1911.

¹³ E. Fournol: De la succession d'Autriche. Paris, 1918.

IV.

Ellentétben a faji egységről szóló különféle elméletekkel, számos kutató az etnikai sokféleségben látja e terület fő jellegzetességét. A nemzetiségi kérdés és azok a problémák, amelyek mindig felmerülnek, valahányszor többé-kevésbé tiszta etnikai határokat akartak kijelölni, fölhívták a figyelmet arra, hogy Európa e részén igen sokféle nép lakik, és sok helyütt a különböző etnikai elemek nem csupán egymás mellett, hanem szinte egymással keverten élnek. „Keletet — mondja Jules Cambon *Problèmes d'Europe centrale* című művében — az egymás mellett élő etnikumok együttese jellemzi; egyetlen négyzetkilométeren is különböző nemzetiségekhez tartozó, már évszázadok óta itt letelepült családokat találhatunk.” A nemzetiségi elvet nehéz alkalmazni ezekben az országokban, mert „jelentős kisebbségek jogait és érdekeit sérti”. Ezek a problémák természetesen befolyásolták mindazokat, akik e „történelmi táj” jellemzőit kutatták. Lhéritier Kelet-Európán a Balti-tengertől a Földközi-tengerig húzódó területet érti, s a különböző részek alapvetően fontos vonásának azt tartja, hogy itt a népek keverednek.¹⁴ Így e Kelet-Európát „lényegében a különbözőségek egysége, a néha túlzásba vitt etnikai felaprózódás határozza meg”. Európának e részében „nem ment végbe az etnikai elemek asszimilációja”. Lhéritier szerint tehát e terület nem más, mint „egy hatalmas Makedónia”, amelyben valamennyi etnikai elem szétválaszthatatlanul összekeveredett. H. Steinacker, vizsgálva a „nemzetiségi kérdés történelmi feltételeit a régi Ausztriában”¹⁵ ugyancsak azt állapítja meg, hogy Nyugat-Európa és azon országok között, amelyek valaha az Osztrák–Magyar Monarchiához tartoztak, alapvető a különbség aszerint, hogy a nemzetiségek miként keveredtek, és az etnikai határok miként alakultak. Nyugaton viszonylag zárt nyelvi területek találhatók egymás mellett, határaik az évszázadok során megszilárdultak. Keleten az etnikai határok is változtak, és változott a különböző etnikai elemek aránya is. Az etnikumok nemcsak egymás mellett éltek, hanem egymás fölé is rétegződtek, ezért szokták fontosnak tartani, hogy felderítsék: melyik a legrégebbi réteg. Nyugaton a különböző nemzetiségek nagyjából ugyanazon a szinten állnak; itt a különböző csoportok között nagyobbak a különbségek.

Senki nem akarja elvitatni sem az etnikai sokféleség, sem a kevert népességű terület létezésének kétségbevonhatatlan tényét. De ezzel sem lehet a problémát ily egyszerűen megoldani. Az etnikai sokféleség nem mindig volt ennyire jellemző e területre. Nyugaton a középkorban a népek körülbelül ugyanolyan mértékben keveredtek például a brit szigeteken, mint a 11. században a Kárpát-medencében. Ezt a területet a magyar királyság első évszázadában a magyar népen és északon, a szlovák nép ősein kívül csak nagyon kis etnikai töredékek lakták: a szlávok és a bolgár-szlávok, akik az ország központi részein és Erdélyben éltek, ahol a 12. század közepén telepedtek le a mai „szászok” elődei. A

¹⁴ Vö. M. Lhéritier: *L'Histoire de la Hongrie en fonction de l'Europe centrale et orientale*. Bulletin de la Société de l'Histoire Moderne, 1935.

¹⁵ H. Steinacker: *Die geschichtlichen Voraussetzungen des österreichischen Nationalitätenproblems und seine Entwicklung bis 1867*. In: K. Hugelmann: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*. Wien, 1934.

jelentősebb román bevándorlás alighanem csak a 12. században kezdődött. A következő évszázadokban sok változás történt a Kárpát-medence nemzetiségi összetételében: új elemek érkeztek, mások a társadalmi fejlődés során lassan, kényszer nélkül beleolvadtak a magyar népbe, amelynek nagyobb része a központi vidéken, a síkságokon és dombságokon élt; itt a népsűrűség elérte a környező hegyekének a többszörösét. A nagyrészt az adóösszeírásokat alapul vevő újabb kutatások szerint a 15. század végén a Kárpát-medence 4 millió lakosának 76–80%-a magyar volt – így aligha beszélhetünk Makedóniáról. A nyugat és kelet közti távolság tehát etnikai összetétel szempontjából még nem volt olyan nagy, mint később; míg egyéb, például társadalmi és politikai szempontból, a Kárpát-Európában kialakult intézmények már akkor sajátos jellegűnek mutatkoztak. E terület történeti fejlődésében az etnikai sokféleség tehát nem ok, hanem tünet. Nem e keveredés következtében alakultak ott úgy a körülmények, ahogy alakultak, hanem e különleges körülmények miatt maradt fenn, sőt fokozódott a keveredés. Az a nagy történeti folyamat, amelynek során a népvándorlást követő korszakban az etnikai elemek összeolvadásából kezdtek kialakulni az európai nemzetek, ezen a vidéken nem bontakozhatott ki olyan ütemben és oly egyenes vonalúan, mint Nyugat-Európában. Elegendő arra utalnunk, hogy a 16–17. századi török invázióval járó harcok és nagyarányú pusztítások, majd a 18. században bizonyos részek újranevesítése újabb bevándorlókkal, messze-menően megváltoztatták a Kárpát-medence etnikai összetételét. A török hódítás és a törökel vívott csaták színtere éppen a központi sík, sűrűn lakott terület volt, népes falvak százai tűntek el itt nyomtalanul. Így történt, hogy például Dél-Magyarországon, a 18. század elején felszabadított Temesi Bánságban a Bécs irányította újranevesítésnek az lett az eredménye, hogy az elpusztított régi magyar falvak helyén egész kis Makedónia alakult ki; egymás mellett éltek magyarok, németek, szerbek, románok, sőt bolgárok és franciák is.

Tegyük hozzá, hogy az etnikai felaprózottság önmagában véve nem kizárólagosan a Kárpátok vidékére jellemző, megfigyelhető keletebbre, sőt Kisázsiaiban is. A népek együttélési formái is különbözőek voltak azonban. A Kárpát-medencében mindenekelőtt az volt a kérdés, hogyan élhet együtt békében, erőszak nélkül a magyaron kívül a többi, kisebb etnikai elem egy európai állam szilárd keretei között. Később itt is megjelent a nemzeti-eszme sajátos formában. Mi azonban még azt szeretnénk jelezni: ha vannak is itt nagyon vegyes lakosságú területek, a „hatalmas Makedónia” elnevezés a terület egészére nem használható. Makedóniát az egymásba átmenő elemek jelenléte jellemzi, nem pedig egyetlen nyelv vagy valamiféle nagyon határozott öntudat. Meillet és mások úgy vélik, hogy nyelvi szempontból a makedón-szerb típus makedón-bolgár típusba megy át számos változaton keresztül.¹⁶ Hasonló etnikai átmenetek több vidéken is előfordulnak. E terület egészére azonban ismét az jellemző, hogy itt több kis és közepes nagyságú nép lakik, és mindegyik külön-külön, ki előbb, ki utóbb, ébredt öntudatra. A Kárpátok vidéke e szempontból nem „hatalmas Makedónia”, hanem – ahogy Albert Sorel mondta a hajdani Ausztriáról – *kis Európa a nagyban*.

¹⁶ J. Ancel: *Peuples et nations des Balkans*. Paris, 1930. 91–92.

V.

Ha az etnikai elemek sokfélesége tünet csupán és nem ok, hanem részben maga is okozat, nyilvánvalóan közelebbről kell szemügyre vennünk a kérdést, hogy lényegét megértjük. Erre törekedtek azok a kutatók is, akik a Kárpátok vidékének speciális jellemzőjét társadalmi fejlődésének a nyugatétól eltérő vonásaiban fedezték fel. Tymieniecki ezt az álláspontot hirdetve, 1928-ban megpróbálta összehasonlítani Kelet- és Nyugat-Európa társadalmi fejlődését.¹⁷ Véleménye szerint lényeges kezdeti különbség az, hogy keleten nincs meg a római kontinuitás, amelynek hatását Fustel de Coulanges, Dopsch és Pirenne pedig hangsúlyozta. Az mindenesetre biztos, hogy Kárpát-Európa délnyugati része, Pannónia volt az egyetlen terület, amellyel kapcsolatban valamelyest jelentősebb és huzamosabb ideig tartó római hatásról beszélhetünk. Keleten, Dácia tartományban ez a hatás viszonylag rövidebb ideig tartott. Még azt sem állíthatjuk teljes biztonsággal, hogy Pannóniában a középkorban folytatódott a római élet, akár csak nyomokban is.¹⁸ Tymienieckinek igaza van, amikor azt állapítja meg, hogy a fejlettebb nyugati társadalmi és politikai intézményekkel szemben e terület fejlődésére bizonyos archaizmus jellemző. Ha az összehasonlítást a földbirtokok elosztásának szempontjából végezzük el, azt fogjuk látni, hogy míg nyugaton sorra tűnnek el az eredeti kisbirtokok, ahogy a hűbériség fejlődése előrehalad, keleten ugyanez a jelenség csak jóval később figyelhető meg, a kisbirtokok fennmaradnak, majd fokozatosan csak a 12–14. század folyamán tűnnek el. A különbség még jobban érzékelhető a középkor végén, midőn a parasztok viszonyai majdnem egymással ellentétes irányban módosultak Európa nyugati és keleti részén. Franciaországban például, amikor a földesúrnak már nem volt szüksége robotra, földjeit járandóság fejében szétoosztotta a bérlok között, akik így a föld örökletes birtokába jutottak.¹⁹ Nyugaton ugyanakkor a központi hatalom kezdte visszaszorítani a feudális urak befolyását. Keleten viszont ez a befolyás nem csökkent, sőt, a parasztok függősége fokozódott. A 15. század végén Magyarországon a parasztság és a nemesség között egy szabad bérlokból álló közbülső társadalmi réteg helyezkedett el, amely azonban többé-kevésbé nyomtalanul eltűnt a következő évszázadban, amikor Európa e részén Kelet-Poroszországtól egészen a török által elfoglalt vidékekig mindenütt hasonlóak vagy még rosszabbak voltak a viszonyok. Éppen ezért egyik ország társadalmi viszonyait sem lehet a többitől elkülönítve, egymagában megítélni vagy pusztán a nyugattal összehasonlítani, hiszen egyik ország társadalmi viszonyai sem vonhatók ki teljesen az Európa e részét általában jellemző társadalmi fejlődésből.

Mi ennek az archaizmusnak a lényege? Váczy Péter a magyar állam első korszakáról írott tanulmányában²⁰ úgy véli, hogy a 11. században egész Kelet-Európát – ezen ő Csehországot, Lengyelországot és Magyarországot, valamint a kijevei kisorosz államot

¹⁷ *Tymieniecki: Histoire sociale de l'Europe orientale au Moyen-Age. Les problèmes fondamentaux. Bulletin du VIe Congrès des Sciences Historiques. 1928.*

¹⁸ *Pleidell Ambrus* abból kiindulva, hogy néhány dunántúli magyar város régi római alapokon épült, mégis ezt próbálta kimutatni *A magyar várostörténet első fejezete* című tanulmányában. Századok, 1934.

¹⁹ *Seignobos: Essai d'une histoire comparée des peuples de l'Europe. Paris, 1938, 411.*

²⁰ *Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs, 1935.*

értette — az jellemezte, hogy itt egymás mellett éltek a régi és az új intézmények. A keresztény magyar királyság megalakulása után sem tűnt el teljesen a régi civilizáció és szokásrendszer, hanem egy ideig még tovább élt a kereszténység formái között. A viszonyokat később sem változtatták meg teljesen, egy csapásra, az új körülmények és befolyások. „A nyugati kultúrában bekövetkezett nagy változások határozták meg a magyar történelem lényegét és formáját, olyannyira, hogy még a keleti zónában is találunk frappáns példákat a kor uralkodó eszméire.” Mindez azonban egyszerűbb, mondhatnánk, archaikusabb formák között történt. A szellemi jelenségek, a politikai, vallási vagy művészeti eszmék viszonylag korán jelentkeztek, majdnem ugyanakkor, mint nyugaton, de ezt a fejlődést a társadalmi és gazdasági struktúra fejlődése csak jóval lassabban követte. A reneszánsz, a reformáció és a nacionalizmus eljött itt is úgyszólván minden késedelem nélkül. A reneszánsz korának királyi abszolutizmusa azonban nem tudott meggyökerezni; s amint az imént mondtuk, nem a burzsoázia valósította meg a nacionalizmus programját, hanem a nacionalizmus iktatta programjába egy új, nemzeti burzsoázia megteremtését. Már csak két dolgot kell hozzátennünk mindehhez. Egyrészt azt, hogy a régi és az új formák másutt is éltek, különböző arányokban, egymás mellett, következésképpen ezeknek az országoknak a fejlődésére csak egyfajta sajátos archaizmus jellemző. Minél messzebb megyünk kelet felé, annál kevésbé érintették meg a társadalom valódi struktúráját a nyugat felől érkező szellemi hatások. Oroszországot például a 18–19. században érték el, társadalmi fejlődése azonban más jellegű volt, mint a Kárpátok vidékéé. Ez utóbbi harmonikusabban fejlődött, jobban hasonlított a nyugatra. Oroszországban a kontraszt annyira megnőtt, hogy még a szellemi elitet is megosztotta. A 19. század elején szembekerült egymással a nyugatosok és a szlavofilek tábora. A nyugatosok Hegel és a francia irodalom hatására lettek a nyugati civilizáció hívei, a múltat barbárnak tekintették. A szlavofilek, bár rájuk is hatott a német romantika, lenézték a nyugati világot, és ortodox szemmel nézve a sajátosan orosz múltat, azt tekintették egyedül üdvözítőnek, igaznak.²¹

Másrészt azt kívánjuk még megjegyezni, hogy a Kárpátok vidékének sajátos archaizmusa nemcsak a társadalmi intézményekben nyilvánvaló, hanem a történeti fejlődés egészében is. Az új eszmék mellett megmaradt az archaikus gondolkodásmód is. Megint elegendő egyetlen példa: a 16. század elején a reneszánszsal és a humanizmussal együtt megjelent a reformáció is. Amikor azonban kezdett felbomlani a kereszténység szellemi egysége, a középkori Európa univerzalizmusa hanyatlásnak indult, és a különböző országok az egység helyett saját államérdekeit helyezték előtérbe, és azokhoz igazodtak, a magyar nemzet még mindig úgy érezte, hogy neki az egész keresztény kultúráért, egész Európáért kell folytatnia a harcot, hogy másfél évszázadon keresztül nemcsak szülőföldjét védelmezte, amikor a számbeli aránytalanság ellenére a hódító iszlám katonái ellen harcolt. Az új és a középkori eszméknek ez a különös, archaikus egyvelege adta meg a morális biztatást a közös ellenség elleni harchoz, amely nem csupán Magyarország életét és jószágait veszélyeztette, hanem mindazt, ami európai volt benne: kultúráját, vallását, társadalmi-politikai formáit és az emberi életéről, szabadságról alkotott eszményeit.

²¹ A. Koyré: La philosophie et le problème national en Russie au début du XIXe siècle, Paris, 1929.

VI.

Az eddigiekből kitűnik: ahhoz, hogy a Kárpátok vidékének sajátos jellemzőit megállapítsuk, nem indulhatunk ki kizárólag társadalmi, politikai vagy etnikai szempontokból. A történelmi fejlődés egészét kell vizsgálnunk az egész európai kultúrával kapcsolatban. Európa nemcsak földrajzi, hanem történeti fogalom is: jelenti azt a nyugati keresztény civilizációt, amely a Római Birodalom bukása után bontakozik ki lassan, és amely a viszonylag kicsi nyugati centrumból kiindulva már Nagy Károly idején is kelet felé fordul és terjeszkedni próbál. Történeti szemléletmódunk alapját az a folyamat adja, amelynek során az európai kultúra előbb kelet, majd – a felfedezések után – a világ más részei felé terjeszkedett. Troeltsch mutatott rá arra, hogy nem írhatjuk meg az egész emberiség összefoglaló történetét, hanem csak a különböző kultúrákét. A mi egyetemes történelmünk alapjában véve az europaizálódás története.

A „kelet” fogalma mindig viszonyítást jelöl valamilyen kiindulási ponthoz. Az európai keleté is. Ahogy a keresztény kultúra a középkorban kelet felé tolta határait, úgy vált az új terület Kelet-Európává, mind kiterjedésében, mind lényegében. A 7–9. században keleten a Keleti Határőrgrófság és Szászország volt a kereszténység határterülete, velük szemben, északon és keleten, hatalmas félkörívben még pogány népek éltek: skandinávok, szlávok, avarok és később a magyarok. A 10. század végén északon a skandinávok, keleten a lengyelek és a magyarok vették fel a nyugati kereszténységet. Új keresztény államok születtek. Így lett a Kárpátok vidékéből Kelet-Európa – íme a magyarázat, miért használják inkább középkor-kutatók e fogalmat –, így lettek Magyarország keleti határai nem egyszerűen politikai határok, hanem az egész európai kultúra határai. A kereszténység nyugati formái – a katolicizmus és a protestantizmus – egyébként nem is terjedtek tovább. Az európai befolyás azonban, főként a reneszánsz óta, nem kizárólagosan a kereszténység nyugati formáihoz kapcsolódott. Az orosz arisztokrácia is helyet kért magának a „*francia Európában*” (Réau). A 19. században a Balkán-félsziget ortodox népei sorra kezdtek reagálni a kor uralkodó eszméire.

Még bizonytalanabbá teszi azonban Kelet-Európa fogalmát az, hogy ezen a területen a nyugati kultúra mellett élt még egy másik kultúra, a keleti kereszténységé. A bizánci központból lassan kiterjedt ez a szó másik értelmében vett Kelet-Európa, megnyerve a balkáni népeket és az oroszokat. Számos szerző húz a két kultúra közé éles elválasztó vonalat. Bidlo, miután szláv elméletéről lemondott, az 1933-as történész-kongresszuson egészen addig ment, hogy a középkort az európai dualizmus korának nevezte, amelyben mint két külön világ áll szemben egymással nyugat és kelet. Szerinte Bizánc sértetlenül őrizte meg a Kelet-Római Birodalomtól átvett kulturális hagyatékot, kereszténysége pedig Origenész ideológiáját. Konstantinápoly eleste után Oroszország lett nemcsak a kereszténységnek, hanem a „nyugat-európai világgal” szembeállított „görög-szláv világnak”, az egész keleti kultúrának a fő képviselője. Bidlo e görög-szláv világ sajátosságaként említi a despotizmusra való hajlamot, a túlbujánzó közigazgatást, az egyház nagy befolyását, a polgári tudat hiányát és a dogmatikus konokságot. Ebben a világban nem ismerték a reformációt, s az óhitűek orosz szektája még konzervatívabb volt. Így „Kelet-Európa történetének mély értelme ama nézetben fejeződik ki, hogy minden

ami régi, az egyben jobb is, valamint abban a tényben, hogy ez a világ minden külső befolyással szemben igyekezett érintetlenül megőrizni a kelet-római kultúrát”.²²

Eme kissé szimplista általánosításokkal teli elméletet bírálva, többen teljes joggal állapították meg, hogy ez az elmélet nem tudományos, hívei egyszerűen átveszik a 19. századi orosz szlavofilek politikai irányzatára jellemző nézeteket, amelyek pedig a tudományos kutatásban aligha tekinthetők irányadónak. A görög-szláv egység eszméje az Osztrák–Magyar Monarchia és Törökország ellen irányuló politikai elképzelésekkel együtt már felmerült több műben, például: Danyilevszki: *La Russie et l'Europe* című valamivel az 1871-es moszkvai szláv kongresszus után megjelenő könyvében; Lamanszki: *Étude historique du monde gréco-slave en Europe*; Budilovic: *La particularité culturelle des nations grécoslaves* (1896) című munkáiban. Ezenkívül Halecki arról is beszélt, hogy az orosz fejlődést nemcsak a bizánci tradíciók továbbélése magyarázza, hanem az ázsiai befolyás is. Hozzá lehet tenni, hogy a valóságban a keleti kereszténységhez tartozó országok sem képeztek homogén történelmi tájat. Nem szólva a Balkánról, néhány szerző megjegyzi, hogy a 11–13. századi kijevei állam, amelyet a tatárok semmisítettek meg, és Moszkva, két eltérő tájhoz tartoztak. Az egykori Kijevnek viszonylag sok érintkezési pontja volt, már dinasztikus kapcsolatai következtében is, szomszédaival, Lengyelországgal és Magyarországgal, amelyek nagyjából akkoriban vették fel a nyugati kereszténységet, amikor ő a keletit. Természetes, hogy ezek a földrajzilag egymáshoz közeli országok más vonatkozásban sem voltak egymástól annyira távol, mint Párizs Bizánctól. Persze Kijev elpusztítása mindennek véget vetett. Egyesek, mint Dorosenko, egyenesen leválasztják Kijev kisorosz történetét a nagyorosz történelemtől, azt állítva, hogy csak Karamzin orosz nemzeti történeti felfogása hozta szintézisbe Kijev, Szuzdal, Moszkva fejlődését, folytatva a 19. század elején a moszkvai dinasztikus hagyományt.

Akárhogy van is, azon eredményeknek alapján, amelyeket idáig kimutattunk, már meg tudjuk írni Kárpát-Európa történetét – mi megint ezt a határozottabb fogalmat használjuk – mint a nyugati kultúra egyik vidékének (úgymond határterületének), e kultúra egyik helyi változatának történetét. Ez a történet valójában akkor kezdődik, amikor az új évezred küszöbén az északi és keleti pogány népek, a svédektől a magyarokig megkeresztelkedtek, és új királyságokat alkotva beléptek az európai közösségbe. Magától értetődik, hogy az indulás egyidejűsége ellenére Skandinávia másként fejlődött, mint a Kárpátok vidéke, amely a steppék, nem pedig a tenger kapujában terült el. Az egyik északon, a másik keleten lett a középkori Európa határterülete.

A Kárpátok körüli terület nemcsak Európa keleti határvidéke volt, hanem keleti szomszédja a Német-Római Birodalomnak is, amely e közelség természetes következményeként a szomszédos keleti országokra politikai, szellemi, gazdasági, sőt etnikai szempontból is nagyon erős és nagyon eltérő hatást gyakorolt. Ez a hatás megint csak olyan jelenség, amelyet történeti objektivitással, elfogulatlanul kell megvizsgálnunk. A németek gyűjtik és módszeresen, nagy gonddal feljegyzik e befolyások történeti anyagát, és azt kutatják, mit köszönhetnek ezen országok alkotásai és kultúrája a német népnek. Ezt az

²² Vö. J. Bidlo: Ce qu'est l'histoire de l'Orient européen; Halecki: Qu'est ce que l'Europe orientale? Bulletin de l'Europe Orientale, 1934; Hoetzsch: Begriffbestimmung und Periodisierung der osteuropäischen Geschichte; D. Dorosenko: Was ist osteuropäische Geschichte? Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte, 1933–1934.

anyagot később bizonyos nagyobb szempontok szerint rendezik. Steinacker fent idézett tanulmányában kifejti, hogy Kelet-Európát a „kultúrlejtő” (*Kulturgefälle*) jellemzi. Állítása szerint az eszmék Nyugat-Európából a középső vidékek felé terjedtek, innen német telepesek (*hospites*), „a kultúra nyugati formáinak állandó közvetítői” vitték el őket keletre; az ott lakó népek ugyanis saját erejükből nem tudtak felemelkedni az európai kultúra szintjére. Ezek az uralkodók által behívott telepesek fektették le a városi élet alapjait, belőlük alakult ki a keleti népek társadalmából hiányzó burzsoázia. Néhány szerző e szomszédság hatásával akarja megmagyarázni ezen országok egész kultúráját és összes történeti alkotását. Mások, ugyancsak elfogultan, a másik végletbe esnek, és semmilyen külső hatást nem akarnak elismerni, vagy ha igen, akkor azt kizárólag távoli, nem német kapcsolatokra vezetik vissza, és gyakran mindenben világosan elkülöníthető nemzeti sajátosságot akarnak felfedezni.

Az igazság persze valahol középen van. Természetes, hogy a szomszédos német terület különböző szempontból mindig erős befolyást gyakorolt a tőle keletre fekvő országokra. Magától értetődik, hogy ez a befolyás nem volt mindig és mindenütt egyforma. H. Aubin német történész maga is jelzi, milyen nagy különbség mutatkozott például a 11. században egyrészt Csehország, Lengyelország és Magyarország, másrészt a Német-Római Birodalom politikai kapcsolataiban.²³ Csehország megmaradt a birodalom keretein belül külön egységnek. Lengyelországot a császár, változó kimenetelű csaták közepette, meg tudta tartani hűbéresének. A viszonylag korán erős államszervezetet kiépítő Magyarország a császár próbálkozásai ellenére is biztosítani tudta függetlenségét.

Egyébként bármilyen erős volt is a szomszéd birodalom hatása, nem ez volt az egyetlen hatás. Magyarország a középkori keresztény univerzalizmus idején lépett be az európai népek körébe. Királyai a 11. században itáliai, német, francia és más nemzetiségű papokat, szerzeteseket, lovagokat és kereskedőket hívtak az országba. A magyar művelődéstörténetben jól megfigyelhetők az elég változatos megoszlású és egyáltalán nem kizárólagosan egy irányból érkező kapcsolatok nyomai. A szomszédokkal fennálló természetes kapcsolatok mellett hagyományosnak számított az egész Európára kiterjedő kapcsolatrendszer, tág horizont. Ezt bizonyítja a középkori francia–magyar kapcsolatok történetének számos pontja is: a francia ciszterciták és premonstreiek letelepedése Magyarországon, a 12. századtól a párizsi egyetemen tanuló magyar diákok hosszú sora – és még folytathatnánk tovább. Az első magyar történetíró, akinek életműve ránk maradt, Anonymus királyi jegyző is Párizsban tanult a 12. században. Egy félévszázaddal később, a nagy tatár betörés idején, magyarok és francia polgárok együtt védték Esztergom falait a mongol támadókkal szemben.

VII.

Ezek után felelhetünk arra kérdésre is, amely valószínűleg már mindjárt az elején felmerült az olvasóban; arra tudniillik, hogy érdemes-e az ilyen többé-kevésbé elméleti megállapításokkal még tovább növelni a különböző „terekkel” és egyéb fogalmakkal kialakított zűrzavart. Nem az-e a történész dolga, hogy osztályozgatás helyett megírja a

²³ H. Aubin: Die Ostgrenze des alten deutschen Reiches. Historische Vierteljahrsschrift, 1933.

történelmet. A válasz nagyon egyszerű. Itt nem valamiféle új elméletet fejtünk ki, hanem bíráljuk a régi, tovább élő elméleteket, amelyek, ha nem vizsgáljuk őket, hibáikkal együtt kerülnek be a szakirodalomba, s ott zavart, ellentmondást, tévedést idéznek elő. Nem „rendszeresszük” a történelmet, hanem éppen ellenkezőleg, tanulmányozzuk a kétes értékű általánosításokat. Már eddig is beszéltünk történelmi tájakról, és nyilvánvalóan még a továbbiakban is beszélni fogunk róluk. Nem árt tehát kritikusan megvizsgálnunk, mivől van is szó valójában.

Az Európa történetével foglalkozó összefoglaló munkákban például nagyon gyakran előfordul, hogy szerzőjük egyik vagy másik vidéket közös vonásuk alapján tekinti összefüggő egészeknek. Henri Pirenne *Histoire de l'Europe des invasions au XVIe siècle* című posztumusz művében²⁴ sok szempontból hasonlóan találja a nyugati szláv államok és Magyarország fejlődését, és a valóságnál elmaradottabbnak tekinti. Szerinte ezeknél a „későn érkező” népeknél nem találjuk meg sem a hűbériséget, sem az ezzel összefüggő birtokszervezeteket; „ők nem vesznek részt sem az invazitúra-harcokban, sem a kereszt-háborúkban”. A 14. századról már elismerőbb szavakkal ír: Csehországban IV. Károly uralkodása alatt, Lengyelországban I. Kázmér, Magyarországon I. Lajos idején, „tanúi lehetünk a nemzeti energiák felébresztésének”. „Úgy tűnik, ekkor jött el az a pillanat, amikor a nyugati szlávok és a magyarok aktív részt vállaltak az európai kultúra alakításában. De a Balkánon keresztül előrenyomulnak a törökök és az előbbieknél kell megállítaniuk őket, vissza kell fordulniuk kelet felé, meg kell védeniük a nyugati kultúrát, ahelyett, hogy végre elkezdhetnék együttműködni vele.”

A történelmi szintézisek feladata egyébként nem a részletkutatás, hanem az eredmények felhasználása és az összefoglaló előadás. Más nem is várhatunk tőlük. A szintézishez azonban megbízható eredményekre van szükség, ez pedig megköveteli az összehasonlító módszer alkalmazását. Milyen mértékben azonosak két ország intézményei? Mik a hasonlóság okai: kölcsönös akciók, kívülről jövő hatás vagy egyező feltételek, amelyek szükségszerűen hasonló eredményt hoznak? Egy nyugat-európai intézmény mely ponton tér el egy vele egykorú, vagy korábbi intézménytől? Nehéz válaszolni ezekre a kérdésekre az összehasonlító történelem segítségével.

E téren is vannak előzmények. A kelet-közép-európai országok összehasonlító jog- és alkotmánytörténetének már megvan a szakirodalma (Blazer, Kutrzeba stb.). Legújabbán Eckhart Ferenc és Váczy Péter tett kísérletet arra, hogy megállapítsa: milyen hasonlóságok voltak a középkorban Magyarország és szomszédainak jogi és alkotmányos intézményei között. O. Hintze nyomán azt kutatták: volt-e valaha Európa e részén hűbériség, s ha igen, milyen. De más problémákról is beszélhetünk. H. Sée külön cikkben mutatott rá arra, hogyan alkalmazható az összehasonlító módszer a gazdaság- és társadalomtörténetben.²⁵ Az esztétikához érkező, az összehasonlító irodalomtörténet, amelynek határai Van Tieghem szerint összemosszók a tudományág határaival, ugyancsak segítségünkre lesz. Eckhardt Sándor emelte ki, mennyire fontos, hogy „Közép-Európa összehasonlító irodalomtörténetét” tanulmányozzuk. „És miért ne vallanók be nyíltan”, hogy „bár a vagy tucatnyi dunai népet nyelvi, etnikai és történelmi különbségek választják el

²⁴ Paris—Bruxelles, 1936.

²⁵ H. Sée: Remarques sur l'application de la méthode comparative à l'histoire économique et sociale. Revue de Synthèse Historique, 1923.

egymástól, mégis az együttélés számos párhuzamos irodalmi jelenséget fejlesztett ki közöttük”.²⁶

Ha az összehasonlító módszer külön-külön a részletkérdések feldolgozására alkalmazható, akkor nyilvánvalóan alkalmas a történeti fejlődés egészének vizsgálatára is. Seignobos ezért írhatta meg *Essai d'une histoire comparée des peuples de l'Europe* című művét, amelyben csak nagyon röviden foglalkozott a kis népek történetével, pedig ő maga mondja, hogy ennek vizsgálata is rendkívül tanulságos. Több alkalommal felvetődött már az a gondolat, hogy összehasonlító módszerrel kellene megírni egy adott európai táj történetét.²⁷

Vajon a nemzeti történelmek a regionális történelemnek adják át majd a helyüket? A történész ahelyett, hogy nemzetének egyéni sajátosságait mondaná el, ezentúl mindezt egy osztatlan nagyobb egységbe olvasztja össze? Többé már nem az egyedit, az eredetit jegyzi fel, hanem a közöset, az általánost? Nem, éppen ellenkezőleg. Pirenne az 1923-as történész kongresszuson azért javasolta az összehasonlító módszer alkalmazását, hogy pontosabban és jobban megismerjük minden egyes nemzet egyediségének, géniuszának, lelkületének valódi jellemzőit. „Csak az összehasonlító módszerhez folyamodhatunk, ha meg akarjuk érteni a nemzetek eredeti, egyedi vonásait.” A nemzeti történetírás Pirenne szerint néha túlzottan *etnocentrikus*. Egyik gyakori hibája, hogy ha a korabeli Európában nem találja valamely intézmény vagy szokás megfelelőjét, akkor nagy sietve felfedezi benne a nemzeti géniusz megnyilvánulását; holott az is lehet, hogy ez az intézmény vagy szokás valaha általánosan ismert volt Európában, de időközben kihalt.

Az összehasonlítás nem elmossa, hanem még jobban megvilágítja mindazt, ami egyedi, eredeti egy nemzet életében. Megmutatja, hogy milyen közös vonások jellemzik egy bizonyos történelmi táj országainak történeti fejlődését és azt, hogy ez a regionális fejlődés a közös európai fejlődés melyik változatát képviselte. Ugyanakkor, éppen ezáltal még világosabban körvonalazza egy-egy nép és ország jellegét, egyedi feladatait és sorsát, azt, ami őket az összes többitől megkülönbözteti; és kijelöli azt a helyet, amelyet a történelemben csak ők foglalnak el. Ez az eljárás e két szempontból megkönnyíti a kárpáti táj történetének megértését, és ezzel talán szolgálatot tehet az európai szakirodalomnak is.

²⁶ Eckhardt Sándor: Az összehasonlító irodalomtörténet Közép-Európában. Minerva, 1931. 89.

²⁷ Vö. A szerző bevezetője a *History of Hungary* című munkában. New York, 1941.

A hatalmi egyensúly elve és a dunai táj

I. Mi a hatalmi egyensúly?

Az első világháború idején sok államférfi és politikai író – még angol részről is – elavultnak, sőt veszélyesnek minősítette a hatalmi egyensúly (*balance of power*) elvét. Véleményük szerint ez a hatalmak versengésén alapuló elv ahelyett, hogy egyesítené ezen országok erőit, szembeállítja őket egymással, és időről időre még fegyveres konfliktushoz is vezet. Pedig a tartós béke garanciája csak egy olyan nemzetközi újrárendezés lehetne, amely valamennyi államot érintené, kicsiket és nagyokat egyaránt. Ezt a véle-ményt támogatta Asquith is 1917. szeptember 27-i beszédében:

„A békének, amelyért harcolunk, két célja van: egy azonnali és egy későbbi . . . Az első nem a *status quo* helyreállítása, nem felélesztése annak, új formában, amit hatalmi egyensúlynak szoktak hívni, hanem mindkettő helyettesítése egy olyan nemzetközi rendszerrel, amelyben minden nemzet számára biztosítani lehet a szilárd alapokat és a független fejlődést.”

Delisle Burns új nemzetközi erkölcs szükségességét hangoztatva azt követelte, ejtsék el a *balance of power* elvét. Szerinte ilyenfajta egyensúly csak akkor létezhetett, amikor az államoknak megvolt a lehetőségük arra, hogy saját életüket éljék, nem csak *de jure*, hanem *de facto* is; de nem ma, amikor gazdasági, intellektuális, sőt politikai kapcsolatokkal kötődnek egymáshoz, és nem függetlenek többé, hanem *egymástól függnék*.

„A politikai egyensúly elve a reneszánsz kori helyzethez kötődik, amelyben az államok közti gazdasági és szellemi kapcsolatok még nem voltak olyan szorosan és folyamatosak, mint ma. Nem hamis elv ez, ha abban a helyzetben alkalmazzák, amelyben megszületett, csak hogy ez a helyzet egyszerűen nincs többé.”¹

J. A. Hobson szerint, a *balance of power* kifejezés csak diplomáciai hazugság, amely bizonyos hatalmak önző érdekeit hivatott leplezni. Azt állította, hogy ennek az elvnek, amely elszigetelt, egymástól elválasztott hatalmak versengésén alapul, el kell tűnnie, át kell adnia helyét egy olyan nemzetközi rendszernek, amelyben az egymással szövetkező államok, egységes fellépésükkel, gyorsan jobb belátásra tudnák bírni a rendzavarót.

„Az ésszerű indokok súlya a fegyverkezés ellen akkor válik valóban hathatóssá, ha egy-egy hatalom számára nyilvánvalóan veszélyessé tesszük bármelyik más hatalom megtámadását. Ez pedig csak úgy érhető el, ha a különálló, független államok, vagyis a hatalmi egyensúlyok világa helyett olyan világot hozunk létre, amelyben megfelelő számú állam egyesült ereje lép fel azonnal és biztosan a közbéke megbontója ellen.”²

¹ The Morality of Nations, 110.

² Towards International Government. 15, 23, 182.

Az angol képviselőházban még Balfour is a régi értelemben vett hatalmi egyensúly ellen nyilatkozott, igaz, kíméletesebben. Ő olyan „rendezésnek, az európai politikai erők olyan módosításának” híve volt, „amelyben nincs többé a 18. századi értelemben vett *balance of power*, hanem helyette olyan megegyezés jön létre az európai közösségek között, amelyben a békebontók nehezebben találnak teret keserű és végzetes vetésük számára”.

A közvélemény egy része valódi felháborodással gondolt az egyensúly elvére, mert ezt tette felelőssé a múltbéli véres konfliktusokért.

Később, a négyhatalmi egyezmény tárgyalásai során az elszigetelődési politika amerikai hívei ugyancsak erre az elvre hivatkoztak. Elég Borah szenátor beszédéből idéznünk:

„... Áttekintve eme átkozott múltat halottaival, betegeivel, örültjeivel, látva, hogy e kimondhatatlan nyomorúság leggazdagabb forrása éppen a hatalmi egyensúly rendszere volt, nincs bátorságom azt mondani országom népének, hogy a békét jelenti e rendszer folytatása.”³

Mindenekelőtt két kérdésre kell tehát felelnünk:

1. Összeegyeztethetetlen volt-e a béke fenntartására szolgáló nemzetközi szervezet a hatalmi egyensúly elvével?

2. A hatalmi egyensúly elve valóban különböző, egymástól elszigetelt államok versengésén alapult-e, és Európa történetének egy adott korszakát jellemző viszonyokhoz kapcsolódott-e?

David Hume szerint a politikai egyensúly eszméje a történelemmel egyidős.⁴ A valóságban azonban itt főleg újkori jelenségről van szó. A középkorban még a Rómától örökölt birodalmi eszme volt az uralkodó. Dante még e hatalmas monarchikus birodalomért lelkesedett. Az a gondolat, hogy Európában egyenlő jogú államoknak kell egymás mellett élniük, az újkorban született. Egyetlen nagy birodalom túlsúlya vagy több hatalom egyensúlya? Egyetlen hatalom uralma vagy *balance of power*? Az újkori Európa legnagyobb konfliktusainak alapproblémája ez.

Az a gondolat, hogy az európai államok közösséget, egyfajta keresztény szövetséget alkotnak, amelynek harmóniája a hatalmi egyensúly elvén nyugszik, a 17. századra megy vissza. Megtaláljuk ezt a gondolatot Grotiusnál, Fénelonnak Burgundia hercegéhez írott tanításaiban és számos 18. századi szerző munkáiban.⁵ E gondolat megszületése óta azon a tényen alapult, hogy az európai államok szorosan egymáshoz kötődnek. A 18. században politikai egyensúlynak nevezték azt a nemzetközi biztonsági rendszert, amely alkalmas volt az agresszív, harcias hatalomnak útjába állni. Emerich de Vattel híres munkájában (*Le Droit des Gens*, Leiden, 1758) hangsúlyozza az európai államok egymástól való kölcsönös függését, interdependenciáját és egy nemzetközi rendszer szükségességét:

³ D. F. Fleming: *The United States and World Organization*. New York, 1938. A szerző megjegyzi: „Instead of imagining ourselves apart from the balance of power, it would be far more realistic to recognise that we are in the balance.” 94, 95, 519.

⁴ Essay on the Balance of Power.

⁵ Vö. Kaeber: *Die Idee des europäischen Gleichgewichts in der publizistischen Literatur vom 16. bis zum Mitte des 18. Jahrhunderts*. Berlin, 1907.

„Európa olyan politikai rendszert, olyan testet alkot, amelyben mindent egybefűznek a világ e részén lakó nemzetek kapcsolatai és különböző érdekei. Ez itt már nem az egymástól elszigetelt részeknek az az egykori zavaros halmaza, amelyben mindenki azt hitte, hogy nem érdekelt a többiek sorsában, és egyik sem igen törődött azzal, ami nem közvetlenül őt érintette. Az uralkodók szüntelen érdeklődése minden iránt, ami itt végbement, az állandó diplomáciai képviselők, a folyamatos tárgyalások – mindez az újkori Európát egyfajta olyan közösséggé tette, amelynek független, de a közös érdek által mégis összekötött tagjai a rend és a szabadság fenntartására egyesülnek. Így született meg a politikai *balance*, avagy a hatalmi egyensúly nevezetes eszméje. Értjük ezen a dolgoknak olyan elrendezését, amelyben egyetlen hatalom sem kerülhet olyan helyzetbe, hogy abszolút túlsúlyra jusson és törvényt szabjon a többieknek.”

De hogy lehet fenntartani egy ilyen rendszert?

„Eme egyensúly megőrzésének az lenne a legbiztosabb módja, ha el tudnánk érni, hogy egyetlen állam se szárnyalja túl lényegesen a többi, hogy valamennyiük, vagy legalábbis legnagyobb részük, többé-kevésbé azonos erejű legyen.”⁶

Igen, csak ezt nagyon nehéz megvalósítani, mert az államok nem egyenlők és az erőviszonyok állandóan változnak. „Jelenleg – mondja Vattel – Ausztria és Franciaország a két leghatalmasabb állam.”⁷ Valaha Ausztria volt az erősebb, ma Franciaország. A mérleg Angliától függ, amely a gyengébbhez csatlakozva az erősebb ellen tud fordulni.⁸ Az államszövetségek biztosíthatnák az egyensúly fenntartását s ezzel a nemzetek szabadságának megőrzését, ha valamennyi uralkodó mindig tisztában lenne valódi érdekeivel.”

Gyakran előfordul azonban, hogy azok, akik az államokat kormányozzák, nem látnak nagyon tisztán, és csak túl későn térnek észre: „Valamilyen pillanatnyi előnytől elvakítva, fukarságtól elcsábítva, miniszterek által félrevezetve hány uralkodó válik eszközüvé egy olyan hatalomnak, amely aztán egy nap őt is elnyeli . . . ?”

Egyetlen megoldás marad tehát: „Az a legbiztosabb, ha az első kedvező alkalommal meggyengítjük azt, aki az egyensúlyt megtöri. Minden tisztességes eszközzel meg kell akadályozni, hogy túlságosan félelmes hatalomra tegyen szert.”⁹

A napóleoni imperializmus ellenfele, Friedrich Gentz, a bécsi udvar politikai írója, Metternich bizalmasa, a 19. század elején egy olyan nemzetközi szervezetről álmodozik, amely valamennyi állam együttműködésén alapulna, és meg tudná bénítani az agresszív hatalmakat. A francia politika védelmezőjével, Hauterive gróffal folytatott vitáján túlmenően Gentz egy egész könyvet szentelt a *balance of power* problémájának.¹⁰ Érdekes megjegyezni, hogy mindaz, amivel Gentz a politikai egyensúly mellett érvel, mennyire hasonlít arra, amit az új nemzetközi rend és a Népszövetség hívei javasoltak az egyensúly helyett:

⁶ Livre III. Chap. III. Uo. 47; De l'Équilibre politique.

⁷ Ezen az egész Habsburg birodalmat érti.

⁸ L'Angleterre „sans alarmer aucun État pour sa liberté parce que cette puissance paraît guérie de l'esprit de conquête . . . à la gloire de tenir en ses mains la balance politique. Elle est attentive à la conserver en équilibre.”

⁹ Uo. 49; Comment peut-on contenir ou même affaiblir celui qui rompt l'équilibre?

¹⁰ Fragments upon the Balance of Power. 1806. (Az angol kiadás a némettel egyidőben jelent meg. (Vö. A. R. Cléry: Les idées politiques de Frédéric de Gentz. Lausanne, 1917.

„Politikai egyensúlynak általában az egymással szomszédos és többé-kevésbé egymáshoz kapcsolódó államoknak azt a rendszerét szokták nevezni, amelynek értelmében egyikük sem tudja egy másiknak függetlenségét vagy lényeges jogait megsérteni anélkül, hogy valamelyik oldalról ellenállással ne találkoznék és ennek következtében veszélynek ne tenné ki magát.”

Létre kellene hozni – mondja Gentz – egy olyan rendszert, amely megvédi az államokat, kicsiket és nagyokat egyaránt a nemzetközi jog megsértése ellen. Egyfajta „általános ligára” lenne szükség.¹¹ Természetesen egy ilyen rendszer nem lenne teljes a központi végrehajtó hatalom túlsúlya nélkül. E végcélt azonban mégis meg lehetne úgy közelíteni, ha állandóan a politikai egyensúly elvét alkalmaznák. Ez a gyakorlatban a következőket jelentené:

1. „Ha közösen megegyeznek abban, hogy megőrzik az európai államok rendszerét, egyik állam sem válhatné olyan hatalmassá, hogy a többi mind el tudja nyomni.”

2. „Ha ezt a rendszert nem pusztán fenntartani, hanem állandó veszélyek, heves összeütközések nélkül kell fenntartani, minden törvénysértő tagot nemcsak a többiek egész együttesének kell tudnia megbüntetni közös erővel, hanem a többségnek vagy akár egyetlenegynek is.”

3. „... Az attól való félelemnek, hogy felkelti a közös ellenállást és magára vonja a közös bosszút, elégnek kell lennie ahhoz, hogy mindenkit az önmérséklet korlátai közt tartson.”

4. „Ha egy állam valaha is megkísérelné, hogy illegális manőverekkel a hatalom olyan fokára jusson, vagy ha már el is jutott e fokra, amely lehetővé teszi számára, hogy szembeszálljon több szomszédjának együttesével vagy az általános szövetséggel, ezt az államot közös ellenségként kellene kezelni.”

Aki tisztában volt tehát a történelmi előzményekkel, az tévesnek találta Asquith és Burns állításait. Ezek ellen W. Alison Phillipps, dublini professzor tiltakozott a *New Europe* című lapban, amely kampányt indított „a teljes győzelemért” és a Duna vidéki *status quo* radikális megváltoztatásáért.¹²

Phillipps örömmel fogadja egy nemzetközi szövetségi rendszer vagy „a béke kikényszerítésére alakuló liga”¹³ gondolatát, de ugyanakkor kifejti, hogy egy ilyen rendszer egyáltalán nem zárná ki a *balance of power* elvét. Az, aki a világháború rémségei miatt veti el a politikai egyensúly elvét, úgy tesz – mondja Phillipps –, mint az az ember, aki, ha elesik, a nehézkedés törvényén akar bosszút állni. Az életben – folytatja – mindenfajta természeti rend az erők egyensúlyán alapszik. Ugyanez érvényes az állam belső életére, alkotmányos struktúrájára is. Montesquieu, akár az amerikai alkotmány szerzői, szintén a politikai egyensúly elvét hirdette. Európa újrárendezése 1815-ben

¹¹ „The proper character of a union of States, such as has existed in modern Europe and the triumph of its constitution, is that a certain number of States, possessing various degrees of power and wealth, shall remain untroubled within their own confines, under the protection of a common league.”

¹² The Balance of Power. The New Europe, 1917.

¹³ Phillipps már 1913-ban érdeklődött az európai konföderáció problémája iránt, és kimutatta, milyen nagy nehézségeket jelentene ennek megvalósítása. (The Confederation of Europe) – Vö.: ugyanez a szerző: National Federation and World Federation. The Edinburgh Review, 1917.

nem volt tökéletes (Lengyelország feldarabolása, a nemzeti igények elutasítása), Philipps szerint azonban mégis ez az átszervezés közelítette meg a legjobban az egyensúlyt, a béke garanciáját. Hogy az 1815-ben még politikai axiómának számító *balance of power* annyira elvesztette hitelét a közvélemény előtt, azt az magyarázza, hogy a 18. századi „nemzetközi jogot” új erők kikezdték, és valamennyi nép nemzeti mozgalmakkal próbálta megváltoztatni az 1815-ben megállapított határokat és helyzetet. De a politikai egyensúly elve önmagában nem függ a 18. századi feltételektől. Állandó, minden esetben érvényes elv, amelyet mindig az adott feltételekhez kell hozzáigazítani. Sokan a politikai egyensúly elvét tették felelőssé az 1914-es háborúért. A bajt pedig – mondja Philipps – éppen az okozta, hogy az egyensúly ingatag, tökéletlen volt, mert az elszigetelődésre hajlamos angol államférfiak nem alkalmazták kielégítően ezt az elvet. Nemzetközi rendnek (és még inkább egy Népszövetségnek) csak a *balance of power* lehet az alapja.

Philipps tehát így válaszol a két alapkérdésre:

1. A nemzetközi együttműködési és biztonsági rendszer eszméje nem zárja ki a politikai egyensúly elvét, sőt, ez utóbbi szolgálhat az előbbi alapjául.

2. Az egyensúly elve nem elszigetelt államok versengését jelenti, hanem zavartalan interdependenciájukat a kontinensen.¹⁴

A következőkben megpróbálunk általános képet adni arról, milyen különböző formákat öltött a politikai egyensúly elve a különböző, egymást követő korokban. Megkíséreljük körvonalazni, mi volt a véleménye e problémáról államférfiaknak, íróknak; és főként azt igyekszünk megmutatni, hogy miként igyekeztek alkalmazni ezt az elvet a dunai tájon, ahol számos kis nép próbálta létét biztosítani, hol függetlenül, hol egy-egy nemzetfeletti nagy birodalom keretén belül.

II. A politikai egyensúly 1815-ig

Amint Vattel mondta, Anglia vállalta a mérleg nyelvének szerepét. Anglia volt, Montesquieu szerint, a *közvetítő hatalom*, amely a gyengébbekhez közeledett az erősebbek ellenében. G. P. Gooch szerint:

„A politikai egyensúly szem előtt tartása arra kényszerített minket, hogy teljes súlyunkat a mérlegnek hol az egyik, hol a másik serpenyőjébe vessük, de mindig ellen-súlyozva azt a hatalmat, amelyik Európa diktátora akart lenni, vagy legalábbis mi ezt hittük róla.”¹⁵

A. W. Ward az egyensúly politikájának első alkalmazását a szövetségek 16. század eleji átcsoportosításában látja: VIII. Henrik, vagyis tulajdonképpen Wolsey bíboros, elő-

¹⁴ Vö. Russel: *The Foreign Policy of England 1570–1870*, 1871; – Ch. Dupuis: *Le principe de l'équilibre et le concert européen de la Paix de Westphalie à l'acte d'Algéciras*. Paris, 1909; Ch. H. Firth: *The Study of British Foreign Policy*. *The Quarterly Review*. 1916; Egerton: *British Foreign Policy in Europe to the End of the 19th Century*. 1917; Eberhard v. Vietsch: *Das europäische Gleichgewicht*. *Politische Idee und staatsmännisches Handeln*. 1942

¹⁵ *The Cambridge History of British Foreign Policy (CHFP)*. III. 349.

ször V. Károly mellé állt a császári hatalom után sóvárgó I. Ferencsel szemben, majd pedig ellene fordult, amikor túl befolyásosnak találta.¹⁶ Anglia egyébként ebben az időben még csak első szakaszában volt annak a fejlődésnek, amelynek során valódi nagyhatalommá vált, miután a nagy felfedezések az ismert világ középpontjába helyezték.

Az európai egyensúlynak ebben az első korszakában (16. század közepétől 1648-ig), a *cui adhaereo praeest* elvét Angliának csak két európai hatalom: Franciaország és a Habsburg-birodalom erőjátékában kellett alkalmaznia. A spanyol–osztrák erőket ítélte akkor veszélyesebbnek. Láthatjuk, hogy Anglia álláspontját mindenekelőtt saját érdekei határozták meg; 1588-ban, amikor megsemmisítette a spanyol flottát, saját riválisát távolította el; mint ahogy később ki tudta használni a viszonyok adta lehetőséget, és megteremtette tengeri hatalmát, gyarmatbirodalmát. De amint egy német történész, Meisner kimutatta, Anglia érdekei többször egybeestek Európa népeinek közös érdekeivel, kivéve természetesen azt az államot, amely a többi ellen támadt.¹⁷

Az európai egyensúly első szakaszában tehát a Habsburg-birodalom volt a leg-erősebb hatalom. Ábrándos béketervében (egy 15 tagból álló keresztény köztársaságról) Sully herceg is a túl hatalmas ausztriai uralkodóház ellen akar akciót indítani, így kívánva szolgálni Franciaország saját érdekét, azzal is, hogy igen erős Magyarországot és Lengyelországot szeretne létrehozni.¹⁸

Ausztriától különválva Spanyolország elveszti nagyhatalmi rangját, a westfáliai béke pedig 1648-ban, Bainville szavaival, a „német anarchiát” létrehozva, megbénítja a német-római császár hatalmát. XIV. Lajos Franciaországa kerekedik felül, és 1661-ben Franz Paul von Lisola, a Habsburgok híve, már azzal vádolja Franciaországot, hogy „az egyetemes monarchia”, „az abszolút hatalom” megteremtésére törekszik Európában.¹⁹

Orániai Vilmos már tudatosan alkalmazta az egyensúly elvét a francia preponderanciával szemben. Így született meg 1689-ben Anglia, Németalföld és Ausztria szövetsége. Ugyanez az elv volt az uralkodó az angol külpolitikában Vilmos halála (1702) után, végig az egész spanyol örökösödési háború folyamán. Meg kellett akadályozni, hogy Franciaország dinasztikus szálakkal magához kösse Spanyolországot és ugyanakkor azt is elkerülni, hogy Ausztria és Spanyolország ugyanazon császár (VI. Károly, mint Magyarország királya III. Károly) alatt egyesüljön, és hogy Nagy Károly roppant birodalma újjászülések. 1713-ban, az utrechti békétárgyalások során nyíltan beszélnek arról, hogy meg kellene valósítani az *equilibrium Europaeumot*.

A 18. században megnő a szereplők száma, újak lépnek a színre: Poroszország és Oroszország.

A napóleoni háborúk lehetővé teszik, hogy az egyensúly elvét erre az új együttesre alkalmazzák. A 18. század végén, a francia forradalom kitörésekor, Anglia éppen közöm-

¹⁶ CHFP. I. 6.

¹⁷ H. O. Meisner: Vom europäischen Gleichgewicht. Preussische Jahrbücher. 1919.

¹⁸ Vö. Baumgarten: Bohème, Hongrie, Pologne: pièces l'échiquier du roi. Revue d'Histoire comparée, XXI (1943).

¹⁹ „Bouclier d'état et de justice contre les desseins manifestement découverts de la Monarchie universelle sous le vain prétexte de prétentions de le Règne de France.”

bős periódusát élte. A *balance of power* elve azonban – amelyet az idők követelményeihez igazítva, felfedezhetünk Pitt, majd Castlereagh politikájában – Angliát hamarosan az új francia hatalmi expanzió ellen sarkallta. Napóleon kérésére, az egyensúly elvéből kiindulva, Hauterive gróf megkísérelte igazolni az új francia politikát: szerinte az 1648-ban létrehozott egyensúlyt Oroszország és Poroszország fejlődése, és főleg Anglia tengeri hatalmának növekedése borította fel.²⁰ Hauterive a francia ambíciókat egy új nemzetközi jogon alapuló szövetségi rendszer mezébe öltözteti. Vele ellentétben Gentz a régi európai *balance of power*-hez ragaszkodik, a szó angol értelmében vett egyensúlyhoz, amelyet nem a tengerentúli viszonyok borítottak fel, hanem a francia forradalmi erők.

Amikor 1804-ben Anglia, Ausztria, Oroszország, Svédország és Nápoly együtt szembefordult Napóleonnal, akinek az volt a terve, hogy lerohanja Angliát, Sándor cár azt javasolta Londonnak: hozzanak létre egy új európai rendszert, amely a békét Anglia és Oroszország vezetése alatt a nagyhatalmak szövetségével garantálná. Pitt e javaslatra 1805-ben adott híres válaszában a *balance of power* elvére ismerhetünk.²¹ Az angol-orosz együttműködésnek azt kell célul tűznie, hogy Franciaországot visszavehesse a régi határai mögé, hogy megakadályozza terjeszkedését és megerősítse Ausztriát, valamint Poroszországot.

Ez a Pitt által kitűzött feladat határozta meg Castlereagh politikáját is. 1815-ben, a bécsi kongresszuson Castlereagh úgy vélte, hogy az újjárendezés problémája oszthatatlan egészet alkot. Angliának nemcsak a nyugat-európai, hanem a közép- és kelet-európai kérdésekben is szóhoz kell jutnia. Ha ugyanis valóban a *just equilibrium* létrehozását akarja elérni a kontinensen, az akkor divatos kifejezést használva, nemcsak a már legyőzött, de még veszélyesnek tartott Franciaországot kell megtartania határai mögött. Számításba kellene vennie Oroszországot, ezt a másik hatalmat is, amely a napóleoni háborúk során nagyon kiterjedt: megszerezte Finnországot, Lengyelország és Besszarábia jelentős részét, most pedig majdnem az egész maradék lengyel területet követelte.

Webster professzor szerint a francia nyugati és az orosz keleti hatalom között meg kellett tehát erősíteni a meggyengült közbeneső hatalmakat: Ausztriát és Poroszországot.

„Ha a hatalmi egyensúly eszméje nem is volt más, mint egy elavult teória alkalmazása egészen új körülményekre, mégis sok olyasmit tartalmazott, amire Európa stabilizálásához szükség volt. Amikor Castlereagh azt hangsúlyozta, hogy Európa közepét kell mindenáron erősíteni a Franciaország és Oroszország felől fenyegető veszélyekkel szemben, akkor pusztán egy olyan igazságot fogalmazott meg, amelyet bőségesen igazolt a tapasztalat.”²²

²⁰ Érdekes megállapítani, hogy a német *Otto Brandt* 1919-ben Hauterive mellé áll, honfitársát, Gentzet azzal vádolva, hogy nem fedezte fel időben, mily érdekel bírnak Európa népei az angol világhatalommal szemben (*Politisches Gleichgewicht und Völkerbund im Zeitalter Napoleons. Preussische Jahrbücher*. 1919.) Szerinte már nem európai egyensúlyról van szó itt, hanem világ-egyensúlyról, amelyben Anglia túl jelentős szerepet játszik. Hivatkozik *Frantz*: *Untersuchungen über das europäische Gleichgewicht*. 1859, valamint *Wernadski*: *Die Weltherrschaft Englands und das politische Gleichgewicht*, 1856. című munkájára.

²¹ C. K. Webster: *British Diplomacy*. Appendix.

²² CHFP, I. 466. Vö. C. K. Webster: *The Congress of Vienna*, 1919.

Castlereagh nem akarta tönkretenni Franciaországot, sőt, ellenkezőleg, szemben állt a bosszúra szomjazó porosz militaristákkal, és azt hangsúlyozta, hogy Franciaország az európai egyensúly becses tényezője. Talleyrand teljes egészében elfogadta ezt a politikát, amikor a napóleoni imperializmust otthagya, visszatért a francia hagyományokhoz.

„Meg kell érteni, hogy Franciaország csak azt akarja, amiye van; hogy őszintén megtagadta a hódítás hagyományát; hogy régi határain belül is elég erősnek érzi magát, hogy nem akarja azokat kiterjeszteni; s végül hogy dicsőségét ma az önmérsékletben látja; de azért akarja, hogy meghallják hangját Európában, hogy védelmezze a többiek jogait mindenfajta ellenséges betöréssel szemben.”²³

Természetesen amikor Anglia képtelennek bizonyult arra, hogy megegyezést hozzon létre Ausztria, Poroszország és Oroszország között, amikor Franciaország szóhoz jutott az Európa sorsát kézben tartó hatalmak között, maga Talleyrand hagyta cserben a kis országok érdekeit. De a három hatalom, s főként a Poroszország és Ausztria közti egyezmény célja az volt, hogy garantálja Európa középső részének biztonságát, erősítve az egyensúlyt kelet és nyugat között. Castlereagh itáliai befolyásához juttatta Ausztriát, hogy ellensúlyozza Franciaország esetleges földközi-tengeri befolyását, és hogy elterelje figyelmét Törökországról. Lengyelország megosztott maradt. A cár azt szerette volna, ha félalkotmányos formában egész lengyelország az ő fennhatósága alá kerül, de az a vélemény alakult ki, hogy jobb, ha Lengyelországban a megosztott állapotot tartják fenn, és meghagyják Krakkót külön – később majd Ausztria annektálja 1846-ban. Gentz úgy vélte, hogy a lengyel kérdés esetén megoldása volt a bécsi kongresszus legnagyobb balsikere.

Az 1815-ös újjárendezés tiszteletben tartotta az egyensúly elvét, de nem törődött a nemzetiségi elvvel. Az új rendet megalkotók, a forradalmi Franciaország ellenségeként, nem vették figyelembe a nemzetek természeti jogát, csak az államok legitim jogait. Az uralkodókat kérdezték meg, nem a népeket. Később a születő nemzeti mozgalmak vezetői meg is támadták a kongresszus határozatait. Az új erők, a nacionalizmusok, évről évre növekedtek, és változást követeltek itt is, ott is. Az akkori politikai rendszer, ez az önhatalmi együttes azonban viszonylag hosszú életű volt. Túlélte még az 1830-as és az 1848-as forradalmat is, noha időközben kialakult egy nyugati liberális és egy másik, egy keleti reakciós szféra. A 19. század közepéig Anglia nem tudta, Franciaország vagy Oroszország-e az erősebb – ami Trevelyan²⁴ szerint azt bizonyítja, hogy az egyensúly még nagyon erős volt.

A mérleg nyelve azonban lassan Oroszország felé billent. Oroszország terjeszkedése Anglia keleti érdekeit látszott veszélyeztetni. Amikor 1822-ben az amerikai A. H. Everett egyik politikai írásában azt javasolta: mozgósítsák az osztrák erőket Oroszország, a politikai egyensúlyt fenyegető hatalom ellen, csak nagyon kevesen értettek vele egyet.²⁵

De 1854-ben (részben azon lélektani hatás következtében, amelyet az oroszok 1849-es magyarországi beavatkozása váltott ki), angol sereg jelent meg Szevasztopolnál, a krími háború idején. Ezt a háborút egyébként az angol történetírás gyakran helytelepítette.

²³ Talleyrand szavait idézi A. Sorel: *L'Europe et la Révolution française*. VIII. 371.

²⁴ Trevelyan: *British History in the XIXth Century*. 1937, 303.

²⁵ *Europe or a General Survey of the Present Situation*. London, 1822.

III. A bécsi kongresszustól 1871-ig

Annak a befolyásnak a következtében, amelyhez 1815-ben a bécsi újjárendezés juttatta német és olasz földön, Ausztria szembekerült ezen országok nemzeti mozgalmival és következképpen, más liberális mozgalmakkal is. Ausztria Koch²⁶ volt tanítványa és az egyensúly 18. századi értelemben vett elméletének híve, Metternich kancellár irányítása alatt konzervatív politikát követett.

Német és olasz kapcsolatai ellenére, a Habsburg birodalom egyre inkább dunai hatalommá vált, jobban, mint valaha. Nyugati tartományai (Belgium) elszakadtak. A Német-Római Birodalom megszűnt. 1804-ben I. Ferenc felvette az Ausztria császára címet; természetesen ez egyáltalán nem érintette a birodalom nemzetfölötti jellegét. Amikor a dunai népek (elsősorban a magyarok) nemzeti létük tudatára ébredtek (1815-ben még nehéz lett volna megkérdezni e népeket), mindenekelőtt ezt a hatalmas szervezetet, az európai egyensúlynak e jelentős tényezőjét kellett figyelembe venniük.

1848 előtt, még a magyar ellenzék merészebb tagjai sem gondoltak arra, hogy elszakadjanak Ausztriától, de az 1791: X. törvénycikkre hivatkozva, a bécsi kormány érezhetően ellenséges magatartása ellenére, nagyobb önállóságot próbáltak szerezni Magyarországnak, úgyhogy valamilyen perszonálunióra igyekeztek redukálni a birodalomhoz őket fűző kapcsolatokat.

A magyarországi reformok kezdeményezője, Széchenyi István, aki meg akarta óvni nemzetét az ausztriai uralkodóházzal való konfliktustól, már 1845-ben figyelmeztette honfitársait arra, hogy az európai viszonyok – ő valóban jól ismerte őket – nem teszik lehetővé a Magyarország és a birodalom közti kapcsolatok meglazítását, mert: „azt hogy a közbirodalomtul magát bármi által is elszakítani vagy csak elkülönözni is ügykezzék Magyarország . . . , ezt csak nem türhetné a kormány, s bizonyosan nem is fogná tűrni, mit ha tenne, bizonyára nem szenvednék az európai egyensúly felett örködő hatalmak, minthogy az európai egyensúly fenntartására elkerülhetetlenül szükséges az ausztriai közbirodalom egészséges és fejledező léte, melly azonban közbirodalmi béke és harmónia nélkül lehetetlen, vagy legalább mindig csak félszeg”.²⁷

Eötvös Józsefnek, a „centralista” csoport szóvivőjének, a magyar ellenzékben a középút képviselőjének is az volt a véleménye, hogy a reformokat a meglevő birodalmi rendszer tiszteletben tartásával kell megvalósítani:

„Azok közé tartozom, akik a monarchiával összeköttetésünket nem valami *malum necessarium*nak, hanem egy politikai combinationának tartják, mely az európai status-rendszernek és geographiai helyzetünknek fogva a monarchiának nem kisebb hasznára van, mint hazánknak.”²⁸

A magyar ellenzék radikálisabb tagjai, Kossuth Lajossal élükön, majdhogynem meg voltak győződve arról, hogy az új, szabad Magyarország legyőzhetetlen, és nem vették komolyan az egyensúly elvét. Márpedig az 1848-as konfliktus során világossá vált, hogy az

²⁶ Koch: *Abrégé de l'histoire des traités de paix* című munkájának előszavában beszél az egyensúly problémájáról.

²⁷ Zichy Antal: Gróf Széchenyi István hirlapi cikkei. II. Bp. 1894, 612.

²⁸ Eötvös József: Reform. 1846.

európai egyensúly felett örökös hatalmak ragaszkodtak a Habsburg birodalom fenntartásához.

A francia külpolitika, az 1848-as februári forradalom ellenére is, alapjában véve konzervatív maradt, és óvakodott attól, hogy az európai béke megbontójának szerepét játssza. A Magyar Felelős Minisztérium megalakulását 1848 tavaszán a dunai birodalom fenntartásáért aggódó bécsi francia követ „fájdalmas áldozatnak” tartotta, amelyet csak az enyhít némileg, hogy ezentúl a Monarchia alkotmányosabbnak látszik majd.

Azt remélte, hogy nem kezdődik meg a belső szétbomlás. Örült Erdély Magyarországgal való uniójának, meg annak is, hogy a magyarok oly nagy energiával fordultak a szerb felkelés ellen, és helytelenítette azt az osztrák politikát, amely abból állt, hogy a birodalmon belül szítottak viszályokat.²⁹ 1848 júniusában Bastide külügyminiszter közölte a párizsi osztrák követtel, hogy Franciaország, az európai egyensúly érdekében, ellenzi az osztrák uralom fenntartását az Alpokon túl, azaz Itáliában; de ugyanezen okból szívesen venné, ha Ausztria megerősödne, alkotmányos monarchiává alakulna, s így Európa keleti bástyája lenne.

Amikor nyílt konfliktusra került sor Magyarország és Ausztria között, a francia követ Ausztria pártját fogta, és még csak megértést sem mutatott a magyar függetlenség ügye iránt.

Az angol külpolitika is a Habsburg monarchia gyors megerősödését kívánta az 1848 márciusi válság után. Még az év tavaszán közölte ezt a véleményt a bécsi angol követ, Ponsonby, a magyar kormánnyal is. Bármily nagy szimpátiával viseltetett is az angol liberális közvélemény az 1848/49-es magyar küzdelem iránt, s bármily veszélyesnek tartották is a hivatalos körök az orosz beavatkozást, Palmerston külügyminiszter nem tudta elhatározni magát arra, hogy Oroszország ellen nyilatkozzék, hiszen az segített megmenteni ugyanazt a Habsburg birodalmat, amelynek fenntartásához Anglia is ragaszkodott. „Csak gyorsan végezzenek vele” – mondta az orosz követnek. Pulszkynek, a londoni magyar megbízottnak értékre adta, hogy a magyaroknak ki kell békülniük a dinasztiaiával, „mert az európai államok rendszerében lehetetlen volna a Habsburg birodalmat kis államokkal helyettesíteni”, és mert a Habsburg birodalom „európai szükségszerűség és Ausztria keleti szövetségese”.

Az 1849. április 14-i függetlenségi nyilatkozattal a debreceni magyar kormány csak még jobban eltávolodott a francia és angol állásponttól. Anglia – ellentétben azzal, amit Kossuth és hívei reméltek – nem volt hajlandó támogatni a nemzeti függetlenség eszméjét a Habsburg birodalommal szemben. A legjobb esetben legfeljebb megpróbálta volna megnyugtatni és méltányossági alapon összebékíteni a két felet. Az volt a véleménye, hogy a korábbi magyar álláspont, nevezetesen az, hogy Magyarország csak az 1848-as törvények védelméért harcol, elfogadhatóbb, mert ezek a törvények összeegyeztethetők a dunai monarchia fenntartásával.

A legjellemzőbb nyilatkozatot Palmerston tette ezzel kapcsolatban az angol képviselőházban 1849. július 21-én:

„Ausztria az európai hatalmak egyensúlyának egyik legjelentősebb tényezője . . . A politikai függetlenség és a szabadságok Európában véleményem szerint Ausztriának mint

²⁹ *Kosáry Domokos: Magyar és francia külpolitika 1848/49-ben. Századok, 1938.*

európai nagyhatalomnak a fennmaradásától és integritásától függenek; mindannak tehát, ami közelről vagy távolról arra irányul, hogy Ausztriát meggyengítse, megcsonkítsa vagy éppen elsőrendű hatalmi pozíciójából másodrangú állam szintjére degradálja, Európa számára elkerülhetetlenül oly nagy szerencsétlenséget kell magával hoznia, amelyet minden angolnak ijesztőnek kell tartania és meg kell akadályoznia.”³⁰

A magyar emigránsok utóbb is hiába próbálták megváltoztatni ezt a nézetet, a népek szabadságának hatalmas argumentumát emlegetve, majd pedig ők maguk is az európai egyensúly elvére hivatkozva azzal cáfolták e nézetet, hogy Ausztriát alapjában véve gyengévé teszi nemzeti tarkasága; nem szolgáltatta-e ki magát Ausztria 1849-ben a cárnak, hogy nem tudja tökéletesen eljátszani Oroszország ellensúlyának szerepét.³¹ 1859-ben Palmerston mégis ezt írta Lord Granville-nek: „... Bár az osztrákoknak semmi keresnivalójuk nincs Itáliában, Európa érdeke, hogy Ausztria továbbra is nagyhatalom maradjon a kontinens közepén.”³²

Ugyanebben az évben, Lord Landsdowne így írt Pulszkynek: „Őszintén reménylem, hogy azon nagy események, melyek most fordulnak elő, jobb Ausztriát adnak nekünk majd, de Európának szüksége van egy Ausztriára.”³³

Ez az „oly sokszor ismételt angol nézet – teszi hozzá Pulszky –, hogy az osztrák birodalom Európára nézve elkerülhetetlenül szükséges, hogy ugyanezért a birodalom feldarabolása meg nem engedhető”, szintén hozzájárult ahhoz, hogy a magyar emigráció vezetőinek körében elterjedjen a dunai konföderáció eszméje.

1865 körül, a két legjelentősebb magyar államférfi: az emigráns Kossuth, aki a függetlenség eszméjét képviselte és Deák, aki az Ausztriával való kiegyezés híve volt, egyaránt azt vallotta, hogy a dunai tájon nem létezhetnek kis, egymástól elszigetelt, eltérő utakat járó államok. Csak abban volt véleménykülönbség köztük, hogy milyen formát kapjon a tervezett együttműködés közös szervezete. Kossuth dunai konföderációs tervében fenntartja azt a tételt, hogy elszigetelten sem Románia, sem Szerbia nem képes ellenállni a külső befolyásoknak. Később még azt is kijelentette, hogy abban az esetben, ha a Habsburgok birodalma felbomlik, Magyarország, Románia, Szerbia és Csehország kölcsönösen meg tudná védeni egymást, és hogy szövetségük véget vethetne annak a hódító dinasztikus politikának, amely Bécsből kiindulva, annyi hatalmas érdeket fordított Ausztria ellen.

Kossuth tervének megvalósításához két alapfeltételre volt szükség: egyrészt a Habsburg birodalom megszüntetésére, másrészt a dunai népek ellentétes nemzeti, területi igényeinek békés összeegyeztetésére.

Deák, a maga részéről, megpróbálta létrehozni az osztrák–magyar kiegyezést. 1867. február 17-én kifejtette, hogy mi az idegen hatalmak álláspontja:

„Azt mondták, mi elhisszük, sőt megengedjük, hogy nektek igazatok van; hogy Magyarország külön alkotmánya jogilag érvényes; de nekünk abban semmi érdekünk, hogy ez Ausztriával szemben továbbra is fennálljon; de az érdekünkben áll, hogy Közép-

³⁰ CHFP, II. 320. p. Palmerston ugyanebben az értelemben ír Konstantinápolyba, Stratfordnak. Vö. *Lane-Poole: Life of Stratford Canning*. London, 1888. II. 188.

³¹ *Ungarns Selbständigkeit im Interesse von Europa*. Leipzig, 1851.

³² *Fitzmaurice: Life of 2nd Earl of Granville*. London, 1905, I. 325.

³³ *Pulszky: Életem és korom*. II. 245.

Európában azon állam létezzék és hatalmas legyen, amelyet Ausztriának nevezünk. Ámde Ausztria nem állhat fenn Magyarországnak külön állásával; ennek alkotmánya ellentétben áll Ausztria létével és hatalmával, s annál fogva ellentétben a mi érdekünkkel is. Mi tehát a ti követeléseket, ha szintén jogosak is, nem pártoljuk, még erkölcsi támogatással sem; és hogy azokat Ausztria nem teljesíti, eléggé igazolva látjuk önfenntartásának szüksége által. Így szólt akkortájt a külföld; olvassátok az akkori európai sajtóban, vagy legalább annak nagy részében történt nyilatkozatokat. Mi volt a mi teendőnk ezen nyilatkozatokkal szemben, mikor a jelen országgyűlés egybehivatván, ismét felszólalhattunk? Most teendőnk volt, bebizonyítani s meggyőzni a világot arról, hogy a magyar alkotmány és Magyarország törvényes önállása nem ellenkezik Ausztria fennállásával és hatalmával; sőt ez a kettő egymás mellett igen jól megfér . . .”³⁴

Deák szemében azonban a Habsburg monarchiával való kiegyezés szintén nem *malum necessarium* volt, hanem éppen ellenkezőleg, Magyarország számára előny. Ausztria nem volt elég erős ahhoz, hogy elbírjon Magyarországgal, ahhoz azonban elég erős volt, hogy vele együtt olyan nagyhatalmat alkosson, amely lehetővé teszi a magyar népnek, hogy Európa e veszélyes táján egy erős állam falai mögött keressen menedéket. Ezt a választ adta Deák mindazoknak, akik azt hitték, hogy Ausztriát felbomlás fenyegeti, és akik féltek attól, hogy Magyarország sorsát Ausztriához kössék.

„. . . Ha egykor Európa politikai szükségnek tartotta is az osztrák birodalom fennállását, most ezen nézet nagyrészt megváltozott. Szabad legyen megjegyeznem, hogy egy nagy birodalom végfelbomlása nem olyan könnyen és nem olyan hamar történik, kivált, ha annak fejedelme népeinek alkotmányos szabadságában keresi trónjának legerősebb támasztát. Megjegyzem azt, hogy azon politika, mely figyelembe nem veszi a jelent és egyedül eshetőségekre akar építeni, éspedig olyan eshetőségekre, melyek el is maradhatnak, másképp is alakulhatnak, nem célszerű politika. Van-e, aki óhajtja Ausztria fölbomlását, nem tudom, de ha vannak ilyenek, azok bizonyosan nem a mi érdekünkben óhajtják. Félek, nagyon félek, hogy e fölbomlás által mi nem nyernénk s a mi sorsunk jobbra nem változnék.” Nem számítva azt, „ha egy nap kiszámíthatatlan események ezen katasztrófát egykor csakugyan előidéznék, mi jobb nekünk: ha államilag rendezett állapotban talál, vagy pedig szétzilálva”.³⁵

1867 decemberében, egyik parlamenti beszédében, Deák a dunai konföderáció kérdését is fölvetette. Abból indult ki, hogy most is fennállnak azok az indítóokok, amelyek miatt Magyarország egykor (1526-ban) Ausztriához csatlakozott.

Igaz — mondta —, hogy Törökország már nem ellenség, nem is hódító hatalom, viszont „az európai hatalmak nagy része oly terjedelmű és oly tetemes erővel rendelkezik, hogy azok között Magyarország, mint külön, saját magában álló ország, biztos támaszt nyújtó szorosabb szövetség nélkül, fenn nem állhatna. A sors országunkat oly nagyhatalmak közé helyezte, melyeknek bármelyike, midőn azt hinné, hogy vágyainak és terveinek útjában állunk, minket, saját erőnkben bizakodókat, roppant erejével bizonyosan elsöpörne”. Ha pedig a magyaroknak valamilyen támaszra szükségük van, mi lenne biztosabb szövetség annál, amelyet őseik valaha a Pragmatica Sanctióban kötöttek, hol

³⁴ Kónyi Manó: Deák Ferencz beszédei. IV. Bp. 1897, 327.

³⁵ Kónyi Manó, V. Bp. 1898.

találnának más olyan népet, amely számára az ő szövetségük éppoly szükséges volna, mint számunkra. „Ha valamely idegen nagyhatalommal szövetkeznénk, tartok tőle, hogy a beolvasztás veszélye fenyegetné hazánkat . . . Ha pedig kisebb keleti szomszédainkkal kívánnánk szövetségre lépni, hazánk területi épsége miatt saját szövetségeseinkkel jöhetnénk oly súrlódásokba és belküzdelembe, mely magát a szövetkezés célját is megghiúsítaná.”³⁶

Eötvös József megjegyezte, hogy a nacionalizmusokban rejlő dinamikus erő birodalmakat képes létrehozni és lerombolni, és hogy ez az erő a Dunától nyugatra, nagy nemzeti államok kialakulását segítette elő.

„Ahová tekintetünket fordítjuk Európában, mindenütt nagy államokat találunk, melyek alakulásukat nagy nemzetiségeknek köszönik, vagy ilyen államok alakítására való törekvést, mely, ha Olaszországban célját egészen még nem érte is el, s Németországban csak most kezdődik, később vagy előbb, de bizonyosan hasonló államok alakulását fogja maga után vonni.”³⁷

De – teszi hozzá – a dunai tájon más a helyzet: itt olyan kisebb nemzetek élnek, amelyek csak egymással egyesülve tudnak olyan elég nagy államot alkotni, amely szerephez juthat az európai egyensúlyban, és így biztonságot ad nekik. Eötvös szerint ugyanezért van szükség a történeti Magyarország egységére.

„Az etnographiai viszonyok nem engedik, hogy Európa e részében nagyobb állam alakuljon, mely csak egy nemzetiséget foglaljon magába; . . . Vajon azon kisebb népek, melyek ezen tért betöltik, az ellen, hogy hazájok hatalmas szomszédaiak küzdőterévé, ők magok terjeszkedési vágyaiknak zsákmányaivá ne váljanak, miben kereshetik biztonságukat, mint szintén egy nagy állam alakulásában?”³⁸

Eötvös már nagyon messze van 1815 legitimista, reakciós szellemétől. A népek természeti jogából és létérdekéből kiindulva elemzi a dunai állam kérdését:

„Nem a fejedelem hatalmában, hanem a népeknek akarátában fekszik a birodalom garantiája s erre csak akkor számolhatunk, ha a birodalom léte a népek érdekeinek megfelelő.”³⁹

1866. augusztus 11-én írt naplójegyzeteiben még el is ítéli 1815 rendszerét, amely Ausztriát befolyáshoz juttatta német és olasz területen:

„A természet elleni helyzet, mely a bécsi congressus által európai egyensúlynak neveztetett, csak Ausztriának ezen befolyása által tartatott fel, s ennyiben phrasisnál több vala, ha ezen állam európai szükségnek neveztetett.”⁴⁰

Nem nehéz felfedezni e sorokban a magyar politikai érdeket: Ausztria túl erős volt a magyarokkal szemben német- és olaszországi befolyása, tartományai miatt; ez utóbbiak elvesztése (a sadowai vereség után), valamint a Monarchia súlypontjának áthelyeződése keletre, a Kárpát-medence felé, kedvező volt a magyar érdekek szempontjából. Érthető, hogy Eötvös a kiegyezés híve lett, és 1870-ben ellenezte a francia–porosz háborúba való

³⁶ Kónyi Manó, V. Bp. 1898.

³⁷ Eötvös József: A nemzetiségi kérdés. Bp. 1856. 28.

³⁸ Uo. 28.

³⁹ Eötvös József: Naplójegyzetek – gondolatok. 1864–1868. Bp. 1914. 202.

⁴⁰ Uo. 199.

beavatkozást, amely alkalmat adhatott volna Ausztriának arra, hogy újabb befolyásra tegyen szert német területen, s ezzel ismét felborítsa az 1867-es kiegyezéskor létrejött osztrák–magyar egyensúlyt.

A múlt század végén, ifjabb Andrássy Gyula, visszatekintve a kiegyezésre, kijelentette, hogy ez a dunai táj Európának egy olyan, még ki nem alakult, meg nem szilárdult része, amelyben a nyugati és keleti erők egyensúlyát csak egy nagy dunai politikai közösségben tudják biztosítani.

„Ha e föld nem oly hatalmat ural, amely egyenrangú Európa nagyhatalmaival, s amely önmagát minden egyes szomszédja ellen a sikernek legalább némi reményével megvédeni képes, szövetséggel pedig esetleges ellenfelek koalíciójának is ellent tud állni, honunk majd az egyik, majd a másik hatalom körébe vonva, majd az egyik, majd a másik martalékává válva, akarata ellenére idegen célok szolgálatában volna kénytelen a világ-hatalmak harcait végigküzdeni.”⁴¹

IV. 1871-től 1914-ig

Jacques Bainville, az első világháború korának konzervatív politikatörténésze a maga könyörtelen logikájával azt fejtegeti, hogy III. Napóleon, a forradalmi hagyományokat követve, eltávolodott a régi francia hagyománytól, amely szerint „a német anarchiát” az 1648-as példát követve kell megszervezni, különben veszélybe kerül Franciaország biztonsága. III. Napóleon Franciaországa nem vette észre, hogy már nem Ausztria, a dunai nagyhatalom, hanem Poroszország a veszélyes ellenség. 1859-et és 1866-ot ünnepelte, pedig e két dátum a Sedanhoz vezető út állomásait jelezte. Amikor 1870 júliusában Grammont, az európai egyensúly érdekében, tiltakozott az ellen, hogy a spanyol trónra német fejedelem lépjen, már túl késő volt. És 1871 után:

„A német egység után valóban nyoma sem volt többé az erősebbek túlkapásai ellen megszervezett volt európai rendszernek. Megtört az az egyensúlyi rendszer, amelyhez, hála Franciaországnak, az európai világ eljutott, és amely lényegében Németország tehetlenségén alapult.”⁴²

Ittől kezdve az angol politika is másként ítélte meg a helyzetet. Az 1866-os osztrák–porosz konfliktusig, Robert Morier⁴³ kivételével, senki sem volt tisztában azzal, hogy Bismarck egységes Németország kialakítására tör, sem azzal, hogy kísérleteinek milyen hatása lesz a hatalmi egyensúlyra.⁴⁴

Disraeli az angol politika birodalmi jellegét hangsúlyozta, és amikor az angolok indiai és földközi-tengeri érdekeire gondolt, inkább az orosz imperializmus szándékai töltötték el félelemmel.

Igaz, hogy a *British Encyclopaedia* 1875-ös kiadásában Henry Reeve a *balance of power* címszó alatt már német túlsúlyról beszél:

⁴¹ Andrássy Gyula: Az 1867-es kiegyezésről. Bp. 1896, 16.

⁴² Histoire de deux peuples. Paris, 1933. 220.

⁴³ Wemyss: Memoirs and Letters of Sir Robert Morier. II. Ch. XIX.

⁴⁴ CHFP, III. 8–9.

„Jelenleg a Német Birodalom katonai ereje jóval nagyobb, mint bármely más államé, és csak az összes többi állam egyesített ereje tudna szembeeszegetni vele. A hatalmi egyensúly, ahogy az ötven évvel ezelőtt értették, teljesen megsemmisült.”

1876-ban azonban, amikor a Balkán törökellenes megmozdulásai nyomán összeütközésre került sor Oroszország és Törökország között, az angol politika a cár terjeszkedési tervei ellen fordult, hogy elzárja előtte a Konstantinápolyhoz vezető utat. E szempontból Disraeli és Gladstone véleménye inkább csak a módszert illetően tért el egymástól. Gladstone, Canningot követve, az orosz terjeszkedésnek kis független, nemzeti balkáni államok létrehozásával akart gátat vetni; míg Disraeli ugyanezt a célt tűzve maga elé, nyíltan szembe helyezkedett a cárral, és a Török Birodalmat támogatta.

Disraeli győzött. A San Stefano-i békével ő is legalább olyan elégedetlen volt, mint Andrássy Gyula, a Habsburg-monarchia külügyminisztere. Salisbury külügyminiszter a különböző hatalmakhoz intézett körlevélben sietett megbírálni a San Stefano-i feltételeket, és a politikai egyensúly elvéhez ragaszkodó nemzetek nevében szembefordult Oroszországgal.⁴⁵ Disraeli valóságos háborús fenyegetésekkel vonszolta el Oroszországot a berlini kongresszusra, amelyen nemcsak a török uralmat biztosították még mindig nagy területeken a Balkánon, hanem – az angolok javaslatára – Ausztriát is megbízták azzal, hogy foglalja el Boszniát.

Az angol történészek egy része, Trevelyannek élükön, elítéli Disraeli politikáját, és Gladstone-nak ad igazat. Bárhogyan is, ez mit sem változtat azon, hogy Andrássy politikája a korabeli angol politikával volt párhuzamos, tehát számíthatott ez utóbbi támogatására. A Poroszország és Ausztria összebékítésén, erősítésén fáradozó egyensúlyi politika nyomai sem tűntek el teljesen. Poroszországnak is volt egy realista politikusa, aki különválasztotta ugyan Ausztriát Németországtól, de óvakodott attól, hogy mint dunai birodalmat megsemmisítse.

Bár 1866 szakítást jelentett, Bismarck óvakodott attól, hogy döntő csapást mérjen Ausztriára. Azt akarta, hogy váljon külön Németországtól, és súlypontját távolabb, kelet felé helyezze át. Teljesen tisztában volt azzal, hogy a Bécs felé irányuló porosz terjeszkedés orosz terjeszkedést hozna magával nyugat felé anélkül, hogy a dunai probléma megoldódna. A következő szavakkal próbálta uralkodóját a győzelem teljes kihasználásáról lebeszélni:

„Mit tennénk Európában Tirol és Bukovina között az osztrák állam helyébe? Az Osztrák–Magyar Monarchia, mint független nagyhatalom, fenntartása szükséges mind Németország, mind az európai egyensúly szempontjából.” És még hozzátette: „Egy német Ausztriát nem tudnánk semmire sem használni, és olyan tartományok részleges vagy teljes meghódítása, mint az osztrák Szilézia vagy Csehország részei, nem erősítené a porosz államot; német Ausztria és Poroszország fúzióját nem lehetne megvalósítani, és Bécset nem lehetne Berlinből kormányozni.”⁴⁶

Bismarck realizmusa még jobban kitűnik, ha összehasonlítjuk a századvégi *all-deutsch* programmal, amely annyi nyugtalanságot keltett Párizstól Szentpétervárig. Bismarck és Andrássy politikájának alapja az volt, hogy békés egyensúlyra törekedett

⁴⁵ CHFP, III. 130.

⁴⁶ Gedanken und Erinnerungen. III.

Oroszországgal és együttthaladásra az angol politikával. A század elején azonban lényeges változás következett be. A 19. század utolsó tíz esztendejében az angol–francia kapcsolatok még elég feszültek voltak, és egy angol–oroszl konfliktus sem volt lehetetlen. Az egyre veszélyesebbnek tűnő német katonai hatalom, a napról napra zajosabb német terjeszkedési politika és főleg a német flotta gyors növekedése (amely az angolok szemében a legbiztosabb jele volt annak, hogy véget ért a *balance of power* és a béke időszaka) egyre inkább nagyhatalmi koalíciót alakított ki Németország körül. Az 1891-ben aláírt francia–oroszl szövetséget kibővítették az 1904-i Delcassé szerződéssel, majd a francia–angol egyezményvel, amelyet angol–oroszl egyezmény egészített ki 1907-ben. „Megkezdődött az a folyamat, amelyet a németek *bekerítésnek*, az angolok pedig *biztosításnak* neveznek” – mondja G. P. Gooch.⁴⁷

1908-ban Sir Charles Hardinge kifejtette Iszvolzskijnak, hogy a német túlsúly nagy veszélyt jelent, és ezért a politikai egyensúly érdekében Anglia erősnek szeretné látni Oroszországot.⁴⁸

Ugyancsak 1908-ban, Aehrenthal, Ausztria–Magyarország külügyminisztere nem megfelelő diplomáciai előkészítés után Bosznia annektálásával kész tények elé állította a hatalmakat (e téren szembekerülve Angliával, amely rokonszenvezett az ifjú Törökországgal); az általános felháborodás, amelyet e lépés kiváltott, egyszerre rávilágított arra, hogy a Monarchia elszigetelődött. A Hármass Szövetség politikai feltételei alaposan megváltoztak. Németország a politikai egyensúly híveivel szemben álló táborban volt, és nem számíthattak többé Itáliára sem. Ehhez járultak még a Monarchia belső viszályai, amelyek külföldön egyre nagyobb visszhangra leltek.

A dunai nacionalizmusok, amelyek addig, a lengyel és magyar nacionalizmus mellett csak korlátozottan tudták igényeiket képviselni, a 20. század elején kiteljesedtek, megerősödtek. Ausztriában a napról napra egyre jobban elmérgesedő német–csehl ellentétek végül is teljesen megbénították a rendes parlamenti életet.

A magyar politika egyáltalán nem indokolt, túlcsonduló önbizalmában maga is hozzájárult a Monarchia külföldi presztízsének csökkenéséhez. Ez a harc a külvilág előtt is felfedte a belül uralkodó gyöngeséget; ugyanebben az időben azok a nemegyszer igen erős súrlódások, amelyek szembeállították a kisebbségeket a nagyobb nemzetiségekkel, lehetővé tették a kisebbségek vezetőinek, hogy olyan érveket használjanak, amelyek mindenütt a legnagyobb felháborodást váltották ki. A 19. század elején az európai közvélemény úgy gondolta, hogy Ferenc József halála után a Monarchia magától széthullik.

Pedig a nagy dunai hatalom fennmaradásához igen nagy érdekek fűződtek. Jelentős francia és angol politikai írók siettek megcáfolni a Monarchia felbomlásának divatos elméletét; volt ezek közt több olyan személyiség is, akit 1919-ben a másik táborban találunk majd. 1905-ben, amikor a magyar függetlenségi párt legfeltűnőbb sikereit érte el, az osztrák Tezner az európai egyensúly nevében nyíltan megfenyegette Magyarországot, kijelentve, hogy Európa fenn kívánja tartani a Monarchiát:

„Az európai egyensúly törvénye – írta –, amint az legutóbb a berlini szerződésben kifejezésre jutott, erősebbnek fog bizonyulni, mint a magyar közjog, ezeréves kora ellenére.”⁴⁹

⁴⁷ CHFP, II. 439.

⁴⁸ Uo. II. 400.

⁴⁹ Die Wandlungen des Österreichisch–Ungarischen Reichsidee. Wien, 1905.

1901-ben André Chéradame, aki osztotta a francia képviselőház elnökének, Paul Déchanelnek a véleményét, körvonalazta a Monarchia helyzetét Európában.⁵⁰ Déchanel volt a leghatározottabb képviselője annak az elméletnek, amely szerint Franciaországnak Poroszország ellensúlyaként Ausztriát kell támogatnia. 1900-ban az Akadémián mondott beszédében Edouard Hervé politikája követőjének mutatkozott. Hervé a maga idejében előre látta az 1866-os háborút és annak Franciaországra nézve súlyos következményeit („Ausztriát megtörni annyit jelent: Poroszország kezére játszani”), megértette, mi a szlávok jelentősége Ausztriában. Chéradame művében ezt a politikai gondolatot fejti ki, és ugyanakkor kimutatja, hogy milyen idegességet, nyugtalanságot keltett az *alldeutsch* mozgalom mind Franciaországban, mind Oroszországban, és még Ausztriában is visszhangra talált Schönerer harcias német nacionalista pártjában.

Chéradame szerint a németek Ausztrián keresztül akarnak terjeszkedni a Balkán, Törökország és Perzsia irányába, s ez a Monarchiát öngyilkosságba kergeti. A franciáknak azonban meg kellett volna érteniük, hogy amint 1866 1871-hez vezetett, egy újabb német beavatkozás Ausztria ügyeibe ismét Franciaországot is fenyegetné, tehát mindenáron meg kell akadályozni. Franciaországnak a német expanzió ellen kell megerősítenie a Habsburg-monarchia helyzetét.

Angliának is érdek ben állt, hogy megakadályozza a német politikai és gazdasági terjeszkedést, de mivel a francia–angol kapcsolatok bizonytalanok voltak (1901), csak idővesztést jelentett volna, ha megpróbálják megnyerni Angliát; Franciaországnak és Oroszországnak kellett közösen megkísérelnie a közép-európai *status quo* fenntartását:

„A berlini kormány politikailag azon munkálkodik, hogy tönkretegye Ausztriát; Franciaországnak és Oroszországnak arra kell politikailag törekednie, hogy megerősítse.”

Chéradame jelzi, hogy Ausztriában Poroszországnak sok ellensége van, főleg a szlávok körében, akiket támogatni kellene. Ebben azoknak a francia úttörőknek a hatása mutatkozik meg, akik az 1871-i vereség után kelet felé indultak egy új „Richelieu-féle politika” szellemi előfutáiraiként, hogy szövetségi lehetőségeket keressenek német Közép-Európa határában.

A szerző ismerteti és elfogadja Rieger, cseh politikus, Palacký veje, véleményét, amelyet ő 1866-ban és 1870-ben fejtett ki párizsi útja alkalmával francia államférfiak és főként III. Napóleon előtt. Rieger memorandumot nyújtott át Napóleonnak a dunai táj politikai helyzetéről; ebben azt javasolta, hogy helyettesítsék a dualizmust a szlávok számára kedvező rendszerrel:

„Csehország, ha germanizálják – mondta –, bizonyosan porosz Németország martaléka lesz; egy szláv Csehország azonban soha nem lehet Oroszország martaléka, mert túl féltékenyen őrzi történelmi egyéniségét és nemzeti függetlenségét.”

Éppen a Reichsratban folyó német–cseh küzdelem töltötte el Chéradame-ot félelemmel. Ausztriát, az európai egyensúly e jelentős tényezőjét fenyegetik a németek, a franciáknak tehát a cseheket kell támogatniuk, mert ők Ausztria fenntartásáért küzdenek. Chéradame elemzi azt is, hogy milyen álláspontot foglalt el e kérdésben az orosz sajtó. Megállapítja, hogy 1870 után az oroszok nem sokat törődtek az ausztriai szlávokkal, de a németek behatolása a Balkánra és Törökországba, valamint a pángermán propaganda

⁵⁰ A. Chéradame: L'Europe et la question d'Autriche au seuil du XXe siècle. Paris, 1901.

felriasztotta őket e közönyből. Idézi az orosz sajtónak azokat a megállapításait, amelyekből világosan kiderül, hogy Oroszország mind Ausztria békéjét, mind önmagát féltette a német hatalomtól.

A *Novoje Vremja* 1900 áprilisában így írt:

„A Pángermán Unió propagandája veszélyezteti Ausztria és Oroszország békéjét. Agitációja veszélyes Oroszország számára, mert ez a társulat az egész német népben föl akarja ébreszteni azt a gondolatot, hogy minden föld, amelyen akár egyetlenegy német él, német föld. Ennek az elvnek az alapján a pángermanisták igényt támaszthatnak Oroszország területének legnagyobb részére, hiszen hála régebbi politikáinknak, Oroszországban alig van olyan terület, ahol ne élne németek. Az oroszok jelenleg nagy figyelemmel kísérik a szlávok és az osztrák németek közt folyó harcot. Attól félnek, hogy ha a németek győznek, sovinizmusuk nem ismert majd határt.”

1899 végén a *Moszkovszkije Vedomosztyi* ezt írta:

„Oroszország egyetlen esetben lehetne arra kötelezve, hogy Ausztria segítségére siessen, és megvédje Németországtól: akkor, ha Németország arra határozná el magát, hogy elszakítsa Ausztriától az ott élő németeket, mert akkor ebből következően Németországnak sok szlávot is meg kellene támadnia.”

Chéradame hangsúlyozza, hogy Oroszország egy pillanatig sem hitte el azt a német érvelést, hogy a Monarchia felbomlása elkerülhetetlen, valamint hogy Berlinnek és Szentpétervárnak meg kellene egyeznie a felosztást illetően.⁵¹ Végül idézi Gorlovnak, a *Novoje Vremja* politikai munkatársának francia nyelvű munkáját. Gorlov azt állítja, hogy a Monarchia népei – szlávok vagy nem szlávok – csak a föderalizmus útján tudnak megmenekülni a németektől. Szerinte jó lenne, ha a franciák és oroszok rokonszenve az ausztriai szlávok iránt politikai együttműködéssé szélesednék.⁵²

„Oroszország szívesen látná, ha Ferenc József egy federalizált, Franciaországgal és Oroszországgal baráti viszonyban levő Ausztriában uralkodnék.”⁵³

A dunai monarchia fenntartása mellett nyilatkozik R. W. Seton-Watson (Scotus Viator álnéven) is 1907-ben megjelent, az Osztrák–Magyar Monarchia jövőjéről szóló, első munkájában. Könyve világosabb, szilárdabb szerkezetű, más jellegű, mint Chéradamé, de kiindulópontja ugyanaz: azt akarja bizonyítani, hogy hamis az a vélemény, amely szerint a Monarchia Ferenc József halála után darabokra hullik.⁵⁴

Vannak olyanok – mondja –, akik e téveszmék leple mögé bújva saját egyéni érdekeiket kívánják szolgálni. „Anglia és Franciaország azonban, tisztelve az egyensúly elvét, fenn akarja tartani a dunai monarchiát. E két országnak nyilvánvalóan érdeke, hogy Ausztria–Magyarország nagyhatalom maradjon. De ez az érdek teljesen negatív, és egyál-

⁵¹ Ugyanez a véleménye: *Probus–Hoffmann*: Rückblick auf Österreich im Jahre 2000. Leipzig, 1898.

⁵² La question d'Orient au vingtième siècle. Nice, 1899.

⁵³ Hasonló álláspontot foglalt el *Charles Benoist* (Revue des Deux Monde, 1899. nov. 15, 260.): „pour qu'il ait une Europe, il faut qu'il y ait une Autriche en Europe. Faite comme elle est faite de cinq ou six peuples ou fractions de peuples . . . l'Autriche est l'idéal de l'Etat-tampon.” *René Henry* szerint (Questions d'Autriche–Hongrie et questions d'Orient. Paris, 1903. 353.): „l'Autriche est la seule barrière suffisamment solide qui puisse, au début du XXe siècle, se dresser à travers du Drang et arrêter les ambitions allemandes pour l'équilibre européen.”

⁵⁴ The Future of Austria–Hungary. 1907.

talán nem a kettős monarchia belső problémái határozzák meg, hanem csak az európai egyensúly fenntartásának szükségessége. Ezt az egyensúlyt ugyanis mélységesen megzavarná Ausztria megcsonkítása vagy akár a két testvérország szétválasztása. Ha felismerjük azokat a tényeket, amelyekről szóltam és érveim megalapozottságát, abból logikusan következik, hogy Franciaországnak és Nagy-Britanniának mindent el kell követnie annak érdekében, hogy a kettős monarchia (belül bármennyire módosulva) fennmaradjon politikai és gazdasági egységnek a modern világban.”

Seton-Watson hivatkozik ugyan Déchanel és Chéradame érveire, de még messzebb megy, és kimutatja, hogy nemcsak francia vagy angol érdekekről van szó, hanem általában Európa javáról.

„Egyáltalán nem túlzás azt állítani, hogy Ausztria–Magyarország belső viszályai ellenére az európai politika sarkpontja, és hogy eltűnése végzetes csapást jelentene a hatalmi egyensúlyra.”

Seton-Watson igen érdekesen – Bismarckot idézve – azt is bizonyítja, hogy Ausztria fenntartása Németországnak is érdeke.

A dunai monarchia ellen irányuló *alldeutsch* programok megvalósítása nagy veszélyeket hozna Németországra, amelynek terjeszkedése európai koalíciót hívna életre maga ellen. Oroszországot illetően (Chéradame szlavofil elméletétől eltérően), Seton-Watson megállapítja, hogy a cári politika mindig igyekezett Ausztriában belső zavarokat kelteni. Egyébként – amint Fagyeyev tábornok szavaiból is kiderül – a pánszláv mozgalom, amely azt állítja, hogy Konstantinápolyba az út Bécsen át vezet, Ausztria bukására számít Oroszország felemelkedése érdekében. Mindenesetre – mondja Seton-Watson – sok függ attól, hogyan bánik a Monarchia a szláv nemzetiségekkel: sikerül-e megbékíteni őket, vagy Oroszország karjaiba dobja őket.

Ebben az első művében a szerző még nem tanúsít nagy rokonszenvet a szlávok iránt.

Valaha – mondja – Ausztria feladata az volt, hogy a török ellen harcoljon; ma éppen ellenkezőleg, „Ausztria–Magyarország fenntartását a szláv támadás elleni erős gát szükségessége igazolja leginkább.” Ugyanez vonatkozik Itáliára – mondja Seton-Watson –, amely ugyancsak érdekelt a Monarchia fenntartásában. Szerinte Olaszország követelései (Trieszt) nem komolyak, így Ausztriával való konfliktus esetén csak veszíthet. Megállapítja, hogy Szerbia éles ellentétben állt a Monarchiával, de úgy gondolja, hogy ezt főleg a Monarchia délszláv lakóinak helyzete okozta.

A román problémát illetően az a véleménye, hogy ez csak az erdélyi románok helyzete miatt mérgesedett el. Helyteleníti a román irredentizmust, de azt szerinte le lehetne csillapítani megfelelő magyar kisebbségi engedményekkel. Dicsérve Andrássy Gyulát, aki a maga idejében a nemzeti Románia megalakítását támogatta, idézi azt a beszédet, amelyet Demetrius Sturdza tartott 1893-ban a román szenátusban, azt bizonyítandó, hogy a románok nem akarják meghódítani Erdélyt.

„Királtságunkban – mondta Sturdza – senki sem gondol arra, hogy Erdélyt meghódítsa. Egyébként sincs megfelelő hatalmunk ahhoz, hogy ilyesmire vállalkozunk, de még ha lenne is, ebből Ausztria–Magyarország romlása következne, amely végzetes lenne a románok számára is, és teljes felfordulást okozna Európában . . . Az Osztrák–Magyar Monarchia léte elsőrendű európai szükségszerűség, mint ahogy a román állam léte is az.”

Georges Bratianu *Origines et formation de l'unité roumaine*⁵⁵ című új könyve mutatja, hogy itt – függetlenül attól, milyen véleményt lehet e korszak magyar politikájáról kialakítani – nem egyszerűen kisebbségek elégedetlenségéről volt szó, amelyet engedményekkel le lehetett volna csillapítani, hanem a román nacionalizmus uralmi ambícióiról, területi követeléseiről. Bratianu elismeri, hogy a románok valóban arra aspiráltak, hogy Erdélyt uralmuknak megszerezzék. Természetesen a kormány ezt nem mondhatta ki nyíltan, de az ellenzék őszintébb volt. Így, mikor a liberálisok vezetője, Demetrius Sturdza miniszterelnök lett „kénytelen volt nyilatkozni a kormány külpolitikájáról, és hangsúlyozni Ausztria-Magyarország mint az európai egyensúly nélkülözhetetlen tényezője fenntartásának szükségességéről. Utána viszont a konzervatívokon és főként Take Ionescon volt a sor, megtámadták a kormányt, és azzal vádolták, hogy elejtette az Erdély-ügyet”. Ezek után nemigen tarthatjuk őszintének Sturdza nyilatkozatát.

Azokkal szemben, akik a Monarchia felbomlását jósolták, Seton-Watson világosan és határozottan kijelentette:

„E sorok szerzője egyáltalán nem hisz Ausztria-Magyarország felbomlásának sem valószínűségében, sem lehetőségében.” És még hozzátette: „Az elmúlt évszázadok folyamán lejátszódó események alakulása arra készítet minket, hogy higgyünk egy erős közép-európai állam létének történeti szükségszerűségében, más szóval, a dualista monarchiának – még ha belülről módosított formában is – mint az európai békerendszer integráns részének tartósságában.”

V. A válság: 1914–1919

A bécsi kongresszus idején a dunai nacionalizmusok fejlődésüknek még csak elején jártak. De a 19. század folyamán sorra egymás után annyira megerősödtek, kiteljesedtek, hogy olyan politikai és társadalmi erőket alkottak, amelyeket ettől kezdve nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Palmerston, mint sok más angol államférfi, Kárpát-Európában és a Balkánon nem akarta alkalmazni a nyugaton már elfogadott nemzetiségi elvet.⁵⁶ Az új század kezdetén azonban, a dunai probléma nagyon világosan, a következőképpen jelentkezett:

Hogyan egyeztethető össze az egyensúly hívei által szükségesnek tartott nemzetfeletti monarchikus keret a nemzetiségek – nagyrészt egymásnak is ellentmondó – követeléseivel? A nemzetiségek még ezen az etnikai szempontból oly kevert dunai tájon is tényleg szuverén, független nemzeti államokat szerettek volna létrehozni, kizárólagos hatalommal.

Sokan viszont a Monarchia föderalizálását javasolták és azt, hogy a nemzetiségek követelése a nemzetfeletti keretben kapjanak méltányos helyet. Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezésről szóló kiváló munkájában (1904) Louis Eisenmann a jövő ígését a dualizmus megszüntetésében, valamint a föderalizált monarchia létrehozásában véli megpillantani. Sőt, 1908-ban a *Cambridge Modern History* egyik fejezetében nagy opti-

⁵⁵ Bucarest, 1943. 261–263.

⁵⁶ R. W. Seton-Watson: Britain in Europe. 1789–1914. Cambridge, 1938, 459–460.

mizmussal azt írja: a dunai népek végre megértették, hogy közös érdekek fűzik őket egymáshoz és a dunai monarchiához.

A század második évtizede és a világháború radikális változást hozott mind a nyugati politikai írók, államférfiak véleményében, mind pedig a dunai táj politikai helyzetében. Ez a probléma persze, akár a federalizmusé, túl terjedelmes ahhoz, hogy e tanulmány keretei közé beférjen. Ugyanebben az évben a fiatal Beneš is valamiféle federalizálástól várta a dunai monarchia problémáinak megoldását.⁵⁷ Hat évvel korábban Karol Kramář kijelentette:⁵⁸

„A világnak nem gyenge és beteg Ausztriára van szüksége; csak egy belül egészséges, erőteljes birodalom tud megbirkózni azzal a nagy feladattal, hogy az egyensúly politikájára ügyeljen.” A Habsburg-birodalom újjászülethet, és reményekkel teli új életet kezdhet, ha elfogadja igazi rendeltetését, és olyan birodalommá alakul „amelyben a nemzetiségi kérdést úgy oldják meg, hogy a birodalomban élő valamennyi népet igazságosan, részrehajlás nélkül kezelik . . .”; olyan birodalommá, amely „elég erős ahhoz, hogy biztosítani tudja a belső békét és ugyanakkor fenn tudja tartani pozícióját a külvilággal, mindenfajta nyomással szemben; azt a pozíciót, amely alapvető jelentőségű az egyensúly politikájának megőrzéséhez Európában”.

1919-ben, a nemzetiségi elv győzött az összes többi felett, és a dunai monarchia helyett egy sor nemzeti állam alakult.

E fejlődés első jelei már 1914 előtt mutatkoztak. Seton-Watson, a háborút megelőző évek napról napra feszültebb hangulatában, még a Monarchia fenntartását kívánta ugyan, de nehézségeit, hiányosságait egyre nyugtalanítóbbnak találta. Hamarosan ő lett azután a radikális átalakulás eszméjének apostola.

A Habsburg-dinasztia történelmi küldetése az — írta 1908-ban —, hogy a hatalma alatt álló valamennyi népnek egyenlő jogokat biztosítson. „Ha ezt a küldetését nem teljesítené, azzal Oroszország szupremáciáját erősítené a Balkánon, sőt még egy nagy dunai hatalom létét is veszélyeztetné.”⁵⁹

Ausztria — mondta 1911-ben — egy nemzedékre elodázhatná még a szerb és horvát követelések teljesítését, ahelyett, hogy támogatná azokat, de ez gyászos politika lenne. „A Habsburg-monarchia jövője attól függ, hogy Ausztria melyik alternatívát választja.”⁶⁰

Seton-Watson 1913-ban jelzi, hogy mivel a kérdést a balkáni háborúk módosították, Ausztriának sürgősen döntést kell hoznia, ha fenn akar maradni.⁶¹

„Amíg a háború bármilyen eszközzel elkerülhető volt — emlékezik 1919-ben —, bűn lett volna egy olyan radikális megoldáson munkálkodni, mint a Habsburg-monarchia megszüntetése, és én abban az egyre halványuló reményben éltem, hogy az összeomlás elkerülhető lesz belső reformokkal, amelyek a végzetes dualista rendszert a nacionalizmuson alapuló federalizmussal helyettesítenék.”⁶²

⁵⁷ Le problème autrichien et la question tchèque, 1908.

⁵⁸ Europe and the Bohemian Question. The National Review.

⁵⁹ Racial Problems in Hungary, 1908.

⁶⁰ The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy. 1917.

⁶¹ Die Südslawische Frage. 1913. Előszó.

⁶² Europe in the Melting Pot. London, 1919. Előszó. Érdekes megnézni ugyanerről a problémáról H. Wickham-Steed: Through Thirty Years, 1892–1922. című emlékiratait. 2. köt. London, 1924.

Hamarosan kitört a roppant válság, a világháború, de az Antant vezetői egy ideig még ezután sem gondoltak a dunai monarchia felbomlasztására. House ezredesnek, Wilson elnök bizalmasának is az volt a véleménye, hogy a *status quo ante* alapján az Antant segíthetne Ausztriának abban, hogy Poroszországtól emancipálódjék.

Wilson – írta House – a Monarchia kebelén belül akarta biztosítani a nemzeti-ségeknek az autonómiát; mert „a nyugat-európai államfökhöz hasonlóan ő is úgy vélte, hogy az osztrák–magyar politikai unió szükségszerű, és mintha megérezte volna, hogy a Habsburg-monarchia jótékony erőnek bizonyulhatna, ha megszabadul a német befolyástól”.

Ugyanez a koncepció tükröződik Wilson híres Tíz Pontjában és az amerikai Kongresszuson 1917. december 4-én elmondott beszédében. Ebben az időben számos más francia és angol államférfi vallott hasonló elveket. Itt nem követhetjük nyomon, milyen megfontolások vezették el az Antant vezetőit ahhoz az eszméhez, hogy a Monarchia helyébe nemzeti államokat kellene állítani a dunai tájon. Azt sem lehet pontosan meghatározni, milyen szerepet játszottak a különböző tényezők e változásban. Voltak elvi kérdések, politikai és stratégiai érdekek (a gyengébb szövetségest, Ausztriát eltávolítva, rést üthettek volna a német védelem délkeleti rendszerén, és ehhez szövetségesekre tállhattak volna a Habsburg-ellenes nemzeti mozgalmakban).⁶³ Ezek a nacionalista mozgalmak egyre jobban megerősödtek. Először az Antant-hatalmak kormányai oldalán sikerrel működő emigráns vezetők közvetítésével fejtették ki hatásukat, majd az összeomlás után, befejezett tények elé állítva a világot, azonnal megvalósították a Monarchián belüli terveiket, és megszüntették a régi uralmat. Érdekességgént azonban megjegyezzük, hogy a *The New Europe*, ez a dunai táj radikális újjárendezéséért harcoló, a cseheket támogató lap, egyáltalán nem ejtette el a politikai egyensúly elvét, hanem éppen ellenkezőleg, azt igyekezett kimutatni, hogy az új nemzeti formációk még jobb ellensúlyt alkotnának, mint a Monarchia. Az emigráns vezetők pedig próbálták meggyőzni a nyugati országok közvéleményét arról, hogy csak a Monarchia eltávolításával tudnak gátat vetni a német világhatalom terjeszkedésének, hiszen ennek a Németalföldtől a Balkánig és Berlinton Bagdadig, sőt Egyiptomig érő imperialista terveit éppen a Monarchia támogatta.

„A pángermanizmus fő pontja Közép-Európában Németország és Ausztria–Magyarország szoros szövetsége” – írta Masaryk 1916 októberében.⁶⁴

„Meg kell törni a németeknek a többi kelet-európai népre nehezedő hatalmát” – mondta 1917 áprilisában a *The New Europe* egyik vezércikke. „A politikai egyensúlynak mindaddig meg kell őriznie a nemzetközi politikában betöltött helyét, míg valamilyen jobb elvvel nem tudja helyettesíteni.”⁶⁵

Mindenekelőtt – írta a lap – a háború okait kell kiküszöbölni. „Ki kellene elégíteni a legitim igényeket, és olyan megfelelő határokat kellene megállapítani, hogy létrejöheszen egyfajta stabilitás.” Ausztriát, ugyanúgy mint Törökországot, alkotóelemei, azaz nemzetiségei szerint kellene felosztani. „A Habsburg-monarchia *disiecta membrából*

⁶³ Vö. *Sir Cambell Stuart: Secrets of the Crewe House*. London, 1920.

⁶⁴ *Pangermanism and the Eastern Question*. The New Europe. 1916.

⁶⁵ *The Transition from Old to New Europe*.

(szétválasztott tagjaiból) így megszülethetne egy új szláv föderáció.” A Monarchián belül nem lehet föderációt alkotni, mint ahogy „néhány jóindulatú angol politikus elképzei”.

Az 1919-ben a győztesek oldalán felsorakozó nacionalizmusok azonban úgy tudták legitim törekvéseiket megvalósítani, sőt még uralmi vágyaikat is kielégíteni, hogy az együttműködési rendszer megteremtése helyett inkább saját céljaik elérésével törődtek. Chmélar nem ok nélkül állapította meg később:

„Az új államok e létrehozása a volt Ausztria–Magyarország helyén anélkül ment végbe, hogy Közép-Európa eszméje kezdetben kifejeződött volna. Először mindegyik saját léteivel törődött, és így centrifugális erőknek engedelmeskedett.”⁶⁶ Igaz – teszi hozzá –, a változás kimunkálói, főleg Masaryk, már messzebb mentek: „Felismerték, hogy országuk történelmi küldetése egy új közép-európai együttműködési rendszer megalakításában áll.”

De ha voltak is, egyik vagy másik oldalon olyanok, akik így gondolkodtak, erőfeszítéseik hiábavalónak bizonyultak. Míg 1919-ben bizonyos nemzetiségek túlzó igényeit tökéletesen kielégítették mások rovására, egyesek alulmaradtak, és soha nem tudtak beletörődni abba, hogy végleg lemondjanak arról, amit elveszítettek. Ilyen körülmények között semmiféle politikai vagy gazdasági közeledés nem jöhetett létre a dunai nemzetek között. Egyébként ugyanebben az időben a probléma földrajzi feltételei is megváltoztak: már nem egy birodalom belső problémáiról volt szó, hanem Európa e táján élő valamennyi nép problémáiról – a Monarchia régi határaitól függetlenül.

A két háború közötti időszakban egyesek a Kisantantban vélték megtalálni az együttműködés új formáját, pedig ez a Kisantant nem annyira enyhítette, mint inkább kifejezte a dunai népeket egyre jobban elválasztó ellentéteket. Emeljük ki közülük a Monarchia volt hívének a nevét, Eisenmannét, aki 1930-ban érdekes cikkben fejtette ki nézeteit.

Ausztriával – írja – a dunai probléma egyik megoldása tűnt el, de maga a probléma és megoldásának szükségessége megmaradt. Az előző nemzedék úgy gondolta, hogy Ausztriára szükség van, mert a kis népek képtelenek fennmaradni Németország és Oroszország között.⁶⁷

„Ezeknek a népeknek össze kell fogniuk, hogy e veszélyekkel szembe tudjanak szállni. És ugyanakkor amikor így függetlenségüket védenék, Európa egyensúlyát is védenék azon fenyegetések ellen, amelyeket egyik vagy másik túl erős szomszédnak az előrenyomulása jelent.”

De bármilyen reményeket fűzött is Eisenmann a Kisantanthoz, mint a dunai probléma új megoldásához, maga is néhány feltételt szabott: „Meg kell jegyezni, hogy a Kisantant csak akkor lesz igazán, tökéletesen és kielégítően Kelet-Európa tartós formulája, ha megtalálja a módot arra, hogy végleg megszilárdítsa kapcsolatait azokkal az országokkal, amelyeket legyőztek.”

Mások az új rendszert túl törékenynek tartották és alkalmasnak arra, hogy szembeállítsa egymással a dunai népeket; egyébként – tették hozzá – az a helyzet, amelyben e

⁶⁶ A. Chmélar: Le problème autrichien et l'Europe centrale. Le Monde Slave, 1928.

⁶⁷ L. Eisenmann: La Petite Entente et l'histoire. Le Monde Slave, 1930. Vö. A. Gauvaine: La politique d'équilibre de la Petite Entente et les garanties de la paix européenne. Le Monde Slave, 1926.

rendszer megszületett és amelyben mind Németország, mind Oroszország ideiglenesen tehetetlenné vált, nem érkezik hosszú életűnek.⁶⁸

G. Gafencu, volt román külügyminiszter szerint a kollektív biztonság politikájának az volt a baja, hogy „a felsőbb rend, amelyet Genfben próbáltak megtalálni, formulák és rendszerek ábrándos egyensúlyán alapult és nem a valódi erők egyensúlyán. Különösen Közép-Európában nem sikerült betölteni azt az űrt, amelyet a volt birodalmak eltűnése jelentett: az új államok jogi egyezményekkel kötődtek egymáshoz, de nem kellett felsőbb szintű egységeket alkotniuk. Töredékállamok halmaza volt ez, és közülük még a leg-erősebbek is csak néhány hétig tudtak ellenállni a készülődő viharak. Úgy látszott, az egyensúlyt nem lehet visszaállítani, a kontinens középpontjában hatalomra jutó új erőkkel szemben többé nem volt sehol európai támpont”.

1920-ban Jacques Bainville *Les Conséquences politiques de la paix* című könyvében ideiglenesnek ítélte az új dunai megoldást a politikai viszonyok valószínűleg bekövetkező változása miatt.

A problémát újabban tanulmányozó szerzők közül kiemelkedik az oxfordi történész, C. A. Macartney. 1942-ben megjelent, *Problems of the Danube Basin* című könyvében arra a következtetésre jut, hogy az 1919-es rendszer törekénynek bizonyult a dunai tájon, és ebből a következő tanulságot vonja le:

„... A dunai táj függetlenségének, biztonságának, szilárdságának megőrzése az egész világnak alapvetően fontos érdeke. Egy Kelet-Európa államait függetlenségüktől megfosztó hatalmas, agresszív állam az egész világ biztonságát fenyegeti, mert veszélyes és mindig veszélyes is volt, a világ számára, ha egy nagyhatalom vagy ha két-három nagyhatalom, állandó harcban, teljes, monopolizált ellenőrzést gyakorol e térség felett.”

A szerző, úgy látszik, a dunai tájban véli megtalálni a politikai egyensúly kulcsát. Az a véleménye, hogy a dunai érdekek azonosak az egész világ érdekeivel, és nemzetközi garanciákat is implikálnak. Hangsúlyozza, hogy a dunai rendszernek nem egy bizonyos hatalom ellen kellene irányulnia, hanem azon népek politikai, gazdasági és társadalmi érdekei fejlődése érdekében kellene létrejönnie, amelyek alá tartoznának. Bizonyos mértékig azt a régi elméletet éleszti fel, hogy egy ilyenfajta együttműködés a szomszédos hatalmak érdekeit is szolgálja.

„A szerző — írja — talán egyéni meggyőződését fejezi ki, amikor megállapítja, hogy nemcsak Kelet-Európa biztonsága függ Nyugat-Európa biztonságától, hanem *vice-versa* is, és hogy mindkettő szorosan kapcsolódik Németország és Oroszország biztonságához.”

Macartney véleménye szerint ahhoz, hogy ezt a célt elérjük, barátságos kapcsolatokat kell kiépíteni a dunai népek között.

„Bizonyos, hogy mindenfajta tervnek, amely célhoz akar érni, nemcsak a favorizált fél, hanem az összes kelet-európai nép vágyaival, igényeivel kell számot vetnie. A Habsburg-dinasztia szövetségét a Monarchia három leghatalmasabb nemzeti elemével: a németekkel, magyarokkal, lengyelekkel végül olyan népek támadásai törték meg, amelyek akkoriban sokkal gyengébbnek látszottak.”

„E politika ellenkezőre fordítása, az, amely a lengyeleknek, cseh-szlovákoknak, románoknak és jugoszlávoknak kedvezett, ugyancsak tévesnek bizonyult, noha francia

⁶⁸ G. Gafencu: *Préliminaires de la guerre à l'Est*. Fribourg, 1944.

fegyverek támogatták, és a Népszövetség áldását is megkapta. Minden hasonló olyan kombináció, amely ugyanezt a módszert használva próbál eredményre jutni, kielégítve az egyik félt, tehetetlenné téve a másikat, mindig is törékeny és tisztavirág életű lesz.”

„... Kelet-Európa valamennyi jelentős népének többé-kevésbé hasonlóan fejlett nemzeti ontudata van, és mind elérkeztek arra a pontra, amikor már nem lehet eltérő módon kezelni őket.”

„... Mindenfajta nemzeti imperializmus, akár régi vagy új történeti igényekre alapul, akár arra az igényre, hogy az illető nemzet Kelet-Európában különleges vezető szerepet akar játszani, akár a mostani háborúban tett szolgálatokra – mindenképpen forradalomhoz és bizonytalansághoz vezet, ha azzal az óhajjal párosul, hogy fenn kell tartani vagy vissza kell állítani a nemzetek valamilyen hierarchiáját.”

A politikai egyensúly elvének az új viszonyokhoz igazított változata vajon szerepet játszott a legutóbbi időkben is? Néhány politikai író és történész nyilatkozatai szerint a kérdésre igennel kell válaszolnunk. A múlt századi európai angol politikáról írott kitűnő művében Seton-Watson 1938-ban megállapítja:

„Európa politikai egyensúlya nemzedékek során az angol politika egyik alapelve volt, s a világháború végzetes válságának pillanatában ismét annak bizonyult – ezúttal természetesen nem Franciaország, hanem Németország ellen.” Igaz, 1919 után egy ideig úgy látszott, hogy az európai és Európán kívüli érdekek összekeveredése, valamint új tényezők belépése miatt a hatalmi egyensúly megszűnt létezni; de Seton-Watson hozzáteszi: „... A legutóbb Közép-Európában bekövetkezett eseményekből arra következtünk, hogy végül is a hatalmi egyensúly nem szűnt meg, és még nem lehet tudni: vajon nem erősebb-e, mint azok az eszmék, amelyeket Genfben egy esetleges nemzetközi kormányról képviselnek sokan.”⁶⁹

Láttuk azonban, hogy az egyensúly elve csak egy tényező a sok közül, hol fontosabb, hol kevésbé fontos, hol időszerűnek, hol divatjamúltnak tartják. Új tényezők, gazdasági vagy egyéb megfontolások merülhetnek fel, és ezek háttérbe szoríthatják. Webster professzor mutatta ki, hogyan változik az idők folyamán a különböző tényezők jelentősége:

„... 1814-ben az államférfiak a hatalmi egyensúlyt tekintették alapelvnek, azt az elvet, amelyet a napóleoni Franciaország felborított. Majdnem teljesen figyelmen kívül hagyták viszont – s talán ez elkerülhetetlen volt – a nemzeti érzéseket és autonomizmusokat, amelyek azután a 19. század uralkodó erőivé váltak, és amelyek végül egész működésüket tönkretették. Ezért történészek és publicisták két generáción át elítélték őket. Pedig ez a mű kétszer olyan hosszú ideig élt, mint az 1919-es egyezmény.”

„Az 1919-es tárgyalások résztvevői azt az alapelvet fogadták el, hogy ki kell elégíteni a szabadon nyilvánított nemzeti igényeket. De őket is vétkes esztelenséggel vádolták, mondván, hogy nem igyekeztek, vagy csak alig, olyan gazdasági viszonyokat létrehozni, amelyek közepette a népek békében élhetnének.”⁷⁰

⁶⁹ Britain in Europe. A Survey of Foreign Policy. Cambridge. 1938. 35–36.

⁷⁰ C. K. Webster: Les leçons de Vienne et de Paris. (L'Avenir 1943) érdekes cikkben Nineteenth Century vitába bocsátkozik és a hatalmi egyensúlyt változatlan, jelentős elvnek tartja, jelentősebbnek, mint bármi mást Angliában (Integration or Disintegration, 1943 október). E cikkben kifejti, hogy a

Nincs-e vajon egy még fontosabb elv – teszi fel a kérdést Webster –, amely esetleg most elkerüli a figyelmünket? De ő úgy látja, hogy itt három fő problémáról van szó:

„A hatalmi egyensúly és a szabad önrendelkezés, mindkettő a világbéke elengedhetetlen tényezője, ugyanúgy, ahogy egy egységes világhoz bizonyos gazdasági feltételek is szükségesek.”

Miféle változásokon mennek még majd át ezek az elvek államférfiak, írók és a közvélemény szemében, és hányféle szempontból kerülnek mérlegre, amikor a dunai tájra alkalmazzák őket?

E kérdésekre a történész csak akkor tud majd válaszolni, ha a jelen eseményei már a múlt világába kerültek át.

Revue d'Histoire Comparée

1944. 81–120.

dunai népeknek együtt kell működniük. *Eduard Beneš* új művében egy külön fejezetet szentel az új európai egyensúly problémájának (*Demokratie heute und morgen*, Zürich, 1944. 239–241.): „Először is az kellene, hogy a háború utáni szervezetekből állandó, általános európai egyensúly jöjjön létre, amely politikailag és gazdaságilag néhány főbb politikai egység erejének kiegyenlítésén alapulna.”

1934

Neue Wege der ungarischen Geschichtsforschung – Hochschule und Ausland. 1934. Heft 5. 33–36. p.

1935

Művelődési szociográfia. Jelentés a falumunka egy ágáról. – Magyar Szemle, 1935. XXV. köt. 1. sz. 34–45. p.

Búcsúbeszéd. In: Gombocz Zoltán emlékezete. Beszédek és megemlékezések. Bp. 1935. [Egyetemi Ny.] 19. p.

1936

A Fialat Magyarország nyugati szemmel. – Magyarságtudomány, 1936. (2. évf.) 115–125. p.

A Görgey-kérdés és története. Bp. 1936. Egyetemi Nyomda, 329 p.

A Görgey-kérdés. – Magyar Szemle, 1936. XXVII. köt. 3. sz. 277–280. p.

1937

Perczel Mór feljegyzései. – Századok, 1937. (71. évf.) Pótfüzet, 304–322. p.

1938

Magyar és francia külpolitika 1848/49-ben. – Századok, 1938. (72. évf.) Pótfüzet, 642–657. p. és klny.

Étienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie. A propos d'un livre récent. Paris, 1938. Extrait de la Revue historique. T. CLXXXIII, année 1938. 8 p.

Gabriel Bethlen. Transylvania in the XVIIIth century. – The Slavonic and East European Review, 1938. T. XVII. No. 49. 162–173. p.

Les mouvements politiques de 1848 dans les pays de la Monarchie austro-hongroise. In: Communications présentées au VIIIe Congrès International des Sciences Historiques. I. Zürich, 1938. 343–345. p. és klny.

Partis politiques et vie parlementaire. In: Z. Baranyai (réd.): Visages de la Hongrie. Paris, 1938. 299–310. p.

Ostmitteleuropa. Polnisch–ungarische Schicksalsparallele. – Pester Lloyd, 1938. (85. Jg.) Nr. 29. 3–4. p.

Österreich von der Ostmark bis zum großdeutschen Reiche. – Pester Lloyd, 1938. (85. Jg.) Nr. 64. 3–4. p.

Ch. Scignobos: *Essai d'une histoire comparée des peuples de l'Europe.* – Századok, 1938. (72. évf.) 352–353. p. (Ismertetés)

1939

- A Felvidék a magyar történelemben.* – Magyar Lélek, 1939. (1. évf.) 18–28. p.
Görgey. Bp. 1939. Magyar Szemle Társaság, 80. p. /Kincsestár 145./
Mi a nemzet? (Hozzászólás Joó Tibor előadásához) – Athenaeum, 1939. (48. évf.) 383–385. p.
A VIII. nemzetközi történettudományi kongresszus. – Századok, 1939. (73. évf.) 132–135. p.
The Ukraine and Ruthenia. – Daily Telegraph, 1939. jan. 12.
 Farkas Gyula: Az asszimiláció kora a magyar irodalomban. – The Slavonic and East European Review, 1939. T. XVIII. No. 52. 233–235. p. (Ismeretetés)
 G. M. Trevelyan: The English Revolution. – Századok, 1939. (73. évf.) 241–242. p. (Ismeretetés)
 P. Henry: Le problème des nationalités. – G. Weill: L'Europe du XIXe siècle et l'idée de nationalité. – Századok, 1939. (73. évf.) 367–370. p. (Ismeretetés)

1940

- Bethlen Gábor.* In: Fényjelek. Előadások a magyar föld és a magyar ember problémáiról. 1. köt. Szerk. Hankiss János és Novágh Gyula. Bp. 1940. Magyar Népművelők Társasága. 24–27. p.
A Bolyaiak. In: Fényjelek. Előadások a magyar föld és a magyar ember problémáiról. 1. köt. Szerk. Hankiss János és Novágh Gyula. Bp. 1940. Magyar Népművelők Társasága. 27–31. p.
Az első angol birodalom válsága. – Tükör, 1940. (8. évf.), 8. sz. 400–402. p.
Graf Josef Teleki. – Pester Lloyd, 1940. (87. Jg.) Nr. 246. 7. p.
Közép-Európa vagy Kárpát-Európa? – Magyar Nemzet, 1940. (3. évf.) 5. sz. 6. p.
Parlament und Parteileben. In: Z. Baranyai (hrsg): Ungarn. Das Antlitz einer Nation. Bp. 1940. K. Ung. Univ. 578–590. p.
Az oláh bevándorlás. – Magyar Szemle, 1940. XXXIX. köt. 4. sz. 246–253. p.
Megjegyzés egy ismeretetésre. (Válasz Valjavecnek) – Századok, 1940. (74. évf.) 464. p.
 Gyalóka Jenő: Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán. – Századok, 1940 (74. évf.) 119. p. (Ismeretetés)
 Miskolczy Gyula: A kamarilla a reformkorszakban. – Századok, 1940. (74. évf.) 246–247. p. (Ismeretetés)
 Edmund Vasváry: Lincoln's Hungarian Heroes. – Századok, 1940. (74. évf.) 351–352. p. (Ismeretetés)

1941

- Az angol világpolitika történeti útja.* In: Drucker Gy. (szerk.): Külügyi Évkönyvek, 1941. Bp. 1941. [Egyetemi Ny.] 86–98. p.
A History of Hungary. With a foreword by Prof. Julius Szekfü. Cleveland – New York, 1941. The Benjamin Franklin Bibliophile Society, 482 p.

1942

- Kossuth és a Védegylet.* In: A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. 1942. Bp. 1942. 421–536 p. és klny.
Az amerikai magyarság 1941-ben. – Magyar Szemle, 1942. XLII. köt. 1. sz. 13–21. p.
 Pálffy János: Magyarországi és erdélyi urak. – Századok, 1942. (76. évf.) 121. p. (Ismeretetés)
 Ujfalvy Sándor emlékiratai. – Századok, 1942. (76. évf.) 368. p. (Ismeretetés)
 F. Ronneberger: Bismarck und Südosteuropa. – Századok, 1942. (76. évf.) 494. p. (Ismeretetés)

1943

- A Pesti Hírlap nacionalizmusa. 1841–1844.* – Századok, 1943. (77. évf.) 371–414. p. és klny.
Magyarország története. Bp. 1943. Országos Közoktatási Tanács. 408 p. /Nemzetnevelők könyvtára. I. Nemzetismeret/

- Kossuth fogsága.* — Magyararságtudomány, 1943. (2. évf.) 2. sz. 217–269. p. és 3–4. sz. 400–430. p. és klny.
- A történetíró.* — Magyar Szemle, 1943. XLIV. köt. 1. sz. 231–239. p. és In: Szekfü Gyula a történetíró és nemzetnevelő. Bp. 1943. Magyar Szemle Társaság, 17–39. p.
- Le projet de Kossuth de 1851 concernant le problème des nationalités.* — Revue d'histoire comparée, 1943. Tom. I. 515–540. p. és klny.
- Sur quelques problèmes d'histoire comparée.* — Revue d'histoire comparée, 1943. Tom. I. 3–32. p. és klny.
- 1849. október 6.* — Magyar Nemzet, 1943. (6. évf.) 226. sz. 9. p. és In: Márkus László–Vásárhelyi Miklós (szerk.): Az ellenforradalmi rendszer baloldali sajtójáról. 1933–1944. II. kötet. Bp. 1975. Magyar Újságírók Országos Szövetsége, 420–426. p.
- Március 15.* — Forrás, 1943. (1. évf.) 3. sz. 257–260. p.
- Zrínyi Miklós.* — Forrás, 1943. (1. évf.) 9. sz. 309–313. p.
- Máthé Elek: Az amerikai magyarok nyomában.* — Magyar Szemle, 1943. XLIV. köt. 1. sz. 55–56. p. (Ismertetés)
- A la mémoire d'Émile Pillias.* — Revue d'histoire comparée, 1943. Tom. I. 255. p.
- Un nouveau livre consacré au bassin danubien.* C. A. Macartney: Problems of the Danube Basin. — Revue d'histoire comparée, 1943. Tom. I. 562–564 p. (Ismertetés)

1944

- Ungerns Historia.* Med förord av professor Sven Tunberg. Stockholm, 1944. C. Blom, 273 p. /Acta Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis. Series 4. Monographiae Hungarologicae. 1/
- Historia de Hungaria.* Prilogo par Hector del Valle. I–II. Madrid, 1944. 235, 266 p. /Colleccion Cisneros 67, 68./
- Le principe d'équilibre politique et la région danubienne.* — Revue d'histoire comparée, 1944. Tom. II. 81–120. p. és klny.
- A fiatal Kossuth.* — Magyar Nemzet, 1944. (7. évf.) 14. sz. 9. p.
- A márciusi napok.* — Magyar Nemzet, 1944. (7. évf.) 61. sz. 9. p. és In: Márkus László–Vásárhelyi Miklós (szerk.): Az ellenforradalmi rendszer baloldali sajtójáról. 1933–1944. II. kötet. Bp. 1975. Magyar Újságírók Országos Szövetsége. 477–479. p.
- G. Braşianu: Origines et formation de l'unité roumaine.* — Századok, 1944. (78. évf.) 522–527. p. és Revue d'histoire comparée, 1944. Tom. II. 189–196. p. (Ismertetés)

1945

- Magyarország története az őskortól a szatmári békéig.* Bp. 1945. Szikra, 138 p. /Ideiglenes történelem-tankönyv-sorozat, V./
- Magyarország története a szatmári békétől napjainkig.* (1867-től Mérei Gyula) Bp. 1945. Szikra, 176 p. /Ideiglenes történelem-tankönyv-sorozat, VI./
- Önkényuralom és kiegyezés. 1849–1867.* In: Demokrácia és köznevelés. Bp. 1945. Országos Köznevelési Tanács, 368–388. p. /Nevelők könyvtára I./
- Marx Károly 9 levele Szemere Bertalanhoz.* — Budapest, 1945. (1. évf.) 1. sz. 14–17. p.
- L'histoire et le rapprochement danubien.* Propositions de l'Institut Teleki. — Revue d'histoire comparée, 1945. Tom. III. 211–216. p.

1946

- Kossuth Lajos a reformkorban.* Bp. 1946. Antiqua, 395 p.
- Français en Hongrie 1664.* — Revue d'histoire comparée, 1946. Tom. IV. 29–65. p.

Aux lecteurs. – Revue d'histoire comparée, 1946. Tom. IV. 3–6. p.

Marx et Szemere. – Revue d'histoire comparée, 1946. Tom. IV. 103–116. p.

„*L'idée de Saint Étienne*” – Revue d'histoire comparée, 1946. Tom. IV. 194–198. p.

1947

Történelmi olvasmányok az V. osztály számára. (Vajda György Mihállyal.) Bp. 1947. VKM. Egyetemi Ny. 207 p.

Történelmi olvasmányok a VI. osztály számára. (Vajda György Mihállyal.) Bp. 1947. VKM. Egyetemi Ny. 304 p.

L'année 1848 en Hongrie. – Miroir des Lettres Hongroises, 1947. No. 2. 1–4. p.

Quelques aspects du problème danubien. – Politique étrangère, 1947. (Vol. 12) No. 4. 397–408. p.

Nationalisme et internationalisme dans l'histoire des peuples danubiens. – Revue d'histoire comparée, 1947. Tom. V. 3–21. p.

Mocsáry Lajos. – Valóság, 1947. (3. évf.) 1. sz. 50–55. p.

Előszó. In: F. D. Roosevelt: *Harc a máért.* Ford. Ottlik Géza. Bp. 1947. Studio, 5–11. p.

1948

Történettudományi Intézet 1947/48. évi jelentése. Bp. 1948. (Sokszorosított. Kézirat gyanánt.)

L'aspect social de la Révolution de 1848 en Hongrie. In: *Actes du Congrès historique du Centenaire de la Révolution de 1848.* Paris, 1948. 133–141. p. és klny.

Napóleon és Magyarország. Újabb francia–magyar történelmi dokumentumok. – Magyar Szemle (Paris) 1948. (6. évf.) 212. sz. 3. p.

Acsády Ignácról. (Interjú) – Haladás, 1948. (4. évf.) 39. sz. 5. p.

A külföldi kutatásokról. (Interjú) Világ, 1948. (4. évf.) IX. 24.

1949

A reformkor. [Egyetemi jegyzet]. Bp. 1949. Bölcsészettud. Kar Tanulm. Oszt. 166 p.

1951

Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Bp. 1951. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 480 p. (A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete).

1952

Kossuth Lajos harca a gyarmati és feudális elnyomás ellen. In: *Kossuth Emlékkönyv. I. köt.* Bp. 1952. Akadémiai K. 1–86. p.

Kossuth Lajos a nemzeti iparért. – Élet és Tudomány, 1952. (7. évf.) 39. sz. 394–398. p.

1953

Felszólalások a Századok kibővített szerkesztőbizottságának vitáján. 1953. november–december. – Századok, 1953. (87. évf.) 651–655. p., és 1954. (88. évf.) 172–173. p.

Tessedik Sámuel. – Élet és Tudomány, 1953. (8. évf.) 2. sz. 43–44. p.

Nagyváthy János. – Élet és Tudomány, 1953. (8. évf.) 12. sz. 359–361. p.

Szatsvay Sándor. – Élet és Tudomány, 1953. (8. évf.) 30. sz. 934–937. p.

Berzeviczy Gergely. – Élet és Tudomány, 1953. (8. évf.) 40. sz. 1259–1262. p.

1954

Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II. 1711–1825. Bp. 1954. Művelt Nép K. 638 p. (A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete).

1955

Hozzászólás Bónis György Hajnóczy-könyvének vitáján. – Az MTA II. Osztályának Közleményei, 1955. VII. köt. 1. sz. 107–121. p.

Hajnóczy József. – Élet és Tudomány, 1955. (10. évf.) 21. sz. 643–647. p.

1956

Pest-Buda és a Kereskedelmi Bizottság. In: Tanulmányok Budapest Múltjából XI. köt. Bp. 1956. Akadémiai K. 127–152. p.

Vitákat a szellemi életben. – Magyar Nemzet, 1956. (12. évf.) 213. sz. 5. p.

Az Eötvös Kollégiumról. – Szabad Nép, 1956. (14. évf.) 293. sz. 4. p.

1957

Bevezető. – Agrártörténeti Szemle, 1957. (1. évf.) 1–2. sz. 3–8. p.

Szabad György: A tatari és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. – Agrártörténeti Szemle, 1957. (1. évf.) 3–4. sz. 348–349. p. (Ismeretetés)

1958

Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. III. Kiegészítések és névmutató. Bp. 1958. Bibliotheca K. 399 p.

1961

Tessedik és a Kereskedelmi Bizottság. – Agrártörténeti Szemle, 1961. (3. évf.) 3. sz. 283–285. p.

1962

Egy gazdasági utazás a II. József-kori Magyarországon. – Agrártörténeti Szemle, 1962. (4. évf.) 1–2. sz. 208–233. p. és klny.

Történelmi szakbibliográfia és levéltári forrásanyag. – Magyar Könyvszemle, 1962. (78. évf.) 2–3. sz. 224–227. p.

Széchenyi az újabb külföldi irodalomban. – Századok, 1962. (96. évf.) 275–292. p.

1963

Kemény és Széchenyi 1849 után. – Irodalomtörténeti Közlemények, 1963. (67. évf.) 2. sz. 149–170. p. és klny.

Néhány tanulság Pest megye kuruckori történetéből. [Hozzászólás a „Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV–XVIII. század)” c. vitához.] – Történelmi Szemle, 1963. (6. évf.) 1. sz. 91–96. p.

- A paraszti „familia” kérdéséhez a XVIII. század elején.* — Agrártörténeti Szemle, 1963. (5. évf.) 1–2. sz. 120–132. p. és klny.
Széchenyi in Recent Western Literature. — Acta Historica, 1963. Tom. IX. No. 1–2. 255–278. p. és klny.

1965

- Zur Kritik des ungarischen Nationalismus.* In: Oesterreich–Ungarn in der Weltpolitik. 1900–1918. Berlin, 1965. 250–254. p. és klny.
Pest megye a kuruckorban. In: Pest megye múltjából. Bp. 1965. Pest Megye Tanácsa, 9–94. p. és klny.
1815: Remarques sur son historiographie. In: Nouvelles Études Historiques. I. Bp. 1965. Akadémiai K. 437–459. p. és klny.
 Magyar Könyvészet 1945–1960. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. — Századok, 1965. (99. évf.) 570–571. p. (Ismertetés)

1966

- 1815 történeti irodalmának kritikájához.* — Századok, 1966. (100. évf.) 371–399. p.
A „tényi tumultus” 1766-ban. In: Tanulmányok Budapest Múltjából. XVII. köt. Bp. 1966. Akadémiai K. 111–131. p. és klny.

1967

- Péchy Antal: Alsó-Magyarország bányamivelésének története. III. köt. 1–3. 1650–1750. Bp. 1967. MTESz háziyomda. 1246 p. (Sajtó alá rendezte és bevezette.)
 Péchy Antal: A selmeci bányavállalatok története. II. köt. 1650–1750. Bp. 1967. MTESz háziyomda. 645 p. (Sajtó alá rendezte és bevezette.)
A Társulat társadalmi bázisa és ennek hatása a történetiszemléletre. — Századok, 1967. (101. évf.) 1177–1180. p.

1968

- A hazai statisztika kezdetei és a felvilágosodás a XVIII. század végén.* In: A magyar hivatalos statisztika történetéből. Az V. Statisztikatörténeti vándorgyűlés előadásai és korreferátumai. Bp. 1968. Magyar Közgazdasági Társaság Statisztikai Szakosztály, Statisztikatörténeti szakcsoport. 69–72. p. és klny.
A Bányászati és Kohászati Lapok alapításának és első éveinek történetéhez. — Bányászati és Kohászati Lapok, 1968. (101. évf.) 1. sz. 48–52. p.
Felszólalás. In: Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról. Bp. 1968. Akadémiai K. 146–157. p. és klny. /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 45./
A lévai Görgey-kiáltványhoz. — Magyar Nemzet, 1968. (24. évf.) 13. sz. 7. p.
A történész-viták és nemzeti történetünk. — Népszabadság, 1968. (26. évf.) 121. sz. 4–5. p.

1969

- Szabadságharc és kiegyezés között. Reflexiók egy témához.* — Történelmi Szemle, 1969. (12. évf.) 3–4. sz. 337–344. p.
History of the Hungarian Nation. 1969. Danubian Press, Astor Park, Florida. 15–244. p. /Hungarian Heritage Books, Vol. 2.
Hozzászólás. (Szauder József: A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai.) — Irodalomtörténeti Közlemények, 1969. (73. évf.) 2–3. sz. 159–161. p.

1970

- Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. I. 1. Általános rész I–II.* Bp. 1970. Tankönyvkiadó, 899 p. (A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete).
- A tudományok története.* In: Erdei Ferenc (szerk.): *Hazánk, Magyarország.* Bp. 1970. Akadémiai K. 617–652. p.
- The History of Sciences.* In: *Information Hungary.* Bp. 1970. Akadémiai K. 657–692. p.
- Letter to the Editor.* – *Slavic Review*, 1970. Vol. XII. 763–765. p.

1971

- Prologus, bevezető szövegek.* In: *Magyarország története képekben.* Szerk. Kosáry Domokos. Bp. 1971. Gondolat. 11–13., 14–17., 30–34., 60–63., 84–88., 134–140., 190–195., 260–274. p.
- A History of Hungary.* New York. 1971. Arno Press, The New York Times, 482. p. /The Eastern Europe Collection./
- Napóleon és Magyarország.* – *Századok*, 1971. (105. évf.) 545–629. p. és klny.
- The Choice of Hercules.* A New Book on Széchenyi. – *The New Hungarian Quarterly*, 1971. Vol. XII. No. 42. 169–175. p.
- Felszólalás.* In: *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről.* Bp. 1971. Akadémiai K. 128–143. p. [Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 55. sz.]
- Ungarische politischen Bestrebungen und die Probleme der Monarchie im Zeitalter des Dualismus.* – *Acta Historica*, 1971. Tom. 17. No. 1–2. 27–52. p. és klny.
- Néhány módszertani megjegyzés egy régi válaszra.* – *Történelmi Szemle*, 1971 (13. évf.) 1–2. sz. 260–264. p.

1972

- Die Geschichte Ungarns in Bildern.* – *Bücher aus Ungarn*, 1972. (Jg. 14) No. 3. 24–25. p.

1973

- Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején.* Szerk. Gerevich László és Kosáry Domokos. Bp. 1973. Budapest Főváros Tanácsa. (Budapest története II.)
- Prologus, bevezető szövegek.* In: *Magyarország története képekben.* Szerk. Kosáry Domokos. 2. kiadás. Bp. 1973. Gondolat. 11–13., 14–17., 30–34., 60–63., 84–88., 134–140., 190–195., 260–274. p.
- Magyarország és Kelet-Európa a XVI–XVII. századi nemzetközi politikában.* – *Valóság*, 1973. (16. évf.) 9. sz. 23–24. p.
- Riport a XVIII. század végi Magyarországról.* – *Élet és Tudomány*, 1973. (28. évf.) 20. sz. 932–937. p.
- Napóleon és Magyarország.* – *Élet és Tudomány*, 1973. (28. évf.) 23. sz. 1068–1074. p.
- Az 1840-es évek reformellenzéke.* – *Élet és Tudomány*, 1973. (28. évf.) 25. sz. 1186–1190. p.
- Kossuth.* In: F. Crouzet (éd.): *Les hommes d'État célèbres.* Paris, 1973.
- 1848: forradalom, korszakforduló.* – *Élet és Tudomány*, 1973. (28. évf.) 28. sz. 1328–1333. p.

1974

- A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben.* – *Történelmi Szemle*. 1974. (16. évf.) 3. sz. 436–446. p.
- Marc Bloch.* In: *Marc Bloch: A történelem védelmében.* Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: Kosáry Domokos. Ford. Kosáry Domokos, Makkai László, Pataki Pál. Bp. 1974. Gondolat. 7–26. p. ((Társadalomtudományi Könyvtár))
- A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig.* – *Magyar Könyvszemle*, 1974. (90. évf.) 3–4. sz. 356–359. p. (Ismertetés)

1975

- Bevezetés.* In: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerk. Kosáry Domokos. Bp. 1975. Akadémiai K. 7–13. p. (Budapest története III.)
- A tudományok története a felszabadulásig.* In: Hazánk, Magyarország. Főszerk. Erdey-Grúz. Tibor. 2. kiadás. Bp. 1975. Akadémiai K. II. köt. 601–631. p.
- Az Akadémia és a társadalomtudományok.* In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 1825–1975. Bp. 1975. Akadémiai K. 52–70, 105–124, 186–218, 312–331. p.
- Magyarország a XVIII. században. Növekedés vagy hanyatlás?* Valóság, 1975. (18. évf.) 1. sz. 13–22. p.
- A romániai levéltárak feudális kori Hungarica anyagáról.* – Levéltári Szemle, 1975. (25. évf.) 2–3. sz. 453–495. p.
- Népiskolák Magyarországon 1771-ben.* – Pedagógiai Szemle, 1975. (25. évf.) 7–8. sz. 674–679. p.
- Les antécédents de la Révolution industrielle en Hongrie.* – Acta Historica, 1975. Tom. XXI. No. 3–4. 366–375. p.

1976

- Felvilágosult abszolútizmus – felvilágosult rendiség.* – Történelmi Szemle, 1976. (19. évf.) 4. sz. 675–720. p.
- Irodalomtörténeti bibliográfiánk folytatása.* – Magyar Könyvszemle, 1976. (92. évf.) 1–2. sz. 176–179. p.

1977

- Napóleon és Magyarország.* Bp. 1977. Magvető. 223 p. [Gyorsuló idő]
- Prologus, bevezető szövegek.* In: Magyarország története képekben. Szerk. Kosáry Domokos. 3. kiadás. Bp., 1977. Gondolat. 11–13., 14–17., 30–34., 60–63., 84–88., 134–140., 190–195., 260–274. p.
- Kászonyi Dániel: Magyarhon négy korszaka.* Fordította Kosáry Domokos. Bp. 1977. Szépirodalmi K. 598 p.
- Absolutisme éclairé – tendance nobiliaire éclairée, és Réponse, discussion.* In: Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Troisième Colloque de Mátrafüred, 28. Sep.–2. Oct. 1975. Bp. 1977. Akadémiai K. 39–46., 47–86. p. és klny.
- A kétszáz éves Ratio Educationis.* – Magyar Pedagógia, 1977. (77. évf.) 3–4. sz. 375–387. p.
- Strukturalizmus és történettudomány.* – Valóság, 1977. (20. évf.) 9. sz. 39–48. p.

1978

- Magyar külpolitika Mohács előtt.* Bp. 1978. Magvető. 203 p. [Gyorsuló idő]
- Modellalkotás és történettudomány.* – Történelmi Szemle, 1978. (21. évf.) 1. sz. 117–157. p.
- A magyar történetírás a „romantika korában”.* – Irodalomtörténeti Közlemények, 1978. (82. évf.) 5–6. sz. 540–560. p.
- A császár és Magyarország.* – Új Tükör, 1978. (15. évf.) 1. sz. 10–11. p.
- Módszertan vagy bűvészkedés?* – Valóság, 1978. (21. évf.) 10. sz. 94–96. p.

1979

- Napoléon et la Hongrie.* Bp. 1979. Akadémiai K. 122 p. ((Studia Historica Acad. Scient. Hung. 130))
- A reformkor sajtója. 1832–1840. A negyvenes évek folyóirat- és hírlapirodalma a forradalomig.* In: Kókay György (szerk.): A magyar sajtó története. I. 1705–1848. Bp. 1979. Akadémiai K. 359–414, 660–803. p.

- Akadémiai tervek a 18. századi Magyarországon.* – Történelmi Szemle, 1979. (22. évf.) 2. sz. 341–354. p.
- A művészetek (irodalom, zene, képzőművészet) történeti diszciplínái és a művelődéstörténet.* – Századok, 1979. (113. évf.) 591–609. p.
- Széchenyi a naplóíró és a történeti személyiség.* – Irodalomtörténet, 1979. (11. évf.) 3. sz. 489–525. p. és klny.
- Az utolsó tett. (Részlet egy készülő Széchenyi-monográfiából)* – Műhely, 1979. (2. évf.) 3. sz. 3–15. p.

1980

- Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1980. Akadémiai K. 758 p.
- Les réformes scolaires de l'absolutisme éclairé en Hongrie entre 1765 et 1790.* Bp. Akadémiai K. 27 p. ((Studia Historica Acad. Scient. Hung. 149))
- Aufgeklärter Absolutismus – aufgeklärte Ständepolitik. Zur Geschichte Ungarns in 18. Jahrhundert.* – Südostforschungen, 1980. 39. Bd. 210–219. p. és klny.
- Európai rendezés 1815-ben.* – História, 1980. (2. évf.) 1. sz. 7–8. p.
- Hogyan került Magyarország a Habsburg monarchiába?* – História, 1980. (2. évf.) 4. sz. 15–17. p.
- II. József – két évszázad múltán.* – Kritika, 1980. (20. évf.) 12. sz. 16–17. p.
- Viták a történeti tudományok területén az 1970-es években.* – Az MTA II. Osztályának Közleményei, 1980. XXIX. köt. 1–2. sz. 119–136. p.

1981

- Le système des Ordres à la croisée des chemins. Contribution à l'histoire des tendances politiques en Hongrie, 1765–1795.* In: La Pologne et la Hongrie aux XVIe–XVIIIe siècles. Actes du Colloque polono-hongrois, Budapest 15–16 octobre 1976. Bp. 1981. Akadémiai K. 93–112. p. és klny.
- Értelmiség és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon.* – Valóság, 1981. (24. évf.) 2. sz. 11–20. p.
- Széchenyi Döblingben.* Bp. 1981. Magvető. 307 p. ((Tények és tanúk))
- Néhány gondolat a művelődés és a művészet történetének kapcsolási rendszeréről.* – Ars Hungarica, 1981. (18. évf.) 2. sz. 171–179. p.
- Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás szerepe a társadalomtudományok fejlődésében.* – Az MTA I. Osztályának Közleményei, 1981. (32. évf.) 2. sz. 7–14. p.
- A magyar sajtó megszületése.* – Magyar Könyvszemle, 1981. (97. évf.) 1–2. sz. 7–15. p.
- A magyar sajtó születése.* – Jel-Kép, 1981. (2. évf.) 1. sz. 86–90. p.

1982

- A Batthyány-évforduló. Emlékezések, tanulságok.* – Magyar Nemzet, 1982. (38. évf.) 43. sz. 7. p.
- Történészek és irányzatok.* – Magyar Nemzet, 1982. (38. évf.) 112. sz. 9. p.
- Demográfia, etnikum, politika.* Vita a nemzetiségi kérdéssel. – Alföld, 1982. (30. évf.) 7. sz. 41–54. p. és Látóhatár, 1982. Szeptember. 119–142. p.
- A történetről Fernand Braudel.* – Magyar Nemzet, 1982. (38. évf.) 195. sz. 9. p.
- Nemzeti problémák az 1848 előtti Magyarországon* – História, 1982. (3. évf.) 4–5. sz. 11–12. p.
- Történettudomány és pszichológia.* (Interjú) – Pszichológia, 1982. (2. évf.) 4. sz. 597–607. p.
- Intellectuels et élite culturelle en Hongrie au XVIIIe siècle.* In: Objet et méthodes de l'histoire de la culture. Actes du colloque franco-hongrois de Tihany, 10–14 octobre 1977. Bp. Akadémiai K. 1982. 143–154. p. és klny.
- L'influence de l'Italie sur l'éducation en Hongrie au milieu du XVIIIe siècle.* In: Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. Rapporti italo-ungheresi dalla presa di Buda alla rivoluzione francese. Bp. Akadémiai K. 1982. 201–210. p. és klny.

- Un demi-siècle d'histoire. Arrière-plan historique de la poésie entre les Lumières et Romantisme.* In: Le tournant du siècle des Lumières. 1760–1820. Les genres en vers, des Lumières au Romantisme. Bp. 1982. Akadémiai K. 89–124. p. és klny.
- Garibaldi és Magyarország.* – Magyar Nemzet, 1982. (38. évf.) 267. sz. 9. p.
- Die ungarische Unterrichtsreform von 1777.* In: Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Texte des 2. österreichisch-ungarischen Historikertreffens. 1980. Wien, 1982. 91–100. p. és klny.
- Történeszek és irányzatok: emlékezés.* – Magyar Tudomány, 1982. (89. évf.) 10. sz. 722–734. p.
- Realitások és mitológiák.* – Valóság, 1982. (25. évf.) 12. sz. 23–33. p.
- Van-e szükség történelemre?* – Népszabadság, 1982. (40. évf.) 302. sz. 14. p.

1983

- Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* 2. kiadás. Bp. 1983. Akadémiai K. 758 p.
- La presse hongroise et les Lumières 1764–1795.* In: Actes du Sixième Congrès International des Lumières, Bruxelles 1983. Oxford, 1983. 248–249. p.
- Egyházak Magyarországon az újjáépítéstől a polgárosodásig.* – História, 1983 (5. évf.) 5–6. sz. 21–24. p.
- A magyar sajtó megszületése.* – Magyar Grafika, 1983. (27. évf.) 1. sz. 51–56. p.
- „Kárpát-Európa”-kutatás a Teleki Intézetben. (Interjú). – Valóság, 1983. (26. évf.) 9. sz. 32–41. p.

1984

- Történelemszemlélet – tegnap és ma.* Beszélgetés Kosáry Domokossal. (Interjú). – Népszabadság, 1984. (42. évf.) 59. sz. 15. p.
- A forradalom és a szabadságharc sajtója 1848–1849.* In: A magyar sajtó története II. (Sajtó alatt).
- L'éducation en Europe Centrale et Orientale à l'âge des Lumières.* In: Actes du cinquième colloque de Mátrafüred, 1981. (Sajtó alatt).
- Magyarország Európa újabbbkori nemzetközi rendszerében.* (Akadémiai székfoglaló előadás, sajtó alatt).

irodalmi és periodika szerkesztése

- Revue d'Histoire Comparée.* XXIe année, Tom. 1. – XXVIe année, Tom. VII. (1943–1948) Fő-szerkesztő.
- Századok* 82–90. évfolyam (1948–1956). Szerkesztőbizottsági tag.
- Agrártörténeti Szemle* 1. évfolyam. (1957). Szerkesztőbizottsági tag.
- Történelmi Szemle* 20. évfolyamtól (1977-től). Szerkesztőbizottsági tag.

Összeállította: Dippold Péter

CONTENT

STUDIES

<i>F. Glatz</i> : Marxist Theory and the Discipline of History	353
<i>J. Jemnitz</i> : Marx and the Western European Working Class Movement	367

COMMUNICATIONS

<i>I. Soós</i> : An Unknown Letter by István Széchenyi	375
<i>K. Ferber</i> : A Calculation of National Income and National Wealth from 1921	380

WORKSHOP

<i>K. T. Mérey</i> : The Examination of Some Historical Problems Arising from the Statistical Data of Industrial Employees	415
--	-----

OBSERVER

A Report on the scientific session „Marx and History” (<i>S. Cs.</i>)	436
<i>I. Hunyadi</i> : Widows in the Peasant Society of Western Hungary in the 16th Century	446
<i>P. Szeredi</i> : A Conference on Mihály Korom's Book: The Provisional Government of Hungary and the Armistice (1944–1945)	458

LIFEWORKE

<i>D. Kosáry</i> : Two Studies – Four Decades	464
A Bibliography of the Works of D. K.	510

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>F. Glatz</i> : Marxistische Theorie und historische Fachwissenschaft	353
<i>J. Jemnitz</i> : Marx und die Arbeiterbewegung in West-Europa	367

MITTEILUNGEN

<i>I. Sós</i> : Ein unbekannter Brief von István Széchenyi	375
<i>K. Ferber</i> : Eine Berechnung des Nationaleinkommens und des Nationalvermögens aus 1921. . .	380

WERKSTATT

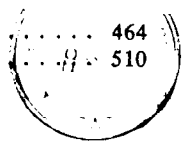
<i>K. T. Mérey</i> : Untersuchung einiger historischer Probleme auf Grund der statistischen Angaben der Arbeiter in der Industrie	415
--	-----

BEOBACHTER

Bericht über die wissenschaftliche Tagung „Marx und die Geschichte“ (S. Cs.)	436
<i>I. Hunyadi</i> : Die Lage der Witwen in der Bauerngesellschaft West-Ungarns im 16. Jahrhundert .	446
<i>P. Szeredi</i> : Eine Enquete über Mihály Korom's Buch: Die provisorische Regierung Ungarns und der Waffenstillstand (1944–1945)	458

LEBENSWERKE

<i>D. Kosáry</i> : Zwei Schriften, vier Jahrzehnte	464
Bibliographie der Werke von Domokos Kosáry	510

SOMMAIRE

ETUDES

<i>F. Glatz</i> : Théorie de Marx et science historique	353
<i>J. Jemnitz</i> : Marx et le mouvement ouvrier de l'Europe occidentale	367

COMMUNICATIONS

<i>I. Soós</i> : Une lettre inédite d'István Széchenyi	375
<i>K. Ferber</i> : Un calcul du revenu national et du bien national en 1921	380

ATELIER

<i>K. T. Mérey</i> : L'analyse des problèmes historiques concernant les données statistiques des travailleurs industriels	415
---	-----

OBSERVATEUR

Compte rendu de la session scientifique sur le thème „Marx et l'histoire” (<i>S. Cs.</i>)	436
<i>I. Hunyadi</i> : La condition des veuves dans la société paysanne de Hongrie occidentale au 16 ^e siècle	446
<i>P. Szeredi</i> : Discussion sur le livre de Mihály Korom intitulé „Le Gouvernement provisoire de Hongrie et l'armistice (1944–1945)”	458

OEUVRES

<i>D. Kosáry</i> : Deux écrits, quatre décennies	464
Bibliographie des ouvrages de Domokos Kosáry	510

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Ф. Глац:</i> Марксова теория и историческая наука	353
<i>Я. Емниц:</i> Маркс и западно-европейское рабочее движение	367

СООБЩЕНИЯ

<i>И. Шош:</i> Неизвестное письмо Иштвана Сечени	375
<i>К. Фербер:</i> Национальный доход и национальный имущественный расчёт с 1921 года	380

КУЗНИЦА

<i>К. Т. Мэрей:</i> Исследование некоторых вопросов истории, вытекающих из статистических данных промышленных рабочих	415
---	-----

ОБОЗРЕНИЕ

Рецензия научной сессии «Маркс и история» (Ш. Ч.)	436
<i>И. Хуняди:</i> Положение вдовы крестьянской среды 16-го века на западной части Венгрии ..	446
<i>П. Середи:</i> Обсуждение книги Михаля Коромы «Временное правительство Венгрии и перемирие. 1944—1945 гг.»	458

ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ

<i>Д. Кошари:</i> Два труда, четыре десятилетия	464
Библиография работ Домокоша Кошари	510

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1983. IX. 26. – Terjedelem: 15.05 (A/5) ív
83.12487 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Hazai György

